МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

ДО
РОКУ
1340

ТОМ III. ДО РОКУ 1340

I. Галицько-волинська держава (XIII-XIV в.).

Загальний погляд. Утвореннє держави. Обставини запановання Романа в Галичу; оповіданнє Кадлубка; його недорічности; відносини до бояр. Діяльність Романа — відносини до руських князїв, походи на Половців, союз з Візантиєю і Угорщиною, відносини до Польщі; леґенда про папське посольство. Внутрішнї відносини, нагінки на бояр; популярність Романа. Похід на Польщу й смерть Романа; традиция про нього.

Оглянувши процес розкладу й упадку Київської держави та розвій і відокремленнє її українських провінцій, ми переходимо тепер до Галицько-волинської держави, що завязавши ся на порозї XIII ст., протягнула в українських землях іще цїле столїтє по упадку Київа в повній силї традиції великодержавної полїтики й житя, князївсько-дружинного режіму, суспільно-полїтичних форм і культури, виробленої Київською державою.

Всеукраїнською, якою була Київська, Галицько-волинська держава стати не подужала, обмежила ся західньою Україною, хоч було кілька моментів, коли заносило ся як не на опанованнє нею цїлої України, то значне розширеннє сфери впливів на сходї. На перешкодї стали ріжні причини й пригоди, але і без них таке розширеннє впливів на Поднїпровє утрудняло ся тим, що підставою держави стала Галичина — західнїй край української території. Хоч завязав Галицько-волинську державу князь волинський, але підставою її стала Галичина, що як ми бачили, протягом XII в. розвинула в собі значні матеріальні сили; доперва пізнїйше в руках галицько-волинських князїв збирають ся волинські волости, і тільки з початком XIV в. злучують ся всї галицько-волинські землї в оден одностайний комплєкс, в руках Юрия. Центр ваги тодї переносить ся на Волинь, скільки можна судити з незвичайно бідних відомостей; їх бідність не дає можливости

сконтролювати, чи з перенесеннєм ваги на Волинь не розвинула ся тенденція галицько-волинської політики більше на схід, тим часом як протягом цілого XIII в., поки центр ваги лежав на Галичині, традиції галицької політики звертали політику Галицько-волинської держави на захід. Але з другої половини XIII в. лягла забора, що вязала розвій галицько-волинської політики на сході — татарська власть, під котру безпосередно переходять громади Київщини; тому і в першій половині XIV в. трудно припускати сильний розвій галицько-волинських впливів на Поднїпровю.

Оглянувши історію Галицької-волинської держави, ми потім кинемо оком і на ті обставини, в яких жило українське Поднїпровє та зберемо скупі звістки про його житє з другої половини XIII і першої половини XIV в. [1]).

Вихідним моментом утворення Галицької-волинської держави було друге запанованнє Романа в Галичу, по смерти останнього Ростиславича — Володимира. Але сей — так інтересний з огляду на його дальші наслїдки момент лишаєть ся дуже темним, з браку свійських джерел до сеї події. Одиноке сучасне джерело, що оповідає про неї — се краківський біскуп Вінцентий Кадлубек, але його звістки, хоч сучасні (він уродив ся коло 1160 р.), вимагають великої обережности і критики, спеціально — де він оповідає про руські справи. Тому не спускаючи ся на нього, ми мусимо старати ся самостійно розсьвітити собі сей момент, користаючи з цілої суми наших відомостей, пізнїйших і ранїйших, а щоб виробити собі можливо добрий суд про ті обставини, в яких Галичина злучила ся в руках Романа з Володимирською волостию, і критично оцінити між иньшим і Кадлубкове оповіданнє, мусимо насамперед глянути на ту політичну ситуацію, в котрій стояв Роман в момент смерти Володимира.

Остатні звістки в київській лїтописи про Романа ми маємо з 1195-6 р., коли інтриґа Всеволода суздальського розсварила Романа з тестем — Рюриком київським і привела його до союзу з чернигівськими Ольговичами. Супроти сього союзу Рюрик ужив против Романа Володимира галицького, і той посилав військо на Романа. По сторонї Рюрика стояли турово-пинські князї. Такі відносини держали ся по всякій правдоподібности і далї, перед переходом Романа в Галич і по нїм; треба додати тільки, що після розриву Всеволода суздальського з Рюриком Роман міг числити також на певну піддержку Всеволода, бодай моральну. Сї відносини до чернигівських

князїв і Суздаля невтралїзували Рюрика, і Роман з сього боку міг чути себе зовсїм безпечним [2]). З відносин волинських знаємо, що з Ярославичів луцьких Мстислав пересопницький був приятелем Романа [3]), натомість відносини його до брата Всеволода белзького († 1195) і його наступників ледви чи буди добрі після конфлїкту за Володимир [4]).

В відносинах до Польщі останнїй звістний нам факт — се участь Романа в війнї синів Казимира Справедливого з їх стриєм Мєшком, що закінчила ся битвою на Мозґаві (1195). Київська лїтопись каже, що Роман жадав від Казимировичів помочи для боротьби з Рюриком, але ті просили помогти їм наперед, „аби всї Поляки були за одним щитом з тобою і пімстили ся за твої кривди”, і він пішов їм помагати. Перед тим ми бачили Романа в приязни з Мєшком (1188); тепер, видно, наручнїйші були йому Казимиричі. В кріпкій битві на Мозґаві Роман відограв здаєть ся чи не найважнїйшу ролю (таке вражіннє робить оповіданнє про сю битву Кадлубка, що дуже займаєть ся Романом); справа Мєшка, що стратив сина і сам був ранений в сїй битві, була програна, але Роман заплатив за сей усьпіх Казимиричів кровию своєю і своєї дружини, що понесла великі страти [5]). (Спиняю ся на сїм епізоді, бо він нам придасть ся для орієнтовання в оповіданню про запанованнє Романа в Галичинї).

Відносини Романа до Угорщини близше не звістні; зрештою по смерти Белї III († 1196) в Угорщинї почала ся внутрішня боротьба, між синами Белї Емериком і Андрієм, що вповнї опанувала увагу угорських правительственних кругів і відвела їх від активнїйшої участи в галицьких справах.

Дуже інтересно знати, в яких відносинах стояв Роман до галицького боярства, що з смертию Володимира мусїло взяти в свої руки зверхню управу Галичини. Пізнїйше ми маємо безперечні вказівки на сильне знеохоченнє боярства до Романа; питаємо ся отже, від коли з'явило ся воно? З оповідання Кадлубка виходило б, що вже в момент смерти Володимирка галицьке боярство було дуже нераде Романови і всякими способами випрошувало ся від нього. Але ся звістка виглядає непевно; ми знаємо, що Роман, зайнявши першим разом галицький стіл за порозуміннєм з галицьким боярством, сидів в Галичинї дуже коротко (кілька місяців що найдовше), отже не мав часу так сильно зразити собі своїх прихильників;

що більше, уже по тім як Угри вигнали Романа з Галича, приходили до нього запросини „від Галичан”, і мова. тут іде, очевидно, таки про бояр [6]). Супроти сього говорити про неприхильність цілого галицького боярства до Романа в момент смерти Володимира буде передчасно. Що найбільше — число сторонників Романа між галицьким боярством за се десятоліттє, що минуло від часу, коли бояре вперше кликали Романа до Галича, могло зменьшити ся, симпатії до нього могли простигнути; хоч з другого боку можна думати, що такий оборотний чоловік як Роман, маючи око на Галичину, вмів і походити коло своєї справи та далї удержувати собі партію між тутешнїм боярством.

По сих орієнтаційних замітках перейдім до оповідання Кадлубка. Він каже, що коли вмер Володимир, „не полишивши нїякого законного наступника”, ріжні руські князї старали ся захопити його спадщину, між ними й Роман. Але що він уважав себе слабшим від иньших претендентів, тож звернув ся до Лєшка т. зв. Білого, старшого сина Казимира Справедливого, і просив, аби той настановив його не князем, а своїм намістником в Галичинї, а йому за те обіцював вічну службу і свою поміч до того, аби Казимир міг і иньших руських князїв взяти собі під руку. Декотрі Лєшкові дорадники спротивляли ся сьому, уважаючи користнїйшим безпосередно прилучити Галичину до Польщі, або вказували на те, що не годить ся Лєшкови винести сього васаля (таким нїби то мав бути Роман) на рівне з собою становище [7]). Але иньші вказували, що Роман для Поляків не чужий, як своя́к їх князя і як вірний помічник і опікун [8]) їх держави. Супроти сього Лєшко рішив ся помочи Роману і рушив на Галичину. Але ще не дійшов він границь Галичини, як стріло його посольство галицьких бояр; вони заявляли, що лїпше хочуть мати своїм володарем Лєшка і обіцюють йому послушність і вірність, аби тільки не віддавав Галичини Романови, та й взагалї заявляють неохоту до руських князїв через їх вічні усобиці. Та ся покора бояр була нещира: на дїлї вони хотїли боронити ся оружно від Лєшка, і тільки битва під Галичом, де Поляки здобувають рішучу побіду, змушує їх звернути ся уже з щирою покорою до Лєшка і просити, аби їм дав князя з своєї руки. Лєшко і його дорадники стоять при Романї; даремно бояре, що знавши Романа по сусїдству, бояли ся його тиранства, підступности й дражливости, „як блискавиці”, всякими способами пробували відмовити Поляків, обіцюючи їм великі суми грошей і всякі дорогоцїнности, — Лєшко таки посадив їм князем Романа, а той зараз по

виході Лєшка, розпочав свої страшні переслідування боярства [9]).

Се бомбастичне і повне очевидних переборщень оповіданнє має, з одного боку, дати контраст великих добродійств зроблених Поляками Роману і його пізнійшої невдячности, а з другого боку, як зазначує автор на початку свого оповідання, має воно ілюструвати славу Лєшка: як то він, „хоч іще молодший, як яке сонце заблис вище над усїх руських князїв". Щоб представити славу свого героя, автор, видно, не пожалував фарб фантазії, і його образ має тільки досить далекі і непевні відгомони дійсних фактів. Не кажучи вже, що автор тільки за помочию своєї фантазії міг зробити з Романа „слугу" польського князя, він спустив зовсїм з ока, що Роман тодї був далеко сильнїйшим і імпозантнїйшим володарем, нїж молодий Лєшко, що так слабко сидїв на своїм краківськім столї і відогравав досить сумну ролю в руках своїх всевластних баронів; що Роман, котрого дійсно можна було назвати "Педаґоґом" молодих княжат-Казимировичів, мав усяке моральне право не випрошувати собі від Лєшка помочи, тільки жадати її за недавно дану їм свою поміч, так важну для них, а з рештою був потрібним польським княжатам і на далї з огляду на їх непевне становище. Про прилученнє Галичини до Польщі анї мови не могло бути тодї анї в польських анї в галицьких боярських кругах, і се представленнє річей у Кадлубка ми що найбільше — можемо толкувати антіципацією подій по смерти Романа, так само як і описаний ним так сильно страх бояр перед Романом і його „тиранством". Таким чином з просторого й детайлїчного оповідання Кадлубка у нас властиво лишаєть ся оден тільки голий факт, що Роман, опановуючи вдруге Галичину, мав при собі поміч від Лєшка; бо навіть і такі подробиції Кадлубкового оповідання як те, що разом з Романом старали ся здобути галицький стіл й иньші руські князї, що бояре пробували боронити ся, що Галич обложено, і тільки битва, нещаслива для бояр, змусила їх до покори — навіть, кажу, сї подробиції не певні й дуже легко можуть бути фантастичними [10]).

З поданого вище огляду полїтичної ситуації в момент смерти Володимира виходить, що Роман серед руських князїв не міг, по всякій правдоподібности, знайти значної помочи, але не міг стрінути й значної перешкоди в своїх плянах на Галичину. Зрештою як найблизший сусїд Галичини, що в кілька день міг наспіти з свого Володимира під Галич, Роман мав повну спромогу випередити всякого иньшого конкурента.

Угорщина була вповні спаралїжована тою внутрішньою війною — короля Емерика і його брата Андрія, пізнїйшого короля, що ярила ся в 1197-8 р.; перемирє, що зайшло між ними 1198 р., зовсїм не привело до згоди, й обидві партії стояли на поготові, очевидно — зовсїм не маючи часу для якихось заграничних авантур. Говорити про якісь польські пляни на Галичину в сїм часї було-б чистим анахронїзмом. Серед галицького боярства Роман мусїв мати свою партію прихильників, хоч з другого боку той факт, що він уважав потрібним вибрати ся на Галичину з більшими силами і стягнув поміч від Поляків, наводить на гадку, що між боярами була й неприхильна йому партія, яку мусїв він коли не поборювати силоміць, то принаймнї заімпонувати її значними силами. Про партизанів польських (як у Кадлубка) або угорських (як припускають декотрі сучасні історики) при тім одначе нема що думати: угорська партія творить ся між галицьким боярством, як знаємо, кільканадцять лїт пізнїйше, під впливом повного роздражнення на руських князїв, а польської там не було зовсїм і потім; можна думати хиба про партизанів якихось руських князїв.

Пізнїйше, за панования Романа в Галичу, ми знаємо між боярами партію Ігоревичів, на чолї котрої стояли Володислав з братом, близькі покійному Володимиру як сини його „кормильця” — пістуна [11]). В момент смерти Володимира живий ще був їх батько звістний Ігор Сьвятославич († 1202), і кандидатура його як близького свояка покійного Володимира галицького (Ігор був оженений з його сестрою, донькою Ярослава) і взагалї близького йому чоловіка, була зовсїм натуральна: у Ігоря довго жив Володимир, ще за житя батька, вигнаний ним з Галича (1182-3), і звязки близших бояр Володимира з Ігорем і його двором могли йти ще з тих часів. І коли прихильників Романа ми, по традиції, найскорше можемо припустити між тими боярами, що накладали з ним в 1188 р., або їх синами, то знову й його неприхильниками могли бути „Володимирові приятелї”, що 1188 р. мусїли тїкати з ним разом з Галичини, завдяки конспірації бояр з Романом.

Але сї противники Романа мусїли притихнути — він опанував Галич. Чи дійшло при тім до битви з противною партією (як оповідає Кадлубек), чи обійшло ся без конфлїкту, сього не можемо сказати, так само як не можемо й означити близше дату запановання Романа в Галичу (найправдоподібнїйше 1199 р.) [12]).

З якими-б близшими подробицями не стало ся запанованнє Романа в

Галичу, очевидно у всякім разї, що він сїв тут міцно. Що становище своє уважав він певним і в своїй державі і на зверх, показує розпочата ним сувора боротьба з боярством й його інтензивна загранична полїтика. Очевидно, партія противна йому в Галичинї не була так сильна, коли він так рішучо взяв ся до неї й до боярства взагалї, а той факт, що Роман не вагав ся зірвати слїдом відносини з Лєшком, котрому нїби то завдячав свій галицький стіл (як представляє Кадлубек), показує, що Роман зовсїм не потрібував так дуже Лєшка і взагалї сторонньої підпори.

Про відносини Романа до руських князїв — про його конфлїкт з Рюриком, що порозумївши ся з Ольговичами задумав відібрати Галичину від Романа, але натомісь стратив Київщину, відібрану Романом, оповів я на иньшім місцї [13]). Я висловив там гадку, що Роман мабуть сам дав початок до сього конфлїкту, завзявши ся від кількох років на Рюрика, і Рюрик супроти його ворожої постави злучив ся з Ольговичами, що мали пляни на Галичину від давна і тепер могли числити на ту партію Ігоря і Ігоревичів, про котру я що йно говорив. Роман упередив їх похід на Галичину, рушивши сам на Київ [14]), і супроти того, що Київська земля стала по його сторонї, від разу опанував Київщину, а хоч не лишив Києва собі, як надїяли ся Кияне, зіставив Київщину в залежности від себе, посадивши тут свого брата в перших, Інгвара Ярославича. Коли Рюрик потім, скориставши з неприсутности Романа, пограбив Київ, на пімсту Киянам, — Роман рушив знову в Київщину, і його короводи з Рюриком скінчили ся на тім, що він постриг Рюрика з родиною в черцї і позаберав і ті київські волости, які лишив був йому по першій кампанії. За прошеннєм Всеволода він посадив у Київі Рюрикового сина, а Всеволодового зятя Ростислава, але чи дав йому усї волости його батька, не певно. В кождім разї сам Київ стояв у такій тїснїй залежности від Романа, що Рюрик не відважав ся аж до смерти Романа скинути свого чернецтва, хоч у Київі (де його пострижено) княжив його син.

З Рюриковими союзниками Ольговичами Роман уставив добрі відносини, правдоподібно — змусивши їх вирікти ся усяких претензій на Галичину, а з Всеволодом суздальським, що претендував на ролю сенїора українських князїв, прийшов до близшого порозуміння. Порядкуючи українські справи за порозуміннєм з ним, Роман дуже зручно віддавав своїх противників під догляд Всеволода і заручав ся його помочию до піддержання порядку

уставленого на Україні — своїх впливів там. Як я вже сказав, Роман, мабуть з огляду на Всеволода, на його претензії на старшинство над Київом, і не лишив Київщини собі: не хотячи анї накликати конфлїкту з Всеволодом, анї підпорядкувати себе його претензіям на старшинство, він задоволив ся ролею фактичного господаря на всїй правобічній Україні, а своїми укладами з Всеволодом фактично поставив себе на рівнї в ним, так що в полїтичній системі земель давньої Руської держави над старим, бідним Київом підіймали ся тепер два нові полїтичні центри: полудневий Галич і північний Володимир суздальський, в союзних відносинах між собою. По сьвіжім опанованню Галичини, що видвигнуло Романа на перше місце між українськими князями, сї київські війни 1201-4 р. були новим тріумфом Романа, що зробили його не першим між рівними, а зверхником українських земель. Під впливом сих фактів утворив ся в його титул, з яким виступає він в лїтописи — „самодержець всеї Руси” [15]).

В звязку з сими київськими кампанїями Романа стояли його походи на Половців, що теж дуже причинили ся до його престіжу (як взагалї всяка війна з Половцями була популярна в українській суспільности). Половцї були союзниками Рюрика, отже мотивом Романових походів могло бути укараннє їх за сей союз і пустошеннє Київської землї, але також і оборона від них Київщини на далї, бо Роман брав Київщину нїби в фактичну свою опіку. Окрім того тут могли входити в гру дипльоматичні зносини Романа з Візантиєю. Першу звістку про них ми маємо з 1200 р. Не знати, чи вони тодї на ново були навязані, чи почали ся ще як Роман сидїв у Володимирі; досить, що в маю 1200 р. в Царгородї було посольство від Романа, на чолї котрого стояв Твердята Остромирич; про нього згадує царгородський паломник Новгородець Добриня [16]). Оповідаючи про похід Романа на Половців (перший з ряду), сучасний візантийський письменник Никита Хонїат з великим признаннєм підносить, що сей похід Романа змусив Половців забрати ся з візантийських земель, де вони були небезпечні уже й Царгороду; він мотивує сей похід симпатіями Романа до Візантиї та жалем за нещасливою її людностию, нищеною сими частими половецькими набігами; сї симпатії він признає по части самому Роману, „по части впливам його архипастиря” — митрополита або може й патріарха, що міг посередничити в сих переговорах [17]).

Обидва походи були вчинені зимою (1201/2 чи 1202/3, і 1203/4) і були для

Половців дуже шкідливі: було взято богато невільників і здобичи і визволено з неволї богато Русинів, а „Половецьку землю без перешкод зруйновано і знищено”, як каже Хонїат. Походи зробили сильне вражіннє у сучасників, і посмертна похвала Роману в Галицькій лїтописи спеціально спиняєть ся на його походах на „поганих” — що він, „ідучи слїдом дїда свого Мономаха, кинув ся на поганих як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодиль, переходив їх землю як орел, бо був хоробрий як тур”. Здаєть ся, що були й спеціальні пісні про сї походи Романа на Половців [18]).

Не знати коли, Роман увійшов також в дуже приязні відносини з новим угорським королем Андрієм. Як я згадував вище, Андрій вів війну з своїм братом королем Емериком, і з кінцем 1204 р., по його смерти, захопив у свої руки власть над Угорщиною, з початку як опікун свого малого братанича Володислава, а по його смерти став королем титулованим [19]). Які саме звязки вязали його з Романом, не знати; нема нїчого неможливого, що ще підчас своєї боротьби з Емериком Андрій навязав зносини з Романом. З пізнїйшого довідуємо ся, що вони навіть посвоячилися: вдову Романа Андрій звав „ятрівкою”, отже Роман був йому якимсь кузеном, але близше про се свояцтво нїчого не знаємо [20]). У всякім разї між ними був тїсний союз і фамілїйна умова: коли котрий з них умре скорше, другий має заопікувати ся його дїтьми, і потім Лєшко в Галицькій лїтописи каже Андрію: „тебѢ бо другъ бѢ, кляла ся бо бѢста, яко оставшю в животѢ племени єго любовь имѢти [21]).

Натомість відносини Романа до Лєшка скоро, як я вже згадував, попсували ся. Галицька лїтопись каже, що їх розсварив син Мєшка Володислав Тонконогий, „льстячи межи ними и завидуючи їх любви” [22]). Межи Лєшком і Володиславом була емуляція за краківський стіл: Лєшко вибив з Кракова Володислава, і Володиславу було наручно перетягнути на свою сторону такого сильного сусїда як Роман. Хронольоґія сих років польської історії взагалї дуже слабка: новійші дослїдники пересувають вигнаннє Володислава з Кракова вже на 1202 р. [23]), отже від тодї можна-б датувати й початки розмиря між Романом і Лєшком. На якім ґрунтї став ся потім конфлїкт між Романом і Лєшком, не знаємо. Сучасні джерела нїчого не кажуть про причини походу Романа на Польщу, що закінчив ся його смертию, аж Длуґош доперва оповідає, що Роман хотів здобути

Люблинську землю: об'ясненнє як з одного боку дуже правдоподібне, супроти пізнїйших війн XIII-XIV в. за Люблин, так власне тим і підозріле, що могло бути викомбіноване Длуґошом по анальоґії пізнїйших подій.

У одного західнього хронїста, маємо звістку, що натякає на участь Романа в сучасній боротьбі в Нїмеччинї; звістка ся говорить про замір Романа іти походом на Саксонію перед смертию, але вона стоїть так одиноко й походить з такого далекого джерела, що трудно на нїй що небудь далї будувати [24]). Так само неясною зістаєть ся справа Романових зносин з папою, переказаних досить популярним в новійшій історіоґрафії пізнїйшим оповіданнєм [25]). Воно оповідає се так: папа, почувши, що Роман переміг Угрів і Ляхів і підбив собі усю Русь, присилав послів до Романа, намовляючи його на латинство та обіцяв йому королївський вінець і поміч меча св. Петра для дальших завойовань. Але Роман повів з послами діспуту против латинства „отъ писма", а на обіцянку помочи вийняв свій меч і запитав: „чи такий меч має папа, що береть ся йому помагати в завойованнях? доки він — Роман — має свій, не хоче купувати володїнь иньшою цїною, як тільки війною (кровию), „якоже отцы и дѢды наши розмножили землю Рускую". Се оповіданнє має вже виразні слїди Романової леґенди (образ грізного Романа), з другого — слїди пізнїйшої емуляції з латинством, і в сїй формі його треба трактувати рішучо як леґенду [26]). Лишаєть ся тільки питаннє, чи в основі її лежить память про дїйсний факт: посольство папи до Романа і відмовну відповідь Романа, чи на Романа перенесено попросту память пізнїйших унїонних пересправ. Треба признати, що пановапнє сучасного Романови папи Інокентия III, взагалї дуже рухливого та в роздаванню королївських титулів щедрого, досить відповідає сїй звістцї про посольство, а сьвіже опанованнє латинниками Візантиї, що відкривало римській курії горизонти дальшого здобування східних схизматиків, і голосна слава Романа — все се обставини, що дуже надавали ся до такого посольства до нього; але дальше правдоподібности йти не можемо, не маючи ніяких документальних звісток про се. Леґенда в кождім разї має виразний характер пізнїйшого лїтературного оброблення і висуває фіґуру непримереного Романа в докір пізнїйшим слабодухам, що йшли на заклики Риму [27]).

З внутрішньої дїяльности Романа по його переходї в Галичину сучасники оповіли тільки про його гостру боротьбу з боярством. В галицькій лїтописї

маємо тільки глуху, принагідну згадку, що Роман вигнав з Галичини „Кормильчичів” — проводирів противної йому партії Ігоревичів [28]). Натомість богато (аж за богато!) оповідає про се сучасник Кадлубек. Ми бачили, що у нього галицькі бояре уже по смерти Володимира страшно боять ся кандидатури Романа, знаючи його вирафіноване тиранство [29]). І Роман дійсно зараз справджує боярські страхи: „скоро тільки Лєшко відійшов із своїми, Роман захоплює несподівано (!) визначнійших галицьких бояр [30]) і вбиває: одних живими закопує в землю, других розрубує на кусні, з иньших лупить шкіру, иньших розстрілює стрілами, иньших живих потрошить — всякі способи кари вишукує, тяжким ворогом ставши для своїх підданих, мов для ворогів. Кого не міг він вхопити явно (бо майже всї розбігли ся по чужих краях), — зваблює дарунками, обіцянками, і якими тільки міг способами; приймає їх приязно, засипує гонорами, вивисшає, потім видумавши яку небудь вину — увязнює та губить їх нечуваними муками, чи з тим аби забрати собі майно скараних, чи щоб иньшим нагнати страху, чи щоб безпечнійше панувати, вигубивши найбільше сильних. Звичайними прислівями його було: не можна безпечно їсти меду, не винищивши роя; не буде пахнути коріннє, поки його не потовчеш” [31]).

Безперечно Кадлубек, взагалї звістний своїм риторизмом і повною свободою в детайлях, дав собі духу і в сїм оповіданню. Буквально брати його оповідання неможливо (правдоподібно — воно ціле навіяне якимсь літературним джерелом), але мусимо прийняти основу — остру боротьбу Романа з боярством, хоч певне без тих драстичних крайностей, про які оповідає Кадлубек. Коли б вони були в дійсности ми певне-б почули їх відгомони і в наших джерелах, бодай в пізнійших згадках; тим часом оповідаючи про таких визначних ворогів Романа, як Кормильчичі, лїтопись каже тільки, що Роман „загнав їх”.

Які мотиви водили Романом у сїй боротьбі? Чи нищив він партію своїх противників, чи хотів обломити роги боярським претензіям на широкі впливи, їх охоту правити самим іменем свого князя? Правдоподібно, і одно і друге. Про репресії Романа на політичних противників говорить лїтописна згадка; само собою зовсїм правдоподібно і те, що Роман не вмів помирити ся з широкими претензіями галицьких бояр, тим більше, що мусів привести з собою з Володимира своїх старих і вірних бояр, котрим вірити мав далеко

більше причини, ніж галицьким оліґархам, і тим мусів подражнити і так дражливих на пункті своїх впливів бояр галицьких.

В народнїх масах Роман був безперечно популярний, і його боротьба з боярством, як я зазначив уже, могла хиба ще причинити ся до сеї популярности. Про популярність в Галичині можемо судити з пізнїйшої прихильности галицької громади до Данила [32]); про популярність Романа на Волини ми маємо цілий ряд виразних вказівок, вичислених в своїм місці [33]) — тепер пригадаємо тільки одну, цікаву тим, що вона показує популярність Романа і між волинською аристократією (може й земською, але найскорше — таки всякою, земською й служебною): на похоронах його внука Володимира Васильковича лїтописець так каже плакати ся по нїм „ліпшим мужом володимирським": „добре було-б нам умерти з тобою, господине!- зробив ти нам таку свободу як дїд твій Роман: той був оборонив нас від усяких кривд, а ти пішов був слїдом свого дїда" [34]).

Тим вичерпують ся наші відомости про діяльність Романа в ролї фундатора й володаря Галицько-волинської держави. Навіть з сих скупих відомостей імпонує нам ся фіґура, його сьміліcть, певність. Протягом такого короткого часу, кількома сильними ударами збив він до купи велику, поважну державу і засїв у нїй певно і міцно, піднявши високо своє імя у сучасників. Сучасний новгородський подорожник титулує його "великим князем", без ніякого на те прецеденту. Польський сучасник Кадлубек, описавши „тиранство" Романа, каже, що він „за короткий час незмірно підняв ся, так що правив майже всїми землями й князями Руси" [35]). Дійсно, галицький лїтописець, як ми бачили, зве його „самодержцем всеї Руси", а з нагоди пізнїйшої подорожі Данила в орду, описуючи контраст сили й могутности Романа з тим пониженнєм Данила, зве Романа царем, означаючи, як звичайно, титулом царя верх сили й власти: „єгоже отець бЂ царь в Руской земли, иже покори Половецькую землю и воєва на иньє страны вси" [36]). Коли б Романови з його енерґією й зручністю удало ся використати свої сили протягом довшого часу й зміцнити свою державу, — полїтична й культурна історія України могла-б уложити ся инакше, ніж уложила ся наслїдком його передчасної смерти і дальшого періоду анархії, та тої обставини, що наступники Романа, видко, не дорівняли йому здібностями.

Подробиці останнього походу Романа звістні з сучасних джерел дуже мало.

Суздальська лїтопись оповідає, не поясняючи причин сього походу, що Роман пішов на Ляхів і взяв два лядські городи, але підчас коли його військо стояло табором над Вислою, він відлучив ся з малим окруженнєм від табора (Ѣха самъ въ малѢ дружинѢ отъ полку своєго), і Ляхи, наїхавши на нього несподївано, вбили його разом з тою малою дружиною; довідавши ся про се, його військо забрало труп Романа та вернуло ся з ним у Галич, і його поховано в Галичи в церкві Богородиці 37). Се оповіданнє джерела сучасного, в сїй части взагалї богатого дуже докладними звістками про Україну й Галичину, варте повного нашого довіря, і з нього виходить, що Романа вбито підчас якогось більшого походу на Польщу, одначе не в битві, а зовсїм припадково, на розвідинах мабуть.

В старших польських річниках не знаходимо нїяких подробиць сього походу, окрім докладного означення дня і місяця Романової смерти: його вбито на св. Гервасія і Протасія, 19 червня 1205 р., в Завихостї на Вислї. До сього пізнїйше прилучають ся ріжні подробиці — що битва була так страшна, аж Висла почервонїла від крови Русинів; що богато їх потонуло в ріцї; що останки Романового війська Поляки гнали аж до Володимира; що Романа поховали Поляки в Сендомирі і потім видали його тїло Русинам в заміну за невільників. Нарештї Длуґош, використавши сї наростки і доповнивши їх з пісень і переказів, дав широке оповіданнє, котре тїшить ся досить значною популярністю в науковій лїтературі й досї, але належить, так само як і ті пізнїйші наростки польських річників, до Романової леґенди, а не історії. Ми мусимо тримати ся вище наведеного лїтописного оповідання, а з польських джерел можемо виробити собі лише суд про сильне вражіннє, яке зробила в Польщі смерть Романа. Про нього сьвідчать такі факти, як спеціальна фундація, вчинена з сього поводу Лєшком в Кракові — він фундував каплицю на честь св. Гервасія і Протасія, в день котрих убито Романа, як широке розповсюдненнє звістки про його смерть в польських річниках, і ті ріжні леґендарні наростки. Комбінуючи се все з лїтописним оповіданнєм, знаходимо тут потвердженнє гадки, що Роман вибрав ся був на Польщу з дуже серіозними замірами, і його несподївана смерть увільнила Польщу від великого страху: відти таке сильне вражіннє від смерти сього руського князя в Польщі 38).

Взагалї Роман полишив по собі глубокій слїд в народнїй памяти і сильно відбив ся в народнїй фантазиї: його з сього погляду треба поставити на

рівнї з Володимиром Вел. і Мономахом, з тим тільки що індівідуальність Романа в народнїй і книжнїй традиції зазначила ся далеко визначнїйше нїж тих двох героїв. При иньшій нагоді [39]) я навів уже останки пісень про Романа і його дїтей (сї останнї, очевидно, займали народню фантазію власне як Романові дїти) в народнїй поезиї українській і великоросийській, як українська гра „воротар", великоросийська билина, про війну Романа з литовськими королевичами, а може — і про те як Роман карав свою жінку. Мусїли бути спеціальні піснї й про боротьбу Романа з Половцями; здаєть ся, їх відгомін маємо в наведенім вище [40]) місцї Галицької лїтописи, де лїтописець, згадавши про піснї, які сьпівано з нагоди щасливого походу Данила на Ятвягів, пригадує Романа — що він „був нищив поган як лев, аж Половцї страшили ним своїх дїтей": се звучить як ремінїсценція піснї. Про якісь піснї про Романа у Поляків згадує Длуґош [41]). Нарештї у пізнїйшого хронїста Стрийковского (XVI в.) знаходимо слїди якихось переказів (або й пісень) про побіди Романа над Литвою: гнїваючи ся на їх бунти (так представляє то він), Роман уживав литовських невільників до тяжких робіт, замість худоби: він казав їх скованих запрягати в плуги та орати ними, заміс волів, переорювати „старини", корчувати „ляди", „і звідти вийшла приказка, як котрийсь (невільник) Литвин, научивши ся руської мови, сказав, тягнучи плуг: Ой Романе, Романе, лихим живеш — Литвою ореш!" [42]) Сю приказку пробувано толкувати як перекручений відгомін цівілїзаційних заходів Романа коло Литви — що він силоміць змушував їх до хлїборобства [43]), але такі заходи досить сумнївні, скорше вже можна припускати тут память про тяжкі роботи, на які уживано невільників.

Але нам цїкавий тут сей традиційний образ Романа — скрізь він виступає сильним, грізним володарем, гострим, часом немилосердним [44]).

Примітки

[1]) Лїтературу Галицько-волинської держави XIII-XIVв. див. в прим. 1.

[2]) Про сю ситуацію див. в т. II с. 217-222.

[3]) БѢ бо любовь велику иьѢя ко отцу єго (Данила) — Іпат. с. 497.

[4]) Іпат. с. 445-6.

[5]) Іпат. с. 461-2, Кадлубек в Monumenta Pol. hist. II с. 433-6.

[6]) Се видно з контексту: в сїм же оповіданню, кілька рядків вище говорить ся, що угорський король, опанувавши Галичину, „даде весь нарадъ Галичанамъ" — Іпат. с. 445.

[7]) Тут уже, як бачимо, оповіданнє само собі противить ся: Роман перед тим просить дати йому Галичину як намістнику — non principem Galiciae, sed procuratorem ibi suum constituat, а тепер виходить, що Галичину має він дістати як вповнї самостійний князь, рівний Лєшкови. Низше Роман знову уважаєть ся тільки польським намістником in spe-in vestri persona nobis imperare velitis an in substituta, кажуть бояре Лєшкови. Васалем Польщі, властиво навіть служебником — famulus, по Кадлубку, Роман мав стати, коли дістав від Казимира ту неназвану на імя волость (IV гл. 14), котру, як я доводив (II пр. 11), треба уважати Галичиною — отже коли вперве засїв на галицькім столї.

[8]) et quasi quidam paedagogus.

[9]) Кадлубек IV. 24. З иньших польських джерел: хронїка Великопольська повторяє буквально Кадлубка (Monum. Pol. hist. II 544-7), Длуґош (II с. 149-152) розмальовує його. З додатків Длуґоша більш інтересні отсї: на підставі умови зробленої Казимиром Справедливим з Володимиром, коли він вернув його на галицький стіл, Галичина по смерти Володимира мала перейти до Польщі, і галицькі бояре на те зложили присягу (очевидно, се викомбінував Длуґош з Кадлубкового оповідання, що Галичину хотїли прилучити до Польщі); друге доповненнє (як дальша консеквенція з Кадлубкової історії): Роман, дéставши Галичину, складає присягу на вірність Польщі. В руських джерелах Длуґошеве оповіданнє, через Кромера і Бельского, перейшло в Густинську лїтопись (с. 326). Також і оповіданнє Татїщева, очевидно, й тут стоїть в залежности від Длуґоша (посередній); тільки він дає знов цїлий ряд самостійних додатків, по всякій правдоподібности — з власних здогадів: що галицькі бояре звертали ся за порадою до Рюрика, кого їм взяти князем, і спиняли ся гадкою на

Ростиславі Рюриковичу; що Роман шукав протекції в галицькій справі у Рюрика, і тільки як тут йому не удало ся, звернув ся до Поляків; що разом з походом Поляків Угри теж приступили до галицьких границь, і се змусило бояр прийняти Романа.

10) Над оповіданнєм Кадлубка я спинив ся тому, що воно досї не було розібране докладно і знайшло широке довірє, почавши від Карамзїна (III 64-5): з нього користав Зубрицький (1. с.), Шараневич (Историія с. 64), Іловайский (1. с.). Меньше мали щастя екстраваґанції Длуґоша й Татїщева. Навіть Соловйов, взагалї повний довіря до Татїщева, не використав їх (I с. 549); тільки Зубрицький (Историія III с. 18) скористав з звістки про угорський похід і здаєть ся під її впливом розповів про істнованнє в Галичу угорської партії, а його погляди повторив Іловайский (II, 39).

11) Іпат. с. 481.

12) Див. т. II с. 454.

13) Т. II с. 224-5.

14) Про хронольоґію його див. т. II пр. 4.

15) Іпат. с. 479.

16) Хожденіе арі. Антонія вид. Лопарьова с. 15 (Палестинскій сборникъ т. 51). Иньші посли Романа окрім Твердяти у Антонія названі такі: Недан, Домажир (імя звістне між галицькими боярами), Дмитрий і Негвар (вар. Несвар).

17) Бонське вид. с. 691-2. Хоч Никита при тім підносить, що Романова поміч прийшла несподївано (ἀνυπονόητος καί ἀσυλλόγιστος), але сї слова можуть розуміти ся в загальнїйшім значінню — що тяжко було б сподївати ся помочи з Руси, і не противлять ся гадцї, що Роман вчинив свій похід за порозуміннєм з Візантиєю: хронольоґічна близькість сього походу до звістки про посольство Романа дуже на се вказує.

18) Лавр. с. 397, 399, Іпат. с. 490, пор. 540 — тут, правдоподібно, маємо ремінїсценцію з такої піснї: „иже бЂ изострил ся на поганыя яко левъ,

имже Половци дЂти страшаху”. В т. II Полного собранія лЂтописей (с. 187) подано дописку Єрмолаєвського кодексу (очевидно українську), як то Половції ним страшили дітей: „Романъ, Романь! албо Русъ, Русъ!”

[19]) 1205 р., 29/V.

[20]) Проф. Шараневич (Die Hypatios-Chronik с. 42) висловив здогад, що Андрія через свою жінку Ґертруду, доньку майсенської княжни, міг бути спорідненим з польською династиєю, а через неї з Романом; але се було б безконечно далеке свояцтво.

[21]) Іпат. с. 482.

[22]) Іпат. с. 481.

[23]) O. Balzer Walka o tron krakowski w latach 1202 i 1210/11 (Rozprawy wydz. histor.-filozof. XXX) — він відкидає загально прийняту дату і приймає р. 1202.

[24]) Про неї див. в прим. 2.

[25]) Библіотека россійская историческая, т. I, 1767, с. 300; оповіданнє се належить до редакційних додатків, в тексті Радивилівського кодексу сеї записки нема, див. фототипічне виданнє його, 1902 р.

[26]) В історичній лїтературі, почавши від Карамзїна (III, с. 68) і досї се оповіданнє часто повторяєть ся, часом навіть en toutes lettres — див. нпр. Іловайский II. 41, Петрушевич — Ист. изв. о церкви св. Пантелеймона с. 47, Філєвич Борьба с. 122, Ждановъ Рус. былевой эпосъ с. 430, Абрагам Powstanie с. 98. Але навіть признаючи правдоподібність самого факту посольства, належить відділяти від того його лїтературне обробленнє. Було б інтересно уставити час сього оброблення. Може початки його сягають ще часів Данила, як докір за його унію (хоч нинїшня форма значно пізнїйша).

[27]) Правдоподібно, на простім тільки непорозумінню компілятора опираєть ся звістка Густинської лїтописи, що коли Царгород узято (1204 р.), цїсар Олексїй Анґел утїк „въ Русскую землю, ко Роману Мстиславичу, въ Галичъ” (с. 327); але я не міг дійти, яким способом з'явила ся така гадка.

[28]) Иже загналъ Романъ невѢры ради — славаху бо Игоревича, Іпат. с. 481.

[29]) Ingeniosam tyrannidem.

[30]) Satrapos et eubagiones.

[31]) Monum. Pol. hist. II. 440-1. Давно уже зауважено подібність першого з наведених нїби Романових прислів до лїтописних слів соцького Микули, сказаних з нагоди походу Данила на бояр (1231): „не погнетши пчелъ, меду не Ѣдать” (Іпат. с. 509). Міг би Микула згадати при тів Романа, коли б се було таке його клясичне прислівє, як представляв Кадлубек.

[32]) Див. т. II с. 475-6.

[33]) Ibid. с. 405-6.

[34]) Іпат. с. 605.

[35]) Хожденіе арх. Антонія с. 15, Monum. Pol. hist. II. 441. Для повности сучасних відзивів про Романа наведу ще характеристику Хонїата (с. 692): Роман чоловік сильний і енерґічний (властиво — тїлом кріпкий і руками діяльний — τάς χείρας δραστήριος).

[36]) Іпат. с. 479, 536.

[37]) Лавр. с. 404-5.

[38]) Про польські й иньші західнї звістки про смерть Романа див. прим. 2.

[39]) Т. II с. 405-6.

[40]) С. 10.

[41]) carminibus, quae et in hanc diem canora voce in theatris audimus promulgari — II с. 175.

[42]) Стрийковский I с. 202; се оповіданнє у нього хибно привязано до Романа Ростиславича, — що се проста похибка, видко з порівнання його повторення на с. 211.

[43]) Соловйов I с. 554.

[44]) В билині про війну Романа з литовськими королевичами його дружина так карає тих королевичів:

большему князю глаза выкопали,

а меньшому брату ноги выломали,

и посадили меньшаго на большаго

и послали къ дядюшкѢ......

Можна порівняти се з оповіданнєм Кадлубка про Романове тиранство і Стрийковского — про тих литовських невільників: традиція показуєть ся скрізь вірною собі, хоч се не перешкоджає нам бачити в ній побільшеннє — в традиції взагалі дуже часте.

Галицько-волинські замішання по смерти Романа — загальна характеристика. Інтервенція Угорщини й протекція угорського короля; похід Ольговичів; Ігоревичі в Галичині й Володимирі; утеча Романової княгині з дітьми. Усобиця Ігоревичів, переміни в Володимирській волости, замішання в Галичу, боярська різня; кампанія 1211 р., повішеннє Ігоревичів; Данило в Галичу; вокняженнє Володислава. Спишська умова; поділ Романової спадщини; Кольоман в Галичу; справа унії; повстаннє Галичан. Конфлїкт кор. Андрія з Лєшком, Мстислав у Галичу — вперше, становище Данила, його перші самостійні кроки — вертає собі Забуже. Новий союз Лєшка з Андрієм і вигнаннє Мстислава. Мстислав у Галичу вдруге, розрив його з Данилом, угода з Угорщиною, королевич Андрій в Перемишлї й війна 1226/7 р. Абдікація й смерть Мстислава.

Смертию Романа розпочинаєть ся в Галицько-волинській державі довгий, сороклітнїй період замішань, викликаних боротьбою за галицький стіл. Ся боротьба, описана досить детайлїчно, але заразом — дуже механїчно в Галицькій лїтописи, на перший погляд робить дуже хаотичне враженнє, так що від неї, на побіжний погляд дїйсно може закрутити ся голова, як казав

старий історик Галичини [1]). Аби не згубити ся в її детайлях, будемо слїдити головні моменти в розвою сеї боротьби, а особливо — напрями боярської полїтики, що лежали в основі сеї боротьби і коротко вже зазначені вище нами на иньшому місці [2]).

Конечною точкою сеї боротьби і замішань треба уважати Ярославську битву і подорож Данила до Бату: сї дві події, взяті разом, придушили ворожі елєменти і дали Данилови спромогу опанувати свою позицію сильно і певно. Отже сей період боротьби потягнув ся від р. 1205 до р. 1245-6.

Слїдячи долю місцевої княжої династиї, Романовичів, що опираючи ся на громаду, становили одну сторону в сїй боротьбі, сей сороклїтнїй період можна подїлити на кілька меньших: В першім Романовичі через свою молодість займають зовсїм пасивне становище і відірвані зовсїм від ґрунту; се тягнеть ся аж до моменту, коли вони дістають в остатнє володимирську волость (коло 1214 р.). Відси іде їх князюваннє в володимирській волости, аж до смерти Мстислава, що дала початок Данилови до сьвідомої боротьби за галицький престіл — до 1128 р. Третїй період — їх боротьба за галицькій стіл, аж до Ярославської битви.

Коли будемо слїдити другий місцевий чинник — боярство, то мусимо покласти ще одну граничну точку, з огляду на переміну в боярській полїтицї, а то боярську різню счинену Ігоревичами (1211 р.); доти бояре ведуть полїтику династичну, відти — вони сьвідомо і свобідно переводять свою боярську полїтику, вирікши ся зовсїм всяких традицій князївсько-дружинного укладу.

Вкінцї в полїтицї сусїднїх держав, що брали участь в галицько-волинських справах — Угорщини й Польщі поворотну точку становить Спішська умова, 1214 р. (вона припадає на оден майже час з запанованнєм Романовичів у Володимирі); від тодї Угорщина вертаєть ся до своєї давнїйшої проґрами — анексації Галичини.

Маючи на оцї сї придорожнї стовпцї, можемо пустити ся в свою подорож — слїдити історію галицько-волинських замішань.

Смерть Романа була для всїх повною несподїванкою. Ворожі елєменти, прибиті ним, на разї не дали познаки житя, і по похоронї Романа Галичане

присягли на вірність його малому сину Данилу, що мав тільки три роки (меньшому брату його Васильку ішов тільки другий рік). Управу держави іменем Данила обняла його мати — молода Романова вдова. Розуміючи непевність свого становища, вона звернула ся до найблизшого Романового союзника і свого свояка угорського короля, удаючи ся під його опіку. Угорський король прибув до неї до Сяноку, і тут мусіли між ними стати ся важні умови, про котрі, на жаль, наші джерела не дають близших відомостей; галицький лїтописець хвалить прихильність короля до Романової родини, що він „прийняв Данила як свого милого сина”, але не поясняє полїтичного підкладу сеї опіки [3]). З фактів бачимо, що король бере в свою опіку Романовичів і їх землї, а за те, чи то за згодою їх матери і бояр, чи на власну руку, приймає на себе ролю зверхника сих земель: від тепер він титулує себе все королем Галичини і Володимирії (Galiciae Lodomeriaeque rex) [4]). Для безпечности ухвалено впровадити в Галич угорську залогу, і король дійсно прислав дуже значну залогу, „Угры многы”. Ся угорська залога, дійсно, послужила гальмом на розвій боярської опозиції, придушеної перед тим Романом. Противна Романовичам партія тільки поволї відживала, спроваджуючи своїх розігнаних і розполошених партизанів; на чолї її стали брати Кормильчичі, сторонники Ігоревичів, по смерти Романа закликані назад в Галичину їх одномишленниками.

Тим часом вість про смерть Романа заворушила його противників між руськими князями. Рухливі Ольговичі, що вже кілька разів виходили з плянамн на Галич, зібрали ся на борзї й поспішили ся до Галича, рахуючи мабуть на своїх прихильників між боярами, бо як з усього видно — вибрали ся в похід з невеличкими силами. Рюрик, що скинув з себе своє невільне постриженнє, відновив свою умову з Ольговичами й прилучив ся до походу. Закликано й Половців, і з ними рушили на Галич. Але противники Романовичів, видно, ще не віджили, та й супроти угорської залоги, поставленої в Галичу, і невеликих сил, приведених Ольговичами, не відважили ся показати свою фарбу. Коли Ольговичі приступили під Галич, місто боронило ся, й бояре теж. По нещасливім приступі, Ольговичі „с срамомъ великим” мусїли вертати [5]).

Але Ольговичі вертали ся тільки з тим, аби вибрати ся на ново з більшими силами; на другий рік вони зібрали всю свою фамілїю: пішли Сьвятославичі чернигівські й Ігоревичі новгородські, прилучились

смоленські й київські князї з Чорними Клобуками; Половців спроваджено теж велику силу. Разом з їх походом рушив на Володимир також і Лєшко, судячи по словам лїтописи — за порозуміннєм з ними [6]). Романова вдова з своїми прихильниками супроти сеї коалїції кликала собі в поміч угорського короля. Але що й у самім Галичу ворожа боярська партія, не вважаючи на угорську залогу, підіймала голову, княгиня не відважила ся довше зіставати тут і не діждавши ся приходу угорського короля, втікла до Володимира, більше певного для Романової родини. Під Володимир потягнув супроти того й король. Тут розпочали ся зносини між ним і Лєшком, і прийшло до порозуміння [7]). Про зміст сеї умови джерела не кажуть нїчого, видко тільки, що король умовив Лєшка занехати ворожу акцію супроти Романовичів: прийнявши під свою протекцію Романовичів з їх землями, він тепер якимсь способом втягнув до того й Лєшка. Може бути, що за порозуміннєм з Лєшком же король надумав посадити в Галичу якогось зовсїм стороннього князя — правдоподібно, в ролї провізора галицького стола, з огляду на безрадність сиріт. По нарадї з прихильними Романовичам галицькими боярами рішено взяти до сього Ярослава переяславського, сина Всеволода суздальського, отже князя з впливової родини, що міг би оборонити ся від претензій иньших князїв, а знову в галицькі справи не був замішаний [8]). До нього вислано запросини.

Покінчивши таким чином галицькі справи король і Лєшко пішли назад своїми дорогами. Чи зайняли вони яке становище супроти Ольговичів з їх союзниками, Галицька лїтопись, наше головне джерело, не каже нїчого. З оповідання її виходить, що Ольговичі супроти угорського війська не відважили ся іти на Галичину і перестоявши десь на границях Волини, завернули ся назад, але потім, коли король пішов, знову пішли на Галичину. Партія Ігоревичів використала сю хвилю й настрашивши своїх противників, що військо Ольговичів може їх знищити, нїм Ярослав приїде, перемогла їх опозицію; вона вислала своїх послів до табору Ольговичів, що стояв тодї за два днї дороги від Галича, й закликала Володимира Ігоревича до Галича. Володимир, діставши сю вістку, потайки викрав ся з табору союзників з своїм полком і женучи день і ніч, дістав ся за добу до Галича. Його оголосили тут князем, десь лїтом 1206 р. [9]).

Ярослав Всеволодич, діставши про се звістку, вернув ся з дороги, з під Галича, а Ольговичі з своїми союзниками, поміркувавши, теж не видумали нїчого лїпшого, як вернути ся. Які були між союзниками умови що до поділу Галичини, не знаємо, але очевидна річ, що не для самих Ігоревичів ішли вони її здобувати, тому й Володимир потайки викрадав ся з їх табору; тому й на далї не міг числити на їх поміч. Одинока сила, на яку він міг покладати ся, була його родина. Він віддав свому брату Роману Звенигород, а для третього — Сьвятослава хотїв здобути Володимир. В тім був інтерес і Володимира і противної Романовичам боярської партії — вибити Романовичів з усїх земель, позбавити всякої опори, „искоренити племя Романово'", як каже галицький лїтописець. Вони вислали до володимирської громади в посольстві якогось попа, взиваючи її, аби видала Романовичів і прийняла собі князем Сьвятослава, а инакше грозили знищити Володимир.

Се посольство викликало серед Володимирців сильний гнїв:вони хотїли забити навіть того попа-посла, але декотрі з володимирських бояр обстали за ним: мовляв, не годить ся забити посла. Лїтописець закидає їм, що вони „имѢяху лесть во сердцѢ", спріяючи Ігоревичам, і які-б не були дійсні мотиви такого виступу сих бояр, дійсно між володимирським боярством мусїла зарисувати ся ґрупа, що волїла прийняти князем Ігоревича, нїж зіставати ся з недорослими сиротами-князями і дійсною реґенцією чужих бояр і Романової княгинї. Княгиня довідавши ся про епізод з попом,

побачила в нїм лихий знак і настрашена галицькими боярськими інтриґами, по нарадї з найблизшими своїми боярами постановила тїкати з Володимира. Чи дійсно противна партія була значна, чи дійсну небезпечність побільшала настрашена фантазія, не знати; я думаю скорше останнє. В найблизшу ніч постановлено утїкти в Польщу; щоб не стягнути на себе уваги, дядько (пістун) вивів Данила воротами міста, а другий повірник княгинї Юрий піп з „кормилицею" разом винесли малого Василька через якийсь пролом в стінї, „дЂрою градною", і злучивши ся за містом, утїкли до Польщі до Лєшка. Се стало ся десь при кінцї 1206 чи на початку 1207 р., і тим розпочала ся довга блуканина Романовичів.

Галицький лїтописець представляє сей крок Романової вдови як дуже відважний, навіть нерозважний: „не знали куди бігти: Романа убито в Польщі, а Лєшко потім не уложив згоди". Тож він особливою божою ласкою уважає, що Лєшко пожалував сиріт, і навіть вставив ся за ними перед угорським королем. В дійсности, як я зазначив, мусїла вже перед тим, під Володимиром, стати ся між Андрієм і Лєшком якась прихильна для Романовичів умова. Андрій при тім міг виходити з становища зверхника (сюзерена) Романовичів, на якім він, видко, став від Сяніцького з'їзду (иньше питаннє, чи таке його становище було признане дійсно в землях Романовичів і в їх окруженню). Які користи від піддержування Романовичів міг він показати Лєшкови, над тим сушити голови не буду, тільки піднесу, що дальші факти: поклик Лєшка до угорського короля і заходи Ігоревичів, аби здержати Андрія й Лєшка від вмішання в галицькі справи в інтересах Романовичів, на мій погляд вказують зовсїм виразно на істнованнє такої умови, що хоч, розумієть ся, виходила з становища інтересів Угорщини й Польщі, одначе забезпечувала Романовичам їх батьківщину. Не можу згодити ся і з поглядом, що Лєшко й Андрій тільки удавали свою прихильність до Романовичів, а в дійсности дивили ся на них як на своїх невільників-закладнїв [10]). Не покладаю ся і я на безкористні симпатиї їх до Романовичів, але підношу той факт, що аж до Спішського з'їзду 1214 р., коли Андрій і Лєшко приходять до нової комбінації: беруть Галичину собі, себто віддають Кольоманови — Андрієвому сину й Лєшковому зятеви, — вони таки до певної міри займають ся долею Романовичів та піддержують, бодай по трохи, їх права на галицько-волинські землї.

Лєшко, як оповідає лїтописець, прийняв Романову вдову — „ятровь свою" і її сиріт „з великою честию", й заявив свою готовість оборонити їх від

узурпаторів. Зіставивши княгиню з маленьким Васильком у себе, він післав Данила з своїм посольством до Андрія, пригадуючи його приязнь з Романом і взиваючи до спільного походу на Ігоревичів, аби відібрати від них батьківщину Романовичів: "ходім відібрати й вернути їм їх отчество". Так оповідає се галицький літописець, іґноруючи попереднє порозуміннє Андрія з Лєшком. Ми, виходячи з нашого погляду, мусимо се розуміти так, що Лєшко відкликував ся до сього недавнього порозуміння і взивав короля до спільного походу в інтересах Романовичів. Правдоподібно, таки дійсно заносило ся на такий похід в інтересах Романовичів, бо Володимир Ігоревич занепокоїв ся і постарав ся відвернути небезпечність дарунками. Виславши щедрі дарунки в Польщу й Угорщину, він, дійсно, здержав сей похід, і Андрій з Лєшком обмежили ся плятонїчним співчутєм для сиріт, що полишили ся у них [11]).

Але такий лад стояв не довго [12]). Ігоревичі в своїй непевній позиції, завдячуючи своє становище ласці бояр і не маючи за собою нікого, не мали навіть стільки розваги, аби бодай тримати ся між собою солідарно. Між Володимиром галицьким і Романом звенигородським розпочала ся усобиця. Роман удав ся до угорського короля, і хоч се була визначна неконсеквенція супроти вже зайнятого Андрієм становища в галицьких справах, Романови удало ся, мабуть знов таки богатими дарунками — притягнути короля на свій бік. Андрій дав Романови помічне військо, і він пішов з ним на Володимира. В битві Володимира побито, Роман узяв Галич і сїв тут, а Володимир подав ся у свої сїверські волости [13]).

Ся усобиця рішучо захитала становище Ігоревичів і той лад, який був уставив ся з ними в галицько-волинських землях.

Насамперед Ігоревичі стратили Володимир. Правдоподібно, використовуючи галицьку усобицю, Олександр белзький, братанич Романа, звернув ся до Лєшка і його брата Казимира, що були його близькими свояками [14]): просив, аби помогли йому здобути Володимир, і прихилив їх до сього. З помічним польським полком Олександр прийшов під Володимир, і місто отворило йому ворота, як Романовому братаничу; дуже можливо, що прихильники Романовичів в Володимирі ще перед тим мали зносини з Олександром, аби позбути ся Сьвятослава Ігоревича. Місто одначе за се своє довірє було досить сильно покаране: Олександрові

союзники Ляхи кинули ся грабовати його і викликали тим нарікання на Олександра: „як би не було з ними їх свояка Олександра, казали Володимирці, не пустили б ми їх і через Буг”. Сьвятослава Поляки забрали з собою в Польщу, а Олександр став княжити в Володимирі. Але се трівало не довго. Ярославичі — Інгвар і Мстислав, задумали собі поживити ся з сих замішань і увійшли теж в близші зносини з Поляками. Інгвар заприязнив ся з Лєшком і видав за нього свою доньку 15). Правдоподібно, Лєшко й поміг йому також відібрати Володимир від Олександра. Але володимирські бояре „не любили Інгвара”, і Олександр, користаючи з сього, відібрав собі потім назад Володимир, „совѢтомь Лестьковымъ”.

Тим часом Берестяне, користаючи з сих володимирських замішань, вислали до Лєшка посольство, аби пустив до них Романову вдову з малим Васильком княжити у них. Лєшко згодив ся на се, і Василько приїхав до Берестя. Коли-ж Олександр в друге дістав Володимир, Романа вдова удала ся до Лєшка з проханнєм, аби змусив Олександра бодай до якоїсь уступки для Василька, коли забрав його отчину, і Олександр мусїв віддати Васильку полудневу частину Белзько-червенської землї, з Белзом, очевидно — в заміну за Берестє. Тут Василько пробув кілька років, поки Олександр не намовив Лєшка, аби відібрав Белз від Василька і віддав йому. Тодї у Василька з братом зістала ся сама маленька-Камінецька волость 16), і аж потім, мабуть в заміну за Камінь, дістали Романовичі волость в полудневій Волини (Тихомль і Перемиль) та тут ”княжили” з своєю матїрю, як каже лїтопись — ”споглядаючи звідси на Володимир та думаючи собі: як там не крути, а Володимир таки в кінцї буде наш”. Так воно й стало ся незадовго (року 1214-1215) 17).

Поки Володимирською волостию так самовільно роспоряджав собі Лєшко, піддержуючи то того то сього супроти безрадних Романовичів і їх бояр, в Галичинї ярили ся боярські партії. Роман, опанувавши Галич за помочию Угрів, підняв на себе бояр. Розпочали ся якісь замішання — „безаконьє галичкое и мятежь”, як каже лїтопись. Маємо не підозрілу звістку, що Роман Ігоревич був вигнаний підчас сих замішань: вигнав його Ростислав Рюрикович, очевидно — спроваджений боярами, але потім Романови удало ся вернути собі Галич 18). Нарештї король Андрій, не знати — чи з власної ініціятиви, чи може намовлений галицькими боярами 19), постановив зробити кінець нездалому князюванню Романа і вислав у Галич воєводу

Бенедикта. Той ухопив Романа, заставши його в лазні („в бани мыюща ся") та вислав на Угорщину, а Галич обсадив знову угорською залогою.

Ся залога і сам Бенедикт одначе дали ся дуже в знаки Галичу: літописець згадує, що якийсь славний галицький книжник Тимотей з Київа доводив „притчею", що сього Бенедикта треба уважати антіхристом, і літописець згоджуєть ся з такою непохвальною характеристикою Бенедикта, признаючи що він був „томитель боярам і горожанам". Невдоволені ним Галичане звернули ся з початку до Мстислава пересопницького, підбивши його на Угрів, але що Мстислав, видко, вибрав ся з дуже малими силами, тож Галичане не піддержали його й він, осьміяний, мусів ні з чим вернути ся; галицький літописець оповідає, що Іля Щепанович, один з „великих бояр", мабуть висланий галицьким боярством на зустріч Мстиславу, коли той прийшов під Галич, на глум вивів його на „Галичину могилу" і з усьміхом сказав: „от княже, ти посидів на Галичинї могилї, то так як би княжив у Галичи" — поглузували з нього, додає літописець [20]). Потім прийшла вість, що Роман утїк з Угорщини. Галичане вислали посольство до нього й до Володимира [21]), перепрошували їх та просили увільнити від угорської окупації. Ігоревичі, котрих нещастя привели знову до згоди, вибрали ся спільно походом на Галичину. Сили їх мусїли бути значні, і супроти загального незадоволення людности угорська залога не відважила ся відсижувати ся в Галичу: Бенедикт забрав ся з своїм полком на Угорщину, й Ігоревичі наново опанували Галичину. Володимир сїв на ново в Галичу, Роман у Звенигородї, а Сьвятослав замість утраченого Володимира дістав Перемишль. Супроти можливої опозиції угорського короля Володимир звернув ся до давнійшого, випробованого вже способу: вислав великі дарунки на Угорщину з своїм сином Всеволодом і дійсно тим осягнув бажаний невтралїтет Угорщини [22]).

Але бояре, закликаючи Ігоревичів, зовсїм не мали наміру капітулювати перед ними в своїх змаганнях; з другого боку Ігоревичі, вже перед тим спробувавши боярської опозиції, тепер, видко, були особливо дражливі на неї. Обопільне роздражненнє закінчило ся дуже прикрою подією: Ігоревичі, аби зломити боярську опозицію, задумали вирізати противних собі бояр. Ніяких близших подробиць лїтопись не дає, каже тільки, що при нагоді (по прилучаю) сей плян виконано, і в ріжних місцях Галичини убито пятьсот бояр, між ними кілька „великих бояр"; иньші повтїкали. Сю цифру пятьсот,

розумієть ся, не можна вважати докладною: так кругло рахували сю різню, може й значно побільшаючи число її жертв як то часто буває. Але у всякім разї число побитих мусїло бути дуже значне [23]). Майно побитих і утїкачів сконфіскувано [24]). Але результат сеї різнї був зовсїм для Ігоревичів несподїваний. Недобитки боярські завзяли ся відомстити ся Ігоревичам за смерть своїх братів і постановили порушити для того все — навіть виставити кандидатуру Романовичів та постягати їх свояків. І їм се удало ся.

Данило весь сей час, від коли відослав його туди Лєшко (1207), перебував на угорськім дворі. Король Андрій признавав, очевидно, його законним володарем Галичини; окупація, зроблена Бенедиктом, певно, була вчинена в його імени. Галицький лїтописець оповідає, що двірські угорські сфери (або як він каже — „король АндрѢй и боярѢ угорьстѢи, и вся земля") перед уродженнєм сина у Андрія мали проєкт на випадок, як би не було у короля сина, оженити Данила з донькою Андрія, очевидно — щоб зробити Данила угорським наслїдником [25]); але що син і наступник Андрія Беля родив ся ще в 1206 р. [26]), то й тут хиба треба бачити анахронїстичну звістку з часів безпосередно по смерти Романа, або ще скорше — просто якийсь відгомін поголосок про пляни на Галичину, які угорське правительство могло звязувати з своєю опікою Романовичам.

Коли тепер, по різнї, заданій Ігоревичами боярам, з'явив ся на угорськім дворі відвічний ворог Романового рода Володислав Кормильчич з иньшими боярами і попросив, аби король Андрій вислав з ними малого Данила, "отчича Галичу", аби відібрати Галичину від Ігоревичів, король Андрій, як каже лїтописець, прийняв сей проєкт „с великою любовью". Він зібрав сильне військо і під проводом палятина Пота вислав його з Данилом і Володиславом на Галич. Похід розпочав ся звичайною дорогою — від Сянока. Коли угорське військо з'явило ся під Перемишлем, Володислав звернув ся до Перемишлян, властиво — до місцевих боярських родів, умовляючи їх не обставати за Сьвятославом супроти недавнього підступу Ігоревичів: „чого вагаєте ся, братиє! переказує їх слова лїтописець; чи не сї (Ігоревичі) побили ваших батьків і братів, а иньші (Ігоревичі ж) пограбили ваше майно, повіддавали ваших доньок за ваших рабів, і батьківщинами вашими заволодїли ріжні зайди? і ви тепер хочете за них положити душу свою?" Він дїйсно промовив їм до почутя: Перемишляне „сжаливши си о

бывшихъ", отворили перед ним місто і видали князя Сьвятослава. Натомість коли приступили під Звенигород, там не удало ся відвести людей від князя: „Звенигородці люто бороли ся", і облога затягнула ся на довго.

Тим часом наспіли з Волини князї, змобілїзовані, очевидно, також галицькими боярами: прийшли Романові бояре з Белза від Василька з військом, Олександр з Володимира з великим полком, з Луцька від Інгвара полки луцькі й дорогобузькі з його сином, Мстислав з Пересопниці. Се була боротьба волинських Мономаховичів з приходнями Ольговичами, що влїзли їм на ґрунт. Лєшко також прислав помічний полк. Сї полки зійшли ся коло Звенигорода. Роману-ж прибула в поміч половецька орда. Хоч в битві Роману удало ся побити Угрів, але бороти ся з таким переважним ворогом не було що. Роман задумав викрасти ся з Звенигорода, щоб пошукати помочи „в руських князях" — в Київі, де сидів тоді їх свояк Всеволод Сьвятославич, Але на дорозї, під Шумськом, Романа зловили й привели в табор союзників. Тільки тепер, переконавши ся, що князь їх попав ся в руки ворогів, Звенигородцї піддали ся. Союзні війська пішли під Галич. Володимир з їх наближеннєм утїк звідти, і союзники без перешкоди опанували столицю, в вереснї 1211 р. Тут з великою нарадою, в присутности угорських воєвод бояре волинські й галицькі посадили Данила на столї в катедрі Богородицї. Взятих в неволю князїв Ігоревичів — Сьвятослава й Романа угорські воєводи хотїли відвести на Угорщину, але галицькі бояре задарували їх богатими дарунками і вимогли від них сим, що видали їм сих князїв на пімсту. Тодї бояре повісили їх — факт в історії давньої Руси нечуваний! Одна записка додає ще, що бояре перед тим ще й "били" сих князїв 27).

На вість про посадженнє Данила в Галичу приїхала до Галича з Белза його мати, аби взяти на себе реґенцію, бо Данило був ще такий малий, як каже лїтописець, що не пізнав своєї матери. Але її прийшло ся сильно розчаруватись: Володислав Кормильчич, що стояв тепер на чолї боярства, зовсїм не на те спроваджував Данила з Угорщини, аби відступити управу Романовій княгинї й її боярам; він противно хотїв забрати реґенцію собі. Тому між княгинею й Володиславом дійшло до гострих відносин, і в кінцї вона мусїла втїкати з Галича — „Галичане вигнаша Данилову матерь изъ Галича", як каже лїтописець. Малий Данило гірко плакав і не хотїв пускати матери, а коли оден з бояр попробував силоміць відвести його коня, Данило добув меча, й хотїв ударити того боярина, але тільки утяв його коня:

лїтописець нотує сей перший „оружний” виступ князя.

Від'їхавши до Белза, княгиня відти, видко, звернула ся з жалями на бояр до угорського короля, і той прийняв дуже до серця кривду своєї своячки. Рішено приборкати бояр; король рушив з військом на Галич, а з Волини прибула княгиня з волинськими боярами і декотрими князями, що піддержали її. Бояре мусїли покорити ся. Головних проводирів їх — Володислава, Судислава і Филипа арештовано. Судислав і Филип викрутили ся грошевими контрібуціями, але Володислава король забрав з собою на Угорщину. Княгиня з своїми боярами взяла знову реґенцію. Але скоро тільки виступили війська її союзників з Галичини, бояре взяли ся на ново до неї й закликали князем у Галич Мстислава пересопницького. Хоч раз уже так сильно надутий боярами, Мстислав дійсно пішов на Галич. Княгиня на сю вість вислала Василька до Белза, а сама з Данилом виїхала на Угорщину, шукати знову помочи у Андрія. Король дійсно став ладити ся в похід на Галичину, але в дорозї його задержала страшна катастрофа: смерть його многогрішної жінки Ґертруди, забитої угорськими баронами, обуреними її участию в насильстві, що сповнив її брат над жінкою звістного нам Бенедикта. Андрій залишив похід і вернув ся назад. Мстислав пересопницький тимчасом, настрашений угорським походом, утїк із Галича. Галицькі бояре разом стали повними панами ситуації. Володислав, ще перед тим увільнений Андрієм, вернув ся до Галичини й міг зробити те, чого досї не удавало ся ще нікому: „воЂха в Галичь и вокняжи ся и сЂде на столї [28]).

Але факт сей був занадто нечуваний, аби сучасники могли з ним легко погодити ся. Насамперед Мстислав пересопницький, утративши так нужденно Галич, попробував рушити князїв на Володислава; він спровадив Лєшка, а той понудив до походу Романовичів і Олександра. Володислав виступив на зустріч русько-польському війську з Галичанами і з „своїми” Уграми і Чехами, очевидно — збірною дружиною, яку він собі сформував, аби мати в нїй опору свого князювання. На р. Бібрцї стала ся дуже сильна битва, і Володислава розбито. Але коли союзники приступили під Галич, узяти його не удало ся, й вони обмежили ся тим, що повоювали галицьке Поділє і з тим вернули ся. Володислав виграв справу, але дуже не на довго. В полїтицї приготовляла ся дуже важна зміна супроти галицьких справ, і вона відбила ся передо всїм на Володиславі.

Ми бачили, що досї й угорський король і Лєшко уважали себе наче-б опікунами малих Романовичів і не раз виступали в обороні їх прав, хоч і не спромогали ся консеквентно й постійно сих прав боронити. Угорський король при тім уважав Романову державу за васальну і з сього становища опікував ся Данилом. Яку користь мав або надіяв ся мати з підтримування Романовичів Лєшко, не знаємо, але підтримував теж. Тепер в їх поглядах на сю справу стала ся переміна: замість аби обороняти права малих Романовичів своїм мечем, Андрій і Лєшко постановили використати ситуацію безпосередно для себе. Галицька лїтопись представляє, що безпосереднїм мотивом до того послужило запанованнє в Галичу Володислава: Лєшко, виступаючи з своїм проєктом перед угорським королем, починає в лїтописи від того: „не єсть лЂпо боярину княжити в Галичи”. Можливо, що сей драстичний факт був остатнею кроплею, що переповнив чашу:

могло здавати ся, що Романовичам нїяк не удержати своєї отчини, тож Лєшко й Андрій постановили покинути справу Романовичів і взяти Галичину для себе. Автором проєкту, здаєть ся, був краківський каштелян Пакослав: він потім переводив переговори в сїй справі між Лєшком і Андрієм і дістав за комісію волость у Галичинї. Дивно тільки, що лїтописець зве Пакослава приятелем Романовичів, коли проєкт сей був звернений передо всїм против них. Можливо зрштою, що як справа Романовичів здавала ся тодї зовсїм безнадїйною, то й ті охлапи, які вони дістали при переведенню Пакославового проєкту, могли декому здавати ся добродїйством.

Плян був такий, що між Лєшком і Андрієм мав утворити ся тїсний союз, сполучений з подїлом Романової спадщини. Маленька донька Лєшка Сальомея — його одинока тодї дитина, що мала десь зо два роки, або й меньше в тім часї [29]), мала вийти заміж за другого Андрієвого сина Кольомана, старшого від неї о яких 2-3 роки, і Кольоман з титулом короля мав дістати Галич. Західня Галичина, з Перемишлем, діставала ся Лєшкови, що окрім того мабуть тодї-ж забезпечив собі поміч угорського короля і в своїх інтересах на Волини: Романовичі, за утрату Галичини мали дістати Володимирську волость, але Лєшко лишав собі все північне Побуже — Берестейщину і північну частину Червенської землї — пізнїйшу Холмщину.

Проєкт сей остаточно прийнято на з'їздї Андрія і Лєшка в Спішу 1214 р.

Маленьку Сальомею вислано на двір угорського короля й обвінчано з Кольоманом, а в справі коронації Кольомана Андрій звернув ся до папи (звістного Інокентія III): просив позволення угорському прімасу, архіепископу ґранському, аби міг помазати Кольомана на „короля Галичини”, і бажав, аби папа прислав від себе корону на його коронацію. Папа вволив його бажання : Андрій вмів його звабити, заповівши унїю Галицької Руси з римською церквою. Але ся кореспонденція забрала досить часу, так що коронація наступила не скорше як зимою 1215/6 р. Аби тимчасом прийняти Галичину в фактичне володїннє, Андрій вислав на Галич військо, супроти котрого Володислав не міг удержати ся. Його увязнено і вислано в Угорщину, де він і умер, а лїтописець злобно нотує, що його проба княжити в Галичу принесла нещастє всьому його роду: „нашедъ зло племени своему и дЂтемь своимъ княжения дЂля” — всї князї (взагалї володарі) були не ласкаві до дїтей Володислава за його сьміливий учинок. Малий Кольоман засїв у Галичи з невеликою угорською залогою, на чолї котрої стояв уже звістний нам Бенедикт, знову в ролї фактичного управителя Галичини. Перемишль віддано Лєшкови, а Пакослав, правдоподібний автор цїлого сього проєкту, дістав Любачівську волость. Александра Лєшко змусив забрати ся з Володимира і віддав Володимирську волость Романовичам, а собі полишив „Берестий и Угровескъ, и Верещинъ, и Столпьє, Комовъ и всю украину” [30]).

Сей подїл Романової спадщини між Угорщиною й Польщою міг би мати дуже далекі й важні наслїдки, коли-б завязаний в Спішу союз Лєшка й Андрія удержав ся. В дійсности він був зовсїм ефемеричним. Король Андрій, що вже від довшого часу займав ся справами Галичини й уважав себе її зверхником, не міг переболїти уступки зробленої Лєшкови — подїлу Галичини між Кольоманом і ним, і вкінцї відібрав від Лєшка західню Галичину. Можливо зрештою, що в самій Спішській умові були такі спеціальні точки про передачу західньої Галичини Лєшкови, які викликали потім непорозуміння. (Можливо нпр., що сю західню Галичину Лєшко брав з тим, аби дати її в посаг Сальомеї, а відтягав ся з передачою її Кольоману, або що) [31]). Досить, що Андрій невдовзї по Спішській умові відібрав від Лєшка західню Галичину, і наслїдком того Лєшко став з союзника його ворогом.

Се було о стільки небезпечно для Андрія, що становище Угрів в Галичинї

було й без того хистке. Серед галицької людности угорська окупація і давнійше була непопулярна, а сей раз Андрій вмішав ся до того і в галицькі церковні справи, що від тодї стільки разів були каменем преткновения для всяких окупаторів Галичини. Ми маємо, що правда, тільки досить загальні згадки про се, але безперечно, що ся сторона угорської окупації причинила ся теж до її непопулярности. Одна лїтописна записка посадженнє Кольомана в Галичинї звязує з латинїзацією руської церкви й нагінками за православним духовенством: „епископа и попы изгна изъ церкви, а свои попы приведе латыньскія на службу” [32]). Се, очевидно, побільшена поголоска, але що повод для неї був, показують листи Андрія до папи: повідомляючи про свій намір посадити Кольомана королем в Галичинї, він заявляє, що галицька людність заявила готовість прилучити ся до римської церкви з захованнєм обряду [33]). Очевидно, в тім напрямі він щось робив або бодай пробував робити в Галичинї, а се не могло не збільшити знеохочення людности до угорської зверхности.

Про дальшу долю тих унїонних заходів ми маємо дуже мало відомостей. Кор. Андрій, очевидно, покладав сю справу на архієпископа ґранського (так виходить з тексту його листу до папи), але папа, видко, дуже заінтересований сею справою, вислав від себе леґата в Галичину; в плянї його було стягнути руських епископів на заповіджений на р. 1215 собор, що мав зайняти ся справою східньої церкви. Та сього леґата Андрій до Галичини не пустив, мотивуючи тим, що там підняло ся повстаннє на Кольомана, натомість обіцяв взяти то на себе, аби руські епископи прибули на собор [34]). Але по тім актї про ту участь епископів анї взагалї про ту унію нїчого не чуємо: хто зна чи сам Андрій, зміркувавши, що ся унїонна справа до улекшення галицької ситуації не причинить ся, не постарав ся її зацитькати [35]). Але ситуація була вже і так основно попсована.

Серед бояр угорська окупація могла мати деяких прихильників, котрим вона давала добрі посади і впливи в управі. Серед них формуєть ся угорська партія, на чолї котрої став один з визначних проводирів боярства, звістний нам ще з часів боярської різнї Судислав. Але ся боярська партія тодї мабуть що йно формувала ся і не мала особливої сили в землї. Коли ж додати до сього, що руські князї, серед котрих не було анї одного заінтересованого в угорських плянах, всї мусїли зкоса дивити ся на сю узурпацію та тільки чекали принагідної пори, аби викинути чужинця, і

серед них Лєшко кождої хвилї міг знайти собі помічників против Угрів, — то зрозуміємо, що нетакт Андрія взагалї, і спеціально його розрив з Лєшком мусїли привести до наслїдків для угорської окупації дуже некористних.

Уже в листї Андрія до папи Інокентия, писанім ще перед коронацією Кольомана (Андрій в сїм листї просив папу прислати для нього корону), десь під осїнь 1215 р. [36]), зазначуєть ся небезпечність для угорської окупації. Король пише, що „останнїми часами галицький нарід не тільки відступив від свого короля (себто Кольомана), нарушивши присягу, але й зібравши військо від сусїднїх Русинів, обложив Галицький замок, де перебував наш син з малою залогою". Король просить папу вислати свого післанця до Лєшка — пригадати його фамілїйний союз з Андрієм і подвигнути його, аби зайняв ся обороною Галичини против напастників, тим більше, — пригадує він папі, — що „Галичане присягали не тільки на вірність свому королю але й на послушність римській церкві” [37]).

З сього листу писаного Андрієм здаєть ся з дороги до Галича [38]), бачимо, що вже тодї союз Андрія з Лєшком був розірваний, хоч Лєшко може й не брав активної участи в тім повстанню Галичан, чи може — походї руських князїв на Галич (Галицька лїтопись промовчала його) [39]). Андрій, не чекаючи, нїм збереть ся більше військо, поспішив ся в Галичину й оборонив сина, але по сїй пригодї уже забрав Кольомана з Галича, аби не виставляти його на дальші пригоди [40]). Відносини його з Лєшком не поправили ся, противно — дійшло до повного розриву, і Лєшко, розжалений на Андрія, завзяв ся видворити його з Галичини. Він постановив напустити на Угрів, свого свояка Мстислава Мстиславича [41]), прославленого воєнними успіхами в походї Всеволода в 1212 р. і ще більше недавною голосною битвою на Липицї (1216), та за свої воєнні здібности й щастє прозваного Удатним. Мстислав, невдоволений своєю позицією в Новгородї, де йому докучала суздальська партія, уже перед тим носив ся з гадкою взяти собі Галичину від угорського короля, в ролї його васаля, і на початку 1215 р. поїхав був з наміром, як каже лїтописець, „просити короля, аби дав йому Галич” [42]). Супроти тої ролї, яку Андрій зайняв в відносинах до Галича, в такім плянї Мстислава не було нїчого дивного, але він опізнив ся — Галичину віддано Кольоманови. Мстислав одначе не вернув ся по сїм до Новгорода від разу — може робив якісь дальші заходи в справі

Галичини. Правдоподібно, сї пляни Мстислава на Галич, в звязку з останнїми воєнними тріумфами Мстислава, й піддали розгнїваному Лєшкови гадку — звернути ся до нього, як се оповідає лїтописець: „післав у Новгород по Мстислава, кажучи: ти брат мій, іди-сядь у Галичи" (поч. 1217р.). Діставши сї запросини, Мстислав удав ся до своїх свояків на Україну, і ситуація показала ся йому о стільки надійною, що він постановив покинути Новгород і йти добувати Галичину.

Близших подробиць про перший похід Мстислава на Галич не маємо. Час у всякім, разї був придатний до походу. Андрій був вибрав ся в хрестоносний похід до Палестини, і під час його неприсутности (1217-8 р.) Угорщина прийшла в повний розстрій, приготовлений уже попереднїм легкодушним поводженнєм Андрія, так що й вернувши ся з походу він не міг собі дати ради. Угорське правительство Галичини не могло отже надіяти ся помочи з Угорщини, і коли в Галичину прийшла вістка про похід Мстислава, боярські прихильники Угрів, з Судиславом на чолї, не бачили иньшого способу, як зашахувати Мстислава Данилом — післали до Данила заклик, аби прибував до Галича княжити. Але Данило не встиг прибути, як Мстислав уже зближив ся під Галич. Бенедикту нїчого не лишило ся як тїкати з своєю угорською залогою на Угорщину; разом з ним подали ся на Угорщину й визначнїйші члени угорської партії як Судислав. Мстислав без перепони опанував Галич (1219) [43]).

На короткий час першого князювання Мстислава в Галичі припадає перший активний виступ Данила. В сїм моментї йому мусїло бути 18 лїт. В клопотах і небезпечностях людина досьпіває скоро, і Данило, безперечно, в сї часи був уже вповнї духово-дозрілим чоловіком. Як ми вже бачили, його дитинні роки перейшли в неустанній блуканинї. Його протектори й опікуни — Андрій угорський і Лєшко краківський господарили собі в його батьківщинї: Андрій в Галичинї, Лєшко на Волини, перекидаючи як ляльками самими Романовичами: то їх кликали й саджали на батьківських столах, то казали заберати ся, й вони опиняли ся в маленькій волости, як Камінь, або Тихомль, або мусїли пересиджувати безземельними князями на угорськім чи польськім дворі. Але скрізь у сих перемінах за малим княжичом слїдкували „бояре велиции отца єго вси", і се боярське окруженнє, сильне своїми засобами і полками, горде памятю про „великого Романа", повне віри в велику будучнісгь своїх малих княжат, здобувало й піддержувало поважаннє у своїх і чужих до малих безземельних княжат. Се

ж окруженнє, перейняте споминами про славу Романа і вірою в велике покликаннє його роду, защіпило й малим сиротам сю горду певність себе, з якою вони, сидючи в малім Тихомлю, з ласки визначенім їм від Олександра, споглядали на Володимир, приказуючи: „се ли ово ли, Володимерь будеть наю”, як малює їх лїтопись. Відси та їх витрівалість, з якою вони змагають до привернення своєї батьківщини, не вважаючи на всї неудачі, пригадуючи того паука, що сїм раз спадав до долу, поки зачепив своє павутиннє, — і дійсно осягають своє. Але може сим же вихованнєм треба пояснити й те, що вони нїколи не вміли глянути дальше боярських партій і дипльоматичних комбінацій, і в полїтичнім і державнім житю не вміли доглянути иньшого чинника — народу...

Данило підростав — мав уже з 14 лїт, коли в останнє дістав Володимир, „свою пів-отчину”. Його опікуни й дорадники почули ґрунт під ногами. Князь підростав — можна було думати про те, аби вийти з довголїтньої пасивности. Остатні розпорядження Лєшка на Волини Данило з своїми дорадниками, очевидно, зовсїм не уважали таким добродійством для себе, як здавали ся вони галицькому лїтописцеви. Угорсько-польське порозуміннє в справі Романової спадщини не могли на дворі Данила, де так добре памятали про династичні права Романовичів, уважати чим иньшим як зрадою інтересам Романовичів. Моральний розрив став ся, хоч на разї двір Романовичів, мабуть, затаїв свої переконання до ліпших часів.

Сї часи настали, коли Лєшко розсварив ся з Андрієм. Під час походу Мстислава на Галич Данило, не вяжучи ся полїтикою Лєшка, що спровадив на Угрів Мстислава, виступає соперником його. Але він спізнив ся. Зрештою на разї Галич у Данила й його дорадників стояв на дальшім плянї — се була занадто скомплїкована справа; передовсїм треба було зміцнити своє становище на Волини, де Романова династия мала далеко безпечнїйший ґрунт під ногами. Тому коли Мстислав опанував Галич, Данило навязує приятельські відносини з ним і женить ся з його донькою. Можливо, що укладаючи сей шлюб, Данило й його дорадники числили на можливість дістати сею дорогою від Мстислава Галичину — на се потім, як побачимо, дійсно заносило ся. Оперши ся на союзї з Мстиславом, Данило признав можливим почати перші кроки до збирання своєї волинської отчини. Передовсїм він мав на оцї Лєшка, що посварившї ся з Андрієм і ще перед тим — з своїм довголїтнїм союзником Олександром белзьким, стояв зовсїм одиноко, бо й на поміч нового свого союзника Мстислава в своїй

боротьбі з Данилом не міг числити. Данило представив Мстиславу, що Лєшко має в руках його отчину; Мстислав відповів, що з огляду на попереднє приятельство з Лєшком не може помагати Данилу в сій справі, але з свого боку не здержував його, радив тільки пошукати собі иньших союзників. Отже невтральність Мстислава була запевнена. Чи шукав Данило союзників, не знати; можливо, що він знайшов союзника в Олександрі — бо й його отчину держав Лєшко. Літопись просто каже, що Данило ходив походом з братом (десь на початку р. 1219). Похід сей Данилови удав ся: він відібрав забрану Лєшком Берестейщину і забужські волости. Поляки вправді відповіли походом, але се, здаєть ся, був зовсім маловажний набіг: їх сильно побили й гнали аж до Вепря [44]).

Лєшка ся пригода дуже роздражнила. Він припускав, що Данило вчинив свій похід за намовою Мстислава, з котрим, видно, відносини у нього тоді й без того були вже не найліпші [45]). В своїм роздражненню Лєшко постановив на ново помирити ся з угорським королем: заявив йому, що відступає від своїх претензій на частину Галичини в користь свого зятя Кольомана й обіцяв йому поміч на Мстислава. Се підбодрило короля Андрія й він з усїх сил потягнув ся, аби чим скорше зібрати військо і вислати його в Галичину. Все се стало ся так швидко, що застало Мстислава зовсїм не приготованим — його самого навіть не було під час війни в Галичинї — був десь на Українї, і не міг на час наспіти, щоб оборонити Галичину. Угорські й польські війська зійшли ся в західній Галичинї й рушили на Перемишль. Мстиславова залога покинула Перемишль. Городок, де були „Судиславові люде”, забунтував на Мстислава ще на першу вість про угорський похід; вислане туди невелике Мстиславове військо не чуло себе на силах стати проти угорсько-польського війська й подало ся до Мстислава, що стояв тоді вже на Зубрі. Угорсько-польське військо рушило по сїм на Галич. Там на прошеннє Мстислава засїв Данило і стрів Кольомана і Поляків сильним боєм, так що вони відступили і обернули ся на Мстислава та змусили його вийти з Галичини.

По сїм Мстислав стратив надію удержати Галичину і казав Данилу полишити Галич. Сам він стояв, здаєть ся, на Понизю, і туди удав ся до нього Данило. Ворожий полк гнав ся за ним, але він відбив ся й щасливо прибув до Мстислава, що стрів його похвалами й подяками за показану

щирість. Обдарувавши його „великими дарами" і своїм „борзим сивим конем", Мстислав відослав його до дому, а сам кинув ся зберати в поміч Половецьку орду.

Союзники тим часом, опанувавши Галичину, мали апетит і на Волинь. Начальний угорський воєвода, „прегордий Филя",як його називає галицький лїтописець, пішов на Володимир з великим військом — угорським, польським і галицьких бояр, „надїючи ся обняти землю й висушити море", як іронїзує з нього лїтописець, пригадуючи його гордовиті похвалки на Русинів: „оден камінь богато горнців побиває!" і другу, меньше ясну своїм змістом: „острый мечю, борзый коню — многая Руси" 46). Але сей похід не мав результатів: Данило відвернув Лєшка, наславши на Польщу своїх ново здобутих союзників — литовських князїв, а против війська Филї, що посунуло на Волинь, наспів з Половцями Мстислав і змусив вернути ся.

Слїдом Мстислав з половецькою ордою і з помічними полками руських князїв рушив на Галич. Але угорська залога зачинила ся в Галичу, і Мстислав по кількагодинній битві полишив Галич та пограбивши околицї, вернув ся назад (десь зимою 1220/1 р.). По короткім часї він вибрав ся одначе новим походом, так само з помічними полками руських князїв і з Половцями, і на сей раз з більшим успіхом. Коли він приступив під Галич, угорська залога дала йому битву, але була побита. Мстислав кинув ся слїдом за утїкачами на місто й по короткій битві, що завязала ся при воротах міста, узяв його. Угри й Ляхи кинули ся до катедри й замкнули ся в фортифікаціях, збудованих Кольоманом на катедрі, та відти боронили ся, кидаючи каміннє й стріляючи до Мстиславового війська. Але довго держати ся тут вони не могли — слїдом мусїли піддати ся з браку води; „Пречиста Богородиця не потерпіла опоганення свого храму (тими укріпленнями) й віддала Кольомана в руки Мстислава", каже лїтописець: Кольоман з своєю нареченою, „величавий Филя", проводир угорської партії Судислав — всї попали в неволю. Взятих в неволю Угрів й Ляхів побито, з виїмком значнїйших; Кольомана Мстислав відіслав у свій Торчеськ, але з боярами поступив дуже великодушно — дав їм амнестию, а проводиря їх Судислава, що обіймаючи його колїна, обіцяв йому вірність, навіть „честью великою почтивъ" — дав йому в управу Звенигород 47).

Ся неудача підірвала енерґію союзників. Угорського короля зрештою

займали внутрішні відносини: боротьба з сином і з загальним невдоволеннєм в державі, що привело до видання угорської конституційної хартії (т. зв. Золотої булї, 1222). Отже про дальшу боротьбу з Мстиславом не було йому що й думати на разї. Аби увільнити сина з неволї він зараз розпочав переговори. Лєшко теж помирив ся з Романовичами, і цїла справа скропила ся на Олександрі белзькім, що перед тим, відступивши від Мстислава, уложив був союз з Кольоманом і Лєшком: Романовичі напали й знищили Белзьку землю нечуваним способом, аж Мстислав обстав за Олександром і упросив Данила дати йому спокій.

Але тим часом як заграничні відносини так добре укладали ся для Волини й Галичини, попсував справу сам Мстислав. Він дав себе розсварити з Данилом, що був, як бачили ми, дуже дїяльним і цїнним союзником йому в сих лїтах. Лїтописець запевняє, що Данило нїчим не завинив супроти Мстислава, а юдили його на Данила бояре і Олександр белзький; що Олександр казав, нїби Данило хоче Мстислава убити; що Данило вивів на чисту воду сю брехню, і що Мстислав сам перед смертю жалував, що дав боярам, головно Судиславу, намовити себе на Данила [48]). Сьому можна вповнї вірити, бо Данило, скільки бачимо, все дуже льояльно поступає супроти Мстислава аж до смерти його, а Мстислав мусїв чути себе в Галичу досить нїяково супроти Данила, як отчича галицького стола, і на сїм психольоґічнім ґрунтї легко було в Мстиславу розбудити всякі підозріння на Данила, тим більше, що Мстислав взагалї показує дуже мало інтелїґенції.

Знеохоченнє його до Данила показало ся зараз по останній побідї над Уграми. Галицький лїтописець говорить вправдї про се пізнїйше, поясняючи, чому Мстислав віддав Галичину не Данилу, а угорському королевичу. Мстислав, каже він, носив ся з гадкою передати Галич зятеви Данилу, бо переконував ся, що сам не може задержати Галичину, з огляду на боярські інтриґи; проводир угорської партії Судислав і його одномишленники теж доводили Мстиславу, що він не може утримати ся в Галичу супроти ворожої боярської партії: „не можешь бо держати (Галич) самъ, а бояре не хотять тебе"; але вони природили віддати Галич не Данилу, а видати другу доньку за найменьшого угорського королевича Андрія і йому віддати Галичину: „бо коли даси королевичу, то зможеш, коли схочеш, назад від нього відібрати, а як даси Галич Данилу, то вже Галич на віки

страчений для тебе, бо Галичане (люде) хочуть Данила” [49]).

Сї мотиви, котрими галицький лїтописець мотивує останнї розпорядження Мстислава в Галичинї, зовсїм правдоподібні, але вони важні також і для ранїйшого часу, безпосередно по останнїй побідї Мстислава над Уграми. Рішення свої Мстислав повзяв уже скоро по тїй кампанїї; на се виразно вказує зміст умови, заведеної Мстиславом з Андрієм в 1222 р. Він звістний нам з автентичного документа — папського листу (з поч. 1223 р.), писаного у відповідь на реляцію Андрія [50]). Звідси довідуємо ся, що для увільнення з неволї Кольомана з Сальомеєю й иньшими значними Уграми Андрій мусїв вирікти ся всяких претензій на Галичину для Кольомана, але натомість було умовлено, що Мстислав видасть доньку за третього Андрієвого сина, теж Андрія на імя, і той дістане від Мстислава Галичину.

Очевидно, се зі сторони Мстислава була добровільна уступка, бо він мав усяку можливість диктувати умови Уграм, і ми її не пояснимо инакше, як тільки поданими лїтописцем мотивами, що знову могли утворити ся тільки на ґрунтї подражнення Мстислава на Данила. Підюджений на Данила Олександром, по походї на Татар 1223 р., де брали участь і Мстислав і Данило, і де Мстислав через свою амбіцію відіграв досить сумну ролю, він навіть вибрав ся походом на Данила разом з Олександром — воювати Данилову волость. Але Данило, запросивши до помочи Лєшка, змусив Мстислава вернути ся, і справа знову скінчила ся на пустошенню Белзької землї й пограничних околиць Галичини. Мстислав виберав ся потім новим походом, але Данилу удало ся вияснити Мстиславу несправедливість його підозрінь, і на княжім з'їздї в Перемилї відносини їх, бодай на зверх, приведено до порядку [51]).

Тим часом в самій Галичинї Мстислав грав досить нужденну ролю. В руках боярських полїтиків сей славний вояк був безрадним знарядєм, і вони без кінця плели сїтку своїх інтриґ, знаходячи собі опору на угорськім дворі. Відносини до Угорщини не уставили ся з умовою 1222 р. Андрій, очевидно, не міг переболїти упадку Кольомана і слїдом по умові вислав до папи реляцію про неї, стилїзовану так, щоб дістати увільненнє від своєї присяги Мстиславу. Папа дїйсно увільнив Андрія від присяги, признаючи його нову умову з Мстиславом неважною супроти давнїйшої, уложеної з Лєшком (про Кольомана). Але з сього морального права Андрій, зайнятий внутрішнїми

справами, на разї не мав нїякої спромоги скористати. Він вислав свого сина Андрія в Галичину і той заручив ся з донькою Мстислава та дістав від нього Перемишль.

Сей немудрий крок тільки підлив олію в огонь боярської полїтики. Уже перед тим проводирі боярської полїтики юдили боярські круги против Мстислава. Один з них — Жирослав пустив поголоску, що Мстислав хоче счинити над боярами різню в стилю Ігоревичів: „хощеть ви предати тестеви своєму Котяну на избитьє"; бояре, повіривши в то, почали утїкати в гори, але Мстиславу удало ся переконати їх в неправдивости сеї поголоски: висланий ним до настрашених бояр духовник його Тимотей привів їх назад до Мстислава, а Жирослава за сю брехню Мстислав нагнав від себе. Против Мстислава Жирослав здаєть ся уже тодї висував сина покійного київського князя Мстислава Романовича — звістного нам Ізяслава, що відограв досить визначну ролю в пізнїйших замішаннях: нагнаний Мстиславом Жирослав удав ся до нього [52]).

В таких обставинах скоро в Перемишлї засїв з руки Мстислава королевич Андрій, його двір стає огнищем боярської ворохобнї. Оден з визначних боярських проводирів — Семенко Чермний намовив королевича оружно добивати ся Галича від Мстислава, і королевич удав ся до батька та подвигнув його до походу на Галичину (кінець 1226 чи поч. 1227). Лєшко прислав теж поміч на Мстислава, а слїдом виберав ся й сам. Небезпечність змусила Мстислава звернути ся до Данила, і той дійсно не відмовив помочи, й сам пішов з братом у похід. Мстислав зачинив ся в Галичу, і угорський полк, що підступив був під Галич, не міг перейти Днїстра через велику воду й вернув ся назад. Сам король стояв під Звенигородом; лїтописець переказує поголоску, що він сам не відважав ся йти під Галич, бо „волхви угорські напророкували йому, що як побачить Галич, не буде жити, а король вірив тим „волхвам". Коли не удало ся приступити до Галича, він пройшов на Поділє, взяв Теребовль і пішов на Волинь, аж до Горини, але нещасливо приступивши до Кремінця й богато стративши тут війська, завернув ся назад тою ж дорогою. При повороті ударив з Галича Мстислав і побив угорський полк; се наполошило короля, й він спішно став тїкати. Але Мстислав пішов за ним слїдом; під Городком злучили ся з ним Романовичі; Лєшка, що виберав ся в поміч Андрію, Данило задержав, наславши військо на польські землї. Король Андрій опинив ся в дуже небезпечній ситуації, і його виратував тільки Судислав, що будучи дуже

впливовим дорадником Мстислава, далї вів потайки свою полїтику: він намовив Мстислава залишити дальший похід [53]).

Мало того, Судиславу своїми впливами удало ся привести до того, що невважаючи на таку нельояльність королевича Андрія, Мстислав незадовго знову вернув ся до пляну — віддати Галичину йому. Мотиви Судислава ми знаємо. Мстислав дїйсно полишив навіяну останнїми подіями гадку — віддати Галич Данилу і розпочав нові переговори з угорським королем.

По останнїй неудачі се для Угорщини була чиста нахідка. Переговори закінчили ся тим, що Мстислав видав доньку за королевича Андрія й віддав йому Галичину, полишивши собі тільки Понизє, а сам виїхав до свого Торчеська. Данило супроти сього дивовижного вчинку Мстислава нїчим не заявив свого невдоволення, противно — зазначив ще свої симпатиї і покору до Мстислава, віддаючи йому на рішеннє свою суперечку з пинськими князями за Чорторийськ. Галицький лїтописець каже, що Мстислав відповідаючи на се, заявив, що жалує свого вчинку з Галичом, признає свою вину перед Данилом і хоче відібрати Галичину від королевича з тим, аби віддати Данилови: „сину, завинив я перед тобою, не давши тобі Галича, а віддавши иноплеменнику; се мене Судислав здурив; але коли буде на те божа воля, я ще виберу ся походом — візьму Половців, а ти з своїми полками підеш: ти візьмеш собі Галич, а я Понизє".

Мстислав дїйсно міг робити такі пляни, але їм не судило ся сповнитись: кілька місяців по своїм переході до Торчеська Мстислав розхорував ся й умер, перед смертию казавши себе постригти в схиму (1228). Галицький лїтописець каже, що він хотів бачити Данила перед смертию, аби поручити його опіцї своїх синів і майно, — „бо мав до нього велику любов в сердцї своїм", але Глїб Зеремієвич, оден з виднїйших галицьких бояр, що був, видко, при Мстиславі, не сповнив сього бажання навмисно [54]).

Примітки

[1]) „Мы увѢрены, что какъ намъ разсказуя, такъ и читателю внимая, кружится голова при сего рода смѢшаніи и запутанности дѢлъ,

происшествій, отношеній и лицъ... НЂтъ ни какой политической системы, ни какой постоянности, хаотическое только замЂшательство, безпорядочное шатаніе и смутность". Зубрицкій III с. 107.

2) Т. II с. 480-2.

3) Іпат. с. 480. Пок. Дроба представляв собі так, що Андрій на вість про смерть Романа поспішив ся в Галичину, аби її опанувати, але в Сяноку стріла його вдова Романа і уложила з ним угоду; але з оповідання літописи сього не виходить: в Сяноку був просто з'їзд ("снимал ся").

4) Найдавнійші документи з сим титулом маємо до тепер з початку 1206 р. (близша дата 24.1.1206) — Fejér III. 1 с. 31 і 32. Трапляють ся документи й без сього титулу, але розмірно дуже рідко — нпр. Fejér III. 1 с. 82.

5) Іпат. с. 480-1, Лавр. с. 404-5 (осінь 1205). В хронольоґічних питаннях відсилаю до своєї Хронольоґії Гал.-волин. літоп.

6) „оже Ляхове идуть к Володимерю Ольговичемь в помочь" — Лавр. с. 406.

7) На се вказують слова літописи: „король же омирив Ляхы" (Лавр. с. 406).

8) Може не без впливу була і та обставина, що він був тїточним братом пок. Володимира галицького. Всеволод був братом жінки Ярослава Осмомисла, котру підтримували бояре в її спорі з чоловіком. Бачимо таким чином боротьбу кандидатур двох свояків старої династиї: Ярослава Всеволодовича і Володимира Ігоревича; обидві родини були замішані в боротьбу бояр з Ярославом Осмомислом.

9) Так представляєть ся історія сих кампанїй 1205-6 рр. з комбінації оповідань Галицької й Суздальської літописи (Іпат. с. 480-1, Лавр. с. 405-7). Детайлїчне, докладне оповіданнє Сузд. л. варте повного довіря; оповіданнє Галицької літописи, писане, очевидно, багато літ пізнїйше, вповнї певне щоб так сказати в контурах рисунку, подекуди тратить перспективу, а знову подекуди проминає факти: так другий похід Ольговичів проминено зовсїм, а Романовичі тут тїкають у Володимир аж по тім нїби, як Галичане закликали Ігоревичів. Докладні відомости Суздальської літописи не дають

місця сумнївам в сїй справі. Так само я не уважаю можливим покладати ся на слова (а властиво — на стилїзацію) Галицької лїтописи, що Кормильчичів закликали в Галич і вони розпочали аґітацію за Ігоревичами аж по першім походї Ольговичів. Дійсний порядок подій і хронольоґію дає Суздальська лїтопись, про її хронольоґію див. т. II с. 230 і Хронольоґія с. 8.

10) Нпр. Ждановъ — Русскій былевой эпосъ с. 511.

11) Іпат. с. 481-2; контекст („Володимеръ же" — по заклику Лєшка) вказує, по моєму, зовсїм виразно, що дійсно був плян угорсько-польського походу на Галичину.

12) Галицька лїтопись вправдї каже: "долгу времени минувшю", але в дійсности для „довгого часу" тут нема місця: і тут маємо, очевидно, знову помилку в перспективі. Найпізнійше, боротьба між Володимиром і Романом могла повстати в 1208 р. (дату дає Воскр. л. I с. 116), значить яких два роки по їх посадженню.

13) Іпат. с. 482, Воскр. I с. 116.

14) Про се в прим. 3.

15) Див. прим. 3.

16) Про неї в т. II с. 380.

17) Іпат. с. 482-3, 487, 488.

18) Воскр. I с. 116-7, під 1210 р.: „Ростиславъ Рюриковичъ сѢде въ Галичи, а Романа Игоревича выгнаша; осени тояже выгнаша изъ Галича Ростислава Рюриковича, а Романа Игоревича посадиша съ братомь". Звістки Воскресенської збірки про галицькі події в сїй частинї самостійні, і в инших разах, де ми можемо їх контролювати, все докладні. Тому хоч Галицька лїтопись зовсїм не знає Ростислава, хоч у Воскресенській бачимо Романа з братом (може Сьвятославом?), а Галицька знає тільки самого Романа аж до походу Бенедикта, але я думаю, що ми мусимо прийняти сї звістки Воскресенської лїтописи, бо відомости Галицької лїтописи зовсїм не так повні, аби ми могли відкидати все, ними не обняте.

[19]) Пізнійше бояре признають ся Роману і його брату: „согрѢшихомъ к вамъ” — Іпат. с. 484.

[20]) Іпат. с. 483.

[21]) Мабуть Роман з Угорщини подав ся в Сіверщину, а з Польщі прибув туди-ж вигнаний з Володимира Сьвятослав, і туди приїхали галицькі посли.

[22]) Іпат. с. 483-4.

[23]) Костомаров (Моноґрафії І. 245), а за ним і Дашкевич (Княженіе Даніила с. 26) припускають, що в словах „числомь 500” маємо пізнійший додаток, але неправдоподібність такого здогаду виказав я в Примітках до тексту Галицько-волинської літописи І (Записки Н. тов. ім. Шевченка VIII): можна припускати побільшеннє, помилку в цифрі, але викидати з тексту сих слів не можна.

Зауважу до річи, що старшу паралєлю до сього факту маємо в учинку Ярослава, коли за повстаннє Новгородців против його варязької дружини, він спросив „нарочитая мужы” до себе, „и обльсти ихь и исЂче” (Іпат. с. 98)

[24]) На се вказують слова Володислава до Перемишлян: „инЂи имЂниє ваше разграбиша” і т. д., як низше (Іпат. с. 485).

[25]) Іпат. с. 484.

[26]) Є ще й друга трудність в тім, що нам незвістно, аби у Андрія була донька старша від Белї. Шараневич (Die Hypatios-Chronik c. 43-4) пробував вийти з сеї трудности припускаючи, що була у Андрія старша донька, нам незвістна, котра умерла рано, і лїтописець помішав її з Елїзабетою, що уродила ся по Белї. З того, що лїтописець дає Елїзабетї друге імя „Кінґа” (Кинека), Шараневич дотепно здогадував ся, що та гіпотетична Данилова наречена могла звати ся Кінґою. Але се хоч дотепно, та дуже гіпотетично. У всякім разї зовсїм вірне поясненнє проф. Шараневича, що лїтописне оповіданнє, в виданнях перебите вставкою року 1207, треба розуміти так, що той плян оженити Данида з донькою Андрія тому не прийшов до кінця, на гадку лїтописця, що королївну Елїзабету, призначену нїби Данилови,

віддано потім за Людвика, сина ляндґрафа („лонкрабовича”) тірінґського, а се літописець знову звязує з історією участи Андрієвого шваґра Екберта, епископа бакберґського, в убивстві короля римського Филипа (1208 р.).

27) Іпат. с. 484-6, пор. 1 Новг. 195, Воскр.117. Про спірні питання звязані з сим епізодом див. прим. 4.

28) Іпат. с. 486-8. Маємо угорську грамоту, що говорить про замір короля іти valida manu in exercitum contra Gubatos — звичайно приймають, зовсїм правдоподібно, що під сим попсованим іменем треба розуміти Галичину (Galatos). Витяг сеї грамоти у Фейера (III. 1. 142), з котрого користано дотепер, має дату 1213 р., але в Codex Arpadianus, де потім видано її в цїлости (I с. 132) вона має вже дату 1214 р. (!). Се одна з тих непевностей, які утрудняють і уставленнє дати смерти Ґертруди і походу Андрія на Галичину. Я досї не стрів грамоти з 1213 р., котра-б згадувала про смерть Ґертруди, тим часом з 1214 р. є їх кілька. В старшій з угорських хронїк Chronikon pictum смерть Ґертруди датована 1212 р. (Hist. Hung. fontes II. 222) — се очевидна похибка. В нїмецьких і чешських хронїках маємо дату 1213 р.: Monumenta Germaniae, Scr. IX c. 592: Ungari facta concussione regni sui et mota seditione maxima Gertrudem reginam in odium Teutonicorum interfecerunt Andrea rege ibidem consistente (cont. Admuntensis); c. 726: Gertrudis regina Ungarie occiditur campestri tentorio 4 Kalendas Octobris, eo quot fratri suo carnali patriarche aquilegensi uxorem Bantzi procaverat, qui teutonice Prenger vocatur; c. 780 (хрон. св. Рудберта сольногородського): regina Ungarorum, sponso expeditionem contra Ruthenos movente, a comite quodam Petro trucidatur; ще ibid. c. 170, 507, 595, 603. Дати сих хронїк кажуть приймати р. 1213, з рештою і з огляду на галицькі події більш правдоподібний (пор. Хронольоґію с. 12). З істориків нпр. Fessler (Geschichte von Ungarn) і Szalay (Geschichte Ungarns) приймають дату 1214 р., Huber (Geschichte Oesterreichs) — 1213.

29) Житиє Сальомеї (пізнїйшої черницї, признаної сьвятою) каже, що Сальомея була вислана на Угорщину на третїм роцї свого житя -Monum. Pol. hist. IV c. 777.

30) Іпат. с. 488-9. Воскр. I. 119 (король угорьский посади сына своего въ Галичи, а епископа и попы изгна изъ церкви, а свои попы приведе латыньскія на службу). Vita b. Salomeae — Monum. Pol. hist. IV. 776 (як

приймають — писане в кінції XIII в., але з виразними прикметами аґіоґрафічного шабльону). Про кореспонденцію в справі коронації Кольомана й иньші справи звязані з Спішською умовою див. в прим. 5.

31) На щось у тім роді можна бачити натяк в пізнійшім: мирячи ся в 1219 р. з Андрієм, Лєшко заявляє, що відступає ту частину Галичини, на яку сам мав претензії, Кольоманови: „не хочю части в Галичи, но дай єго зяти моєму”.

32) Воскр. I с. 119.

33) Theiner Monumenta Ungariae I c. l: по словам Андрія Галичане просили королем Кольомана ipsis... in unitate et obedientia sacrosancte Romane ecllesie perseveraturis, salvo tamen eo quod fas illis sit alias a ritu proprio non recedere, пор. Codex Arpadianus VI ч. 227: iidem Galicienses sicut regi suo super fidelitate, ita eciam super obediendo Romane ecclesie sacramento teneantur adstricti.

34) Згадавши про повстаннє в Галичинї, Андрій каже: unde quia non expediebat et maxime propter discrimen belli cursorem uestrum in illum tumultum introduci, ipsum ad vos remisimus, assumentes nobis, si Deus misericordiam nobiscum fecerit, onus transmittendi ad concilium episcopos Ruthenorum — Cod. Arp. VI ч. 227. Хто зна, чи не крутив уже тодї Андрій, поміркувавши, куди можна зайти з тою унією.

35) На жаль сей епізод не був досї відповідно оцінений в науцї, й навіть Дашкевич у своїй цінній працї (про унію Данила) ледво доторкнув ся її. Дещо принесла до сеї справи праця проф. Абрагама (Powstanie, с. 101-2), що появила ся по першім виданню сеї книги, де ся справа була порушена.

36) Сей дуже цікавий, уже кілька разів цитований мною лист, був незвістний давнїйшим історикам Галичини, хоч видано його давно: вперше Huillard-Breholles Examen de chartes de l'Eglise Romaine contenues dans les rouleaux de Cluny, Paris, 1865, 84, звідти в Corpus Arpadianus VI ч. 227 (1867); що правда Codex Arpadianus взагалї зовсїм не був використаний для історії Галичини. Про час написання листу див. прим. 5.

37) Ad presens vero rogamus paternitatem vestram, ut cursorem cum litteris

vestris ad cognatum nostrum L. ducem Polonie dirigere dignemini, commendantes cognationem, inter nos et ipsum mediante filii nostri et filie sue matrimonio contractam, invitantes enim eundem, ut una nobiscum ad defensionem Galicie contra impugnatores ipsius sit sollicitus, maxime cum iidem Galicienses sicut regi suo super fidelitate, ita etiam super obediendo Romane ecclesie sacramento teneantur adstricti.

38) Подякувавши за папське призволеннє на коронацію Кольомана, Андрій пише: licet novissime populus Galicie fidelitatis sacramento deposito, a rege suo non solum recesserit, verum etiam collecto cirumiacentium Ruthenorum exercitu, castrum Galicie, in quo filius noster cum paucis commorabatur, obsederit; ob quam ad partes illas adeo repente et festinanter compulsi sumus accedere, ut non solum honorandi, sicut decet, paternitatem vestram propositum ad tempus arctaremur obmittere, verum nec exercitum nostrum nobis fas esset expectare.

39) Сеї облоги Галича не можна звязати з звістним нам з иньших джерел походом на Галич Мстислава (див. прим. 6).

40) Під час походу Мстислава на Галич королевича там не було вже: галицька лїтопись згадує тільки Бенедикта — Іпат. с. 489.

41) Як саме свояком був Мстислав Лєшку, що зве його братом (як низше), не знаємо. Про гіпотезу, що Лєшко і Мстислав були брати в перших, див. прим. 3.

42) Про се і взагалї про заходи Мстислава див. ще т. П с. 236 і далї і прим. 6 до сього (III) тому.

43) Іпат. с. 489, 1 Новг. с. 204, 206, 210, повторено в Воскр. I с. 126, Твер. с. 329, Длуґош I с. 183-4. Про ріжні питання звязані з сим епізодом див. в прим. 6.

44) Іпат. с. 489-90.

45) Мстислав відмовляючи помочи Данилови, каже що не може йому помогти „за первую любовь” з Лєшком — отже ся любовь тодї належала вже до минувшости.

[46]) Іпат. с. 492.

[47]) Іпат. с. 489-493, 1 Новг. 210, Воскр. 126, Твер. 329, Нїкон. II 82, Длуґош II с. 183-8. Коротка згадка про те що Русини побили Поляків є під 1220 р. в однім чеськім річнику — Monum. Germ. hist. Scr. IX с. 170, пор. Monum. Pol. hist. III 132 (про неї замітка у Дроби с. 417).

[48]) Іпат. с. 498, 499, 501, 502.

[49]) Іпат. с. 501.

[50]) Theiner Monum. Ungariae I ч. 65: casu sinistro accidit, regem ipsum (Кольоман) cum sponsa sua et pluribus aliis nobilibus a tuis hostibus captivari et tamdiu extra regnum ipsum (поза Галичиною) mancipatos custodie detineri, donec necessitate compulsus, cum ipsos aliter liberare non posses, iuramento prestito promisisti (кор. Андрій), quod et (прогалина) filio tuo tertio genito (королевичу Андрію) concesaimus (може concessiati?) ipsum regnum prefatum (прогалина) filiam nobilis viri Misozlau (Мстислав) matrimonialiter copulares. Невважаючи на прогалини зміст умови ясний.

[51]) Іпат. с. 498.

[52]) Іпат. ст. 499.

[53]) Іпат. с. 499-500. Monumenta Germ. hist. IX с. 627 (Continuatio Sancnicensis I, під р. 1227): Andreas rex Ungariae Rusciam cum exercitu veniens, ab ipsis statim fugatus recessit, interfectis nonnullis de exercitu suo; повторено ib. с. 636 (Cont. Claustroneuburgensis III). Див. ще в прим. 7 звістки угорських грамот про похід кор. Андрія на Волинь і иньші угорські походи на Галичину.

[54]) Іпат. с. 502, Лавр. 428, Воскр. I с. 134 (дата смерти Мстислава), Длуґош II с. 207 (подробиці).

Сполученнє волинських земель Данилом, його відносини до руських, і польських князів. Боротьба за Галич — Данило в Галичу 1230 р., боярська опозиція, кандидатура Олександра белзького, угорська кампанія 1232 р., Данило опановує Галич вдруге, 1233 р. Смерть короля Андрія, Данило на коронації Белї; союз Данила з Австрією й полїтика угорського короля. Боротьба Данила з Ростиславом 1236-8 р.; галицькі замішання під час похода Бату; панованнє боярства в Галичині. Шлюб Ростислава; битва під Ярославом 1245 р.

Як я підносив уже, смерть Мстислава була важною поворотною точкою в полїтицї Данила і в історії Галицько-волинської держави. Поки жив Мстислав, Данило супроти галицьких подій займав пасивне становище,

тримаючи ся з усякою льояльністю супроти Мстислава, чи то з моральних мотивів — шануючи його як свого тестя, чи то з політичних — тримаючи ся його як найбільше сильного й впливового з поміж сучасних князів. Навіть ті досить прикрі вибрики, які позволяв собі Мстислав в відносинах до Данила, не виводили Данила з рівноваги. З рештою він мав тоді на першім пляні свою волинську волость, де мусїв передовсїм зміцнити своє становище. І він, дійсно, в сїм напрямі зробив богато, так що смерть Мстислава, котра розвязувала йому руки на галицькі справи, застала його паном цїлої майже Волини, князем сильним і впливовим, що вже не вагаючи ся міг прийняти ся за збираннє другої своєї „пів-отчини" [1]).

Ми полишили волинські справи на тім моментї, коли Данило, опираючи ся на союзї з Мстиславом, забрав ся до збирання володимирських земель (десь в початках 1219 р.). Від Лєшка відібрав він тодї Берестейщину і забузькі землї (пізнїйшу Холмщину); чи сї остатнї задержав він від разу у себе, чи може віддав Олександру, не знати: перше уважав би я правдоподібнїйшим, бо Данило супроти Олександра не мав якихось моральних обовязків. По тім в чужих руках з володимирських земель зістала ся ще тільки Дороґичинська волость. Пинські князї були захопили пізнїйше (коло 1227 р.) Чорторийськ, але Данило відібрав його зараз [2]).

Коли Василько підріс, Данило віддав йому Берестє, а собі зіставив Володимир [3]); сей подїл одначе нїчим не ослабив сил Данила, бо взагалї Романовичі цїле житє визначали ся рідкою солїдарністю і, як побачимо ще низше, уважали ся майже соправителями, спільними володарями Галицько-волинської держави.

Десь коло 1225 р. [4]) умер давнїй приятель Данила Мстислав Нїмий і перед смертию поручив свого сина Івана й свої волости Данилу. Мстислав Нїмий мав тодї Луцьк, а мабуть окрім того задержав і давнїйшу свою волость — Пересопницю. Син його Іван умер слїдом, і Данило, видко, уважав тепер себе правним володарем Мстиславових волостей на підставі його тестаменту [5]). Син попереднього луцького князя Інгвара Ярослав вправдї забрав був Луцьк собі, але Данило зараз вибрав ся походом на нього. (Лїтописець як характеристику рицарськости чи побожности Данила оповідає, що він мав нагоду вхопити Ярослава, бувши в Жидичинськім манастирі, і так йому радили, але Данило відповів, що приїхав „молитву

сотворити сьвятому Миколї", і не може виступити на Ярослава, аж потім пішов походом). Справа пішла зовсїм легко. Передовий полк захопив у битві Ярослава в неволю; Лучане, що були „затворили ся", тепер піддали ся, коли Данило наспів з головним військом. Данило дав Ярославу з луцьких земель Перемиль, а цїлу Луцьку землю з Пересопницькою волостию дав братови Васильку (мабуть — в заміну за Берестє) [6]).

Таким чином в момент смерти Мстислава до Романовичів належала цїла Волинь з виїмком кількох дрібних волостей в полудневій Волини та Белзької землї, та й то мабуть обкроєної вже. Її князь Олександр нїяк не міг спромогти ся на якусь консеквентну полїтику: то укладав союзи з Романовичами, то пробував чогось від них добити ся війною. Ся непостійність спривела кілька лїт пізнїйше до прилучення Белзької землї до Володимира.

Відносини Данила до иньших українських князїв з початку нормували ся союзом князїв київського, чернигівського й галицького, що уставив ся за Мстислава й тримав ся якийсь час і по його смерти: київський Володимир Рюрикович і чернигівський Михайло стояли в союзї з галицьким королевичом Андрієм і його майордомом Судиславом [7]). З сею лїґою у Данила на початках прийшло до конфлїкту, здаєть ся через той Чорторийськ, відібраний від пинських князїв: пинські князї рушили проти Данила сю лїґу, але Данило, добувши поміч з Польщі й відтягнувши Половців від лїґи, убив справу [8]). Скоро одначе коалїція розбила ся, бо Михайло, зміцнивши своє становище в Чернигівщинї, відновляє полїтику свого батька — пляни на Київ та Галичину, і розпочинає війну з Володимиром. Се змусило Володимира зближити ся до Данила, що стає його вірним союзником, супроти спільного ворога — Михайла, поруч котрого, як його союзник, виступає згаданий Ізяслав Мстиславич, що претендує головно на Київщину, тим часом як увага Михайла звернена головно на Галичину.

В польсько-українських відносинах мала певне значіннє смерть Лєшка, убитого 1227 р. Правда, ще за його житя, від коли почала ся самостійна діяльність Данила, скінчили ся впливи Лєшка на руські справи, де він грав таку важну ролю перед тим, в ролї опікуна Романовичів всевластно розпоряджаючи ся волинською спадщиною Романа. Але смерть Лєшка

понижає ще більше престіж польських князів на Україні; боротьба за краківський стіл, війни малопольських і великопольських князів відвернули на довго увагу польських князів від руських справ і поміняли ролї їх і українських князів: українські князї виступають в ролї опікунів певних польських князів і беруть діяльну участь у внутрішнїх війнах Польщі, часом не без певної користи й для себе. Довший час союзником Данила був брат Лєшка Конрад мазовецький, що старав ся здобути краківський стіл. На його прошеннє Данило помагав йому в війнї його за сей стіл з Володиславом „Старим", сином Тонконогого, й ходив з ним в далекий похід під Калїш (коло р. 1229) — війшов в землю Лядську так глубоко, як нїхто з руських князів окрім св. Володимира, підносить лїтописець. О скільки знову Конрад був помічним Данилови, про се не маємо близших відомостей [9]).

В таких відносинах Данило міг дїйсно простягнути руку по Галичину, де людність, як ми бачили, спочувала йому, а й між боярами могли бути прихильники. І дїйсно з початком 1230 р. розпочинаєть ся боротьба Данила за Галич, що потягнула ся пятнадцять літ, рахуючи до її фінала — Ярославської битви.

Боротьба ся розпочала ся досить несподївано. Коли по калїшськім походї Данило перебував в Угровську, а брат його Василько вибрав ся в гостину до Суздалю, на весїлє, наспіли до Данила з Галича, від громади, післанцї з зазивом на стіл. Обставини були для того дуже добрі: Судислав вибрав ся на Понизє, очевидно — з військом, і королевич Андрій в Галичу був зовсїм безрадним без свого майордома, отже скорим ударом можна було легко захопити Галич. Данило прийняв сї запросини. Виславши полк на Понизє, аби затримати там Судислава, він сам кинув ся на борзї під Галич, а иньшим силам казав за собою поспівати. На третїй день він був уже під Галичом. Захопити від разу його не удало ся: угорська залога, чи угорські партизани „зачинили" Галич; взято тільки передмістя. Між иньшим розграбили двір самого Судислава, де було "вина і овочів і корму і списів і стріл — аж дивно бачити". Тим часом вислане Данилом військо розбило Судислава, і він тільки з незначними недобитками в ночи прокрав ся до Галича. Щоб утруднити приступ, оден з угорських партизанів, „беззаконний лихий Семьюнко, подібний до лисицї своєю червоністю", як його описує лїтописець, казав запалити міст через Днїстер, але міст надгорів тільки, а не спалив ся. Тим часом до Данила наспіли полки, а ще

що важнійше — Галицька земля підіймала ся, стаючи по стороні Данила, і богато галицьких бояр прилучило ся до його війська. В таких обставинах, та ще й супроти прихильности до Данила самої людности Галича, малій угорській залозі не було надії удержати ся, і королевич капітулював. Данило пустив його свобідно на Угорщину, „памятаючи ласку до нього короля Андрія”, його батька. Угорські прихильники тепер відступили від королевича всї, тільки сам Судислав пішов за ним. Галичане при тім зробили демонстрацію против Судислава: кидали в нього каміннєм і кричали: ”заберай ся з города, ворохобнику (мятежниче земли)” !... [10]).

Правдоподібно, галицька людність, так рішучо стаючи по стороні Данила, надіяла ся, що тим нарешті буде закінчена чвертьвікова галицька замішанина, що Данило візьме тепер Галичину міцно в свої руки. Але надії сї не справдили ся: задержати Галичину й сим разом показало ся тяжше, ніж здобути, й проминуло богато літ, нім Данило поборов ворожі йому елєменти.

Насамперед королевич з Судиславом, утїкши до Угорщини, попробували вернути собі Галичину оружно. Беля, старший син і соправитель короля Андрія, вибрав ся з значним військом, „в силЂ тяжьцЂ”, але ся кампанїя, описана в Галицькій лїтописи з великою емфазою, в біблїйнім стилю, скінчила ся для Угрів на нїчим [11]). Сильно утрудняли похід великі дощі і повени, в яких аж конї топили ся, але Беля все таки приступив під Галич. Побачивши одначе, що місто хоче рішучо боронити ся, а Данило стягнув у поміч Половців Котяневої орди і польські полки, Беля кинув облогу і спішно пішов назад, понїсши великі страти в війську, наслїдком хороб, що розвинули ся в його війську, і партизанської війни, веденої Галичанами [12]).

Далеко тяжшою показала ся боротьба з внутрішнїм ворогом. Переважна маса „великих бояр” була Данилови неприхильна, а хоч перейшла до Данила, коли всї шанси були по його стороні, то зараз же шукала способа позбути ся його. Галицький лїтописець каже, що було кілька змов на житє Данила: раз хотїли запалити хату з ним, другий — убити його на пиру, але все викривало ся одначе, й Данило зацїлїв; що бояре навіть чинно ображали його — нпр. на якімсь пиру котрийсь з тих „безбожних бояр” линув йому з чаші вином у лице, але Данило терпів і навіть зловлених на горячім учинку не карав, як характеристично висловляєть ся лїтописець — „аби над ними

Біг з часом пімстив ся" [13]).

Бояре против Данила тепер висунули Олександра белзького. З початку вони потайки мали з ним зносини, роблячи ті засїдки на житє Данила, а коли Данило, довідавши ся про се, казав Василькови піти війною на Белзьку землю, Олександр утїк у Перемишль „до своїх одномишленників", і тут почав готувати ся до боротьби з Данилом. Ситуація була така, що як каже лїтописець (мабуть побільшуючи), поміж галицькими боярами не було й одного вірного Данилу, окрім вісімнадцяти отроків й тисяцького Демяна: одні виразно перейшли на сторону Олександра, иньші нїби тримали ся Данила, але зовсїм нещиро. Тодї Данило скликав віче в Галичу — факт для нього незвичайний, і запитав ся, чи може числити на поміч людности. Галичане заявили: „вѢрни єсмы Богу и тобѢ, господину нашему!". Але в данім разї се була більше моральна поміч, бо з тим усїм громада могла підперти Данила тільки „маломъ ратникъ". Не вважаючи на се Данило рішив іти на Перемишль, забравши з собою й полки бояр, що йшли до нього удаючи вірних, „мняще ся яко вѢрни суть". Данилів рахунок показав ся добрий: супроти його рішучости сї бояре притаїли ся й не показали фарби; Олександр не відважив ся боронитись, і коли Данило зближив ся до Перемишля, утїк на Угорщину [14]).

На Угорщинї Олександр почав понужати на похід короля і старий король, рахуючи на поміч галицького боярства, дійсно постановив зробити остатню пробу здобути Галичину (десь р. 1232).

Він рушив звичайною дорогою — на західню Галичину, і йому пішло на сей раз дуже щасливо. Самого Данила, здаєть ся, в Галичинї не було [15]), а Данилові воєводи, чи завдяки значним силам короля, чи наслїдком боярської конспірації, що розумієть ся, чула ся в повітрі, потратили голови й уступали одну позицію по другій. Піддано Ярослав, після того як Угри вже стратили надію його взяти; дуже докладне й не безінтересне з побутового погляду оповіданнє про се дає галицький лїтописець. В Ярославі „затворили ся" за наказом Данила бояре Давид Вишатич і Василь Гаврилович. Угри били ся до самого вечера, і відбито їх. Потім ті Данилові бояре мали воєнну нараду, і тут Давид, настрашений своєю тещею почав говорити за капітуляцією. Теща його, вдова кормильця Нездила, була партизанткою Судислава й тримала ся угорської партиї (чи не був Судислав

її сином, братом Володислава Кормильчича?). Вона казала Давиду: ”не потрапите удержати города”, і Давид, що дуже її шанував — „матерью бо си нарЂчашеть ю”, „уполошив ся” від такого її говорения. Даремно Василь чи Василько, „мужь крЂпокъ и храборъ”, противив ся йому кажучи : „не погубім чести князя свого! рать не зможе здобути сього города!” Давид не слухав його і обставав за капітуляцію. Приїхав тодї Чак з угорських полків і теж казав, що Угри не зможуть здобути городу, бо понесли великі страти. І хоч Василько сильно противив ся — аби не піддавати города, Давид маючи „ужасти во серце”, все таки піддав ся на капітуляцію (очевидно, як старший воєвода, він мав рішати). Йому полишено свобідно вийти з усім військом з города. Ціле оповіданнє показує сучасника дуже близького до двірських і боярських кругів.

Без бою, здаєть ся, піддав ся і Галич, коли бояре всї перейшли на сторону короля. Опанувавши Галичину, король пішов під Володимир, і давній випробований Васильків воєвода Мирослав, хоч мав з собою велике військо і міг бути зовсїм безпечним, „смути ся умомъ” і без волї Данила уложив умову з угорським королем: мабуть відступив йому Галич, а Белзьку землю вернув Олександру [16]).

Ся умова, зрештою навіть не признана Данилом, не уставила, розумієть ся, добрих відносин. Використовуючи неприсутність Данила, що пішов у Київщину — ратувати свого союзника Володимира, королевич Андрій десь на другий рік (1232/3) вибрав ся походом на Волинь; але Данило наспів на зустріч йому і в битві недалеко Шумська розбив угорське військо й змусив вернути ся. Так само нїчим скінчив ся й новий похід королевича на Волинь (мб. на весну 1233): Данило за помочию Половців, Володимира київського й Олександра, що вже встиг перейти на сторону Данила, відбив Угрів під Перемилем, а слїдом перейшов до аґресії — рушив під Галич. Причиною було, що серед галицького боярства показав ся користний для Данила рух і роздвоєннє: тим часом як одні, під проводом Судислава, стояли далї при Уграх, значна частина бояр відвернула ся від Угрів і почала переходити до Данила. На жаль, лїтописець не поясняє причин сього цїкавого явища; здаєть ся, що їх треба шукати в особистих відносинах боярських проводирів: я б висловив здогад, що власне виступленнє на перший плян Доброслава, досї не звістного між боярськими проводирами, і його емуляція з Судиславом могли бути причиною сього роздвоєння [17]).

Коли Данило зблизив ся під Галич, „більша половина Галича”, як каже літописець, — себто галицьких бояр, вийшла на зустріч Данилу й прилучила ся до нього; на чолї їх стояв Доброслав і Глїб Зеремієвич, давнїй угорський партизан. Опираючись на них і своє військо Данило перейняв у свої руки Галичину. Тільки в Галичу тримала ся угорська залога з королевичом Андрієм, і Данило взяв Галич в тїсну бльокаду. На чолї залоги стояли угорський воєвода Діонисий (Діаниш, як його зве лїтопись) і Судислав; вони постановили тримати ся до останнього, не вважаючи на голод, що запанував скоро в містї. Помочи з Угорщини не було: старий король зайнятий був своїм новим (третїм) шлюбом і війною з австрийським герцоґом; в серпнї 1233р. він вправдї вибрав ся був походом на Галич, але мабуть щось перебило йому, бо Галицька лїтопись про сей похід не знає 18). Полишений сам собі, Судислав, аби ослабити Данила, навязав знову зносини з Олександром, обіцюючи зробити його галицьким князем, аби лише відступив від Данила. Олександр дійсно дав себе ще раз здурити й покинув Данила. Але йому не удало ся навіть прокрасти ся до міста, і ся остання зрада коштувала його, мабуть, і волости і свободи: кілька місяців пізнїйше Данило вхопив його, коли він хотїв тїкати до свого зятя Володимира, і від тодї Олександр сходить зі сцени. Судиславу сей епізод не поміг нїчого, облога Галича тривала дальше, звиш двох місяців. Данилове військо чекало, щоб Днїстер замерз і можна було вчинити атаку. Нарештї ситуацію розвязала несподївана пригода: королевич Андрій умер під час облоги. Тодї решта бояр рішила піддати ся Данилови. Непримирений Судислав виїхав разом з угорською залогою на Угорщину (кінець 1233 р.) 19).

Але й тепер бояре не були щирійші для Данила. Прилучивши ся до Данила під натиском обставин, вони знову почали старати ся зараз же його позбути ся. Така нагода трапила ся дуже скоро: Володимир київський накликав Данила до помочи, бо на нього напали Михайло з Ізяславом. Данило полишив у Галичі брата Василька й кинув ся зараз по галицькій кампанїї в Київщину. Ся київська кампанія закінчила ся одначе погромом Данилового війська в битві з Половцями під Торчеськом (галицький лїтописець і в сїй невдачі бачить інтриґу галицьких бояр). Данило з останками свого війська мусїв тїкати до Галича. Се дало початок новому руху галицьких бояр. Щоб спекати ся Василькового війська, що тримало залогу в Галичу, вони пустили поголоску, що Ізяслав з Половцями ідуть на Волинь, і Василько

дійсно на сю вість пішов з Галича боронити Волини. Тоді бояре підняли повстаннє — „воздвигоша коромолу” і против Данила навязали зносини з Михайлом. Данило поручив брату Васильку зібрати потрібні сили для дальшої боротьби, а сам тим часом поїхав на Угорщину [20]). Галицький літописець поясняє се так, що Данилу з його розбитим військом не радили лишати ся в Галичу довше, і він тому покинув Галич, але мабуть се треба розуміти инакше.

Як раз тоді умер король Андрій (осінь 1235 р.). Його син і наступник Беля не показував такого заінтересовання галицькими справами як його батько й брати, тож Данило міг мати надію уладити свої відносини до Угорщини. Стара угорська хроніка оповідає, що він брав участь в коронації Белї, чи властиво інтронїзації (коронований він був перший раз ще за житя батька). Вона відбула ся в угорськім Білгороді (Феєрварі, Штульвайсенбурґу) в падолисті того року, і Данило в процесії вів коня, на котрім сидів Беля, тим часом як колишнїй „галицький король” Кольоман нїс королївський меч [21]). Сеї звістки не маємо ніякої причини відкидати, і сю участь Данила в коронаційній параді, що означала признаннє певної висшости (коли не зверхности) угорського короля, я ставлю в звязок із висловленим вище здогадом, що Данило їхав на Угорщину з заміром полагодити свої відносини до Угорщини, і піддавав ся під протекцію короля з тим, аби зробити кінець мішанню Угорщини в галицькі справи [22]).

Але се йому не удало ся. Чи з того рахунку, що Данило занадто сильний, аби вложити ся в ролю угорського підручника, чи наслїдком особистих впливів, Беля признав ліпшим для себе піддержати Михайла і його сина Ростислава, котрому признає він титул „галицького князя” (dux Galiciae) і обіцяє видати за нього свою доньку. Супроти сього Данило навязує зносини з ворогом Белї австрийським герцоґом Фридрихом т. зв. Воєвничим (der Streitbare), остатнїм Бабенберґом. Про се можна здогадувати ся з короткої звістки Галицької лїтописи, що під час походу цїсаря Фридриха II на Австрію (1236-7 р.) Данило з Васильком вибирали ся в поміч герцоґу, але Беля посередничив у сїй справі, запросив їх до себе „на честь” і дійсно потрапив розлучити сю небезпечну для себе коалїцію [23]). З свого боку Беля за те мусів прийняти на себе при тім якісь зобовязання супроти Данила що до Галичини, і сим може треба пояснити, що він дуже слабо підтримував противників Данила по сїм, аж поки татарська катастрофа не змінила його

політики, піддавши йому гадку, що з Данилом нема вже що рахувати ся. Перед тим, по тій конференції з Данилом і Васильком Беля був залишив кандидатуру Ростислава; пообіцявши перед тим руку своєї доньки Ростиславу, Беля потім відмовив йому — або як драстично оповідає се галицький літописець:„король не вдасть дЂвкы своєй Ростиславу, и погна и прочь”. Але з другого боку і з Данилом Беля не хотів вязати ся щиро; Данилові старання — висватати королївну за свого старшого сина Льва не привели на разї до кінця. Данило їздив у сій справі на Угорщину по відмові Белї Ростиславу, ”и не бЂ любови межи има” [24]). Очевидно, Беля постановив вітягнути ся від галицьких справ, і тільки татарський похід, що здавав ся кінцем сили українських князїв, вивів Белю з такої пасивности.

Тим часом не осягнувши нїяких користних результатів на угорськім дворі тою своєю, подорожею на коронацію Белї, Данило своїм виїздом на Угорщину 1235 р. дав можність ворожим елєментам зміцнити ся в Галичинї. Ворожі йому бояре під час тої подорожи вповнї опанували Галичину. У Галич прибув Михайло з сином Ростиславом і оголошений князем боярами, дуже зручно уложив цїлу коалїцію на Данила. Навязав зносини з Угорщиною і на разї дістав від Белї значну підмогу, „Угоръ множество”; перетягнув на свій бік недавнього союзника Данилового Конрада мазовецького; стягнув до помочи Половецьку орду. Правою рукою у нього був уже звістний нам кн. Ізяслав, що перед тим на якийсь час був захопив Київ, але також скоро його й утратив і був готовий до дальшої боротьби.

Але Данило не тратив духа й не покладав рук. Белю, як ми вже бачили, зашахував він союзом з Австрією й змусив тим полишити Ростислава. Половцїв відвернув від Михайла: мабуть перекупив. На Конрада ужив випробованого способу: напустив на нього Литву, кн. Мендовга (тут він вперше виступає союзником Данила). Заразом, скориставши з сього розриву з Конрадом, вернув він собі від протеґованих Конрадом хрестоносних рицарів останнїй кусень своєї волинської отчини — Дорогичинську волость [25]).

Так розвинула ся незвичайно рухлива боротьба Данила з Михайлом, чи властиво — його сином Ростиславом, бо Михайло слїдом покинув Галичину для Київа (1238) і брав тільки уривково участь в сїй війнї, що наповняє останнє десятолїтє боротьби за галицький стіл. Обидва

противники показували незвичайну енерґію, брали ся до всяких способів, то воювали ся, то мирились — „бывшю межи има овогда миру овогда рати”, як каже лїтописець.

Михайло з союзниками хотїв з початку знищити Данила і зробив два походи на Волинь, але не осягнув ними нїяких особливих результатів. Два походи на Галич, вчинені Романовичами протягом 1236-7 рр. (перший Васильком, другий обома братами), теж не привели до нїяких здобутків: Ростислав удержав ся в Галичу, і Данило навіть уложив з ним перемирє: признав йому Галич, а собі узяв Перемишль (1237). Але Ростислав слїдом відібрав від Данила Перемишль, і війна відновила ся. Тодї Данило, використавши похід Ростислава „со всиме бояры” на Литву, несподївано з'явив ся з військом під Галичом (з Холма під Галич поспів на третїй день!) 26).

Галицька громада, не звязана тепер присутностию бояр, прийняла Данида радо: коли він, каже лїтописець, підїхавши під місто, звернув ся до горожан з словами: „о мужи градстии, доколѢ хощете терпѢти иноплеменьныхъ князий державу!” — горожане скрикнули: „се держатель наш, Богом даний”, пустили ся йому на зустріч як бжоли до матки. Епископ Артемій і дворський Григорий, що тримали місто в неприсутности князя, мусїли удати добру міну й прилучити ся до заяв льояльности, як каже з іронїєю лїтописець: „хоч були противні Данилу, але побачивши, що не можуть здержати міста, удали, нїби їм теж лежало на серцї передати місто Данилови: вийшли йому на зустріч зі слїзми на очах і з усьміхненими лицями, облизуючи собі губи, що втїкло від них панованнє, — й мусїли казати: „іди, княже Данило, перейми город!” Данило ж увійшов у свій город, вступив до церкви Богородицї й сїв на столї свого батька, а на знак побіди поставив свою корогву на Нїмецькій брамі”. Ростислав, довідавши ся в дорозї про сю несподїванку, спішно втїк на Угорщину, а галицькі бояре мусїли йти до Данила на перепросини: „припадаючи до ніг просили його ласки, кажучи: завинили ми, що тримали иньшого князя”. Данило, чуючи ще силу боярства, відповів великодушною амнестиєю 27).

Се дїяло ся вже під час великого татарського походу на руські землї, але він не перервав дальшої розюшеної боротьби українських князїв. Прикре і комічне вражіннє роблять сї руські полки, що розполошують ся,

натрапивши серед своїх воєнних акцій з Русинами на татарські орди [28]). Очевидно, і сей другий татарський похід князї уважали чимсь ефемеричним, як перший, закінчений катастрофою на Калцї, тож і не брали собі його в полїтичні рахунки.

Коли Михайло, настрашений першою появою Татар під Київом, покинув його й подав ся за Ростиславом на Угорщину, Данило опанував Київ на себе й посадив там свого воєводу Дмитра. Але він Київа не цїнив і коли слїдом Михайло й Ростислав, не знайшовши привіту у Белї (що мав по словам лїтописи „погнати від себе Ростислава") і стративши на хвилю всякий ґрунт під ногами, удали ся до Данила з перепросинами, Данило уложив з ними згоду, признав Київ Михайлови, а Ростиславу в заміну за Галичину дав Луцьк, і прийняв їх обох до себе на час татарського походу [29]). Сам же він подав ся на Угорщину із згаданим уже пляном уложити шлюб Льва з королївною.

Се було під час київської облоги. Коли татарське військо посунуло на Волинь, князї розбігли ся куди видко — Михайло з сином до Шлезку, Данило на Мазовше, а сина Льва полишив на Угорщинї. Коли Татари перейшли на Угорщину, Данило вернув ся на Волинь, по дорозї мавши немилий епізод з Дорогичином, де місто, забунтувавши, не прийняло його до себе [30]), а Михайло з Ростиславом подали ся на українські попілища: Михайло до Київа, Ростислав до Чернигова. Але слїдом Ростислав відновляє свої зносини з галицьким боярством і заходи коло Галича. Разом з болоховськими князями і „останком Галичан" іде він походом на галицьке Понизє. Його відбито, й він вернув ся „за Днїпро", а Данило пімстив ся на болоховських князях: „городи їх віддав огневи, а греблї їх розкопав". Та по короткім часї Ростислав іде новим походом, і на сей раз несподїваним нападом удало ся йому захопити Галич. Але тільки на хвилю. Коли Данило з Васильком, довідавши ся про се, рушили з значним військом на Галич, Ростислав утїк з Галича разом з епископом Артемієм і виднїйшими боярами. Рух в Перемишлї, піднятий висланим туди від Ростислава кн. Константином рязанським і місцевим епископом, також утих, коли Данило вислав туди військо. Ростислав, здаєть ся, забирав ся зараз до нового походу, але наскочив на татарську орду, що вертала ся з Угорщини, й утїк сам на Угорщину [31]).

Підчас усїх тих завірушень сього десятолїтя, неустанної зміни князїв, їх подорожей і втїкачок, фактичне панованнє в Галичинї було, розумієть ся, в руках боярства. Вони правили не тільки іменем свого ставленика Ростислава, котрого батько мав виправдувати ся перед Данилом такими характеристичними словами: „коли хотїв я бути з тобою в любови, невірні Галичане не позволяли минї” [32]). Навіть коли Данилу удавало ся взяти Галич, його власть була властиво номінальна, як прекрасно характеризує се лїтописець, оповідаючи про час між походом Бату й його поворотом:

„Галицькі бояре називали Данила своїм князем, а самі держали всю землю. Доброслав Судїч, попів внук, розпанував ся був як князь [33]) і грабував усю землю; без волї князя він прийшов у Бакоту й перейняв цїле Понизє. Григорий же Василевич хотїв забрати собі гірську країну Перемишльську. І було у землї велике замішаннє й грабованнє від них. Данило, довідавши ся про се, з великим жалем прислав свого стольника Якова до Доброслава — сказати боярам: „я ваш князь, а ви мене не слухаєте ся, грабуєте землю; я тобі, Доброславе, заборонив приймати в службу чернигівських бояр, а казав роздавати волости галицьким, Коломийську ж сіль задержіть для мене”. Доброслав сказав на се: „добре”. Але тим часом як Яков сидїв у нього, прийшли Лазор Домажирич та Івор Молибожич — два беззаконники з смердього роду, і поклонили ся Доброславу в землю. Коли Яков, здивувавши ся, запитав, чого вони так кланяють ся, Доброслав пояснив: „я дав їм Коломию”. Яков сказав: „як же ти міг без княжого дозволу дати її їм? преціньнаші великі князї (Данило і Василько) мають Коломию для удержання уружників, а сї не варті мати й своєї батьківщини!?” Але Доброслав на се тільки засьміяв ся й сказав: „щож уже скажу на се?” Яков приїхавши оповів усе отсе Данилови, й той затужив, що ті поганцї держать його отчину й розпоряджують нею, та молив ся за неї Богу”.

Данило чув ще себе не досить сильним, аби взяти за роги сю боярську оліґархію, і йому дїйсно поки що лишало ся хиба молити ся Богу. Але самі оліґархи підривали свою силу інтриґами та суперечками.

„По короткім часі, оповідає лїтописець, почав потому Доброслав обмовляти Григория перед Данилом, що він йому не вірний — він рив під Григориєм, бо хотїв сам оден взяти в свої руки цїлу Галичину. Потім вони пересварили ся й приїхали до Данила, дуже пишні: Доброслав їхав у однїй сорочцї, запишаний, що анї на землю не дивив ся, а Галичане бігли коло його

стремени. Данило з Васильком, бачучи його пиху, ще більше зненавиділи його; тож коли Доброслав і Григорий почали себе обопільно обмовляти, Данило, слухаючи їх говореннє й бачучи, що то все не щире, і що вони не хочуть його слухати ся, а землю раді б иньшому князю віддати, подумав з братом і таки мусів, видячи їх беззаконнє, казати їх увязнити” 34).

Отже тільки заїла суперечка між двома проводирями боярства осьмілила Данила до такого рішучого кроку. Дійсно, боярство, хоч уже значно ослаблене довгою боротьбою, все ще було досить сильне і не тратило духу й відваги до боротьби з княжою властию.

По кількох нещасливих пробах заволодїти Галичом, зроблених спільно з боярством й вищим духовенством в 1242 р., Ростислав, як уже сказано, втїк на Угорщину. На дворі Белї тепер стала ся користна для нього зміна. Беля, що останнїми часами, як ми бачили, тримав ся дуже здержливо, а навіть і неприязно супроти Ростислава, постановив рішучо підперти його. Він видає нарештї за нього свою доньку 35) й рішаєть ся помогти йому в плянах на Галичину. Джерела наші не подають мотивів сеї переміни, і ми самі мусимо їх відгадувати. Найбільше правдоподібне об'ясненнє, яке подав я вже вище — се те, що погром Руси Татарами давав Белї надію легко приборкати Данила і взяти Галичину під свою зверхність, посадивши там Ростислава; могли бути й иньші причини, нам незвістні, що могли лежати в полїтиці Данила.

Досить, що скоро по своїм весїлю Ростислав випросив від тестя „Угоръ много” і з ними рушив на Перемишль. Тут він, очевидно — за помочию місцевого боярства, зібрав військо з селян. — ”смерды многы пЂшьцЂ”. Данило, зачувши, вислав на нього військо під проводом свого братанича Всеволода, та Ростислав побив його над Сїчницею, ”бо мав богато пішого війська” — з тих смердів. Але коли Данило потім рушив на нього сам з великим військом, Ростислав уступив ся на Угорщину 36).

По році Ростислав зібрав ся до нового походу, і на сей раз окрім угорського війська вистарав ся собі поміч і з Польщі, від вдови Лєшка, реґентки малого Болєслава (т. зв. Стидливого). Лїтом 1245 р. він знову рушив на Перемищину, маючи війська угорські, польські й руські — правдоподібно полки бояр, своїх прихильників. На сей раз, обминувши Перемишль, він приступив під Ярослав і почав ладити ся до облоги. На сю вість Данило

вислав наперед полк з Андрієм дворським для скріплення ярославської залоги, а сам з Васильком поспішив ся слїдом; післав також за помочию до Мендовга і до Конрада мазовецького, але їх помічні полки прийшли вже по скінченню кампанії, що перейшла дуже скоро.

Коли військо Романовичів зближило ся до Ярослава, Ростислав полишив піше військо під містом: ”аби звідти не вийшли в поміч Данилови та не порубали пороків” (таранів), а сам з рештою війська пішов на зустріч Данилови. Тут стала ся сильна битва 37), широко і місцями роскішно, пишною риторикою описана галицьким лїтописцем. Сей епізод має чималий інтерес для характеристики і сучасного житя і лїтературної манєри галицького лїтописця, і я виберу з нього дещо.

Лїтописець взагалї неохочий до зарозумілости й похвалок, і тут подає насамперед антітезу пишного Ростислава і смирних Романовичів. Ростислав хвалить ся перед своїм військом: „як би я довідав ся, де Данило і Василько, поїхав би зараз на них: хоч би з десятьма вояками а поїхав би на них!” Данило ж і Василько, довідавши ся, про його похід, молять ся покірно Богу. І Бог являє їм свою поміч — помічні полки не наспівають до них, а вони все таки побивають Ростислава, бо „побіда не від людської помочи, а від Бога”. Знамення віщують їм усьпіх. Ростислав урядив перед Ярославом турнір, „игру”, з якимсь Воршем, і в тім турнірі упав під ним кінь, і він вивихнув собі плече — „не на добро трапило ся йому се знаменнє”. Коли ж військо Романовичів зблизило ся до Сяну і вояки позлазили з коней, щоб узяти на себе зброю, було таке знаменнє над полком: „налетїло богато орлів і богато круків, як велика хмара — птиці грали, орли клекотїли і плавали на крилах своїх і кидали ся в повітрі, як нїколи иньшим разом не трапляєть ся, і се знамення було на добре,” і т. д.

Наперед Данилового війська ішли Половцї і вони застали були стада Ростиславового війська без охорони, але не відважили ся узяти їх без княжого слова. За ними ішли з військом Данило і Василько. Малий Лев також був у війську: „дѣтску сущу” (тому що він був ще дитина), поручив його Данило Василькови, храброму боярину, аби його стеріг під час битви. Ростислав, побачивши військо Данила, поставив перед ворітьми своє піше військо, аби не позволити залозї Ярослава вийти з міста й знищити його машин (праковъ), сам же з рештою війська — Русинами, Уграми й Ляхами пішов на Данила. Дворський Данилів Андрій, аби не допустити

Ростиславового війська до Данилового полку, поспішив ся наперед і ударив на Ростиславів полк: „зломили ся списи, і був гук як від грома; з обох сторін богато упало з коней і вмерло, а иньші були ранені від кріпости копійного удару". Данило поспішав післати в поміч дворському двадцять вибраних мужів, і він устояв ся. Ляхи тим часом ішли сильно на Васильків полк, співаючи „керьлѢшь" (кіріе елеісон), — сильно ревіли голоси в полку їх. Філя, звістний уже нам угорський воєвода, стояв в заднїм полку з хоругвою і казав: „Русь скорі на битву, але треба лише стерпіти їх натиск, бо вони не витрівалі на довгу битву" 38). „Але Бог не послухав похвалки його", додає лїтописець, що ще при давнїх похвалках Філї припімнув, що „Бог не потерпів йому того, і иньшим разом убив Данило Романович колись то прегордого Філю" 39). Ся хвиля наспіла в Ярославській битві.

Данило ударив на полк Філї і сам замішав ся в горячу битву — його ухопили вже вороги, але він вимкнув з їх рук і виїхавши з бійки, ударив на якогось Угрина, що спішив ся на поміч Філї — збив його списом з коня і ударив його списом так сильно, що той зломив ся, і Угрин згинув на місцї. А Лев, хоч малий, зломив о самого Філю свій спис. Данило тим часом ударив знову на полк Філї, розбив його і його корогву роздер. Побачивши се, Ростислав кинув ся тїкати, і Угри побігли. Данило погнав ся за ними через глубокий яр, і Русь била їх. Він був тільки неспокійний за Васильків полк, на котрого ударили Ляхи. Ляхи „лаяли ся, кажучи: поженемо великі бороди!" Василько ж сказав на те: „даремне ваше слово! Бог наш помощник!" Він погнав коня на них, і Ляхи не витримавши побігли від лиця його. Данило в своїй нагінцї побачив, що корогва Василькова жене Ляхів і дуже утїшив ся. Він став на могилї против міста і Василько приїхав до нього. Данило хотїв гнати ся за ворогами, але Василько стримав його. Богато побито Угрів і Ляхів, богато взято в неволю. Андрій дворський зловив гордого Філю і привів до Данила, і убив його Данило. Жирослав привів Володислава, злого мятежника землї, і його теж „убито" того ж дня, і богато Угрів побито „за гнѢвъ". Подібне роз'яреннє було теж і по другій сторонї; одна угорська грамота згадує, що коли під час битви Угри зловили й привели перед Ростислава якогось галицького боярина, Ростислав казав на місцї відрубати йому голову 40).

„Данило і Василько і Лев не поїхали до міста, а стали на місцї битви, серед трупів, на знак своєї побіди для війська; ще о полуночи приганяли й

приїздили вояки, ведучи з собою ріжну здобичу, і цїлу ніч не переставав крик — однї однїх шукали". Спалено укріпленнє, що поставив під містом Ростислав, і Данило пішов до Холма з численними невільниками. Ростислав утїк до Польщі, де була його жінка, й звідти на Угорщину. „Мышляше во умѢ своємь взяти Галичь и обладати имъ, Богъ же за высокомыслиє єго не створи того, єже тъ мысляше", моралїстично кінчить лїтописець своє оповіданнє про сю славну в історію Галичини битву [41]).

Примітки

[1]) Так називає потім Галичину Данило — Іпат. с. 535.

[2]) Іпат. с. 501-2, про Чорторийськ див. т. II с. 301.

[3]) Іпат. с. 501.

[4]) В останнє згадуєть ся Мстислав в битві на Калцї, а війна за його спадщину вела ся десь коло р. 1227.

[5]) Мабуть тим поясняєть ся й досить неясна стилїзація Галицької лїтописи, де говорить ся про сей тестамент: виходить нїби так, що Мстислав віддав свої волости Данилови від разу тестаментом, хоч се неправдоподібно зовсїм, і виразно сього лїтописець сказати не відважив ся (Іпат. с. 497, 501). По тестаменту спадкоємцем був Іван, а Данило, як куратор, взяв його волости по його смерти.

[6]) Іпат. с. 501-2.

[7]) Про сї відносини і дальшу ситуацію на Українї див. т. II с. 243 і далї.

[8]) Іпат. с. 502-3, пор. Длуґош II с. 207-8. Оповіданнє Галицької лїтописи дуже неясне наслїдком того, що автор хоче тримати ся тут хронольоґічного порядку й кілька разів перериває оповіданнє; до того подекуди воно мабуть перебите пізнїйшими вставками і дописками укладчика. Очевидно, оповіданнє про посередництво м. Кирила і союз князїв на Данила стоїть в

безпосереднїм звязку з поданим вище оповіданнєм про війну за Чорторийськ, а слова: „потомъ же Ростиславъ пиньскый не престаяше клевеща, бЂша бо дЂти его изыманы” — треба звязати з звісткою, що в Чорторийську узято в неволю котрогось з пинських князїв: се й понудило Ростислава двигнути на Данила українських князїв якимись інсинуаціями (не престаяше клевеща); слова „Михаилъ черниговъскый” мусять бути теж допискою, що перебиває в серединї фразу.

Що до Длуґошевого оповідання, то Семкович (ор. с. с. 53) зачислив його був до серії звісток, зачерпнених з затрачених руських лїтописей, але се покручене скороченнє оповідання Галицької лїтописи, де тільки імя Володимира заступлене „Мстиславом”.

9) Іпат. с. 503-5, пор. 516 — тут помагають Романовичам Ляхи, але не знати чиї (десь 1235-6 р.).

10) Іпат. с. 506.

11) Що до стилю оповідання, то крім кількох виразних біблійних алюзій: „посла на нь (Белю) Богъ архангела Михаила — створити хляби небесныя...”, „Богъ попусти на нЂ рану Фараонову”, маємо в нїм і стилїстичну імітацію оповідання прор. Ісаї:

И възопи посолъ гласомь вели

комь и рече: „слышите словеса

великого короля угорьского: да

не уставляєтъ васъ Демьянъ,

глаголя: и земля изыметь ны Богъ,

ни да уповаєть вашь Данилъ на

Господа глаголя: не имать предати

градъ сесь королеви угорьскому. (Іпат. 507).

И ста Рапсакъ, и возопи гласомъ веліимъ

іудейски и рече:

слышите словеса царя великаго —

царя ассирійска — сія глаголетъ царь:

да не прельшаєтъ васъ Езекіа словесы —

не можетъ избавити васъ,

и да не глаголетъ вамъ Езекіа,

яко избавитъ вы Богъ и не предастся

градъ сей въ руцѢ царя ассирійска (Ісаї гл. 36).

[12]) Іпат. 507-8, про згадки в угорських грамотах див. прим. 7.

[13]) Іпат. с. 508 і 509.

[14]) Іпат. с. 509.

[15]) Сей здогад, що Данила не було в Галичині, висловив Андріяшів (ор. с. с. 164), і я його уважаю зовсїм правдоподібним: в оповіданню Галицької лїтописи ударяє в очі, що під час цілої сеї компанії Данила ніде не видко. Де вія був під час похода, лїтопись не дає на се ніяких вказівок, Андріяшів думає, що в Київщині, аде його побут в Київщині належить до пізнїйшого часу, як видко з контексту.

[16]) Іпат. 509-510. До сеї кампанїї — специально до облоги Ярослава належить оповіданнє грамоти Белї Діонисию (мб. Діяниш Галицької лїтописи, с. 313): Adhinc etiam dum contra Danylam ducem Lodomeriae a debito fidelitatis se abstrahentem et Galliciam nobis iam subiectam capere attemptantem, pariter cum inclito patre nostro exercitum duceremus et iam in expugnatione castri Yarislow essemus constituti, sepe dictus Dionysius dum ante alios, sicut moris erat, se prelis ardenter immiscere, ad capiendum castrum memoratum condescendere se aptaret, duo letalia vulnera per partem recepit aduersam et rnortem vix euasit, torrentibus lapidum e Castro iaculatorum in ipsum graviter lapidatus — Fejér IV. l, c. 23-4.

[17]) Іпат. с. 512-4.

[18]) Про нього маємо за те виразну звістку в угорських документах: з кінця серпня 1233 р. (die duodecimo(?) exeunte augusto) ми маємо грамоту, дану Андрієм in silva quae nominatur Bereg, де він заповідає полагодити соляну справу в церковних маєтностях infra viginti quinque dies, postquam redierimus de Ruscia (Fejér III. 2, c. 324 і 326). Напрям походу на Берег вказує, шо король ішов коротшою дорогою на Галич, і як бачимо, надіяв ся за три тижні упорати ся. Що йому перешкодило, не знати.

[19]) Іпат. с. 514.

[20]) Іпат. с. 515-6.

[21]) Chronicon Marci (инакше Chr. Pictum): Colomano duce fratre eiusdem ensem regałem ad latus ipsius honorifice tenente, Daniele uero duce Ruthenorum equum suum ante ipsum summa cum reuerencia ducente (Ser. hist. Hung. II c. 223); хронїка ся опираєть ся на старих пештських аналах, зладжених при кінці XIII в. і пізнійше доповнених (див. Kaindl Studien XI). Звістка ся потім буквально повторена у Туроца гл. 74.

[22]) Наші історики — Зубрицький III с. 124-5, Дашкевич с. 48, Шараневич Die Hypatios-Chr. c. 123 підозріло приймають сю звістку, признаючи її випливом угорського патріотизма та уважаючи неможливим, аби Данило признав себе васалем Белї. Але не можна так легко збути сеї відірваної звістки, що Данило брав участь в коронації Белї; меньше з тим, чи він робив се summa чи mediocri reverentia, але факт такий відай був, а він знов безперечно мусів мати своє полїтичне значіннє (Зубрицький і Шараневич при тім вяжуть сю звістку не з першою, а з другою подорожею Данила в Угорщину, що стоїть в Іпатськім кодексї під р. 1235, але се неможливо). Зрештою для Данила не було нїякою особливою нечестию признати угорського короля старшим від себе (чи формально признав він себе васалем — річ иньша, про яку не маємо підстави судити): що старшим від Данила .уважав короля й галицький лїтописець, перебиваєть ся з дальшого його оповідання.

[23]) Іпат. с. 517. З сим, мабуть, треба звязати звістку, що австрийський герцоґ перехопив у Віднї посла якогось regulus Russiae до цїсаря й відібрав у нього дарунки — Böhmer Regesta imperii neu herausgegeben von Ficker V.

I. ч. 2175, в цілости документ друкований потім у Zahn'a Urkundenbuch von Steiermark II. 442.

Проф. Шараневич не признав вправді можливим прикласти сеї звістки до Данила, тому що він не був іще королем, а до того був союзником герцоґа, але regulus власне добрий титул на князя, а що до другого, то хто зна, які то стадії переходила ся акція Данила.

[24]) Іпат. с. 521 і 523.

[25]) Іпат. с. 517.

[26]) Іпат. с. 516-7. Замість Литви Зубрицький (III с. 126), а за ним Барсов (Географія Нач. лЂтописи с. 282) в оповіданню про сей похід Ростислава хочуть читати „на Половцы”, тому бо перед тим сказано, що Ростислав пішов „в поле”. За слаба причина для такої рішучої зміни.

[27]) Іпат. с. 517-9 (1238).

[28]) Іпат. с. 527 і 528.

[29]) Пор. т.II с. 250-2.

[30]) Див. V с. 398-9.

[31]) Іпат. с. 521-2, 523-l, 526-8, Лавр. с. 446 (звістка про Ярослава попала сюди помилкою).

[32]) Іпат. с. 521.

[33]) вокняжилъ ся бЂ.

[34]) Іпат. с. 526.

[35]) Іпат. с. 528 (десь в р. 1243-4).

[36]) Іпат. с. 529-30.

[37]) 17 серпня 1245 р.

[38]) Русь тщиви суть на брань, да стерпимь устремления ихъ, не стерпими бо суть на долго время на сЂчю".

[39]) Іпат. с. 492.

[40]) Про се оповідає грамота кор. Белї маґістру Ляврентию, участнику сеї битви (Fejér Codex dipl. IV. 3, c. 197-8), що містить в собі й иньші подробиції про Ярославську битву. Тут сказано, що коли під час битви під Ростиславом забито коня і він був у крайнїй небезпечности, сей Ляврентий віддав йому свого коня: Cum ipsum cum charissimo genero nostro Ratislao duce Galliciae in partibus Russiae cum ceteris regni nostri magnatibus duximus transmittendum, qui sub Castro Iroszlo Ruthenis quam plurimis in perniciem ipsius generi nostri exeuntibus de eodem et armatam in expeditionem nostram dirigentibus aciem, zelo deuotae fidelitatis armatus, volens potius post mortem viuere per famae gloriam, quam tergum hostilitati huiusmodi vertere, se obiecit; ubi transfosso hostili lancea crure suo exstitit laetaliter vulneratus; deinde cicatrice sui vulneris nondum obducta cum Daniel Ruthenorum rex ad campestre praelium contra ipsum nostrum generum prodiisset, strenuitas eiusdem magistri Laurentii, desidiae obscuritatem abhorens, in lucem prodiit probitatis, et singulariter hostili se immiscens aciei quemdam de Rusciae baronibus impulsu deiecit lanceali, quem supradictus gener noster fecit capite detruncari. In quo conflictu cum equus saepedicti ducis, generi nostri praedicti, fuisset interfectus, idem magister Laurentius solitae fidelitatis insistens feruori, vitamque iam dicti ducis praeferens vitae suae, equum, quo vehebatur, eidem duci tradidit et se inter hostes confertissimos posuit, variis periculorum fluctibus inuolutum, sicut praemissa supradicti ducis et multorum fidelium ac fide dignorum nobis relatio patefecit.

[41]) Іпат. с. 531-5. Окрім нашої лїтописи про Ярославську битву оповідає грамота Белї, з котрої уривки я що йно подав. Про смерть Фїлї каже грамота його сину, що він in quodam exercitu nostro in Ruscia ab hostibus captus et diuersis cruciatibus interemtus — Fejér IV. 2. 66. Окрім того Венцель (Die Regierung Béla's des IV. c. 363) висловив здогад що до Ярославської битви можна прикласти згадку грамоти кор. Марії з р. 1266 про довголїтню неволю на Руси графа Михайла Huntpaznan: idem pluribus plagis exceptis pluribus annis in terra Ruthenorum captus extitit et detentus cum graui iactura rerum et periculis personarum in expedicione regni, que tunc temporis emergebat

— Codex dipl. patrius Hungaricus VI c. 139. Але з лїтописи виходить, що угорські невільники були видані за рік по Ярославській битві, при уложенню угоди 1247 р.

Кінець галицьких замішань — причини того. Подїл земель між Данилом і Васильком. Татари і їх зверхність — оповіданнє П. Карпінї; розпростореннє татарської зверхности по українських землях, подорож в Орду Данила. Зміна угорської полїтики, союз з Данилом. Зносини з папою, проєкт хрестоносного походу, розчарованнє Данила, коронація, розрив з папою. Шлюб Романа з Ґертрудою Бабенберґ, участь Данила в боротьбі за австрійську спадщину — похід на Шлезк, кінець австрійського епізоду й дальші відносини до Угорщини. Відносини польські, окупація Люблина. Відносини литовські в 1-ій пол. XIII в., союз з Мендовгом, окупація Ятвяжської землї, боротьба і згода з Мендовгом. Характеристика заграничної полїтики Данила.

Участники битви, розходячи ся з під Ярослава, мабуть не уявляли собі, що вона буде остатньою в історії галицьких заворушень по смерти Романа. В дійсности так стало ся. О ярославські мури розбили ся змагання противників — видерти з рук Романовичів їх отчину, а кров „злого мятежника землї", пролита на ярославських полях, запечатала собою історію боярської оліґархії, на котру сї змагання опирали ся. Розумієть ся, сього не осягнула сама по собі анї ярославська побіда над Ростиславом — хоч як важна, анї скараннє одного з боярських оліґархів — хоч сей факт супроти давнїйшої незвичайної вирозумілости Данила для боярських верховодів мав важне значіннє, показуючи, що галицький отчич почув себе вже о стільки сильним, що позволив собі відкинути свою повздержливість супроти боярства. Зробили з Ярославської битви фінал сороклїтньої галицької замішанини ті важні полїтичні зміни, які пішли слїдом за Ярославською битвою, а передовсїм відносини князїв Галичини й Волини до Татар [1]). У всякім разї від Ярославської битви датуєть ся вже певне панованнє Данила в Галичинї.

Внутрішнї відносини уложили ся так, що Василько, мавши перед тим Луцьк, дістав Володимир. З волинських земель Данило задержав в своїх руках далї Белзько-Холмську й Дорогичинську землю. Зрештою подїл

земель не мав важного значіння за житя обох Романовичів завдяки їх особливій солідарности: відносини їх скорше були відносинами соправителів, вони заступали один другого у всяких справах і уважали ся оба мов би спільними князями Галичини й Волини [2]).

Я сказав що йно, що на перелом в галицьких відносинах вплинула передовсїм Татарщина. Під час похода Бату на Руси по всякій правдоподібности надіяли ся, як я вже зазначив вище, що й сей другий татарський прихід буде таким же ефемеричним явищем, як і перший, коли Татари по битві над Калкою также нагло зникли, як несподївано з'явили ся. Тим можна собі пояснити, що руські князї в першій хвилї зовсїм не числили ся з Татарами як чинником полїтичного укладу. Правда, ми знаємо, що декотрі українські громади піддавали ся Татарам і опираючи ся на них, пробували виломити ся з князївсько-дружинного устрою (про се будемо ще говорити далї), та ледви чи й вони бачили в Татарах якийсь чинник будучности. Але Татари, вернувши ся через руські землї з Угорщини, не відходили назад в Азію, а отаборили ся на нижнїй Волзї, з виразним заміром панувати над усею східньою Европою.

Папський післанець Пляно-Карпінї, що звідав Татарську державу в перших роках по походї Бату, оповідає, що під час його побуту на Українї прибули від ханів Куюка і Бату відпоручники, що мали счислити людність і оподаткувати її, а князї дістали візванє ставити ся перед ханом [3]). В його звістках про Татарську державу приходить ся одначе не в однім бачити неоправдану ґенералїзацію фактів, що могли трапляти ся хиба одинично і спорадично, і не знати, о скільки загальний характер мало те завізваннє князів. Правда, й иньше джерело — житиє Михайла чернигівського, зложене невдовзї по його смерти, представляє так, що князї були візвані Татарами: „Начаша ихъ звати нужею, глаголюще: не подобаетъ жити на земли ханови и БатыєвЂ не поклонивше ся има" [4]); але й тут не виключений сумнїв, що аґіоґрафічний шабьон міг зґенералїзувати або підкрасити ті мотиви, з яких почали ся подорожі князїв до Орди.

Перший князь, про котрого знаємо, що він їздив в Орду, був Ярослав суздальський. Він поїхав до Бату безпосередно по повороті його з Угорщини (мабуть іще 1242, або на початку 1243 р.), і одна з сучасних лїтописей каже, що його візвано до того. Иньша додає, що Бату настановив

його старшим над всїми князями „в Русскомь язцѢ” [5]). Тяжко сказати, о скільки реальна ся остання звістка, але коли щось подібне стало ся дійсно, то иньші князї, зачувши про се, і без татарських візвань мусїли поспішити ся в Орду, щоб не стати підручниками Ярослава.

Як би там не було, у всякім разї з р. 1244-5 маємо звістки про цїлий ряд суздальських князїв, що вони їздили „в Татари про свою отчину” і діставали потвердженнє, а в 1245-6 р., майже в однім часї, чуємо про подорожи в татарську орду, до Бату двох визначнїйших українських князїв — Михайла і Данила. Про Михайла Галицька лїтопись каже, що він перед поворотом Бату з Угорщини сидів у Київі, потім — при повороті його — утїк на Угорщину, а вернувши ся звідти, сїв у Чернигові (Київ Бату признав уже Ярославу) і відси виїхав до Бату, „прося волости своєя отъ него”; не знати — чи маємо розуміти. тут Чернигівську волость, чи може Михайло їхав головно з тим, аби відібрати Київ від Ярослава. Про мотиви подорожи Данила Галицька лїтопись оповідає не меньше ляконічно: „Коли Данило і Василько були в Дороговську (зараз по Ярославській битві), прислав до них Могучій свого посла з жаданнєм: „дай Галич”. Данило дуже тим зажурив ся, бо не укріпив своєї землї городами, і порадивши ся з своїм братом, постановив: не дам половини своєї отчини, але поїду сам до Батия”. З сього виходить, що мова була тільки про Галич, отже не про признаннє Романовичами татарської зверхности, а про щось иньше. Найбільше правдоподібним буде поясненнє, що на Галич випросив собі право від Бату якийсь з руських князїв, і тепер Могучій жадав, аби Данило з Галича уступив ся для того обдарованого [6]). Правда, західнї українські землї трудно було уважати за підвластні Орді, й Пляно Карпінї оповідає, що Татари в 1246 р. ладили ся до великого походу на західню Русь, Польщу, Угорщину, й далї; але в тім власне могла лежати полїтична інтриґа — напустити на Данила якогось руського претендента, і його руками загорнути західнї українські землї під зверхність Орди, або змусити Данила до піддання під сю зверхність.

У Данила не було иньшого виходу, тільки або боронити ся від Татар, або піддати ся зі своїми землями, галицькими й волинськими, під татарську зверхність і тим попробувати привернути Бату до себе. Про боротьбу з Татарами не було що й думати, маючи против себе й Ростислава з Угорщиною, і боярську опозицію, тож Данило спішно збираєть ся в дорогу

до Бату. 26/X 1245 він уже виїхав у сю путь і за кілька день був у Київі, де в Видубицькім монастирі казав відправити службу божу за себе — „видя бЂду страшьну и грозну”. Але Бату прийняв Данила як на свої звичаї дуже ласкаво; лїтописець так переказує слова його: „Данило! чому ти скорше не прийшов? але то добре, що тепер бодай прийшов! чи пєш ти чорне молоко, наше питє, кобилячий кумуз (кумис)?” Данило відповів: „досї не пив; а нинї як кажеш минї, то пю”. Хан сказав: „Ти вже тепер наш Татарин, пий наше питє!”, але потім прислав вина: ”не звикли ви пити молока, пий вино!”

Але цїла ся візита гірким соромом налягла на душу Данила і його прихильників. Показана йому честь в Ордї галицьким лїтописцем була відчута як тяжка обида: „О злЂє зла честь татарьская!” кличе він, „Данило Романович, великий князь, що володїв з своїм братом Київом, Володимиром, Галичом і иньшими краями, — тепер сидить на колїнах, зветь ся холопом, дани від нього хочуть, житя він не надїєть ся, погрози мусить слухати”... З гірким чутєм повторяє він слова Бату, сказані Данилови, коли частував його кумисом: „ти вже тепер наш, Татарин, пий же наше питє!"

Данило пробув у Бату три тижнї й дістав потвердженнє своїх прав на всї свої землї, але за те мусїв признати себе „холопом татарським”, підручником татарського хана. ”І прийшов він у свою землю, і стрів його брат і сини: плакали ся з його обиди, але й ще більше тїшили ся, що вернув ся цїлий” [7]).

Гірке почутє „обиди” дійсно мусїло наповнити серце Данила, коли він, осягнувши мету свого житя: злучивши нарештї в своїх (з братом) руках свою отчину, як раз мусїв схилити ся перед „поганином”, признати себе „холопом” татарського хана. З сею ролею він не міг помирити ся і користаючи з тимчасової згоди з Татарами, постановляє приготовити ся до боротьби, ”будує городи против безбожних Татар” [8]), а з другого боку надїєть ся знайти опертє против Татар в західнїй Европі.

Та хоч як тяжко було для Данила понижати ся перед Татарами, але ся покора, як то часто буває на сьвітї, принесла для нього ріжні матеріальні користи. Його подорож до Бату і признана йому протекція Татар незмірно підняла значіннє Данила в очах західно-европейських володарів, що

тремтїли, чекаючи нового татарського походу на захід, заповідженого уже на лїонськім соборі устами загадкового „руського епископа Петра”. Сам галицький лїтописець зовсїм правдоподібно толкує наглу зміну в відносинах угорського короля до Данила його подорожею до Бату. Він каже, що скоро по повороті Данила Беля прислав свого посла до нього й сам тепер запропонував йому, аби Лев оженив ся з його донькою, котрої відмовив, як ми бачили, пять лїт тому; „він бояв ся Данила, поясняє лїтописець, бо той був у Татар, побідив Ростислава і його Угрів” 9). Перший мотив, безперечно, був рішучим, хоч можна навести ще й иньший: увага Белї звернула ся в иньший бік — на боротьбу з Австрією, з котрою розпочав він війну весною 1246 р. Під впливом сих обставин Беля залишив свій плян — посадити Ростислава в Галичу, зробив його баном Славонїї, потім Мачви, утворивши для нього осібний банат тут, між рр. Дунаєм, Дриною, Савою й Моравою, й на сїм скінчила ся полїтична карієра Ростислава. Тільки титул „князя Галичини” лишив він собі на памятку минулого 10).

Але Данило, як оповідає Галицька лїтопись, сим разом стрінув пропозицію Белї дуже здержливо. Лїтописець каже, що він не вірив Белї, бо той не додержав уже перед тим слова: „порадивши ся з братом, не повірив його словам, бо він уже перед тим обіцяв видати свою доньку (за Льва) й зрадив”. Се обясненнє і взагалї гадка лїтописця, що переговори Белї з Данилом крутили ся коло самої справи шлюбу Льва, здають ся трохи поверховними, але за браком всяких иньших звісток і ми не можемо йти далї простих здогадів. Можемо нпр. здогадувати ся, чи війна Угорщини з Австрією не насувала Данилови инакших, некористних для Угорщини плянів, як то було вже в 30-х рр., або чи не утрудняли переговорів претензії Белї, аби Данило став його васалєм, яким був Ростислав, і т. и. Треба запримітити, що Беля й по згодї з Данилом носив титул короля Galiciae et Lodomeriae, хоч з сього ще не можна виводити, що він задержав якісь дійсні права над Галичиною. Взагалї ми не можемо нїчого певного сказати про те, на яке становище став до Белї Данило, уложивши з ним згоду.

Вкінцї знаємо тільки, що Данило отягав ся з відповідею на пропозиції Белї, але з другого боку гадцї помирити ся з Угорщиною не противив ся. Лїтопись оповідає, що в сїй справі посередничив Кирило, вибраний Данилом на митрополита й висланий на посьвященнє до Царгорода через

Угорщину (може бути — власне з порученнєм по дорозї навязати дальші переговори з Белею). Кирило мав переговори з Белею і довів їх до кінця: Данило після того поїхав на з'їзд з Белею й уложив з ним згоду. Льва при тім оженено з королївною Констанцією, а Данило вернув Белї угорських панів взятих в неволю під Ярославом (1247) [11]).

Так здобув Данило уже одного союзника для евентуальної боротьби з Татарами. Але незмірно ширші перспективи відкривали перед ним тодїж розпочаті зносини з папою [12]).

Першу гадку про них піддали Романовичам папські посли до Татар — Пляно-Карпінї з товаришами, що їдучи до Татар стріли Василька в Ленчицї у Конрада мазовецького, потім на запрошеннє Василька гостили у нього десь в перших днях 1246 р. і при тім намовляли самого Василька й руських епископів до унії, читаючи їм якусь папську булю про злуку церков. [13]) Василько відповів одначе, що без Данила не може сеї справи рішати. Тому можна з усякою правдоподібністю думати, що стрівши Данила в його повороті з Орди в мартї місяці, десь на Подоню [14]), Карпінї й з ним мав переговори. Заінтересованнє, яке збудили в обох князях сї розмови, каже нам здогадувати ся, що мова йшла не про саму лише унію, про котру згадує Карпінї. Ся стара історія нїякого заінтересовання не могла викликати, натомість оповідання його про те, що папа хоче орґанїзувати союз европейських народів против Татар і з тим зберав собор в Ліонї, що він наміряєть ся двигнути против них хрестоносний похід, — мусїли зробити сильне вражіннє на Романовичів, перейнятих гірким почутєм „обиди” від татарської кормиги. Прилучити ся до сього европейського союза проти Татар, дістати собі з заходу поміч за цїну унії було дуже привабно, а признати над собою церковне старшинство римського папи не було страшно при тім близькім пожитю з католицькими народами, при тім браку всякої релїґійної виключности, який я підносив як прикмету особливо характеристичну для наших західнїх земель [15]).

Коли Пляно-Карпінї, вертаючи з Орди, знову пробував у Романовичів (лїтом 1247 р.), він довідав ся, що вони навязали зносили з папою — вислали до нього свого посла [16]). Маємо серію папських буль з 3 мая 1246 р. [17]), що були мабуть результатом реляцій Пляно-Карпінї про його

конференції з Васильком і руськими князями, або того посольства, коли воно встигло вже прибути [18]). Папа заявляє тут „руському королеви”, що приймає його самого і його державу під протекцію св. Петра і всякому, хто б хотів його скривдити, грозить гнївом божим і своїм, зрештою про висловлені до нього „прошення” говорить він загально, обіцюючи їх скільки зможе сповнити, а з своїм леґатом поручає порозумівати ся в справах релігійних і висловити йому свою гадку що до Татар [19]).

Чи наслїдком отсих буль вислали Романовичі свого посла до папи, чи ще перед ними, але потім заходить малий застій в сих зносинах і тільки та друга гостина Карпінї, лїтом 1247 р., відігріла їх. Мусимо здогадувати ся, що відповіди прислані папою й ті устні пояснення, які могли дати Данилови його власні посли, розчарували Романовичів і прохолодили їх запал. Инакше воно й не могло бути: в головній справі, що займала Данила й піпхнула його до сих зносин, — про боротьбу з Татарами, вони не могли сказати йому нїчого реального, натомість папа дуже горячо заберав ся до реформовання руської церкви, до викорінювання грецьких „звичаїв і обрядів” (лист папи до леґата), чого собі анї Романовичі анї їх епископи не бажали. Відгомін незадоволення в сїй справі знаходимо і в пізнїйших папських листах (нпр. в дозволї правити службу на просфорах) і в замітцї лїтописця, що згадуючи про коронацію Данила, підносить прихильність папи до руського обряда: „Некенти бо кленяше хулящимъ вѢру грѢцкую правовѢрную” [20]); тут маємо, мабуть, відгомін пізнїйших пояснень папи, що мусїв відступити від перших, занадто великих вимагань своїх в справах обряду.

Зносини були урвали ся, і тільки Карпінї, що з поворотом знову загостив у Данила, своїми винесеними з подорожі до самого великого хана гадками про потребу спільної боротьби з Татарами, про їх близький і грізний похід на захід, що мав розпочати ся в найблизшім часї, потрапив знову розбудити давнїйші надїї й пляни Данила: він вислав разом з Карпінї своїх послів і грамоти до папи [21]).

На се посольство папа відповів знову цїлою пачкою буль:з серпня і з дальших місяців 1247 р. та перших місяців 1248 р. маємо аж шість буль до Данила і Василька, де папа знову приймає їх в опіку св. Петра, позволяє їм здобувати собі назад відібрані від них землї, дає діспензу Васильку за його

шлюб (уже давнійший), дозволяє в руських землях правити службу на просфорах і т. и. В головній же справі — татарській маємо в них тільки бажаннє, щоб на випадок як Татари рушать ся на християнські краї, Данило повідомив про се пруських рицарів, а ті повідомлять папу, аби він міг ліпше роздумати, як би тим Татарам з божию помочию сильно противстати [22]). Такий був зміст останньої булі; Данило міг з неї як найліпше переконати ся, що реальної помочи против Татар йому нема що надіяти ся від папи — й залишити дальшу кореспонденцію в сім напрямі [23]).

Чотири роки пізнійше маємо лист угорського короля до папи, де він хвалить ся, що не пожалував труду й встиг прихилити Данила на ново до зносин, і від нього мають прибути до папи посли [24]). Не знаємо вправді, чи дійсно Данило тих послів вислав, але зносини таки були відновлені, і може бути, що в сім напрямі дійсно вплинув на Данила Беля. Папа хотів заохотити Данила до справи унії королївським титулом. Але Данилови хотіло ся не титула, а реальної помочи: галицький лїтописець оповідає, що коли папа прислав до Данила свого леґата з пропозицією коронувати ся на короля, Данило відповів, що з Татарами його відносини лихі, і він, не маючи помочи від папи, не може коронувати ся; (очевидно, він сподївав ся, що така коронація роздражнить Татар іще більше).

Мабуть в відповідь на нові обіцянки помочи від папи, Данило повідомив його на початку 1253 р., що Татари рушають на нього, і очевидно — накликав до помочи. Папа пробував притягнути до сеї справи ріжних володарів, видав булю до християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії й Померанії, взиваючи їх до хрестоносного похода на Татар, і поручив його провідувати леґату Опізо [25]).

В звязку з сим очевидно стояло нове посольство до Данила в коронаційній справі: Опізо прибув до нього з королївським вінцем і порученнєм коронувати ним Данила, і привіз запевнення помочи від папи. Він з'їхав ся з Данилом у Кракові. Данило, як каже лїтописець, таки не хотів прийняти вінця, та впливи Данилової матери, котрій, як католицькій прінцесї, не могла не бути приємна ся перспектива королївського титулу, і намови польських князів, що обіцяли Данилови також поміч на Татар (мабуть Опізо таки й звернув ся до них, аби впливали на Данила), — перемогли неохоту Данила. Він згодив ся, і казав Опізови їхати з собою з тим на Русь.

Але коронація пройшла зовсім тихо, на краю Данилової держави — в Дорогичині (правдоподібно, Данило навмисно вибрав сей найдальше від Татар положений город), без особливої паради, без з'їзду князів, серед походу Данила на Ятвягів. Про саму коронаційну церемонію не знаходимо ніяких подробиць в нашій лїтописи; вона каже тільки, що Данило „прийняв вінець від Бога, від церкви св. апостолів, від стола св. Петра, від отця свого папи Інокентия і від усїх його епископів" [26]).

Але обіцянки Опізо були даремні. Проповідь хрестоносного похода зістала ся безплодною. Анї папа, анї князї, до котрих він звертав ся з зазивом, ніякої помочи против Татар не прислали. З огляду на се Данило не мав охоти робити якісь уступки римській курії в релїґійних справах. Папа скоро переконав ся, що в сїм напрямі нема що числити на Данила. Зносини ще тягли ся [27]), але обопільне розчарованнє проступало все сильнїйше. Буля 1255 р., де папа дозволяв Мендовґу воювати руські землї і їх людність, яко невірну, служить уже проявом розчарования римської курії. На початку 1257 р. папа Олександр II вислав Данилови булю, де вже рішучо докоряє йому, що він відступив від послушности римській церкві, забувши її духовні й сьвітські добродійства — дану йому корону; папа взиває його вернути ся до римської церкви, инакше загрожує йому клятвою, а в листах, виданих до епископів оломунецького, вроцлавського й иньших, поручає, аби вони клятвами й „зброєю вірних" змусили Данила до його обовязку [28]).

Але з сих візвань і погроз не вийшло нїчого. Данило залишив усякі відносини до римської курії, і його королївський титул зістав ся одинокою памяткою сеї першої — ефемеричної руської унїї. Цікаво одначе, що хоч сам Данило, як ми бачили, королївському титулу не надавав особливого значіння, його окруженнє, видко, цїнило досить високо сю відзнаку: галицькі лїтописцї почавши від коронації все титулують Данила „королем".

Не знайшов Данило в своїх плянах боротьби з Татарами помочи і в иньших звязках з заграничними державами, на котрі тепер кинемо оком.

В відносинах Данила до Угорщини ми спинили ся на помиренню й союзї Белї з Данилом, уложенім в 1246 р. Беля тодї носив ся з плянами здобути собі Австрію, що по безпотомній смерти остатнього Бабенберґа Фридриха II Воєвничого, як порожнїй лен, перейшла в управу цїсаря Фридриха II.

Наслїдком роз'яреної боротьби між сим цїсарем і папами, папа, що мав сильну партію і в Австрії, змагав ся не допустити, аби такий важний здобуток зістав ся в руках ворога. Коли Беля заявив йому свою охоту здобувати Австрію, папа відізвав ся з найбільшою готовістю на сей плян [29]), але Беля не мав під рукою потрібних сил, аби зараз забрати ся до війни з цїсарською партією, й поки він зберав ся, папа, перебравши кількох можливих претендентів, спинив ся на Ґертрудї, братаницї покійного герцоґа, й її чоловіку — маркґрафі баденськім Германї. Завдяки помочи папи й династичній прихильности до Ґертруди в Австрії, Герман встиг незабаром зайняти тут досить сильне становище. Пропустивши таким чином момент, Беля зробив кілька нападів на австрійські землї [30]), але без всяких важнїйших результатів. Наша лїтопись оповідає, що він кликав до помочи також і Данила, й той їздив до нього з своїми полками, але вже застав у Белї послів з Австрії [31]). До походу не прийшло, і Данило, здивувавши Угрів й Нїмцїв своїм невиданим убраннєм і узброєннєм своїх вояків, вернув ся до дому. Повне мовчаннє джерел дає здогадувати ся, що Данило взагалї не брав участи в походах Белї на Австрію сих років, і воно зовсїм правдоподібно, що маючи далеко реальнїйші справи під носом, Данило не охотив ся до участи в такій далекій і для нього неінтересній справі.

Тим часом маркґраф Герман умер [32]), і барони Австрії вкінцї, знеохочені анархією, вибрали собі герцоґом чеського королевича Отокара, що без усяких перешкод опанував Австрію [33]). Беля, переконавши ся, що власними силами нїчого осягнути не зможе, задумав втягнути Данила й уложити широку коалїцію проти Отокара. Він виступив з проектом оженити Ґертруду з другим Даниловим сином, Романом, з тим що Роман дістане спадщину Бабенберґів. Сей проєкт прийнято прихильно обома сторонами — і у Ґертруди і у Данила. Роман прибув в Австрію, й тут десь весною 1252 р. в замку Himberg [34]) під Віднем відбув ся шлюб Романа з Ґертрудою та уложено трактат, де Беля з'обовязав ся помагати Роману здобути собі Австрію.

Втягнувши таким чином в австрійську справу Данила, Беля, в попереднїм роцї спустошивши Австрію й Моравію, на 1253 р. уложив плян великої союзної кампанії на Отокара. Сам Беля мав напасти на Моравію; Данило

разом з Болєславом краківським, що за посередництвом своєї жінки Кінґи, доньки Белї, теж був втягнений до коаліції, мали йти на Шлезк; з заходу на Австрію мав напасти иньший союзник — герцоґ баварський, тим часом як зі сходу, очевидно, мали піддержати Романа Угри. Але сей широкий плян скінчив ся на спустошенню Моравії і Шлезка, де руські й польські війська взяли Опаву (Troppau). В Австрії акція союзників була зовсїм слабка: Баварців відбито, а в якій мірі підтримало Романа угорське військо, зістаєть ся зовсїм неясним.

Галицький лїтописець гірко нарікає на Белю, що він надавав Романови обіцянок і потім зовсїм не піддержав його. Він каже, що Роману приходило ся тим часом видержувати тяжку боротьбу з Отокаром; Отокар радив йому розірвати свій союз з Белею й подїлити з ним — Отокаром, австрійську спадщину, але Роман не хотїв зрадити Белї. Беля ж не тільки не поміг Романови, але використовуючи його прикре становище, запропонував, аби він передав йому ті замки, які тримали ся Ґертруди, а натомість обіцяв йому дати городи в Угорщинї. Ґертруда одначе на се рішучо не пристала, хоч тодї вони були в дуже труднім становищу, обложені в Гімбурґу військом Отокара: в замку настав голод, і для Ґертруди й Романа приносила якась баба потайки поживу з Відня, прокрадаючись серед війська Отокара.

Скінчило ся тим, що Роман, як каже наша лїтопись — за радою Ґертруди, викрав ся з замку й подав ся до батька (в 1253 р.). Правдоподібно, Ґертруда, коли справдї так Роману порадила, надїяла ся, що йому удасть ся подвигнути батька до більш активної участи в австрійській справі. Але Данилови, після того як показало ся, що на поміч Белї нема що числити, розумієть ся, було трудно брати на себе сю справу, й він Романови не поміг. Не знати, чи Роман потім вертав ся до Ґертруди: нема про се нїякої звістки. Для нього не було виглядів в Австрії, Ґертрудї ж, видко, не хотїло ся кидати те, що мала вона в Австрії, й їхати за чоловіком на Русь, й вони розійшли ся. Австрійські хронїки закидають Романови, що він кинув свою жінку на глум; лїтопись галицька підносить, що він виїхав з Австрії за порадою самої Ґертруди, але мовчить про їх дальші відносини. Бачимо тільки, що Романа, по повороті, заанґажував Войшелк в литовські справи, й він оженив ся на ново з донькою одного з русько-литовських князїв — Глїба волковийського. В Австрії ж скоро по відходї Романа прийшло до порозуміння між Белею й Отокаром, і вони подїлили між собою спадщину Бабенберґів (Беля дістав більшу частину Штирії, Отокар решту). Ґертрудї

полишено значні маєтности в Штирії, де вона й жила потім довший час: від Романа вона мала доньку Марію, що вийшла потім за сина загребського бана Стефана IV [35]).

Двозначна роля, яку Беля відограв у сїм епізоді з Романом, здаєть ся, переконала Данила, що йому нема що числити на угорського короля, і відносини між ними, видко, ослабли, але були спокійні. Лїтопись наша оповідає, що Данило під час Бурандаєвого походу (1260 р.) був утїк в Польщу, а відти на Угорщину [36]); супроти звісток австрійських джерел, що він брав участь в поході Белї на Австрію сього року (лїтом), дуже правдоподібним здаєть ся здогад, що в сей похід він попав припадково, під час сеї своєї втікачки. Оден хронїст каже, що він був і на з'їзді у Віднї Белї з Отокаром [37]), — сей з'їзд закінчив їх війну [38]). По тому лїтопись згадує ще подорож Данила на Угорщину (десь 1262 р.), але не поясняє мотивів; можливо, що се була просто сусїдська візита [39]). Не знаємо нїчого, яке становище займав Данило супроти внутрішнїх замішань Угорщини в остатнї роки Белї та його боротьби з сином Стефаном. Аж з часів Стефана [40]) маємо лист, що сьвідчить про добрі відносини між Угорщиною й галицько-волинськими князями, але се хронольоґічно вже виходить по за часи Данила.

В русько-польських відносинах ми спинили ся на союзі Романовичів з Конрадом [41]). Ми бачили потім, що Михайлу удало ся перетягнути Конрада до себе під час боротьби за Галич, і в війнах 1236-7 р. він виступає противником Данила. Але сей розрив Данилови не пошкодив: він скористав з нього для того, аби відібрати собі Дорогичин, а самого Конрада зашахував Литвою [42]). Одначе потім між ними, видко, прийшло знову до порозуміння, і в 1240-х рр. Романовичі яко союзники Конрада увійшли навіть в конфлїкт з Болєславом Лєшковичом (т. зв. Огидливим), з котрим Конрад вів боротьбу за Краків" [43]).

Ся війна, роспочавши ся пограничними спустошеннями [44]), привела вкінцї до досить важного факту — окупації Русинами Люблина. Галицька лїтопись вправдї оповідає тільки, що в сю війну Данило з Васильком, обloживши Люблин, змусїли Люблинцїв до того, що вони пообіцяли на далї „не помагати князю свому", але в польських річниках маємо виразну

згадку, що Русини (чи тоді чи зараз потім) зовсім освоіли Люблин, для оборони його виставили тут камяну вежу, відновили замок, і володіли ним якийсь час [45]). Чи відібрали його потім Поляки силоміць, чи звернув Данило його сам, не знати, але сю другу можливість уважаю супроти тодішньої ситуації правдоподібнійшою.

По смерти Конрада [46]) бачимо Данила в згоді з обома лініями — краківською й мазовецькою. З мазовецькими князями Романовичі стояли в близших відносинах. Галицький літописець каже, що Данило мав вплив на Болєслава Конрадовича, бо він був оженений з його своячкою, донькою Олександра белзького; по його словам впливу Данила на Болєслава Конрадовича завдячав Зємовит, його брат, що дістав спадщину по браті [47]) — до того мав його намовити Данило, і взагалі Данило й Василько уважають Зємовита своїм протеґованцем. Нпр. закликаючи його в похід на Ятвягів, вони в літописи кажуть йому: „бачив ти від нас добро, іди ж тепер з нами на Ятвягів". Земовит теж оженив ся з якоюсь своячкою Романовичів Переяславою, котрої рід одначе близше не звісний (недавно висловлено здогад, що то була донька Данила, але се тільки здогад). Він був діяльним помічником Данила в його заходах коло підбивання Ятвягів (при кінці 1240-х і на початку 50-х рр.), але в сих походах помагав Данилу також і Болєслав краківський. Вимушена участь Русинів в поході Бурандая на Малопольщу (1259) не попсовала сих відносин, і перед смертию Данила вони були унормовані на з'їзді його з Болєславом у Тернаві [48]).

Та сї відносини до Польщі не грали особливої ролї. Далеко важнійше значіннє мали відносини литовські.

Вище була мова про завзяту боротьбу, яку провадив з Литвою Роман. Його смерть широко відтворила ворота литовським нападам на Волинську землю. Лїтопись, зайнята історією спадщини Романа, не вичисляє близше сих нападів, тільки принагідно згадує при подіях 1209-10 рр., що в ті часи „(бЂда бЂ в землЂ ВолодимерьстЂй оть воеванья литовьского и ятвяжьского" [49]). Розумієть ся, волинські князї не залишали відвдячувати ся Литві, але в сих часах політичних замішань про якусь сильнійшу боротьбу з їх боку не можна думати, аж поки на Волини не осїли ся міцно Романовичі. Отся важна переміна в політичнім житю Волини була мабуть причиною зміни в відносинах русько-литовських: при кінцї 1219 р.

литовські й жомоітські князї уложили згоду з Романовичами, приславши своїх послів у Володимир [50]). Се зменьшило литовські напади — „бЂ земля спокойна", каже лїтописець, але не так дуже, бо не всї литовські племена обіймала ся княжа орґанїзація, й ятвяжські племена, що не входили до сеї орґанїзації, далї вели свої напади [51]). Все ж таки по угодї 1219 р. литовські напади стали рідші, а окрім того вона дала Романовичам цїнних союзників, котрих вони уживали в потребі против Польщі [52]).

Потім ми довший час не знаходимо докладнїйших відомостей про відносини до Литви. З одної згадки бачимо, що при кінцї 1220-х рр. Литва уважала ся союзною, але Володимир пинський, що мав порученнє стерегти Волинь від Ятвягів, побив Литву, коли вона вибрала ся на Польщу. Може бути, що се було причиною розрива: в 30-х і 40-х рр. бачимо одних литовських князїв союзниками Данила, иньші знову воюють його землю [53]).

На тридцяті роки припадає сформованнє серед Литви першої більшої держави в руках Мендовга. Підбиваючи собі дрібнїйших литовських династів і сусїднїх дрібних руських князїв в басейнї Нїмана, Мендовгу було наручно бути в союзї з сильнїйшими руськими князями — Романовичами, аби вони йому не перешкоджали в сих заходах. Він служив Романовичам своїми помічними полками; окрім того нищив тих дрібних литовських династів, що давали ся в знаки волинським і пинським землям (пинські тодї стояли під протекцією Романовичів); сього виставало, аби оправдати такий союз в очах Романовичів, зайнятих тодї передовсїм заходами коло привернення своєї батьківщини.

Набіги литовських куниґасів і ятвязьких ватажків на руські землї тодї дїйсно були дуже часті. Се бачимо з лїтописних записок, а ще більше — з замітки Карпінї, навіяної очевидно місцевими оповіданнями: він каже, що переїздячи полудневою Волинею й Київщиною, дуже бояв ся Литовцїв, „бо вони часто нападають на руські землї вповнї несподївано" [54]). Се привело вкінцї Данила до пляну систематичної боротьби з Ятвягами, найменьше дисциплїнованими й найбільше прикрими з сих напастників, на повне їх знищеннє. Сю боротьбу Данило розпочинає, покінчивши галицьку справу, в союзї з мазовецькими князями — Конрадом і його синами, і рядом сильних і немилосердних спустошень, з паленнєм сел, нищеннєм майна,

вирізуваннєм або забираннєм в полон осадників Ятвяжської землї, змусив частину Ятвягів до покорности [55]). Вони, як оповідає лїтописець, прирікли давати дань і обіцяли ся бути послушними: „работѢ быти єму и городы рубити в земли своєй” (себто замки для Данилових залог) і дали на те закладнїв (дѢти своя). Данило дійсно зібрав дань з них через свого воєводу і частину її післав в дар Полякам: „на сьвідоцтво власти — аби знала земля Лядська, що Ятвяги платили дань королеви Данилу” [56]). Супроти німецьких рицарів Данило застеріг собі права на частину Ятвяжської території диплъоматично: при кінцї 1254 р. він уложив трактат з пруськими рицарями, в котрім ті признавали Данилови й його союзнику Зємовитови права на третину Ятвяжської землї [57]). А та ґалянтна посилка ятвяжської дани до Польщі, оповіджена лїтописцем, мала на метї застерегти здобуту територію від претензій польських. Данило, видко, заміряв стати міцною ногою на Ятвяжській землї.

Ще важнїйші перспективи відкривали зносини Данила з Мендовгом. В наших звістках він виступає союзником Данила вперше в подіях 1237 р. і зістаєть ся таким і в 40-х роках. Данило навіть оженив ся з його братаницею”). Але він мусїв з часом спостерегти, що Мендовг занадто виростає й стає небезпечним сусїдом. Поводом до розриву стало ся те, що Данило прийняв до себе братаничів Мендовга, своїх шваґрів, Товтивила й Викинта, коли Мендовг їх вигнав з їх володїнь. Лїтописець поясняє се родинними мотивами, що Данило пожалував їх як своїх свояків, але те, що він далї про Данила оповідає, вказує на істнованнє у Данила певного пляну: Данило, ухопивши ся за сю подію, задумав плян широкої коаліції на Мендовга. Він післав до польських князїв, закликаючи їх на війну: „прийшов час християнам ударити на поган, коли вони почали самі між собою воювати ся”. Викинта він післав до пруських рицарів, аби притягнути їх до коаліції, та поручив йому підняти на Мендовга Ятвягів і Жмудь (Викинт і Товтивил самі були жмудськими династами). Се Викинту удало ся. Тільки Поляки Данила не підтримали. У всякім разї на Мендовга підняла ся дуже грізна сила. Романовичі, здаєть ся, при тім надїяли ся забрати собі німанську Русь (т. зв. Чорну), — війна почала ся власне походом Романовичів на руські городи Німанського басейна: Здїтов, Волковийськ, Вслоним. Про результат сього походу лїтопись досить невиразно каже, що Романовичі „поимаша грады многы и взвратишася в

домы” [59]). В дальшім пляні Романовичів було — здобути Новгородок.

Але коаліція розбила ся: Мендовг відтягнув пруських рицарів, заявивши їм охоту охрестити ся. Спекавши ся Німців, він встиг відтягнути також від Романовичів Ятвягів і Жмудь. Лишили ся Романовичі. Новгородка їм здобути не удало ся, спустошили тільки Новгородську землю; за те взяли Городно на Німані [60]). Мендовгу дуже хотіло ся помирити ся з ними, бо його союз з Німцями, за котрий він мусів дорого заплатити, був тільки дипльоматичною штукою, а союз Романовичів з його братаничами відкривав дуже небезпечну стежку для иньших литовських династів, невдоволених монархичними змаганнями Мендовга. Вже по кампанії 1252 р. Мендовг присилав послів до Данила, „хотя мира” і пропонуючи якийсь новий шлюб. За посередництвом Мендовгового сина Войшелка, чоловіка перейнятого впливами руської культури, згода десь при кінці 1254 р. дійсно прийшла до кінця: найменьшого з Даниловичів — Шварна, ще малого, заручено з Мендовговою донькою; старшому його брату Роману, що вернув ся тоді з своєї австрійської авантури, Мендовг дав Новгородок, давнійшу волость Войшелка, а Войшелк передав йому ще й свою волость: Вслоним, Волковийськ і всї иньші городи, бо сам він постановив постригти ся в черці на Атосї. Він туди й подав ся був, та не мігши дійти, вернув ся з дороги, й став жити недалеко Новгородка, засновавши тут собі монастир [61]).

Ся угода 1254 р., разом з довершеним коло того-ж часу завойованнєм Ятвяжської землї далеко розсували границї Данилової держави на північ. Турово-пинська земля була тепер защеплена між волостями Романовичів, і пинські князї фактично сходили на їх підручників.

Ще важнійша була перспектива дальшого розширення полїтичного впливу галицьких князїв на литовські племена через тих посаджених в литовських аннексах Даниловичів. Але сї усьпіхи (властиво одинокий серіознійший успіх заграничної полїтики Данила) були дуже не трівкі. Мендовг слїдом розсварив ся з Романом, відібрав від нього волости, ухопив його самого (десь в р. 1258), і в сїй боротьбі Роман потім, здаєть ся, наложив головою [62]). Причиною була мабуть участь Василька в походї Бурундая на Литву; принаймнї тим фактом мотивує Волинська лїтопись напад Мендовгових Литвинів на волинські землї в 1262 р. [63]). Хоч недобровільна в дїйсности, ся участь Василька в татарськім походї могла послужити добрим приводом

до розриву. Неприязні відносини тривали, здаєть ся, до самої смерти Мендовга, і вже по смерти Данила наступила зміна і нова блискуча комбінація: князюваннє Шварна Даниловича на столї Мендовга, на жаль тільки — таке-ж ефемеричне, як і князюваннє Романа в волостях Войшелка.

Ріжнородні, широкі полїтичні пляни й зносини Данила мають взагалї ту хибу, що не тримають ся купи: бракує їм консеквенції й енерґїї в переведенню, і тому його заходи виходять такими уривковими, а результати зовсїм ілюзоричними. Поясняти се в значній мірі треба впливом татарських відносин: татарська сила все висїла дамоклєвим мечем над Даниловими заходами, вона паралїжувала його сили, підтинала його енерґію, й широкий розмах його полїтики упадав безсильно. Очевидно, супроти сього нового полїтичного чинника можливі були два виходи: або за всяку цїну уставити з ним якісь добрі відносини і забезпечивши собі його невтральність або навіть і прихильність, будувати собі всякі иньші полїтичні пляни — так зробили потім московські князї, так поступали до певної міри й Даниловичі, — або відложити всякі иньші пляни і віддати ся цїлком орґанїзації сил для боротьби з ордою. Не підлягає сумнїву, що Данило тримав ся сеї другої гадки. Його покора перед Татарами була вимушеною, як ми бачили, і він, очевидно, тільки чекав принагідної хвилї та хапав ся ріжних полїтичних комбінацій для збільшення своїх сил до боротьби з Ордою. Але з сих комбінаций не виходило нїчого, сили Данила для такої боротьби зіставали ся за малі, а тим часом відносини до Орди зіставали ся неупорядкованими, і се підтинало Данила. Через се його полїтика від татарського приходу має такий хаотичний і при всїх своїх рицарських привадах і шумних розмахах — досить анемічний характер.

Примітки

[1]) Се відчували і сучасники; галицький лїтописець так мотивує переміну в відносинах Белї до Данила: „бояше бо ся его, яко былъ бѢ в ТатарѢхъ, побѢдою побѢди Ростислава и Угры єго”, Іпат. с. 537. Про се говорю ще низше.

2) Див. нпр. в Іпат. с. 525-6: стольник Яков докоряючи Доброславу говорить про Данила і Василька нероздільно: „велиции князи держать сию Коломыю на раздаваниє оружьникомъ”; печатник Курил зве Данила і Василька господина моя”, і т. и.

3) Recueil IV c. 699-704, до звісток сих іще верну ся низше.

4) Макарій Исторія р. церкви V с. 417.

5) 1 Новг. с. 262, 447.

6) В такім більш менш значінню розумів сї слова уже Палаузов у своїй моноґрафії про Ростислава (с. 15-6). Але він при тім думав, що Галича Бату жадав для Михайла, і його погляд перейняв і Дашкевич, Первая унія с. 157, де Данило іде „для умилостивленія хана, потребовавшаго у него Галича по навѢтамъ Михаила Черниговскаго”. Обидва дослїдники при тім не звернули уваги на те, що якісь такі „інтриґи" Михайла на дворі Бату не можна припустити скорше як в його подорожи до Бату, а ті дати, які ми про неї маємо, вказували-б, що Михайло їздив туди вже по Данилї. Та і з того що ми знаємо про побут Михайла у Бату, взагалї досить тяжко думати про якісь успішні інтриґи його на дворі Бату.

7) Іпат. с. 537.

8) Іпат. с. 559-60: лїтопись дає се поясненнє принагідно, толкуючи, чому Данило не відбудував холмської вежі, так що ся звістка належала-б до кінця 50-х і початку 60-х рр. Але безперечно, що Данило заходив ся будувати городи скорше: на се вказує поясненнє лїтописця, чому Данидо мусїв покорити ся Бату в 1245 р.: „зане не утвердилъ землѢ своэя городы” (Іпат. с. 535). З сього-б виходило, що Данило зараз по повороті з орди забрав ся до ставлення городів.

9) Іпат. с. 537. Вже перед тим Беля удавав ся до Данида за відомостями про Татар. Так в грамоті його з 22/IV. 1244 в оповіданню про заслуги Миколая de Zyud читаємо: Ad partes Ruscie et ad partes Bulgarie in nostra legacione profectus, ab illustrissimo duce Danela, qui Tartarorum principe visitato ad propria rediens, vniuersum statum Tartarorum, prout viderat et cognouerat, edisserendum nobis promiserat, stili officio conditum reportauit. — Codex

Arpad. VII с. 164, теж Codex patrius IV. с. 29. Непевність викликає тільки ся візита Данила до того princeps Tartarorum; як показує дата, до подорожі його в орду се не може належати. Чи не бачив ся перед тим Данило з котримсь з темників, нпр. з тим Могучієм? Чи дата фальшива?

[10]) На документї 1247 р.: Ratislao illustri duce Galliciae et bano totius Sclauoniae — Fejér IV. l с. 454; баном Мачви зветь ся він уперше 1254 р. — ibid. IV. 2 с. 218. По його смерти († 1263) банат перейшов до його вдови Анни і синів Михайла й Белї († 1272); дві доньки Ростислава вийшли за визначних словянських князїв: Кунеґунда — за Пржемислава II Отокара короля чеського, а Ґрифіна за Лєшка Чорного князя краківського. Про нього й його дїтей окрім названих (с. 524) статей Палаузона і Паляцкого ще Wertner Ungarns Palatine und Bane im Zeitalter der Arpaden — Ung. Revue, 1894 с. 160, про Ґрифіну — Бальцер ор. с. с. 333.

[11]) Іпат. с. 537. Про шлюб королївни з Львом згадки в документах — Codex Arpadianus IV. 13 і VIII. 97 (Constancia ducissa Galliciae et Lodomeriae — karissime filie nostre).

Того ж 1247 р., в лїтописних звістках про битву Угрів з Австрійцями на Лєйтї, де наложив головою Фридрих австрійський, згадуєть ся в угорськім війську і „король руський” Monum. Germ. hist. IX. scr. с. 559 (Continuatio Lambacensis): cum tribus regibus — cum rege Ungariae rege Comanorum et rege Rusciae, теж і в Сольногородській хронїцї св. Рудберта с. 789), але се ще не Данило, а, очевидно, Ростислав — порівняти звістку про шлюб Ростиславни ibid. с. 560 (під 1261). Про сей епізод див. ще Ficker Herzog Friedrich II (1884) s. 127.

[12]) Зносини Данила з папою від давна інтересували дослїдників і при дуже скупих звістках сучасних джерел ріжними способами толкували ся. Окрім моноґрафічної лїтератури, вказаної вище, вони обговорюють ся в загальних курсах, що згадують про Данила, і в працях про церковні відносини тих часів (особливо Макарія т. V с. 315 і далї, Пелеша Geschichte der Union I с. 277, 318 і далї, Абрагама с. 117 і далї. Перший хто з'умів прояснити лїпше сю справу був проф. Дашкевич у своїй цитованій в прим. 1 статї: положивши в основу хронольоґічні студії, він відтворив той порядок, в якім наступали події, а з тим з'умів вияснити мотиви, які водили Данилом у сих зносинах. Деякі поправки до його поглядів зробив я в першім виданню

своєї праці. Иньшу лїтературу див. в прим. 1. З новійшого, що появило ся про се — Ґолубінского в Історії рус. церкви II с. 82 sq. — безвартостне, у Абрагама кілька роз'яснень детайлів, взагалї основнїйше; про деякі погляди його див. низше.

13) Recueil IV с. 734-6. Проф. Абрагам пробував недавно довести (с. 123) що перший навязав зносини з папською курією сам Данило, виславши якісь листи до неї перед своєю подорожию в Орду; відповідию на сї листи уважає він папську булю з 3/V 1247 (у Турґенєва ч. 62). Одначе у Карпінї ми не знаходимо нїякого натяку на такі листи до папи, і згадана буля, коли не була відповідею на посольство Данила по повороті з Орди, могла бути результатом реляції Карпінї про свої конференції з Васильком; в реґесті булї не маємо імени князя, й вона могла бути адресована не до Данила, а до Василька, але могла бути адресована й до Данила, на підставі того що донїс Карпінї; меньше правдоподібне, що Василько, не чекаючи Данила, написав щось папі від себе. Вповнї гіпотетичним лишаєть ся також здогад того ж автора (с. 105), що до Данила була адресована папська буля в 1231 р., де папа тїшить ся з причини заявленого тим неназваним на імя rex Russiae (в виданню Турґенєва він названий Юриєм — ч. 33) бажання піддати ся під зверхність римського папи. Ми могли б в такім разї надїяти ся якихось спеціальнїйших інструкцій Карпінї до Романовичів, тим часом не видко, аби він їх мав.

14) Проф. Дашкевич (Первая унія с. 158), користаючи з лихого видання Язикова, не міг близше означити, де і коли Карпінї бачив Данила; з видання Авезака видно се зовсїм ясно: Карпінї бачив Данила у шваґра Бату, що кочував на Дону, а час видко з того, що у Куремси Карпінї був при кінцї лютого, а у Бату на початку цьвітня; значить, на Дону був він десь в серединї марта.

15) Див. т. II с. 483-5.

16) Confirmantes etiam omnia quae de hac materia prius per suum abbatem transmiserant (Пляно-Карпінї говорить про готовість Романовичів до унїї з римською церквою) — Recueil с. 769. В пізнїйшій булї (у Турґенєва ч. 75) папа згадує послів Данила Gregorii abbatis de monte sancti Danielis et fratr(u)m H. et A. de ordine fratrum praedicatorum. Проф. Абрагам не без правдоподібности здогадуєть ся, що той Григорій міг бути ігуменом

монастиря св. Данила в Угровську; але чи був се той „абат”, про якого згадує Карпіні, як то думає Абрагам (с. 122), чи пізнійший посел, годі сказати. Проф. Дашкевич (ор. с. с. 159) вагав ся, чи не прийняти звістки Длуґоша (II с. 309), що Данило роспочав зносини з папою через його леґата в Прусії Опізо; але Длуґош се мабуть викомбінував з літописної звістки, що Опізо висланий був потім для коронації Данила.

17) Historica Russiae Monumenta ed. a Turgenevio I N 61-5; в титулі останньої з сих буль тут читаєть ся: Ioanni illustri regi Russiae; в ориґінальній реґесті імени князя нема — Berger Les registres d'Innocent IV т. I ч. 1817. Зауважу, що кореспонденція папи з Романовичами, видана у Турґенєва, передрукована відси в Codex Arpadianus т. VII.

18) Абрагам доводить, що рахуючи на дорогу 50 днів, посел висланий Данилом по повороті не міг бути у папи перед видачею буль з 3/V (с. 124). Се трудно сказати катеґорічно. Данило міг бути дома уже перед кінцем марта, а їзда бувала скорша і повільнійша. В кождім разї непотрібно припускає в такім разї той же автор, що папа вислав свої булї з 3/V на вість про поворот Данила з Орди (с. 124): коли не було часу на посольство, то не було часу й на вість, і vice versa.

19) Така сила буль, виданих одного дня в справі Данила, потверджує гадку, що се був перший крок папи в зносинах з ним: папа на перший голос поспішив ся відозвати ся аж трома булями, а трома иньшими уставляв посередників для дальших відносин.

20) Іпат. с. 548.

21) Recueil IV с. 769 (десь кінець червня — початок липня 1247 р.).

22) Hist. Russiae mon. I ч. 67-77.

23) Такого розчаровання дізнав тоді ж в своїх заходах коло орґанїзації боротьби з Татарами і угорський король, в своїх стараннях у курії і у західнїх володарів не добувши, як він писав, nichil consolacionis vel subsidii — nisi verba (Theineri Mon. Hung. I ч. 440 — про дату Вертнер ор. с. с. 376).

24) Manifestum est de sollicitudine nostra ac diligentia in revocatione

Ruthenorum ad obedientiam sedis apostolicae, quorum nuncii vel iam accesserunt vel sunt ad vos proxime reuerenter acessuri — дата 5 idus maji a. 1252 — Péterffy Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae, I (1742) c. 71, відти Fejér IV. l c. 144.

25) Theineri Mon. Pol. I ч. 107, Hist. Rus. mon. I ч. 88, пор. Potthast Reg. ч. 11106 і 11109.

26) Іпат. с. 548-9. Дату коронації Данила — р. 1253 має оден польський річник (Krasińskich) — Monum. Pol. hist, III c. 132, і вона потверджуєть ся грамотою з 24/XI. 1254 р., де Данило зветь ся уже першим королем руським (excellenti viro Danieli primo regi Ruthenorum — Codex dipl. Poloniae III ч. 63). Насуваєть ся питаннє, чи коронація стала ся ще перед тими вістями Данила до папи про рух Татар (що вислані були десь в лютім-марті 1253 і привели до видання папської булї про хрестоносний похід на Татар), чи по нїй? Коли ми поміркуємо, що коронація Данила відбула ся серед походу на Ятвягів, а до такого походу Данило ледво чи забрав ся б разом з братом серед татарської грози, то з усякою правдоподібністю мусимо покласти коронацію на пізнїйше — на середину або другу половину 1253 р.: Данило мав час переконати ся, що в тій хвилї від Татар нема чого бояти ся, й забрати ся до походу на Ятвягів. З сим виводом, зробленим мною в першім виданню книги на підставі галицьких подій, сходить ся ітінерарій Опіза, зібраний Абрагамом (с. 134); з нього виходить, що Опізо міг бути на Руси або в серпні-вересні, або в груднї 1253 р.

27) Про якесь посольство Данила до папи з весни 1254 р. маємо згадку у Тайнера Mon. Hung. I ч. 442.

28) Hist. Rus. mon. I ч. 93 і 95.

29) Поч. 1247.

30) 1248-1250.

31) Про подорож Данила на Угорщину, до Белї — Іпат. с. 540. Ся звістка широко інтерпретуєть ся у Шараневича Die Hypat.-Chr. c. 57 і далї і в новійшій студиї одного з моїх слухачів Б. Барвінського Прешбурський з'їзд в справі спадщини по Бабенберґах (Записки Н. т. ім. Ш. LII). Шараневич,

помиляючи ся в даті Ярославської битви (1249 замість 1245), мусїв і звістку про похід Данила перенести на пізнїйші часи, і тому опинив ся на хибній дорозї. Барвінський пробував супроти дати 1248, виведеної для сеї події Дашкевичем і мною, оборонити р. 1250. Свої замітки з поводу його арґументації я подав при його статї, и. т. До справи хронольоґічної звязи в Гал.-волин. лїтописи. Оповіданнє Галицької лїтописи вказує на лїто р. 1248, і факти австрійської історії відповідають вповнї такому датованню: сей похід Данила став ся ще тодї, як цїсар „тримав Відень, землю Австрійську й Штирську", значить не пізнїйше першої половини 1249 р., бо в другій половинї сього року бачимо Відень уже в руках чоловіка Ґертруди (Huber Geschichte Oesterreichs I с. 523). Що воно дїяло ся не вдовзї по смерти Фридриха Бабенберґа, показують і слова лїтописи: "герцюкъ бо уже убьенъ бысть". На пору року вказує подробиця, що під час з'їзду Данила з Белею було дуже горячо.

32) При кінцї 1250 р.

33) Кінець 1251 р.

34) Impirg, Інеперк нашої лїтописи.

35) Про сей австрійський епізод полїтики Данила див. прим. 8.

36) Іпат. с. 562.

37) В мартї 1261 р.

38) Див. прим. 8.

39) Іпат. с. 566-7.

[40]) 1271, липень, про лист низше.

[41]) Вище с. 46-7.

[42]) Про відібраннє Дорогичина наша лїтопись говорить, не називаючи його імени, під р. 1235 (в дійсности се була весна 1238 р.) — „Данилови же рекшю: „не лѢпо есть держати нашеє отчины крижевникомь Тепличемь, рекомымъ Соломоничемь", и поидоста на нѢ в силѢ тяжьцѢ, приаста градъ мѢсяца марта, старѢйшину ихъ Бруна яша и вои изоимаша и возъврати ся ВолодимѢрь". Уже Дашкевич (Княженіе Даніила с. 14) справедливо відгадав, що тут іде мова про Дорогичин, відданий Конрадом мазовецьким на початку 1237 р. добржинським рицарям (грамота Конрада датована 8/III. 1237 р. — Voigt Geschichte Preussens II с. 277.). 1241 р. Дорогичин належав уже Данилу (Іпат. с. 524), отже мусїв він його відібрати між сими роками. Вправдї Данилович (Skarbiec I с. 63) переказує звістку про нїби знайдену в 1785 р. в Дорогичинї гробову плиту рицаря Генриха з Жеґоціна з датою 1248 р., але в сїм роцї Дорогичин не міг уже бути в руках рицарів. Про се, коли Дорогичин був відібраний від Данила див. т. II с. 371-2.

[43]) Іпат. с. 516-7, пор. 521, 524, 527. Що конфлїкт з Конрадом не трівав довго й не був прикрий, видко з слів лїтописи про смерть Конрада: лїтопись його дуже похваляє и каже, що Данило „сожали си по немь". Що конфлїкт Романовичів з Болєславом став ся в звязку з їх союзом з Конрадом, кажуть виразно самі Романовичі: „яко тебѢ дѢля нзъидеша на наю Ляхы, яко помощника ти єсвѢ" — Іпат. с. 532.

[44]) Коло р. 1243.

[45]) Іпат. с. 529, пор. Monumenta Pol. hist. II с. 804, III с. 72, 307, Длуґош II с. 299.

[46]) Умер 1247 р.

[47]) Болєслав умер 1248 р.

[48]) Іпат. с. 531-5, 538-9, 541, 551, 562, 567. Про шлюбні відносини

мазовецької й галицько-волинської династиї див. у Бальцера Genealogia с. 314 і далї.

[49]) Іпат. с. 483.

[50]) Іпат. с. 492.

[51]) Див. Іпат. с. 503.

[52]) Іпат. с. 492.

[53]) Іпат. с. 503, 517, 530.

[54]) Recueil des voyages IV с. 736, пор. с. 741, Іпат. с. 530-l.

[55]) Іпат. с. 537, 538-40, 548-9.

[56]) Іпат. с. 554 (коло року 1254).

[57]) Codex dipl. Poloniae III с. 30.

[58]) Іпат. с. 517, 532, 541.

[59]) Іпат. с. 542 (1250).

[60]) Походи 1251-2 р.

[61]) Іпат. с. 541-4, 551, 567-8, 1 Новг. 283-4; коментар до сих звісток в моноґрафії Лятковского Mendog (Rozprawy wydz. hist-filozof. XXVIII) розд. IV і далї.

[62]) Іпат. с. 560-1; по звістцї, що Войшелк ухопив Романа, не маємо більше нїяких звісток про нього, і пізнїйше довідуємо ся тільки, що його поховано в Холмі (Іпат. с. 600).

[63]) Іпат. с. 565.

Татарські відносини — пляни Данила, ґравітація до Татар на Україні, „Куремсина рать”, походи Романовичів на „людей Татарських”, прихід Бурундая, знищеннє замків і похід на Польщу. Смерть Данила, його характеристика.

Ми спинили ся в татарських відносинах на тім моменті, коли Данило вернув ся з своєї подорожі в Орду, весною 1246 р., признавши себе татарським васальом, з гірким почутєм обиди від сього несподіваного пониження. Але се пониженнє уважав і він і його люде тільки хвилевим. Лїтописець поясняє покору Данила тим, що тоді він ще „не утвердилъ бѢ землѢ своея городы”. Коли й припустити в сих словах певну антіципацію пізнїйших фактів, то в усякім разї пізнїйша полїтика Данила показує, що він не мав наміру зіставати ся послушним слугою татарського хана. Під впливом оповідань леґата про заходи папи коло орґанїзації християнського союза на Татар, і тих поголосок про новий похід Татар на західню Европу, що справдї робили такий союз потрібним для цїлої Европи, Данило фантазує про можливість оперти ся Татарам за помочию того християнського союза; але що саму гадку про боротьбу з Ордою не піддала йому сама тільки перспектива сього союзу, видко з того, що й розчарувавши ся слїдом у своїх надіях на Европу, Данило веде далї до конфлїкту з Ордою.

Конфлїкт сей зарисував ся досить скоро по подорожі Данила до Орди. Оповідаючи про прихід Бурундая на місце давнїйшого пограничного татарського воєводи Куремси, лїтописець каже, що Данило „держаше рать с Куремсою и николиже не боя ся Куремсы” [1]). Отже перед приходом Бурандая була вже якась досить довга стадия воєнна. Про два походи Куремси на Галичину й Волинь лїтописець згадує в р. 1253-4, але сї походи мусїли бути попереджені якимись конфлїктами, не згаданими в лїтописи; з рештою й ті слова лїтописи про рать державу Данилом з Куремсою до самих лише сих походів тяжко прикласти, так що початки конфлїкту треба мабуть покласти на початок 1250-х рр.

На жаль, лїтопись нїчого не каже про причини сього конфлїкту [2]). Я б шукав їх в руху, що прокинув ся серед людности в Київщинї і змагав до того, аби скинувши в себе князївську власть, стати в безпосереднї зносини до Татар. Про нього буду ширше говорити в дальшім роздїлї, тепер же зазначу тільки, що безпосередно тримаючи ся лїтописного оповідання виходило б, що сей рух прокинув ся в области Случи вже по першім поході

Бату, а в 1250-х рр. уже обіймав велику територію на пограничних частинах Київщини й Волини (в области Случи, Тетерева й Бога), а по всякій правдоподібности обхопив тоді уже й подніпрянську Київщину. Для руських князів, особливо сусіднїх, як галицько-волинські та сіверські, се був дуже небезпечний рух: підтримуючи його, Татари могли б коли не зовсїм видворити князів з їх волостей, то дуже сильно ослабити. Описані в літописи походи Куремси на галицьке Понизє й полудневу Волинь — землї сусїдні з Побожем, що прийшло вже в безпосередню залежність від Татар, могли мати на метї розширеннє безпосередно підвластної Татарам території того против-князївського руху, і я підозріваю, що на сїм ґрун-тї й прийшло до конфлїкту між Данилом і Куремсою.

Як я вже сказав, про початки сього конфлїкту Галицька лїтопись нам нїчого не каже. Доперва приступаючи до оповідання про пізнїйший похід Куремси на Волинь, лїтописець згадує, що ще перед тим Татари Куремси приходили на Понизє, під час коли Данило пішов походом на Литву [3]). Вони приступили під Бакоту. Якийсь Милїй — бакотський намістник, або правдоподібнїйше — якийсь місцевий старшина, „старець градський”, що стояв на чолї Бакоти, пристав до них, і Куремса там посадив свого баскака [4]). Можливо, що й самий похід був зроблений на поклик сього Милїя, що хотів піти слїдом побожських громад. Данило, що вернув ся тим часом з Литви, довідавши ся про Татар, післав до Бакоти сина Льва, і той несподіваним нападом застав Милїя не приготованим. Милїя увязнено й завезено до Данила, та Лев поручив ся за ним перед батьком, і Милїй вернув ся назад в Бакоту. Але що йно Львове військо забрало ся, Милїй знову піддав ся Татарам, і що лїтопись нїчого не згадує по тім про відібраннє Бакоти, можна з того здогадувати ся, що якийсь час Бакота була під татарською зверхністю. По сїм Куремса рушив на полудневу Волинь і почав пустошити околиці Кремінця, хотячи змусити його теж до підданства. Кремінецький посадник Андрій вагав ся, „раз казав: я королїв, другий раз: я татарський”. Лїтописець підозріває, що він був нещирим для Данила, й злорадно оповідає, що се двозначне становище Андрія вкінцї не вийшло йому на добро: Куремса, розгніваний його крутійством, казав його вхопити й забити. Даремно Андрій відкликував ся, що має у себе якусь „Батиєву грамоту (дуже інтересний натяк на можливість якихось попереднїх зносин його з Ордою) — Татари тим ще сильнїйше роззлостили ся, убили його і вирізали серце. Але Кремінця підбити собі Куремсї не

удало ся, і він нї з чим вернув ся.

Як я сказав, сї походи Куремси мабуть мали на метї розширеннє безпосередно залежної від Татар територїї. На звичайні грабівничі напади вони зовсїм не подобають, і коли звістний уже нам претендент Ізяслав Мстиславич по тім слїдом просив Куремсу помогти йому в походї на Галич, Куремса відмовив участи в такій привабній, з добичного становища, експедициї. Лїтописець каже, що Татари мали великий страх перед Данилом: „як тобі йти на Галич? казав Ізяславу Куремса, Данило князь лютий, як схоче позбавити тебе житя, хто тебе виратує?” Не відкидаючи можливости подібних відраджувань, я б бачив в сїм поводженню Куремси добре обдуманий плян — пильнувати пограничних земель, що могли бути переведені під безпосередню власть Орди, й не заривати ся за далеко.

Для Данила така татарська полїтика — підтримувати противкнязївський, автономічний рух та за його помочию переводити руську людність в безпосередню залежність від Орди, була особливо небезпечна. Тож він проти сього руху уважав потрібним виступати з особливим завзятєм. Оповідаючи про війну Данила з болоховськими князями, що підтримували Ростислава, а були такими добровільними підданцями Татар, лїтописець каже, що Данило тим більше завзятє мав на них („болшую вражьду держа”), що вони операли ся на союз з Татарами (яко отъ Татаръ болшую надежду имЂаху); тому він взяв приступом болоховські городи, попалив їх, розкопав укріплення, знищив землю й забрав невільників [5]). Отже по тім походї Куремси на Понизє Данило постановив з цїлою рішучостию виступити проти Татар, і заалярмував папу вістями про татарські замисли, накликаючи до оружної помочи [6]). А коли від папи і взагалї в заходу нїякої помочи не прийшло, постановив розпочати боротьбу власними силами і вдарити на татарських підданцїв, аби знищити до кореня небезпечний рух.

Момент був для того досить відповідний. Куремса нещасливо вибрав час: вся увага Орди була звернена на ґрандіозні війни в Азиї, розпочаті тодїшнїм великим ханом Менке, й Куремсині пляни на Руси не були піддержані з відповідною енерґією татарським правительством. Данило таким чином мав добрі обставини для своїх плянів. Війна розпочала ся походом на Побоже: тут взято Межибоже й полки Льва Даниловича повоєвали „Побожьє и люди Татарьськыя”, тим часом як полки Данила і Василька

руйнували область над Горинею (Болохово) [7]).

Потім на весну Данило вислав сина Шварна на громади Тетерева й середньої Случи, і він „взя всѢ городи сѢдящия за Татары” по Случи й Тетереву. Сей другий похід змусив до покори громади, що ще тримали ся по попереднім: „Білобережці, Чернятинці і всї Болоховці” прислали свої посольства до Данила. Але скільки щирости було в сїй покорі, показав приклад громади Возвягля, що піддала ся Шварну й прийняла від нього його урядника — тивуна, але коли Шварно відійшов, не дала сьому тивуну правити.

Данило хотїв вести війну в сїм напрямі далї, до кінця; він приготовив великі сили для похода на громади наддніпрянські, на Київ. Окрім полків своїх і Василькових він закликав до участи Мендовга, що обіцяв прислати помічні полки литовські й Романа з його полками. Збірним місцем визначено Возвягель — укараннєм сеї громади Данило хотїв розпочати похід. Коли під Возвягель прийшов переднїй полк Данила під проводом Шварна, Возвягляне взяли се військо на сьміх: „бачучи мало вояків з князем, сьміяли ся, стоячи на городї”. Але коли прийшов Данило з усїм військом, вони настрашили ся й піддали ся, та вже не було їм помилування. Данило забрав цїле місто в неволю й подїлив людей між участниками походу: одних Васильку, иньших Льву, иньших Шварнови, а саме місто спалив до решти, так що коли по кількох днях наспіло литовське військо, воно, як оповідає лїтописець, застало тільки головешки та псів, що лазили по городищу [8]). Ся незвичайна немилосердність виразно показує, який завзяток мав Данило на сї против-князївські громади.

Не діждавши ся під Возвяглем, як було умовлено, Мендовгових і Романових полків, Данило по зруйнованню Возвягля не пішов на Київ, а вернув ся назад. Плян боротьби з татарськими пidданцями був відложений, але обставини скоро змінили ся так, що його прийшло закинути зовсїм.

Куремса за сї походи на татарських клієнтів пімстив ся походом на Волинь. Він застав Романовичів неприготованими. Одначе його полк, несподївано приступивши під Володимир, стрів ся з сильним опором горожан. Сам Куремса приступив під Лучеськ, але й тут йому не повело ся, і він відступив „в страны своя, рекше в поле” [9]). Сили Куремси, „найменьшого з воєвод Бату”, як його називає Пляно-Карпінї, показали ся за слабі для

боротьби з державою Романовичів.

Але утїха Романовичів була недовга. На місце Куремси ординське правительство прислало воєводу Бурандая, з далеко більшими силами — „в силЂ тяжцЂ, со множествомъ полковъ татарьскыхъ". Безперечно, його вислано власне для піддержання татарського престіжу, захитаного останнїми невдачами Куремси, і то головно в відносинах до Галицько-волинської держави. Але хоч останнїм походом Куремси була виповіджена вітверта війна Данилу, Орда не хотїла ризикувати війною. Бурандай поставив себе так, нїби між Татарами й Данилом нїчого не стало ся, й Данило далї зістаєть ся вірним союзником Орди, її „мирником" (союзником, приятелем: сього делїкатного виразу уживають Татари супроти Данила), і дуже зручно вмів зашахувати Романовичів. Незадовго по приходї він прислав послів до Данила з вістею, що вибераєть ся походом на Литву й закликає його до участи: „иду на Литву: оже єси миренъ, поиди со мною". Романовичі опинили ся в дуже трудній ситуації: щиростi Бурандая вони не вірили анї трошки, бояли ся якогось підступа, союзну Литву воювати їм теж було дуже ненаручно, але з другого боку не відважили ся зірвати з Бурандаєм, супроти його великих сил. Вкінцї нарадили, що в поміч: до Бурандая піде Василько; Данило ж не показував ся Татарам, боячи ся, що вони його вхоплять. Василько злучив ся на Литві з Татарським військом, брав участь в погромі Литви й заслужив від Бурандая похвалу за свої воєнні успіхи, але з многозначним додатком: „хоч брат твій і не приїхав!"

На другий рік Бурандай виступив знову. Своєю метою він голосив похід на Польщу, але в дїйсности, правдоподібно, мав на метї головно покінчити з Романовичами. Приспавши їх увагу попереднього року, на сей раз він уважав можливим відкрити свою гру й поступати з ними рішучо й остро. Він приступив до волинської границї й післав посла у Володимир, жадаючи, аби волинські князї стріли його — як свого старшого, а инакше буде уважати їх своїми ворогами.

Ся вість застала князїв зібраних у Володимирі на родиннім сьвятї: Василько віддавав свою доньку за чернигівського князя Андрія. Від разу перемінила вона в смуток радість зібраних. Данило знову ухилив ся від подорожи й вислав від себе тільки сина Льва і холмського епископа з Васильком. Василько стрінув Бурандая з покорою, з ріжними дарунками і питєм, коло Шумська. Але не вважаючи на всї знаки покори зі сторони

князїв, стріча вийшла таки дуже прикра: давнїйших комплїментів не було вже чути, Бурандай стрів князїв докорами і криком (велику опалу створшу), а маючи тепер їх в руках, зажадав, аби вони знищили укріплення своїх городів — зробили свою землю безборонною супроти Татар. Князї мусїли послухати ся: Василько вислав своїх людей розкидати укріплення Кремінця й Лучська, а Лев теж саме зробив із Даниловим, Стожком і Львовом.

Самих князїв Бурандай забрав з собою в похід на Польщу, але його проґрама ще не була виконана. По дорозї Бурандай з Васильком приступив під Володимир і зажадав знищення також володимирських укріплень. Василько для скорости казав запалити укріплення, бо роскидати їх прийшло ся б занадто довго через їх великість. Бурандай сам поїхав переконати ся, чи укріплення спалено, але тим не задоволив ся і на другий день післав своїх Татар розкопати міські вали — на знак свого тріумфу, „назнаменуя образ побѢды”, як поясняє лїтописець. Відти Бурандай пішов на Холм, але застав його добре приготованим до оборони і не відважив ся приступати, а зажадав від Василька, аби той казав залозї піддати ся. Василько разом з Татарами мусїв їхати під місто — намовляти залогу; тому що між Татарами був післаний і товмач, що вмів по руськи, для контролї Василькових слів, то він лише знаком — кидаючи каміннє, дав холмським воєводам до пізнання, аби вони не брали його слів поважно і не піддавали ся. Посадник Константин з огляду на присутних Татар навмисне вилаяв Василька, мовляв за його зраду брату, і піддати ся не згодив ся: „Їдь геть, бо дістанеш камінем по голові! ти вже не брат князеви, а ворог!” На тім і скінчило ся: товмач посьвідчив Бурандаєви, що Василько дїйсно казав піддати ся, але його не послухали. Татарське військо з руськими князями пішли на Польщу: на Люблин, Завихвост під Сендомир, взяли його й страшно знищили. Відти пішли на Лисець (Лису Гору), на Краків і тудою вернули ся [10]).

По сїм походї Бурандай дав спокій Романовичам. Свою мету він осягнув: міські укріплення знищено, способи боротьби з Татарами відібрано, князїв стероризовано (Данило, діставши від Василька відомість, як його прийняв Бурандай, „убояв ся побѢже в Ляхы, а изъ Ляховъ побѢже во Угры”) й приведено в ролю покірних підручників татарських. Доводити їх до розпуки й змушувати до війни з Ордою не було в плянах Бурандая. Громади, що стояли в безпосередній залежности від Татар, вернули ся в сю залежність знову, але й розвивати далї сей против-князївський рух по

Куремсиних пробах Орда не відважала ся. Зрештою Орду заняли слідом иньші справи: напружені від довшого часу відносини між ханом Золотої орди Берке і Гулаґу, татарським ханом Персії, переходять в 1262 р. в завзяту війну, що заповняє останні роки панования Берке († 1266).

Моральний вплив Бурандаєвого похода був незвичайно сильний і прикрий. Недурно лїтописець обкидає Бурандая такими компліментами як „безбожный, злый, окаянный, проклятый"; я думаю, що вражіннє від нього на Волини було чи не сильнїйше від першого татарського похода — Бату. На Романовичів, особливо на Данила він мусїв зробити страшне вражіннє: його найдорожша мрія про боротьбу з Татарами розвіяла ся як дим. Коли перший раз опинив ся він в ролї татарського підручника, був він в повнім розцьвітї сил, міг будувати пляни на будуще, міг надїяти ся бодай умерти свобідним, сильним, як його батько; тепер старий, шестьдесятьлїтнїй майже — був він знову в тїй прикрій ролї. Становище знову непевне — висїти на ласцї й не ласцї татарського воєводи, тїкати від нього по чужих краях і нїколи не бути певним спокою... Робота довгих років розвіяла ся нї на що.

Данило не довго пережив се тяжке розчарованнє. Десь в 1264 р. він розхорував ся й умер, переживши лише кількома місяцями свого славного сучасника Мендовга [11]). Перед смертию він, мабуть, перебував у своїм улюбленім Холмі, бо тут його й поховано, в катедрі Богородицї. Лїтописець присьвятив йому коротку записку, серед оповідання про литовські подїї по смерти Мендовга: "король тодї впав у велику хоробу, від котрої скінчив своє житє; положили його в церкві св. Богородицї в Холмі, ним збудованій. Сей король Данило був князь добрий, хоробрий і мудрий, він побудував богато городів і поставив церкви, прикрасивши їх ріжними окрасами. Він сьвітив ся своїм братолюбством із братом своїм Васильком. Сей Данило був другим по Соломонї" [12]).

Данило мав те рідке щастє, що мав дуже прихильного йому й досить зручного біоґрафа в укладчику першої частини Галицько-волинської лїтописи. Повний щирої симпатії й поважання до свого „короля", сей лїтописець з замилованнєм слїдить за подвигами свого героя, не упускає нїчого, що могло-б піднести його славу й чесноти, та досить зручно налягає на ясні фарби, малюючи Данила, і на темні — в образах його противників. В результатї, хоч факти маємо ми не перекручені, правдиві, але фіґура

Данила рисуєть ся значно ідеалїзованою, і в сїй ідеалїзації перейшла вона й до пізнїйшої історичної традиції, аж до найновійших часів. Авреоля, якою оповив його прихильний йому лїтописець, сьвітить наоколо його особи й нинї, по шістьох столїтях, і новочасні біоґрафи Данила йдуть за його прихильником XIII в. та переповідають його похвали. Тим часом історична правда вимагає більш критичної і більше об'єктивної оцїнки.

Безперечно, Данило був князем визначним і досить талановитим. Ми справдї мусимо дивувати ся його витрівалости, з якою він виборює собі свою вітчину, ріжносторонности й рухливости його діяльности. Але при тім усїм він був тільки князем, — продуктом князївсько-дружинної полїтичної традиції, і над нею не підіймав ся анї трохи. В хвилях, коли зарисовував ся й ломив ся в усїх напрямах суспільно-полїтичний устрій, вироблений на основі князївсько-дружиннїй, Данило обертав тільки на всї боки заїзженого князївського коника, даремно силкуючи ся в дипльоматії знайти опору серед тих потрясень, які переживала сучасна Русь, та простим терором приглушити ворожі князївсько-дружинному устрою сили, що серед сих потрясень підіймали ся. Його дипльоматія хаотична. Його полїтика супроти Татар короткозора, непевна, уривочна. Він не вмів анї з'орґанїзувати якогось ширшого союзу руських князїв, анї оперти ся на народнїх масах. Вибранець народнїй, підпираний громадою в боротьбі з боярством, він не сьміє зближити ся до сих мас — вони зістають ся йому чужими; з боярством чує він себе далеко близше — по традиції. Його боротьба з народнїм автономічним рухом має глубоко траґічний характер і найлїпше показує, на скільки він був сином минувшого, а не чоловіком будущини.

Його особисті прикмети мають богато привабного, але також і його чесноти не в однім побільшені в традиції. Його ославлена добродушність і вирозумілість, безперечно, були дуже часто тільки вирахованнєм: він не мстив ся на своїх ворогах тодї, коли уважав се ризиковним для себе, але не здержував своєї пімсти, коли чув за собою силу (нпр. побиваннє невільників в Ярославській битві). Його немилосердне поступованнє з репрезентантами против-князївського руху (з болоховськими городами, з Возвяглянами) змушує історика бути дуже здержливим в похвалах його добродушности, хоч зробити закиду якоїсь спеціальної нелюдськости йому також не можна. Його хвалене „братолюбиє” дійсно могло дивувати сучасників, але тільки супроти звичайних княжих усобиць. Була в нїм

рицарськість — відвага, певне понятє чести, відраза до нечесного підступу, але сей рицарський дух взагалі був широко розвинений між українськими князями.

Примітки

[1]) Іпат. с. 560.

[2]) Декотрі дослідники (пор. Дашкевич Княженіе Даніила с. 140) думають, що причиною конфлікту була коронація Данила, а розпочав ся він походом Куремси на Понизє. Я думаю, що слова літописи про рати держані Данилом з Куремсою вказують на якусь іще попередню війну між ними, бо пізнійші походи Куремси Данило досить іґнорує. Думаю, що й самий стиль літописного оповідання про похід Куремси на Понизє — ex abrupto, без всякого пояснення, вказує, що конфлікт Данила з Татарами став ся перед тим іще. У всякім разі напад Куремси на Понизє, хоч стоїть в літописи по коронації, мусів стати ся перед нею, див. аналізу літописного оповідання в моїй Хронольоґії с. 37.

[3]) Се була пізня осінь (бывшю роскалью) найправдоподібнійше 1252 р. — Хронольоґію с. 38.

[4]) В виданню Галицько-волинської літописи 1871 р. стоїть „яша МилѢя баскака", без означення всяких вариянтів, так як би у всїх кодексах однаково читало ся. Тим часом у виданню 1843 р. читаєть ся: „яша милѢя и баскака" і в примітках означено, що сього *и* бракує в Іпатськім кодексї, так як би в Хлєбнїковськім і списанім з нього Єрмолаївськім було се *и*. Дійсно, Карамзін, що мав Галицько-волинську літопись в Хлєбнїковськім кодексї, цитуючи сей уривок літописи, пише „МилѢя и баскака" (IV прим. 102). Очевидно, в Хлєбнїковськім кодексї дійсно так стоїть, і ся історія показує тільки, як виданнє 1871 р., з котрого мусимо користати, далеке від певности. З новійших дослідників боронить сеї лекції (з *и*) Молчановський (Очеркь извѢстій о Подольской землѢ с. 151-2), широко обговорюючи взагалі сей епізод. Я теж уважаю сю лекцію правдоподібнїйшою, але тільки

з стилїстичних причин, тому що за словами: „яша МилЂя (и) баскака” в лїтописи читаємо: и приведе Левъ МилЂя къ отцю си”, а дальше про Милїя говорить ся заіменником (єму). Повтореннє імени Милїя було б безпотрібним тут, коли б мова все йшла тільки про нього, і баскаком був таки ж він.

5) Іпат. с. 526-7, 1241 рік.

6) Sane nuper carissimo in Christo filio nostro rege Ruscie illustri, quem loci vicinitas suorum secretorum plerumque reddit participem, per litteras suae accepimus referente, prefatos Tartaros fore paratos ad delendas reliquias, quos divina benignitas... ab ipsorum manibus liberavit, et ipsius vicinia christinitatis vesano spirititu, nisi Deus restiterit, conconculcanda — Theiner Mon. Pol. I ч. 107. Булї видані 14/V, значить Данило алярмував папу скоро по походї Куремси на Понизє.

7) Іпат. с. 555 (1254 р.).

8) Іпат. с. 556.

9) Іпат. с. 557.

10) Іпат. с. 560-5, Воскр. І. 162. Про похід на Польщу — річні записки польські в Monumenta Poloniae hist. II. 839, III, 73, 133, 307 і ин. і Великопольська хронїка ibid. II с. 585-6 (тут між участниками похода хибно названо й самого Данила; руські князї підступом видають Сандомир Татарам). Спеціальна розвідка Уляновского — Drugi napad Tatarów na Polskę (Rozpr. hist.-fil. wydz. XVIII), також Semkowicz Kryt. rozbiór с. 279 (хронольоґія).

11) Див. мою Хронольоґію с. 44-5. Польські записки датують смерть Данила 1266 роком — Monumenta Poloniae II 840, III с. 48, 171, але мабуть через атракцію: звістка про смерть Данила була звязана з походом Шварна на Польщу, що став ся 1266 р. В декотрих річниках потім її відділено і навіть поставлено по походї Шварна.

12) Іпат. с. 570.

Наступники Данила — становище Василька, його смерть. Відносини до Литви, Шварно в. кн. литовським: війни з Ятвягами. Відносини до Польщі; пляни Льва на краківський стіл, друга окупація Люблина. Відносини до Угорщини; сліди здобутків за Карпатами. Відносини до Орди; залежність від неї Галицько-волинської держави — її прояви; татарські спустошення. Лев Данилович і Володимир Василькович — їх характеристика; тестамент Володимира; заходи Льва і Юрия; Мстислав Данилович волинським князем.

Головою Галицько-володимирської держави по смерти Данила став Василько, але обміну волостей, практикованого давнійше, при тім не було: в династії Мстислава прінцип дідичности від давна мав перевагу над патріархальним старшинством. Василько й далї зїстав ся на Волини, хоч уважав ся тепер головою династії. Така роля старійшини ясно виступає в лїтописи: Василька називав Войшелк своїм „отцем и господином”; Болеслав Соромливий по своїй війнї з Шварном, де брав участь і Василько, до Василька посилає посла, бажаючи помирити ся й запрошуючи до з'їзду.

З синів Данила Лев дістав по батькови Галичину — землї Галицьку й Перемишльську. Волость другого Даниловича — Мстислава нам незвістна, хоч безперечно він мав якусь волость — може Теребовельщину. Третїй — Шварно дістав Холмську і Белзьку землю, в додаток до своїх литовських волостей [1]). Романа не було вже на сьвітї.

Родинна гармонїя Романової родини очевидно ослабла з смертию Данила. Хоч до явного конфлїкту не доходило, але зарисували ся дві партії: Василько й Шварно стояли в близшім союзї з собою, тим часом як Лев тримав ся осторонь. На сїм ґрунтї прийшло до крівавої події, що сплямила особу Льва: з'їхавши ся в Володимирі з Войшелком, що перебував на Руси по своїй абдікації, Лев, розгорячений вином, забив Войшелка, і се лїтописець толкує завистию Льва, що Войшелк віддав своє князївство (землю Литовскую) не йому, а Шварну. Пізнїйше, за Володимира Васильковича розділ між родиною Льва і родиною Василька зазначив ся ще більше виразно.

Зрештою особливої особистої ініціативи Василько й по смерти брата, як і за його житя, нічим не показує, і час його старшинування нічим не визначний.

Що правда, він і не був довгий, бо десь коло 1270 р. Василько вмер, передавши Волинь свому одинокому сину Володимиру. Ще перед ним зійшов зі сьвіта Шварно, не лишивши, здаєть ся, ніякого нащадку, і його волости забрав Лев [2]). Таким чином уже в 1270-х рр. Романова спадщина звела ся до двох головних князївств: Галицького, князя Льва, й Волинського, кн. Володимира; по при них було меньше, нам незвістне князївство Мстислава. Коли-ж Володимир, не маючи синів, по смерти своїй (1288) передав своє князївство Мстиславу, таки дійсно стало лише два князївства, більше меньше з таким поділом земель, який істнував між Данилом і Васильком (Мстислав міг вправді мати й далї щось із галицьких земель, але ми про них не чуємо нїчого). Тільки та важна ріжниця була, що сей поділ дійсно був поділом тепер; не було тієї одноцільности Галицько-волинської держави, яка істнувала за перших Романовичів: відносини між Львом і Володимиром, потім Мстиславом зовсїм не були щирі, так що поділ сей мав зовсїм реальне значіннє, і се, розумієть ся, ослабляло державу.

Інтерес сих десятоліть, або властиво — тих звісток, які ми маємо про сї десятолїтя, бо на повність їх спустити ся ніяк не можна, особливо що до Галичини, — лежить головно в відносинах литовських і польських. В литовських відносинах ми спинили ся на смерти Мендовга. Тодї його вороги — братаничі Тренята (Стройнат) і Товтивил поділили землї Мендовга, а Войшелк, котрого становища супроти останнїх неприязних відносин між його батьком і Романовичами близше не знаємо, втїк у Пинщину. З сього, що він втїк туди, а не на Волинь, не в Галичину, можна б виводити, що й він не помирив ся з своїми руськими свояками. Але незадовго оден по другім були убиті Товтивил і Тренята, і Войшелк з пинськими полками вернув ся на свою батьківщину. Він бажав пімстити ся над противниками свого батька, й шукаючи против них опори, знову зближаєть ся до Романовичів. Лїтописець каже, що Войшелк „нареклъ бяшеть Василка отца собѢ и господина” (се вже було по смерти Данила), і Василько прийняв його в свою опіку: він і Шварно помагали Войшелку в його боротьбі з ворогами. Вкінцї закінчивши кріваву свою нагінку над ворогами батьковими й своїми, Войшелк захотїв вернути ся назад до монашого житя і передав своє князївство Шварну (коло р. 1267) [3]).

Сьвітла перспектива заблисла Романовичам і Руси; князївство Литовське переходило на становище аннекса Галицько-волинської держави, його землї

— під впливи українського права й культури. Але і сей усьпіх був нетрівалий. Комбінація простояла не довго — вона опирала ся лише на роспорядженню Войшелка, і мало що пережила його. Літописець каже, що Шварно просив, аби Войшелк княжив з ним разом, але той не згодив ся й удав ся до монастиря св. Данила в Угровську, а слідом — на другий чи на третій рік по тій абдикації забив його Лев. Оповіданнє літописця про сю подію о стільки характеристичне, що я наведу його в цілости.

„Під той час (коли Войшелк пішов знову в черці) прислав Лев до Василька з такими словами: „хотів би я зійти ся з тобою, аби при тім був і Войшелк". Василько післав по Войшелка, на страстнім тижнї, так кажучи: „прислав до мене Лев, аби сьмо зїхали ся — а ти не бій ся нічого". Войшелк бояв ся Льва і не хотів їхати, але на Василькову поруку поїхав і приїхав на сьвітлім тижнї до Володимира; пристав у монастирі св. Михайла Великого. Марколт Німець запросив до себе на обід усїх князїв: Василька, Льва і Войшелка. Почали обідати, пити й веселити ся; Василько напивши ся поїхав до дому спати, а Войшелк поїхав до монастиря, де заїхав. Потім Лев приїхав до нього до монастиря і почав говорити Войшелкови: „куме, напиймося по чаші вина!" І почали пити. Диявол же, нїколи не хотячи доброго чоловічому роду, вложив то в серце Львови, що він убив Войшелка з зависти, що він дав Литовську землю його брату Шварну" [4]).

Для Шварна смерть Войшелка, що був його моральною опорою на Литві, була сильним ударом, а ще гірше було, що й сам Шварно пішов за ним слідом, „княживъ лѢтъ не много". Всї блискучі перспективи Романової династії на литовське князївство упали. Не знати, які заходи робила вона, щоб задержати в своїх руках Литовські землї, але се в усякім разї її не удало ся. Великокнязївську власть в Литві перейняв Тройден, і супроти Романовичів і взагалї супроти руського елєменту зайняв становище досить неприязне. Волинський лїтописець згадує його дуже неприхильно за привязаннє до поганства, й каже, що він з Володимиром Васильковичом не мав приязни, бо його три брати полягли в війнах з Володимировим батьком Васильком. З початку він увійшов за те у „велику любов" зі Львом, одначе слідом почала ся у нього дрібна погранична війна і з Володимиром і зі Львом. Лев за те всадив на Тройдена Татар, закликавши їх в 1275 р., а в друге вже Ногай сам запропонував Романовичам похід на Литву, і вони знову ходили туди з Татарами [5]).

Окрім того Володимир і Лев далї вели війну з Ятвягами; короткі лїтописні записки не дають добре вирозуміти, чи робили ся сї походи для відстрашення від нападів, чи для дальшого розширення руської території, розпочатого Данилом. Оповідаючи про похід зимою 1273/4 р. лїтописець каже, що Ятвяги не відважали ся бити ся й просили згоди. Потім голод 1279 р. також сильно підрізав Ятвягів, так що вони, як оповідає лїтописець, вислали посольство до Володимира просячи прислати до них хліба на продажу: „прислали своїх послів до Володимира кажучи так: „Господине княже Володимире! приїхали ми до тебе від усїх Ятвягів, надїючи ся на Бога і на твоє здоровє! Господине, не помори нас, а перекорми, пішли до нас, господине, жито на продажу, а ми купимо радо: чого зхочеш — чи воску, чи біли, чи бобрів, чи чорних кун, чи серебра, дамо тобі радо”. Володимир вислав хлїб до них човнами, Бугом і Наровою, але його пограбили на дорозї Поляки, і з того потім вийшла війна у Володимира з Мазовшем. Про війну ж з Ятвягами більше не чуємо — очевидно, вони були зовсїм приборкані [6]).

Спокійні відносини з польськими князями, уставлені в останнї часи Данила, були нарушені скоро по його смерти зовсїм без причини. Декотрі слуги Шварна пристали були до походу Литви на землї Болєслава краківського, і з сього вийшла погранична війна 1266 р., де брав участь окрім Шварна ще й Василько з сином. Щоб покінчити її, Болєслав запросив Василька на з'їзд, і Василько був поїхав, але на дорозї довідав ся, „що Ляхи учинили лесть” — як раз на той час впали до Белзької землї й почали палити села. Василько звернув ся на них, і сильно понищив їх, але слїдом Шварно погнавши ся за ними, з великим полком, напав на них в дуже невигіднім, тїснім місцї (нарѢчахуть ся Ворота тѢснотою своєю), де не міг ввести до бою цїлого свого війська, й сильно потерпів. По сїй нещасливій для Руси битві відновлено згоду, і вона стояла до самої смерти Болєслава [7]). Романовичі навіть помагали йому в боротьбі з шлезькими князями, в 1273 р. Припадковий і спорадичний характер мав похід Володимира на Мазовше, на землї Конрада — за той пограбований хлїб, бо взагалї Василько стояв з Конрадом в приязних відносинах, і вони слїдом відновили ся і по сїм конфлїктї [8]).

Важнїйший характер прибрали відносини по смерти Болєслава. З ним скінчила ся старша, краківська лїнія потомства Казимира Справедливого.

Властолюбний й енерґічний Лев задумав здобути собі краківське князївство й виступив перед краківськими панами з своєю кандидатурою, але вона не була прийнята: ”по смерти в. кн. Болеслава, оповідає лїтописець, не було князя в Лядській землї (розумій — в Малій Польщі), і захотїв собі сеї землї Лев, але бояре були сильні — вони не дали йому землї” [9]). Краківським князем вибрано старшого репрезентанта молодшої (мазовецької) лінїї Лєшка Чорного.

Не встигши засїсти на краківськім столї, Лев бажав здобути собі при сїй нагоді „городи на украини”, правдоподібно — Люблинську землю, що вже раз належала до Руси за його батька, й звернув ся до всесильного тодї верховода в ордї Ногая, просячи помочи. Ногай дїйсно прислав поміч, а окрім того участь Татар, як поясняє лїтописець, змусила до участи в походї і Василька та Мстислава, що самі по собі не мали, видко, великої охоти помагати Льву в його плянах. Одначе з сеї великої хмари вийшов малий дощ. Лев пішов з своїми союзниками на Краків, але його військо розійшло ся загонами й почало грабувати землю, а Поляки скориставши з сього, несподїваним нападом винищили під Гослицями богато Руси й Татар, і Лев вернув ся „с великымъ безчестьємъ” [10]).

З того вивязала ся між Львом і Лєшком погранична війна, що потягнула ся майже цїле князюваннє Лєшка. Лєшко вирізав і спалив Переворськ, пізнїйше повоював околицї Щекарева: „взяв десять сїл і так ішов назад з великою гордостию, пишав ся немов би всю Русь взяв” іронїзує з нього лїтописець, — знову иньшим разом попустошив околицї р. Кросни (знову десять сїл), і т. и. Правдоподібно, користаючи з сього розмиря між Лєшком і Львом, а може навіть і за ініціативою Льва (хоч лїтописець оповідає так, що ініціатива вийшла від самих Татар), ходили Ногай і Тула-Буга в 1286 р., з участию руських князїв на Польщу й спустошили землю Краківську й Сендомирську, але по дорозї своїм перебуваннєм попустошили також околицї Володимира та Львова [11]).

Смерть Лєшка Чорного (1288) дала руським князям нагоду до нових заходів коло польської україни — Люблинської землї. На сей раз, на вість про смерть Лєшка рушив син Льва Юрий на Люблин — „хотяшеть бо собѢ Люблина и землѢ Люблиньской”. Одначе Люблинцї не піддали ся йому, а він, на борзї вибравши ся, не мав стільки сили, аби силоміць його здобути, і

мусїв вернути ся нї з чим [12]). Але трохи згодом Льву таки удало ся здобути собі Люблин.

В боротьбі за краківський стіл, що розпочала ся по смерти Лєшка і потягнула ся на кількадесять літ, Лев брав діяльну участь, підтримуючи вибраного малопольською шляхтою Болєслава Зємовитовича кн. плоцького (з мазовецької лінії) в його боротьбі з Генрихом вроцлавським (т. зв. Честним, Probus), підтримуваного німецькими міщанами Малопольщі [13]). В інтересах Болєслава Лев ходив походом на Краків (1289), а коли облога не повела ся, і Болєслав, що в сїй кампанії досить слабо підтримував Льва, зовсїм вирік ся претензій на краківський стіл, Лев з під Кракова рушив на Шлезк і пограбив землї Генриха та з величезною здобичею вернув ся на Русь [14]).

Під час сього похода на Шлезк Лев мав з'їзд з чеським королем Вацлавом, що слїдом, по смерти Генриха [15]) виступив претендентом на Польщу. Лїтописець каже, що Лев з Вацлавом „любовь держаше велику”, і на з'їздї „докончавъ с нимъ миръ до своєго живота”, але яке становище зайняв Лев супроти його заходів коло польського стола, того вже не довідуємо ся від нього, бо на подіях 1289 р. уриваєть ся оповіданнє Волинської лїтописи. Судячи з того, що з 1299 р. маємо знову припадкову звістку про гостину Льва у кор. Вацлава, в Бернї моравськім [16]), можна думати, що Лев зайняв супроти заходів Вацлава у Польщі становище досить прихильне. По всякій правдоподібности, власне під час заходів Вацлава коло польського стола Лев забрав собі Люблинську землю). Волинська лїтопись не згадує про се мабуть власне тому, що се стало ся по 1289 р., під час боротьби за Краків між Вацлавом і Володиславом Локотком. Польські записки, згадуючи про відібрання Люблинської землї від Руси (1302), кажуть, що він „був під Русию богато літ” [17]), так що се не позволяє нам посувати окупації Люблина значно пізнїйше від 1290 р. Се був останнїй факт переваги Руси над Польщею, в тодїшнїх відносинах, і тому я трохи довше коло нього затримав ся.

З иньших західнїх відносин знаємо дещо (дуже небогато) про Угорщину. Як я вже згадував, по смерти Данила застаємо руських князїв в добрих відносинах з нею. Новий король угорський Стефан, укладаючи в 1271 р. згоду з Отокаром та включаючи в сю угоду також своїх союзників,

вичисляє між ними також і тодішнїх галицько-волинських князїв: „зятя нашого Льва руського князя, брата його Мстислава, і Василька (помилка — замісь Володимира) сина Василька, князїв руських” [18]). Згодом одначе відносини сї попсували ся. З одної грамоти нового короля Володислава Половця з 1281 р. припадково довідуємо ся, що військо Льва перед тим було напало й спустошило землї верхньої Тиси, положені досить далеко від границї [19]). Потім в руських джерелах маємо звістку про якийсь похід чи подорож Льва на Угорщину в 1283 р., але звістка так загальна, що з неї не можна догадати ся, чи то був ворожий похід, чи приятельська подорож [20]). Але судячи з того, що в походї Татар на Угорщину, що став ся скоро по тім (на початку 1285 р.) руські князї брали участь не радо, тільки з наказу татарського, і Лев випросив ся до дому з сього походу йно перейшовши угорську границю [21]), — треба думати, що відносини до Угорщини тодї вже були полагоджені. Потім маємо звістку, що в війнї кор. Андрія III (остатнього з Арпадів) з герцоґом австрійським помагали йому „Русини”, разом з Татарами [22]).

Чи принесла та угорська кампанїя Льва якісь позитивні результати? На се єсть одна вказівка, але вона стоїть так одиноко, при тім несвобідна від деяких сумнївів, що якихось сильнїйших виводів на нїй нїяк не можна оперти. Факт такий: в однїй грамотї, з 1299 р., Григорій наджупан бережської столицї, називає себе „урядником Льва князя руського” [23]). Коли зведемо до купи сю згадку з тим руським походом, що заходив в Угочський комітат, сам собою просить ся вивід, що Лев був загорнув сю частину Угорської Руси й задержав за собою по угодї з угорським королем. Чи так дійсно було — годї сказати; так само не зможемо сказати, чи та угорсько-руська провінція Галичина, коли дійсно була здобута Львом, довше належала до Галичини. З р. 1307 маємо грамоту того ж наджупана Григорія уже без того титулу [24]), що могло б вказувати на те, що залежність сього краю від Галичини скінчила ся.

Другу відомість, більш певну і катеґоричну про галицькі володїння в Угорщинї маємо в однїй пізнїйшій грамотї кор. Кароля Анжу; з неї довідуємо ся про якийсь замок Machk, захоплений руськими князями за останнїх Арпадовичів [25]): він належав до руських князїв до 1320-х рр., коли його пробував відібрати кор. Кароль, і мабуть таки відібрав. Близших

вказівок на місце сього замку і на великість того галицького аннекса грамота не дає ніяких. Можна лише гіпотетично шукати його в західній части Угорської Руси, де сидів в тім часї жупан Петро, що пробував втягнути галицького князя в угорські справи [26]). Володів ним, судячи з тих слів грамоти, ще Лев, і сю згадку можна також звязувати з його угорською політикою.

В вище поданих подіях я кілька разів згадував про Татар; тепер випадає сказати спеціально про відносини до них галицько-волинських князів.

По страшнім походї Бурандая (1259/60) Татари на якийсь час зникають з подій Галицько-волинської лїтописї [27]). Золота орда в тих десятолїтях підупадає; по смерти Берке все більше повновласним, справдешнїм головою її стає емір Ногай, що задержує сю власть аж до кінця XIII в., то правляючи іменем номінальних ханів, то скидаючи й забиваючи ненаручних собі (як було з ханом Тула-Бугою, Телебугою нашої лїтописи), аж поки сам не наложив головою в боротьбі з ханом Токтою (1300). Відносини між галицько-волинськими князями й Ордою, чи тим її майордомом, Ногаєм, як бачимо з оповідань лїтописи про події 1270-80-х рр., уставили ся такі:

Князї признавали татарських ханів, чи їх властивого заступника Ногая, своїми зверхниками; лїтописець кілька разів з притиском підносить, що ”тодї були всї князї руські в волї татарській”, або як иньшим разом висловляєть ся — „в неволї татарській гнївом божим покорені” [28]). Ся залежність від Татар виявляла ся передовсїм в тім, що князї показували зверхню честь ханам, як своїм зверхникам. Напр. як хан Телебуга прийшов по дорозї на Польщу на Волинь, — „коли він прийшов над Горинь, стрів його Мстислав з напитком і з дарунками; відти пройшов він поуз Кремінець під Перемишль, і тут, на р. Липі стрів його князь Володимир з напитком і дарунками; нарештї під Бужковичами наздогнав його князь Лев з напитком і дарунками” [29]).

По друге — князї мусїли на поклик татарський ставити ся з своїми полками в їх походах. З лїтописного оповідання одначе видко, що Татари закликали їх до участи в походах тільки на сусїднї землї — на Литву (1277 р.), на Угорщину (1285), на Польщу (1286) [30]), і то часом навіть мотивували се

так, ніби роблять сї походи або закликають до участи в них руських князїв в інтересах їх самих. Нпр. закликаючи руських князїв до походу на Литву, Ногай переказує до них через своїх послів: „ви все скаржите ся минї на Литву, отже я посилаю вам військо з воєводою Мамшієм — підїть собі з ним на своїх ворогів" [31]). З лїтописного оповідання зовсїм не видко, аби руські князї дійсно просили сей раз Ногая про те, так що правдоподібнїйше — се мотивованнє було з його боку певною ґречною формою зазиву до походу. Але часом руські князї просили самі військової помочи від Татар: так походи Татар на Литву 1275 р. і на Польщу 1280/1 р. стали ся за прошеннєм Льва [32]). Але робив се тільки Лев, і здаєть ся, що Русини дивили ся на сю практику скоса, і похід на Польщу Льва з Татарами волинський лїтописець описує з виразною неприхильністю до сеї Львової забаганки [33]).

Вкінцї Татарам платили ся контрібуції. Чи мали вони характер постійної дани, чи надзвичайних оплат, се не зовсїм ясно. Деякі чужосторонні джерела говорять про постійну дань; особливо виразну звістку маємо в листї Локєтка до папи з 1323 р., де говорить ся, що Русь платила Татарам річну данину [34]). Але дивно, що в досить докладнім оповіданню Галицько-волинської лїтописи з другої половини XIII в. ми нїде не знаходимо згадок про сю данну практику. Маємо згадку лїтописця в описи подорожи Данила до Орди, що Татари „хотїли дани від нього" [35]); маємо потім в тестаментї Володимира Васильковича згадку про обовязок селян давати князеви „тотарьшину" [36]). Але при істнованню правильної річної данини ми надїяли ся б мати докладнїйші звістки про її побираннє Татарами, і се змушує нас приймати з певною резервою навіть таку виразну звістку Локєтка. Може бути, що дійсно, часами платила ся Татарам річна данина, але може бути, що давали ся тільки контрібуції в певних надзвичайних обставинах [37]), коли нпр. вони переходили через руські землї, або щось иньше, і в звістках тих західнїх джерел містить ся недокладна ґенералїзація.

По за се залежність галицько-волинських князїв від Татар, здаєть ся, не сягала. У внутрішні їх відносини й справи Татари не мішали ся, хиба самі князї звертали ся до них. Так нпр. Володимир Василькович, передаючи по собі володимирський стіл Мстиславу, навмисне робить свій тестамент „при

царяхъ и при єго рядьцахъ” [38]) — при татарських ханах Телебузї й Адгую (соправителях), під час їх походу на Польщу, — аби поставити свій тестамент під татарську оборону супроти аспірацій Льва, котрих Володимир бояв ся [39]). Коли по смерти Володимира син Льва Юрий захопив Берестейщину, Мстислав зараз заповів йому, що буде „правити Татары”, і післав свого гінця „возводитъ Татаръ”, а заразом дав знати про се Юрию й його батьку; перспектива татарського посередництва так вплинула на Льва, що він зараз звелїв синови полишити Берестейщину, инакше грозив ся виректи ся його [40]).

Таким чином залежність Галицько-волинської землї від Орди була ще розмірно легка: її анї порівняти не можна з становищем нпр. поволзьких князївств, тяжко оподаткованих на Орду, обсаджених татарськими резидентами-баскаками, де князї при всяких перемінах в роскладї княжих столів мусїли добувати собі потверджіннє від ханів, ставити ся в Ордї, коли скаржив ся хто на них, та брати участь в усяких далеких походах [41]). Не було сього в Галицько-волинських землях, хоч тут і така розмірно легка залежність Татар викликала, очевидно — наслїдком більше розвиненого горожанського почутя, сильне роздражненнє, хто зна — чи не більше як на Півночи. Як я вище зазначив, лїтописець з притиском підносить ”неволю” своїх князїв, та не жалує при кождій нагодї таких епітетів для ханів і Ногая як „оканьний, безаконьний” і т. и.

Таке огірченнє не повинно нас дивувати, бо наслїдком дикости і взагалї руїнних інстинктів татарських всяка близша стичність з ними дуже дорого коштувала кождій культурнїйшій землї. Волинський лїтописець оповідає, що під час походу на Польщу 1286 р. Татари страшно винищили Волинь і Галичину: ідучи поуз Володимир, вони „насильє велико творяху в городѢ и пограбиша товара бесчисленноє множество и коний”; Володимирцї вже чекали, що Татари пограблять цїле місто, і лїтописець славить ласку Божу, що Татари „не взяша города”. Але й проминувши його. Татари частину своїх людей лишили під Володимиром годувати коней, і ті „учиниша пусту землю Володимерскую”: били людей, кого запопали, відберали коней, так що люде не відважали ся виходити з міста. Теж стало ся в Галичинї, коли Телебуга, вертаючи ся, стояв два тижнї під Львовом: „стояли на Львовій землї, кормлячи ся, не воюючи (не грабляче), але не давали і з города вийти за житє (по збіже і фураж): хто виїхав з міста, тих забивали або брали в

неволю, а иньших пускали обдерши на голо, і ті гинули від мороза, бо була зима дуже люта, і так спустошили цілу околицю". Лїтописець додає, що як Лев порахував потім, скільки в його землї загинуло людей від Татар під сеї напасти, показало ся їх на півтринадцять тисяч! 42)

В меньших розмірах такі спустошення, певно, повторяли ся при кождім переходї Татар через Русь. Самі князї не чули себе безпечними, і оповідаючи про стрічі, уряджені князями ханови під час похода 1286 р., лїтописець каже, що „князи надЂяхуть ся ся избитья собЂ и городомь взятьа" 43). Розумієть ся, таке становище зовсїм не було миле. Стільки про відносини до Татар.

Найбільше визначну ролю з поміж галицько-волинських князїв, як видко вже з оповіджених фактів, від смерти Данила грав Лев, хоч, очевидно, не одно про нього упущено в оповіданню волинського лїтописця, а не одно мабуть представлено неприхильно й стороничо. Був се князь здібний, дуже енерґічний, властолюбний, і неповздержний в своїм запалї й змаганнях. Характеристика його при закінченню Галицько-волинської лїтописи, писана, очевидно, рукою иньшою, вже прихильною до нього, досить відповідає фактам: „був Лев князь мудрий, хоробрий, і кріпкий на війни: не малу відвагу показав він в числениих війнах" 44).

Натомість Володимир Василькович, як і його батько, або ще й більше, займав у полїтицї переважно пасивну ролю. Се залежало по части від його особистих уподобань, по части від того, що він тяжко хорував, уже від 1276 р., і завчасу ладив ся до смерти — судячи з оповідання, у нього був рак нижньої щоки (щелепа). Як оповідає волинський лїтописець, він милував ся в книжности, в штуцї, з великим замилуваннєм будуючи церкви й иньші будови, та споряджуючи для них ікони, книги, й ріжні богаті, артистично зроблені окраси. Лїтописець дає довгий, на кілька сторін, реєстр побудованого, спорядженого, подарованого ним (сей реєстр служить дуже важним джерелом для історії нашої культури, й значні виїмки з нього подав я вже 45), а ще верну ся в останнїй главі). Між иньшим тут згадують ся й церковні книги, списані самим князем. Для особистих чеснот його лїтописець не знаходить слів, і навіть відкинувши дещо на рахунок особливої прихильности його до свого героя, таки треба признати в Володимирі визначну своєю культурністю й гарним характером фіґуру.

„Він вмів ясно (зрозуміло) говорити про книжні річи, бо був фільозоф великий", — або як на иньшім місці сказано: „був книжник великий і фільозоф, якого не було перед ним у цілій землї, анї по нїм не буде", „він розумів що було й що котре значить (разумѢа древняя и задняя)"; „був він також зручний ловець, хоробрий, тихий, смирний, незлобний, правдивий, не хапчивий, не брехливий, ненавидів злодійство, пити не пив від молодих літ, любов мав до всїх, а особливо до своєї братиї, і присяги (хрестного цїловання) пильнував з усякою щирою правдою"; „мужність і розум жили в нїм, правда й істина водили ним, иньших чеснот богато в нїм було, а гордости не було". Широко хвалить лїтописець, в дусї свого часу, ласку й прихильність Володимира до монашого стану, його милосердє й побожність, а при тім дає інтересний портрет його: він був "високий на зріст, широкий в плечах, гарний з лиця, волосє мав ясне, кучеряве, а бороду стриг; руки й ноги мав гарні, але говорив грубо й спідню губу мав грубу". Мав тїшити ся незвичайною популярністю в своїй землї: на його похоронах „плакали ся Володимирцї, чоловіки, жінки й дїти", бояре й прості люде, свої й чужі: „Нїмцї, і Сурожцї, і Новгородцї, і Жиди — плакали ся так, як по упадку Єрусалима, як їх вели в вавилонську неволю" 46).

Володимир не мав дїтей 47). Предчуваючи близький кінець, він заповів завчасу, в присутности Льва і ханів Телебуги й Алгуя, що по своїй смерти передає свою волость Мстиславу 48). Очевидно, се було проявом неохоти, яка, видко, від довшого часу була між Володимиром і Львом. Сам Володимир поясняв, що „за гордість брата свого (Льва) и синовця свого (Юрия) не дав їм нїчого з своєї спадщини" 49). Після того й писаним тестаментом Володимир передав Мстиславу "землю свою всю и городы и стольный свой городъ Володимеръ", а своїй жінцї знов осібним тестаментом призначив город Кобринь і деякі села 50). (Сї Володимирові тестаменти, втягнені в лїтопись, зістали ся найдавнїйшими документами того рода з українських земель).

Лев і Юрий, розуміє ть ся, нїчого не могли сказати проти такої волї Володимира. Коли Володимир повідомив їх про свою волю, Лев удав повну індіференцію: „от і добре що дав (Мстиславу)! певно не буду того відберати від нього по твоїм животї! всї ми ходимо під Богом, а минї дай Боже і з своїм дати раду в теперішнїх часах!" Але в дійсности роспорядженнє Володимира діткнуло їх дуже прикро, і вони не могли його переболїти.

Юрий незадовго перед смертию прислав до Володимира свого посла, пригадуючи „свою службу" і просячи собі Берестейщини. Для більшого враження він казав, що батько Лев відберає від нього волости, але Володимир тому не повірив, і не дав, покликуючи ся на те, що він „не двою рЂчью", не може відкликати свого роспорядження супроти Мстислава, але зараз же виявив своє властиве завзятє, пославши заразом упередити Мстислава, аби й він від себе не давав нічого Юрию: „послав свого слугу доброго і вірного, на імя Ратшу, до брата свого Мстислава, і так сказав: перекажи моєму брату: „присилав до мене мій синовець Юрий, просив від мене Берестя, я ж йому не дав ні города ні села, і ти йому не давай нічого!" При тім взяв він в руку соломи з своєї постіли й сказав: „хоч би я тобі, брате мій, оцей віхоть соломи дав, то ти його по моїм животї нікому не давай." Але Юрий і його батько того не поміркували, і незадовго прислав до Володимира Лев уже від себе перемишльського епископа з тим самим: просити Берестейщини, аби то була „Володимирова сьвічка" над гробом його стрия Данила й його синів, похованих у Холмі. Володимир відтяв йому на те досить злобно: „брате Льве, княже! чи ти мене уважаєш за дурня (без ума мя творишь), що б я не розумів сеї хитрости? чи мала тобі своя земля, що хочеш Берестя? сам ти держиш три князївства: Галицьке, Перемиське і Белзьке, і того тобі не досить? мій батько, а твій стрий лежить в епнскопиї у св. Богородиці в Володимирі — чи богато ти над ним сьвічок поставив? чи дав який город, аби то була сьвічка? просив ти живим, а тепер уже і мертвим просиш? не дам не то що города, а й села не візьмеш від мене! розумію я твою хитрість — не дам!" [51])

Коли не вдало ся добути Берестейщину від Володимира по доброму, Юрий навязав зносини з Берестянами, й вони обіцяли піддати йому місто на першу вість про смерть Володимира, і дійсно так учинили [52]). Але Мстислав так настрашив Татарами Юрия й його батька, що мусїли вирікти ся всяких аспірацій на Волинь, і Володимирові землї по його смерти (вмер він 10 жовтня 1289) в цїлости перейшли до Мстислава.

Новий волинський князь до тепер грав зовсїм другорядну ролю, і його особисті прикмети дуже слабо виступають в оповіданню лїтописи. Здаєть ся, що се був нїчим не визначний князець. Принаймнї дуже прихильний йому лїтописець, шумно описуючи початок його князювання на Волини [53]), не вміє сказати йому нїякого особливого компліменту і тільки

прикладав до Мстислава лїтописну (може таки свою) характеристику Володимира, що він "правдолюбиєм сьвітив ся" в відносинах до своєї братиї, до бояр і до простих людей [54]). А хоч в своїй льояльности до покійного і до нового свого князя силкуєть ся представити їх відносини між собою як найліпшими, але таки і з його оповідання виходить, що Мстислав, уже признаний наступником Володимира, не показав особливого такту в відносинах до свого добродія й виявив досить неприємну хапчивість, що вразила й самого Володимира. Зараз по тім, як Володимир оголосив своїм спадкоємцем Мстислава, донесли йому, що Мстислав почав уже розпоряджати його майном: роздав його маєтности боярам. „Володимиру було дуже гірко на його брата, і він так говорив: „лежу в болїсти, а брат мій додав минї болїсти ще більшої: я ще живий, а він роздає мої городи і села мої! міг би принаймнї по моїм животї роздавати !" І післав Володимир посла свого до брата свого Мстислава з жалями, кажучи: „брате! ти мене анї на війнї не зловив, анї списом не здобув, анї вигнав мене з моїх городів, прийшовши на мене війною, а так зо мною поступаєш! Ти минї брат, але є в мене й другий брат Лев, і синовець Юрий, а я з вас трох вибрав тебе одного і дав тобі землю свою всї й городи, але по моїм животї, а за мого живота не маєш ти мішати ся нї до чого!" [55])

Але й незалежно від того волинський фільософ з його знаннєм попереднього й заднього не дуже мудро поступив, давши себе повести своїм особистим антипатіям до талановитого й енерґічного Льва і через сї антипатії подарувавши своє князївство, наче окрасу з своєї ґардероби, нездарному Мстиславу, замість аби злучити своїм тестаментом Волинь з Галичиною і тим привернути давню силу й значіннє Галицько-волинській державі. Лев і Юрий потрапили б ту силу й значіннє репрезентувати!

Але як би там не було, все ж таки Мстислав Данилович, завдяки свому великому й важному князївству й престіжу своїх попередників на столї — Василька й Володимира, зайняв з смертию Володимира поважне становище. Лїтописець оповідає, що литовські князї „Бурдикид і Будивид" відступили Мстиславу добровільно Волковийськ, аби лише "с ними миръ держалъ", а Конрад мазовецький, протеґований Володимиром за його житя, дуже старав ся, аби придбати собі союз і його наступника, і за помочию Мстислава дійсно здобув собі Сендомирську землю під час польської усобиці [56]). Здаєть ся одначе, що й Мстислав, як і Володимир, мав більше

нахилу до ”цивільної” діяльности, ніж до воєнної й взагалі політичної; принаймні в сей похід на Польшу він сам не пішов, а натомість літописець записує кілька його вступних справ в будівництві: він поставив камяну каплицю над гробом своєї бабки в Володимирі, камяну вежу в Черторийську [57]).

Примітки

[1]) Іпат. с. 571 і 574: а Левъ нача княжити в ГаличѢ и в ХолмѢ, по братѢ по своємь ШварнѢ. Се місце літописи давало привід до хибної гадки, що в Галичу по Данилї княжив Шварно, аж по нїм Лев (Ан.Лєвіцкий Ruthenische Theilfürstenthumer — Die Oesterr. Monarchie с. 171), але тут мова лише про наступство в Холмі.

[2]) Іпат. с. 574.

[3]) Іпат. с. 569-70, 573.

[4]) Іпат. с. 573; про дату див. Хронольоґію с. 47.

[5]) Іпат. с. 574, 575-579, 1 Нов. с. 284-5.

[6]) Іпат. с. 574-5, 580.

[7]) Умер 1279 р.

[8]) Іпат. с. 571-2, 574, 580. Про війну 1266 р. див. польські записки в Monumenta Poloniae II , 808, III, 48, 206, 308, 363.

[9]) Іпат. с. 581-2. Відгомін кандидатури Льва маємо в польських звістках, що Лев ходив з Ногаєм на Польщу, аби здобути землю Краківську й Сандомирську — Monum. Poloniae III. 50, див. про сей похід іще ibid. II. 847, 878, III. 180-1, 364. Длуґошеве оповіданнє (II с. 455) тільки риторичним бомбастом розволїкає звістку хронїк.

[10]) Іпат. с. 581-2, битва була 23 лютого 1280 р.

[11]) Іпат. с. 585, 586-7, 588-9.

[12]) Іпат. с. 599.

[13]) Про сї події розвідка Семковича Walka o monarchią 1288-1294 — Kwartalnik historyczny, 1891, IV.

[14]) Іпат. с. 614-6, про похід Льва на Шлезк — записка в Monumenta Poloniae III. 702 (1289 р.).

[15]) Умер 1290 р.

[16]) Rex Ruscie venit ad regem Wenceslaum in Brunnam — Monum. Germ. Scr. XVII c. 718. Трудно думати тут на когось окрім Льва.

[17]) pluribus annis — див. низше.

[18]) Leonem generum nostrum Ruthenorum ducem, Mitizlaum fratrem eiusdem et Wazulem filium Wazule duces Euthenorum — Theiner Monum. Hungariae I c. 393, передр. в Codex Arpad. III. 255.

Єсть звістка, що Русини були в угорськім війську підчас війни, котра випередила сю угоду — Monum. Germ. hist. Scr. IX c. 743, але сї Русини виступають в такій компанії, що дуже легко могли бути якимись збірними дружинами, не помічними полками з Галичини (Comanorum, Ruthenorum, Graecorum, Bulgarorum, Belachorum, Ungarorum) — се справедливо зауважив уже Шараневич Die Hypations-Chr. c. 87.

[19]) Грамота — Fejér V. 3. 87: власники села Вишкова (Visk) над Тисою в теп. полудн. Мармароші (в грамоті вона зачисляєть ся до Угочської столиці) випрошують собі від короля нову грамоту, замість даної їм кор. Стефаном suo priuilegio mediante, sed ipsum priuilegium receptum fuisset per Ruthenos ducis Leonis, qui tunc comitatum de Ugocha hostiliter devastarunt. З текста грамоти виходило б, що сей руський похід не став ся безпосередно перед виданнєм грамоти, а трохи давнїйше. Напад аж на Вишк, від границї положений досить далеко, виключає гадку про якийсь пограничний набіг

самих Львових людей — мусїв то бути таки похід.

[20]) В записцї Холмського евангелия: „коли ся женило Георгий князе, а отець єму в Угры ходило — тогды скончаша ся книги сия” (15/X. 1283) (Отчеть Румянцевскаго музея за р. 1892-4 і Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XIV, біблїоґр. с. 40).

[21]) Іпат. с. 585.

[22]) Monumenta Germ. hist. IX с. 716, 745. Шараневич (op. c. с. 87-8) і тут справедливо припускає можливість, що мова йде не про галицьких Русинів, хоч стилїзація другої з сих двох звісток (Continuatio Floriacensis: Andreas exercitum ducens in Austriam, in quo habuit Tartaros et Ruthenos et alias barbaras nationes) скорше б промовляла за якоюсь поважнїйшою ролею Русинів у сїм походї.

[23]) Nos Gregorius comes de Beregh officialis Leu ducis Ruthenorum et quotuor iudices nobilium de eodem damus pro memoria — потверджують угоду партий в процесї, a. D. 1299 — Fejér VI, II с. 216-7. Сей документ, з того ж ориґіналу був перед тим публїкований у Катони VII с. 1200, але видавець читав: officialis seu ducis, l і s пишуть ся подібно, але genetivus: ducis не годить ся з seu.

[24]) Codex diplomaticus comitum Zichy I ч. 129.

[25]) dum obsederamus castrum Machk occupatum a progenitoribus nostris per regem Galliciae — Fejér VIII. 2 с. 326 і VIII. 6 с. 60.

[26]) Про сей епізод низше; імя Machk, чи Magh (варіант) трохи нагадує замок Magyoros, котрого руїни лишили ся коло села Mogyoróska (по словацьки Страбске) над р. Топлею.

[27]) У Длуґоша (II. 397) Татари беруть участь в походї Шварна на Польщу 1266 р., але се додаток його власної фантазії: польські записки нїде про Татар не згадують.

[28]) Іпат. с. 575, 585, 588, 591.

[29]) Іпат. с. 588.

[30]) Іпат. с. 578-9, 585, 587-9.

[31]) Іпат. с. 578.

[32]) Іпат. с. 575-6, 581-2, Воскр. I. 172, Monumenta Poloniae II. 847, 878, III. 364. Можливо, що й татарський напад на Сендомирську землю, записаний в декотрих польських річниках під р. 1293 (Monum. Pol. h. III. 185), стояв у якімсь звязку з заходами Льва коло прилучення Люблинщини.

[33]) Левъ... єха к Ногаєви оканьному, проклятому, помочи собѢ прося отъ него на Ляхы... а Мьстиславъ и Володимеръ, сынъ Мьстиславль Данило поидоша неволею татарьскою — Іпат. с. 581.

[34]) Див. текст в прим. 14 (в сих словах є одначе ваганнє в варіантах: annua tributa і omnia tributa). Меньше вартна звістка Івана Віктрінґського, в оповіданню про події 1341 р., що татарський хан уважав Галичину своєю tanquam sibi et suis progenitoribus censuale (Fontes rerum Germanicarum I с. 438): тяжко покладати ся на докладність відомостей такого далекого хроніста, і сї слова можуть просто означати залежність Руси від Орди. Так само ще загальнїйший вираз; tributarii reges Litwinorun et Ruthenorum — Voigt Codex dipl. Prussiae III ч. 21.

[35]) Іпат. с. 536; описуючи контраст Данилової слави з пониженнєм його в Ордї, лїтописець каже: „нынѢ сѢдить на колѢну и холопомъ называєть ся, и дани хотять, живота не чаєть, и грозы приходять”. Як бачимо, риторична опись, з котрої заведеннє дани на практиці годї вивести.

[36]) Іпат. с. 595.

[37]) Таку практику знаємо докладно в пізнїйших часах на Подїлю, за Коріатовичів: гроші на контрібуцію Татарам зберали ся тільки часами, а не реґулярно, були явищем надзвичайним: див. грам. 1375 і 1392, Акты Зап. Рос. I ч. 4 і Zródła V с. 21.

[38]) Іпат. с. 591 (чи не читати: замість „єго” „єю рядьцахъ” ?).

[39]) Не було тут, як бачимо, затвердження ханом передачі володимирського стола, як думає Линниченко (див. дальше нотку на с. 103).

[40]) Іпат. с. 591, 611-2.

[41]) В сучасній літературі залежність Галицько-волинських земель від Татар часом занадто побільшуєть ся. Так нпр. Леонтович (Очерки исторіи рус. литов. права І с. 215) думав, що від часів Льва відносини Татар до галицько-волинських князів зрівняли ся з загальною нормою залежности від Орди, в якій тоді були князї великоросийських земель. Линниченко (ЗамЂчанія на статью Ржежабка с. 95), виступаючи против поглядів Ржежабка, приймав також значну залежність Галицько-волинської держави від Орди — нпр. що князї затверджували ся ханом. Полємізуючи ж з моїми поглядами, висловленими в першім виданню сеї книги, він іде ще далї в тім напрямі і стає майже на тім становищу, що й Леонтович (про се його реферат в одеськім істор. товаристві і Дополненія къ замЂчаніямь, с. 109-112). Але при сїм йому приходить ся пускати ся на ріжні способи; він каже, що з правного становища відносини до Орди були ті ж самі в Галицько-волинській державі, що й землях великоросийських, тільки фактична залежність була слабша (наче б тут противставляв ся дипльоматичний акт його переведенню в практицї, а не говорило ся взагалї про фактичні відносини), іґноруючи ріжницї в формах воєнної помочи у нас і в землях північних, толкує він сю відміну тим, що наші землї залежали ”від полудневих Татар” (sic) і т. и.

[42]) Іпат. с. 588-9.

[43]) Іпат. с. 588, 589.

[44]) Іпат. с. 615.

[45]) Т. ІІ с. 378 і далї, passim, і с. 403.

[46]) Іпат. с. 605.

[47]) Іпат. с. 593.

[48]) Іпат. с. 591.

[49]) Іпат. с. 593.

[50]) Іпат. 594-5.

[51]) Іпат. с. 599-601.

[52]) Про сей епізод говорив я в т. II с. 399-400.

[53]) Іпат. с. 613.

[54]) Іпат. с. 613, пор. 574.

[55]) Іпат. с. 592-3.

[56]) Іпат. с. 596-7, 613-4, про поміч дану Володимиром разом з Юриєм Конрадови — Іпат. с. 587, пор. Monumenta Poloniae III с. 185.

[57]) Іпат. с. 616.

Темні часи; спадщина Мстислава; сполученнє Галицько-волинської держави за Юрия Львовича; політична ситуація в перших роках XIV в.; утвореннє галицької митрополії; королївський титул Юрия; смерть Юрия. Лев і Андрій Юриєвичі, їх полїтика і союз з Прусією і відносини до Татар, литовські відносини; участь в угорських справах; руські землї й партизани за Карпатами; кінець Юриєвичів. Безкняжий час; претенденти; Юрий-Болєслав, початок його князювання; його заграничня політика: союз з Прусією й становище супроти Польщі, союз з Литвою, польсько-угорський союз і порозуміннє в справі Галичини; традиції угорської політики; відносини до Угорщини Юрия-Болєслава. Внутрішні відносини — звістки про них, релїгійна справа, протеґованнє німецької кольонїзації, відносини до боярства; смерть Юрия Болєслава; кандидатура Любарта, його роля. Любарт князем галицько-волинським.

На вступних роспорядженнях Мстислава та на звістці про з'їзд Льва з Вацлавом уриваєть ся Галицько-волинська лїтопись. З тим „кімерійська

пітьма" спадає на історію Галицько-волинських земель, бо якої небудь української літописи з сих часів не маємо, а північні літописи давно перестали подавати які небудь звістки про українські справи: політичне й суспільне житє колишнїх складових частин Руської держави розійшло ся зовсїм далеко. Скупих звісток, які можна визберати в чужих джерелах, та грамот галицько-волинських князїв, що переховали ся в чужих архивах (таких грамот до тепер звістно вісїм з р. 1316-1339) [1]), ледви вистає на те, аби лише уставити ряд галицько-волинських князїв та бодай якось в приближенню означити часи їх князювання. Тільки про останнього галицько-волинського князя Юрия-Болеслава знаємо трошечки більше.

Галицько-волинська лїтопись полишає нас в р. 1290, коли на Волини сидїв Мстислав, в Галичинї Лев, а син Льва Юрий мав Белзько-холмське князївство. Як довго ще потім княжив старий Лев, ми не знаємо. В науковій лїтературі XIX в. широко розповсюднена дата 1301 р., як рік його смерти, але доказів автентичности її нема нїяких, хоч треба признати, що сама по собі вона можлива: Лев мусїв мати сїмдесять лїт уже десь коло 1295 р. і не міг далеко перетягнути за границю XIII в. З поміж написаних його іменем грамот декотрі датовані останнїми роками XIII і першими XIV в., але з сих „Львових грамот" нема анї одної певної (хоч звістно їх in extenso кільканадцять) [2]). Одинока документальна звістка про нього з сих часів, яку досї удало ся видобути — се той документ Григория наджупана бережського, що називає себе урядником Льва в 1299 р. [3]). Подробиць про останні лїта житя Льва взагалї не маємо нїяких, окрім дуже пізньої і нічим не задокументованої традиції, що перед смертию він постриг ся в монахи і дуже змінив свій суворий давнїйше характер [4]).

Не знаємо, чи пережив Льва Мстислав, про котрого з кінцем Волинської лїтописи нїчого не чуємо, і навіть пізнїйших традицій не маємо нїяких [5]). Не знаємо також, чи лишив він по собі наступників. В волинській лїтописи ще 1280/1 р. згадуєть ся його син Данило, тодї вже, видко, дорослий, але більше ми про сього Данила не знаємо нїчого — чи пережив він батька, чи мав потомство.

До недавна була гадка, що потомки Мстислава княжили ще в 2-ій половинї XIV в. в Холмській землї. Ся гадка вийшла з одної записи на евангелїю з датою 1376 р., де якийсь князь Юрий холмський, „син Даниліа холмского"

надає чотири села холмській катедрі [6]). Сього Данила признано тим Данилом Мстиславичом, хоч при тім зіставало ся невиясненим, як опинив ся він у Холмі. Але в дійсности не можна припустити, аби в другій чверти XIV в. або пізнійше були які небудь мужеські потомки Романової династиї, й тепер в науці загально запановало переконаннє, що той Юрий Холмський, хоч би навіть признати ту грамоту автентичною (против автентичности її теж піднесено закиди), у всякім разї не може уважати ся потомком Мстислава [7]).

Треба думати, що коли по смерти Мстислава й зістали ся якісь мужеські потомки, вони недовго пережили його; бо колишнї Романові землї всї зібрали ся в руках Юрия Львовича, і він переніс свою столицю до Володимира. Се, що Юрий злучив в своїх руках і спадщину свого батька, і спадщину Володимира Васильковича, знаємо зовсїм певно: сьвідчить про се захована до наших часів Юриєва печатка, де він титулує себе rex Russie princeps Ladimerie, а потверджує се і той факт, що сини його таки дійсно володїли Волинею. Припустити, що Юрий здобув її силоміць, тяжко, бо при тодїшнїх відносинах Мстислав чи його потомки могли найти поміч і у Татар, і у Литви, так що неминуче розгоріла ся б велика війна, яка б не проминула безслїдно в наших джерелах. Як зараз побачимо, захована для нас характеристика Юриєвого князювання підносить спокій, в якім жила за його часів Руська земля, отже якусь усобицю за Волинь і з огляду на те тяжко припустити. Тому треба таки думати, що Волинь дістала ся спадщиною Юриєви, або може й його батькови ще, коли вимерла родина Мстислава. З тим — чи зараз, чи згодом, Володимир став столицею цїлої держави, і зістаєть ся такою потім при наступниках Юрия. Для його часів на таке перенесеннє центра ваги з Галичини на Волинь дає натяки знову таки його печатка, де Юрий титулуєть ся спеціально princeps Ladimerie, і на печатцї виднїєть ся герб, що був заразом гербом м. Володимира — уоружений їздець. Обставини й мотиви такого піднесення Волини й Володимира лишають ся нам незвістними.

Не можучи поставити докладної границї між князюваннєм Льва й його сина, згадаємо звістні нам події з початку XIV в., не привязуючи їх до котрогось із сих князїв спеціально. На жаль тільки, звістно тих самих фактів дуже мало.

Одним була втрата Люблинської землї. Факт сей стояв у звязку з тодїшнїми

польсько-руськими відносинами взагалі.

Ми бачили вище, що Лев в боротьбі за краківський стіл був союзником польських князів з молодшої лінії: Болєслава мазовецького (Земовитовича) і Володислава Локєтка (куявського), але заразом був також приятелем Вацлава чеського (Другого). Коли слідом по уступленню Болєслава Вацлав виступив претендентом на Краків і опановав Малопольщу, Лев, здаєть ся, зістав ся його приятелем, і як здогадуємо ся, під час його боротьби за краківський стіл здобув собі Люблинщину. Потім, в перших роках XIV в. бачимо ми Русинів союзниками Локєтка против Вацлава; здаєть ся, таке значіннє має вже звістка польських записок під 1300 р., що по тім як Вацлав опанував „усю Польщу", Русини напали на Сендомирську землю і попустошили місто Новий Корчин. Виразнійшу звістку маємо з 1302 р., коли Локєтек пустошив Сендомирську землю Вацлава „з Татарами й Русинами" [8]). Може смерть Льва вплинула на певну зміну в полїтиці супроти Польщі.

Правдоподібно, в звязку в сим полїтичним союзом галицької династиї з куявською був шлюб Юрия Львовича з донькою Казимира куявського Евфемією, внучкою Конрада мазовецького, сестрою Локєтка [9]).

Але сей союз не приніс з собою особливого щастя Галицько-волинській державі. Володислав більше сам потрібував їх, анїж їм міг бути помічним, і може бути, що як раз се перехиленнє галицько-волинських князїв в сторону Володислава коштувало їм Люблинщини: тогож 1302 року, як оповідають польські записки, шляхта краківська й сендомирська — мабуть зачувши про той напад Русинів на Сендомирську землю), вирушила їм на зустріч, а заразом напала на Люблин; русько-татарські війська прогнано, і після того руська залога уступила ся з Люблина [10]). Але союз галицьких князїв з Локєтком трівав і дальше, й по смерти Юрия бачимо в союзї з Локєтком його синів [11]).

З полїтики сих часів окрім згаданого вже союза з Локєтком можемо піднести ще союз Галицько-волинської держави з пруським хрестоносним рицарством. В пізнїйших грамотах галицько-волинських князїв сї князї, відновляючи союз з пруським рицарством, згадують, що сей союз держали Данило, Лев і Юрий. Обчислений він був передовсїм, як то ми бачили вже за Данила, головно против в. кн. Литовського, що по чвертьвіковім підупадї

по смерти Мендовга починає незвичайно зміцняти ся з кінцем XIII в. під новою династиєю і стає дуже небезпечним сусїдом для Галицько-волинської держави; пізнїйше звертаєть ся він також і проти Польщі. Поважнїйші конфлїкти Галицько-волинської держави з Литвою, що як побачимо — з певною правдоподібністю припускають ся в сучасній науковій лїтературі, одначе треба мабуть класти вже по князюванню Юрия.

Про натяки на участь в угорських справах говорю трохи низше.

З внутрішньої історії Галицько-волинської держави маємо занотувати передовсїм: уставленнє осібного митрополита в галицько-волинських землях, що стало ся коло 1303 р. Про сю подію я буду говорити ще низше [12]), а тут тільки зазначу, що при візантийськім консерватизмі в церковних справах такий факт мусїв для свого довершення вимагати довших попереднїх переговорів, так що трактовання в сїй справі мусїли почати ся значно скорше.

Цїкавим і досї загадкових явищем з князювання Юрия зістаєть ся його королївський титул: „король руський”, rex Russie, як титулуєть ся він на своїй печатцї, тим часом як його наступники: Андрій, Лев, Юрий, всї титулують себе в своїх грамотах тільки князями, dux. Чи не зістала ся отся печатка, що потім, як інсїґнїя, уживала ся його наступниками на володимирськім столї (Андрієм і Юриєм-Болеславом) одиноким слїдом коронації Юрия на короля, прикладом його дїда? Юрий представлений на нїй „в маєстатї”, на тронї, в зубчатій коронї і з скиптром в руках; він має довгу бороду й волосє. На около напись: s(igillum) domini georgi regis russie; на другім боцї печатки оружний їздець зі щитом і наоколо напись: s. domini georgi principis ladimerie [13]). Завважу, що ся печатка Юрия (звістна нам з грамот його наступників, що тої печатки уживали), становить найранїйший документальний слїд західноевропейських культурних впливів на княжім дворі, в княжій канцелярії Галицько-волинської держави, — впливів, задокументованих ще докладнїйше грамотами наступників Юрия.

Королївський титул в Галичинї появляв ся дотепер в звязку з церковною унїєю: в такій ситуації став „королем руським” Кольоман, потім Данило. Маємо і з часів Юрия звістку про унїонні переговори: Длуґош переказує зміст папської булї, близше нам не звістної — папа пригадував якомусь rex Ruthenorum його обіцянку, переказану папі в листах і через послів —

прийняти унїю з Римом і признати власть папи; Длуґош додав, мабуть уже з власної комбінациї, що сї намови папи не зробили враження на того „руського короля” і він зістав ся при грецькій вірі [14]). Чи був то дійсно Юрий, і чи стояли сї переговори з папою в якімсь звязку з його королївським титулом, годї сказати напевно.

Як довго княжив Юрий, не знаємо, бо не тільки не знаємо року смерти його батька, але й дата смерти його самого не зовсїм певна. Записка, перехована у Длуґоша, каже, що він умер 1308 р., в день св. Юрия, так само як в день Юрия родив ся і був охрещений, і пережив лише кількома тижнями свою жінку [15]). Хоч нїщо не противить ся сїй датї, але дати руських подій у Длуґоша так часто бувають непевні, що й сю його дату належить приймати з певною обережністю.

Таж записка, зачерпнена певно з якоїсь руської лїтописи, подає інтересну характеристику Юрия: „був він муж мудрий, ласкавий і для духовенства щедрий; за його управи Руська земля тїшила ся спокоєм і славила ся своїм богацтвом”. Сї остатнї слова сходять ся з иньшим, пізнїйшим жерелом — житиєм Петра митрополита, Юриєвого вибранця, писаним митрополитом Кипріяном при кінцї XIV в. Оповідаючи про часи Юрия, се житиє каже: „тогда бо бяше въ своей чести и времени земля Волынская (так зветь ся тут взагалї держава Юрия), всякимь обилїемъ и славою преимуща, аще нынѢ по многихъ ратяхъ и не такова” [16]). Очевидно, князюваннє Юрия було часами розцьвіту і сили Галицько-волинської держави, так що про упадок „блискучої” Данилової держави не було ще й мови, і територіальні страти її, про котрі будемо говорити слїдом, наступили, мабуть, уже по смерти Юрия.

Юрий полишив двох синів: Андрія і Льва, що перейняли на себе батьківщину. Першу звістку про них ми маємо в грамотї Володислава Локєтка з 27 червня І315 р. [17]). Укладаючи сею грамотою союз з скандинавськими і поморськими князями против бранденбурґських маркґрафів, Локєтек ростягає його на своїх свояків — князїв польських, на угорського короля й на „своїх племенників, руських князїв” [18]), що й вони будуть тримати ся сього союза. Після всього сказаного вище про відносини, які були між династиєю Льва й Локєтком, не може бути непевности, що мова тут іде про Юриєвих синів. З 9 серпня 1316 р. маємо грамоту видану

вже самими Юриєвичами, що називають в нїй себе Dei gracia duces tocius terre Russie — Galicie et Lademirie, й відновляють союз з пруськими рицарями.

Судячи по лїтам Юрия й звістцї про шлюб Юриєвої доньки (про сей шлюб низше), Юриєвичі могли зістати ся по смерти батька вже дорослими і від разу сьвідомо й самостійно правити землею. Що в 1316 р. вони були такими самостійними, дійсними правителями, се не підлягає сумнїву з огляду на те, що в тій їх грамотї нема анї натяку на якусь опіку, реґентську раду, або що небудь таке (навіть взагалї нема згадки про раду бояр, як нпр. в пізнїйших грамотах Андрія). Але як правили вони батьківськими землями — чи спільно, чи подїливши, і як саме подїлили, се дуже трудне питаннє, на котре пробовано ріжним способом відповісти [19]).

Як бачимо, в грамотї 1316 р. брати виступають спільно під одним спільним титулом. Се могло б насувати гадку про нероздїльне князюваннє, хоч такі факти в нашій історії незвичайно рідкі. Потім, з 1320 р. ми маємо дві грамоти самого Андрія, видані в Володимирі, і він зве себе dux ladimirie et dominus Russie (в другій — dux ladomiriensis et dominus terre Russie), отже Галичини в титулї нема, як в грамотї братів 1316 р.; з сього б найбільше простий був вивід, що Андрій як старший дістав Волинь, а Лев — Галичину [20]). Ся, як я кажу, найбільше проста і природна гадка, стрічаєть ся одначе з традицією про „Льва луцького” в ширшій русько-литовській лїтописи (XVI віка), і вона, разом з деякими другорядними обставинами, піддала гадку (досить росповсюднену в лїтературі), що Лев був князем луцьким [21]). Але традиція ся, як побачимо ще низше, взагалї дуже баламутна, а такий подїл, що Луцьке князївство дістало ся одному брату, а решта Волини й цїла Галичина другому, виглядає не дуже правдоподібно. Тому таки правдоподібнїйшою зістаєть ся перша гадка.

Дві згадані грамоти — Володислава Локєтка 1315 і Андрія та Льва 1316 р. — кидають сьвітло на полїтику Юриєвих синів. Бачимо, що вони, як і їх батько, стояли з одного боку в союзї з Локєтком (котрого становище значно поправило ся, особливо від коли він здусив краківське повстаннє 1312 р.), з другого боку — з Прусією. В грамотї 1316 р. Юриєвичі згадують, що зі сторони Прусії переговори з ними вів їх свояк комтур ґравденцький ґраф Зіґегард Шварцбурґ [22]), і вони постановили відновити давнїй союз своїх

попередників на умовах ширше списаних в інструкціях і паперах того Зіґегарда, на котрі вони й покликують ся; в самій же грамоті вони тільки обіцюють рицарям боронити їх від Татар, скоро йно довідають ся про їх ворожі замисли [23]), і „від всякого ворожого напастника”. Сей остатній, занадто загальний вираз будить певні підозріння, що тут щось замовчано, і що Татар, котрих напади не були так дуже страшні пруським рицарям, висунено в сїм договорі навмисно наперед. В тім часї пруські рицарі як раз вели завзяту боротьбу з Литвою і дуже правдоподібно, що властиво умова була уложена против сього „ворожого напастника”, небезпечного й для Галицько-волинської держави, та що гроза з сторони Литви змушувала галицько-волинських князїв шукати опори в союзї з ворогами її.

Як я вже згадував, в новійшій науковій літературі широко росповсюднений погляд, що в другім десятолїтю) XIV в. прийшло до поважних конфлїктів між Галицько-волинською державою й Литвою, і вони закінчили ся побідами Литви й відірваннєм значної частини галицько-волинської території — Дорогичинської й Берестейської землї. Сей погляд опираєть ся на однім дійсно важнім факті, що Дорогичинсько-Берестейська земля не входила в склад Волинської волости Любарта Гедиминовича, а увійшла в склад волостей Кейстута, очевидно — була відірвана від Волини ще перше, нїж вона дістала ся Любартови (близше час того відірвання годї означити). З сим звязуєть ся кілька вже меньше важних переказів пізнїйших хронїк (XVI в.): вони говорять про боротьбу Гедимина з галицько-волинськими князями, що закінчила ся смертию обох князїв (вони звуть ся тут Володимиром володимирським і Львом луцьким) та прилученнєм Волини до Литви. Відкидаючи, розумієть ся, сю звістку про прилученнє цїлої Волини, дослїдники часто приймають (з ріжними відмінами в своїх виводах), що обидва Юриєвичі дійсно наложили головою в боротьбі з Гедимином, чи разом, чи оден по другім, на початку 1320-х рр., і понесли певні територіальні страти на користь Литви [24]).

Я думаю, що оповіданнє про боротьбу волинських князїв з Гедимином о стільки баламутне, що на нїм трудно будувати які небудь виводи і брати з них не оперті на иньших, певнїйших джерелах звістки (така звістка про смерть обох волинських князїв у боротьбі з Гедимином). Натомість здогад, що Гедимин десь в другім чи третім десятолїтю XIV в. відірвав Берестейсько-дорогичинську землю від Галицько-волинської держави,

можна прийняти; але се могло так само добре стати ся за житя Юриєвичів, як і по смерти, під час галицько-волинського interregnum, тоді навіть ще й лекше [25]).

Таж умова 1316 р. дає деяку підставу судити про відносини Галицько-волинської держави до Татар. Як бачимо, в ній Юриєвичі беруть ся боронити від них пруських рицарів; з сим треба дорівняти слова Локєтка в листі 1323 р., де він, жалуючи смерти Юриєвичів, каже, що вони служили для Польщі „за необорний щит" (pro scuto inexpugnabili) против Татар. Очевидно, хоч галицько-волинські князї далї уважали ся підручниками Орди, але становище їх супроти неї було досить самостійне. Що вони уживали часом Татар в своїх інтересах, остатнїй факт того рода бачили сьмо в війнї з Вацлавом 1302 р.

Деякі, дуже побіжні й неясні, загадкові звістки маємо ще про відносини до Угорщини. Вони досї не звертали на себе уваги дослїдників нашої історії, і в них богато лишаєть ся до прояснення. Те, що маємо дотепер, походить з часів пізнїйших і кидає лише деякі ретроспективні вказівки на властиві події, а їх початок і розвій лишаєть ся незвістним.

Річ іде про участь галицьких князїв в угорських замішаннях, що наступили з кінцем старої династиї. Угорщина перейшла довгий період роскладу й внутрішньої боротьби, поки одному з кандидатів на корону Каролеви Анжу удало ся взяти державу в свої руки; поконавши иньших претендентів, він довго ще мусїв бороти ся з ріжними маґнатами, що користаючи з замішання займали майже незалежне становище в державі, відмовляючи Каролеви послушности, або виставляючи против нього ріжних претендентів. В таких обставинах навіть не можна собі припустити, щоб галицькі князї, при загально екстензивній полїтицї, по недавнїх пробах Льва до окупації угорських земель, зістали ся пасивними сьвідками угорських замішань і не пробували їх використати для себе.

Перший, дуже легенький натяк маємо в згадцї про утечу одного з претендентів на угорську корону, Отона баварського, до дому з Семигорода, де були його, зловивши, держали у вязниці. Тїкав він через Русь [26]) і по словам деяких хронїк можність утечи дав йому Юрий, „король руський", котрому передав Отона воєвода семигородський [27]). Було се в р. 1308.

Як бачимо вказівка сама по собі досить пуста, і тільки в звязку з давнїйшим і пізнїйшим наберає деякого значіння. Ліпші відомости маємо з рр. 1315-1322. Оден з угорських маґнатів-ворохобників Петро син Петне, що брав участь в рухах против кор. Кароля иньших маґнатів, як палятин Капос, Мойс, Матій Чак й ин., задумав втягнути в сю боротьбу галицького князя й противставити його Каролеви, окликавши угорським королем. Сам він володів великими маєтностями в західній части Угорської Руси, при галицькій границї, заразом був наджупаном землинським, якийсь час також і наджупаном ужським [28]), мав в сих сторонах великі впливи й засоби, і по тих недавнїх пробах галицьких князів до розширення своєї держави за угорську границю такий зворот до галицького князя був з його сторони вповнї природним. Першу звістку про се знаходимо в грамотї Кароля з перших днїв 1317 р.; в нїй читаємо, що згаданий Петро, піднявши повстаннє разом з палят. Капосом (отже десь коло р. 1315), шукав помочи „заграничного володаря і чужого пана, хотячи лукавими намовами і хитрими способами навести на нас і нашу державу чужосторонню силу" [29]). Що то був за заграничний володар, довідуємо ся з пізнїйшої грамоти Кароля (1321); між ріжними провинами Петра він згадує особливо той, що він їздив на Русь і пробував подвигнути руського князя на Кароля — аби він прийняв угорську корону і виступив против Кароля [30]). З сього великого хісна для Петра одначе не вийшло, і документи говорять про сей його замисел як пробу невдалу. Не ясно, чи галицький князь таки не схотїв мішати ся в угорські справи, чи поміч, яку він дав Петрови, не була досить значна. Петро держав ся одначе кілька років, і в 1320 р. поновив повстаннє, скликаючи своїх партизанів до повстання на Кароля [31]. Доперва десь 1321 р. удало ся вибити його з замків і маєтностей його при руській границї [32]. Можливо, що він знаходив певну опору в пограничних галицьких замках; так Кароль в иньшій грамотї того часу (1322) згадує, що з того звісного вже нам замку Machk, володїння галицького князя, чинили ся на угорські землї немилосердні напади й спустошення, так що він вкінцї був змушений йти походом відберати сей замок [33]). Виразнїйших вказівок на ролю галицького князя в сїм епізодї не маємо, і він взагалї лишаєть ся, як бачимо, дуже неясним [34]).

В 1323 р. обох Юриєвичів уже не було на сьвіті: з місяця мая того року маємо лист Володислава Локєтка до папи, де він „з жалем доносить папі,

що два остатні руські князї-схизматики, котрі були йому за необорний щит від Татар, зійшли з сьвіта, і з їх смертию приходить явна небезпечність для нього й його земель від близькости Татар: вони певно загорнуть тепер сусїдню з ним землю Руську, бо з неї звичайно побирали всякі дани” 35). Близшої дати їх смерти не маємо, мусимо її уміщати в р. 1321-3, бо ще в серпнї 1320 р. обидва брати жили, як можна то бачити з грамот Андрія тієї дати для краківських і торунських купців, де він титулує себе тільки волинським князем 36.).

В слові interitus, що ужив про Юриєвичів Локєтек, добачають декотрі натяк, що князї загинули не своєю смертию. Але середновічна латина занадто непевна, аби на її стилїзацію можна було спускати ся, а до того можна надїяти ся, що Локєтек не позбув би сеї звістки сухим: „зійшли зі сьвіта” (decesserunt ex hac luce), коли б у смерти останнїх галицько-волинськнх князїв було щось трагічне. Правда, швайцарський хронїст Іван Вінтертурський каже про них, що їх одного по другім струїли Русини 37), але се по всїй очевидности фальшива чутка, навіяна пізнїйшим фактом — отроєннєм Юрия-Болєслава; спокійна згадка Локєтка дає більше право припускати, що Юриєвичі умерли собі звичайною смертию, один по другім в тих роках.

Володислав, як ми бачили, каже про них, що вони були останнїми, отже мужеського потомства не лишили. Незвістно взагалї, чи полишили яке небудь потомство 38). Династия Данила урвала ся, й якийсь час Галицько-волинська держава зіставала ся без князя. Очевидно про такий безкняжий стан держави й говорить Володислав, побоюючи ся, що Татари заберуть сю відумерщину в свою безпосередню власть, та просячи папу оголосити хрестоносний похід на Татар. Не знати, чи се побоюваннє було тільки теоретичне, основане на тім, що татарська орда, як зверхник, може опанувати безкняжу Русь, чи дійсно щось фактично стало ся в напрямі близшого мішання Татар в галицькі справи. Та обставина, що лїтом 1325 р., папа дійсно голосив на прошеннє Володислава (і то ажількома грамотами) хрестоносний похід против Татар і схизматиків 39), підсуває гадку, що Володислав і потім далї алярмував папу, та що дійсно показувало ся якесь зближеннє між „схизматиками”, себто Русинами, й Татарами; але дуже обставати при тім здогадї не можна, бо тодї як папа оголошував свої грамоти про похід на Татар, в Галицько-волинських землях мабуть уже був

новий князь [40]). Само по собі можна без великих натягань припустити (хоч виразних вказівок на се не має), що коли перервала ся династия, між галицько-волинським боярством зарисувала ся партия чи напрям дюдей, що хотїли задержати землї в руках боярської управи, опираючи ся на татарських силах у безпосередній залежности від Орди [41]). Але сей напрям не устояв ся, перемогли більш консервативні елєменти, що привели до покликання на галицько-волинський престіл одного з свояків старої династиї, мазовецького князя Болєслава.

Претендентів на галицько-волинську відумерщину було, певно, богато. Припадком довідуємо ся нпр., що Генрих глоговський (на Шлезку) і його брат Ян титулували себе в 1324-5 р. князями Галичини і Лодомерії, і сї титули признавав за ними папа [42]). Можливо, що і з ріжних руських династий, посвоячених з династиєю Данила, заявляли ся кандидатури (нам незвістні). Але те, що бояре поминули руську династию (не залежно від того навіть, чи виступали з неї які кандидати) й узяли собі на стіл мазовецького княжича — факт дуже характеристичний: він вказує на глубоке відокремленнє, відчуженнє Галицько-волинської Руси від решти земель колишньої Київської держави, — відчуженнє, сотворене головно клином литовських анексів і безпосередно залежних від Татар територій: сї литовські анекси й татарські територїї в. ті часи могли майже зовсїм стикати ся з собою й відтинати Галицько-волинську державу від східнїх земель.

Як виразно говорить польський хроніст Ян з Чарнкова, і як воно само собою правдоподібно, бояре самі вибрали собі князем княжича Болєслава, він не був їм накинений якоюсь сторонньою силою [43]). Він був сином Марії, сестри Юриєвичів, виданої за князя мазовецького Тройдена, одним з старших, а мабуть таки й найстаршим з його синів [44]). Як великий був він тодї, не знати, але той факт, що в грамоті 1325 р. виданій ним уже мабуть в Володимирі, нема вказівок на якусь опіку, міг би вказувати на те, що князь дуже молодим тодї не був [45]). Хрещений на католика, з іменем Болєслава, він потім, очевидно — в звязку з своєю кандидатурою на галицько-волинський стіл, перейшов на православну віру і прийняв імя Юрия, з котрим потім усе виступає яко руський князь. Правдоподібно, сей перехід став ся вже по смерти його вуїв, чи з власної його охоти, чи на жаданнє

галицько-волинських бояр — не знати [46]). Подвійне його імя — Болєслава-Юрия наробило баламуцтва в науці: до недавна відріжняли Юрия II, уважаючи його останнїм Даниловичом — сином Андрія чи Льва, від Болєслава Тройденовича, що нїби то вже по смерти його зайняв галицько-волинський стіл. Ся помилка тепер вже висьвітлена вповнї — в Юрию ми маємо друге, руське імя Болєслава Тройденовича, що став галицько-волинським князем, по короткім безкоролївю, по своїх вуях Андрію й Льві [47]).

В 1325 р. Юрий-Болєслав видає вже грамоту, титулуючи себе dux Russie. Означення місця на нїй бракує. Привішена до грамоти маєстатична печатка Юрия Львовича, котрої й пізнїйше уживає Юрий-Болєслав, показує, що Юрий-Болєслав тодї мав в руках інсіґнїї галицько-волинських князїв. Скромний його титул на сїй грамотї, в порівнянню з грамотою 1327 р. де він титулує себе dux terre Russie, Galicie et Ladimerie, може піддавати здогад, що він тодї ставив свої перші кроки як галицько-волинський князь [48]). З рештою нїяких подробиць про його прихід на галицько-волинський стіл не маємо [49]). Звістний уже нам Іван Вінтертурський говорить про Юрия-Болєслава, що його поставив руським князем татарський хан [50]), і се б можна розуміти як відгомон затвердження його татарським ханом, але що хронїст сей виходить взагалї від погляду про дуже тїсну залежність Галицько-волинської держави від Татар (так що у нього й остатнї Юриєвичі виступають татарськими намістниками), тож і на се покладати ся не можна, тим більше, що практика затвердження князїв Татарами в Галицько-волинській Руси нам незвістна [51]). Здогад декотрих новійших дослїдників, що Юрий-Болєслав з початку опанував тільки якусь частину Галицько-волинської держави і тільки згодом розширив свою власть на цїлу [52]), не має нїякої підстави в джерелах.

Для часів сього цїкавого руського князя з польської династиї ми маємо троха більше відомостей нїж за його попередників — і що до заграничної полїтики і що до внутрішнїх відносин.

В заграничній полїтицї передовсїм звертають до себе нашу увагу численні, аж чотири, трактати Юрия-Болєслава з прускими рицарями [53]). Що до першої грамоти, 1325 р., як я що йно зазначив, є можливість, що він видав

її ще як пів-претендент на галицько-волинський стіл. Грамота 1327 р. містить у собі буквальне повтореннє грамоти Андрія й Льва з 1316 р. — по просту відписана з неї [54]); вона могла бути виставлена як потвердженнє грамоти 1325 р., після того як Юрий-Болєслав засів уже міцно „в своїм стольнім місті Володимирі”, як називає він його тут [55]). Але при тім інтересне те, що виданнє сеї грамоти припадає як раз на час, коли між Прусією й Локєтком зачинала ся завзята війна. Прусія в сїй війнї мала по своїй стороні Шлезк, Мазовію, Литву, тим часом як князї куявські тримали ся більш невтрально; грамота Юрия-Болєслава 1327 р. має значіннє забезпечення невтральности і з його боку супроти війни Прусії з Локєтком, а може й більш прихильного для Прусії становища.

На такім становищу Юрий зістав ся протягом усеї національної польської боротьби з Нїмцями за Локєтка, бо в грамотї 1334 р. він згадує про приязнь з Прусією, що зіставала ся ненарушеною від часів Романа. На причину диплрьоматарного відновлення сеї приязни в 1334 р. мабуть вказує кінцева фраза її, де Юрий каже, що уважав потрібним відновити її для того, аби „замкнути роти тим, що виють і брешуть на сей союз та силкують ся його розірвати”. Найправдоподібнїйше, такі старання до розірвання союзу Юрия з Прусією виходили зі сторони молодого польського короля Казимира, і з сього погляду замітне знову те, що ся грамота була видана тоді, коли зближав ся кінець перемиря Прусії й Польщі (кінчило ся на зелені сьвята 1334 р.), і обидві сторони мусїли оглядати ся за союзниками до можливої нової боротьби. Юрий зістав ся союзником Прусії, й півтора року пізнїйше, правдоподібно — з нагоди переміни на урядї великого магістра, видав нову грамоту, де потверджував давнїй союз з пруськими рицарями.

Безперечно, в сих частих відновленнях союзу ініціатива мусїла виходити від пруських рицарів, котрим дуже важно було під час своєї боротьби з Польщею задержати в невтральности такого сильного князя як Юрий-Болєслав. Юрий, як бачимо, супроти польського короля вповні задержав собі полїтику вільної руки. Здаєть ся навіть, що потім відносини між Юриєм-Болєславом і польським королем ще погіршили ся, судячи зі звістки (на жаль дуже скупої), що 1337 р. Татари разом з Русинами напали на Люблинську землю і попустошили її, а самий Люблин тримали в облозї 12 днів і тільки як татарського воєводу забито стрілою, покинули облогу [56]). Той факт, що виступає тут Люблин, предмет давнїх аспірацій галицьких

князїв, піддає гадку, що сей похід міг бути дїлом Юрия-Болєслава.

Натомість наступило очевидне зближеннє між Галицько-волинською державою й Литвою. Окрім того, що не маємо в джерелах ніякого сліду конфлїктів між ними, маємо вказівку на се зближеннє у шлюбі Юрия з донькою Гедимина: 1331 р. він оженив ся з нею в Плоцьку, вихрестивши її наперед; при хрестї вона дістала імя Евфемії, а в ґенеальоґіях зветь ся скорочено Офкою [57]). Я уважав би правдоподібним, що сей шлюб був тільки початком ще тїснїйшого зближення Юрия-Болєслава до Литви; жінка Любарта — котру звичайно уважають донькою котрогось з Юриєвичів, в дійсности була може донькою Юрия-Болєслава [58]), і що не маючи синів Юрий в якійсь мірі признав Любарта своїм евентуальним спадкоємцем, як оповідає найдавнїйша русько-литовська лїтопись: „а Люборта принялъ володимерский князь к дотце во Володимеръ и в Луческъ и во всю землю Волынскую" [59]).

Так вирисовувала ся поволї та ситуація, яка потім з цїлою виразністю зазначила ся по смерти Юрия-Болєслава. Особливо полїтика Юрия-Болєслава супроти Польщі дуже інтересна: в нїй можуть крити ся завязки пізнїйших епохальних подій — походу Польщі на Русь. Вступом до нього послужила польсько-угорська угода в справі Руси, викликана мабуть сею полїтикою Юрия-Болєслава. Справа се дуже темна, і для її зрозуміння ми мусимо кинути погляд на становище інтересованих держав.

Польща тодї що йно виходила з страшного розбитя й занепаду, що не минув безслїдно потім для всеї її пізнїйшої історії, не вважаючи на періоди могутности й блеску. Державна криза, приготовлена уже попереднїм, розвинула ся в усїй страшнїй своїй силї з кінцем XIII в.; Польща розбита на кілька нїчим не звязаних ґруп князївств; на великокняжім престолї чеський король; міста в руках чужого, нїмецького міщанства, що творило державу в державі з своєю осібною орґанїзацією; поруч нього такаж друга небезпечна держава церква; а на півночи, засївши дорогу до моря, закоренило ся пруське рицарське брацтво, вдираючи ся в польські землї. В такім станї, розумієть ся, пішли в непамять старі традиції Польщі про боротьбу з Русію за пограничні — побужські й карпатські землї. Перевага рішучо лежала по сторонї Руси, й Польщі приходило ся тримати ся на оборонній стопі (боротьба за Люблин, пляни Льва на краківський стіл).

Подвигненнє Польщі з сього занепаду з незвичайною зручністю й енерґією

розпочав Володислав Локєтек; але смерть забрала його в половині роботи, коли перед ним заблисли тільки перші прояви ліпшого (приборканнє німецького міщанства та духовенства, побіда над пруськими рицарями). Син його Казимир, що заступив місце батька 1333 р., різко розірвав з батьківською політикою збирання польських земель. 1336 р. укладає він угоду з Чехією і за виреченнє чеського короля з претензій на польську корону вирікаєть ся на користь Чехії всяких прав на Шлезк. Разом з тим уложено провізоричну угоду з пруськими рицарями (остаточно потверджену в р. 1343): Казимир відступав їм Поморє (Померанію), землю Хелминську й Михаловську з сусїднїми польськими округами, і таким чином вповнї відгорожував Польщу від моря.

Сї трактати вповнї зрозумілі — їх диктувало бажаннє спокою, чим би не толкували сього бажання: чи глубокими плянами внутрішнїх реформ Польщі, чи легкодушним змаганнєм позбути ся за всяку цїну тяжких клопотів. Та слїдом за ними пішов трактат далеко більше загадковий: на з'їздї в Вишгородї в 1339 р. Казимир укладає з своїм зятем Каролем Робертом королем угорським угоду, і в нїй було постановлено, що як Казимир не буде мати синів, то по смерти його польська корона, поминаючи Пястовичів, має перейти до угорського королевича Людовика, сина Кароля й Казимирової сестри Єлисавети, угорського престолонаслїдника [60]).

На жаль, самого трактату ми не маємо, й не знаємо, чим в нїм мотивував Казимир таке своє рішеннє, що стає справдешньою загадкою для сучасних дослїдників. Що правда, угорський король був старинним і дуже важним союзником Локєтка й Казимира в їх загроженій позиції, а нинїшня ідея національної держави, що виключає подібні династичні дарунки, була в тодїшнїх часах незнана. Але все таки сей дарунок анжуйській (андеґавенській) династиї Кароля зі сторони Казимира виглядає дуже дивно, особливо після того як Казимир такими тяжкими жертвами забезпечив уже Польщі спокій від сусїдів, отже потрібував угорського союзу меньше нїж перед тим.

Ріжними способами, дуже хитрими й далекими об'ясненнями пробувано пояснити сю резіґнацію Казимира, але одиноке можливе об'ясненнє те, що Казимир цїною сеї резіґнації діставав якісь уступки чи приречення від угорського короля, отже що се не був дарунок з його боку. Таку уступку з

угорської сторони мусимо шукати власне в руській справі.

Ми маємо натяки (як побачимо потім), що вже в 1340 р. угорський король супроти Галичини поступав солідарно з польським; виразно ж бачимо їх союзниками в пізнійшій акції, в р. 1349-50. В умові кор. Людовика з Казимиром з 1350 р. знаходимо виразний відклик до якоїсь угоди в руській справі: уложеної з Казимиром за кор. Кароля, що вмер р. 1342; оружні виступи Польщі й Угорщини зараз на першу вість про смерть Юрия-Болєслава, коли ще не було часу їм порозуміти ся в сій справі, дають дорозумівати ся, що таке порозуміннє наступило ще за житя Юрия-Болєслава. Дуже правдоподібно отже, що вже під час пертрактацій за престолонаслідство наступила угода в руській справі між угорським і польським королем, і що зроблені в ній уступки в руській справі з угорського боку були власне компензатою за спадщинне право на польську корону, признане угорському королевичу [61]).

Ся угорсько-польська угода 1339 р. в такім разї була повтореннєм, з певними змінами, звістної Спішської умови 1214 р., що так само робила компроміс претензій Угорщини й Польщі до Галичини. Як тоді, так мабуть і тепер, початок до сього компромісу вийшов від польської сторони. Угорщина числила за собою традиційні права на Галицько-володимирську державу й не мала причини кликати Польщу, аби з нею ділити ся тими правами.

Ми знаємо, що Угорщина вже при кінці XI в. почала простягати руку по галицькі землї. Катастрофа 1099 р. вправді перебила сї аспірації, й угорські пляни на Галичину відновляють аж століте пізнійше — в 80-х рр. XII в., підчас галицьких замішань. Угорщина вперше приходить тоді до окупації Галичини, хоч і не довгої. З смертию Романа угорський король бере на себе з ролею опікуна його сиріт і ролю зверхника Галицько-волинської держави. Від тоді „король Галичини й Волини”, Galiciae Lodomeriaeque rex — стає постійним титулом угорських королів, і вони задержують його й тоді, коли по кількох, досить ефемеричних пробах окупації Галичини тратять всякий реальний вплив на неї — зі зміцненнєм становища Данила [62]). Вправді не знаємо, о скільки якісь зверхничі права чи сенїорат угорського короля признавав ся коли небудь галицькими князями; коли з кінцем XIII в. ми бачимо слїди аґресивної полїтики галицьких князїв супроти Угорщини, розумієть ся, трудно думати про яке небудь признаннє старшинства

угорського короля. Але зі зміцненнєм становища угорського короля в дальших десятолїтях XIV в. могли віджити старі традиції про права Угорщини на галицьку Русь, і польський король мусїв числити ся з сими претензіями Угорщини: коли він ставив якісь пляни на Русь, то щоб не попсувати приязних відносин з Угорщиною, не накликати конфлїкту з нею, мусїв постарати ся про компроміс. Обидві держави мусїли вже при сїм першім пактованню стояти на тих самих становищах, на яких бачимо їх в угоді 1350 р.: угорський король признавав Галицьку державу власністю угорських королїв, своїх попередників, отже і своєю (regnum Russie predecessorum nostrorum regum Hungarie fore dignoscebatur et per consequens nostrum fore dignoscitur), так що коли дїлив ся правами на неї з польським королем, то робив се з ласки, як уступку [63]). Такою уступкою і заплатив мабуть кор. Кароль за право спадку в Польщі для свого сина, а що Польща шукала тут його згоди на компроміс, се відбило ся й на їх умовах. Як то звичайно буває, що хто чогось добиваєть ся, то при компромісі робить і більші уступки, так і Казимир мусїв прийняти всякі застереження дальших прав угорського короля на Галичину. Пізнїйша умова 1350 р., що реґулювала відносини обох держав до Галичини після того, як її здобуто, мабуть і тут стояла на тім же становищі, що й пактовання 1330-х рр. По умові 1350 р. Галичина мала зіставати ся й далї приналежністю угорської корони, і Казимир тільки за свого житя міг її уживати. Так воно, кажу, було мабуть і в умові з Каролем. Коли може стилїзація умови була инакша, принціп мусїв бути той самий.

Ставлячи такі здогади (бо за браком докладнїйших сучасних відомостей для непевностей зістаєть ся тут богато місця, і більше як здогадом я сього й сам не назву), мусимо відповісти на питаннє: що могли викликати такі пляни Польщі на Галицьку Русь? На се питаннє зовсїм певної відповіди, розумієть ся, не може бути. Сучасні письменники підсувають далекосяглі пляни Казимиру — що він тратячи одно море для Польщі, хотїв пробити її дорогу до другого; але при трезвійшім погляді на обставини XIV в. таких здогадів нїяк не можна ставити. Лїпше зістати ся при далеко простїйших мотивах, і власне неприхильне становище Юрия-Болєслава супроти Казимира, що з кінцем 1330-х рр. могло ще погіршити ся й перейти просто в вороже (пор. звістку про той похід Татар і Русинів в 1337 р. на Люблинську землю) могло послужити першим імпульсом до того. Заразом показували ся все виразнїйші симптоми непевного становища Юрия-

Болєслава на галицько-волинськім столї в його відносинах до боярства, може ще які иньші користні для Польщі обставини, і у Казимира легко могла виникнути гадка — зігнати з галицького стола свого кузена, або користаючи з замішань забрати собі його землї. (Могла тут вплинути память про полїтику Лєшка Білого, з початків XIII в., супроти Романової спадщини, й традиції про давнїйшу боротьбу за західню Русь, але то вже меньше правдоподібно). Треба було лише порозуміти ся з Угорщиною, і се було зроблене.

Супроти такого значіння сього моменту в пізнїйшій історії України було б дуже інтересно здати собі справу з відносин Юрия-Болєслава до Угорщини. На жаль, джерела тут не дають зовсїм нїчого позитивного. По тих натяках про участь галицьких князїв у внутрішнїх війнах Угорщини, про які я згадував, маємо здогади про пляни походу кор. Кароля на Русинів в 1330-х рр. — здогади оперті одначе лише на досить неправдоподібнім толкованню одної булї [64]), і потім одну лїтописну звістку, досить стару, але змістом своїм зовсїм загадкову. „Року божого 1338 коло сьвята Петра і Павла, читаємо в угорських хронїках, прийшов князь руський Лотка (вар.: Лочка) з вибраним полком своїх вояків до Вишгороду, до короля угорського Кароля, обіцюючи йому всяку приязнь” [65]). Стилїзація звістки вказувала б, що тут іде мова не про якогось галицького боярина, як думали часом, а таки князя. Чому він називаєть ся „Лотка”, Аллах знає, але коли се руський князь, то найприроднїйше приходить ся бачити тут Юрия-Болєслава [66]). В такім разї ся звістка говорила б нам, що разом з тим як укладало ся порозуміннє між Польщею й Угорщиною в справі Галицької Руси, Юрий-Болєслав — може прочувши про сї звернені против нього переговори, попробував перебити їх й перетягнути на свій бік угорського короля, зложивши йому парадну візиту, але сей маневр йому не удав ся, й угорський король зістав ся союзником Польщі й став по її сторонї в справі Галицької Руси.

З внутрішнїх відносин часів Юрия-Болєслава особливо важне значіннє мав конфлїкт, що вийшов між Юрием і його боярами і мав великий вплив на полїтичну ситуацію того часу, остаточно закінчивши ся трагічною смертию сього князя. Ті об'яснення, які дають сьому конфлїкту джерела, кидають де що сьвітла на внутрішнї відносини взагалї. Іван Вінтертурський, переказуючи поголоски, які дійшли до нього, каже, що Юрия-Болєслава струїли „по довгих лїтах доброї управи за те, що він став розмножати число

латинників і їх віру”. Ширше оповідав про се иньший сучасник — пражський крилошанин Франтішок: „сей князь, ревний до правої віри, спроваджував з ріжних країв католицьких сьвящеників і богословів, бажаючи защепити правдиву віру у Русинів і викоренити їх схизму, ті ж, жалуючи своєї віри, струїли князя і богатьох католиків позабивали ріжними способами”. Подібне каже й пізнїйший дещо Ян з Чарнкова: вбили Юрия за те, що він „хотів перемінити їх закон і віру”. Инакші поголоски переказують записки т. зв. Траски: що Юрий „був дуже неповздержний в відносинах до своїх підданих: вязнив їх і вимагав від них грошей, відберав у них доньок і жінок та безчестив, й наводив на них иньші народности — Чехів і Нїмців; здаєть ся, що через такі кривди вони йому й смерть заподіяли” [67]). Отже сї поголоски, написані незалежно від себе кількома авторами, підносять такі причини незадоволення на Юрия-Болєслава: він протеґував латинство; він старав ся змінити порядки (legem) землї; він протеґував чужинців, Чехів і Нїмців, запрудивши ними землю; нарештї — він чинив насильства над людьми й жив роспустно.

Полишивши на боцї сю остатню поголоску, підозрілу своєю банальністю, та й не піддержану иньшими джерелами (Іван Вінтертурський як раз противно каже, що Юрий правив добре) — ми властиво можемо звести иньші поголоски до одної характеристики: Юрий-Болєслав роздражнив своїх підданих тим, що бувши по свому вихованню латинником і прихильником польсько-нїмецького укладу, занадто необережно став накидати латинство і нїмецькі порядки Русинам, і се привело до конспірації. Се було-б вповнї правдоподібно, а натяки на щось таке ми знаходимо і в сучасних урядових актах. Папа згадує в однїм своїм листї з 1341 р. про реляцію Казимира, де той писав йому, що „схизматицький нарід руський отруїв князя руського Болєслава, сина католицьких батьків, і немилосердно позабивав иньших католиків, які були прихильні до того князя за його житя”. Як бачимо, і тут повстанню на Болєслава надаєть ся релїґійна закраска, а окрім самого Болєслава рух сей звертаєть ся й на його прихильників-католиків, по всякій очевидности — чужинців.

Що Юрий-Болєслав, перейшовши на православну віру, зіставав ся прихильником католицтва, в тім трудно сумнївати ся. Чутки про його прихильність до латинства були причиною, що вже дуже скоро по його приходї на володимирський стіл папа заходив ся навертати його на католицтво. Ми маємо папські листи з червня 1327 р., де він пише, що з

великою утїхою довідав ся про замір Болєслава, руського князя, перейти від схизматицького грецького обряду до римської церкви, і намовляє Болєслава, аби таки дійсно „звернув ся спасенно до сьвіта правди”, а в осібнім листї до Локєтка просить його, аби впливав на Болєслава своїми батьківськими намовами в сїм напрямі [68]). Часто висловлювано гадку, що сї листи папи були відповідею на висловлене Юриєм-Болєславом на адресу папи бажаннє перейти на латинство; але зміст папських листів на се нїчим не вказує. Так само загально прийнятий погляд, що Юрий дійсно слїдом таки вернув ся до католицтва, уважаю безпідставним: в зацитованім вище листї 1341 р. папа, говорячи про побитих Русинами латинників [69]) — слуг Юрия, його самого зве тільки сином батьків-католиків [70]): з сього очевидно, що Юрий умер таки православним, на латинство сам не перейшов. Але звістки про його прихильність латинству через те своєї ваги не тратять [71]). Інтересна з сього погляду звістка, що Юрий женячи ся з донькою Гедимина, охрестив її й весїлє справив в Плоцьку, на Мазовшу [72]); очевидно, він зробив се не у себе, в Володимирі, хиба з якихось спеціальних причин, і справедливо здогадують ся, що се зроблено було для того, аби вихрестити жінку не на грецьку, а на латинську віру.

В чім могли проявляти ся змагання Юрия-Болєслава „викорінити схизму” [73]), „змінити віру” [74]), своїх підданих, тяжко сказати, і се обвинуваченнє мабуть скорше треба вважати аґітаційним мотивом [75]). Коли сам Юрий, як ми бачимо, зістав ся при православній вірі, тим меньше міг брати ся до якихось острих способів ширення латинства; та й за слабе його становище було на се. В дійсности мабуть се ширеннє латинства обмежало ся тим, що Юрий давав легкий приступ на Русь латинському духовенству й латинникам; з його прихильности могли користати католицькі місії, сьвященики й монахи, і католицькі кольонїсти Руси, а можливо — що він і сам спроваджував їх.

Що до протеґовання чужоземної, латинської кольонїзації на Руси, то памяткою заходів Юрия коло неї зістала ся його грамота м. Сяноку на нїмецьке право, видана в Володимирі 1339 р. [76]). В нїй надає він війтівство в Сяноку свому слузї Бартку з Сендомира, з правом на третину податків з міщан, з юрисдикцією і з иньшими вигодами звичаєм подібних надань (грамота взагалї уложена в формі звичайного надання маґдебурського

права); міщанам сеї нової громади дасть ся 15 літ свободи від податків, а ті національности, з котрих Юрий сподівав ся осадників новій громаді, вичислені так: „чи то буде Німець, чи Поляк, чи Угрин, чи Русин”.

В сих словах часом добачали доказ того погорджування Русинами, на котре натякають звістки про Юрия, але властиво сї слова тільки показують, що ті осади з німецьким правом були передовсім обчислені на заграничних кольоністів. Що сьвідками на грамоті бачимо двох війтів німецького права — з Бохнї і de Warsov [77]), та ще одного або двох Нїмців — се також зовсїм природне явище при наданню грамоти на німецьке право [78]). Може бути, що Юрий показував особливу прихильність до німецької кольонїзації та до орґанїзації громад німецького права, і се дало потім причину до того обвинувачення, що він „понаводив” на Русь чужинців. Але німецьку кольонїзацію й орґанїзацію на німецькім праві бачимо ми на Волини й Галичинї ще в XIII і початках XIV в., і прихильність та зажилість з німецькими осадниками показують старші князї, як Василько, Лев й ин. (пор. вищенаведений епізод обіда у Маркольта Нїмчина [79]).

В складі вищих урядників Юрия-Болєслава, як він представляєть ся сьвідками його грамот 1334 і 1335 р., пробувано теж знайти доказ, що він обсаджував вищі уряди чужинцями [80]). Але імена сих сьвідків говорять противне — в переважній масї се імена чисто руські, не-руських не можна на певно вказати, німецьких або польських рішучо нема анї одного. На чолї їх стоїть епископ, між боярством перше місце займає Дмитро Дедько, голова боярства і управитель Галичини по смерти Юрия-Болєслава: його вже певно нїяк не можна уважати креатурою Юрия.

Таким чином звістки, які нам удало ся зібрати про Юрия з фактів його князювання, вказують, що коли поводи до тих закидів против нього, переказаних поголосками, і дійсно були, то якихось крайностей в його поступованню ми не можемо сконстатувати. Чи треба се пояснити скупим запасом сих відомостей, чи тим, що в поступованню Юрия були дійсно тільки поводи, які були ужиті до аґітації против нього його противниками серед боярства, так що в тих посмертних поголосках ми маємо відгомін лише сих аґітацій, які побільшали факти й надавали їм хибне осьвітленнє? Сього питання не розвяже нам тепер мабуть нїхто.

Той факт, що на перших грамотах Юрия ми не стрічаємо згадки про

боярську раду, тим часом як грамоти 1334 і 1335 р. видають ся з участию боярства, дав деяким новійшим дослїдникам підставу до здогаду, що Юрий в перших роках правив незалежно від боярства, але пізнїйше боярство його опанувало, і на ґрунтї напружених відносин між ним і Юрием прийшло потім до траґічного конфлїкту [81]).

Сей погляд вимагає у всякім разї деяких поправок. На відмінах тих грамот від попереднїх взагалї тяжко будувати які небудь виводи, бо як було вказано, грамота 1325 р. не знати ще в яких обставинах видана була, а грамота 1327 р. буквально і невільничо відписана з грамоти 1316 р., отже має дуже малу вартість для нас. Через те й говорити про відмінне становище Юрия на початках і при кінцї його князювання ми не маємо ніякої підстави.

Приймаючи на підставі жерел, що Юрий не був накинений галицькому боярству, а закликаний самим боярством, або певною (переважною) партією серед нього, ми мусимо припускати, що боярство мало велику силу й великий вплив на управу протягом всього його панованя. Грамоти 1334 і 1335 р., де вищі двірські урядники і воєводи виступають не як прості сьвідки, а участники княжої умови й поруч княжої печати вішають свої печатки, служать виразним проявом такого великого впливу. Дуже правдоподібно, що сей вплив, ся боярська опіка докучала Юрию; його титул на грамотах 1334-9 р.: "з Божої ласки прирожденний князь" [82]) міг бути протестом князя против сеї опіки: він хотїв уважати себе князем прирожденним, а не з ласки боярської посадженим. З рештою ж не можемо сказати, чи брав ся Юрий на якісь способи боротьби з боярством. В його становищу се було дуже небезпечне; що найбільше — опираючи ся на сильнїйшу партию, міг він якийсь час поборювати слабші.

При напружених відносинах між Юрием і боярством, при істнованню між боярами сильних противників, прихильність Юрия до латинства, до латинсько-нїмецьких культурних і суспільних форм легко могла послужити аґітаційним мотивом, хоч Галичина й Волинь зовсїм не визначали ся якоюсь відчуженністю від заходу, а й Юрий, судячи по його самостійній полїтицї супроти Польщі, ледво чи був простим невільником тих взірцїв, на яких сам був вихований [83]).

Опираючи ся на незадоволеннє народа, може бути — в значній мірі

приготоване самою їх аґітацією, вороги Юрия відважили ся позбути ся його. Утворила ся конспірація, і вона привела до його убийства. Його отроєно 7 цьвітня 1340 р., як каже одна ґенеальоґічна записка — в Володимирі [84]). Іван Вінтертурський переповідає поголоску, що отрута була така сильна, аж тіло розлетіло ся на кусні (sic!). Франтішок пражський називає се виразно ділом бояр. Разом з тим по ріжних містах держави побивано головнійших, найбільше зненавиджених прихильників Юрия — чужинців, котрими він себе окружав, і взагалї латинників [85]).

Се дає понятє, під якими окликами вела ся аґітація против Юрия-Болєслава. Про властиві мотиви провідників конспірації можемо лише здогадувати ся. Укладаючи її, провідники мусїли водити ся, судячи з цїлої обстанови, чимсь більшим нїж простою злобою до Юрия. Кільковікова історія галицько-волинського боярства каже шукати і в сїй події прояву боярських змагань до власти і впливів.

Урядити боярську олїґархічну републїку воно не відважило ся кільканадцять лїт перед тим, перед покликаннєм Болєслава Тройденовича, коли мало управу фактично в своїх руках, не відважало ся й тепер. Нї в самім собі, нї в иньших чинниках воно не знаходило на те опертя. Народнї маси воно може й потрапило підняти на Юрия, але шукати в народї опори — було не в традициях боярства. Бачимо слїдом його союзниками Татар, але цїловікова історія татарської зверхности мусїла научити, що на Татар, як на якийсь постійний помічний чинник не можна числити в полїтицї: сею елєментарною силою нїколи не можна було правити, анї докладно на неї числити. Треба було щось більше конкретне.

Увага боярства спинила ся на Любартї. Член могутньої династії, репрезентант держави, що й тодї вже була руською більше як литовською, чоловік молодий і в галицько-волинських справах новик, без усяких традицій, надавав ся він дуже добре для княжої фірми, під котрою боярство могло надїяти ся правити землею. Ще лекше насувала ся його кандидатура, коли припустити (а се зовсїм можливо) [86]), що Юрий прийняв молодого князя „на ґрунт", давши йому до управи котрусь з волинських волостей. В такім разї кандидат був під рукою, й кандидатура його була так природною, як тільки взагалї могла бути.

Та незвичайна легкість, з якою по смерти Юрия Любарт опанував

Галицько-волинські землї й значна сила й витрівалість, з котрими сї землї потім його тримали ся, піддають здогад, що мабуть уже за житя Юрия була сильна партия Любарта між галицько-волинським боярством, і вороги Юрия, зводячи його зо сьвіта, вперед оглядали ся на Любарта, як на будущого його наступника.

Припускати одначе, що Любарт особисто був вмішаний в боярську революцію, нема підстави. Пізнійша пів-урядова чи урядова традиція, переказана давнійшою русько-литовською лїтописею, що Любарт дістав галицько-волинські землї спадщиною, з рукою доньки остатнього волинського князя [87]), не годить ся з таким припущеннєм, особливо коли прийняти, що тестем Любарта був сам Юрий-Болєслав. З рештою і в численних оповіданнях сучасників, які ми маємо про смерть Юрия, тодї не була б промовчана роля Любарта, тим більше, що се давало зовсїм инакше осьвітленнє пізнїйшій боротьбі Казимира з Литвою.

Се припущеннє, що в боярських кругах Любарт був вперед признаним наступником по Юрию-Болєславі, і боярська революція мала в плянї висадити Любарта на княжий стіл, потверджуєть ся дальшим всїм, що знаємо про становище Любарта в галицько-волинських землях.

Передовсїм очевидно, що Галицько-волинські землї, себ то галицько-волинське боярство (бо воно стояло на чолї їх і фактично держало в своїх руках) добровільно признало Любарта своїм князем і тримало ся його далї, не вважаючи на ту боротьбу, яку приходило ся витримувати з иньшими претендентами, і досить слабку й доривочну поміч з боку литовських князїв. Сотнї нагоди мало воно позбути ся сього князя, коли б він був накинений йому силоміць, особливо в перших роках, коли з смертию Гедимина (1341) розділила ся його держава й стратила всяку одність і силу. Вистало б напустити на Любарта Татар з кінцем 1340 р., як напустили їх бояре на Польщу й Угорщину, і було б від разу по нїм. Але боярство сього не зробило, противно — міцно його тримало ся. Очевидно, Любарт був висаджений на галицько-волинський стіл самими боярами, вперед ними назначений собі князь.

При тім його признало наступником Юрия-Болєслава боярство всїх земель, які до Галицько-волинської держави в момент смерти Юрия належали, безпосередно зараз по смерти Юрия.

Що Любарт по смерти Юрия-Болєслава уважав ся князем не тільки на Волини, але і в Галичинї, на се є кілька вказівок. На першім місці я таки поставлю звісний святоюрський дзвін, дарма що в новійшій історіоґрафії його мало гоноровано. Дзвін сей має напись: „въ лѣт. 6849 сольянъ бы(сть) колок(о)лъ сиі стому Юрью при князи Димитриі игуменомь Євъфимьємь” [88]). Імя Дмитра мав Любарт і тільки про нього й можна тут думати (на Дмитра Дедька, управителя Галичини, думати не можна, бо анї в своїй власнїй грамотї, анї в иньших звістках він князем не титулуєть ся). Припускати, що дзвін сей був звідкись инде (нпр. з Волини) до Львова принесений [89]), трудно з огляду на те, що в написи він таки призначаєть ся для св. Юра: дуже дивного треба б на се вимагати припадку, аби первісно призначений для якогось монастиря св. Юрия на Волини, дзвін сей трапив до монастиря св. Юрия ж у Львові. Очевидно, у Львові в 1341 р. князем признавали Любарта-Дмитра.

З сим згоджують ся й иньші вказівки. Так Ян з Чарнкова каже, що по смерти Болєслава Тройденовича володів його Руським князївством Любарт Гедиминович аж до 1349 р., коли Казимир відібрав те князївство від нього [90]). Давнїйша русько-литовська лїтопись каже, що Любарт дістав у спадщину по володимирськім князю „всю землю Волынскую”, що по термінольоґії XIII-XIV в. означало всю Галицько-волинську державу [91]). (Так Волинська лїтопись зве волинськими князями й галицьких, а реєстр „руських городів” з початку XV в. зве волинськими городами й Галичину) [92]). Длуґош, парафразуючи оповіданнє русько-литовської лїтописи, теж каже без всякої поправки, що Любарт не дістав від батька нїякої волости, бо з рукою жінки йому дістали ся „князївства Львівське й Володимирське” [93]). Нарештї з 1347 р. ми маємо грамоту візантийського цїсаря, адресовану “володимирському королеви Дмитрию Любарту, в справі галицької митрополїї, де імператор поручає Любарту відставити „галицького архиєрея” на патріарший суд в Царгород [94]); очевидно галицька катедра була в тодїшнїх Любартових волостях [95]).

З сих звісток оповіданнє Яна інтересне і тим, бо дає розуміти, що Любарт запанував над Волинею й Галичиною зараз таки, безпосередно по смерти Юрия Болєслава. Се зрештою само собою треба б припустити, але як потвердженнє такого виводу a priori, звістка Яна має свій інтерес.

Сам по собі вибір на галицько-волинський стіл боярами такого вповні зрущеного князя як Дмитро-Любарт так само мало або й ще меньше міг би робити перелом в житю сеї землї як і попереднїй вибір — Юрия-Болєслава. Але він був заразом лише одним епізодом в широкій окупаційній полїтиці литовських князїв, зверненій на збираннє земель давньої Руської держави і вводив галицько-волинські землї в еволюцію нової Литовсько-руської держави, а се вело за собою важні переміни в полїтичнім становищі і у внутрішнїх відносинах землї. З другого боку смерть Юрия і посадженнє Любарта послужило вихідною точкою до ряду польських походів, які відкривають собою той процес окупації Польщею українсько-руських земель, що потягнувши ся на кілька століть, закінчив ся інкорпорацією Польщею майже всеї українсько-руської території.

Замикаючи собою ряд галицько-волинських князїв, Любарт відкриває отже собою нову добу — переходу українсько-руських земель під власть Литви й Польщі, боротьби Литви й Польщі за галицько-волинські землї й інкорпорації українських земель Польщею. Історія сього процесу буде предметом уже дальшого тому.

Примітки

[1]) Вони вичислені в прим. 11.

[2]) Про сї Львові грамоти моя розвідка: Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва? в т. XLV Записок Наук. тов. ім. Ш.; критика моїх поглядів у Линниченка Грамоты галицкаго князя Льва, в ИзвЂстіях отд. рус. языка 1904, I і тамже (1904, IV) моя відповідь п. т.: Еще о грамотахь кн. Льва Галицкаго.

[3]) Див. вище с. 99.

[4]) Про сю традицію й дату смерти Льва див. прим. 9.

[5]) В кінцевих дописках Гал-волинської лїтописи в Ермолаєвськім кодексї під р. 1300 читаємо: „КнязЂ руськіеЛевъ, Мстиславъ ДаниловичЂ и иные

княжата собрали войско великоє” і т. д., але ся звістка операєть ся на Длуґошу (III с. 4), а там сказано взагалї principes Ruthenorum, так що імена Льва й Мстислава — здогад пізнїйшого компілятора. Так що коли нпр. Іловайский каже (II с. 512), що Мстислав умер „коло тогож часу, що й Юрий”, то се може бути хиба прикладом довільности в трактованню сього періода.

6) Запись надрукована була в Описанії рукописей Румянцевскаго музеума, 1842, потім хромолїтоґрафоване факсимиле її дано в VIII т. Памятників старины въ западныхъ губерніяхъ. Перший звернув увагу на сю запись і звязав її з династиєю Мстислава Даниловича Зубрицький (Историія III с. 266-7); за ним пішли Шараневич, Стаднїцкий, Смірнов, Андріяшів.

7) Для об'яснення, яким способом Юрий міг опинити ся в Холмі, Зубрицький (с. 267) виставив здогад, що сей Юрий зістав ся малолїтнїм сиротою по смерти дїда і батька, в перших роках XIV в., і таким чином замість Волини, захопленої родиною Льва, дістав потім тільки Холм. Але се об'ясненнє не помагає нїчого, бо з записи 1376 р. виходить, що вже Данило був князем холмським, а він прецїнь на початку XIV в. був давно повнолїтнїм (Смірнов уже зовсїм необережно здогадував ся, що Данило лишив ся по батьку малолїтнїм — укр. перекладу с. 22). Ржежабек у своїй розвідцї виставив ще цїлий ряд арґументів против гіпотези про холмських князїв-Романовичів, а заразом признав і саму запись фальсіфікатом, що хотїв говорити про Юрия Наримунтовича і тільки помилкою назвав його Даниловичом (Časopis с. 126 і далї). Доводи Ржежабка против автентичности записи не були приняті всїма (вони, дійсно, слабші), але арґументацію против гіпотези про холмських князїв-Мстиславичів приймають всї дослїдники, що писали по нїм — Линниченко (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1891,V с. 152, в „Дополненіях” теж признав запись фальсіфікатом), Лонґінов (Грамоты Юрія II с. 38-9), Іванов (ор. с. с. 189).

8) Monum. Pol. hist. III с. 186-7.

9) Про сей шлюб див. прим. 10.

10) Monumenta Poloniae hist. II. с. 853 і 879, III с. 188-9, 309, Длуґош III с. 39. Бєльский, оповідаючи про сю війну на підставі Длуґоша, додає одну подробицю: він каже, що руським воєводою був Петро Галько, „jako tego

Ioannes Birgierus dokłada”. Сеї цитати я не міг досї розвязати; проф. Нерінґ в своїй розвідцї про Бєльского між його джерелами не зауважив сього. Бєльский додає, що потомки того Галька досї живуть на Руси й мають герб „Салава”: три золоті хрести в блакітнім полю (вид. 1597 р. с. 205, вид. Туровского с. 353). Густинська лїтопись переповідаючи сю звістку зве того воєводу Петром Галкою.(с. 348).

11) Пор. згадку Kod. Małop. II ч. 547, що Володислав в 1308 р. навів paganos et scismaticos. Абрагам, опираючи ся на звістцї, що в 1308 р., коли пруські рицарі захопили Ґданськ, Локєтек воював з схизматиками: rege, tunc duce, in remotis agente et contra scismaticos pugnante (Lites et res gestae inter Polonos ordinemque Cruciferorum I c. 19), ставить навіть здогад, що по смерти Юрия Локєтек ходив на Русь і взяв її в свою фактичну опіку (с. 172). Здогад, як бачимо, досить довільний.

12) В гл. III.

13) Печатка ся заховала ся в фраґментах на грамотї 1316 р. і 1325 р., майже цїла на грамотї 1327, зовсїм цїла на грамотах 1334 і 1335 (про сї грамоти див. прим. 11). Фотоґрафічне факсімілє всїх їх, разом з грамотами, має вийти в збірнику петерб. академії. Печатка з грам. 1335 р. була видана в Oesterreichische Monarchie in Wort und Bild, Galizien, і у Пєкосїньского Pieczęcie polskie wieków średnich (Sprawozdania komisyi do hist. sztuki т. V) яко печатка Юрия-Болєслава. Було б пожадано, аби на підставі тих кількох відтисків, більше або меньше збитих, хтось задав собі труду з можливою докладністю відреставрувати так сказати б ідеальний рисунок Юрия та вказав його залежність від західнїх взірців і індівідуальні відміни; се могло б дати нам цїкавий культурний документ.

14) Длуґош III с. 43; Длуґош умістив сю звістку під р. 1309, а смерть Юрия у нього стоїть під р. 1308. Се одначе це не перешкода: в сїй другій, а так само і в першій датї могла бути помилка; могла буля бути вислана й за пізно — коли Юрий уже вмер, а папа ще того не знав. Імя адресата упущено — так могло бути і в копії тої булї, яку мав Длуґош.

15) Про сю записку в прим. 10.

16) Житиє Петра митрополита в Степенній Книзї I. 410. На сю

характеристику звертаю особливу увагу читача супроти досить розповсюдненого в польській лїтературі погляду, що Казимир вивів Галичину з тяжкої кормиги й занепаду під татарською зверхністю та „podniósł jej znaczenieę do tego stanowiska, na jakiem się na długie wieki przed tym, nawet za największego blasku swej samoistności nie znajdowała (Прохаска).

17) Грамота ся теж не використана відповідно в дотеперішнїй науковій лїтературі Галичини; оригінальний текст її видрукований був в Codex diplomaticus Brandenburgensis, ed. Riedel, I (1838), потім в Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski II ч. 976, реґеста її подана була ще в Описанію рукописей Румянцевскаго музеума с. 801.

18) pro nostrisque nepotibus Russie principibus.

19) Лїтературу див. в прим. 12.

20) Ся ріжниця в титулї має своє значіннє — так Юрий-Болєслав титулуєть ся все або князем Руси або і волинським і галицьким, нїколи — самим волинським. Що правда, на печатцї Юрия Львовича ми читали титули короля Руси і князя волинського, але в сїй ріжницї титулів короля і князя мабуть і лежить причина такого титуловання.

21) В новійшій науковій лїтературі уважали Льва луцьким князем нпр. Стаднїцкий (Synowie Gedymina II, таблиця до с. 5), Андріяшів (с. 201), Дашкевич (ЗамЂтки с. 46), Ґолубінский II с. 154; сей погляд підпирано тим, що мовляв Луцьк був пізнїйше нїби спеціальною волостию Любарта (а Любарт, по сьому погляду, оженив ся з донькою Льва й дістав Луцьк у спадщину — так думає й Антонович, с.77). Одначе виразних вказівок на те, аби Любарт мав спеціальні спадщинні права на якусь волинську волость нема, а давнїйша русько-литовська лїтопись противно — підносить спадщинні права його на цїлу Галицько-волинську державу. Зрештою, як побачимо низше, Любарт міг бути в дійсности зятем Юрия-Болєслава.

22) Яким способом граф Шварцбурґ був свояком наших князїв, зістаєть ся неясним. Ще Данилович вказав (Skarbiec I ч. 281), що Зіґегардового брата Ґунтера так сам зве свояком Зємовит добринський в 1306 р. Бальцер, ширше застановляючи ся над сею справою (Genealogia с. 345-6), висловляє

оправдану гадку, що з огляду на докладнїшій відомости про шлюбні відносини, які є для куявської династиї, лекше припустити, що з графами Шварцбурґами були споріднені галицькі князї, а тільки посередно через них — куявські. Що до Шварцбурґів Бальцер висловляє здогад, цїлком гіпотетично тільки, що може бабка сих Ґунгера і Зіґегарда, Олена, незвістного роду, була руською княжною. Самого Зємовита Бальцер уважав зятем Льва, але й поза тим він був свояком волинських князїв, через сестру Евфемію, жінку Юрия Львовича.

23) Ся фраза, повторена і в грамоті Юрия-Болєслава 1327 р. — premunire curabimus pre Tataris, dummodo nobis constiterit — толкуєть ся хибно: „скільки буде нашої сили”, і з того роблять ся часом безпідставні виводи — нпр. Линниченко ЗамЂчанія с. 95.

24) Про се див. прим. 13.

25) На часи Юрия-Болєслава класти се вже тяжше супроти його добрих відносин до Литви (шлюб з Гедиминівною). Брак берестейсько-дорогичинських воєвод між сьвідками Юриєвих грамот 1334 і 1335 р. теж до певної міри може підперати здогад, що вже перед тим Берестейщину відірвано.

26) Böhmer Fontes rerum germanicarum I c. 137-8, IV c. 173 (замість Russiam — Prussiam), Monum. Germ. hist. scr. IX c. 672 і 734, XVII c. 555 (тут Prusciam et Rusciam).

27) Cont. Sancruc. III (Monum, Germ. scr. IX c. 734): dimissus a rege Ruscie cui antea a duce transilvano commissus fuerat. Ширше описує сей епізод римована хронїка Отокара (Deutsche Chroniken. V 2 c. 1154), називаючи Юрия по імени Kunic Goörg або Geor von Riuzen (Отокар уважає його вуєм Отона).

28) Наджупаном землинським і ужським (comes de Zemlyn et de Ungh) зветь ся він в своїм зазивнім листї з 1320 р. у Сірмая Not. hist. comitatus Zemplén. c. 13.

29) Codex Andegavensis I c. 412 (2/1 1317), пор. III c. 154.

30) in hoc presertim, quod in regnum nostrum Rutenorum ad detrimentum regii honoris nostri et serenissimi culminis de possessione (у Катони: derpessionem) proficiscens, ducem, qui nobis viventibus nostro regio diademate insigniretur, in nos superducere, quamuis minime valuerit (у Катони: voluerit), nitebatur — Fejér VIII с. 293, вперше у Катони VIII с. 431.

31) Уривок зазивного листу його з 1320 р. у Сірмая ор. с. с. 13.

32) Конфіската маєтностей Петра була проголошена королем уже в р. 1316/7 — Codex Andegav. I с. 412, але вибити його відти, здаєть ся, не годні були: він, як каже пізнїйша грамота (ib. IV с. 264, з 1342 року), in quibusdam castris tamquam insaciabilis bestia in irrogacione malorum factorum et indicibilium spoliacionum ac devastacionum possessionum bonorum regnicolarum regni Hungarie non cessavit, і лише пізнїйше de castris predictis contra voluntatem dicti patris nostri (себто кор.Кароля) per ipsum servatis вибив його наджупан шариський Mychk, котрому Кароль наперед дав ті сконфісковані землї: Strachynna, Keekmezey, Nogdamasa, Kyusdamasa et Geregynne. По тім фактичнім упадку Петра були забрані иньші його землї — замок Purusthian, Gálszécs, і ряд сїл (Sceech, Bocskow, Kereplye, Vysnou, Polyanka й ин.) — Fejér VIII. 2 с. 294.

33) de quo castro in regnum tyrannicae et hostiles incessanter fiebant vastitates — Fejér VIII. 2 с. 325. Облога сього замку, як видко з сього документу, входила в склад кампанїї з наджупаном Петром — пор. ibid. с. 293 і Cod. Andegav. I с. 412.

34) Епізод сей дуже мало оброблений. Див. Engel Geschichte des ungarischen Reichs II с. 15-6, Szalay Geschichte Ungarns II с. 185, Fessler-Klein Geschichte von Ungarn II с. 37, і т. и.; новійше: Pór Magyar-ruthén-erintkezések с. 939.

35) Про сей лист див. прим. 14.

36) Декотрі історики як Репель (Verbreitung des Magdeb. Stadtrechts с. 260), за ним Каро, Шараневич з того, що грамоту 1320 р. видає сам оден Андрій, виводили, що Льва вже тодї не було на сьвітї; але вже Зубрицький (III с. 250) дав сьому справедливе об'ясненнє — що Андрій був волинським, а Лев галицьким князем (сей погляд потім прийняли Ржежабек, Филевич, Іванів). Линниченко (Дополненія с. 108) хоче бачити в титулї Андрія доказ

того, що він був паном цілої Галицько-волинської держави, а Льва вже не було. Пор. сказане вище про титули — с. 115.

[37]) Див. прим. 15.

[38]) Припускають здавна, що донькою котрогось з Юриєвичів була жінка Любарта, але се тільки комбінація, і може скорше її треба уважати донькою Юрия-Болєслава (див. прим. 17 і прим. до ґенеальоґ. таблиції). Що мужеського потомства по руських князях не лишило ся, каже й Казимир в листї до патріарха 1370 р. — Acta patriarchatus I с. 577.

[39]) Theiner Monumenta Poloniae I ч. 316, 334, 338.

[40]) Можливо з рештою й таке, що сї ”схизматики” були зовсїм не з галицько-волинських земель; можна нпр. гадати, що то якийсь претендент з руських князїв за помочию Татар заберав ся до походу — але се вже буде гіпотеза чистої води.

[41]) Підношу сей брак виразних вказівок особливо супроти здогадів Прохаски (W sprawie с. 9), що галицько-волинське боярство стояло в союзї з Татарами і на нїм операючи ся, старало ся тримати в своїх руках Юрия-Болєслава. Линниченко знов припускає, що Галичиною і Волинею перед приходом Болєслава правили якийсь час татарські баскаки з боярською думою, „як то бачимо пізнїйше, по смерти Болєслава і перед опанованнєм Руси Казимиром”. Та власне як раз тодї не бачимо ми слїду якогось татарського намістника на Руси, й се саме промовляє дуже против гіпотези про баскаків перед Болєславом.

[42]) Raynaldi Annales ecclesiastici ab anno quo desinit Baronius XV с. 295 (Henricus dux Haleciae, haeres rex regni Poloniae, dux. Glogoviae et Poshnaniae — лист до папи в справі денарія св. Петра) і с. 299 (замітки, що против Людвика баварського папа звертав ся з листами до Slaviae, Glogoviae, Longomeriae duces). Каро (Geschichte Polens II. 225) на сїй підставі припускав, що по смерти Юриєвичів бояре покликали на князїв сих шлезьких княжат, але для такої гіпотези нема нїякої підстави; з рештою сам Каро реального панования їх на Руси не припускав.

Дуже штучне об'ясненнє дав недавно Абрагам (ор. с. 174); що Локєтек по

смерти Юриєвичів задумав захопити їх спадщину (для того і накликав папу до хрестоносного походу) і розпочав сю окупацію, а наслїдком того князї глоговські, бувши претендентами на Польщу, прибрали й титул князів галицьких.

43) Янко каже про Юрия-Болєслава: quem Rutheni unanimiter sibi in ducem et dominum susceperunt (Monumenta Poloniae II с. 629). Супроти сього неправдоподібним здають ся здогади нпр. Линниченка, що Болєслава накинули Русинам Татари і він операючи ся на них, старав ся укоротити боярські впливи (ЗамЂчанія с. 90). Прохаска (W sprawie с. 6) думає, що Болєслав мав галицький стіл завдячати підпорі Володислава. Таку підпору припускає й Линниченко (с. 90-1), і вона можлива, але теж дуже на сю можливість налягати не можна супроти, двозначного становища Болєслава супроти Локєтка й його сина, яке показують нам пізнїйші Болєславові грамоти.

44) Сам Юрий-Болєслав зве Юрия своїм дїдом (avus, в грамотї 1325 р.), очевидно — по матери. Янко з Чарнкова зве його попередника на галицько-волинськім столї, остатнього Юриєвича, його вуєм (avunculus — с. 621); очевидно, Болєславова мати була донькою Юрия Львовича (natione Ruthena зве її Длуґош III с. 202). Імя її — Марія, подають записки познанські — Monumenta Poloniae V с. 681, див. також иньші джерела вказані у Бальцера Genealogia с. 438. В лїтературі звуть її часом хибно внучкою Юрия Львовича (нпр. Антонович Монографіи I с. 51, Линниченко ЗамЂчанія с. 85).

45) Здогади що до часу уродження Юрия-Болєслава Balzer с. 453. З його виводів виходило б, що Юрий-Болєслав міг мати тодї не меньше 12 і не більше 19 лїт, але сї виводи досить гіпотетичні. Линниченко зовсїм безпідставно (опираючи ся на термінах non post Бальцера) твердить, що в момент смерти Юрий-Болєслав не міг мати й 30 лїт (Дополненія с. 112). В звязку з його лїтами стоїть питаннє — як розуміти призвище проводиря галицького боярства Дмитра Дедька. Почавши: від Карамзїна (IV с. 130) і кінчаючи Линниченком (Критическій обзоръ с. 158), його часто толкують як "дядько" — Болєслава б то. До сеї справи я ще верну ся (в т. IV гл. 1), тепер зазначу тільки, що се толкованнє уважаю добрим.

46) Що до релїґії Болєслава, то припустити, як то зробив Лонґінов

(Грамоты Юрія II с. 13), що його від дитинства виховано православним, дуже тяжко особливо коли він (а се правдоподібно) був старшим сином Тройдена; зрештою предвидіти тоді, що вуйки Болєслава повмерають безпотомно, і він буде кандидувати на їх стіл, було трудно. Можна вказати ще на вираз папського листу про замір Болєслава перейти на католіцизм: ad unitatem ipsius ecclesie redeundi (Theiner Monumenta Poloniae I c. 383), але покладати ся на докладність сього слова redeundi небезпечно.

47) Див. прим. 16.

48) Може й не вступив іще на галицько-волинську землю — нпр. інсіґнії могли бути йому прислані сторонниками. Висловляю се одначе, яко просту можливість.

49) Зиморович в своїй Хроніці Львова дає таке оповіданнє: по смерти Льва (Даниловича!) Литвини забрали Волинь, Мазовшане — Поділє і Покутє без перешкоди. "Оден тільки Львів, мужно оборонюваний дружиною Льва, Татарами, Сараценами, Вірменами й иньшими княжими (розум. Львовими) вояками, замкнув ворота перед узурпаторами і відчинив їх (1327 р.) тільки на таких умовах: що Болєслав, прийнявши титул руського князя, позволить міській громаді спокійно й свобідно жити по своїм законам і звичаям; князївського скарба, яко річи сьвятої, він не рушить і нїчого в публїчних справах не буде робити без загальних зборів (sine comitiis centuriatis) — Zimorowicz Opera c. 59. На жаль се оповіданнє по всякій правдоподібности ціле було тільки фантазією львівського патриція XVII в., що переносив і на XIV в. обставини reipublicae Leopoliensis.

50) Текст в прим. 15.

51) Див. вище с. 103.

52) Таку гадку висловив Лонґінов (Грамоты с. 10-1): він думає, що по смерти Юриєвичів зіставали ся в галицько-волинській землї дрібнїйші князї, і з початку Юрий опанував тільки Володимирську волость. Його погляд приймає й Линниченко з тою ріжницею, що припускав боротьбу Юрия не з руськими князями, а з сепаратистичними змаганцями поодиноких округів (Критическій обзоръ с. 153). Але сї гіпотези не мають опертя в джерелах; Лонґінов шукає підпори для свого погляду в ріжниці

титулу Юрия в його грамотах, але нестійність його арґументації збив уже Линниченко (1. с.). Оповіданнє Зимоpовича про Львовян, на котре покликуєть ся також Лонґінов, не має ніякої певности, як я вже сказав.

53) Про них див. в прим. 11.

54) Тут повторено також і фразу про посередництво „свояка" Зіґегарда Шварцбурґа та його instrumenta et pactiones: се мабуть зовсїм безпотрібно відписано з грамоти 1316 р. Так само відписана і для того не має ніякого значіння фраза про оборону від Татар, котрій надає в своїх міркованнях велику вагу Прохаска (W sprawie с. 9), здогадуючи ся, що сї слова в пізнїйших грамотах Юрия мусїв упустити під пресією бояр, що тримали ся Орди.

55) in Ladimiria nostra civitate capitali.

56) Monumenta Poloniae III с. 78 — Śrocznik Świętokrzyski, і в иньшій верзії, не знати звідки взятій, — Poczet królów polskich ibid. с. 295.

57) Длуґош II с. 155; його звістка має дуже правдоподібний вигляд і потверджуєть ся словами Івана Вінтертурського, що жінки Болєслава й короля Казимира (теж жонатого з Гедиминівною) були сестри. Імя її дає невидана мазовецька ґенеальоґія — про неї див. Бальцер Genealogia с. 488. Нарбут, покликуючи ся на напись на гробі Офки, зве її Офкою, в християнстві Марією, але се друге імя додав він сам хибно, як добре вияснив Бальцер 1. с.

58) Див. в прим. 17.

59) Русько-литовська лїтопись в І т. Учених Записок II отд. академіи с. 27. Звістку сю декотрі дослїдники приймають скептично, уважаючи її тенденційною (нпр. Дашкевич ЗамЂтки с. 46, пор. Линниченко ЗамЂчанія с. 85). Я думаю, що се оповіданнє укладало ся тодї, коли вже Волинь не була objectum litis, а й окрім того не припускаю такого отвертого видумання факта; той факт, що Любарт так легко дістав Волинь і Галичину по смерти Юрия, до певної міри потверджує, що він дійсно уважав ся спадкоємцем ще за його житя.

Линниченко в своїх Дополненіях по поводу сеї замітки моєї зазначує, що не розуміє її, бо спір за Волинь почав ся ще в XIV в. (с. 112). Ну, я думав, що читач догадаєть ся, що я говорю про спір за Волинь (а не Галицько-волинські землї), що розгорів ся між Литвою й Польщею в 1440-1450-х рр.

60) Chronicon Budense с. 254, Дубницька хронїка Hist. Hung. scr. III с. 129, Турову II гл. 98, Янко з Чарнкова — Monum. Pol. hist. II с. 637-8.

61) Лїтературу й перегляд ріжних поглядів див. в прим. 18.

62) Див. т. II с. 413-5, 449-452, і т. III с. 18 і далї.

63) Текст умови з 1350 р. в урядовій копії 1357 р., видав Прохаска ор. с. дод. II.

64) Див. прим. 18.

65) d. Lothka dux Ruthenorum venit in Wisegrad cum electo populo militum suorum ad regem Karolum Hungariae, promittens ei omnis amicicie incrementum — Дубницька хронїка у Floriani Hungariae fontes domestici III с. 128, Туровц гл. 98 (у нього імя читаєть ся: Lochka); звістка ся походить з старої, сучасної угорської хронїки, доведеної до р. 1342 — див. Кайндля в Archiv für öst. Gesch. т. 88 с. 455.

66) Галицьким бояриномъ уважав Лотку Шараневич: (Исторія Гал.-волод. Руси с. 150), Ржежабек (ор. с. с. 217), Линниченко (ЗамЂчанія с. 102), і сей погляд приймав і я в першім виданню сеї книги, бачучи в сїй звістцї симптом боротьби Юрия-Болєслава з галицьким боярством. Але тепер думаю, що вірнїйші стилїзації звістки були погляди угорських письменників, що бачили тут галицького князя (як іще Прай — див. прим. 19, новійше Повр — Magyar-ruten érintkezések с. 940).

67) Івана Вінтертурського оповіданнє див. в прим. 15, иньші тексти в прим. 20.

68) Theiner Monumenta Poloniae I ч. 383 і 384. Оден з новійших дослїдників др. Прохаска добачає в тім великий полїтичний плян Юрия: Русь могла зайняти самостійне становище, тільки здобувши санкцію одної z władz

naczelnych świata — а то папи: тільки се могло увільнити її від претензій сусїдів, від татарської неволї, отже Bolesław Jerzy II rozpoczął akt przyjęcia wiary katolickiej od siebie, liczył na ludność, katolicką w wielkich centrach, na kolonistów zachodu w miastach zaludnionych przeważnie Czechami i Niemcami, na których jako na trwałej podstawie opierał i dodrobyt kraju — W sprawie c. 11. Проф. Линниченку сї здогади Прохаски здають ся „дуже імовірними” (Суспільні верстви Гал. Руси с. 2), минї навпаки — дуже штучними.

69) Christi fideles.

70) de fidelibus procreatus parentibus.

71) Ржежабек, за ним Філєвич, з переходом Юрия на латинство й заходами коло ширення латинства звязували часті приїзди м. Теоґноста на Волинь; в з'їздах епископів до Теоґноста Філєвич бачить (с. 136) православні собори ad hoc. В дійсности частий побут Теоґноста на Волини поясняєть ся справою галицької митрополїї, що тягнула ся від часів Юрия Львовича, а собори епископів, практиковані за Теоґноста при сьвященню нових епископів скрізь, були тільки загальною реформою церковних порядків руської митрополїї --див. про се в гл. 3.

72) Вона переказана тільки у Длуґоша III. 155, але має всякі вигляди правдоподібности.

73) extirpare schismaticum errorem.

74) fidem immutare.

75) Ржежабек (с. 215), Іванів (с. 224) приймають en toutes lettres звістку про утиск православія Юрием, але вже Линниченко (ЗамЂчанія с. 94, 102) висловив гадку що звістки про прозелитизм Юрия могли бути побільшені його ворогами, хоч і прийняв гадку про новий перехід Юрия на латинство.

76) Див. в прим. 11.

77) Adalberti aduocati de Bochna (давнїйше читано: de Bahna, але фототипічне виданнє не лишає сумнїву) — в Бохнї дійсно був тодї такий —

Kodeks Małop. I c. 208, 262. Warssou — декотрі уважають за Варшаву, але се не дуже правдоподібно.

78) В підписах сьвідків сеї грамоти добачає Іванов доказ того, що Болєслав окружав себе Німцями (с. 224). Але такого виводу з того не можна робити: справедливо зауважено вже давнійше, що сьвідками на сій грамоті виступають Німціі, і особливо війти — як знавці річи. Прибічної своєї ради Юрий певно не складав би з війтів, і то чужих громад (Бохня).

79) Див. вище с. 94.

80) Линниченко (ЗамѢчанія с. 98, Сусп. верстви с. 62, пор. 15) з поміж Юриєвих бояр уважає Михайла Єлизаровича, Бориса Кракулу і Олександра Молдаовича Волохами, а Ходора Отека і здаєть ся — Ходка Яромировича — Чехами, напевно за Русина має тільки Дмитра Дедька. Я думаю, що Михайло Єлизарович не може будити ніяких підозрінь, так само як і Григорий Косачович і Грицько Кудринович. Імя Кракули — Борис, думаю, теж досить документує в нім Русина, або що найбільше зрущеного Волоха. Зрештою присутність численних Волохів на дворі руського князя в ті часи була б фактом, котрий ледво чи хто потрапив би витолкувати (окрім хиба о.Петрушевича з його все-волоською теорією). Олександр Молдаович міг бути так само Русином з Подунавя як і Волохом, або ще й скорше. Імя Ходка Яромировича дійсно звучить по чеськи, хоч не можна сказати, щоб і воно не могло бути руське, як і імя Ходора Отека. Georgius Calvus не має ніяких познак, з котрих можна б пізнавати його національність.

81) Ржежабек с. 216-7, Линниченко ЗамѢчанія с. 101, Сусп. вер. с. 62, Прохаска с. 8-10. О скілько хисткі всї здогади про переміну в становищу Юрия супроти боярства, показує порівняннє поглядів дд. Линниченка й Прохаски: перший думав, що своє сильне становище в початках князювання завдячав Юрий підпорі Татар, другий — що боярство опирало ся на Татарах против нього.

82) ex dono Dei natus dux et dominus Russie; Dei gratia natus dux tocius Russie Mynoris; Dei gratia dux et heres Russie.

83) Сама собою насуваєть ся анальоґія Юрия-Болєслава з другим пізнїйшим вихованцем західної культури в ролї православного володаря —

Дмитром, чи т. зв. Лжедимитриєм московським. Новійші дослїди показали виразно, що західнє вихованнє Дмитра не перешкоджало йому бути вірним опікуном своєї держави та орієнтувати ся її інтересами. Між Москвою XVII в. і Галицько-волинською державою XIV в., що сама від віків зближала ся до заходу й не була анї трошки скандалїзована унією Данила кількадесять лїт перед тим була, розумієть ся, велика ріжниця, але при всїм тім дуже можливо, що католицькі й польсько-нїмецькі симпатії Юрия лише per nefas відіграли таку ж траґічну ролю в його житю, послуживши лише підставою аґітації против нього, як то було з Дмитром.

84) Ми маємо дві дати смерти Юрия. В записках Траски і в Малопольських записках маємо circa festum annunciacionis beate Marie (l. c.) отже дата приблизна, але Длуґошом повторена в катеґоричній формі — in die annuntiationis Sanctae Mariae, alias nono calendas Aprilis (III. 196). В сїй катеґоричній формі перейшла вона переважно в новійшу лїтературу. Докладну дату дають вище згадані познанські записки (Monumenta Poloniae V. 880) — VII idus Aprilis (7 цьвітня). Ся дата, як бачимо, не противить ся датї Траски и має повне право на наше довірє. Що до того, де отроєно Юрия, то одиноку вказівку дає ґенеальоґія польських князїв з XV в. (Monum. Poloniae III. 284) — на Володимир. Декотрі думали на Львів, на підставі згадки про рух у Львові против нїмецьких купцїв по смерти Юрия (див. низше), але такий рух міг мати місце не тільки там де убито Юрия, а і по иньших більших містах.

85) Про се побиваннє слуг і прихильників Юрия згадує цитований в прим. 20 лист папи 1341 р., а в листї Дедька до м. Торуня згадують ся шкоди починені Львовянами торуньским купцям post obitum domini nostris felicis memoriae ducis Russie — у Фойґта III ч. 61.

З сим рухом звязуєть ся й звістка про смерть Юриєвої жінки Офки: Нарбут, покликуючи ся на напись її гроба в Завихостї, пише: żyć przestała 1342 lutego 5 dnia, wrzucona przez Rusinów pod lód na Wiśle pod Zawichostem (Pomniejsze pisma c. 296), і сю звістку приймають декотрі дослїдники — Прохаска с. 11, Бальцер с. 457. Аде вона дуже підозріла (чому аж у Завихостї, й чому Русини??). Провірити її вже не можна, бо того Офчиного гроба в завихостськім костелї нема тепер.

86) Одначе тільки можливо, бо коли більш катеґоричні виводи роблять ся

на підставі Любартової грамоти луцькій катедрі, то роблять ся неоправдано (див. прим. 17).

87) Вище с. 127.

88) Про сей дзвін у Зубрицького ПовѢсть врем. лѢть с. 78, і новійше в збірнику петерб. акад. с. 79; Дедькови признавав його недавно Линниченко — Крит. обзоръ с. 160.

89) Як припускав нпр. Філєвіч Борьба с. 82.

90) Boleslao filio Troyden. . interempto, Lubardus filius Gedimini ducis Litwanorum eundem ducatum Russiae possidebat, quem Kazimirus anno D. 1349 obtinuit ex integro — Monum. Poloniae II с. 629.

91) Ученыя записки II отд. с. 27.

92) Іпат. с. 588 — тут розріжняють з українських князїв тільки ”заднѢпрѢйских и волиньских”, Кипріанове житиє м. Петра — див. цитату на с. 114, реєстр городів — Воскрес. л. I с. 420.

93) III с. 404 — звідси взяте, очевидно, й поясненнє в ґенеальоґічних примітках в збірці Пісторія Polonicae historiae corpus III с. 166 — тому воно й не має самостійного значіння, яке йому надає Філєвіч Борьба с. 43.

94) Acta patriarchatus constantinopolitani, ed. Miklorich et Müller I с. 265 = Руск. истор. библ. VI дод. 6.

95) Заслуга вияснення того факта, що Любарт признавав ся князем і в Галичинї, не тільки на Волини, належить Філєвічу (Борьба с. 48, 81-2, Къ вопросу с. 326), хоч він і не роспоряджав всїми фактами, які маємо. Перед тим ся обставина не звертала на себе близшої уваги. Против виводів Філєвіча виступали Линниченко (Крит. обзоръ с. 164), Терлецький (Полїтичні події на Гал. Руси в 1340 р. — Записки Наук. Тов. ім. Ш. т. XII с. 25), але підстав для погляду про власть Любарта в Галичинї вони не збили (в оцїнцї сих підстав я одначе з Філєвічом не зовсїм годжу ся). Що Галичина в тім часї не належала анї до Польщі анї до Угорщини, на се будуть дані докази в т. IV.

II. Поднїпровє в другій половині XIII і на початках XIV в.

Брак відомостей. Гіперболїзм в оповіданнях про татарські спустошення — звістки про Волинь і Галичину. Теорії про повне спустошеннє Поднїпровя; боротьба з ними в науці. Татарський погром в дійсности, доля українських міст і української людности; неправдоподібність масової еміґрації; безпереривність кольонїзації Поднїпровя; безпосередня татарська зверхність з становища кольонїзації.

Оглянувши полїтичні обставини, в яких жили українсько-руські землї Галицько-волинської держави до 1340-х рр., мусимо звернути ся тепер до східнїх українсько-руських земель, що не входили в склад тої держави. Ми полишили Поднїпровє під час татарської грози, в момент, коли переходило воно під татарську зверхність. Мусимо тепер здати собі справу, які зміни в житє сих земель вніс татарський катаклїзм, як уложили ся відносини під татарською зверхністю, як розвивало ся житє в сих землях?

На сї запитання наші джерела дають дуже і дуже неповні відповіди. Бідність відомостей про Поднїпровє, що дає себе відчувати уже зараз, скоро йно уриваєть ся Київська лїтопись, доходить до крайности в другій половинї XIII в. Часто минають десятолїтя за десятолїтями, не приносячи для цїлої землї нїякої, навіть найелєментарнїйшої відомости; витворяють ся страшенні прогалини, трохи не в цїлї столїтя завбільшки, прогалини, котрих не годні ми часом нїяк заповнити, мов би то в яких початках історичного житя... Поясняєть ся отся крайня бідність звісток передовсїм упадком політичних і культурних звязків між давнїйшими частями давної Руської держави, що розвиваєть ся поволї вже від XII в. і приводить до значного відчуження їх в другій половині XIII і першій половині XIV в., а се відчуженнє проявляєть ся в заниканню в тих лїтописних памятках, що для нас заховали ся, звісток про иньші землї, які виходили поза льокальні інтереси. Але відбило ся тут також і иньше явище: повний упадок державного й культурного житя на середнїм Поднїпровю — в його давнїйшім головнім огнищу.

Сею незвичайною бідністю відомостей пояснюєть ся повна неясність деяких основних питань в історії Поднїпровя за півтора столїтя по

татарськім погромі, та суперечні погляди, які істнують на них в літературі, і з якими в дальшім своїм огляді ми мусимо числити ся.

Перше питаннє, на котре мусимо дати відповідь — як відбив ся татарський погром на землях середнього Подніпровя?

Оглядаючи історію Галичини й Волини, ми бачили, що сей погром принїс зруйнованнє міст, що лежали на татарській дорозї в їх походї до Угорщини, бачили, що й пізнїйші переходи татарської Орди через руські землї були звязані з значними спустошеннями (звістки про похід Тула-буги й Ногая через Волинь і Галичину 1286 р.). В джерелах наших не бракує дуже сильних образів спустошення сих земель. Володимир в 1241 р. нпр. описуєть ся як одно велике цвинтарище: в містї не зістало ся живої душі, катедральна церква повна трупів, иньші церкви „повні трупів і мертвих тїл" [1]). Пляно-Карпінї переїздячи Волинею до Київщини на поч. 1246 р., каже, що Русини не можуть відбивати ся від Литвинів (мова, очевидно, йде про Волинь), бо більша частина людности вирізана або забрана в неволю Татарами [2]). Описуючи похід Тула-буги й Ногая, волинський лїтописець каже, що вони випустошили (учиниша пусту) землю Володимирську й Галицьку [3]).

Але маючи близші відомости про сї землї, переконуємо ся, що так страшно в дїйсности не було, як можна-б подумати з слів лїтописця. Були спустошення й великі страти в людях, економічне й культурне житє терпіло від сих погромів, зріст людности задержував ся; але таки землї не пустїли, міста поправляли ся по тих пополохах, і сьвідки пізнїйших литовсько-польських воєн казали, що за татарських часів, на початку XIV в. Волинь і Галичина були „в своїй чести и времени, всякимъ обиліємъ и славою преимуща" [4]), Очевидно, в вище наведених звістках джерел про спустошення мусимо числити ся з звичайним у подібних описях гіперболїзмом. Зрештою лїтописець, описавши дуже сильними красками спустошеннє Волини й Галичини 1286 р., сам дав нам дїйсну міру, як треба се спустошеннє розуміти: він каже, що по обчисленню кн. Льва всього загинуло тодї в його землях — „што поимано, избито, и што ихъ божиею волею изъмерло", разом півтринадцятої тисячі людей. Число, розумієть ся, велике, але не дорівнює далеко тому вражінню, яке дає оповіданнє самого лїтописця про татарське спустошеннє; як би не мали ми того обчислення,

не мали иньших відомостей і схотїли буквально сього оповідання тримати ся, — могли б прийти до переконання, що Галичина, спеціально — східня, по тій татарській візитї стала зовсїм пустинею (учиниша землю пусту всю, каже зовсїм катеґорично лїтописець).

Подібне бачимо ми і в північних, поволзьких землях. І там під час походу Бату гинуть цїлі міста, лїтописи повні страшних описей, перейнятих розпукою й плачем. Татарські погроми повторяють ся й пізнїйше то тут то там, коли князї „наводять Татар” оден на одного, але сї пополохи минали, й усе розвивало ся на ново, — нове житє цьвіло на руїнах...

A priori того ж більше-меньше ми могли би надїяти ся й на Поднїпровю, і дїйсно в джерелах наших не знаходимо підстави, аби инакше припускати. Але в лїтературі утворив ся з давна погляд, що має й тепер своїх досить визначних заступників, нїби Поднїпровє по татарськім погромі спустїло вповнї, стало зовсїм пустинею, так що пізнїйше, десь в XVI в. кольонїзувало ся зовсїм наново, прихожою людністю. Над сим поглядом мусимо спинити ся, аби оцїнити його наукову стійність.

Гадки про повне спустошеннє й упадок Поднїпровя сягають далеких часів. Уже в першім друкованім підручнику руської історії — київськім Синопсисї ми бачимо такий погляд, а заразом можемо слїдити, під якими впливами він виробив ся. Не знайшовши в своїх джерелах нїяких звісток про київських князїв по татарськім погромі, хиба яких титулярних, автор приходить до переконання, що Татари тодї „государство Кіевское ни во что обратиша”, і опираючи ся на династичних звязках, перекидає нитку історичного оповідання на державу Московську, як дальше продовженнє Київської. Реальні слїди або традиції про татарське спустошеннє, що стрічали ся на кождім кроцї в Київщинї й взагалї на Українї, а йшли від ріжних татарських спустошень, котрим підпадала вона — як нпр. спустошеннє Ідики 1416, а особливо — страшні спустошення Менглї Герая при кінцї XV в. і дальші набіги в першій половинї XVI в. — сї слїди й традиції в пізнїйших поглядах, коли затратила ся історична перспектива, сконцентрували ся коло погрома Бату, так що його руїнні наслїдки розростали ся in infinitum, і утворив ся погляд, що тодї Поднїпровє запустїло зовсїм і тільки по столїтях почало відживати [5]).

Сї погляди потім дальше розвивають ся в российській і польській

історіоґрафії, в ріжних напрямах. В поглядах польських письменників Україна представляла ся безлюдною пустинею, котру аж Поляки наново кольонїзували, орґанїзувавши місцеву людність, а ще більше залюднивши пусті простори України польським селянством, й стали не тільки володарями а й твірцями нової України [6]). В поглядах російських, наслїдком ідеї, що Московська держава — се продовженнє Київської, ідеї що перейшла, щоб так сказати, в кости і плоть російської суспільности (Ярослав, Мономах для неї стали такими ж своїми як московські князї XIII-XIV в., Нестор або Слово о п. Ігоревім стали поруч московських письменників XVI-XVII в.) вироблює переконаннє, що Київська Русь була далеко близша етноґрафічно й всіляко до неї, ніж до козацької України XVI-XVII в. З початку несьвідомі, несформуловані, сї погляди згодом, в другій половині XIX в. починають укладати ся в скінчені теорії, згадані вже мною. Вони доводять, що давне Поднїпровє було залюднене Великоросиянами, отже староруська держава, її суспільно-полїтичний уклад і культура були витвором великоруського народа; що сї днїпрові Великороси по татарськім погромі виеміґрували в поволзькі краї, зміцнивши там давнїйшу великоросийську кольонїзацію, а поднїпрянські землї пізнїйше кольонїзували Українцї, прийшовши з Волини й Галичини [7]).

Чималою заслугою учених, переважно українських, з 60-80-х рр., було те, що безосновність обох сих теорій — польської й російської, та їх помилки против дїйсности виказано докладно [8]). Дослїди й ново видобуті матеріали вияснили, що татарський погром Бату не зробив українського Поднїпровя пустинею, що між ним і кольонїзацією XVI в. були посередні періоди зміцнення й ослаблення кольонїзації, та що головна роля в сїй кольонїзаційній роботі все належала не прихожій, а місцевій людности, котра ніколи не вигибала до останку, а тільки хвилювала — то відступаючи в більше забезпечені лїсові пояси під татарським напором, то вертала ся на свої попілища, отже нема й причин припускати якоїсь радикальної зміни в етнїчнім складї й характері тутешньої людности, заміни одного етноґрафічного елємента другим, хоч безперечно сї хвилювання не лишили ся без впливу на етноґрафічну фізіономію тутешньої української людности [9]).

Від перегляду й оцінки тих фактів і звісток, які уживали ся або можуть бути

ужиті для оцінення впливів татарського погрому Бату на кольонїзацію українського Поднїпровя мусимо ми почати свій огляд житя східньої України в татарських часах. Ми переглянемо ті звістки, які були притягнені на доказ незвичайно руїнного впливу татарського погрому на українську кольонїзацію й постараємо ся оцінити їх вказівки.

Перше місце займає тут оповіданнє Галицько-волинської лїтописи про погром Бату на Українї; ми навели вже його на своїм місцї [10]) і тепер лише виберемо з нього найбільше інтересне для нашого питання. Лїтопись оповідає, що Бату взяв Переяслав і винищив цїлий, "изби всь"; навіть убито епископа [11]); катедру зруйновано і пограблено. Чернигів взято і спалено; про масове побиваннє людей тут не сказано; піднесено тільки, що епископа полишено цїлим. Про Київ не сказано нїчого, тільки що тисяцького Дмитра Бату помилував „мужьства єго ради". В Суздальській лїтописи натомість маємо коротку згадку, що Татари пограбили в Київі св. Софію й иньші церкви, „а люди отъ мала и до велика вся убиша мечемъ" [12]). Пляно-Карпінї, що був у Київі пять лїт пізнїйше, також оповідає, що Татари, взявши Київ, „побили горожан" [13]). В дорозї Бату від Київа на Волинь лїтопись згадує, що Татари підманили людей з Колодяжна їм піддати ся, а коли ті піддали ся — їх побили. Далї згадано без всяких пояснень, що Татари взяли Камінець і Ізяславль, але не могли взяти Кремінця й Данилова, і се кінчить ся такою загальною фразою: Батий, прийшовши під Володимир, „взя и копьємъ и изби не щадя, тадоже и градъ Галичь, иныи грады многы, имже нЂсть числа" [14]).

Як бачимо, оповіданнє не визначаєть ся особливою докладністю — загальні фрази або голі звістки про взятє. Очевидно мовчаннє лїтописи при таких звістках не означає ще, що нїчого злого від Татар людям не стало ся, як з другого боку і сї страшні слова „изби", „изби весь" не випадає приймати так дуже буквально.

Видко, що Татари в сїм своїм походї дійсно не жалували краю: які міста брали, то нищили сильно, й народу при тім загинуло богато (при повороті вони спішили ся, й здаєть ся — так страшно не нищили, принаймнї не маємо на се вказівок). Припускаю, що як Переяслав і Чернигів, так і Київ мусів сильно потерпіти в пригодї 1240 р., хоч загальній фразї далекої Суздальської лїтописи не можна надавати особливого значіння. Але було б

помилкою думати, що сї взяті й погромлені Татарами городи по тім запустїли. Се й a priori неправдоподібно: неможливо подумати, аби Татари мали таку міцну постанову вирізувати „до ноги” всїх, кого в містї знаходили. Сам Карпінї, що так богато оповідає про страшну немилосердність Татар, головний натиск кладе на те, що вони не милують значних: „коли иньших милують, то визначних і старших нїколи не милують” [15]). Як побачимо низше, в тім часї Бату мусїв мати вже вповнї сьвідомий плян зробити з українсько-руських земель провінції Орди, тим самим не мав нїякого інтересу перетворяти їх в пустиню, і його страшні побивання мусимо уважати тільки заходом для закорінення „спасительного страху” по монґольській полїтичній методї. З другого боку очевидно, що не всї горожане замикали ся в городах перед Татарами; чутка про взяті ними й винищені міста далеко випередила похід Татар на українські землї, і коли українські князї не мали охоти засїдати по містах, а тїкали від Татар, куди видно, то нема причин думати, що сього не робили й иньші горожане — не тїкали куди видно, з тим щоб по татарськім пополоху знову вернути ся на свої осади й відкопати закопані в землю скарби. Спеціально що до Київа знаємо, що Татари навідували ся туди завчасу й потім довший час вичікували переходу через Днїпро, отже був час тїкати.

І дїйсно, городи не пустїли по тім татарськім погромі. Не тільки Володимир і Галич, так страшенно знищені по словам місцевої лїтописи Татарами, віджививають зараз по татарськім погромі, зістають ся далї княжими столицями й показують інтензивно житє. І спалений Татарами Чернигів слїдом знову бачимо княжим столом: там сїв зараз по татарськім походї Ростислав Михайлович, а потім його батько Михайло, коли Київ випросив собі Ярослав [16]). Що місто не було зовсїм знищене, доказують то й кілька церков захованих з передтатарських часів.

Не пропав і Київ, про знищеннє котрого стільки говорило ся потім. Слїдом по татарськім погромі перебуває там Михайло, випрошує його собі Ярослав і садовить там свого боярина — „обдержати” Київ. Карпінї вправдї каже, що Київ по погромі „зійшов на нї що” [17]) — „ледви лишило ся в нїм двіста домів, та й ті люде живуть в тяжкій неволї”. Але сї нарікання, певно записані з слів Киян, що мали всяку підставу нарікати на татарську пригоду — представляли річ далеко гірше, нїж вона в дїйсности була: з иньших оповідань Карпінї бачимо, що в Київі він бачив тисяцького й бояр [18]), а що

ще важнійше — приїздили туди тягом цілими компаніями купці з ріжних країв. Так Карпіні згадує, що з ним разом приїхали до Київа купці з Вроцлава (і видко, там лишили ся, далї з ним не поїхали), далї — купці з Польщі й Австрії, компанія лєвантських купців з Царгороду, де були купці з Ґенуї, Венеції, Пізи, Акри, Франції [19]). Отже Київ вів далї заграничну торговлю, певно — не попілом від татарських згарищ.

Супроти того й слова Карпінї про повний упадок Київа і тих двіста домів треба уважати або сильно пересоленими, або опертими на якімсь непорозумінню [20]). Зрештою і в Київі полишало ся досить памяток з перед татарських часів, а й лїтописець, описуючи подоріж Данила в 1245 р. через Київ, не каже нїчого за якесь повне спустошеннє Київа. Переяслав також, видко, не зник з землї, бо теж згадуєть ся в сїй Даниловій подорожи, хоч і без всяких близших подробиць [21]).

Коли таким чином навіть найбільше поруйновані Татарами городи повставали слїдом з попілу, тим меньше можливости говорити про спустїннє України, чи Поднїпровя взагалї під татарською бурею [22]).

Повторяю, татарський похід зовсїм не був несподїванкою. Коли людність більших, міцнїйших міст могла собі ставляти ділєму — чи замикати ся в замку чи тікати, людність меньших міст і сїл не могла вагати ся, тільки на вість про зближеннє Татар мусїла тїкати та ховати ся в безпечні місця. Наша староруська погранична людність взагалї була дуже рухлива, до таких пополохів призвичаєна й мобілїзувала ся дуже швидко (порівняти нпр. епізод з Юриївцями, що вибравши час серед половецької бльокади, цїлим містом дремнули під Київ [23]), і навіть про татарські страхи могла завчасу поховати ся. Лїтописець, оповідаючи про подоріж Данила на Угорщину під час похода Бату, каже, що їдучи звідти в Галичину, він стрів у горах, коло Синевідська, маси народа, що тїкали в гори від Татар [24]). Подібна масова втїкачка на вість про Татар мусїла мати місце й по иньшій Українї — тїкали в ліси, болота, в яри й печери. Всяких таких схованок було подостатку й у полудневій Українї, а лїсовий пояс, українське полїсє давало не меньше певний захист в небезпечних часах, як карпатські нетра.

Не треба забувати, що людність полудневої України, середнього Поднїпровя, більше нараженого на татарську небезпечність, цїлими віками

жила „в грозї”, була до подібних пополохів призвичаєна, пережила кілька масових переходів з степової України в Полїсє й назад. Се були люде „подъ трубами повити, подъ шеломы възлелЂяни”, котрим і татарський погром по давнійших прецендентах не здавав ся мабуть таким траґічним. Що найбільше відступали вони в лїси й задержували ся там довше, поки мине пополох. Тож і не диво, що про масовий перехід людности з Поднїпровя на північ, до Суздальщини, як то припускають, не можна знайти анї якихось звісток, анї слїдів або вказівок — для такого переходу не було причин у української людности [25]).

Правда, в ґенеальоґіях московських боярських родів знаходять ся згадки про перехід предка тої чи иньшої боярської фамілїї до Москви з України: з Чернигівщини, або з Київа, з Волини [26]). Але такі переходи української аристократії, котрих нема причин не припускати (хоч самі по собі звістки ґенеальоґій не дуже певні), явище зовсїм иньше, котрого з масовою кольонїзацією нема що анї звязувати анї мішати. Міґрація українського боярства толкуєть ся упадком державного руського житя на Українї, роскладом старого князївсько-дружинного устрою. Вона почала ся ще в XII в., з утвореннєм нових полїтичних центрів на місце старого Київа, розвивала ся далї в XIII в. і могла ще більше прискорити своє темпо з татарським погромом. З упадком двірського житя еміґрувало духовенство, еміґрували артисти й промисловцї, еміґрували неґоціанти з упадком торговлї, але се не сьвідчить про те, що край тратив також в масах свою сїльську й маломіщанську робучу людність, ставав пустинею.

Що стара, передтатарська людність задержала ся в цїлости в лїсовім поясї України — в полянсько-деревлянськім і сїверянськім полїсю, в тім не може бути непевности. Вже само по собі зовсїм неправдоподібно було б припускати, що тутешня людність, зовсїм безпечна в своїх пралїсах, схотїла б еміґрувати, а діалєктольоґічні факти не зіставлять місця сумнїву: в сїм полїсю, зараз за Київом і в порічю Десни заховали ся ненарушені архаїчні діалєктичні прикмети, що остро відріжняють сї говори від язикових новотворів степової України й служать виразним доказом, що місцева людність сидить тут з передтатарських часів.

Сей лїсовий пояс, як я вже казав, служив резервоаром для степової української людности, що відступала сюди в особливо тяжких часах і потім в лекших обставинах кольонїзувала наново полишені простори. Що такий

був нормальний напрям кольонїзації — з полїся на полудень, доводять нам найстарші переписи української людности, з середини XVI в.: в них того руху з заходу на схід, котрим нїби то мала бути наново залюднена Україна по спустошенню Бату, ще зовсїм не видко — він витворив ся пізнїйше, під впливом спеціальних, соціально-економічних причин. Натомість на напрям кольонїзації з Полїся в сих переписях маємо богаті вказівки в іменних призвищах осадників [27]).

Що в залюдненню полудневої України, за лїнією лїсів, не було значнїйших перерв, періодів спустїння, на се ми маємо також виразні вказівки. Давно вже піднесено ту обставину, що при таких значнїйших перервах, при цїловікових періодах повного спустїння, яке припускало ся для Поднїпровя, не могли б заховати ся до наших часів топоґрафічні й хороґрафічні назви з перед-татарських часів. А тим часом ми маємо велику масу топо- і хороґрафічних назв з полудневих частин Полянської й Сїверянської території, з Київщини, Чернигівщини й Переяславщини (й мали б, певно, без порівняння більше, як би не зміни назв, які заходили серед самої кольонїзації, при її тяглости). Сей факт сьвідчить, що людність і за лїнією лїса держала ся постійно, або з такими невеликими перервами, що певна тяглість все задержувала ся від перед-татарських аж до найновійших часів. Для Заднїпровя ми маємо ще иньший анальоґічний факт — се традиція про етноґрафічну сїверську територію протягом всього переходового часу: в описях наддніпрянських замків з середини XVI в. і в иньших памятках осадники старої Сїверянської території звуть ся Севруками, а переяславські уходи — „сїверськими”; сї сїверські уходи сягають на полудень до порічя Ворскли — границї сїверянської кольонїзації в княжі часи, і сей факт виразно вказує на захованнє неперерваної традиції, а значить і кольонїзації з княжих часів [28]).

Коли порівнювати взагалї сї обставини, в яких жило Поднїпровє, з обставинами, в яких жили иньші українські й неукраїнські землї під татарською зверхністю, то можна б піднести одну обставину на некористь Поднїпровя — що воно жило в безпосереднїй близькости Татарів. Але ся близькість сама по собі не була ще такою страшною для тодїшнїх людей. Ми маємо незвичайно цїкавий з сього погляду епізод, перехований в північних лїтописних збірниках — про слободи татарського баскака Ахмата на Посемю. Він осадив був дві осади („слободи”) на землях кн. Олега

рильського, і там зібрало ся дуже богато людей — „умножиша ся людей во свободахъ тѢхъ, со всѢхъ сторонъ сошедше ся". Оповіданнє, писане зі становища князів, нарікає на кривди від тих слобожан княжим людям, але що ті слобожане не були якимись розбійниками, а спокійними господарями, до бійок не охочими, показує та подробиця, що коли сусїднїй кн. Сьвятослав липовецький, відомщаючи ся за ті кривди, напав на слобожан, що йшли собі з слободи до слободи, й позабивав їх, слободи з переляку розбігли ся [29]).

З сього оповідання бачимо, що для низших верств людности татарська зверхність сама по собі не була страшна: говорить ся, що до Ахматових слобід тїкали люде і з княжих осад. Сим низшим верствам не жило ся дуже солодко і під князївсько-дружинним режімом, і татарський режім міг не давати ся їм дуже в знаки, по звістній приповідцї, що голий розбою не боїть ся, тим більше що Татари мали охоту опікувати ся в своїх інтересах сею людністю. І так воно власне й було на Поднїпровю, бо тут Татари, змагаючи до ослаблення сили князїв, підтримували рух громад против князївської власти та переводили їх в безпосередню залежність від себе. Очевидно, ся полїтика наказувала Татарам можливо толєрувати, навіть опікувати ся такою безпосередно залежною від себе людностию, аби розширяти той пожаданий для них против-князївський рух. Таким чином до початків анархії в Ордї, до останньої чверти XIII в. обставини житя на Поднїпровю для людности селянської, ба й маломіської, під татарською зверхністю могли бути в дечім ще лїпші нїж де инде [30]). Вони давали себе відчувати верствам заможнїйшим, вибагливійшим, що привикли жити під покровом князївсько-дружинного режіму, й впливали на їх перехід до таких земель, де сей режім держав ся сильнїйше, але народнї маси самі йшли против нього й раді були його позбути ся хоч би цїною безпосереднього підданства Ордї.

Примітки

[1]) Іпат. с. 524.

[2]) Recueil IV c. 376

[3]) Іпат. с. 588.

[4]) Див. вище с. 114.

[5]) Таке оповіданнє Синопсиса про Печерську лавру, як серед загального спустошення, коли церква лаврська „чрезъ многіи лѢта пребываше въ запустѢніи", служба божа правила ся лише "въ нѢкоємъ предѢльцѢ, уцѢлѢвшемъ отъ поганыхъ" потайки "страха ради" і особливим дзвоном скликали ся на богослуженнє монахи, що крили ся по ріжних "далекихъ и подземныхъ мѢстахъ" (с. 89 вип, 1823 р.).

[6]) Ся теорія про відреставрованнє Руси Поляками стала locus communis від середини XIX століття, коли в польській історіоґрафії й письменстві почали класти натиск на польську культурну місію й її заслуги для вселюдської культури: не через що мовляв як через висилення для сих високих цілей й упала Польща. Першим серіозним виступом против неї, з нагоди статї Мих. Ґрабовского в Записках о Южной Руси Куліша, т. II, 1857, що між иньшим (говорячи про причини козацько-польських воєн) повторив сей загально тоді росповсюднений в польській історіоґрафії погляд (відібрані від азійських дикунів і увільнені від них пустинї Поляки поволї заселили, забезпечивши Русичів), — була статя Максимовича, написана у відповідь, по горячим слідам (Русская БесѢда, IV: О причинахъ взаимнаго ожесточенія Поляковъ и Малороссіянъ бывшаго въ XVII вѢкѢ — се парафраза титулу згаданої статї Ґрабовского). Максимович, не застановляючи ся довше над сею теорією, на кількох сторонах висловив богато дуже справедливих і важних заміток против неї, але не спиняв ся ширше над питаннєм про спустїннє України по погромі Бату тому, бо в тій же книжції часописи безпосередно перед сею статею подав статю спеціально про спустїннє України (О мнимомъ запустѢніи Украины въ нашествіе Батыево и населеніи ея новопришлымъ народомъ, — обидві статї передруковані потім в I т. його Собранія сочиненій), де відповідав на теорію Поґодіна про міґрацію київських Великоросів на північ і повне спустїннє України по татарськім погромі.

[7]) Див. т. I с. 173 і прим. 34.

[8]) Історію спору і його літературу див. в I т. с 512-5. Додати нову статю Соболєвского: Древне-кіевскій говоръ (ИзвѢстія отд. рус. яз. 1905, I) — перегляд питань з становища його теорії.

[9]) Пор. т. I с. 11.

[10]) Т. II с. 251.

[11]) Правдоподібно недоглядом, бо то не було в звичаї Татар.

[12]) Лавр. с. 447.

[13]) occiderunt homines civitatis — Recueil IVc.675.

[14]) Іпат. с. 522-3.

[15]) Recueil IV с. 697.

[16]) Іпат. с. 524, 528.

[17]) fuerat civitas valde magna et populosa et nunc quasi in nichilum reducta est. с. 675.

[18]) millenario et aliis nobilibus qui erant ibidem.

[19]) Recueil des voyages IV с. 736 і 772.

[20]) Треба зауважити, що слова Карпінї про повний упадок Києва — се дописка, котрої в більшій части кодексів бракує (див. прим. 14 на с. 675); підозрівати її автентичности нема причини, але можливо і те, що слова сї належать не до Києва, а до чогось иньшого.

[21]) Іпат. с. 535.

[22]) Оборонцї теорії про спустїннє Поднїпровя вказують в жерелах на звістки Пляно-Карпінї і житиия кн. Михайла Чернигівського. Але Карпінї, котрого звістку наведено вище на с. 144, говорить властиво про Волинь, а, тим самим очевидно, що звістка його сильно пересолена. Житиє Михайла (Історія рус. церкви Макарія V с. 417) в сїм місцї дає риторичний образ,

котрого реальність дуже непевна, тим більше що писане воно мабуть не на Україні: „овии убо затворяху ся въ градѢхъ, Михаилу же бѢжавшю во Угры, инии же бѢжаша въ земли далнии, ини же крыяху ся въ пещерахь и въ пропастѢхъ земныхъ; а иже въ градѢхъ затвориша ся, ти исповѢданиємъ и со слезами Богу моляще ся тако отъ поганыхъ немилосердно избьєни быша; а инии же крыяху ся въ горахъ и въ пещерахъ и въ пропастехъ и въ лѢсѢхъ — мало оть тѢхъ оста ся". З рештою се оповіданнє говорить про руські землї взагалї, не про Поднїпровє спеціально, й про повне спустїннє не каже, противно — говорить про останки людности. Див. про се ще мою історію Київщини с. 436-8.

[23]) Т. II с. 88.

[24]) Іпат. с. 523.

[25]) Недавно Ключевский в своїм Курсї русской историі (т. I, 1904, с. 346 і далї), приймаючи погляд, що українське Поднїпровє по погромі 1239-40 р. „на довгі часи стало пустинею з бідними останками давнїйшої людности”, зберає вказівки на відплив людности відси на захід (в Галичину) і на північ, в суздальські краї. Вказівки сї, крім того що досить слабкі взагалї, нїчого не говорять про еміґрацію з Поднїпровя по татарськім погромі — вони говорять про кольонїзацію давнїйшу, XI-XII вв. (і навіть часом не про кольонїзацію навіть — нпр. уставленнє безпосередньої комунїкації українського Поднїпрова з Поволжем, будованнє князями городів з іменами запозиченими з України, або захованнє київського билинного цикля на півночи — все се факти, що мають й иньше об'ясненнє не тільки міґрацію).

[26]) Особливо часто фіґурує ґенеальоґічна звістка про перехід в Москву при кінци XIII або на поч. XIV в. боярина Родіона Нестеровича, предка бояр Квашнїних, разом з 1700 дружини (Карамзїн IV пр. 324). Та ся фабульозна подробиця про таку велику дружину виразно показує, з яким непевним і побільшеним переказом маємо тут до дїла.

[27]) Спостереження над напрямом кольонїзації Поднїпровя XVI в. у Антоновича — Чтенія київ. II с. 225-6, Владімірского-Буданова — Населеніе Югозападной Россіи оть 2-ой пол. XV в. до Люблинской уніи (Архивъ Югозападной Россіи VII. II), Яблоновского Ukraina, т. III гл. 3 (Zródła dziejowe т. XXII). Всї три дослїдники сходять ся на тім, що

основним кольонїзаційним елєментом був місцевий, з чужих найсильнїйшим був білоруський, напрям кольонїзації був з півночи на полудень. На доказ того, що виразного типового руху з заходу на схід в тім часї ще не було, я навів ще в своїй Історії Київщини нарікання волинських шляхтичів, що їх піддані тїкають за польську границю, на захід (Zródła dziejowe VI c. 24, 116); тепер можу вказати ще на іменні призвища селян в галицьких королївщинах, де в значнім числї стрічаємо „Волинців" і особливо „Литвинів". Див. показчик в III т. Жерел до Історії України-Руси, sub vocibus: Волинців 8, Лятвинів близько 60, більше як „Мазурів" або „Ляхів", при тім треба уважати, що етноґрафічні й топичні призвища тут взагалї досить рідкі.

28) Див. Архивъ Югозапад. Россіи VII. I c. 87-8 (тут кілька Севруків), c. 90 (Сквере — чит. Сивере), c. 103 (уходи і рїчки сїверські, в басейнї Сули, Псла і Ворскли) (про територіальне росповсюдненнє сих назв Л. Падалки О времени основанія г. Полтавы в X т. київських Чтеній, c. 25). Матеріалы по ист. землевлад. Вишневецкихъ ч. 5 (Чтенія тіж т. XIV). Про севруків в 1-ій пол. XVII в. ibid. c. 315-6. Акты Московскаго государства I c. 5 і 8 (Севруки путивльські), Соловйов II c. 641, 760 й ин.

29) Сей епізод маємо в фраґментах в Лавревтиєвській лїтописи c. 457-9, в цїлости (буквально подібне) в Воскресенській I c. 176-8; в Никонївській X c. 162 маємо деякі додатки, слободи описують ся так: „и быша тамо торгы и мастеры всякія, и быша тѢ велики двѢ свободы якоже грады великія". Як я запримітив уже, вперше вказуючи на сей епізод (Громадський рух на Українї-Руси в XIII в. — Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. I, c. 25), сї амплїфікації Никонївської компіляції мають свою вартість: вони у всякім разї належать до тих часів, коли відносини Татар до словянської людности були добре звістні.

[30]) Щоб се не здало ся кому парадоксальним, вкажу нпр. на жалї дунайських еміґрантів за давнїйшим житєм "під Турком", в противставленню до нинїшнїх порядків конституційної Румунії, або жалї за турецькими часами серед селянства Босни.

Противкнязївський рух, Болоховцї і болоховські князї; боротьба з ними Данила; иньші громади „татарських людей" і боротьба з ними Данила; полїтичні змагання сих громад; відносини до сього руху Татар і його дальша доля.

Я вже вище мав не раз нагоду згадувати про той противкнязївський рух на Українї [1]), а тепер мушу поговорити про нього спеціально, як про явище викликане або підтримане безпосередно татарським погромом і злучене з пidданнєм під безпосередню власть Орди значної частини української території. На жаль лише, наші відомости про нього дуже бідні, особливо як рівняти їх до того визначного інтересу, який має сей рух з становища суспільної еволюції й суспільно-полїтичних відносин. Якісь хоч трохи докладнїйші звістки про нього маємо тільки в Галицькій лїтописи, а й вона згадує про нього лише принагідно, говорячи про боротьбу з ним Данила. По за тим маємо тільки деякі натяки та широке поле для здогадів.

На сїм полї перед усїм виступають славнозвістні Болоховцї, над котрими прийшло ся богато „утерти поту" новійшій ґенерації істориків України [2]). Вперше назва Болохова виступає в XII в. без близшого означення, десь в сусїдстві Побожа [3]); правдоподібно — се Болохово, звістне нам під сим іменем ще в XVI в. — більша територія на верхівю Случи. В XIII в. звали ся Болоховцями осадники з над верхньої Случи і Бога [4]). Лїтопись вичисляє сїм болоховських городів: Деревич, Губин, Кобудь, Кудин, Городець, Божський і Дядьків; з них місця кількох звістні нам на певно [5]), і вони вказують на територію верхнього Побожа і горішньої Случи. Разом взявши маємо погранична територію трох земель — Київської, Волинської й Галицької, котрої етноґрафічний підклад нам неясний, але по всякій правдоподібности — се мусїла бути стара словянська (українська) людність, може з деякою чорноклобуцькою домішкою на Побожу [6]).

Вправді був висловлений здогад, що Болоховці волоські кольоністи, але він властиво не має за собою нічого окрім певної созвучности Болохова з Волохами [7]). В усякім разї справа етноґрафічної приналежности Болоховців не має тут особливого значіння, бо в против-князївськім руху (котрим Болоховці й інтересні) виступають поруч них місцевости, в котрих сиділа споконвічна українсько-руська людність — як порічє Тетерева.

До другої чверти XIII в. про болоховські городи ми нічого не чуємо; зрештою відомости про сю територію взагалї незвичайно біднї. Вперше в подїях 1232/3 р. виступають „болоховські князї" як союзники галицьких бояр в їх боротьбі з Данилом. Вдруге в такій ролї бачимо їх в подїях 1236 р.: тодї Данилові бояре забрали їх „усїх" і відвезли до Володимира, але вони, видко, перепросили ся з Романовичами, бо як слїдом потім болоховські князї були „вошли" в мазовецькі землї, і Болєслав мазовецький хотїв їх „розграбити", то Романовичі за ними обстали, і Василько упрохав Болєслава пустити їх. Очевидно, вони мусїли піддати ся під зверхність Романовичів, стали їх підручниками. З другого боку Болєслав каже, що вони не були простими боярами Данила, але самостійними князями: „не суть вои твои, но суть особнии князи".

Хто були сї князї — про се висловляли ся ріжні здогади. Трудно їх уважати князями з династиї Володимира, так само — і Даниловими боярами; такі здогади робили ся на підставі стилїзації лїтописних згадок, але в дійсности підстави для того нема. Дуже привабна анальоґія їх з князями громад волоського права, але коли тепер виказано, що сї волоські князї від початку означали тільки сїльських старшин, старців [8]), то для такого толковання не лишають місця наведені з Галицької лїтописи слова Болєслава, де болоховські князї виступають якими не якими, а все таки князями в значінню володарів, а не простих сїльських старців. Зрештою нїяких звязків сих болоховських громад чи з волоською кольонїзацією, чи з орґанїзацією волоського права не можемо вказати. Хоч певні анальоґії є: болоховські князївства були невеликі — виступають сї князї цїлою, чималою видко купою, і лїтописець мабуть не знав їх імен близше; становище князя супроти громади особливим авторитетом не визначало ся: лїтописець пізнїйше підданство Татарам уважає дїлом самих громад, і в дальшім оповіданню князїв зовсїм іґнорує. Сї обставини й не звичайне становище болоховських князїв супроти Татар дає розуміти, що

репрезентантами князївсько-дружинного устрою вони не були, а були князями в значінню перед-дружиннім.

Під час похода Бату, коли руські князї розтїкали ся куди видко, сї болоховські князї, чи їх городи пішли на зустріч сїй татарській грозї: піддали ся добровільно Татарам і за те були ними помилувані, а опираючи ся на татарську протекцію по тім з іще більшим завзятєм виступали против Данила. Се дуже обурило Данила по тїй недавнїй покорі болоховських князїв, а ще більше — дражнило його як дуже небезпечний полїтичний прояв, і коли болоховські князї ще перед поворотом Татар з Угорщини (1241 р.) взяли участь в походї Ростислава Михайловича на Бакоту, Данило з усїма силами кинув ся на болоховські городи: „городи їх дав огневи і греблї [9]) їх розкопав, взявши богато невільників і розграбивши їх городи: Деревич, Губин і Кобудь, Кудин, Городець, Божський, Дядьков; прийшов на те Курил печатник князя Данила з трома тисячами піших і трома стами кінних (відбивши від Бакоти Ростислава) і дав їм Данило розграбити Дядьков город і від нього зачавши полонив і попалив землю Болоховську: їх Татаре полишили (помилували), аби для них орали пшеницю й просо, а Данило тим більше ворогував на них, що вони покладали ся на Татар” [10]). Як я вже сказав, таке незвичайне завзятє у Данила, взагалї дуже повздержного, і се напруженнє сил, з яким напосїв ся він знищити маленьку Болоховську землю (він навіть у брата Василька забрав військо до сього похода) не можна витолкувати инакше, як страхом перед перспективою, яку відкрило перед його очима се добровільне підданство Татарам болоховських громад — „тим більше ворогував на них, що вони покладали ся на Татар”, як дуже бистро помітив лїтописець.

Але рух тим зломаний не був. З оповідання лїтописи про кампанїї Данила 1254-5 рр. против „татарських людей” бачимо; що в безпосередній залежности від Татар тоді стояли: Болохово (правдоподібно те Болохово над Горинею) і „всї Болоховцї” (треба мабуть розуміти громади побожські і послучські), Побоже, громади по середнїй Случи (Білобереже, Возвягль, Сїмоць і Городок) і цїле порічє Тетерева. Що більше — лїтописне оповіданнє дає натяк, що в анальоґічних відносинах до Татар стояв і сам Київ: Данило підбивши „татарських людей” в західнїй Київщинї, в порічях Случи й Тетерева, слїдом вибераєть ся походом і на Київ, та тільки обставини перебили йому [11]).

Низше я ще верну ся до питання, на яку територію розпросторила ся в другій половині XIII в. безпосередня власть Татар, тепер же ще приглянемо ся близше тому, що оповідає нам літопись з нагоди тих війн Данила про „татарських людей"; оповідання її так важні, що при загальній бідности наших звісток в сїй справі, мусимо кожде її слово розважати.

Лїтописець зве сї безпосередно залежні від Татар громади „людьми Татарськими", або „людьми сЂдящими за Татары", себто під татарською протекцією; тому сї люде мають „надію на Татар". Залежність їх від Татар, очевидно, була добровільна: невважаючи на страшний погром болоховських городів 1241 р., ся і сусїднї територія тримають ся Татар далї і тільки по нових спустошеннях 1254/5 р. громади на галицько-волинськім пограничу піддають ся Данилу. Але й се підданство їх було вимушене й не щире: найлїпший доказ дало місто Звягель, що взявши від Шварна княжого управителя (тивуна), не дало йому правити у себе, а коли на другий рік прийшов під місто Шварно з полком з пятьсот мужа, Звягляне, надїючи ся, що з сим полком він їх міста здобути не потрапить, стріли князя глузуваннями, стоючи на стїнах свого города.

Ся полїтика супроти Татар і князїв була, видко, дїлом цїлих громад, а не самих тільки якихось їх провідників або бояр. Се виразно показує отсей епізод з Звяглем, показують і лїтописні оповідання, що нїчого не згадуючи про князїв або посадників, говорять все про громади: вони то „мали на Татар надію", і на них мав завзятє Данило; тому нищив не самих провідників, а цїлі городи, цїлі землї. Самим страхом від Татар їх полїтики нїяк не можна витолкувати: кількаразові спустошення аж надто виразно показали сим громадам, що Данило їм далеко небезпечнїйший, нїж Татари. Татарська протекція надїй не оправдала; за „людьми татарськими" нїхто не обстав [12]), а проте вони таки тримали ся Татар та всякими способами викручували ся від Данила — видко таки волїли татарську зверхність як Данила.

Таке становище їх не можна инакше пояснити як змаганнєм виломити ся з під князївсько-дружинного режіму, що важким тягарем лежав на народнїй масї й наприкрив ся її. Під татарською зверхністю громади могли шукати більшої свободи своєї громадської самоуправи, лекшого оподаткования (такі факти звістні і з часів арабських або турецьких завойовань у візантийських землях). Під татарською зверхністю громади виступають

зовсїм свобідно й автономно, нема анї слїду татарських залог, наставників-баскаків, або чогось такого. Обовязок давати хлїбну данину („орати пшеницю й просо”, як каже лїтописець) мабуть не був дуже обтяжливий. З рештою треба памятати, що сей громадський рух розвинув ся, як бачимо, в найбільше глухих, пограничних краях, що все бокували від полїтичного вічового й князївсько-дружинного житя земських центрів (Київа, Володимира, Луцька) й могли від давна задержати певний пасивний сепаратизм, що й виявив ся тепер у сїм против-князївськім руху [13]).

Наслїдком сього руху було відновленнє тих більше-меньше суспільно полїтичних відносин, які істнували перед київською княжою окупацією. Земля розсипаєть ся на дрібні городські громади, не злучені між собою ніякою тривкійшою орґанїзацією (скільки можна судити з скупих оповідань лїтописи), окрім спільности й солїдарности інтересів певної хвилї; з дуже слабою полїтичною властию, з повною перевагою самої самоуправної громади [14]). Та обставина, що сї автономні громади тепер стояли під татарською зверхністю має анальоґію в становищу старих громад, переддружинних часів, під зверхність Хозарської орди.

Лїтописець не дає ніяких пояснень про початки сього руху. Бачимо тільки, що вже під час першого похода Бату через Русь, на Угорщину, болоховські громади перейши під безпосередню зверхність Татар. Се каже здогадувати ся, що ініціатива таких відносин вийшла не від Татар, що йшли спішно, розглядати ся в руських відносинах не мали часу, і взагалї ще дуже мало були в них орієнтовані, — пішла вона від самих громад. Чи тодї ж рух сей обняв сусїдні поріча Случи й Тетерева, чи пізнїйше доперва — на се не маємо вказівок; тутешнї громади виступають, вперше і в остатнє, тільки в р. 1254-5. Можна б думати, що вони піддали ся Татарам разом з Болоховцями [15]); але та обставина, що Данило в своїм погромі Болоховцїв 1241 р. полишив послучські й потетеревські краї в спокою, скорше б промовляла за тим, що вони вже по повороті Татар прийшли в безпосередню залежність від них.

Розумієть ся, сей рух був дуже на руку Татарам. Він давав лїпшу забезпеку їх власти, ослаблюючи противну їм князївсько-дружинну силу. Задержати в своїй зверхности такі громади, що жили зовсїм або майже зовсїм відокремленим житєм, не лучачи ся в ніякі ширші орґанїзації, Татарам було

лекше, ніж землі з княжою властию, з дружинною силою. Тому дуже правдоподібно, що заохочені сими проявами, Татари пробували й від себе розширяти сей рух та переводити поодинокі городи й округи в безпосередню залежність від себе, усуваючи княжу власть. Вище я висловив здогад, що походи Куремси 1253-4 рр. на Понизє й полудневу Волинь мали на меті розширеннє далї на захід території, залежної безпосередно від Татар, і що тут теж були прихильні до того елєменти, як показує історія підданства Татарам Бакоти і та згадка про Батиєву грамоту у кремінецького посадника Андрія [16]). Але опір Данила і його походи на татарських людей мали наслїдком те, що Татари постановили дати спокій Галицько-волинській державі й більше розширяти на захід свою територію не важили ся: Горинь і пізнійше зістала ся границею сеї території, як дає розуміти лїтописне оповіданнє з часів Мстислава Даниловича [17]). Натомість, здаєть ся, вони дуже широко розвинули сей лад далї на схід — на Поднїпровю. При повнім майже браку звісток про житє Поднїпровя в другій половині XIII в. ми, розуміється, безпосереднїх звісток про се не знайдемо; але розглянувши ся в тутешній політичній ситуації, зможемо дещо, бодай з деякою правдоподібністю, звідти викомбінувати.

Примітки

[1]) Див. вище особливо с. 83-7.

[2]) Лїтературу див. в прим. 21.

[3]) Іпат. с. 278 і ще с. 376, але в остатнім варіантї: Борохова.

[4]) Лїтописні звістки про Болоховців XIII в. — Іпат. с. 511, 516, 526-7.

[5]) Див. Історію Київщини с. 44.

[6]) Про се див. т. II с. 548, на істнованнє чорноклобуцьких осад на Побожу вказують топоґрафічні назви від слів Торки, Кумани — див. ibid. с. 585.

[7]) Інтересна з сього погляду згадка Болохового поля на галицько-волоськім пограничу, на Покутю, десь недалеко Городенки — в грамоті кор. Володислава 1434 р. — Чтенія московські 1887, III, с. 39-40, про нього див. Записки XXX бібл. с. 6.

[8]) Див. розвідку Богдана (I. Bogdan) Über die rumänischen Knesen, Archiv für Sl. Phil., XXV-VI (по румунськи: Despre cneji romąni — Annele Acad. Romane, sect. istorice, 1902-4) — виказує аналїзою документального матеріалу, що сї князї були сїльськими начальниками, і слово ”князь” тут відповідає румунському терміну jude, judec (judex, Dorfrichter).

[9]) ”Гребля” — думають про вали міст, але можуть бути і греблї.

[10]) Оттуда же плЂнивъ землю Болоховьскую и пожегъ: оставили бо ихъ Татарове, да имъ орють пшеницю и просо, Даниль же на ня болшую вражьду держа, яко отъ Татаръ болшую надежду имЂаху” — Іпат. с. 527.

[11]) По рати же Кремянецькой КуремьсинЂ Даниль воздвиже рать противу Татаромъ: сгадавъ с братомъ и со сыномъ посла Деонизия Павловича — взя Межибожиє; потомъ же воевахуть людье Данилови же и Василкови Болоховъ, а люди Львови Побожьє и люди татарьскыя (на Побожу або в його сусїдстві). ВеснЂ же бывши (1255) посла (Данило) сына своєго Шварна на Городокъ и на СЂмоць и на вси городы, и взя Городокъ и СЂмоць и всЂ городы сЂдящии за Татары, Городескъ и по Тетереви до Жедечева (вар. Жедьчевьєва). Възвягляни же сольгаша Шварномъ: поємше тивуна, не вдаша єму тивунити. Шварно же приде (до батька) поимавъ городы вся, и по немь придоша БЂлобережцЂ (Білобереже — мб. побереже Случи, див. Іпат. с. 511) и Чарнятинци (осада незвістна) и вси Болоховци к Данилу. Присла же Миндовгь к Данилу: „пришлю к тобЂ Романа в НовгородцЂ, абы пошелъ ко Возвяглю, оттуда и къ Кыєву” — Іпат. с. 555.

Про сей похід в звязку з відносинами Данила до Татарів говорив я вище — с. 86-7.

[12]) Правдоподібну причину того я вказав вище на с. 86.

[13]) Підкладу сього руху деякі шукали в відмінній етноґрафічній основі — поминаючи турецьку й волоську теорію — таки словянській; нпр.

Шахматов в своїй статї Къ вопросу объ образ. нарѢчій (с. 37) думає, що болоховський рух був народнїм рухом Уличів. Але беручи на око цїлу територію руху — порічя Бога, Горини, Случи, Тетерева, не можна припустити тут одностайну етноґрафічну масу. Се був рух громад, що не були притягнені земськими центрами, рух центріфуґальний, громадсько-автономічний, на котрий з рештою й етноґрафічна гетероґенність (ріжна) могла мати свій вплив.

14) На підставі того, що в кампанії 1254 р. болоховських князїв уже не видко, був висловлений здогад, що болоховські громади стали за той час безкняжими (Молчановскій Очеркъ с. 114). Але лїтописець міг і з'іґнорувати тих князїв у своїм оповіданню.

15) Під час першого походу Бату послучські городи Колодяжен і Камінець згадують ся між тими, що боронили ся від Татар, але се ще нїчого не доказує: тут могли бути Данилові залоги. Можливо, що мовчаннє лїтописи про які небудь спустошення в Київщинї при повороті Бату з Угорщини треба толкувати тим, що за Горинею Татари стріли прихильний для них рух громад.

16) Про бакотський епізод і Куремсині походи див. вище с. 83-5.

17) Мстислав стрічає над Горинею Телебугу в 1286 р. (Іпат. с. 588). Коли се порівняти з звістками про Болохово за Горинею, то стає ясним, що тут мусїла бути волинська границя. А що за волинською границею безпосередно йшла татарська, себто безпосередно залежна від Татар територія, каже лїтописець описуючи границї Мстиславового князївства: він одержав землю величеством „олны по Тотары, а сѢмо по Ляхы и по Литву” — Іпат. с. 613.

Поднїпровє під татарською зверхністю, її розпростореннє; відносини Орди до підвластних в оповіданню Карпінї, його побільшеннє. Київський стіл в серединї XIII в.; фактичні обставини київського житя; князї путивльської династиї в Київщинї; становище Київщини під безпосередною татарською властию; епізод з кн. Федором київським 1331 р. Вказівки на безкняже житє иньших волостей —

Поросє; Переяславщина.

Ми спинили ся в княжих відносинах Поднїпровя на тім моментї, коли Ярослав Всеволодич дістав в 1243 р. потвердженнє своїх прав на Київ, а незадовго потім вибрав ся до Бату Михайло Всеволодич, „прося волости свои оть него" [1]). Сю подорож Михайла можна розуміти або так, що він поїхав в Орду випросити собі Київ, замість Ярослава, або хотїв затвердити за собою бодай чернигівський стіл супроти того, що иньші князї почали їздити й випрошувати собі волости, отже могли й Чернигівщину під ним випросити. При кінцї 1245 р. Київ належав до Ярослава: як Данило переїздив тодї Київ, застав там намістника Ярослава (очевидно — Ярослава Всеволодича) Дмитра Ейковича. Судячи по сумній долї, яка спіткала Михайла в Ордї, Київа він, коли й хотїв, то не дістав, і зістав ся він далї при Ярославі. Та сї подорожи до Орди й пidданнє під татарську зверхність Ярослава в ролї київського князя й Михайла в ролї чернигівського князя, які б не були перші мотиви їх подорожей, мали характер формального признання татарської зверхности над східньою Україною. Зараз по тім чуємо (від Пляно-Карпінї) про подорожи в Орду иньших чернигівських князїв: Андрія чернигівського (de Cherneglove), що був обвинувачений перед ханом в якійсь не зовсїм яснїй справі і забитий, далї — його брата, що їздив просити собі його волость, і якогось Олега [2]). Не підлягає сумнїву, що підвластною Татарам областию (улусом) тодї уважала ся також і Переяславщина.

Ми не знаємо, о скілько вироблену ідею зверхности над землями давньої Київської держави міг мати Бату, чи ординське правительство взагалї в своїм походї на захід в 1236-7 рр., але вона мусїла виробити ся дуже скоро. Незвичайна екстензивність, нечуваний розмах монґольських завойовань без кінця розширяли перспективи їх полїтичних плянів, і контакт з кождою новою територією вів за собою ідею завойовання — аж поки не ослабла ся сила екстензивности. Пляно-Карпінї, що побував в Ордї ще в сїм часї монґольської сили, чув сю енерґію безграничної екстензивности і віддав се почутє в своїм оповіданню, що Татари не знають нїяких відносин супроти иньших народів окрім завойовання, панования, і не входять в угоди з нїяким народом, доки він їм не піддасть ся, бо мають заповіт від Чінґізхана, аби по змозї підбити собі всї народи [3]). Коли Татари уже в своїм походї на Угорщину приймали під свою зверхність і опіку громади полудневої

Київщини й Волини, коли підчас свого побуту на Угорщині вони беруть ся до певних орґанїзаційних роспоряджень, що вказують на їх замір запанувати тут на будуще [4]), се може служити ілюстрацією сього безконечного розсування сфери панования й завойовань. Завернувши ся з Угорщини на хвилю, Бату заміряв вернути ся в найблизшім часї до свого походу на захід, і коли вибрано нового великого хана та упорядковано відносини в Ордї, на дневний порядок зараз виступив плян походу на захід — Польщу й Угорщину називає Пляно-Карпінї як близші цїли його [5]). Землї східно-европейські, очевидно, в тім моментї (1246) уважали ся вже за підбиті. Київщина і Чернигівщина (з Переяславщиною) запечатали своє підданство подорожею Ярослава й Михайла. Слїдом, страхом якогось претендента, змушено до такої ж подорожі й признання татарської зверхности Данила — Волинь і Галичина признали також власть хана. Виходячи з того становища, називає Пляно-Карпінї близшими етапами будущого татарського походу Польщу й Угорщину.

До походу того не прийшло, й Галичиною та Волинею, і то поставленими в розмірно лекші відносини залежности, кінчили ся татарські „улуси" (підвластні землї); на Угорщину, Польщу й Литву робили ся тільки від часу до часу грабівничі походи, як ми бачили вище. Орда, розложена віддїлами в степах Кіпчака, творила обсерваційний корпус, що пильнував залежности й послушности земель східньої Европи. Пляно-Карпінї, переїхавши весною 1246 р. наші степи, оповідає, що Бату з головною ордою кочував на Волзї, на Подоню кочував його шваґер [6]); на лївім боцї Днїпра кочував Могучій, як його звуть наші лїтописи, другий син Темуджінового сина Джаґатая; на правім — темник Corenza, Куремса наших лїтописей, „найменьший з воєвод Бату"; його орда, що стояла десь в степах нижнього Днїпра і Богу, тиждень дороги від Київа, була сторожовим полком Бату на заходї; на сходї два „темника" стояли по обох боках Урала [7]).

З пізнїйших часів таких докладних звісток ми вже не маємо; звістки Карпінї можна уважати за типові взагалї, тільки тої звязлости, спружистости орґанїзації, яку бачив Пляно-Карпінї, пізнїйше не було — вона слабла й розвалювала ся поволї. Тодї ж Орда цїла була одним воєнним табором, з гори до долини з'орґанїзована по військовому, в десяточній орґанїзації, й піддана військовій карности. „Їх імператор, каже Пляно-Карпінї, має дивну власть над усїми; нїхто не може перебувати в певній

місцевости без його веління: він сам визначає місце пробування для вождів (темників), вожди визначають місця тисяцьким, тисяцькі сотникам, сотники десятникам; і взагалї який буде їм наказ, в який небудь час, в кождім місці, чи на війну, чи вмерти, чи жити — вони виконують все без усякої вимівки" [8]).

Становище Орди супроти народів підвластних описує він в таких рисах:

„Треба знати, що Татари не годять ся з нїяким народом, хиба він їм піддасть ся, бо вони мають заповіт Чінґізхана, аби підбили собі, коли зможуть, усї народи. А жадають Татари від тих, що їм піддали ся, от чого: аби вони йшли з ними походом на кождого, на кого скажуть; аби давали десятину від усього — від людей і від річей: вони рахують десять хлопців і одного з них беруть, і теж роблять з дївчатами; заберають їх у свою землю і роблять їх своїми слугами. Решту счисляють і зіставляють їм їх устрій, але при тім мають над ними повну власть. Обіцяного не додержують нїколи, але шукають до них причини на кождім кроцї. Так, коли ми були на Руси, післано якогось Сарацена від хана Куюка і Бату, і він, як потім нам казали, від кождого хто мав трох синів заберав одного сина, і хто не мав жінки, тих теж заберали, і теж робили з жінками що не мали шлюбних чоловіків; заберали також старців, що живили ся прошеним хлїбом. Решту счисляли своїм звичаєм і кождому, чи був то великий чи малий, хоч би то була дитина що мала оден день житя, чи бідний чи богатий — казали платити такий податок: аби дав одну шкіру білого медвідя, одну чорного бобра, одну чорного соболя, одну чорну шкірку якогось зьвірка, що робить нори в землї (по латинї його назвати не вміємо, а по нїмецьки він зветь ся iltis, а Поляки й Русини звуть сього звірка тхорем) і одного чорного лиса. І хто сього не зможе дати, того теж Татари заберають у неволю.

„До князїв земель Татари посилають, аби ставили ся зараз, і коли вони прийдуть, не мають там нїякої відповідної чести, але поводять ся там з ними як з людьми простими; мусять вони давати великі дарунки ханам, їх жінкам і урядникам, тисяцьким і сотникам, і всї Татари взагалї, навіть слуги дуже нахабно вимагають дарунків, та не тільки від князїв самих, але й від їх послів, яких посилають. До декотрих (князїв) шукають причини, аби їх забити, як стало ся з Михайлом (Всеволодовичем) і з иньшими; декотрим позволяють вернути ся, аби звабити до себе натомість иньших; декотрих зводять зі сьвіта отрутою, бо вони змагають до того, аби самим

володїти землею, для того шукають нагоди забивати старшину. Пускаючи якихось князїв до дому, жадають, аби прибули натомість їх сини або брати, і тих уже не пускають назад, як то стало ся з сином Ярослава, або з одним аланським князем, і иньшими богатьма. А як умерає безпотомно батько або син, сина або брата його не пускають нїколи, але заберають на себе його князївство, як то — ми самі бачили — стало ся з одним князем Солянґів (півн. Корея).

„В землях тих, котрих пускають назад, уставляють баскаків або начальників [9]), їх мусять у всїм слухати ся і князї і всї иньші. А як люде якогось міста або землї не чинять їх волї, сї баскаки доносять на них, що вони Татарам не вірні, і таке місто або землю потім руйнують, а людей побивають силою татарською, що несподївано приходить з наказу дотичного начальника і нападає да них; так стало ся, поки ми були в Татарській землї, з одним містом, що вони самі зложили з Русинів в землї Команській" [10]).

В сїм оповіданню, як зрештою і в иньших оповіданнях Карпінї про татарські порядки, оповідають ся безперечно факти реальні, тільки занадто ґенералїзовані, себто явища льокальні, поодинокі зібрані до купи й представлені в видї загальної системи. Таким льокальним, виїмковим явищем, безперечно, було оте, описане ним, забираннє в неволю частини людности; не було системою і вбиваннє або задержуваннє в ордї князїв, як представляє Карпінї. Не знати навіть, чи дїйсно такою загальною вимогою було, аби князї земель, які Татари уважали за підбиті, приїздили в орду за потвердженнєм, і чи не виробилась отся практика тільки пізнїйше.

Безперечно, в відносинах до поодиноких земель, що прийшли під татарську зверхність, були дуже значні відміни, степенованнє більшої або меньшої залежности і ріжні форми самої сеї залежности. Вище бачили ми, які відносини супроти татарської зверхности уставили ся в західній Українї, на Волини і в Галичинї. Навели також звістки лїтописця про становище „татарських людей" волинсько-київського пограничя. Звернемо ся тепер до Київщини Поднїпрянської.

Затверджений за Ярославом, Київ зіставав ся якийсь час за суздальською династиєю, бодай номінально. По за впливами Галицько-волинської держави він зістав ся вповнї. Данило бувши в Ордї, Київа собі не жадав: його спонукала до подорожи мабуть тільки та обставина, що хтось із князїв

випросив собі від Бату галицький стіл; не маючи заміру держати ся вірно татарської зверхности, Данило ледви чи міг мати охоту залазити в тїснїйшу залежність від Татар, випрошуючи від них київський стіл. Зрештою лїтописне оповіданнє не дає на те найменьшого натяку [11]). Тому з усякою правдоподібністю можна прийняти, що Ярослав Всеволодич до своєї смерти, що правда — дуже скорої [12]), уважав ся київським князем.

Але залежність Київа від Ярослава, очевидно, була зовсїм ілюзоричною, номінальною. Найлїпший доказ тому буде се, що Карпінї, двічи переїздивши через Київ, мавши зносини і з самим мабуть Дмитром [13]) і з київськими боярами, анї підозрівав, що Київ належав до Ярослава, котрого бачив у Татар і про котрого кілька разів говорить, називаючи його князем суздальським [14]). З рештою се само собою зрозуміло: Ярослав, що по давнїйшій традиції цїкавив ся київським столом, по татарськім погромі так був зайнятий місцевими своїми суздальськими справами, що йому зовсїм не до Київа було, і Київ жив під номінальною його зверхністю своїм житєм, а Ярославів намісник фактично ставав київським старшим під безпосередньою зверхністю Татар. Що київська громада стояла в безпосереднїх зносинах з Татарами, видко з оповідання Карпінї: у Куремси застав він київського сотника (зве його Mongrot-ом), він з товаришами їхав відти до Бату і якийсь час подорожував разом з Карпінї [15]).

По смерти Ярослава його сини Олександр і Андрій подали ся в Орду, відти до великого хана і в 1249 р. вернули ся з ханськими грамотами: Олександр дістав ”Київ і всю Руську (розум. Київську) землю”, а Андрій — Володимир. Але Олександр, діставши Київ, анї показав ся туди, а поїхав у Новгород, де княжив і перед тим: очевидно, наданнє Київа його зовсїм не потїшило, й слїдом він починає копати під Андрієм. Можливо, що Андрій якимись спеціальними заходами в Ордї привів до такого — як на той час дуже некористного для його старшого брата подїлу волостей, і Олександр почав старати ся висадити його з володимирської волости [16]). Скінчила ся справа походом татарського війська на Андрія в 1252 р.: воно вигнало Андрія з Володимира, і володимирський стіл і „старѢйшинство во всей братьи” дістав Олександр [17]).

Сей епізод досить виразно показує, що суздальські князї по Ярославі таки

не були в реальнім володінню Київа: на се в цілій сій історії нема анї слїду анї натяку; також і під час дальшого князювання Олександра. По нїм же нема вже нїде в лїтописи звістки, аби котрі суздальські князї діставали від Татар грамоту на Київ, як то було з Ярославом та Олександром. Що правда, пізня (XVII в.) лїтописна компіляція (т. зв. Густинська лїтопись) називає київським князем ще Олександрового брата Ярослава і внука — Івана Калиту, і сї звістки мають довірє у декотрих дослїдників [18]). Але редактор компіляції для сих подій не роспоряджав нїяким нам незвістним джерелом, і сї його звістки, очевидно, тільки його власні здогади, а як такі — нїчого не варті. Нема сумнїву, що від середини XIII в. почавши Київ зовсїм вийшов за обрій суздальської полїтики: в північних компіляціях, взагалї досить богатих звістками, ми не знаходимо найменьшого слїду залежности Київа від суздальських князїв — аби тут сидів з руки їх якийсь князь або намістник висилав ся; не бачимо навіть якихось зносин з ним.

З рештою се буде зовсїм зрозуміло: татарський погром зовсїм обтяв крила полїтиці північних, суздальських князїв і замкнув їх в границях північних інтересів на довгі віки — аж до XVI столїтя.

Не належав Київ і до Галицько-волинської держави. В 50-х рр., як ми знаємо, Данило виберав ся на Київ, але сей похід не прийшов до кінця, і потім ми не маємо слїду анї якихось заходів галицько-волинських князїв до прилучення Київщини анї якихось слїдів її приналежности до Галицько-волинської держави: мовчаннє Волинської лїтописи забезпечає в сїй справі нас вповні до кінця XIII в. Бачили ми й більш позитивні вказівки — що при кінці XIII в. на порічю Горини кінчила ся Галицько-волинська держава, й далї лежали землї „татарські” [19]). Що правда, ми маємо в иньшій пізнїйшій компіляції (у Стрийковського, з XVI в.) звістку, що Київ належав до Данила, потім до Льва [20]), але і тут ми маємо тільки здогад, і здогад нездалий, що суперечить розмірно досить добре звістним нам полїтичним відносинам Галицько-волинської держави за Данила і Льва [21]). В теорії можна б припустити залежність Київа від Галицько-волинської держави хиба в 1-й пол. XIV в., але підстав для того нема нїяких, і вся галицько-волинська полїтика тих часів, скільки можемо мати про неї понятє, звернена фронтом на захід.

Була піднесена ще иньша гадка: що в Київі між погромом Бату і

прилученнєм Київщини до Литви за Ольгерда, цілий час або по части, княжили князї з чернигівської династиї, спеціальнїйше — з галузи князїв путивльських. Підставою для сеї гадки послужила та обставина, що в однїй з поминальних записок (т. зв. синодиків) Новгорода сїверського між пізнїйшими чернигівськими князями поруч імени кн. Івана путивльського читають ся імена: ”князя Івана-Володимира Івановича київського і сестри його Єлени, князя Андрія вручського і сина його князя Василія, забитого в Путивлї” [22]).

Хоч згаданий синодик досї анї був близше простудіований, анї навіть виданий, але до сеї записки його можна мати довірє; тільки-ж, як то роблять — згенералїзувати сю звістку і з неї вивести, що Київщину опанувала путивльська династия й передавала з роду в рід протягом довшого часу, — зовсїм не можна. Путивльські князї занадто були слабі, аби могли держати Київ і Київщину в своїй династиї, а і в чернигівських синодиках могли б ми надїяти ся в такім разї більше звісток про київських князїв, не тільки ті два відірвані імена. Князюваннє тих двох путивльських князїв у Київі й Овручі треба мабуть толкувати собі инакше — як то зараз побачимо.

Ми поступали до тепер методом виключення ріжних можливостей: Київом по татарськім погромі не володіла анї династия суздальська, анї галицько-волинська, анї нарештї старші лїнїї чернигівські, котрих князї в поминальних записках нїде не мають титула київського князя — він не належав до всїх тих династий, про котрі можна думати. Тепер вкажу ще на деякі обставини, що посередно промовляють таки за тим, що він від татарського погрому і до кінця XIII в. не належав, принаймнї якось більш постійно і реально, до нїякої княжої династиї.

Я вище сказав, що в 1245 р., номінально належачи до Ярослава Всеволодовича, Київ по всякій правдоподібности в дійсности стояв в безпосереднїй залежности від Татар, не маючи у себе нїякого князя. В такім же станї був він, по всякій правдоподібности, і в серединї 50-х рр., коли Данило розпочав був свою кампанїю против „людей татарських”. Ми бачили вище, що він тодї був задумав похід на Київщину, і умовив ся з Мендовгом, що зійдуть ся собі під стїнами бунтівників-Звяглян (від покарання їх сей похід мав почати ся) і відти підуть далї — аж до Київа [23]). Уже ся обставина, що Київ вложено в плян кампанїї на татарських людей, в

„рать противу Татаромъ”, без всяких близших пояснень, насуває гадку, що мабуть і Київ, і землї між Тетеревом і Днїпром стояли в анальоґічних відносинах до Татар, як поріча Случи та Тетерева, себ то безпосередно залежали від Орди: тому за опанованнєм тих поріч лїтописець, нїчого не поясняючи, говорить про плян кампанії в східній Київщинї. Але ся гадка наша наберає сили переконання, коли зміркуємо, що розпочинаючи таку тяжку боротьбу з Татарами, Данило хиба був би божевільним, як би схотїв підіймати на себе ще й руських князїв, відбераючи Київ від якогось князя — припустїм Олександра Ярославича або котрогось з Ольговичів [24]). Очевидно, в Київі тодї не було ніякого руського князя — він був bonum nullius для князїв і стояв під безпосередньою зверхністю Татар, як громади Побожа або Тетерева.

В такім станї Київ по всякій правдоподібности був і в остатнїй чверти XIII в. Волинська лїтопись оповідає в тих часах кілька татарських походів на Литву й Польщу, каже, що в них мусїли брати участь всї руські князї, але при тім нїде не згадують ся князї київські. Особливо з сього погляду інтересні оповідання про походи 1275 і 1286 рр., де на участь всїх князїв положено особливий натиск. І так у перший похід Татари послали „всїх заднїпрянських князїв, Романа брянського з сином Олегом, Глїба князя смоленського, й иньших князїв богато — бо тодї всї були князї в волї Татар”. Ще виразнїйше сказано про другий: „Телебуга післав до князїв заднїпрянських і волинських — до Льва, Мстислава й Володимира, кажучи їм іти з ним на війну, бо тодї всї князї були в татарській неволї”. Очевидно, що між Волинею й заднїпрянською Сїверщиною тодї не було князїв, инакше лїтописець би про них згадав: певно б не поминув таких близьких сусїдів у тій сумаричній фразї „про иньших князїв” [25]). Єсть і иньші звістки, в яких ми б конче надїяли ся згадки про київського князя, як би він був — от у оповіданню 1299-1300 р. про київський пополох (про нього будемо говорити ще низше): що тодї митрополит, не можучи зносити татарського насильства, втїк з Київа до Брянська, а відти в Суздальщину, „і весь Київ розбіг ся” [26]). Знов про князя нїчого, а міг би лїтописець згадати при тім про нього — як би він був [27])...

Отже від татарського погрому Київщина довго — до початків XIV в., а може й довше не була князївством в давнїйшім значінню, а стояла під безпосередньою зверхністю Татар. Чи був тут сьвідомий від початку плян

Татар, чи такі відносини уложили ся самим житєм, а потім лише були протеґовані Татарами, котрим вони були наручні? Судячи по татарським грамотам Ярославу й Олександру, остатнє здаєть ся нам правдоподібнійшим.

Київщина перетворила ся в такім разї в ґрупу міських громад, що стояли лише в слабшім звязку між собою, під безпосередньою зверхністю Татар. Від часу до часу в сих громадах могли появляти ся князї, особливо коли з кінцем XIII в. почала ся розвивати ся анархія в Ордї, й татарська полїтика не могла визначати ся постійністю й консеквентністю. Княжичі з ріжних династий могли куповати або дорогою яких небудь протекцій здобувати собі ярлики на Київ, чи на котрийсь київський пригород. Такими могли бути князї записані в новгородськім синодику: Іван-Володимир київський і Андрій овруцький — правдоподібно з путивльських князїв, що могли княжити при кінцї XIII або на початку XIV в. Таким був князь Федір київський, з незвістної нам династиї, що сидїв у Київі 1331 р. і припадком згаданий в новгородських джерелах [28]). Було їх, певно, і більше, і в самім Київі, і в иньших городах [29]). Але сї князї мусїли грати зовсїм незначну ролю і супроти татарських воєвод і супроти місцевих громад, що привикли самі собі радити та стояли в безпосереднїх відносинах до татарських аґентів; їх князювання, правдоподібно, мали більш-меньш ефемерний характер і ледви аби котрому удало ся опанувати Київ для своєї династиї.

Міру сили й поваги таких князїв дає нам щасливим припадком переказане в північних лїтописях оповіданнє за київського князя Федора. В 1331 р. поїхав в Володимир (волинський) на посьвященнє вибраний на новгородського архіепископа Василь. При тій нагоді псковська громада хотїла виломити ся з-під зверхности новгородського архіепископа й вислала до митрополита свого кандидата на псковського епископа; се прошеннє підперав перед митрополитом, з полїтичних причин, Гедимин з иньшими литовськими князями. Але митрополит, очевидно — завдяки заходам Василя й иньших Новгородцїв, не згодив ся висьвятити Арсенїя, й той поїхав собі „посрамлен” до дому, на Київ. Разом з ним вибрав ся з Володимира до дому й Василь, але по своїй побіді боячи ся Арсенїєвих прихильників, утїкав „уходом” „меже Литвы и Києва”, бо й сам митрополит прислав в дорозї йому звістку, що котрийсь литовський князь вислав за ним погоню. Щасливо проїхав Василь за Днїпро, але під

Черниговом нагнав їх „разбоємъ" київський князь Федір з баскаком і пятдесять люда. Обидві сторони почали ладити ся до бійки, але скінчило ся на тім, що Василь дав за себе викуп і князь Федір пустив його далї [30]).

Як бачимо, київський князь в сїм інтереснім епізодї виступає собі дрібним Raubritter-ом, гідним товаришом татарського баскака — свого спільника в сїм нападї на епископа. Компанїя з пятдесяти люда, яку він зібрав разом з баскаком, виразно показує нам, о скільки се був незначний князець. Дуже неправдоподібно, аби княжив він над цїлою Київщиною: був се мабуть татарський підручник для самого Київа тільки. Хто зна, чи ще й був він князем з роду, а не простим татарським намісником... [30])

Сказане про Київ можна повторити взагалї про київські городи : і тут могли з'являти ся часом князї, як той Андрій овруцький, але переважно мабуть обходило ся без них, і міські громади правили ся своїми „градськими старцями" під безпосередною зверхністю Татар.

На безкняже житє київських волостей ми маємо дві вказівки — спеціально для Порося, з другої половини XIII в., і їх тепер наведемо. Одну знаходимо у Карпінї — він каже про Канїв, що він erat immidiate sub Tartaris [32]) і сї слова тяжко розуміти про ґеоґрафічну близькість, бо за Каневом Карпінї ще переїздив руське село і за ним вже гень гень — по пяти днях дороги стрів першу татарську сторожу; правдоподібно слова його треба толкувати так, що Канїв був під безпосередньою властию Татар. Другу вказівку знаходимо в Волинській лїтописи: вона згадує в службі Мстислава Даниловича князя Юрия Пороського, „що служив тодї Мстиславу, а перед тим Володимиру" [33]). Очевидно, се був князь без князївства, а той факт, що він задержав собі титул пороського князя, дає нам розуміти, що на Поросю тодї руських князїв не було. Зрештою про Поросє й a priori треба найскорше таки думати, що тут, на татарськім пограничу, уставив ся такий суспільно-полїтичний лад, який ми бачили на сусїднїм Побожу. Карпінї зве місцевих старшин — з Канева й якогось другого города (за Росию) „praefecti"; каже, що в тім другім городї таким префектом був якийсь Алянин (?) на імя Міхей; але Татар, видко з того оповідання, в сих громадах не було, як не бачили ми їх в громадах західнїх.

Правдоподібно, в анальоґічних обставинах з Київщиною жила й Переяславщина. Але ся взагалї покривджена в історіоґрафії земля так мало

про себе дає знати, що говорити про неї треба з особливою обережністю [34]). Коли Данило їхав до Татар при кінці 1245 р., він з Київа поїхав на Переяслав, ”і тут стріли його Татари” [35]). Ся обставина, як і те, що літописець не згадав (як зробив про Київ), до котрого князя Переяслав належав — піддають гадку, що Переяслав і Переяславщина тодї князя не мали і залежали безпосередно від Татар. Пограничність сеї землї знов за сим би теж промовляла. Переяславських князїв по тім також не чувати, і можна думати, що й тут, як і в Київщинї, тільки часами появляли ся князї. Так в любецькім синодику перед тими путивльськими князями, про яких була вище мова, читаємо імена: ”князя Іоана Димитріевича переяславскаго и княгиню его Марію” [36]). Правда, був кн. Іван Дмитрович в Переяславі суздальськім (остатнїй князь на сїм столї, умер 1302), але що суздальських князїв в сїм синодику взагалї не видно, то насуваєть ся гадка, що може то був князь Переяслава руського?

Примітки

[1]) Див. т. II с. 253. Про Київщину по татарськім погромі спеціальнїйше говорять згадані вище с. 146 і в т. I прим. 34 статї Максимовича О мнимомь запустЂніи Украины, Антоновича — Кіевъ, его судьба и значеніе до Любл. уніи, Соболєвского Къ вопросу объ истор. судьбахъ Кіева, моя Історія Київщини с. 443 і далї.

[2]) Recueil IV c. 623, 771.

[3]) Ibid. IV c. 699.

[4]) Пор. т. II с. 543.

[5]) l. c. c. 718 i 762.

[6]) Рукописи називають його Carton, Carbon, Tyrbon.

[7]) Рукописи Пляно-Карпінї називають його Monti, Manci, Mauci; d'Avezac,

видавець Пляно-Карпінї, здогадуєть ся (с. 587), що се Maoutchy, син Джаґатая, а я додам, що се мусить бути Могучій, згаданий в Галицько-волинській лїтописи — Іпат. с. 535.

8) Recueil IV c. 668-9.

9) „Баскак" — „відпоручник", намістник (по турецьки), теж саме що по монґольськи значить „даруга", ріжниця була тільки та, що баскаками звали ся ханські відпоручники в землях підвластних, а даруги — у властивій державі хана (див. Березина Ханскіе ярласки II с. 43-5).

10) Recueil des voyages IV c. 699-704.

11) Лїтопись, оповідаючи про пониженнє, якого дізнав Данило в Ордї, каже: „Данилу Романовичю князю бывшу велику, обладавшу Рускою землею: Кыевомъ и Володимеромъ и Галичемъ, со братомъ си, инЂми странами — нынЂ сЂдить на колЂну и холопомъ называжєть ся" (Іпат. с. 536). Тут лїтописець противставляє давнїйшу славу Данила з його нинїшнїм становищем татарського холопа; отже слова про володїннє Київом належать теж до минулих часів. Зубрицький (III с. 153 і 157) і Шараневич (с. 92-3 і 104) уважали Дмитра Єйковича намісником Ярослава Інгваревича, а сього остатнього — васальом Данила. Але сей здогад добре збив уже Дашкевич (Княженіе Даніила с. 63), вказавши на те, що факт надання Київа по Ярославі Всеволодичу його сину Данилу вказує на володїннє його батька Київом до смерти, а також і на неправдоподібність, аби Ярослав Інгваревич, маючи Київ, сак там не сидів.

12) 30/IX, 1246.

13) Се його мабуть називав Карпінї тисяцьким, millenarius.

14) Jeroslaus dux magnus in quadam parte Rusciae que Susdal nominatur — c. 761: Карпінї певно назвав би його тут князем київським, коли б знав, що Київ до нього належав.

15) Op. c. c. 770.

16) Татїщев (IV с. 20-22) каже, що той подїл волостей зроблено на підставі

заповіта Ярослава, і сю звістку прийняв Соловйов (I с. 838), але слова Лавр. (с. 448), що брат Ярослава Сьвятослав, узявши собі володимирський стіл, роздав городи своїм братаничам „якоже бѢ отець имъ урядилъ Ярославъ” дає зрозуміти, що тестамент Ярослава не розтягав ся на володимирський стіл, тому слова Татіщева скорше треба уважати його власним (нездалим) поясненнєм. Те становище, яке Київ займав перед смертию Ярослава, зовсїм не робило його привабною волостию, котру б то Ярослав мав надати свому старшому сину.

17) Лавр. с. 448-9, Воскр. I. 156-160, Нїкон. II. 136-9.

18) Полное собр. лѢт. II с. 343, 344, сї звістки повторяє й далї розвиває Синопсис (1823, с. 134); з дослїдників їх прийняли нпр. Антонович Монографіи I с. 226, Дашкевич ЗамѢтки по ист. литов. рус. госуд. с. 59, Квашнинъ-Самаринъ ор. с. с. 222, Экземплярскій Князья СѢверной Руси I с. 39.

19) Див. с. 161.

20) Stryjkowski I с. 286, 287, 291, 303, 306, 311. Сї звістки повторені у Синопсисї с. 134: автор його не журив ся суперечністю, в якій стоїть залежність Київа від Галича з признаною ним залежністю від суздальських князїв; що правда він стилїзує свої слова досить обережно, не говорячи — котрі властиво князї реально володїли Київом. З дослїдників залежність Київа від Галицько-волинської держави приймали Шараневич (с. 102), Анат. Лєвіцкий (ор_с. с. 168). Владимірскій-Будановь (Населеніе Ю.-З. Россіи до пол. XV в. с. 24 і 32), до певної міри також Молчановський ор. с. с. 147.

21) В Галицько-волинській лїтописи можна тільки в однім місцї добачати натяк на залежність Київа від Данила: в оповіданню про холмську катедру св. Івана (с. 559) сказано, що Данило позберав туди ріжні церковні річи з Київщини (з Київа, з Овруча): ”украси же иконы, єже принесе ис Кыева, каменьємь драгымъ и бисером и златомъ: Спаса и пречистоє БогородицѢ, иже єму сестра Федора вда; изъ монастыря Федора иконы же принесе, изо Уручего УстрѢтеньє — оть отца его... и колоколы принесе ис Кыева, другия ту солья”. Але будова сеї катедри припадає на часи, коли Київ зовсїм певно Данилу не належав (сорокові й початок 50-х рр.), тож тут почасти треба

розуміти річи давнійше забрані з Київщини (як нпр. той образ його батька з Овруча), почасти може відступлені Данилу Киянами (чи київськими князями, припустім), коли сам Київ до нього не належав.

[22]) Деякі записки того новгородського синодика були подані пок. чернигівським архіепископом Філяретом в примітках до синодика Любецького — вперше в 1863 р. в Чернигівських епарх. извѢстіяхъ ч. 10, а потім в Историко-статистическом описаніи Черниговской епархіи, т. IV с. 36 і далї, видавець при тім не дав нїяких пояснень що до того новгородського синодика, згадує тільки, що до нього подібні ще два — монастирів Ілїнського й Гамалієвського (ibid. с. 35). Сам Філярет, друкуючи записку синодика (на с. 43), не робив з неї нїяких дальших виводів. Квашнін-Самарін в своїй розвідцї: По поводу Любецкаго синодика (московські Чтенія 1873, IV с. 122-3), за ним Дашкевич Болоховская земля — в Трудах с. 105, Зотов О черниговскихъ князьяхъ с. 116, опираючи ся на нїй, висловляли гадку, що Київщина по татарськім погромі перейшла до чернигівських князїв.

[23]) абы пошелъ ко Возвяглю, оттуда и кь Кыєву — Іпат. с. 555, про сю кампанїю див. вище с. 87.

[24]) Неможливо припустити й того, що київський князь був союзником Данила в його боротьбі з Татарами: a priori така відвага зі сторони київського князя зовсїм не правдоподібна, та й лїтописець, говорячи про той похід, мабуть пояснив би се в такім разї.

[25]) Іпат. с. 575, 588.

[26]) Лавр. с. 461, Воскр. І с. 182.

[27]) Гадка, що в Київщинї в другій половинї XIII в. не було князїв, прохоплювала ся й давнійше у деяких дослїдників. Так неб. Малишевский у своїй розвідцї Яцекь Одровонжъ мнимый апостолъ земли Русской (Труды Кіев. дух. акад. 1867, VI с. 467), не висловляючи ся виразно, виходить з гадки, що по погромі Бату не було в Київі князїв аж до Станислава (згаданого у Стрийковского). Дашкевич у своїй розвідцї про Болоховську землю (Труды II с. 105) між ріжними можливостями припускає й таку, що в Київщинї в серединї XIII в. не було князїв. Пишучи свою історію Київщини

в 1890 р., незалежно від таких попереднїх гадок (як бачимо — досить невиразних), котрі я вже пізнійше запримітив, як інтересні для мене натяки на те, що й у давнїйших дослїдників були такі гадки, — прийшов я до переконання, що князїв у Київі не було аж до початків XIII в. і ширше розвинув та уарґументував сю теорію (Очеркь Исторіи Кіев. земли с. 443). З рецензентів виступав против неї проф. Филевич (Славянское обозрЂніе, 1892), але тільки a priori — уважаючи неможливим, аби руська земля могла жити без князїв; проф. Голубовский (К. Старина 1892, VI) більш здержливо висловив ся, що ”на його погляд ся гіпотеза ще не вповнї підперта фактами”. Иньші рецензенти не ремонстрували, але чи знайшла моя теорія прихильників — тяжко визнати ся, бо не появляють ся праці, які б близше займали ся сею справою. Я сам роблячи далї над сими часами не стрів нїчого, що могло б проти моєї теорії промовляти. В своїй розвідцї про громадський рух я про Київ тільки повторив в скороченню, сказане в Історії Київщини. Перероблюючи сю справу по десяти лїтах, для першого видання сього тому, я змінив деякі другорядні гадки, але в головнім зістався при тім самім.

28) Про Володимира й Андрія див. вище; що вони були, мабуть, з путивльської династиї — на се вказує те, що вони записані між путивльськими князями в синодику. Про Федора зараз низше.

29) Арх. Філярет, виписуючи з новгородського синодика ту записку про Івана-Володимира, додає: Въ кіевскомъ послЂ кн. Іоанна и Маріи — „Терентій, Андрей, Феодоръ, Іоаннъ” (ор. с. с. 43). Зотов (с. 118) здогадуєть ся, що сей Феодоръ — то Федір київський 1331 р., що він був брат Володимира-Іоанна, і що Терентій і Андрій теж були київськими князями. Як я зазначив ще в своїй Історії Київщини (с. 466), в київських синодиках мусить бути й більше київських князїв з сих часів, але щоб шукати їх, треба насамперед, щоб сї синодики були видані. Поки ж що, та записка арх. Філярета така, що її анї пришити анї прилатати (він каже: „Въ кіевскомъ послЂ Іоанна и Маріи”..., а що то за Іоанн і Марія — - з його попереднїх записок не можна доміркувати ся). Отже і всякі гіпотези з неї робити на нї що не придасть ся.

30) Оповіданнє маємо в двох версіях, коротшій і ширшій. Коротша в 1 Новг. с. 326-7. Ширша в Супрасльській с. 55, Авраамки с. 68 (в сїй части ся

компіляція однакова з Супрасльською) і 1 Новг. с. 52 (в сих трох компіляціях епізод оповідаєть ся майже буквально однаково, близше до коротшої версії), Софійск. времен. І. 320 і Воскр. І с. 203 — з деякими дрібними варіантами; трохи більше відмін в Никонівській II с. 205, але вони не дуже авторитетні; по за тим подробиці ширшої версії варті такого ж довіря, як і коротшої, і я в тексті комбіную обидві версії.

31) По анальоґії з Володимиром і Андрієм Федора в науковій літературі також часто уважали Ольговичем (Квашнїн-Самарін по поводу Любеч. синодика с. 224, Дашкевич — Болохов. з с. 136, Зотов, ор. с. с. 119, здаєть ся Соболєвский Къ вопросу с. 289). Декотрі як Квашнїн-Самарін і Дашкевич, здогадували ся, що сей Федір — одна особа з Станїславом київським, в ширшій русько-литовській лїтописи (Pomniki do dziejów litewskich с. 15-6), що мав воювати з Гедимином; перше імя мало б бути церковним, друге сьвітським, і Дашкевич поправляє його на Сьвятослава — ЗамѢтки по ист. литов.-рус. госуд. с. 59. Але чи був дійсно на сьвітї той Станїслав київський — річ дуже непевна: на джерело тяжко спустити ся. Так само зовсїм гіпотетичний здогад Дашкевича (ЗамѢтки с. 61) й Іловайского (Ист. Россіи II пр. 16), що сей Федір київський — то „князь Федоръ Святъславичъ”, звістний як посел Гедимина в Новгород 1326 р. (1 Новг. с. 73-4 і в иньших), тим більше що й не знати, чи Федір київський був залежним від Гедимина. Справедливо піднїс уже Соловйов (І. 923), що навіть князем з руської династиї київського Федора напевно уважати не можна.

В Густинській лїтоп. (с. 350) потім під 1361 р. читаєть ся: „въ КієвѢ на княженіи Феодоръ”, а під 1362 р. сказано, що Ольгерд відібрав Київ від Федора. Самий факт сей належить до дальших розділів сеї працї, тут тільки згадую тому, що сього Федора 1361-2 р. можна б уважати одною особою з Федором 1331 р., хоч з того може було б ще за скоро виводити, що він цїлих тих 30 лїт сидів у Київі. Зрештою й записка Густинської лїтописи не така й дуже авторитетна.

[32]) 1. с. с. 737.

[33]) Іпат. с. 612.

[34]) За повним браком відомостей про Переяслав дотепер нїхто анї пробував здати справу з її становища в татарські часи. Моноґрафії про Сїверщину Голубовского й Багалїя промовчують Переяславщину від татарських часів зовсїм, а новійша книжка Ляскоронского про Переяславщину кінчить татарським погромом.

[35]) Іпат. с. 535.

[36]) Любецький синодик в вид. Зотова (ор. с.) с. 27 (у Філярета сї імена пропущені). Здогад, що маємо тут князя Переяслава руського, висловив Зотов (с. 113), але в обережній формі, вказавши заразом і на Івана Дмитровича з Переяслава суздальського (про нього — Экземплярскій Великіе и удѢльные князья СѢверной Руси, II с. 6). Тому що перед тим Іваном Дмитровичом переяславським в синодику записаний кн. Димитрий новгородський, можна б припускати, що той Іван Дмитрович переяславський Міг бути його сином, отже походив з лінії князів Новгорода-сіверського. Але се все тільки здогади. В згаданім уже оповіданню ширшої русько-литовської лїтописи (с. 15) ще є кн. переяславський Олег, але він такий же непевний, як і Станислав київський, що з ним разом виступає.

Чернигівські землї: чернигівський стіл і князї; иньші тутешнї князївства, кн. Брянське, кн. вятицькі, верховські князївства й їх династиї; ослабленнє Чернигівщини й її територіальні втрати.

Отже в Київщинї й Переяславщинї князївсько-дружинний устрій по татарськім погромі упав зовсїм, і землї по всякій правдоподібности роспали ся на поодинокі міські громади, де тільки часами з'являли ся князї в ролї татарських підручників. В Чернигівщинї було инакше: княжі династиї заціліли тут скрізь під татарською грозою й множили ся далї, ділячи свої — і так уже дрібні волости [1]).

Причину сеї ріжниці в устрою легко зміркувати. Київщина й Переяславщина не мали своїх місцевих княжих династий: тутешні столи займали князї приходні, з ріжних династий чужих. Під час похода Бату які були тут князї — по части наложили головою, по части розбігли ся; татарський погром, і ще більше ті відносини, які тут уставили ся, відстрашили князїв — вони перестали сюди тиснути ся, та й тільки. Тим часом в Чернигівщинї була свійська династия, що пустила в землї своє коріннє глубоко. Подїти ся сїй великій, розмноженій династиї не було де, й вона міцно держить ся далї за свої волости та тримаєть ся на своїх столах і під татарською грозою, хоч ся гроза з князями дійсно не жартувала, як показують численні записки про чернигівських князїв побитих Татарами. Князївсько-дружинний устрій, що правда, й тут виродив ся, але з иньших причин ніж в Київщинї та Переяславщинї: через розмноженнє й крайнє роздробленнє волостей. Через нього князї старої Чернигівщини стратили всяке значіннє і в кінцї зближили ся до становища великих власників земель, дїдичів.

Процес сей в загальних рисах можемо слїдити, бо звістки про чернигівських князїв, хоч спорадичні, таки переховали ся в синодиках, ґенеальоґіях і в північних лїтописних збірниках [2]).

Чернигів мабуть зістав ся й далї старшим столом. Любецький синодик титулує чернигівських князїв великими князями; можна вказати також на таку подробицю, що не тільки Михайло Всеволодич, оден з великих руських князїв, як його зве Пляно-Карпінї, сїв у Чернигові по татарськім поході, але й пізнїйший чернигівський князь, з 1250-х рр., Андрій Всеволодич уважав ся одним з визначнїйших князїв: доньку за нього видав такий поважний князь як Василько волинський. Але пізнїйше в Чернигівщинї мабуть уже не практикувало ся „лѢствичноє восхожденіе”, таке як в передтатарські часи, коли князь, дістаючи чернигівський стіл, відступав свій дотеперішнїй безпосередно молодшому по собі свояку. На се вказує історія Романа брянського: в Любецькім синодику він зветь ся вел. князем чернигівським, те саме кажуть про нього й ґенеальоґії, і по всякій правдоподібности він дійсно був чернигівським князем, але в лїтописних звістках зветь ся увесь час князем брянським: очевидно, бувши князем брянським перед тим, нїм дістав чернигівський стіл, Роман і пізнїйше задержав Брянську волость, не передав її молодшим своякам.

Ряд чернигівських князів XIII-XIV в. дає нам Любецький синодик, але ряд сей, очевидно, не повний: за мало тут як на стілький час тих чернигівських князів, а деякі прогалини можемо таки виразно сконстатувати: так не знаходимо тут згаданого уже Андрія Всеволодича, Василькового зятя. Ряд сих князів представляєть ся так: по Михайлу Всеволодичу згаданий тільки в любецькім синодику Всеволод-Лаврентий Ярополчич, стриєчний брат Михайла Всеволодича (внук чернигівського князя з к. XII в. Ярослава Всеволодича). Проминений в синодику Андрій Всеволодович, найскорше — молодший брат Михайла, а може і син згаданого що йно Всеволода, згадуєть ся в Волинській літописи, коли женив ся 1259 р. з Васильківною [3]). В Любецькім синодику по тім Всеволоді є ще другий: Всеволод-Семен чернигівський (не титулований вел. князем, а тільки князем), про котрого нічого більше й не можна сказати [4]). По нім наступає „Роман Старий" — син Михайла Всеволодича, в літописях звістний в рр. 1263-1285, все з титулом князя брянського; осїдком його в 1263 р. був Брянськ, але не знати, чи був уже тоді він чернигівським князем. Се одинокий чернигівський князь, про котрого щось трохи більше знаємо — завдяки його родинним звязкам з волинськими князями [5]). Його син Олег, згаданий в літописи в подіях 1275 р., мабуть був теж вел. князем чернигівським; його ототожнюють з в. кн. чернигівським Леонтиєм синодика, що потім постриг ся в черці з іменем Василя [6]); синодик додає при тім замітку, що він, приймаючи чернецтво, полишив дванадцять тем (120 тис.) людей — очевидно своїх підданих; чи мало б се означати приблизне число людности в тодішнїм Чернигівськім князївстві? По нїм синодик вичисляє з титулом чернигівського князя ще чотири особи: кн. Дмитра, вел. кн. Михайла Дмитровича, в. кн. Михайла Олександровича і в. кн. Романа Михайловича († 1401).

Про иньші волости Сіверщини, окрім Чернигова, ми маємо відомости переважно в самім лише Любецькім синодику. Зbeраючи разом звістки наших джерел, знаємо в Чернигівщинї другої половини XIII і початку XIV в. такі князївства: Новгородське, Трубчевське, Брянське, Глухівське, Путивльське, Рильське, Курське, Липовецьке [7]). Уставити династичні відносини тих князївств зовсїм не можливо — так припадкові й бідні наші відомости. З князївств сих найбільший розголос в 2-ій пол. XIII в. дістало князївство Брянське завдяки свому князю Роману, що був потім також і

князем чернигівським. Галицько-волинська лїтопись описує Романа як воєвничого рицаря, звістного своїми воєнними здібностями, й дбалого князя. Нпр. під час весїля його доньки напала на його землю Литва; він зараз серед весїльних приготовань виступив против неї, й прогнав, але сам при тім дістав рану; незважаючи на те він вернув ся до Брянську, „не помня раны на тѢлеси за радость", і докінчив весїлє. Під час похода Льва з Татарами на Литву 1275 р. перед рішучою битвою Татари конче чекали, аби наспів Роман, і без нього не хотїли приступати під Новгородок. Коли з того походу його зять Володимир запрошував його до себе в гостину, Роман не згодив ся: „сину мій Володимире; не можу полишити свого війська: ходжу по землї ворожій, хто ж доведе моє військо до дому? нехай уже замість мене поїде з тобою мій син Олег!" (На сина свого війська Роман видко не хотїв полишити) [8]). З усього видко, що він мав чимале поважаннє і значіннє між князями; лїтописець каже його зятеви Володимиру кликати Романа: „господине отче". Потім одначе Брянське князївство підупало, й на початку XIV в. його забрали смоленські князї [9]).

Про князївства в басейнї Оки, в землї Вятичів маємо відомости в московських ґенеальоґіях, завдяки тому, що в XV-XVI вв. сї князївства увійшли в склад Московської держави, а їх князї — в склад московського боярства. Тутешнї княжі династиї виводять ся сими ґенеальоґіями від трох молодших синів Михайла Всеволодича. Хоч вповнї на докладність виводів сих ґенеальоґій тяжко спустити ся (подекуди є очевидні неправдоподібности), але в своїй основі вивід сей можливий: як ми бачили, в перед-татарські часи земля Вятичів була спеціальним доменом чернигівських князів і дуже правдоподібно могла належати Михайлу перед його смертию, а його сини, випросивши собі потвердження в Ордї, могли посїсти й задержати сю землю в своїх руках і далї. В такім разї чернигівський стіл зістав ся без сього головного свого ресурса, і се дійсно таки фактично стало ся безперечно; ся обставина мабуть і вплинула на ослабленнє чернигівського стола й занеханнє старої практики переходу князїв, яке я вище зазначив для другої половини XIII в.

По ґенеальоґіям Вятицька земля мала бути так подїлена між Михайловими синами. Кн. Мстислав Михайлович дістав Карачев і землї між Десною й Окою — пізнїйші князївства Козельське, Мосальське, Болховське — волости князїв Козельських, Мосальських, Болхівських; окрім того від

нього вели свій початок княжі роди кн. Звенигородських і Єлецьких, але сї волости ледво чи належали коли до Чернигівського князївства, отже звязь була хиба династична, а не територіальна. Кн. Семен Михайлович дістав, окрім Глухова в Сіверщинї, землї на верхнїй Оцї, з городом Новосилем, і з них потім вийшли волости Новосильська й Білевська, з князями тих же імен — Новосильськими, Білевськими, Одоєвськими; від нього ж виводили свій рід князї Воротинські, хоч ся волость лежить уже в иньшім комплєксї земель. Найбільше мали роздробити ся землї найменьшого з Михайловичів — Юрия, що мав дістати землї середньої Оки з городом Торусою; з них сформували ся князївства: Toруське, Мезецьке (або Мещовське), Борятинське, Конинське, Мишецьке (Мишега), Волконське й Оболенське, — волости князїв Toруських, Мезецьких, Борятинських, Мишецьких, Волконських і Оболенських [10]).

Таким чином в другій половинї XIII в. Чернигівське князївство роздробило ся на превелике число дрібних князївств, і дробило ся потім неустанно далї. Се дробленнє зводило силу князїв чернигівських волостей, вони тратили всяке значіннє й не могли опирати ся не тільки Татарам, але й сусїднім руським князям: протягом XIII і XIV в. давнє Чернигівське князївство поносить ріжні страти на користь сусїднїх земель. Так в Брянську під 1309 р. стрічаємо ми смоленських князїв: сього року князь брянський Василь Олександрович, з смоленської династиї, мусїв утїкати з Брянська від свого стрия Сьвятослава Глїбовича. Сьвятослав засїв Брянськ, але на другий рік вернув ся Василь з Татарами, і пішов відберати свою волость. Митрополит Петро, що був тодї в Брянську, радив Сьвятославу або подїлити ся з Василем, або тїкати від Татар; але Сьвятослав покладав ся на силу й прихильність Брянцїв і відповів митрополиту: „Брянцї, господине, мене не пустять, хочуть за мене голови свої положити”. Та коли прийшло до битви з Василем, Брянцї „видали князя Сьвятослава, бувши коромольниками: кинули стяги (корогви) свої й утїкли”. Сьвятослав наложив головою, і Василь знову опанував Брянськ, а потім ще з Татарами напав на сусїднє князївство Карачевське, й „убив” карачевського князя Сьвятослава Мстиславича [11]). Коли Карачевське князївство було потім прилучено до Брянська, то се було б новою утратою чернигівських князїв на користь смоленських.

Були утрати й на иньших границях — рязанській і московській. На

рязанській нпр. можемо вказати Лопасну, звістну нам як чернигівську волость XII в.: її забрали рязанські князї, а від них московські (звістки про Рязанське князївство взагалї бідні, тому й не можна докладнїйше сконстатувати чернигівських утрат на сїй границї). Між московськими волостями XIV в. знаходимо нпр. такі чернигівські волости як Перемишль, Тростна, Серпухов [12]).

Славна колись династия Ольговичів малїла і сходила на нїщо.

Примітки

1) Про Чернигівщину в татарські часи головна праця Зотова — О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику и о Черниговскомъ княжествЂ въ татарское время, 1893 (з IX т. лЂтописи занятій археографической коммиссіи). Хоч його ґенеальоґічні елюкубрації часом досить карколомні, і взагалї що до наукового методу працї можна богато закинути (див. мою рецензію в Записках т. V), але поданий тут Краткій очеркь Исторіи Черниговскаго княжества въ Татарское время — се найлїпше, що ми досї маємо. Моноґрафії Голубовского й Багалія хоч своєю границею ставлять середину XIV в., для остатнього столїтя дають лише кілька загальних уваг.

Джерелами для історії чернигівських княжих родів окрім синодиків (властиво поки що тільки Любецького, бо иньші не видані) й лїтописей та лїтописних збірників, служать ще ґенеальоґії потомків чернигівських князїв — видані в X т. Временника московського історичного товариства. На жаль, для сих князїв досї не зроблено чогось подібного до цитованого мною вище катальоґа північних князїв Екземплярского.

2) Ся остатня обставина мусить піднести в наших очах argumentum a silentio, яким служить брак звісток про князїв київських і переяславських для виводів про упадок княжої власти: як би там держала ся княжа власть, звістки про неї хоч би зрідка трапляли ся в лїтописних збірниках

3) Іпат. с. 561-2: нача отдавати дщерь свою Олгу за ЂАндрЂя князя

Всеволодича Чернигову. Зотов на тій підставі, що в Любецькім синодику його нема між в. князями, міркує, що Андрій під час свого весіля не був чернигівським князем, а тільки жив у Чернигові при батьку; але біда в тім, що в Любецькім синодику нема сього Андрія й зовсїм, бо той Андрій, на котрого міркує Зотов, стоїть занадто далеко.

[4]) Филярет, за ним К.-Самарін і Зотов уважають його сином Володимира Ігоревича, згаданим у Галицькій лїтоп. під р. 1206.

[5]) Іпат. с. 568-9, 575-7, Лавр. с. 459 (в Воскр. І.179 він хибно названий „пронським”). Пізнїйша історія Свинського монастиря (на Деснї) оповідає, що його заснував Роман в 1288 р. — Древняя россійская вивліоѳика2 XIX с. 284-5.

[6]) Записка синодика звучить так; „и сына єго князя Олга Романовича ; вел. князя чер. Леонтія, оставившаго дванадесять темъ людей и пріємшаго ангельскій образъ; во иноцех Василія” (с. 26). Філярет (Русскіе святые, 1865, вересень с. 121) покликуєть ся на якийсь „рукописний календар” (рукописные святцы), де Олег Романович має в чернецтві імя Леонтия. Се давало б можливість дїйсно звязати ті дві записки синодика докупи (тим більше, що сам Філярет далї зве вже Олега в чернецтві Василем — отже міг помилити ся в тім, що Леонтий було чернече, а не хрестне імя). Біда тільки в тім, що про той „рукописний калєндар” нїчого більше не знаємо; ануж автор того „калєндаря” скомбінував се все як раз з Любецького синодика? (пор. ще Описаніе Чернигов. еп. IV с. 41).

[7]) Для катальоґу чернигівських волостей в синодику маємо: кн. Федора Мстиславича (поправляють на „Мстислава”) новгородського, Константина Давидовича новгородського і кн. Дмитра новгородського, кн. Михайла Андрієвича трубецького, кн. Михайла глухівського, кн. Івана Романовича путивльського, кн. Івана путивльського, кн. Андрія рильського, кн. Василя рильського, кн. Георгія курського, кн. Дмитра курського (виписую тільки тих, котрих князївство означає сам синодик, — а се робить він не завсїди). В лїтописях маємо: Романа брянського (див. вище прим. 1), а в звістнім епізодї про баскака Ахмата — Олега кн. рильського і воргольського та його свояка кн. Сьвятослава липовецького.

[8]) Іпат. с. 569, 575-7. Пізнїйша ґенеальоґія каже, що Роман наложив

головою в Орді (Временникъ X. 68), але що літописи того не кажуть, і синодик такої смерти його не нотує (як робить при иньших), то я думаю, що Зотов (с. 197) мав право, не приймаючи сеї звістки ґенеальоґії.

[9]) Виїмкове становище, яке займає між тодїшнїми сїверськими князями Роман, завдяки звісткам про нього Волинської лїтописи, було причиною, що в історіоґрафії дуже перецінювано значіннє брянського стола в ті часи. Так Антонович (Моноґрафіи I с. 113) думав, що Брянськ став взагалї новим центром Вятицької землї; сей погляд знаходимо потім і у Багалїя (с. 308-9) і у Зотова (с. 191). Зотов думає, що в другій половинї XIII в. брянські князї були заразом чернигівськими (eo ipso?). Для сих здогадів властиво нема нїякої основи. Уже та обставина, що Брянськ захопили в 1-ій пол. XIV в. смоленські князї, не дозволяє його уважати полїтичним центром Чернигівщини. Але то факт, що Брянськ був тодї одним з визначнїйших міст, й там, може від часів Романа, перебував з часта чернигівський епископ, так що в 1-ій пол. XIV в. він часом навіть титулуєть ся без ріжницї то чернигівським то брянським — див. Теоґностові протоколи у Реґеля Analecta Byzantina с. 56 (1335), пор. 55.

[10]) Временникъ т. X — Родословная книга с. 46, 68-72, 155-7, 240-5. В лїтописях стрічаємо: кн. Сьвятослава Мстиславича карачевського (1310), Олександра новосильского (1326), Андрія Мстиславича козельського (1339), Константина Юриєвича оболенського (1368), Федора торуського (1380): Воскр. I с. 200, 205, II с. 16, 39, Никон. II с. 178, 190.

[11]) Воскр. I с. 185, Никон. II с. 177-8.

[12]) Собраніе государственныхъ грамотъ т. I с. 31-2.

Устрій і відносини Київщини під татарською зверхністю. Становище заднїпрянських князїв; епізод з баскаком Ахматом; обовязки супроти татарської зверхности; князї в Ордї; деморалїзаційний вплив татарської зверхности і переміни внесені нею в житє заднїпрянських князївств. Еміґрація боярства й духовенства з поднїпрянської України, перенесеннє митрополичого престола з Київа, упадок культурного житя на Поднїпровю.

Таким чином поднїпровська Україна по татарськім погромі пішла в росклад: в Київщинї й Переяславщинї розложила ся вона на дрібні міські громади, що переважно жили мабуть зовсїм без князїв, під безпосередньою зверхністю Татар, в Чернигівщинї — на масу дрібних князївств, що на маленьких територіях повторяли в мініятюрі давній князївсько-дружинний устрій, з боярами і їх радою, з маленькими дружинами і т. и. З такою ріжницею й житє в краях безкняжих і краях княжих мусїло розвивати ся в ріжних напрямах.

На територіях безкняжих житє вертало ся до форм переддружинних; громадська самоуправа вертала собі своє автономне значіннє; віче й місцеві „ліпші мужі", що колись „держали землю", знову брали в свої руки функції, перед тим перейняті від них в части або в цїлости княжими аґентами. У внутрішні відносини громад Татари мабуть не мішали ся — хиба на поклик самих громадян. Ми можемо з правдоподібністю прикласти до тодїшнїх відносин образок русько-татарських відносин на Подїлю, перед литовською окупацією, змальований нам найдавнїйшою русько-литовською лїтописею: громадами правили отамани, очевидно з місцевих „ліпших людей", з котрими пізнїйше Коріатовичі, усуваючи татарську зверхність, „входять у приязнь" і наново орґанізують землю; татарські ж баскаки приїздили тільки зберати дань від сих атаманів [1]).

В 1250-х рр. бачимо баскака в Бакотї, коли вона піддала ся Татарам [2]); ролї його близше не видко. Потім під 1331 р. стрічаємо татарського баскака в Київі: може бути, що він резидував тут, як у головнім центрі Поднїпровя, для загального нагляду, можливо — що й був приданий кн. Федору, коли йому дано було в державу Київ. Зрештою Татар нїде не бачимо; Карпінї, переїхавши цїлу правобічну Україну, нїде не стрів анї татарських залог, анї татарських аґентів, і виразно каже, що перша татарська застава, яку він стрів, була на сїм день дороги від Київа [3]). Про те, яка була дань, одиноку звістку, яку дають нам джерела, ми вже бачили: що болоховські громади давали Татарам дань хлїбом (пшеницею й просом). Але бувала певно й грошева дань, особливо по більших містах. Що оповіданє Карпінї про татарську дань не можна брати на віру в цїлости, я казав уже вище. Не знати, чи висилали безкняжі громади своїх вояків у татарські походи, як се мусїли робити й робили князї.

Супроти татарської зверхности безкняжі громади, розумієть ся, були безборонні, але так само фактично безборонними були й дрібні князївства з своїми маленькими князями.

Ріжниця була тільки та, що до безкняжих громад Татари мусїли у власнім інтересї, аби не забивати охоти до безпосереднього підданства Ордї, старати ся бути можливо ласкавими, тим часом як до князїв фактично бачимо якесь нїби злобне завзятє, що пригадує нам оповіданнє Карпінї про татарський умисел — всякими способами викорінювати князїв (хоч такого пляну, з гори уложеного, ми не можемо припустити). Розумієть ся, непорозуміння з татарською зверхністю могли бути скрізь, отже і в громадах; але надуживаннє сили над безборонними громадами можна припустити хиба в періодах татарської анархії. Зрештою певну відправу дрібним утискачам могли давати й самі сї самоуправні й обставинами житя призвичаєні до всяких трівог і неспокоїв громади.

О скільки безрадні були дрібні князї супроти татарської зверхности й її аґентів, дуже сильну ілюстрацію дає нераз уже згадуване мною оповіданнє про курського баскака Ахмата; воно записано було в північних лїтописях як особливо драстична і жалїбна з сього погляду історія, але малює тільки сильнїйшими фарбами те, що в меньш виразних формах дїяло ся тодї дуже часто.

Баскак Ахмат, держачи „баскачество Курскаго княженія" і збераючи дани, дуже наприкряв ся місцевим князям і їх людям. Він заснував свої слободи на порожнїх землях князя рильського Олега; сюди почали з усїх боків сходити ся люде, передовсїм з осад сусїднїх князїв, і маючи міцну оборону в своїм осадчім, теж наприкряли ся сусїдам. Кн. Олег удав ся до Телебуги скаржити ся на Ахмата. Його свояк, сусїднїй князь Сьвятослав липовецький тим часом напав в ночи на одну з сих слобід „разбоєм" а потім поїхав також до Телебуги. Телебуга позволив князям позабирати своїх людей з Ахматових слобід, а самі слободи розігнати, і дав їм на знак сеї повновласти своїх людей. Князї з тими Татарами напали на слободи, позаберали своїх людей, а самі слободи розграбили й слобожан позаберали в неволю. Але Ахмат, що був тодї у Ногая, обмовив князїв, закинувши їм, що вони нападали на його слободи як розбійники, і представив їх бунтівниками. Очевидно, прилучила ся до того певна емуляція між Телебугою і його майордомом Ногаєм [4]). Намовлений Ахматом Ногай,

висилаючи своїх сокольників на лови лебедів у волость Олега, поручив їм закликати Олега до себе. Той, знаючи про розбійничий напад Сьвятослава, не відважив ся їхати до Ногая, і се вистало за доказ справедливости Ахматових обмовлянь. Ногай вислав військо знищити волости Олега і Сьвятослава, а самих їх зловити. Коли Татари підійшли під Воргол, Олег кинув ся тікати до Телебуги, а Сьвятослав сховав ся в Воронїзькі лїси. Татари винищили їх князївства, протягом трох тижнїв грабуючи й забераючи в неволю людей; забрану здобичу і робочих людей вони позвозили в Ахматові слободи, а старших бояр" числом 13, закованих по двоє в „нїмецькі зелїза") й иньших невільників, „паломників і гостей", забраних при тім, відвели до Ахмата. Той на пострах казав тих бояр забити, а одежу їх віддати тим паломникам і гостям, аби вони переходячи оповідали сю історію в науку, що то значить зачіпати ся з баскаком. Трупи забитих бояр розвішано по деревах, відрубавши голови й праві руки: ті голови й руки мали бути розвезені для постраху по волостях, але показало ся, що й страхати нема кого: всї люде розбігли ся, й богато їх загинуло від морозу, бо діяло ся се зимою.

Але Ахмат, постращивши людей, і сам не відважив ся лишити ся на Руси, боячи ся пімсти князів. Лишивши своїх братів господарити в слободах, сам він забрав ся з Руси з татарським військом, ведучи з собою невільників і для постраху забиваючи по одному невільнику на кождім пристановищі. Тодї Сьвятослав задумав пімстити ся і зробивши з своєю дружиною засїдку, напав на Ахматових братів у дорозї, коли вони йшли з одної слободи в другу з людьми. Ахматових братів йому зловити не удало ся, тільки людей він побив, але се навело такий пострах, що Ахматові брати, покинувши слободи, втїкли до Курська, а люде з слобід розбігли ся.

Олег, що хотїв вести справу леґальною дорогою — „Богомъ и правдою своєю потягати бесерменина", був дуже нагнїваний на Сьвятослава, що той своїми розбійничими нападами його компромітує, й жадав він нього, щоб ішов або до Телебуги або до Ногая оправдати ся. Розуміє ся, Сьвятославу по тих його вчинках було небезпечно показувати ся Татарам, і він не згодив ся. Тодї Олег, аби показати, що не солїдаризуєть ся з Сьвятославом, поїхав уже сам в Орду зі скаргою на Сьвятослава і прийшов звідти з Татарами і з порученнєм укарати свого свояка і присяжника. Сьвятослава убито, але се не минуло так: за нього помстив ся його брат — забив Олега і його двох малих синів [5]).

Ся сумна історія, від котрої сучасникам "хлЂбъ во уста не идяшеть отъ страха", дуже докладно характеризує становище дрібних князїв під татарською зверхністю. Розумієть ся, відважні авантурники як Сьвятослав стрічали ся рідко — їм не спочуває, видко, й автор сеї повісти. Загал князїв, як Олег, старали ся покорою та улеглістю прихилити до себе ласку зверхників. Але й при найлїпшій волї трудно бувало вийти з Татарами на добре, коли починала ся боротьба партій в самій Ордї (як тут між Телебугою і Ногаєм). Тодї особливо небезпечним ставали всякі ворогування князїв між собою, на котрі гірко відказує й автор наведеної повісти [6]), та конфлїкти їх з татарськими аґентами. А для таких конфлїктів особливо давав широке поле практикований у Татар звичай — винаймати збір дани за певну з гори заплачену суму. Такий підприємець, розумієть ся, старав ся з можливо більшою надвишкою вернути свої гроші, а татарське правительство прижмурювало очі на його надужитя, аби не відібрати у нього й иньших подібних охоти до таких винаймів на далї.

Сї винайми взагалї були одною з найбільше прикрих сторін в татарськім (взагалї оріентальнім) оподаткованню. Повість про Ахмата називає й його таким підприємцем, і тим пояснює прикрости, які від нього діяли ся людям: „откупаше у Татаръ дани всякія и тЂми данми велику досаду творяше княземъ и всЂмъ людемъ въ Курскомъ княженіи". Никонівська компіляція при тім так пояснює загальну практику: „часом самі князї в своїх княженіях збирали дани і відвозили в Орду, часом же татарські ординські купцї для зиску відкупали дани в руських княженіях і на на тім робили зиски" [7]). Так воно було, очевидно, і в українських землях. Збираннє дани самими князями вимагало від них певних впливів в урядових сферах, певних готових грошевих запасів, і не для кождого з них було можливе, особливо з дрібних князїв; тому по дрібнїйших князївствах збирали дани ті татарські купцї-підприємцї з своїми надужитями [8]).

З родами даней, оплат і робіт, що вимагали ся татарським правительством і його аґентами, можуть нас знайомити привилеї, видавані ханами митрополитам: вони, вичисляючи, від яких обовязків свобідно духовенство, тим самим дають зрозуміти, що вимогало ся від иньшої, не упривілеґіованої людности (хоч не все те було законним, тим меньше — постійним обовязком людности). Навожу сї дати з грамоти Менгутимура

(1270-х рр.) й Узбека (коло р. 1313) [9]); тут маємо: дань, тамга (мито), поплужне (поземельний податок, від плуга), ям і подводи (обовязок возити своїми кіньми ханських аґентів), корм (обовязок їх годувати), війна, ловитва (обовязок висилати своїх людей в ханський воєнний похід або на лови). Оплати могли бути на самого царя, на його двір, на аґентів: „царева, царицына, князей, рядцевъ”, на даругів — управителїв, послів і всяких „пошлинників” (поборців).

Князї були обовязані ставити ся з військом на заклик хана. Ми бачили вже сїверських князїв участниками в походах Татар 1275 і 1286 рр. на Литву й Польщу [10]). Безперечно брали вони участь і в иньших татарських походах. Нпр. під 1278 р. читаємо, що всї князї ходили того року в похід з ханом Менґу-темиром на Кавказ, на Ясів [11]): очевидно, мусїли ходити й східноукраїнські князї, бодай більші й значнїйші [12]).

Князї затверджували ся ханами на своїх столах, і для того їздили в Орду. В Ордї ж ставили ся при всяких спорах між собою, шукаючи підпори Татар для себе, та в скаргах, які на них заносили ся. Орда стає тепер першорядним чинником в відносинах князїв між собою, але вплив її зовсїм не був добродійним. Поява нової сили, яку можна було собі позискати інтриґами, перекупством, сервілїзмом, деморалїзувала ще більше князївські відносини, деморалїзувала й княжі характери: треба було пильнувати ласки хана, його впливових дорадників, ріжних всесильних емирів, а тодї все собі можна було позволити. Коло того все обертало ся. Як я вже казав, не знати нпр., чи Татари жадали від князїв, аби вони являли ся за потвердженнєм до хана, посїдаючи якийсь стіл, — чи се було тільки способом забезпечити ся від претенсій иньших кандидатів, що могли собі випросити від хана сей стіл без всяких прав, інтриґами й підкупством, а потім татарською силою се наданнє виконати. Сей мотив у всякім разї мусїв впливати дуже сильно.

О скілько трудне и небезпечне було становище князїв під татарською зверхністю, та як мало числило ся з ними татарське правительство, показують часті звістки про убийство того чи иньшого князя Татарами. В Любецькім синодику нпр. не рахуючи Михайла Всеволодича ми маємо ще кілька таких ляконїчних записок : „кн. Димитрія черниг. убієннаго отъ Татаръ за православную вЂру”, „князя Олександра новосильскаго убитаго отъ Татаръ”, „кн. Сергія Александровича убієннаго отъ Татаръ”, „князя

Іоанна путимльскаго страстотерпца и чудотворца, убитаго отъ Татаръ за християни” [13]). Розумієть ся, се тільки декотрі з далеко більшого числа, що потерпіли в дійсности. Нпр. не знаходимо тут кн. Андрія чернигівського, про котрого оповідає Карпіні, що його обвинувачено в тім, нїби він татарських коней продає в чужі землї, і убито, хоч вини не доведено [14]). Пояснення синодика, що того чи сього князя убито „за православну віру”, „за християни”, розуміється, нїчого не поясняють; причинами і тут мусїли бути доноси татарських аґентів або й самих князів. Тяжкі обставини, в котрих жили чернигівські князї, правдоподібно були також причиною, що між ними в сї часи сильно розвиваєть ся звичай стригти ся в чернцї: в синодику маємо кілька таких записок.

Моральне здичіннє проявляєть ся в фактах, нечуваних уже від давна, — таких звістках що той чи иньший князь убив свого свояка або соперника; бачили ми се в повісти про Ахмата, а стрічаємо такі факти і по за тим в лїтописях: нпр. під 1339 р. читаємо записку, що князя козельського Андрія Мстиславича забив його братанич Василь [15]).

Деморалїзаційний вплив Орди давав себе відчувати не тільки в межикнязївських відносинах — він мусїв давати себе знати і в відносинах князя до своєї землї. Забезпечивши собі ласку Орди, князь не потрібував тепер дбати анї про що, отже не мав чого оглядати ся й на відносини до себе землї, на її бажання, симпатиї й антипатиї. Полїтичне значіннє громади через се сходило на нїщо, і тільки якісь спеціальні обставини давали громадї можливість проявляти якусь активність. Так було нпр. в Брянську, де завзята боротьба князїв за стіл давала можливість громадї грати активну ролю в полїтичнім житю. Ми бачили, що під час боротьби князя Василя з стриєм Сьвятославом брянська громада підтримала Сьвятослава; потім маємо самі уривкові звістки про Брянськ, але серед них під 1340 р. читаємо, що Брянцї того року підняли повстаннє проти князя Глїба Сьвятославича: він втїк від них до церкви, але люде витягнули його звідти, не вважаючи на умовляння митр. Теоґноста, що тодї був у Брянську, й убили. Потім під р. 1356 читаємо, що по смерти кн. Василя настав у Брянську „мятежь отъ лихихъ людей, и замятня велія” [16]).

Але громада мусїла йти на другий плян не тільки під впливом татарської сили в полїтицї, а й наслїдком дроблення князївств. В міру того як

князївсько-дружинна орґанїзація, вироблена на більших маштабах, переводила ся на все меньших і меньших територіях здрібнїлих князївств, в них по при сю князївсько-дружинну машину все меньше зіставало ся місця для громади й її самоуправи. На територіі маленького князївства, великости теперішнього повіту, або і меньшої, появляли ся бояре старші й меньші, дружина, двірські урядники, без котрих не міг істнувати княжий двір, і для них треба було творити посади, функції, з котрих би вони могли „кормити ся". В повісти про Ахмата ми бачили, що в землях Олега рильського й Сьвятослава липовецького — землях, що разом становили тільки частину Посемя, Татари зловили самих іно „старших бояр" тринадцять, хоч то, очевидно, були ще не всї, а всї вони мусїли чимсь правити.

З другого боку разом з тим здрібненнєм князївств управа їх все більше затрачувала свій публїчний характер, наберала більше приватноправности, і горожанин держави все більше зближав ся до ролї підданого великого пана.

Удержуваннє з невеликої територіі всього досить скомплїкованого апарату князївства, князя з його двором, дружиною, княжих бояр і слуг, — все се мусїло вкладати на плечі нечисленної людности дуже значні тягарі, що прилучали ся до нелегкої татарської данини. Безкняжі громади не знали бодай сього подвійного оподаткования.

Взагалї збераючи все разом до купи, приходить ся признати, що людям дрібних сїверянських князївств жило ся чи не гірше під подвійним тягарем княжої й татарської власти, нїж безкняжим громадам під безпосередньою татарською зверхністю, тим більше що княжа власть зовсїм не забезпечала їм спокою від татарських і свійських пополохів.

Лихо мусїли себе чути в безкняжих громадах ті верстви, що досї як раз на княжу власть опирали ся — урядничо-капіталїстична і властительська боярська верства та духовенство. Вище я згадав, що ми можемо припустити в певних розмірах еміґрацію боярства в княжі краї з Київщини: відгомон того можна бачити в ґенеальоґіях деяких північних боярських фамілїй. Але так само еміґрували боярські роди і з дрібних чернигівських князївств, шукаючи сильнїйших князївств, де вони могли зробити лїпшу карієру. Повної еміґрації боярства, певно, не було і в Київщинї — на се вказує численна верства дрібного боярства в київськім Полїсю, котрого початки виходять за границї литовських часів і котре в собі мусїло містити чимало

перед-татарських боярських родів, що перетворили ся в просту властительську верству за татарських часів [17]).

Проста селянська людність мусїла визначати ся більшою витрівалістю. Серед неї дрібна еміґрація могла розвивати ся під час острих катастроф, але головна маса людности держала ся. Доказ тому знайдемо в стільки раз цитованій повісти про Ахмата; на що вже страшно спустошене було Рильське князївство через ті пригоди: повість каже, що Татари простих людей забрали в слободи, а значнійших повели до Ахмата, так що не було куди післати для постраху тих голів і рук боярських — „нЂкуди послати, зане вся волость изимана”. А таки бачимо, що за кілька місяців вертаєть ся Олег і над чимсь княжить далї, і в синодику знаходимо пізнійших рильських князїв: отже волость зараз по погромі залюднила ся знову, і то певно своїми давнїйшими людьми, що скоро йно гроза проминула, повертали ся назад — нпр. з „воронїзьких лїсів”, де Татари не могли знайти ніяк кн. Сьвятослава липовецького з його дружиною, хоч як шукали, і з иньших захистків. Чужі люде, з далеких, спокійнїйших країв, певно-б у таку халепу не полїзли.

Найбільше визначним проявом відливу духовенства і взагалї церковного житя з Подніпровя, особливо з безкняжої Київщини, було перенесеннє митрополичого престола з Київа. Уже від самого татарського погрому митрополити чули себе непривітно в безкняжім Київі й переїздили з столиці до столиці — річ перед тим небувала. Так м. Кирил, приїхавши по посьвященню в Київ (1250), звиджує потім Чернигів, Рязань, Володимир на Клязмі, потім бачимо його в Новгороді (1251), знов в Володимирі (1252); при кінцї житя живе він якийсь час у Київі, потім знов у Володимирі, і нарештї вмерає в Переяславі суздальськім (1281). Хоч резиденцією уважав ся далї Київ, але митрополита найбільше тягне в новий полїтичний центр — Володимир на Клязмі: тут митрополит резидував найчастїйше, і довший час тому навіть не поставляв для сеї епархії епископа (аж до р. 1274) [18]). Теж саме бачимо й за його наступника — Максима. По кількох переїздах він переносить ся вже на постійний пробуток до Володимира. Поводом був якийсь пополох у Київі під час, коли там пробував митрополит, — під р. 1300 читаємо в Суздальській лїтописи: „тогоже лЂта митрополитъ Максимъ, не терпя татарьского насилья, оставя митрополью и збЂжа ис Киева, и весь Киевъ розбЂжалъ ся, а митрополитъ иде ко Бряньску, и

оттолѢ иде в Суждальскую землю и со всѢмъ своимъ житьемъ” [19]).

Ся лїтописна записка очевидно служить за pièce justicative перенесенню митрополичої резиденції, тому й сю звістку про незносне татарське насильство і спустїннє цїлого Київа ми мусимо прийняти з певною обережністю [20]). Те саме треба сказати й про патріарші акти, що потім леґалїзували перенесеннє митрополичого осїдку до Володимира (в дійсности до Москви, куди переходять митрополити, від коли вона починає брати перевагу над Володимиром). Сї акти, списані на підставі відомостей тодїшнього митрополита Алексїя, Москвича з роду й симпатій, так мотивують се перенесеннє: „з огляду що Київ дуже потерпів від замішань та непорядків теперішнїх часів і тяжкого натиску сусїднїх Аляманів(!), так що прийшов до нужденного упадку, тому зверхні пастирі Руси, не маючи такої епархії, яка-б їм належала, а далеко незначнїйшу, нїж давнїйше, аж їм не ставало засобів удержання, перенесли ся звідси до підвластної їм володимирської епископії, що могла дати їм постійні й певні джерела доходів” [21]). Тут, як бачимо, виступає й властивий мотив: що доходи митрополита зменьшили ся. А причиною сьому був передовсїм полїтичний упадок Київа.

Підношу се все тому, що сї звістки з митрополитальних джерел про повний упадок Київа уживали ся оборонцями теорії про повне спустїннє Поднїпровя на доказ своєї теорії [22]). Таким доказом вони бути не можуть, бо митрополитам бракувало не вірних, а державної власти, на котру вони опирали ся, від котрої живили ся, — тому переходили вони туди, де ся державна власть була в данім часї найсильнїйша.

Разом взявши, упадок князївсько-дружинного устрою, еміґрація вищої єрархії й взагалї упадок церковного житя, вкінцї часткова еміґрація боярсько-патриціанської верстви — все се мусїло зле відбити ся на культурнім житю Київщини. Ослабли або й зникли суспільні елєменти, що своїм роскішним житєм та ритуальними вимогами підтримували артистичний промисел, що плекали й опікували ся штукою й письменством, на котрі ще не було попиту в народнїх масах. Се мусїло повести за собою пониженнє культурних і взагалї духових інтересів в Київщинї. Теж саме, хоч і в меньшій мірі, мусїло стати ся і в Чернигівщинї наслїдком з'убожіння краю через татарські спустошення й тяжку дань, та

наслїдком ослаблення сили й засобів князївських і боярських через полїтичне роздробленнє. Історичне огнище українського культурного житя — середнє Поднїпровє упадає, й українська культурна традиція живе далї й розвиваєть ся ще якийсь час тільки на заходї, в Галицько-волинській державі, поки й тут не спадає на неї нагла катастрофа, з кінцем самостійного державного житя сеї частини України-Руси.

Примітки

1) Найд. русько-лит. лїтопись в I т. Ученыхъ Записокъ по II отд. с. 44.

2) Іпат. с. 550.

3) Recueil IV с. 769.

4) Пор. слова Волинської лїтоп. про незгоду між Телебугою й Ногаєм — Іпат. с. 589 (з 1286 р.); подїї з Ахматом стоять в лїтописях під 1283-4 рр.

5) Цитати до сеї повісти див. вище с. 154.

6) „Тако наведе Богъ сего бесурменина злого за неправду нашу, мню бо — и князи ради, зане живяху в которахъ межи собою" — Лавр. 458.

7) Воскр. I с. 176, Никон. II с. 162.

8) Про практику Монґольсько-татарської держави, крім загальних курсів, вичислених в т. II с. 584 спеціальнїйші моноґрафії: Березинъ Очеркъ внутренняго устройства улуса Джучіева (Труды вост. отд. арх. общ. т. VIII), Саблуковъ Очеркъ внутренняго состоянія Кипчакскаго царства (ИзвЋстія общества археол.. ист. и этногр. при казан. унив. т. XIII вип. 3), БЋляевъ О монгольскихъ чиновникахъ на Руси (Архивъ ист.-юрид. свЋдЋній т. I).

9) Собраніе государственныхъ грамотъ и договоровъ II с. 5 і 9

10) Іпат. с. 575, 588, пор. вище с. 170.

[11]) Воскр. I с. 175.

[12]) Не зовсїм ясно, звідки брали ся руські вояки, яких стрічаємо в службі Монґольської держави. В хинських джерелах з 1330-х рр. згадують ся такі руські (і аланські) віддїли, що належали до ханської ґвардиї, мали свої оселї коло Пекіна і доповняли ся новими контінґентами, присиланими туди від часу до часу (див. Бретшнайдера Notices of the Mediaeval Geography and History of Central and Western Asia с. 180-1, витяг з заміткою в тій же справі арх. Палядія в Живій Старинї, 1895: Русь и Асы въ КитаѢ). З текстів виходило б, що се були воєнні бранцї, присилані Татарами. Чи поза тим підвластні князї не мусїли давати такі контінґенти в татарську службу, і частина їх попадала аж в Монґолію, звідти не знати; про рід такого побору в людях бачили ми звістку у Карпінї вище с. 164.

[13]) З них у лїтописях записана смерть тільки одного — Олександра кн. новосильского, але теж без пояснення причини — Воскр. I с. 200 (р. 1326).

[14]) 1. с. с. 623.

[15]) Воскр. I с. 205, пор. 206.

[16]) Воскр. I с. 206, Никон. II с. 212, 228. Повстаннє на кн. Глїба (може сина звістного вже Сьвятослава Глїбовича) могло стояти в звязку з претензіями на стіл кн. Дмитра, що згадуєть ся в Брянську перед тим (1334 р. — Никон. II с. 206) і знову по тім (під 1341 р. — Никон. II с. 209).

[17]) Декотрі боярські роди дійсно покликували ся на традицію з часів „руських князїв", див. Архивь Югозап. Россіи ч. IV т. I с. 175,167, 194.

[18]) Лавр. 449, 1 Новг. 272, 277, 282, 294, 298, Воскр. I с. 172, 174, 175, Никон. II. 137, 157, 158, Густ. 342.

[19]) Лавр. с. 461, пор. 500, Воскр. I. 182, Никон. II. 172. В датї переходу м. Максима з Київа в Володимир є ріжниця: в одних лїтописях маємо рік 1300, як в Суздальській, в иньших — 1299. Се треба пояснити так, що митрополит з Київа поїхав ще 1299 р., але задержавши ся по дорозї в Брянську (як каже Суздальська лїтоп.), приїхав у Володимир уже на початку 1300 р. (мартівського числення). Воскресенська лїтоп. каже, що

прийшов він у Володимир 18 цьвітня. Пополох в Київі супроти того міг стати ся при кінці 1299 (нашого, січневого) або на початку 1300 року.

[20]) Що в митрополичих кругах уважали потрібним чимсь оправдати переїзд м. Максима, показує напись одної ікони в володимирській катедрі: на образї Богородиця подає омофор м. Максиму, а напись поясняє, що ся ікона написана 1299 р. (!) і представляє візію Максима, яку він мав приїхавши в Володимир: Богородиця явила ся йому й казала зістати ся в Володимирі (Доброхотовъ Памятники древности во ВладимірѢ кляземскомъ с. 74, Голубинскій II с. 96).

[21]) Acta patriarchatus Constantinopolitani ed. Miklosich et Müller I. 351 і Русская историческая библіотека VI дод. с. 63.

[22]) Соболевскій Къ вопросу с. 287.

III. Полїтичний і суспільний устрій українсько-руських земель в XI-XIII в.

Вступні замітки. Державна система — Володимирова династия й її становище, рівноправність князїв, патріархальні відносини, княже старшинство; родова теорія і її корективи; ріжні чинники в княжих відносинах: чинник родовий, брацтво князїв, дїдичність, княжі умови, впливи землї; ріжні типи межикнязївських відносин. Старшинство: права старійшини і функції, титул; відносини старших і молодших князїв в поодиноких землях. Княжі з'їзди. Загальний характер полїтичної системи.

Переглянувши історію полїтичного житя українсько-руських земель та характернїйші, більш індівідуальні прикмети внутрішнїх відносин кождої з окрема, оглянемо тепер полїтичний і суспільний устрій та культурне житє сих земель за часів державної самостійности, в їх загальнїйших прикметах. Сей огляд наш буде безпосереднїм продовженнєм, а де в чім — доповненнєм огляду культури і побуту українсько-руських земель з часів утворення Руської держави, поданого передше [1]).

В оглядах внутрішнїх відносин поодиноких українсько-руських земель я,

як сказав, підносив спеціальні, індівідуальні прикмети відносин і житя кождої землї. В дальшім огляді противно збератиму найбільш загальне, спільне, що може служити для характеризовання українсько-руських земель взагалї. Такого спільного, загального було в них безперечно дуже богато — хоч подекуди ми можемо тільки з більшою або з меньшою правдоподібністю догадувати ся про сю загальність з пізнїйших подібностей, що виходили з сих часів. Прецїнь суспільне й культурне житє сих часів розвивало ся в них на тій самій більш меньш етноґрафічній і культурній основі, під тими самими, з дебільшого, культурними впливами; полїтичний і суспільний устрій укладав ся під впливами одної династиї, одного полїтичного центра, одної дружинної верстви, одного права. Тому про всїх, часом і дуже значних, місцевих спеціальностях, з повним правом можемо говорити про „устрій і культуру українсько-руських земель" сього часу. При тім, розумієть ся, будуть нотувати ся й характеристичні спеціальні явища поодиноких земель, що можуть служити для доповнення суспільно-полїтичного й культурного образу українсько-руських земель. З більшою обережністю й застереженнями, але все-ж можемо, й повинні ми в недостачі користати зі вказівок і анальоґій иньших славянських, не-українських земель, що входили в склад давньої Руської держави, — бо й тут роспросторював ся той самий державний устрій, те ж право, та ж культура, хоч і на відмінній етноґрафічній або культурній основі, отже з деякими більшими модіфікаціями. На чужім ґрунтї — на фінській півночи, новій словянській займанщинї, такі модіфікациї мусїли бути особливо значними, тому анальоґій сих земель можемо уживати лише з дуже великими застереженнями.

В своїм часї бачили ми [2]), як ріжнородна була управа земель в часах сформовання Руської держави: в однїх землях сидїли члени київської династиї, в других київські бояре в ролї намісників, в третїх теж бояре, але в ролї більш меньш самостійних володарів, в четвертих князї місцевого роду, в пятих — могли зіставати ся непорушними дрібні громади з своїми старійшими та "лїпшими людьми". Ся ріжнородна маса була приведена до певної однородности заходами Володимира, докінченими його потомками. По всїх важнїйших центрах Руської держави розсїли ся члени київської династиї, витиснувши всяких иньших володарів. Руська держава перетворюєть ся в систему хоч не рівнорядних, але рівноправних князївств, занятих членами одного роду. З тим утворюєть ся переконаннє, що тільки

члени сього роду — династиї св. Володимира мають княжити в землях Руської держави, в своїй отчині, що се їх виїмкове право, монополія, і друге переконаннє — що кождий князь сеї династиї має право на якусь частину, на якусь волость в сїй отчині.

Дїйсно, протягом двох столїть, аж до повного упадку руського державного житя на Поднїпровю, невважаючи на сильне розмноженнє князївської династиї ми майже не стрічаємо безземельних князів, хиба виїмково. З другого боку, князї руської династиї взагалї не шукають волостей поза границями Володимирової держави. Розширеннє границь дорогою кольонїзації або окупації чужих ґрунтів, в напрямах вказаних попередньою еволюцією, особливо в фінських землях — тут не йде в рахунок, а по за тим навіть і виїмків майже не можна вказати [3]).

Разом з тим утворила ся неперехідна безодня між князївською верствою, покликаною до князювання в землях Руської держави, і всякою иньшою підданською, нпр. між князями й боярством — хоч би й найвищим. З другого боку — виникала ідея рівности князїв і їх не-служебности. Характеристично висловили сей погляд київські Ростиславичі в своїм звістнім конфлїктї з Андрієм: „ми досї уважали тебе мов би батьком з любови; коли ж ти з такими річами (роспорядженнями) прислав єси до нас, наче не до князя, а до підручного і простого чоловіка, то роби собі, що хочеш, а ми складаємо ся на божу волю” [4]). Таким чином князї відріжняють послушність з власної волї, з моральних мотивів, від служебної залежности. Князь не може бути нїчиїм слугою, бодай в теорії; катеґорія служебних князїв витворюєть ся вже в часах упадку руського державного житя, в 2-ій пол. XIII в., хоч на практиці меньші, дрібні князї й перед тим стоять часом в дуже тїсній залежности від ”старших”. З другого боку боярин хоч би й найславнїйший все зістаєть ся лише ”підручним”, слугою князя. Коли декотрі з галицьких бояр хотїли за часів галицьких замішань переломити сю границю й засїсти на княжім столї, се викликало великий скандал і обуреннє серед князїв: боярина Володислава, що був „вокняжив ся й сїв на столї” в Галичу, дуже скоро скинено й увязнено, „бо не гаразд боярину княжити в Галичу” [5]), „а й дїтям своїм і роду свому він пошкодив, по словам лїтописи, своїм князюваннєм, бо всї князї через те не хотїли його дїтей” [6]).

Рівноправні в теорії, князї одначе не були рівнорядними. Значне степенованнє між них вносило з одного боку — родинне старшинство, з другого — старшинство і взагалї неоднакове значіннє й вартість їх столів-волостей. Ідея родового старшинства і взагалї родових відносин дуже широко й радо уживала ся князями для характеризовання сього степеновання й взагалї своїх відносин; тим акцентував ся чисто моральний (в теорії бодай) характер залежности князів меньших від старших і їх рівноправність при тім степенованню. Князї мали представляти членів родини, де можуть бути старші й меньші, сильнїйші й слабші, але нема місця для панів і слуг, володарів і підручних. Тому кождого старшого князя залюбки звуть вони батьком, а себе все — „братиєю”. Патріархальні відносини батька і сина мали покривати й осоложувати відносини залежности, що укладали ся самим житєм, або й вимагали ся сьвідомо старшими князями в інтересах державного ладу. Ми бачили, як Ярослав каже свому старшому сину Ізяславу бути ”в отца мЂсто” для молодших братів і свояків; Ізяслав Мстиславич, поясняючи свою покірність Всеволоду Ольговичу, каже, що він мав його за батька, яко старшого зятя [7]); Ярослав галицький, обіцюючи послушність Ізяславу Мстиславичу, називає його своїм батьком; рязанські князї „имяхуть отиємъ собЂ” Ростислава Мстиславича, і т. и. [8]).

Але сї патріархальні родові відносини були властиво вже в XI-XIII в. фікцією, і в дійсности та родова термінольоґія покривала собою степенованнє полїтичної сили — відносини більших і меньших столів, або полїтичних впливів і могутности. Родове старшинство в княжих рахунках давало права на більші столи, але хто сих своїх прав не потрапив відповідно підперти й зреалїзувати, для того вони зіставали ся „марним звуком”, бо хоч би по родовим рахункам такий князь був „старЂй в племени”, нїчого з того старшинства не виходило, і сей „старійшина” мусїв собі мовчки сидїти між „моложьшими князями”.

Нпр. Судислав по смерти Ярослава був „старЂйшим в Володимери племени”, але се не перешкодило його братаничам тримати його у вязниці, поки не постриг ся в чернцї. Старші лїнії поміж Ярославичами — Володимиричі й Ізяславичі в другім-третім поколїнню зійшли на третїй плян, бо не вміли задержати ся на відповіднім рівени сили й значіння, і репрезентат старшої лїнії Володимиричів галицький Ярослав, як що йно

бачили сьмо, називав своїм батьком та обіцяв їздити з усіма своїми полками „коло стремени” Ізяслава Мстиславича, репрезентанта молодшої лінїї Всеволодовичів. Сам Ізяслав так казав про свого стрия Юрия його сину: „з поміж усїх нас найстарший твій батько, але з нами не вміє жити” [9]), і, як ми бачили в своїм місцї, він таки перебив у сього стрия київський стіл. Його син Мстислав зайняв київський стіл і перед своїм рідним стриєм Володимиром, і перед нерідним — Юриєвичом Андрієм, а в ”волї його" були й Ольговичі [10]), хоч вони були старшою лінїєю. За те, коли той Андрій Юриєвич вибив ся на першу полїтичну силу, Ростиславичі, Мстиславові брати в перших, уже його „нарекли собЂ отцемъ” [11]), а й його молодшого брата Всеволода, одного з ”молодших стриїв”, уважали старшиною — „положили на немь старЂшиньство во ВолодимирЂ племени” [12]), бо він був сильнїйший.

Одним словом, родове старшинство, як кожде моральне право, саме собою, не підперте більш реальними прероґативами, було марницею, а властиве старшинство, становище „отця” і „старійшого” давала позиция на старійшім столї. Тим пояснюєть ся, що нпр. сказаніє про Калкську битву, перечисляючи „старЂйшины в Руской земли”, називає насамперед Мстислава київського, далї Мстислава чернигівського і Мстислава галицького, хоч чернигівський Мстислав був стриєм тим двом иньшим, отже з родового погляду рівнею їм зовсїм не був.

Уже наведені тут факти показують, що на патріархальну термінольоґію наших лїтописей не можна спускати ся без застережень. Тому т. зв. родова теорія князївських відносин, хоч має в собі богато справедливого, вимагає чимало поправок і доповнень.

Ся теорія представляє, що родове старшинство лежало в основі княжих відносин: за старшим братом на стіл ішов другий, далї третїй, а по найменьшім братї наступав найстарший братанич — найстарший син старшого брата. По смерти кождого київського князя переміняв місце не тільки його безпосереднїй спадкоємець, але й цїла родина пересувала ся — кождий переходив на одну ступінь вище, з низшого стола на безпосередно вищий, наближаючи ся до найстаршого — київського стола. Супроти збочінь від сього порядка в дійсних княжих відносинах поправкою до сеї теорії мала служити теорія ізгойства: дїти князя, що вмерав передчасно, тратили права на ті вищі ступнї князївської єрархиї, яких не займав їх батько, — отже взагалї упускали місце в тім княжім колесї, і се мало бути причиною, чому деякі княжі лїнії тратили своє старшинство, занепадали [13]).

Таке колесо, чи „лѢствичноє восхожденіє”, як описано вище, могло б істнувати в дійсности тільки там, де б була вповнї вироблена й переведена на практицї ідея родового старшинства, і де б сї родові права реалїзували ся свобідно. На Руси воно мало місце тільки виїмково: лише в Чернигівській землї, де члени родини енерґічно боронили своїх родових прав і з певними виїмками й замішаннями, але все ж таки обертали се колесо, бачили ми до певної міри сей порядок [14]); під впливом тутешнїх порядків і утворила ся згадана теорія, та й свій термін „лѢствичного восхожденія” взяла вона звідси. Але се, кажу, було виїмкове явище, а по иньших землях відносини родового старшинства, хоч безперечно мали своє значіннє й брали ся в рахунок, невтралїзували ся иньшими впливами й фактами й нїколи не кермували так абсолютно переходом і спадщиною столів, як представляєть ся в сїй теорії. А вже на скрізь хибна була проба — зробити з ізгойства якийсь правний інститут, коли воно було тільки надужитєм своїх сил і переваги зі сторони сильнїйших князїв.

Слабі сторони родової теорії, властиво — її задалеко посунена абсолютність, були занадто ясні й викликали ряд нових теорій [15]). Як то часто буває, сї теорії задалеко йшли в своїй полєміцї супроти родової, викидаючи зовсїм принціп родового старшинства з княжих відносин, але мали ту позитивну сторону, що поставили ряд поправок, одна по другій вказавши на ті чинники, що невтралїзували принціп родового старшинства

в відносинах князїв; такими чинниками треба признати особливо отчинність у спадщині, впливи землї-громади, умови князїв між собою і з громадою.

Що ідея родового старшинства займала перше місце між тими чинниками, які нормували відносини князїв між собою, не підлягає сумнїву. Як найбільш примітивна і проста ідея, вона сама собою найлекше могла лягти в основу княжих відносин, що не мали нїяких иньших вироблених норм, а навіть і прецедентів, бо подїл Руської держави між членами рода й унормованнє відносин між князями-свояками, що уложили ся в потомстві Володимира Сьв., були справами зовсїм новими. Але окрім того ідея родових, патріархальних відносин між князями сьвідомо акцентувала ся й самими князями й руською суспільністю, коли зарисувала ся перспектива розкладу Руської держави в XI в., і нї в чім иньшім анї князї анї суспільність не могли знайти якогось способу, якоїсь ідеї, що могла-б задержати в цїлости чи бодай в якійсь одности сю державну систему.

Ми бачили, як у Ярославовім тестаментї висуваєть ся мотив, що князї — рідні брати, тому між ними повинні бути братські відносини любови й „послушания”. В повістях про Бориса і Глїба виставляєть ся перед князями ідеал братської любови й покірности молодших братів старшому. Ідея братської згоди й лагідности акцентуєть ся з особливим натиском у звістнім слові на перенесеннє мощей Бориса і Глїба. Мотив братства князїв підносить ся скрізь, де йно заходить справа про спільні інтереси або заносило ся на роздїл між князями: нпр. в сказанию Василя про волинську війну, в оповіданнях про походи на Половцїв на початку XII в. і в другій половинї того-ж столїтя.

Сею ідеєю братства князїв, одности рода, приодягнено ідею неподїльности земель Руської держави, як спільного майна княжого роду, котрого сей рід мусить у власних інтересах пильнувати. „Се чужі забрали вашу отчину, варто-б вам її постарати ся вернути”, казав митрополит київським князям, коли Угри зайняли були Галичину за Володимира Ярославича [16]). Нею-ж мотивовано, чи теж приодягано спільні акції князїв. Так братський характер надаєть ся вмішанню князїв у справу осліплення Василька і суду над Давидом 1100 р., дарма що сама справа зовсїм не мала братського характеру. Так же мотивує Мономах у 1096 р. потребу полагодження справи ізгоїв: „добра хочю братья и РусьскЂй земли”. Характер братської акції, як

сказано, надаєть ся Мономаховим походам на Половців і пізнійшим — Ростислава і Мстислава. Подібно як Мономах потребу полагодженя відносин між князями мотивував своєю любовию до братиї, так пізнійший літописець, боронячи льояльности Мстислава Ізяславича в князївських відносинах, каже, що він „истиньною любовью обуєм ся с братьєю хожаше” [17]). Таким чином до братства, родової спільности, як до чогось реальнійшого, апельовано там, де властиво йшла мова про спільність інтересів, ”добро Руської землі”, з другого боку там — де вимагало ся властиво етіки, справедливости в відносинах.

Ідея „Руської землі” при тім виступає теж дуже часто [18]). Вона, безперечно, жила, і з свого боку невтралїзувала розклад княжого роду на дрібнійші роди, але, видко, на імперативну силу сеї ідеї не дуже покладали ся в суспільности, і в поміч її, для покріплення, відкликували ся все до княжого братства, до спільности роду [19]).

Підсичуваний з політично-публїцистичних мотивів, а й сам по собі живучий, родовий принцип, як я сказав, безперечно займав перше місце між чинниками, що нормували відносини князїв між собою. Але він невтралїзував ся й ослабляв ся, стрічаючи ся з рядом иньших принціпів, иньших чинників, про які я згадав уже.

Насамперед сама ідея родового старшинства далеко не була вироблена. Права молодших стриїв усе стрічали ся з претензіями старших братаничів і не завсїди виходили з сих конфліктів побідно. Я мав уже нагоду згадати, що пізнійша московська боярська практика виробила собі принцип, що права старшого братанича рівні з правами молодших братів його батька; початки сього погляду мусять сягати давнійших часів. Правдоподібно, принціп дїдичности в простій лінії зміцняв ся з часом. В XI-XII в. старші братаничі, хоч не раз щасливо побивають претензії своїх стриїв, ще не відмовляють їм старшинства: ми бачили вище, що Ізяслав Мстиславич признавав Юрия старшим, хоч і перебив у нього Київ; старшинство стрия Вячеслава він признав ще більш реально, віддавши йому номінально київський стіл. Але молодші стриї й тоді вже мусіли сильно підковувати ся, щоб зреалїзувати свої права на старшинство; инакше ніхто на нього не зважав, як не зважали нпр. на старшинство Володимира Мстиславича. Се все показує, що вже тоді супроти зросту принціпа дїдичности в простій лінії, принціп родового

старшинства (щоб так сказати — в горизонтальнім напрямі) вже значно ослаб.

Безперечно під впливом того-ж нового принціпу дідичности робили князї між собою умови, ограничуючи родові права. Вже любецькі постанови (о скільки можемо про них судити) виключили перехід князів з волости на волость, закріпивши в простій лінії за кождою родиною її волость, і від тепер „лѣствичноє восхожденіє" могло практикувати ся тільки в серединї кождої волости з окрема; тільки київська революція 1113 р. зробила в сїм вилом, обернувши Київщину, а дальшим наслїдком і Переяславщину в bonum nullius, приступне для всїх ліній. Але і в серединї поодиноких земель родове колесо, чи пак те „лѣствичноє восхожденіє", ограничувало ся княжими умовами. Так Мстислав, як каже лїтопись — з ініціативи самого Мономаха, уложив з своїм меньшим братом Ярополком таку умову, що він по собі передасть Київ Мстиславовим синам, а не своїм молодшим братам [20]); таким чином Київ мав перейти властиво в спадщину в простій лінії. Так Мстиславів внук, Мстислав, з'обовязав свого меньшого брата Ярослава, що він не буде мати по його смерти претензій до його Володимирського стола й полишить його Мстиславовому сину, Романови, і т. и.

Землї-громади також часом стають по сторонї сього новійшого принціпа. Так київська громада обстає за Ізяславом Мстиславичом, потім за його сином Мстиславом і внуком Романом, поминаючи їх стриїв. Так Галичани звертають ся до Івана Ростиславича супроти Володимирка, і т. и.

Але й князї в своїх умовах, а ще частїйше — землї в своїх виборах часом розминали ся зовсїм з усякою спадщинністю, чи родовою чи в простій лінії. Так, як ми бачили, Кияни, скинувши Ізяслава Ярославича, настановили Всеслава, а по смерти Сьвятополка закликали Мономаха і сїй молодшій лінії хотїли забезпечити дідичне володїннє в своїй землї. Що до княжих умов, то вистане згадати, як перекидали ся князї волостями за часів Ярополка або Всеволода Ольговича, зовсїм довільно укладаючи собі ріжні комбінації трохи не що року, або пригадати компроміси Рюрика Ростиславича з Ольговичами.

Княжі умови таки найчастїйше мали характер компромісів для полагодженя конфлїктів. Укладаючи їх, князї пильнували головно не стратити своїх прав

на старшинство — на лїпші волости в будучности, а по за тим брали волость з чисто матеріального становища. Роман Мстиславич, згоджуючи ся відступити свою волость, котрої забаг собі Всеволод суздальський, казав Рюрику: „а минї натомість даси иньшу волость, або заплатиш за нею грошима, скільки буде варта” 21). Подібно було з Ізяславом Мстиславичом винагорожуючи його за Переяславську волость, передану його стрию Вячеславу, Ярополк дав Ізяславу контрібуцію з волостей Мономаховичів: „дани печерьскыѢ и отъ Смолиньска даръ” 22), як доплату до лихшої волости, яку він діставав тепер.

Громади, вибираючи князїв і умовляючи ся з ними, зовсїм не зважали на княжі рахунки старшинства та їх умови, маючи на метї здобути собі певну симпатичну особу, або надати виключне володїннє в своїй землї певній лінїї. Князї певно з коса дивили ся на се мішаннє громади, що псувало їх рахунки. Коли громада скидала готового вже князя, такий князь не раз, при спроможности, трактував громаду як бунтівників ріжними репресіями. Але таки се право громади — закликати до себе князя, до певної міри признавало ся серед князїв. Нпр. виправдуючись перед Юрием в тім, що був закликав його на київський стіл, а натомість сам сїв у Київі, Ізяслав Давидович казав: „хиба я сам сїв у Київі? посадили мене Кияни!” 23).

Нарештї родові рахунки нарушували ся й силоміць, оружною війною, самими князями, хоч то треба сказати, що переважна більшість тих війн і „котор” власне була наслїдком конфлїктів ріжних родових рахунків та всяких ”історичних прав”. Так боротьба Мономаховичів і Ольговичів, що наповнює собою історію сих часів, була наслїдком бажання Мономаховичів виключити Ольговичів від київського стола і задержати його виключно в своїм володїнню, як отчину Мономаха по його виборі 1113 р., тим часом як Ольговичі не признають такого отчинного характеру за київським столом. Меньш довга, але ще тяжша боротьба Мстиславичів з суздальськими стриями виходила з бажання Мстиславових потомків виключити сих стриїв від київської волости наслїдком Мономахового тестаменту, тим часом як суздальська лїнїя нїяк не хоче вирікти ся своїх прав родового старшинства, і т. и.

Ограничуваний і порушуваний усїми отсими чинниками і моментами, родовий принціп, очевидно, тільки по части міг нормувати подїл столів, і

тому то реальне старшинство не завсїди стояло в згодї з дїйсним родовим старшинством. Але я ще раз мушу піднести, що при всїм тім родовий принціп признавав ся князями, навіть тодї, як вони розминали ся з ним (пор. нпр. вище подані слова Ізяслава Мстиславича про Юрия), і в значній мірі він усе таки кермував роскладом столів, переважно перед усяким иньшим принціпом. З сього погляду — як родовий принціп комбінував ся з иньшими чинниками в відносинах князїв між собою, ми в українсько-руських землях бачимо кілька відмінних типів.

Найбільше чистий тип родових відносин держав ся, як то вже підносилисьмо, в Чернигівщинї. Хоч тут була виключена молодша лїнія Сьвятославичів, а були проби зробити теж і з старшою лїнією, та й поодиноких конфліктів не бракувало [24]), але в усякім разї в XII в. виробила ся тут система "лЂствичного восхожденія", що й переводила ся досить ще докладно: брати в міру свого старшинства переходили з стола на стіл, а за ними в тім же порядку переходили на другорядних столах їх сини.

В Київщинї громада стояла за спадщиною в простій лїнії, але князї з родини Мстислава Мономаховича в своїй лїнії тримали ся до певної міри родового порядку, хоч і виключали з початку (на підставі Мономахового тестаменту) суздальських стриїв. І так по Ізяславу наступає його брат Ростислав; третій — Володимир дістав теж стіл, хоч і не зараз. В другім поколїню йшли Ізяславичі (по Мстиславу, з перервою, Ярослав), потім Ростиславичі (Роман і Рюрик). Отже було й тут „лЂствичноє восхожденіє", хоч і з великими замішаннями й збочіннями.

На Волини й у Галичинї, скільки можемо зміркувати, переважала спадщина в простій лїнії, хоч в серединї деяких родин (можемо се напевно сказати про родину Ярослава луцького) бачимо переходи братів з стола на стіл.

Переяславщина служила експозитурою чужоземських династий, і тут нїякого порядку не можна шукати.

Що до Турово-пинської землї, то тут при кінцї XII в. ми бачимо родовий порядок; але сим коротким моментом наші відомости й кінчать ся.

Старшинство „у всїй Руській землї" в XI-XII вв. давав київський стіл, незалежно від того, чи київський князь був дїйсно старшим в родї чи нї. Тільки в 70-х рр. XII в. (кілька років) Андрій, а в 80-х і аж до смерти своєї

Всеволод уважали ся старійшинами, хоч сиділи не в Київі, а в Суздальщині. З смертию Всеволода і аж до 1230-х рр., коли на Україні першу ролю здобув Данило, — Київ, хоч і ослаблений, бодай для українського Поднїпровя був знову найстаршим столом. Розумієть ся, надати сьому старійшинству більш або меньш реальне значіннє — се залежало від особистих здібностей і сил князя: чи мав він загальне призназаннє, чи міг чимсь заімпонувати иньшим князям.

В такім лише разї міг він користати з тих прероґатив, які йому надавало становище старійшини.

Такий старійшина мав уважати ся „в отца мѢсто" всїми князями, і на сїй підставі він мав право жадати від них не тільки поважання, але й послушности. Розумієть ся, степень сього поважання й послушности залежали від того, якими реальнїйшими арґументами міг сей старійшина підперти своє моральне право. При тім, як вище було зазначено, відносини меньших князїв до старійшини мали опирати ся на моральних почутях, „любови", не на якімсь служебнім обовязку, без ображення братських відносин. В своїй науцї дїтям Ярослав, поручаючи синам слухати ся старшого брата як батька, заразом поручає їм всїм взагалї (значить і старшому в відносинах до меньших) „послушати брату брата" — себто бути взагалї вирозумілими й згідними в своїх відносинах. Але коли в руках якогось мало здібного й мало авторитетного князя се моральне право на поважаннє й послушність сходило нї на що, то в руках сильного й авторитетного князя воно переходило на зовсїм реальну власть, супроти котрої становище молодших князїв дуже наближало ся до становища „підручних". Мономах нпр. обовязує молодших князїв „во всемъ послушати" його, „приходити когда тя позову", й за занедбаннє або спротивленнє він карає непослушних відбираючи волости. Подібні жадання ставляв і туж екзекутиву переводив над непослушними князями й його син Мстислав. При тім сї жадання вони ставляли не тільки до членів Ярославового рода, але й до полоцьких князїв, що становили цїлком відокремлену династию і в усякі „братські" справи і акції Ярославичів не входили — нове потвердженнє того, що старійшинство тих київських князїв операло ся не на родових правах (тим більше, що і в родинї Ярослава вони зовсїм не були старійшими), а на політичнїй традиції найстаршого стола — Київа.

Старійшині належало першинство в ініціативі до спільної акції князів. Звичайним предметом її бувала спільна війна або оборона від Половців, як найбільш реальна потреба всіх українських земель. Він покликував тоді иньших князів до участи, і ті мусіли хиба вказати якісь важні причини, чому не могли взяти участи в поході: проста відмова була-б незвичайною. Як імперативним уважав ся такий заклик від загально признаного старійшини, можемо зрозуміти з сього коротенького оповідання літописи (під 1168 р.): „посла Ростиславъ къ братьи своєй и к сыномъ своимъ, веля имъ всимъ съвъкупитися у себе съ всими полкы своими (для оборони торговельних ватаг від Половців), и приде Мстиславъ из Володимеря, Ярославъ братъ єго из Лучьська, Ярополкъ из Бужьска. Володимиръ Андреєвичь, Володимиръ Мьстиславичь, ГлЂбъ Гюргевичь, Рюрикъ, Давыдъ, Мьстиславъ, ГлЂбъ городеньскый, Иванъ Ярославичь сынъ, и галичьская помочь" [25]). В поході Мстислава на Половців 1167р. (під 1170 р. в літописи) бере участь і Ярополк Ізяславич, хоч він „дуже хорував в дорозї, але не хотїв відстати від своєї братиї" — і таки вмер в поході [26]).

Старійшина мав орікати про провини князів і їх карати. Так Мономах покарав Гліба минського за непослушність, відібравши волость; так Мстислав арештував полоцьких князів, що не йшли йому в поміч на Половців. Що се не була проста самоволя сильного, а була в тім дійсно певна признана норма, показує пізнїйший епізод: коли Давид Ростиславич не поспів на час брату Рюрику в поміч на Половців, Сьвятослав чернигівський виступив з обвинуваченнями на Давида, жадаючи відібрання від нього волости, і при тім покликував ся на якусь норму: „порядок (властиво — умова) у нас такий: коли завинить князь, то волостию (має бути караний), а чоловік (боярин) головою, ну а Давид виноват" [27]). Сьвятослав тут виступив правдоподібно в ролї старійшини, бо на неї претендував, і дійсно був старійшим між Ярославичами [28]), але нам інтересна тут норма, на яку він покликуєть ся: хоч би то була якась і новійша умова, вона, очевидно, операла ся на якімсь давнїйшім звичаю. На її підставі можна було судити князя і відібрати у нього волость за провину, а боярина (очевидно — хоч би і в чужій волости) карати смертю за переступ. Орікати в того рода справах, очевидно, перше право мало належати старійшому князю.

Маючи в своїй столиці митрополита, київський старійшина міг впливати на

церковні справи не тільки своїх волостей, а й чужих, нпр. в ставленню епископів, про що будемо ще говорити.

Чи мав він які спеціальні матеріальні користи з свого становища, не знати. На се маємо тільки оден натяк в згаданім вище епізоді: коли треба було винагородити Ізяслава за утрату переяславського стола, київський Ярополк післав його до Новгорода, і там дали йому де що з печерської данини, і „оть Смолинська даръ” [29]). Никонівська компіляція се коментує так ”да дадять дань на Кієвъ по старинѢ” [30]), але й не приймаючи сеї — недуже певної парафрази, очевидне тут право київського князя визначати контрібуції иньшим князям, хоч би в виїмкових обставинах і при особливих впливах на певних князів.

Спеціального титула сей старійшина не мав. Титул великого князя прибрав технїчне значіннє лише в Суздальській землї, на Українї-ж сей титул аж до кінця державного житя уживаєть ся тільки зрідка, як почестна назва, в третій особі, з початку тільки про померших князів, від 2-ої пол. XII в. — і про живих, але вона майже нїколи не стрічаєть ся в словах, звернених до самого князя в другій особі [31]). Подібно уживав ся зрідка, як почестна назва, титул „цар” (стягнена форма від цесар — імператор) [32]). В Галицько-волинській лїтописи обидва титули прикладають ся й до місцевих галицько-волинських князів, але теж в значінню лише почестних назв, не урядових титулів.

Ті самі відносини, які істнували між старійшиною „всеї Руської землї” — київським князем, і князями иньших земель, повторяли ся в відносинах князів кождої осібної землї або династиї, де істнували родові порядки. Князь, що сидів на „большом княженіи” [33]), займав супроти меньших князів своєї землї подібне становище старійшини, як київський князь у відносинах до нього самого. Він міг ставляти подібні претензії впливу і власти супроти ”молодших” князів своєї землї, розумієть ся — в тих же обставинах і з тими-ж умовами що й київський, себто коли мав авторитет і сили, аби зайняти дійсно впливове становище супроти них. В великоруських землях, де ся еволюція земель мала час піти далї нїж на Українї, сей процес дав знати себе на зверх тим, що тут князї поодиноких „більших князївств” приймають титул великого князя, так що в XIV-V в. поруч старійшого великого князя — Володимирського, бачимо великого

князя тверського, рязанського. На Україні подібні відносини старшинства і залежности молодших князів від старших могли істнувати в землї Чернигівській та ще в Турово-пинській, але матеріали про князївські відносини сих земель такі убогі, що ми не можемо ілюстровати сього апріорного виводу фактами, окрім звістного чернигівського слова „О князьяхъ", що оповідаючи про чернигівського князя Давида Сьвятославича, князя „більшого княжения", каже, що „братья єго", себто иньші князї Чернигівщини, "слушахугь єго яко отца и покоряхут ся єму яко господину" [34]).

В браку авторитету старійшини, або в справах занадто важних і загальних, аби їх можна було рішити простим роспорядженнєм старійшини, помагано княжими з'їздами і умовами. Особливо на переломі XI і XII в., на протягу яких пятнацяти літ княжі з'їзди мали особливо важне значіннє, збераючи головнїйших тодїшнїх володарів в системі земель давньої Руської держави й порядкуючи спільною радою їх не раз дуже важні справи княжих відносин, поділу земель і спільної боротьби з Половцями [35]). Вони одначе не виробили ся в якусь постійну інституцію з виробленими формами й компетенціями — князї далеко не правильно брали в них участь і не все піддавали ся їх рішенням, а й самі участники з'їздів не все були солїдарні в їх екзекутиві (клясичний приклад — ухвала з'їзду в Ветичах на відібраннє волости у Василька, котрої Василько не послухав, а Мономах, хоч брав участь в рішенню, не згодив іти в похід на Василька, й рішеннє лишило ся несповненим). Потім сї з'їзди тратять своє значіннє; вплинула на се перерва за часів великих впливів старійшини: Мономаха і Мстислава, потім розмноженнє рода й роздробленнє земель. Ми вправдї стрічаємо часом ґрандіозні з'їзди князів, де безперечно порядкували ся й ріжні справи, але вони все таки не мали такого універсального значіння. Поруч них бачимо з'їзди фамілїйні — близших свояків, або князів з певної землї, що порядкували справи своєї родини чи землї. Так нпр. Сьвятослав скликає „братию свою", чернигівських князів, „и поча с ними думати", плянуючи боротьбу з рязанськими князями в інтересах чернигівських волостей; так Рюрик з Давидом, як „старші в Руській землї", з'їздять ся порядкувати справи родинні й державні — „о Руской землѢ и о братьи своєй — о ВолодимерѢ племени" [36]). Одначе такіж справи полагоджують ся й через дипльоматичні зносини, і самі з'їзди, так само як нинїшнї дипльоматичні конґреси, тільки заступали особистими переговорами переговори через

відпоручників.

Супроти сказаного вище система земель давної Руської держави від половини XI в. представляєть ся як ґрупа автономних, незалежних земель-князівств, звязаних одностию династиї (до певної міри також й одностию дружини) й традицією давнійшої приналежности до одної, Руської держави (що полишила незатерті сліди в правнім устрою й культурі земель), під сенїоратом, більше або меньше реальним, київського князя, котрого сенїорат в теорії мав відповідати родовому старійшинству династиї. З розростом династиї й роздробленнєм земель (в XII в.) ся ґрупа князївств-земель перетворяєть ся в систему ґруп незалежних князївств, з яких складаєть ся кожда земля, під сенїоратом свого старійшини, що знов признає над собою старійшинство київського князя.

Ся автономність князївств при сьвідомости певного спільного звязку дає певну анальоґію з федерацією, й се давало повід говорити про федеративний устрій, або бодай — федеративний принціп в системі земель давньої Руської держави [37]). В дійсности — більше моральний характер звязків сеї системи, брак орґанів федеративного устрою і якоїсь участи членів сеї системи в спільній управі не позволяють говорити про федеративний устрій, а тільки певні елєменти, з котрих міг би виробити ся федеративний устрій, одначе не виробив ся — як і взагалї вся полїтична система давньої Руси не виробила певних скристалїзованих форм, не вийшовши з стану формовання і боротьби ріжнородних чинників полїтичних відносин.

Примітки

[1]) В т. I гл. 4 (в першім вид. гл. 3).

[2]) Т. I с. 377 і далї.

[3]) Борис Кольоманович нпр. не може йти в рахунок, бо шукав спадщини по батьку, внук Юрия — Юрий Андрієвич подав ся в Грузію, оженивши ся з спадкоємницею Грузинської держави; Ростислав, син Михайла

Всеволодовича належить до часів упадку.

[4]) Іпат. с. 390.

[5]) Речником сього погляду виступає в лїтописи Лєшко, князь краківський, але він тут, правдоподібно, стає речником поглядів руських кругів.

[6]) Іпат с. 489.

[7]) „Всеволода єсми имѢлъ въправду брата старѢшаго, занеже ми брать и зять старѢй мене яко отець”.

[8]) Іпат с. 230, 320, 332.

[9]) Іпат. с. 257.

[10]) Іпат. с. 368.

[11]) Іпат. с. 387, 388.

[12]) Іпат. с. 461.

[13]) Лїтературу сеї теорії див. в І прим. 47, також в прим. 22 сього тому.

[14]) Т.ІІ, с. 292.

[15]) Див. прим. 22.

[16]) Іпат. с. 446.

[17]) Іпат. с. 371.

[18]) Що Мономах покликуєть ся разом на свою любов і до братиї й до Руської землї, ми вже бачили; додам кілька иньших прикладів. Уряджуючи братський з'їзд 1096 р., князї арґументують се потребою „соблюсти Рускую землю” (Іп. с. 167); запрошуючи братию до похода на Сьвятополка, Мономах страхав їх тим, що „начнет брат брата закалати, и погибнеть земля Руськая” (Іп. с. 171); заохочуючи Сьвятополка до походу на Половців, він каже йому: „то ти, брате, велико добро створити Русьской

землиˮ (Іпат. 183). Мстислав, збираючи князїв у похід на Половцїв, каже: „братьє, пожальте ся о Руской земли и о своєй отчинѢ и дѢдинѢˮ (Іпат. 368) — себто відкликуєть ся до династичних інтересів цїлого княжого роду.

[19]) Цїкаво нпр. як представляєть ся суд над Давидом: „Ты єси прислалъ к намъ река, кажуть Давиду: хощю, братьє, приити к вамъ и пожаловати своеє обиды, — да се єси пришелъ и сѢдиши съ своєю братьєю на єдиномь ковр Ѣ и чему не жалуєши, до кого ти обидаˮ ? — Іпат. с. 180. Порівняти розмови в Іпат. с. 183 ряд. 10, 11, 16, або: „и посемь братья всяˮ — Іпат. с. 184, теж с. 191, 361 (посла къ братьи своєй), 366 (съзва братью свою).

[20]) Див. поясненнє сього епізоду в т. II с. 131-2.

[21]) ˮА мнѢ любо иную волость в тоє мѢсто даси, любо кунами даси за неє, во что будеть былаˮ — Іпат. с. 460.

[22]) Лавр. с. 287.

[23]) Іпат. с. 329.

[24]) Див т.II с. 327.

[25]) Іпат. с. 361.

[26]) Іпат. с. 369.

[27]) „Рядь нашь такь єсть: оже ся князь извинить, то въ волость, а мужъ у голову; а Давидъ виноватъˮ — Іпат. с. 409.

[28]) Се була анальоґічна претензія з претензіями суздальських князїв — уважати ся старійшими, хоч би и не сидїли у Київі, тільки коли Андрію, а потім Всеволоду удало ся осягнути признання сього права за ними, завдяки їх силам, з таких же претензій Сьвятослава нїчого не вийшло, бо не мав сили їх підперти.

[29]) Лавр. с. 287.

[30]) І с. 158.

[31]) Титул великого князя про київських князїв див. Іпат. с. 90 (св. Володимир), 110 (Ярослав), 208 (Мономах), 217 (Мстислав), 323 (Ізяслав), 352 (Ростислав), 426 (Рюрик), 427 (Сьвятослав Всеволодич); подекуди сього титула нема в Іпатськім кодексї, а тільки в пізнїйших Хлєбніковськім і Поґодінськім — 109, 113, 151; очевидно пізнїйше дописаний і заголовок на с. 268, де названо великим князем Юрия (Шахматов уважає його суздальським додатком). Про галицько-волинських князїв див. Іпат. с. 479 (Роман), 574 (Василько), 604 (Володимир). Титул: сей в другій особі уживає, здаєть ся минї, тільки Слово о полку Ігоревім (про Всеволода — гл. X).

[32]) Див. Іпат. с. 249, 266, 303, 323, 479, 604. Оден раз — в похвальнім слові Рюрику (Іпат. с. 476) ужито грецьке „кюръ" (κυρ); додам, що сей титул служив призвищем одного рязанського князя.

[33]) Вираз Слова на перен. мощей Бориса і Глїба про Давида чернигівського княжаше в Чернигове в болшемъ княженьи, понеже бо (бЂ) старий братьи своєй — Пам. др. письм. XCVIII с. 16.

[34]) Ibid. с. 16 і 25.

[35]) З'їзди — в Любчу 1097 р., в Городку 1098, в Ветичах 1100 на Золотчі 1101, на Долобську 1103 і знову 1111 р.

[36]) Іпат. с. 456 і 459.

[37]) Див. прим. 22.

Полїтична орґанїзація землї — її ідеальна схема. Земська самоуправа, віче на Українї. Функції віча: вибір і усуваннє князя в Києві, ряд; неправильність сеї вічевої функції й причини того; факти з иньших земель; відносини князїв до сеї функції віча. Участь віча в иньших полїтичних справах — на запитаннє князя і з власної ініціативи. Город і пригороди. Становище князїв супроти віча. Склад віча, форми скликання і нарад віча, місця нарад і ставленнє рішень.

Ми знаємо, що творчим елєментом сеї державної системи були, по всякій правдоподібности, богаті патриціанські верстви її старого огнища — Київщини. І пізнійше державна орґанізація і тут і взагалї, по всїх землях, опирала ся на тіж вищі, богаті верстви властителїв і капіталїстів, служачи їх інтересам, і в них находячи свою опору. Розуміє ть ся, першим інтересом — були в нїй інтереси самої власти, — тих сфер і чинників, що безпосередно держали в своїх руках власть і для власної користи мусїли піддержувати державну орґанїзацію, з котрої тягнули доходи, з котрої жили, — князя і дружини. Але, безперечно, їм і тогочасній суспільности не були чужі гадки про певне оправданнє сеї власти мотивами ідеальної чи суспільної натури. „Вам бог казав правду дїяти на сїм сьвітї, правдою суд судити", казав печерський ігумен київському князю [1]), і безперечно, що се було загальне переконаннє: удержаннє справедливости взагалї і спеціально через суд („оправлюваннє" людей, як казали) то перша задача власти й рація її істнования. Друга — се оборона землї („соблюденнє") від напастників, — та перша причина, що мусїла взагалї вплинути на утвореннє сильної й сконцентрованої власти. Сї справи громада, чи її властиві проводирі й речники — знов ті „лїпші", маючі верстви, що не тільки як проводирі й репрезентанти громади, що „держать землю", кажучи старим виразом, дбають про охорону спокою, а й близше заінтересовані в нїй з огляду на свої маєткові інтереси, — повіряють князеви, позволяючи йому на сї цїли, чи з огляду на осягненнє сих цїлей зберати ріжні доходи з землї, орґанїзувати й правити нею. Собі ж полишають вони тільки загальний нагляд, контролю дїяльности сього функціонара землї — бо не вважаючи на свій високий авторітет і становище, князь нїяк не може уважати ся паном чи власником землї, як пробували його представити часом, а властиво, кажучи словами Фридриха Вел.,являєть ся „первим слугою" землї чи громади.

Так в формі ідеалїзованій, себто більш усьвідомленій, виглядає схема полїтичного устрою землї-волости — кождої з тих держав, з яких складала ся полїтична система земель давньої Руської держави. В меньш лишень сьвідомих, не так льоґічно й консеквентно продуманих формах, вона мусїла представляти ся і самій тодїшнїй суспільносги, тодїшнїм людям, коли вони застановляли ся над відносинами й пробували мотивувати свої вчинки й становище супроти них.

Відповідно до того орґанїзація землї-князївства полягала на двох

самостійних чинниках, в певній мірі — на діархії. Перший чинник — громада з суверенними правами, чинник найвисший, але без постійної діяльности, з характером проявів надзвичайним; її орґан — віче. Другий — князь з його дружиною й аґентами, що хоч принципіально стояв під контролею громади і віча, одначе в своїх руках мав усю звичайну, щоденну полїтичну й адмінїстраційну власть і на практиці дуже часто був повновластним господарем в своїй волости.

З історичного становища, з сих двох чинників віче було елєментом і давнїм і новим — властиво давнїйшим, але з деяких поглядів можна сказати — і новійшим від князївсько-дружинного. Полїтична самоуправа була безперечно річ дуже давня — про племінну самоуправу говорить іще Прокопій [2]), але з другого боку сформованнє землї-волости, як замкненого полїтичного орґанїзму, і перетвореннє геґемонії города в формальну власть, з залежністю від нього пригородів, з рішучим голосом города в справах всеї землї, обовязковим для пригородів — всї сї моменти, на котрих полягала пізнїйша діяльність віча, сформували ся по всякій правдоподібности вже під впливом князївсько-дружинного устрою [3]).

При тім в період примучування земель київськими князями полїтична самоуправа була пригнетена, атрофірована, і вона починає прокидати ся наново тільки з упадком київської централїзації. У нас на Україні першим проявом такої пробудженої діяльности громади була доперва київська революція 1068 р.

Але се пробудженнє стало ся по ріжних землях далеко не в однакових розмірах. Коли нпр. в північнім Новгороді громада з часом (в першій пол. XII в.) зовсїм зводить на другий плян князївську власть сильним розвоєм своїх полїтичних функцій, в иньших землях вона й по відокремленню землї показує своє житє дуже слабко й рідко. Се залежало від того, чи обставини складали ся так, що покликували віче до участи в полїтичнім житю землї рідше чи частійше, і чи громада мала відповідну енерґію й сили, щоб відповідно реаґувати на такі поклики. Але в усякім разї полїтична діяльність громади в сих часах, XI-XIII в., уважала ся загальним принціпом земського житя. Се виразно висловила Суздальська лїтопись з нагоди боротьби города з пригородами в Ростовсько-суздальській землї: „Новгородцї бо, і Смольняне, і Кияне, і Полочане і всї волости (землї) з поконвіку збирають ся на віча для наради, і що постановлять старші

(старше місто, город), то приймають і пригороди" [4]).

На Україні ніде віче не дійшло такого значіння, як у Новгороді. Найбільший розвій його бачимо в Київщині, але й тут воно зіставало ся в ролї надзвичайного орґану, тим час як князь зістаєть ся властивим господарем в управі землї; в иньших українсько-руських землях діяльність віча ще слабша. Ми тепер приглянемо ся діяльности київського віча, як максимальним проявам громадського елєменту в полїтиці на Україні, а поруч з київськими фактами будемо наводити анальоґічні явища з житя иньших земель; образ діяльности київського віча дасть нам зрозуміти, як виглядала вона, в зменьшених і ослаблених формах, по иньших українсько-руських землях, про котрі ми маємо так мало відомостий [5]).

На першім місці серед ріжних проявів полїтичної діяльности громади треба поставити вибори або запросини князя, його потвердженнє або знов усуненнє. Сюди належить революція 1068 р., коли Кияни скинули кн. Ізяслава й вибрали Всеслава [6]). Революція 1113 р., коли вони вибрали Мономаха. Виступ київської громади 1132 р., коли вона закликала на князївство Ярополка [7]), та 1146 р., коли потвердила на князївстві пропонованого її від Всеволода Ігоря, але потім закликала замість нього Ізяслава. 1150 р. Кияни, по всякій правдоподібности, закликали Ізяслава вдруге, а коли тим часом засїв був у Київі Вячеслав, вони вирікли ся його й признали князем Ізяслава („а мы єго не хочемъ, ты нашь князь"). Коли Ізяслав мусїв забрати ся з Київа; Кияне „уведоша князя Дюргя въ Києвъ", але потім знову — в третє закликали Ізяслава. По смерти Ізяслава Кияни потвердили на князївстві Ростислава; коли він утїк, побитий Ізяславом Давидовичом, і сей останнїй зголосив до Киян свою кандидатуру на київській стіл, вони закликали його до Київа; про друге князївство Ізяслава Давидовича (1157) Новгородська лїтопись теж пише: „посадиша Изяслава Давидовця Кыяне на столЂ" [8]). По смерти Ростислава Кияни і Чорні Клобуки закликали на стіл Мстислава Ізяславича. Нарештї під час походу Романа на Київ на Рюрика, Кияни прийняли Романа князем: „скільки є руських городів, люди з них їхали до Романа, і Кияни відчинили йому ворота на Подолї" [9]).

Закликаючи князя або приймаючи (акцептуючи) кандидатуру якогось князя на стіл, київська громада часом укладала з ним при тім умову — „ряд".

Зміст такого ряду поданий в лїтописи два рази. Оден ряд 1146 року з Ігорем, коли Кияни жадали, аби він особисто судив усякі справи, і діставши в тім запевненнє, наново присягнули йому, отже признавали його князем з тою умовою. Другий ряд 1154 р., коли Кияни поставили умовою Ростиславу, приймаючи його князем, щоб він заховував ті-ж відносини до Вячеслава, які уставили ся за його попередника — Ізяслава, і з тою умовою обіцяли київський стіл Ростиславу до віку його [10]). Окрім того маємо ще дві звістки про ряд громади з князем, обидва про Мстислава Ізяславича, один з 1167, другий з 1170 року, але без усякого пояснення їх змісту. Нарештї сюди-ж, правдоподібно, належить звістка, що по смерти Вячеслава (1154) бояри радили Ростиславу вернути ся в Київ і „утвердить ся съ людьми” [11]).

Як бачимо з поданого тут повного реєстру дотичних фактів, функція громади — вибирати собі князя, або бодай акцептувати певним активним проявом певну кандидатуру, та укладати з новим князем умову виконувала ся київською громадою тільки зрідка. За часи від Ярослава до монґольського находу ми маємо коло пятьдесяти перемін князїв на київськім столї, а від 1068 до 1200 (чи 1201) року, себто від першого до останнього звістного нам прояву полїтичної дїяльности громади — близько сорок; з того, по нашим звісткам, громада взяла в перемінї князя якусь участь більше-меньше чотирнадцять раз. При тім кандидата закликано на київський стіл з ініціативи самої громади властиво три, а що найбільше пять разів [12]); з яких десять або одинадцять разів віче підтвердило або заакцептувало якимось активнїйшим способом кандидата, що здобував стіл на основі спадщини, тестаменту або умови князїв, або піддержало одного кандидата в боротьбі його з другим; лише чотири рази уложило воно умову з кандидатом.

Таке говорять наші джерела, і прийнявши навіть, що вони дещо могли промовчати, проминути якісь меньш визначні акти вічевої участи [13]), ми в усякім разї мусимо прийняти як факт, що в більшости перемін князїв громада не брала якоїсь активнїйшої участи, — особливо коли виключити звідси такі акти чисто церемонїяльного характеру, як те що Кияни післали послів до Ярополка, давно признаного вже наступником Мстиславу, вийшли на зустріч Юрию, коли він підійшов уже під Київ, або „посадили на столї Ізяслава Давидовича” в 1158 р. Їх умови з князями, судячи з

поданого в лїтописи змісту рядів 1146 і 1154р., не йшли далї найзагальнїйших питань, нї в чім з рештою не ограничуючи княжих прав у полїтичній і адмінїстраційній управі, так що і в порівняннє не можуть іти з пізнїйшими (XIII в.) новгородськими рядами, що містять в собі справдешнї конституційні хартії.

Се не тяжко зрозуміти. Аби громада взяла якусь активнїйшу участь в обсадї стола, треба було з одного боку — щоб вона мала до того відповідну причину, себто — аби мала милого її кандидата, який вимагав би її помочи против якогось непопулярного кандидата, з другого боку — аби чула в собі відповідні сили для такої акції. Инакше вона зіставала в своїй пасивній ролї, яку взагалї займала супроти княжої управи, привчена до того періодом сформування Руської держави. Звістну заяву Киян: „Ольговичевъ не хочемъ быти акы в задничи" (не хочемо переходити спадком в родинї Ольговичів [14]), зовсїм не можна толкувати як доказ, що Кияни були дражливі на пунктї свого права — вибирати кождий раз собі князя, як то роблять деякі дослїдники [15]). В дійсности вони не хотїли тільки дати закріпити ся дїдичности Ольговичів — несимпатичної їм династії, супроти дуже популярної династиї Мстислава. В сїй остатнїй династиї, як ми бачили, вони підтримували дїдичні права князїв на стіл і для оборони їх претензій київська громада активно виступала в серединї XII в. Але не встигши свого осягнути — забезпечити дїдичні права сеї династиї на київський стіл, вона вернула ся знову до своєї пасивности.

В иньших землях громада бере ще рідше участь в обсадї стола й перемінї князїв, і сього не можна витолкувати самою тільки бідністю наших звісток. Ми знаємо, що землї взагалї (і Київська між ними) змагали до того, аби зробити з своєї землї замкнене полїтичне тїло, з осібною династиєю, і тим забезпечити ся від полїтичних пертурбацій. В наших звістках землї або виступають в оборонї таких своїх династий против заходів їх ворогів, в ролї більш пасивній, що вимагала одначе від громади часом великих жертв, а значить — і рішучої сьвідомости справи: так було в Чернигівщинї і на Волини при кінцї XI в., в Турово-Пинській землї в 50-х рр. XII в. Або — вони запрошують до себе князїв з вибраної династиї, як се ми бачимо в Київщинї, і як було також і в Переяславщинї, де громада закликала кілька разів Глїба Юриєвича, а потім перейшла на сторону самого Юрия в його битві з Ізяславом. Так само і Куряни своїм князем признали Глїба

Юриєвича (чи властиво Юрия) і взяли від нього собі посадника, відкинувши ся від Ізяслава [16]). Пізнійше — в XIII в. — Переяславці висилають до тієї-ж суздальської династиї послів, просячи князя, і Всеволод суздальський дає їм князем свого сина Ярослава [17]).

Коли династия була знайдена, її становище зміцнене, й стіл переходив у межах сеї династиї спокійно на основі родових рахунків або княжих умов, громада зіставала ся пасивним і спокійним сьвідком, бо зовсїм не обставала за своїм правом вибору й не змагала проявляти його кождого разу. Тільки як вивязувала ся боротьба між ріжними лїніями або особами сеї династиї, для громади не індіферентними, вона виходила з своєї пасивної ролї. Так Галичани закликали до себе репрезентанта лїнії Ростислава-Івана Берладника супроти свого несимпатичного князя Володимирка, й пізнійше посилали до Івана запросини в Київ [18]). Так Стародубцї під час боротьби Сьвятослава Всеволодича й Олега Сьвятославича перейшли на сторону Олега [19]).

Як я сказав — хоч князї часом за такі виступи, коли вони спротивляли ся їх інтересам, і мали охоту карати громадян як бунтівників (так зробив Ізяслав з Киянами 1069 р., Володимирко з Галичанами 1144), — але право громади вибирати князя признавало ся і в їх кругах. Льояльний Мономах, хоч і по довгих церемонїях, таки прийняв вибір від київської громади, в противність недавнїм любецьким постановам, а Ізяслав Давидович, як ми бачили, покликував ся перед Юриєм на свій вибір. Таким же проявом признання прав участи громади в обсадї стола треба уважати рекомендацію Всеволодом свого брата Ігоря Киянам: „я дуже хорий, а от вам брат мій Ігор — візьміть його” [20]); ся рекомендація, очевидно, признає за громадою право акцептувати або не акцептувати князя. Додам, що подібні рекомендації у князїв, що жили в добрих відносинах з громадою, мусїли повторяти ся й частїйше.

Далї, громада на запитаннє князя висловляла свій погляд в ріжних важнїйших полїтичних справах. Запитуючи громаду, князь бажав знати, чи може він числити в сїм разї на моральну, а з тим — і матеріальну поміч громади. Особливо се практикувало ся, коли князь, розпочинаючи війну, хотів довідати ся, чи може числити на участь в нїй громади в формі загального походу. Наведемо такі факти з історії Київщини:

Сьвятополк, настрашений Давидом Ігоревичом, що радив йому арештувати Василька, скликав віче — „бояре й Кыяне”, й оповів, що йому казав Давид, очевидно — бажаючи знати гадку громади, властиво — скільки може він на неї числити. Віче ухилило ся від виразної гадки, хоч і признало за Сьвятополком право боронити ся від Василька: „щож, мусиш, княже, стерегти своєї голови; коли Давид каже правду, треба Василька покарати, коли-ж Давид сказав неправду — він відповідає перед Богом”.

1147 р. Ізяслав, вибираючи ся походом на Юрия, скликав віче й оповівши свій плян, завізвав Киян, аби й собі взяли участь в поході (а вы доспѢвайте). Але Кияне заявили, що на Ольговичів підуть радо, а на Юрия — ні, й Ізяслав, діставши сю відмову, кликнув тільки охочих: „а тотъ добръ, кто по мнѢ поидеть” [21]). Коли одначе плян змінив ся, і наслїдком зради „Ольговичів” Ізяслав постановив замість Юрия воювати з чернигівськими князями, він пригадав Киянам їх обіцянку: скликавши на нове віче й оповівши їм про зраду чернигівських князів, закликав їх до походу на Ольговичів: „нынѢ же братьє Кияне, чего єсте хотѢли, чимъ ми ся єсте обѢчали, поидите по мнѢ к Чернигову на Ольговичь, доспѢвайте отъ мала и до велика: кто имѢєть конь, кто ли не имѢєть коня — то в лодьи, ти бо суть не мене одиного хотѢли убити, но и васъ искоренити” [22]). Кияне заявили згоду йти на Ольговичів: обіцяли йти всї „із дітьми”.

1149 р. Ізяслав знову закликав київську громаду до участи в поході на Юрия, що йшов на Київ. Кияни заявили знову, що не підуть, і радили Ізяславу мирити ся з Юриєм. Але Ізяслав, запевнивши, що до війни не прийде, а йому потрібні сили, щоб лише заімпонувати ворогови, прихилив їх нарешті до участи [23]). Коли не вважаючи на се (з його боку то була нещира обіцянка) прийшло до битви, й Ізяслава побито, він, вернувши ся до Київа, знову скликав громаду й запитав чи буде вона його боронити від Юрия (се стрый наю пришелъ, а вѢ вамъ являєвѢ можете ли ся за наю бити?). Кияни випросили ся від участи в сїй війнї, вказуючи на неможливість для них дальшої війни по остатнїй катастрофі, й умовили Ізяслава на якийсь час уступити ся з Київа, обіцюючи при лїпших обставинах знову стати по стороні його [24]).

Анальоґічне явище оповідаєть ся в Курську коли Сьвятослав Ольгович з Глїбом Юриєвичом підступали під Курськ, Мстислав Ізяславич, що був там

тодї, повідомив про се громаду, очевидно — бажаючи знати, чи може числити на неї. Куряни вислухавши заявили, що могли-б бити ся з Ольговичами, але не з Юриєвичом; супроти такої заяви Мстислав мусїв виступити заздалегідь з Курська [25]).

Але громада і з власної інїціативи, коли обставини складали ся грізно, або коли управа звичайних орґанів — князя й його аґентів рішучо її не задоволяла, — скликала віче й постановляла своє рішеннє, та переводила його сама або поручала до сповнення князю. Такі факти можемо вказати в історії і Київщини й иньших земель.

1068 р., коли Половцї побили вперше руських князїв, Кияни, вернувши ся з нещасливого походу, скликали віче й ухвалили йти новим походом на Половцїв, а до князя післали, жадаючи, аби дав їм для того коней і зброї. Відмова князя привела до звістного повстання, що закінчило ся вибором нового князя.

Коли 1098 р., з поводу осліплення Василька, Мономах з чернигівськими князями зібрали ся походом на Сьвятополка й збирались перейти Днїпро, а Сьвятополк хотїв тїкати з Київа, Кияне задержали його, а роспочавши від себе переговори з князями, привели нарештї до порозуміння їх з Сьвятополком.

1146 р. київська громада, роздражнена надужитями княжих урядників, при переходї київського стола від Всеволода до Ігоря Ольговича, зійшовши ся на вічу, поставила Ігорю певні бажання до орґанїзації суду й тільки під тою умовою прийняла його князем [26]).

1151 р., коли боротьба Ізяслава з Юриєм дійшла своєї найвищої точки, Кияне, підбодрені щасливою обороною Київа, здаєть ся — з власної інїціативи ухвалили взяти участь цїлою громадою в походї, загрозивши смертию тому, хто не пішов би в похід.

Анальоґічні факти маємо з історії иньших земель. Коли 1098 р. Ростиславичі приступили під Володимир і післали до володимирської громади жаданнє, аби видала бояр-інїціаторів осліплення Василька, грозячи инакше війною, громада скликала віче й зажадала від князя, щоб він видав тих бояр Ростиславичам, инакше грозили ся, що відчинять ворота Ростиславичам, „а самъ промышляй о собѢ”. Давид хотїв був якось

викрутити ся, але громада обставала при своїм, грозила, що піддасть місто, й на решті вимогла, що Давид видав сих бояр.

1138 р., коли Ярополк з великими силами обложив Чернигів, і князь Всеволод налагодив ся тїкати „в Половцї”, чернигівська громада змусила його покорити ся перед Ярополком, досить недвозначно грозячи, що инакше не хоче його мати князем на далї, й Всеволод супроти сього мусїв просити згоди від Мстислава.

Само собою, віче роспоряджало долею землї в часи, коли в землї не було князя. Так 1069 р., коли Ізяслав з польським військом ішов на Київ, київська громада веде зносини з заднїпрянськими князями, а потім постановляє піддати ся Ізяславу. Также роспоряджає вона в моментї по смерти Сьвятополка, потім Юрия.

Що віче займало ся справами не самого тільки міста, де зберало ся, не самого тільки „города”, але й пригородів, цїлої землї, доказує епізод 1146 р., коли Кияне, скаржачи ся на княжих, аґентів, підносили не тільки се, що якийсь Ратша „погубив” своїми кривдами Київ, але згадували й иньшого — Тудора, що подібним способом знищив Вишгород. Віче було речником цїлої землї й інтереси цїлої землї повинно було мати на оцї, хоч переважно, розумієть ся, водило ся близшими інтересами города.

Як бачимо з наведених прикладів, віче, коли обставини покликували його до того, могло постановити своє рішеннє в якій небудь сфері полїтичного житя й управи, й перевести, або поручити до переведення князю, — чи то в зверхнїй полїтицї, чи у внутрішнїй управі. Тільки сї функції віча були завсїди надзвичайними: віче не мало нїяких постійних, спеціальних функцій. Що найбільше можна б думати з наведених прикладів, що князь не міг покликати громади до участи в походї без згоди віча, але й тут не підлягає сумнїву, що князь міг і не питаючи ся громади, закликати її до участи в походї, коли був певний, що вона не спротивить ся тому, бо причина для походу дуже важна (нпр. при половецьких нападах), або тому, що авторитет князя надто був значний. Запитання Ізяслава поясняють ся тим власне, що він був не певний, яке становище займе громада супроти задуманих ним походів.

Повторяю — громада не мала своїх спеціальних функцій і її участь в полїтицї й управі не мала нїчого постійного, орґанїзованого; вона все

зіставала ся лише орґаном надзвичайним, корективом звичайної князївсько-дружинної управи. Вмішавши ся в яку небудь галузь її й зробивши в ній поправку, якої на її погляд конче вимагали обставини, громада по тім звертала знову управу в руки її звичайних хазяїв, чи властиво хазяїна — князя, бо на нього одного складає громада всю власть і провід землї, на його рахунок і одвічальність. Українські громади не мають самоуправи й не змагають ся до неї, змагання до ограничення князївсько-дружинної управи й боротьби з нею за права вони зовсїм не знають, противно, їх ідеал — уставити такий лад, де б князївсько-дружинна управа розвивала ся як найбільше правильно, не змушуючи громади до вмішування, до поправок. Запоруку того вони бачать в особі князя — аби був добрий і дбалий для землї, і на се звернені головно жадання землї.

Що суверенні права громади — роспоряджати ся в землї без князя чи при князю та ставити йому певні жадання, признавали ся в княжих кругах, в тім не може бути непевности. Се бачимо виразно з таких фактів, як зносини Сьвятослава й Всеволода 1069 р. з київською громадою, коли вона не хотїла приймати свого „законного" князя Ізяслава, а вони обіцяли її посередництво та забезпечали її від репресій Ізяслава; ще виразнїйше виходить се з фактів, де князї входили в зносини з громадою, поминаючи князя. Так 1098 р., коли київська громада входить в зносини з заднїпрянськими князями, що прийшли на Сьвятополка, сї князї ведуть зносини з громадою, поминаючи її князя Сьвятополка: вони, вислухавши „молбу Киян яко сотворити миръ, и блюсти земли Рускои и брань имѢти с погаными", запевняють депутатів громади, що закінчать справу згодою, і після того тільки відновлюють зносини з Сьвятополком. Ще інтереснїйший факт маємо в зносинах Ростиславичів з Володимирською громадою 1098 р., коли вони самі, з власної ініціативи зовсїм поминають князя Давида і звертають ся просто до громади, бажаючи, аби вона зробила пресію на свого князя — Давида.

Оглянувши таким чином діяльність віча, приглянемо ся його складу і формам діяльности.

Насамперед що до складу віча. Лїтописи нїде не говорять про нього спеціально, та з натяків їх видко, що в вічу брала участь вся свобідна людність землї — города й пригородів, але тільки самі господарі, голови родин. На се вказує термін „люди" для участників віча, не „лїпші люде", а

таки люде взагалї: „людьє кыевьстии” (1068), „людиє Черниговци” (1138), або „гражани” (в Володимирі 1099), „Кияне” (1098), „Галичане” (1144) [27]). Розумієть ся, в дійсности задавали тон дуже часто ті „ліпші люде”, „иже держать землю”, як казали в X в.; але трапляли ся й такі віча, де брав гору демос і змушував замовкати тих звичайних проводирів віча.

Що молодші члени родини не мали голосу при тім, на се вказують вирази, де вічевики приймають рішеннє за себе й за „дїтей”. Так говорять на вічу Кияне в 1147 р.: „на Ольговичів підем радо і з дїтьми” (на Олговичи хотя и с дѢтми), і на новім вічу знову: „идемь по тобѢ и с дѢтми”. Так кажуть Куряне: „оже се Олговичь, ради ся за тя бьємъ и с дѢтьми” [28]). Такі вислови не могли б мати місце, як би й сї „дїти” були тут же на вічу з правом голосу.

Люде з пригородів могли брати участь і мали голос на вічу, але їх присутність не була конче потрібною для того, аби рішеннє віча було важним і для пригородів; се ми знаємо добре з новгородської практики, і нема нїяких перешкод прикласти се й до українських віч. Справа Вишгорода, піднесена на київськім вічу 1146 р., дуже правдоподібно, була наслїдком того, що на вічу були й Вишгородцї. А що рішеннє віча города було обовязкове в усякім разї й для пригородів, се дає зрозуміти наведена вище максима суздальського лїтописця, що говорить про обовязковість таких рішень для пригородів, зовсїм не згадуючи про потребу для того участи пригородів — зрештою в такім разї цїла та максима не мала б значіння.

На істнованнє репрезентації, відпоручників пригородів чи частин міста, не маємо нїяких натяків, і можемо прийняти зовсїм на певно, що її наші громади не знали, як не знали й більш розвинені північні.

Форми скликання, місце або час вічевих нарад не були зовсїм реґляментовані — не тільки у нас, але й у Новгороді. При надзвичайнім характері вічевих зібрань не може бути й мови про якусь їх періодичність або певні уставлені часи. Скликав віче, як ми вже бачили, або князь або самі громадяне; в остатнїм разї, розумієть ся, віче міг скликати кождий, хто потрапив заінтересувати та згромадити людей. Кожде місце було добре для сього; рівно ж порядок вічевих нарад залежав від хвилевих обставин. Дорогоцїнний, бо зовсїм одинокий образок віча, скликаного з ініціативи

князя [29]), дають нам оповідання про київське віче 1147 р., що закінчило ся смертию кн. Ігоря [30]): Ізяслав, бажаючи притягнути до участи в війні з Ольговичами київську громаду, висилає двох з своєї дружини до Київа з порученнями в сій справі. Сї післанцї, приїхавши до Київа, мали удати ся до полишеного для нагляду в Київі Ізяславового брата Володимира, щоб він за порозуміннєм з митрополитом і тисяцьким скликав Киян на віче на подвірє св. Софії. Володимир скликав Киян, і вони зібрали ся в великім числї й посїдали [31]) на площі коло св. Софії. Предсїдателем зборів був митрополит, як найповажнїйша особа в містї, хоч властивим господарем у Київі, в неприсутности князя, був тисяцький. Звернувшись до митрополита, Володимир представив послів Ізяслава й попросив для них слова: „и рече Володимеръ к митрополиту: „се прислалъ братъ мой 2 мужа Кыянина, атъ молвятъ братьѢ своєй”. Посли переказали привіт від Ізяслава Володимиру, митрополиту, тисяцькому й усїй громадї: „цЂловалъ тя брать, а митрополиту ся покланялъ, и Лазаря цЂловалъ и Кыяны всЂ” [32]). Присутні громадяне („Кыяне”) запитали, з чим прислав їх князь — „молвита, с чимь васъ князь прислалъ”. Посли переказали поручене Ізяславом: про зраду Ольговичів, і що через неї Ізяслав розпочинає з ними війну, а до участи закликує й київську громаду. Кияне вислухавши, заявили, що радо підуть в похід. Тодї оден з присутних звернув увагу на небезпечність від того, що в самім Київі сидить оден з Ольговичів — Ігор, і радив перше забити його, а тодї вже йти на Чернигів, „кінчати” з иньшими Ольговичами. Сї слова незвичайно вплинули на зібрану громаду. Даремно Володимир, потім митрополит, тисяцький київський і другий тисяцький — Володимирів (правдоподібно — волинський) умовляли людей, аби залишили сей замір, неприємний самому Ізяславу. Кияне відповідали, що з Ольговичами не можна дійти до доброго кінця. Нарештї підняв ся великий крик („кликнуша”), і нарід кинув ся з віча до монастиря св. Федора — забивати Ігоря.

Таким чином, і на таких вічах, скликаних князем, де була певна президія, як бачимо — діскусію дуже легко опановувала зібрана маса, і коли вона приходила до афекту, всякий порядок пропадав, і починав ся „клик”, серед котрого вже не мали нїчого робити дальші арґументи. Подібний образок дає нам і революція 1068 р.: громада, прийшовши перед княжий двір, попереду розмовляєть ся з князем, що виглядає до них з вікна своїх сїней;

але діскусія починає приберати все більше горячий характер („людьє вьзвыли", як казали бояре), нарешті підняв ся крик — „кликнуша", й люде кинули ся розбивати вязницю Всеслава.

Але не завсіди віче виходило таке неспокійне й непорядне. Инакший образок дає віче 1146 р.: після віча, скликаного Ігорем на Ярославовім дворі, вічевики зберають ся самі, з власної ініціативи на нове віче на Подолї, коло Турової божниці. Вони сидять верхи на конях — може й не всї, иньші може й пішки. По нарадї вони закликають до себе Ігоря, щоб вислухав їх бажання. Ігорь виряжає до них брата Сьвятослава, і Кияне ставлять свої вимоги, жадаючи від князя присяги, що вони будуть сповнені. Сьвятослав, злїзши з коня, присягає; тодї злазять з коней Кияне й присягають. Цїле віче отже переходить, судячи по оповіданню лїтописи, зовсїм спокійно, аж пізнїйше розпочинають ся розрухи, викликані мабуть словами Сьвятослава, що він видає тих тивунів, що завинили, на волю громади.

Зберало ся віче, як сказано, на ріжних місцях: в наведених прикладах ми бачимо київське віче зібране на Ярославовім дворі, коло св. Софії; правдоподібно — тут зберали ся головно віча з княжої ініціативи. З власної ініціативи збирають ся Кияне на Подолї коло Турової божницї, або на торговищі (1068 р.). Ізяслав Ярославич по своїм вигнанню навіть перевів був торговище на гору, в близше сусїдство княжого двора; очевидно, торговище було особливо наручним місцем для самовільних віч громади, скликаних без княжої ініціативи, й тому князь хотів його мати близше під оком.

Скликали на віче ріжним способом: дзвоном „созвониша вѢче" володимирські „гражане" (се був звичайний спосіб в північних републїках); трубами скликав Ізяслав: „ударяй у трубы, созва Кияны", — може й тому, що се було зроблено перед походом; правдоподібно скликали й через герольдів, як скликає тойже Ізяслав в Новгородї в 1148 р. людей до себе на обід [33]). Терміном було: „сотворити вѢче", „совѢть сотворити", „совѢть совѢщати", „думати". Констатовання більшости, рахування голосів не знала, та й не могла знати тодїшня вічева практика. Певне рішеннє уважало ся прийнятим, коли за ним зголошувала ся така сильна більшість, що вона собі могла зовсїм іґнорувати меньшість. Свої рішення тодї ся більшість уважала можливим накидати меньшости й силоміць: київське віче 1151 р.,

ухваливши взяти всїм народом участь в поході Ізяслава, додає: „а хто не піде, дай його (княже) нам, ми його самі забємо” [34]).

Відносини городів до пригородів у нас не дають нїчого особливо інтересного, такого що пригадувало б боротьбу города з пригородом в Новгородській або Ростово-Суздальській землї. Одинока земля, де можемо щось сказати про сї відносини — се Київщина, і те що можна було сказати про них, сказано в главі про Київщину: відносини між городом і пригородом згідні, і тільки у Вишгородців можна запримітити деякі, і то не дуже виразні слїди емуляції з своєю митрополїєю.

Примітки

[1]) Іпат. с. 369.

[2]) Див. т. І с. 386.

[3]) Див. тамже с. 325, йор. 335-8.

[4]) Лавр. с. 358 „Новгородци бо изначала, и Смолняне, и Кыяне, и Полочане, и вся власти якоже на думу на вЋча сходят ся, на чтоже старЋйшии сдумають, на томь же и пригороды стануть”. Сеї звістки не можна инакше розуміти, як тільки про віча в справах полїтичних, бо якихось вічевих зборів в адмінїстраційних чи економічних справах усеї землї, з поручення князя, як то хочуть деякі дослїдники (Самоквасов і за ним Лїмберт — як низше), ми анї не знаємо, анї навіть припустити їх не можемо.

[5]) Факти діяльности київського віча зібрані в розвідцї Линниченка ВЋче въ Кіевской области, 1881 і в моїй Історії Київщини с. 301 і далї; факти діяльности віча по ріжних землях у Погодіна ИзслЋдованія VII, 153 і далї, Серґєєвіча ВЋче и князь, 1867, в зміненій і скороченій формі в т. II його Юридическихъ древностей с. 3 і далї. Полїтичне значіннє віча на Українї пробував заперечити Самоквасов у своїй розвідцї ЗамЋтки по Исторіи русскаго государственнаго устройства и управленія (Ж. М. Н. П. 1869, XI і XII), сей погляд повторив потім його ученик Лїмберт в розвідцї Предметы

вЂдомства вЂча въ княжескій періодъ древней Россіи, Варшава, 1873, але ся проба потягнути рішучу ріжницю між устроєм українсько-руських земель як чисто монархічним, і вічевим устроєм північних републік — не прийняла ся в науці. Огляди компетенцій віча ще у В.-Буданова Обзоръ с. 56 і далї, В. Дьячанъ Участіе народа въ верховной власти славянскихъ государствъ, Варш., 1882.

6) Для фактів ширше описаних в попереднїх розділах сеї праці (т. II, гл. 2 і 3) я не вказую тут джерел.

7) Лавр. с. 286.

8) Новг. с. 142.

9) Лавр. с. 397.

10) Аналїзу рядів 1146 і 1154 р. див. в т. II с. 147-8 і 176.

11) Іпат. с. 326, 365, 375.

12) 1068, 1113, 1146 і 1150 — ваганнє в численню залежить від того, чи рахувати сюди і другий і третїй похід Ізяслава на Київ, коли він діставав заклики від Киян.

13) Як то ми бачимо в двох разах, що Київська лїтопись не згадує про участь громади, а згадують иньші — Суздальська та Новгородська (про Ярополка й друге князюваннє Ізяслава Давидовича).

14) Іпат. с. 230.

15) Соловйов 1 с. 494, СергЂевичъ — Юридическія древности II с. 76.

16) Іпат. с. 251.

17) Лавр. с. 395.

18) Іпат. с. 342.

19) Іпат. с. 360.

[20]) а се вы брать мой Игорь, имѢтесь по нъ.

[21]) Іпат. с. 243. 2

[22]) Іпат. с. 246.

[23]) Іпат. с 265.

[24]) Іпат. с. 268.

[25]) Іпат с. 250.

[26]) Ширше про се т. II с. 147-8.

[27]) Іпат. с. 120, 169, 175, 216, 226.

[28]) Іпат. с. 242, 246, 250.

[29]) Навіть в богатших новгородських джерелах, через їх ляконїзм, ми не маємо подібних подробиць.

[30]) Оповідають про нього Київська лїтопись (с. 244 і далї) й Суздальська (с. 300), в дечім незалежно, доповняючи одна одну. Новійший коментар (в дечім довільний) Д.-Запольского — Книга для чтенія до рус. ист. I.

[31]) Так у Сузд.: „сѢдоша у святоє Софьи"; в Київ: „въставшимъ же имъ въ вѢчи". Сї два вислови можна б скомбінувати так: зійшли ся й посїдали, чекаючи віча, а коли воно почало ся — повставали. Але слова Київ. лїтописи можуть мати і загальнїйше значіннє: „коли вони зібрали ся на віче", слова ж Суздальської мусять мати реальне значіннє. Нїчого нема неможливого, що люде під св. Софією сиділи підчас віча — на сходах під церквою, і т. и. Припускають спеціально зроблені сидження для віча — се можливе, як гіпотева.

[32]) Інтересна етікета в порядку сих привітів і в їх стилїзації — князь витає Киян по товариськи, зарівно з своїм братом.

[33]) Іпат. с. 259.

[34]) Іпат. с. 300.

Князь — форми вокняження, становище князя в землї, безрадність землї без князя. Функциї князя: полїтичні, воєнні, законодатні, адмінїстраційні, судові, фінансові, участь в церковних справах; погляд на княжу власть духовенства.

Перейдїм до другого елєменту земського устрою — до князя.

Як ми вже бачили, хоч за громадою признавало ся право вибору князя, але переважно князь здобував стіл не на підставі вибору, а спадщиною або по умові з князями. При тім громада приймала його або активно або пасивно. Найлекшим способом акцептовання громадою князя була участь громади в парадних уводинах князя або в церемонії посаження на столї; для означення ріжниці в відносинах громади — чи брала вона в тій парадї участь чи нї — істнували два терміни: князя „посадиша на столЂ", або „князь сЂде на столЂ" [1]). Близших подробиць про сю церемонію не маємо; правдоподібно, князь дійсно з нарадою засїдав на княжім столї на княжім дворі, з більшою або меньшою участию суспільности. Здаєть ся, з розповсюдненнєм християнства отсю саму по собі зовсїм сьвітську церемонію злучено з церковною, і митрополит (в иньших містах очевидно — епископ) благословляв нового князя: духовенство брало участь в уводинах князя, потім князь ішов „поклонити ся" в катедральну церкву, і тут правдоподібно його благословляно, а по тім наступила церемонїя „настолования" — такий образ можна собі уложити на основі згадок Київської лїтописи [2]). По тім складали князеви присягу — на хрестї; таке оповідаєть ся про Ігоря — „съзва Кияне вси, они же вси цЂловаша к нему хрест". Але чи завсїди складала присягу громада, не знати, і я скорше б думав противно: коли громада зіставала ся пасивною супроти нового князя, ледви чи її кликали до присяги. В такім разї й сам князь мусїв розуміти, що громада тільки терпить його та не кидає перспективи „вчинити під ним лесть" при нагодї, не вяжучись і присягою.

В відносинах межикнязївських князь стрічав певне обмеженнє, більш або меньш реальне, в правах старійшини, у внутрішнїй же управі мусїв числити ся з вічем. Але хоч громада мала над ним суверенні права і могла

контролювати його управу, ся контроля і директиви віча були явищем надзвичайним, звичайна ж управа вся лежала в руках князів. Зрештою від нього залежало поставити себе незалежним і від суверенних прав і від контролі віча. До того були дві дороги: або стояти в добрих відносинах з громадою, потрапляючи під її найбільш популярні бажання, так щоб громада не чула потреби мішати ся в княжу управу, або поставити себе о стільки сильно, щоб не бояти ся повстання і „лести" громади, а тоді собі іґнорувати всі її бажання.

Змагань до ограничення княжої власти, як я вже згадував, у тодішньої суспільности не було: земля не мала анї охоти анї спромоги до самоуправи; тому ж то, коли почав ся рух (в XIII в.) против князївсько-дружинного устрою, земля, виломлюючись з під сього режіму, роспадала ся на дрібні автономні громади. Для управи землї в її цїлости в тодішнїх обставинах конче потрібний був князь, тому ми й не стрічаємо спеціальної ворожнечі до сеї інституції зі сторони тих, хто інтересував ся полїтичною цїлїстю землї, противно — стрічаємо виразні вказівки, якою безрадною почувала себе земля без князя.

Так, 1069 р., саме після революції, коли київська громада як раз показала свою полїтичну активність, Кияне не відважили ся самі стати до бою, як кн. Всеслав утїк з під Білгорода, перед битвою з Ізяславом — вони вернули ся до міста й почали шукати иньшого князя, а не знайшовши, покорили ся Ізяславу. Коли підняли ся розрухи в 1113 р., по смерти Сьвятополка, „лїпші мужі", сї колишнї правителї Київа, не бачили иньшого способа покінчити сї розрухи, як тільки що найскорше закликати нового князя. Коли 1155 р. умер Юрий, не полишивши нїкого, як оповідає лїтопись — „тяжко бяше Кияномъ, не осталъ бо ся бяше у нихъ ни єдинъ князь у КиєвѢ", і щоб вийти з такого безкняжого становища, вони закликали до себе нездатного і непопулярного Ізяслава Давидовича. Таке-ж значіннє мало відай і те, як по смерти Ізяслава, нїм приїхав Ростислав, Вячеслав, князь номінальний, що в дійсну управу не мішав ся, закликав у Київ, „блюсти волости" Сьвятослава Всеволодича: очевидно, громада сама себе „соблюсти" не могла. І у війську без князя не надїяли ся доброго порядку: коли 1151 р. Юрий прохопив ся на сей бік Днїпра під Зарубом, се поясняли тим, що Ізяслав відіслав свого сина, і при тім бродї не було князя, „а боярина не всякий слухає" [3]).

Коли так безрадною почувала себе без князя громада київська, найбільш

розвинена політично, найбільш активна, то тим більше князь мусів уважати ся неминучо потрібним у житю иньших українських земель, де політичне значіннє віча-громади ніколи не дорівнювало Київщині.

Як уже сказано було, діяльність князя обіймала собою всї сфери тодішньої полїтики й управи.

Почати з того, що князь міг свобідно роспоряджати своєю волостию: він міг її відступити або проміняти, або й продати, він міг в ній роздавати дрібнійші волости, міг передати в спадщину своїм спадкоємцям, і се все без участи громади [4]). Громада могла спротивити ся його роспорядженню, з другого боку — сам князь, щоб забезпечити своє роспорядженнє від опозиції громади, міг зробити його за порозуміннєм з громадою, але се зовсїм не було для князя обовязковим, і участь у таких справах громади, як ми бачили, була скорше виїмком нїж правилом.

Князь міг своєю властию роспочати війну, визначити похід, уложити союз, прийняти згоду. Участь в сих справах громади знову була можлива, але не обовязкова: все залежало від відносин князя до громади і від того — о скільки князь потрібував її помочи — моральної чи матеріальної. Я вище зауважив, що князь, в певних обставинах, без сумнїву міг навіть закликати до участи в поході громаду, не питаючи ся її, хоч ми й бачили такі факти, що князь. питає згоди на се громади, а громада її відмовляє.

Воєнні справи — орґанїзація оборони, утриманнє дружини, укріплень, іменованнє воєвод — були річию князя. Громада, розумієть ся, могла вмішати ся й сюди, але в сїй сфері потреба князя, його роспоряджень, правдоподібно, відчувала як найбільше, бо князь — передовсїм воєнний проводир землї (сї компетенції він задержує навіть у північних республїках).

Князь видавав закони. В тих кількох випадках, де в законї згадані подробиці його видання, виступає як законодавець князь — або один, або кількох, часом з радою бояр, але про участь громади не згадуєть ся нїчим. Так закон про заміну грошевим викупом кари смерти за убийство видали „зібравши ся Ізяслав, Сьвятослав, Всеволод і їх мужі: Коснячко (мабуть київський тисяцький), Переніг, Микифор" [5]). Закони Мономаха, по словам Руської Правди, видані були так: він по смерти Сьвятополка „скликав дружину свою на Берестовім: київського тисяцького Ратибора,

білгородського тисяцького Прокопия, переяславського тисяцького Станислава, Нажира, Мирослава і Ольгового мужа Іванка Чудиновича, і постановили...” [6]).

Князь в своїх руках мав усю адмінїстрацію в землї, і провадив її безпосередно — сам особисто, і посередно, через ріжних урядників, котрих сам іменував. Про громаду ми не знаємо нїчого, аби вона іменувала адмінїстраційних або яких иньших урядників, або їх скидала. Розумієть ся, в дрібних — сїльських громадах мусїли бути виборні „старцї”, „старости”, чи як би вони не називали ся, але вся адмінїстрація, що виходила за границї дрібної льокальної самоуправи, була княжою, і до неї громада не мішала ся. Віддаючи всю управу князеви, громада полишала йому до волї заступати себе ким хоче — до кого має довірє, хоч би й своїми слугами і невільниками, як у своїм підприємстві, на свій страх і відповідальність.

Князь іменує тисяцьких, соцьких, посадників. „Держи ти тисячу, як держав за мого брата”, каже київський князь Ігорь тисяцькому Улїбу [7]); зрештою самий звичай називати тисяцьких іменами князїв доводить виразно, що вони були княжими урядниками. Що соцькі були княжими, не виборними урядниками, показує київська революція 1113 року, коли громада розбивала їх доми, зарівно з ріжними княжими протеґованцями. Про іменованнє посадників — управителїв меньших мінських округів маємо багато виразних звісток: Сьвятослав Всеволодич в Чернигівщинї, по смерти стрия, „посадники посла по городомъ, а самъ хотѢ поѢхати к Чернигову” [8]); в Київщинї Всеволод Чермний „сѢде в КыевѢ и посла посадникы по всѢмъ городомъ кыевьскымъ” [9]) і т. и.

Князь судить суд сам, або через своїх відпоручників-урядників і заступників, котрих сам іменував. Віче не судить само, і навіть скаржачи ся на непорядки в суді, тільки поручає князю на дальше, аби судив сам особисто в скаргах на його аґентів. Про особистий суд князя — „люди оправливати”, згадує Мономах у своїй науцї, між щоденними звичайними занятями князя [10]). В Руській Правдї між иньшим маємо одно судове рішеннє, постановлене Ізяславом Ярославичом в справі Дорогобужцїв, що забили його конюха („яко уставилъ Изяславъ въ своємь конюсѢ, єгоже убили Дорогобудьци” [11]).

Про суд княжих урядників каже лїтопись, оповідаючи за Всеволода Ярославича, що його тивуни „почали людей грабити, обтяжати продажами (судовими карами)”; на такі-ж надужитя княжих тивунів скаржило ся київське віче 1146 р.

Князь роспоряджав доходами землї й визначав високу податків, які мала платити людність до його скарбу, а міг навіть завести й новий податок. Знаємо з лїтописи, як князї X віку уставляли податки в підвластних землях, заміняючи дань легку на дань тяжку. З пізнїйших часів маємо приклад, як князь волинський Мстислав Данилович, бажаючи укарати Берестян за зраду, наложив на них своєю властию новий податок — „ловчеє”: „спитав своїх бояр: „чи є тут ловче”, вони-ж сказали: „нема тут, пане, з поконвіку” ; тодї Мстислав сказав: „я-ж уставляю у них ловче, за їх „коромоли”, аби не бачити їх крови (не карати смертию)”, і сказав свому писцю писати грамоту: ”Се азъ князь Мстиславъ, сынъ королевъ, внукъ Романовъ, уставляю ловчеє на Берестьяны и в вѢкы, за ихъ кромолу: со ста по двѢ лукнѢ меду, а по двѢ овцы”, і т. д. Що до права роспоряджати доходами волости, то досить вказати на десятину, що визначали князї з доходів свого князївства на церкву: на десятину, визначену Володимиром на київську катедру, на десятину визначену Ярославом з вишегородської дани для місцевої церкви Бориса і Глїба [12]), і т. и. Документальний текст такого надання маємо в фундації смоленської катедри, де князь надає епископу „десятину отъ всѢхъ даней смоленскихъ” [13]).

Нарештї князь брав дуже значну участь у церковній управі: в виборі церковних достойників, твореню нових катедр, у внутрішнїй орґанїзації церкви, як побачимо низше.

Особа князя мала велике поважаннє; в тяжких полїтичних завірюхах, так частих у сї часи, серед завзятих усобиць особа князя звичайно все зістаєть ся нетикальною. Розуміє ть ся, не раз трапляло ся князям накладати головою в бою, але такі факти, що Кияни забили Ігоря, або що галицькі бояри повісили Ігоревичів, зістали ся виїмковими явищами, викликаними спеціальним роздражненнєм.

Та з другого боку не закоренила ся на руськім ґрунтї й принесена з Візантиї теорія богоуставленого, сьвященного характеру власти. На Руси в духовних кругах стрічаємо сей погляд, нпр. в лїтописи ми читаємо таке міркуваннє,

навіяне сьвятим письмом: „поставляєть царя и князя Вышьний, ємуже хощеть — дасть; аще бо кая земля управит ся передъ Богомъ — поставляєть царя и князя праведна, любяща судъ и правду, и властеля устраяєть и судью правяща судъ" [14]). Митроп. Никифор у своїм слові до Мономаха каже між иньшим про нього: „Єгоже Богъ издалеча проразумѢ и прѢдповелѢ, єгоже изъ утробы освяти и помазавъ, отъ царскоє и княжескоє крови смѢсивъ" [15]). Але в українській суспільности сей погляд не пустив кореня, як в пізнійшій московській: старий погляд на князя, як на громадського чоловіка, котрого громада завсїди може перемінити, на Україні сидів, видко, міцнїйше.

Урядовим титулом для князя було „князь"; в другій особі, для більшого поважання уживали слово „господин": „господина наю князя!", „негуть, господине!". Як почесне призвище уживали також, як знаємо вже, слово „цар".

Примітки

[1]) „Посадиша Кияне" — Іпат. с. 324, 329, Лавр. с. 291, 1 Новг. с. 142; „сѢде" — Іпат. с. 128, 233, 276, 290. Сей останнїй вираз одначе уживав ся й ширше — навіть про князів, що були акцептовані громадою. 1068 р. Кияне, вигнавши Ізяслава, а на його місце вибравши Всеслава, — „поставила и средѢ двора княжа".

[2]) „Изяславъ... с великою славою и честью въѢха въ Києвъ, и выидоша противу єму множество народа, игумени съ черноризци и попове всего города Киева въ ризах (митрополита в Київі тоді не було), и приѢха къ святой Софьи и поклони ся святой Богородици (обом катедрах — старій і новій), и сѢде на столѢ дѢда своєго и отца своєго" — Іпат. с. 233. Такий самий образ, в тім же порядку дає Київська лїтопись про уводини в Новгороді Мстислава Ростиславича — Іпат. с. 411. Про участь епископа в уводинах — Іпат. с. 198 (Мономаха), про благословенство митрополита дає вказівку епізод з митр. Константином: коли він прибув (1158) на місце поставленого Ізяславом Климента, „створивше божественную службу и

благословиша князя Дюргя Володимерича” (Іпат. с. 333).

[3]) Іпат. с. 295.

[4]) Порівняти тестамент Володимира Васильковича: „даю землю свою всю и городы, по своємь животѢ, брату своєму Мстиславу и столный свой городъ Володимеръ”.

[5]) Рус. Правда, Карамз. 2.

[6]) Р. Правда, Карамз. 66.

[7]) Іпат. с. 231, пор. с. 527: Володислав „прия тисячю” від кн. Ростислава.

[8]) Іпат. с. 358.

[9]) Лавр. с. 406.

[10]) Лавр. с. 238.

[11]) Акад. 21.

[12]) Сказанія о св. БорисѢ и ГлЂбѢ вид. Срезневскаго с. 29.

[13]) Христоматія В.-Буданова І с. 241.

[14]) Іпат. с. 98.

[15]) Русскія достопамятности І, 63.

Управа — боярська рада, ріжні погляди на неї, практика нарад, склад ради і зміст нарад, посторонні участники їх. Княжий двір, дворський, печатник, стольники, покладники, ключники, тіуни й иньша служба. Управа місцева, тисяцький, соцькі й десятники, посадники, осмники, митники, громадська самоуправа.

Невідмінним участником княжої управи була прибічна рада бояр, або, як її

звичайно звуть пізнійшим московським терміном — боярська „дума“ [1]). Моральним обовязком князя було радити ся в усїх важнійших справах із своїми боярами, які були під рукою. Инакше дружина могла зразити ся тим, що князь її поминає, і добрі відносини між князем і дружиною могли попсувати ся — на шкоду самого князя: по тім йому не можна буде числити на свою дружину. Бо хоч відносини дружини до князя були служебні, але з другого боку дружина з князем були нїби спільники: дружина дїлить успіх і неуспіх князя, тому мусить знати, що замишляє й роспочинає князь; инакше вона може відмовити своєї помочи, покинути князя в рішучий момент, а дружина — головна підпора княжої власти, і йому окрім дружини властиво нема на кого покластись. Тому радити ся з дружиною, держати її в курсї своїх плянів — сього вимагає не тільки амбіція або інтереси дружини, але й інтерес самого князя.

Але ся боярська рада зовсїм не сформувала ся в якусь правильну, реґляментовану інституцію: князь радив ся принагідно, з тими боярами, які були під рукою; від нього залежало — чи дати якусь справу під нараду, чи нї, чи закликати того чи иньшого боярина на раду, чи нї. Такий характер сеї ради був причиною, що на неї істнують досить відмінні погляди в лїтературі: одні, напираючи на обовязок князя думати з дружиною, бачать в нїй правильно сформований інститут, другі, напираючи на її принагідний характер — відмовляють її сього характеру [2]). В дійсности хоч боярська рада не мала реґляментації, як не мав його взагалї тодїшнїй полїтичний і адмінїстраційний устрій, але безперечно була інститутом, і князь був обовязаний радити ся в усїх важнійших справах з усїма старшими боярами, які були в даній місцевости, при князю, нїкого не поминаючи, бо поминений боярин, очевидно, маракував би зараз собі. Розумієть ся, князь міг не сповняти сього свого обовязку, але се вже було надужитє, яке могло увійти, а могло й не увійти, а викликати конфлїкт, як то й бувало часом. Я поясню се фактами.

На звичайний, правильний, постійний характер наради князя з боярами вказує наука Мономаха: вислухавши „заутреню“, князь з рана, на сходї сонця має або „сѢдше думати съ дружиною, или люди оправливати, или на ловъ Ѣхати, или поЀздити, или лечи спати“ [3]). Сю науку старого князя ілюструє оден епізод з Жития Теодосия: він, вертаючи ся від князя раннїм ранком, стрічав бояр (вельможи), що їхали до князя, хоч князь тодї навіть

не був у свої резіденції, а десь „далече отъ града”.

На сю раду князь повинен був брати важнійших бояр — всїх, хто лише був у тій місцевости, а не самих своїх улюбленців, і брати під обраду всї важнійші справи. Про чернигівського князя Сьвятослава Всеволодича лїтопись з докором підносить, що він свій плян війни з Ростиславичами не обміркував в боярській раді, а тільки в приватній нараді з жінкою й своїм улюбленцем: „сдумавъ с княгинею своею и с Кочкаремь милостьникомъ своимъ, и не поведѢ сего мужемъ своимъ лѢпшимъ думы своєя” [4]). На Всеволода Ярославича підносить ся докір, що він в старости своїй „любяше совѢтъ уныхъ, и свѢтъ (совѢтъ) творяше с ними”, поминаючи старших, важнійших київських бояр. Такий самий докір стрічає й Сьвятополка, що він, прийшовши до Київа, ”не здума с болшею дружиною отнею и стрыя своєго”, себто київського, а порадив ся тільки з своїми Туровцями, й наслїдком того занапастив руську справу в боротьбі з Половцями [5]). Тут, як бачимо, з справою про обовязок думи вязала ся й вимога, щоб князь своїми приходнями не відтїсняв місцевої дружини від полїтичних впливів, но поминав „більшої дружини”.

Занедбаннє князем звичаю чи обовязку „думати з дружиною” старшою могло викликати проти нього незадоволеннє серед бояр і навіть конфлїкт. Коли галицьке боярство повстало проти Володимира Ярославича, властивою причиною того було се, що він „думы не любяшеть с мужми своими” [6]), і до сього тільки вже pro foro externo були приплетені иньші обвинувачення. Коли Володимир Мстиславич, не порадивши ся з своїми боярами, розпочав зносини з Чорними Клобуками проти Мстислава Ізяславича, і тільки пізнійше дав про се знати боярам, коли вже треба було йти в похід, бояре спротивили ся сьому, кажучи, що князь се зробив на власну руку, й тому вони не поїдуть з ним: „о собѢ єси, княже, замыслилъ, а не Ѣдемъ по тобѢ, мы того не вѢдали”. А що Володимир і після того остереження не залишив походу, вийшов розрив: Володимир сказав, що в такім разї місця сих бояр обсадить дїтськими (молодшею дружиною), а бояре, очевидно покинули його, виповівши службу [7]). Така перспектива — повстаннє або частїйше — перехід бояр до иньшого князя — стояла і перед усяким князем, що схотїв би помітувати нарадою з боярами.

Склад боярської ради міняв ся, розумієть ся, відповідно до місцевости, де відбувала ся нарада — чи було то в резіденції, чи десь в переїзді. Міняло ся й число участників, бо в нараді брали участь бояре з поблизької околиці (в згаданім епізоді житиия бояре їдуть до князя кілька верст, а може й миль). В звичайних обставинах старших бояр при князю бувало не богато — порівняти лист епископа чернигівського Антона в момент смерти кн. Сьвятослава Ольговича: „дружина ти по городомъ далече, а княгини сидитъ въ изумѢньи с дѢтьми” [8]). Тож і звичайна княжа рада не бувала численна. В важнїйших справах закликали важнїйших бояр, особливо тисяцьких з дальших міст — так нпр. закон Мономаха, як ми бачили, виданий з участию тисяцьких київського, білгородського, переяславського; але й тут число присутних бояр не велике: пятьох Мономахових бояр, а шестий Олегів. На звичайних нарадах ледви чи бувало їх і стільки.

Що до змісту нарад боярської ради, то його добре характеризує лїтописна повість про Володимира, кажучи, що він з дружиною „дума о строєньи землинемъ, и о уставѢ земленемъ, и о ратѢхъ”, инакше сказавши — про всякі справи воєнної й цивільної управи. Приходили під нараду і справи більш особистої натури; нпр. коли Ростиславичі, під впливом боярських наговорювань, зажадали, аби Мстислав присягнув їм, що нїчого злого на них не задумує, — „Мстислав дуже збентежив ся і сказав своїй дружинї: брати кажуть менї цїлувати їм хрест, а я не знаю за собою до того причини”; бояре взяли сю справу під нараду й порадили Мстиславу, як має відповісти Ростиславичам, і Мстислав післав своїх послів з такою відповідею [9]). Се не повинно нас дивувати: бояре передовсїм були звязані з особою князя, більше як з його столом.

Вони брали також більш або меньш визначну участь в княжих конференціях і з'їздах. На з'їздї в Ветичах князї стоять осібно, кождий на конях, з своєю дружиною і дають засуд на Давида Ігоревича. На з'їздї в Долобську Сьвятополк засїдає з своєю дружиною, Мономах з своєю дружиною, — в однім шатрі, отже під дружиною треба розуміти старших бояр. Бояре забирають тут голос в діскусії, і становище Сьвятополкових бояр рішає справу й для Сьвятополка.

Як значний вплив був сеї боярської ради на князїв і їх полїтику, показує звичай заприсягати бояр, аби вони не сварили своїх князїв [10]). Досить

часто ріжні переміни в княжій політиці поясняли впливом бояр — нпр. розірваннє союза Ростислава київського з Сьвятославом Ольговичом, конфлїкт Ростиславичів з Мстиславом Ізяславичом і т. и. [11]).

Окрім бояр в княжу раду запрошували ся часом вищі духовні особи й виднійші репрезентанти громади. Лїтописна повість про Володимира, малюючи наради князя в важних справах, поруч княжих бояр згадує „старців” або „старців градських” — виднійших міських аристократів [12]). Безперечно така участь важнійших громадян в княжій раді могла і пізнійше практикувати ся, хоч ми й не знаходимо в пізнійших джерелах виразних звісток про се. Про участь духовенства в княжих нарадах згадує й лїтописна повість про Володимира (участь епископів в Володимирових законах про виру), і пізнійші лїтописи [13]). Але і духовні особи, і земські патриції на засїданнях ради являли ся більш або меньш припадковими гістьми, постійний же, обовязковий контінґент її складав ся з старшого боярства.

Окрім князя й його боярської ради до орґанів центральної управи належав ще й княжий двір, бо й на Руси, як і в иньших примітивних державних орґанїзаціях, в орґанїзації двора, в функціях двірських урядників нерозлучно вязали ся функції державні з приватним характером княжих господарських аґентів.

На чолї двора стояв „дворський”, або „дворецький”. Сим словом галицька лїтопись толкує західнїй уряд palatinus, comes palatii [14]), і досить можливо, що сформованнє сього уряду у нас на Українї стало ся не без впливу того західнього уряду. З XII в. маємо про нього тільки одну голу згадку [15]). Близше знайомимо ся з сим урядом на дворі Данила: тут дворський грає першу ролю між боярами, звичайно виступає на чолї княжого війська і в неприсутности князя має головний провід в містї [16]). Безперечно, що дворського треба розуміти і в галицько-волинських грамотах XIV в. під титулом judex curiae nostrae [17]). Отже дворський XIII-XIV в. став найважнійшою особою по князю в сьвітській адмінїстрації, являючи ся шефом княжої дружини, заступником князя в суді й адмінїстрації. Його компетенції розвинули ся таким чином коштом давнїйшого уряду тисяцького. З початку-ж його уряд мусів мати більш приватний,

господарський характер, як то бачимо у московських дворецьких, що й пізнійше заховують свій переважно господарський характер в ролї управителїв поодиноких княжих дворів [18]).

Раз тільки згадуєть ся канцлєр — „печатник”, і то в обставинах, які показують, що сей важний урядник не обмежував ся прибиваннєм печатки до княжих грамот: печатник Данилів Курил виступає на чолї війська; висланий з порученнєм зробити слїдство над боярами — „исписати грабительства нечестивыхъ бояръ”, другим разом висилаєть ся просто походом на болоховських князїв [19]). Также рідко, але і з такими-ж ріжнородними функціями виступають княжі „стольники”: ми стрічаємо їх з дипльоматичними і адмінїстраційними порученнями від свого князя [20]).

Раз тільки згадуєть ся княжий „покладник” — спальник [21]).

Княжого двірського господарства доглядали „ключники” і „тіуни” [22]) — слуги чисто приватного характера, що часто виберали ся з рабів; се був звичай так загальний, що хто наймав ся ключником не застерігши ся, тим самим ставав „холопом"· Але тіж тіуни за порученнями князя сповняли й служби публичного характера: судові й адмінїстраційні.

Для ріжних поручень і посилань служили „биричі”, „дїтські” і „отроки”; останнї імена заразом означають взагалї низшу княжу дружину в противність боярам.

Адмінїстрація місцева не була докладно відграничена від центральної. Княжі двірські тивуни сповняли функції провінціональних урядників, а сам князь, куди приїздив, заступав місцевих урядників. Мономах у своїх вічних подорожах „на посадникы не зря, нѢ на биричи, самъ творилъ что было надобѢ”. Певно, що взагалї під час своїх полюдий князь сам чинив суд і роспоряджав на місцї; зрештою се випливало з загального в примітивних державних орґанїзаціях погляду на князя, як на одинокий орґан адмінїстрації й суду, що тільки в неприсутности заступає себе через своїх відпоручників. І в урядї тисяцьких можна теж помітити сполученнє елєментів місцевої й центральної адмінїстрації.

Уряд „тисяцького” входив в десяточну систему земської орґанїзації, вироблену по всякій правдоподібности ще в часах перед розвоєм

князївсько-дружинної системи адмінїстрації [23]). Ся десяточна орґанїзація, очевидно, мала з початку характер воєнний, але в міру того як в воєннїй орґанїзації вага переходила з громадського походу на княжу дружину, десяточна орґанїзація приберала адмінїстраційний характер, і в XI-XIII в. вона уже виступає з таким мішаним характером. Окрім того, в період розвою князївської власти сї десяточні урядники, що, як я сказав, з'явили ся ще в перед-княжі часи і залежали з початку від громади, від лїпших людей, стають урядниками княжими, входять в систему князївсько-дружинної управи.

Тисяцький з початку був воєнним начальником в цїлім окрузї, що тягнув до головного города. З огляду, що пізнїйші землї могли сформувати ся вже за князївських часів, а в давнїйші часи полїтичні округи могли бути меньші, і земських центрів могло бути більше, то й число тисяцьких могло бути більше (розумієть ся там, де ся орґанїзація істнувала, бо загальною вона, мабуть, не була). В XI-XIII в. ми стрічаємо тисяцьких переважно тільки в центрах цїлих земель: в Київі, Чернигові, Переяславі, Володимирі, Турові, Перемишлї, Галичу. Але поруч того, мабуть як пережиток давнього, стрічаємо ми їх в київських пригородах Вишгородї і Білгородї, а в Чернигівщинї — в Сновську (Сновская тысяча) [24]). Округ тисяцького називаєть ся „тисяча", так само і уряд.

Іменує тепер тисяцького вже князь, як ми вже бачили [25]); близькість сього уряду до князя показуєть ся і в тім, що тисяцькі залюбки звуть ся іменем свого князя, замість сказати: тисяцький вишгородський, кажуть: тисяцький Давидів (вишгородського князя) [26]). По князю се найбільша сьвітська особа, найбільший урядник в землї; в неприсутности князя він заступає його, мов би його намістник: так в 1146 р. під час походу Ізяслава в Київі найстаршою особою, по волинськім князю Володимиру, що тим часом перебував там, і митрополитї, виступає тисяцький київський Лазар [27]). Тим же значіннєм тисяцького в княжій управі поясняєть ся, чому при народнїх повстаннях на князів, в першій лїнїї по князю нарід звертаєть ся на тисяцьких (київські повстання 1068 і 1113 р.).

Воєнний характер власти тисяцького видко з його другого титула: „воєвода"; уряд його називаєть ся також „воєводством": „воеводьство держащю Киевьской тысящи Яневи" [28]); титул воєводи одначе ширше нїж

титул тисяцького, і не кождий воєвода був тисяцьким. В принціпі тисяцький був начальником „воїв” — народнього війська, хоч не раз проводив і княжою дружиною [29]). Але що він був не тільки воєнним урядником, а уряд його мав і загально-адміністраційний характер, видко з таких виразів як „держати тисячу”, „тисящю предержащю и весь рядъ” [30]); те-ж видко з вище вказаного значіння тисяцького як княжого намістника, нарешті — з того характеру, який прибрали низші урядники тієї десяточної орґанізації — соцькі і десятники.

Тисяча обіймала собою, очевидно, город і городську околицю, що тягнула до нього. Тутешня людність поділяла ся на сотні й десятки. Звістки про сю орґанізацію з часів давньої Руської держави дуже скупі, так що для доповнення їх приходить ся звертати ся до пізнійших часів. Соцьких було в Київі кілька, і в XII в. вони були вже княжими урядниками, як видко з повстання 1113 р. З контрибуції, наложеної на Берестян 1289 р. видко, що сотня — „сто” тут була адміністраційно-фіскальним поділом підгородніх людей: їх оподатковують „со ста”, натураліями, тим часом як „горожане” платять осібно грошеву дань [31]). І пізнійше в Галичині й на Підляшу до сотень належала підміська, замкова, переважно реміснича, але також і хліборобська людність [32]). Одначе таке вилученнє міської людности з сотного поділу було, по всякій імовірности, фактом пізнійшим, судячи по тому, що в Новгороді і Ростово-суздальських краях сотна орґанізація обіймала як раз міську людність, в противність сільській [33]).

Сотня складала ся з десятків. Десятники згадують ся тільки раз — в літописній повісти про Володимира, разом з соцькими [34]). Пізнійше на Україні стрічаємо поділ на десятки і по містах і по селах: в сільських громадах поруч отаманів бачимо десятників, як урядників в порівнянню з ними низших, а часом вони заступають місце отамана або війта [35]).

Всї отсї урядники в XI-XIII в. мали характер воєнно-адміністраційний, а по части й фінансовий, юрисдикцію мали хиба спеціальну, а суд переважно не належав до них: анї до тисяцьких, тим меньше до соцьких і десятників. Бачимо, що в Київі і Вишгороді, де сиділи тисяцькі, суд належить до тивунів як особистих заступників князів, що сиділи в тих містах і правили суд — як не самі то через своїх тивунів, а не тисяцькі [36]).

Тисяцькі, як бачимо, істнували тільки в декотрих міських округах. В тих міських округах, де їх не було, воєнно-адмінїстраційні функції сповняли іменовані князем „посадники”. Близших подробиць про їх управу ми маємо дуже мало. В одній статї Руської Правди згадуєть ся посадник з поліційно-адмінїстраційними функціями: він дає свого отрока, коли хто знайшов утїкача-холопа і хоче його арештувати [37]). З одного лїтописного тексту виходить, що посадники правили суд [38]).

Як судові аґенти, звістні нам з лїтописей княжі тивуни і посадники; „судии”, „судящии”, згадувані в иньших памятках [39]), в наших лїтописях не звістні з сим іменем, і воно очевидно не було їх технїчною назвою, а загальною — взагалї для урядників з правом суда. Як низших аґентів при судї знаємо „вирників”, „метальників”, „мечників”, „дїтських”, „отроків”.

З спеціально-поліційними компетенціями знаємо „осмників”. В давнїй Руси осмник згадуєть ся тільки раз, в Київі, і з сеї звістки бачимо, що то був урядник важний, бо приймав у себе самого князя (Юрий захорував в останнє, попивши на пиру у осмника Петрила [40]), але про його уряд нїчого не знаємо. В старій новгородській уставі про мости осмник доглядає сих мостів і бере за те „поплату” [41]), в Київі XV в. осмник зберав торговельні оплати, доглядав порядку й моральности в містї й засїдав в подібних справах в мішанім церковно-цивільнім судї [42]).

Міських укріплень і мостів, їх будови й направи доглядають осібні „городники” й „мостники” (пізнїйші городничі й мостовничі) — вони пильнують обовязків людности супроти сих будов і при контролї поберають з них оплати, які князї старали ся управильнити своїми таксами, аби не здирали людей [43]).

Як фінансові аґенти звістні „митники”; вони зберали поплати на мостах і торговельних шляхах та на торгах, де заразом сповняли маклєрську функцію — санкціонували купно-продажу, як урядові сьвідки [44]).

По за сїєю адмінїстраційною схемою зіставав ся ще широкий простір, де княжі аґенти з'являли ся дуже рідко й взагалї мали дуже невелику інґеренцію, особливо в перших віках — се самоуправа сїльських і міських громад.

Справедливо зауважив оден з дослїдників історії руського права, що тільки тому княжа адмінїстрація могла задоволяти ся такою слабо розгалуженою орґанїзацією, бо в руках міських і особливо — сїльських громад зіставала ся більшість адмінїстраційних функций. В сїльських (а певно і дрібних міських) округах княжі урядники з'являли ся тільки наїздом. Княже полюдиє — періодичні об'їзди підвластної території заступило полюдиє княжих урядників; се видко з того значіння, яке сей термін задержав в лїпше законсервованих місцевостях України ще в XVI в.: селяне „полюдє з давнїх часів дають на поклін підстарості в певних часах, як він приїздить до них на ґрунт" [45]). Що вирник, себто княжий судовий аґент, що зберав вири, тільки періодично приїздив у громаду, видко з Ярославової устави, що ограничує його побут в громаді тижнем [46]). Пізнїйше, в XII-XIII в., з дальшим розвоєм княжої адмінїстрації, її розгалуженнєм та помноженнєм числа княжих урядників, їх участь в житю громади мусїла збільшати ся (в сїм напрямі ішла суспільна еволюція). Але і далї управа, збір податків, поліція, суд в певних розмірах зіставали ся при громадах поодиноких і збірних — т. зв. пізнїйше копах. Тільки слїди сеї діяльности громади в джерелах тих часів дуже слабі і стають зрозумілими лише в порівнянню з пізнїйшим — що правда — теж не дуже богатими, бо діяльність громади взагалї рідко дає себе знати в документах вищих урядових і судових інстанцій.

В Руській Правдї ми маємо постанови про відповідальність громади за злочин, що став ся на її території [47]); в інституції дванадцяти сьвідків бачать звичайно суд громади в цивільних справах [48]). Що дани громада платила певною сумою, потім роскладаючи між громадян від себе, про се сьвідчить хоч би згадана устава вирника, де уставляєть ся певна норма натуралїй, яку громада має виплатити вирнику, або устава Мстислава про ловче, де теж уставляєть ся певна великість ловчого „со ста" і з міста, незалежно від числа господарств. Теж саме бачимо і в уставі смоленської катедри, де означуєть ся великість дани, яку постійно дають деякі громади. Ся-ж устава дає підстави думати, що громади викупали від князя певною сумою всякі судові оплати, і таким чином зовсїм увільняли ся від судової інґеренції князя й його урядників та переймали суд в цілости на себе. З рештою про суд громади будемо говорити зараз низше.

Примітки

[1]) „Дума” в наших джерелах уживаєть ся тільки як nomen actionis: кн. Володимир „думы не любяшеть с мужми своими” (Іпат. с. 445), ”бояре думающеи” — Іпат. с. 434, „сЂдше думати с дружиною” — звичайне княже зайнятє в Мономаховій науці — Лавр. с. 238.

[2]) Про боярську думу спеціальна праця Ключевского Боярская дума древней Руси, 3 вид. 1902 (до давньої Руси належать гл. 1 і 2), СергЂевича Русскія древности т. II в. 2 — дві глави спеціально присьвячені думі (одна має характер доґматичний, друга — огляд лїтератури), В.-Буданова Обзоръ с. 48, Загоскина Исторія права московскаго государства, т. II вид. 1. Погляд Буданова о стільки оріґінальний, що він уважає „думу" одним з основних елєментів устрою землї на рівнї з вічем і князем; але в дійсности дума без князя не може істнувати, се його прибічна рада, а не самостійний елємент. Противно, Серґєєвіч виступає проти погляду, що княжа дума була постійною, сталою інституцією, з більш меньш докладно означеним складом і компетенцією, і бачить у ній тільки „акт думання, наради князя з людьми, яким він вірить” (с. 337). Критику сього погляду дав я в Записках т. XVIII (Н. Хронїка с. 9-10): дума не була тільки актом, а й інститутом, як невідмінний елємент княжої управи, і нарада вела ся не з тим кому князь вірив, а з тими, кому становище давало право на участь у всїх важнїйших княжих плянах.

[3]) Лавр. с. 238.

[4]) Іпат. с. 416.

[5]) Іпат. с. 151-2.

[6]) Іпат. с. 444.

[7]) Іпат. с. 367.

[8]) Іпат. с. 358.

[9]) Іпат. с. 371.

[10]) Нпр. при компромісї Ізяслава з Вячеславом — Іпат. с. 278.

[11]) Пор. звістку лїтописи, що Всеволод Ольгович задарював бояр Мстислава і тим відтягав війну — Іпат. с. 209, також с. 275 — про Юрия.

[12]) Іпат. с. 54, 73, 74. Про участь земських людей в княжій радї в лїтературі погляди ріжнять ся. Ключевский бачив кардинальну ріжницю княжої ради X в. від пізнїйшої в тім, що в пізнїйшій не було вже репрезентантів громади; се одначе не дуже правдоподібно, та й лїтописна повість про Володимира належить до кінця XI або початку XII в. і брати її як документ відносин як раз X віку — не безпечно. Про иньші погляди учених в сїй справі див. мою Історію Київщини с. 331-2.

[13]) Про участь духовенства в княжій радї — окрім Іпат. с. 87 іще 459-60; правда, тут не говорить ся виразно, що духовні особи подавали свої гадки на засїданнях боярської ради, але полїтична нарада князя з митрополитом à part не так правдоподібно виглядає, порівняти з рештою склад ради галицьких князїв XIV в.

[14]) Іпат. с. 484: „король (угорський) посла великого дворьского Пота, поручивъ ему воєводьство надо всими вои". Дійсно, Пот (Poth або Poch — Поч) був у тім часї палятіном угорським: з сим титулом він стрічаєть ся в документах 1209 до 1211 р., див. індекси до угорських діпльоматарів — Czinár Index alphabeticus codicis dipl. Hungariae с. 525, Kovács Index alph. cod. Arpadiani continuati с. 819.

[15]) Іпат. с. 372: „яша... Олексу дворьского", у Мстислава Ізяславича, 1169 р. Висловляла ся гадка, що в старших памятках тому відповідає княжий „тивун огнищный", але се дуже гіпотетично.

[16]) Іпат. с. 518, 527, 535 — дворський (дворьскый, дворсъкый) Григорий, Андрій. Дворський Андрій взагалї відогравав дуже важну ролю на дворі Данила; дворський Яків, згаданий за його часів в Іпат. с. 530, мабуть був Васильків, як і дворський Олекса с. 556; що дворський був у Данила оден, на се вказує те, що часом лїтописець не зве його по імени, а тільки титулом — нпр. с. 527, 552-3. Про уряд дворського див. Сергєєвіча Юрид. древности

I 393 і далї (але тут дуже мало про дворських українських) і дещо у Линниченка Суспільні верстви Гал. Руси с. 14.

[17]) Chotkone iudice nostre curie — на грам. 1334, Wascone Kudrynowicz iudice curie nostre — на грам. 1335 (про видання грамот в прим. 11).

[18]) Про московських дворецьких у Серґєєвіча 1. с.

[19]) Іпат с 527

[20]) Іпат. с. 525 (в Галичинї), Лавр. с. 433 (в Київщинї) — оба рази з XIII в.

[21]) Іпат. с. 304.

[22]) Іпат. с. 326: Ростислав: по смерти Вячеслава „съзва мужи отца своего Вячеславли и тивуны („и казначЂи" додає Воскр. І. 62) и ключникы, каза нести имЂнье отца своего передъ ся, и порты, и золото, и серебро".

[23]) Див. т. І с. 347-9. Линниченко поставив був здогад, що десяточна орґанїзація обіймала лиш замкових слуг (Сусп. верстви с. 116), але се об'ясненнє не годить ся з нашими відомостями з староруських часів.

[24]) Чернигівський тисяцький — Іпат. с. 357, володимирський і туровський (Андріїв і Вячеславів) — с. 211, перемишльський — с. 490, галицький — с. 527, про переяславського и білгородського див. вище с. 225, вишгородський — Іпат. с. 365-6 (Радило, Давидів тисяцький), сновський — Іпат. с. 268. Не знати, чи згаданий в походї Ігоря на Половців „тисячкого сынъ и конюшый єго" (Іпат. с. 437) був сином тисяцького чернигівського, чи може новгородсїверського; але в Новгородї сїверськім тисяцького зрештою не знаємо.

[25]) Див. с. 225.

[26]) Деякі як Бестужев-Рюмін Рус. Ист. І. 210, В.-Буданов Обзоръ с. 84, хотїли відріжняти тисяцьких княжих від тисяцьких земських, але се похибка: звичайно тільки ті князї мають тисяцьких, що сидять в більших земських центрах, де були тисяцькі. Поґодін, кажучи, що „у всякого князя був тисяцький" (ИзслЂд. VII с. 190), зробив скороспішний вивід з тих

фактів, які мав у літописи. Підозріннє може будити хиба тисяцький городенський — кн. Мстислава Всеволодовича (Іпат. с. 375). Хоч нема нічого неможливого, що в Городнї тисяцькі були й перед тим, нїм він став осібною княжою волостию, але можливо, що на взір иньших земель князї, часом бодай, творили собі сю посаду і в таких своїх столицях, які сього уряду давнїйше не мали.

27) Іпат. с. 245-7, Лавр. 300-1, див. вище с. 220.

28) Іпат. с. 146.

29) Нпр. у поході Мстислава на Кривичів князї волинський і турово-пинський висилають своїх тисяцьких (Іпат. с. 211), певно — не з „воями”, а з дружинними полками.

30) Лавр. с. 450 — про тисяцького в Володимирі суздальськім.

31) Іпат. с. 613.

32) Див. про се В.-Буданова Крестьянское землевладѣніе въ Зап. Россіи — Чтенія київські VII с. 26, Любавскій Областное дѣленіе с. 428, Линниченка Сусп. верстви с. 111 і д.

33) Умова Новгородців з Казимиром § 21 — Хрестоматія В.-Буданова I с. 208, Обзоръ В.-Буданова с. 140-1.

34) Іпат. с. 86.

35) Див. т. V с. 365 і 367, і моє ж Барское староство с. 303, Линниченко ор. с. с. 113 і далї.

36) Звістна історія з тивунами київським і вишгородським 1146 р. — Іпат. с. 229.

37) Карамз. 125: в сїм кодексї виступає вже новий термін: намістник, але в иньших кодексах маємо посадника.

38) Див. низше с. 241.

[39]) Руська Правда — Карамз. 70, анонїмна повість про чуда Бориса і Глїба. Сказанія о БорисѢ и ГлѢбѢ в вид. Срезневского с. 78.

[40]) Іпат. с. 336.

[41]) Р. Правда — Кар. 134.

[42]) Київські устави 1494 і 1499 р. — Акты Зап. Рос. І. 145, 194-5, пор. Литов. Метрика вид. Арх. Ком. с. 578.

[43]) Р. Правда Ак. 43, Карамз. 108-9.

[44]) Іпат. с. 288, Руська Правда Карамз. код. 33, 36, також грамота Андрія Юриєвича 1320 р. в Kodeks dyplom, m. Krakowa с. 14 (theolonatores, sic!).

[45]) Люстрація Ратенського староства — Архивъ Югозап. Россіи VII 2 с. 280.

[46]) Р. Правда, Ак. 42.

[47]) Ак. 3-5.

[48]) Ак. 14. В.-Будановъ Обзор с. 510, 630-2, СергѢевичь Лекціи и изслѢдованія с. 229; СобѢстіанскій Круговая порука у Славянъ по древнимъ памятникамъ ихъ законодательства, 2 вид. 1888, Грыцко — Участіе общины въ судѢ по Русской ПравдѢ, Архивъ истор. и практ. свѢдѢній 1863, V.

Суд — роди суду, суд громадський і його відносини до княжого, суд княжий, судові аґенти, форми процесу — слїдство, роля покривдженого, роля судиї, судові докази, ордалїї, виконаннє судового рішення.

Про орґанїзацію суду знаємо ми дуже мало: наші правні джерела надзвичайно бідні такими відомостями [1]).

Суд в сї часи, очевидно, був чотирох родів: суд громадський, суд княжий,

суд церковний і суд домініяльний. Про церковний буде мова в огляді церковного устрою, про домініяльний можемо тільки сказати, що княжий суд не мішав ся зовсїм у відносини „господина” до його холопів, значить — не ограничував його суду над своїми невільними підданими нїчим, а над наймитом давав дисциплїнарну власть, звязану з обовязками наймита: признавав за паном право „бити” закупа „про дѢло”, за провину, але зіставляв за закупом право скаржити ся в княжий суд [2]).

Про громадські суди наші правні збірки — Руска Правда — не кажуть нїчого, як не кажуть з рештою нїчого й про духовні суди, займаючись тільки княжим судом. Але громадський суд безперечно істнував: суд сїльської громади в меньш важних справах і суд старців з більшого округа в важнїйших справах — пізнїйший копний; на се вказує істнованнє таких судів в пізнїйших часах, а натяк маємо і в самій Р. Правдї, бо з неї виходить, що громада може видати або не видати провинника, себто прийняти на себе сплату викупа або нї: таке чи иньше рішеннє громади, очевидно, могло стати ся тільки після оцїнки нею вчинка свого громадянина, а се вже й буде властиво судом.

Щоб зміркувати відносини громадського суду до княжого, не треба спускати з очей історичної перспективи; княжа адмінїстрація, а з нею й княжий суд розгалужував ся поволї: на початках княжі суди були дуже рідкі, в більших тільки центрах, і поволї з'являли ся в меньших. При такій рідкости княжих судів очевидно, що переважна маса справ мусїла рішати ся й кінчати ся в громадських судах; в княжий суд могли переносити ся тільки деякі більш круті справи, де сторони не задоволяли ся громадським присудом. Такі справи могли приносити ся княжим урядникам при їх об'їздах, як приносять скаргу Яну Вишатичу Білозерцї.

По за тим князь полишав громадським судам, мабуть, повну свободу і тільки висилав від часу до часу своїх аґентів — „вирників” або „ємцїв” (від „имати” — збірщиків) зберати вири й продажі, які мали йти до княжого скарбу з провинників. Такий збірщик в своїх об'їздах з'їздив на ґрунт до громади з своїм „отроком” та з писарем — „метальником” і зіставав ся тут на кілька день, збераючи вири; за сей час громада мусїла його годувати з кіньми і з цїлою компанїєю, й се було не малим стимулом для неї — спішити ся з збираннєм грошей. Щоб одначе ограничити надужитя, вже Ярослав обмежив побут збірщика найбільше до тижня і визначив таксу,

чого міг він жадати від громади [3]). Окрім удержання під час свого побуту в громаді, збірщик діставав певний процент з зібраних грошей від князя (від вири показано в таксї 20%, але правдоподібно процент міняв і залежав від ранґи особи того урядника, що їздив збирати) та певні грошеві плати від громади: „ссадная гривна”, 10 кун „перекладної” вирнику, а писарю — метальнику осібно.

З того що в фундаційній грамоті смоленської катедри дохід від вир князь рахує на певні з гори звістні цифри, висловлений був здогад, що громади, мабуть, відкупали ся певною постійною платою від обовязка давати вири (й продажі) [4]), й се дуже можливо, що така практика дійсно завела ся пізнїйше: нею можна пояснити, що пізнїйші громадські суди (литовсько-польських часів) були вільні від усякого мішання правительства.

Розгалуженнє княжої адмінїстрації в ширшім значінню того слова злучене було з обмеженнєм території громадських судів, хоч завсїди їм іще лишили ся значні простори. Де осїдав княжий аґент з правами суду, очевидно — переставали функціонувати зовсїм або майже зовсїм суди громадські: суджу з того, що в Руській Правдї ми не знаходимо нїяких натяків на координацію або конкуренцію суда княжого з судом громадським; з рештою се зовсїм зрозуміло: того вимагав і матеріальний інтерес княжих судів — не мати конкуренції з иньшими судами, та й люде, як то буває звичайно, мабуть воліли звертати ся по суд до зовсїм стороннього чоловіка.

Княжий суд правив ся або самим князем — такий суд Ізяслава про забитого Дорогобужцями конюха, згаданий в Р. Правдї [5]), або його аґентами. Але сї аґенти уважали ся тільки заступниками князя і самостійного значіння не мали: Руська Правда майже не говорить про княжих судів яко таких, тільки скрізь про князя яко судию, про суд на княжім дворі і т. и. [6]). Одинокий раз про „князя і судиїв” іде мова в постанові про права закупа скаржити ся на „господина” [7]), натомість в иньших разах очевидно те, що говорить ся про князя, належить розуміти про всякого княжого судию взагалї.

Сьому відповідає брак апеляції: всякий суд був княжим, хоч би й не правив ся самим князем, тому на нього й не можна апелювати. Се не виключає одначе можливости скаржити ся князеви на надужитя княжих аґентів у суді як і в адмінїстрації.

Можливо, що через таке слабе відокремленнє княжого судиї як самостійної інстанції ми й не маємо якоїсь технічної назви для провінціональних судиїв: „судии” Р. Правди (в згаданім параґрафі) — се такаж загальна, нетехнічна назва, як і „судящии” в чудах Бориса і Гліба. Одинока конкретна згадка про „судию”, яку маємо — се призвище „Судїч” галицького боярина Доброслава з середини XIII в., але й тут питаннє — чи дійсно ми маємо тут технічну назву, титул. Хто сидів в даний момент на „княжім дворі”, в його стольнім місті чи в провінціональнім, той і правив суд.

З оповідань лїтописи виходить, що княжий суд правили „тивуни”, себто частноправні аґенти князя [8]). Але вони, певно, не були одинокими особами, що правили княжий суд. З усякою правдоподібністю можна прийняти нпр., що княжий суд мали посадники; маємо таку принагідну звістку з Суздальської землї, і вона має загальнїйше значіннє [9]).

Роля княжого судиї на суді в богатьох точках не ясна, за браком відомостей. Правдоподібно, в рішенню справи брали участь поважані громадяне — „старцї”, знавцї звичайового права, як то бачимо в праві ґерманськім і в деяких словянських, але не маємо вказівок на те, аби участь репрезентантів громади мала якийсь орґанїзований і обовязковий характер. Бачимо, що процес був публичний, діяв се „перед князем і перед людьми” [10]), і в дусї тогочасного житя сю присутність людей мусимо уважати не зовсім пасивною — вона мусїла, прошена чи не прошена, висловляти також свої гадки про шанси сторін й брати певну участь в рішенню, „винаходї права”, як характеристично називало ся се в пізнїйших віках, але далї таких здогадів ми йти не можемо.

Окрім самого судиї Руська Правда згадує ще низших судових аґентів. „Отроки” або „дїтські” висилали ся на ґрунт, нпр. для подїлу спадку (пізнїйше, в русько-литовських судах „дїтський” стає урядником, що відповідав возному польського права), а при судї сповняли ріжні обовязки — нпр. при ордалїях [11]). „Мечників” в однїй згадцї висилають збирати продажі, в другій звістцї вони разом з дїтськими переводять доказ ордалїями [12]). І ті й сї помагали істцю в виконанню засуду [13]), а певно — і в иньших потребах, та мусїли пильнувати порядку на судах, що не зовсїм було легко: характеристику пізнїйшої Псковської грамоти, де сторони ідуть у суд з купою приятелїв та силою лїзуть до судового покою, бючи

„подверників”, — ми з усякою правдоподібністю можемо перенести й на давнійшу українську практику. Неясне значіннє „ябетника”, звістного нам з одної лише згадки старшої Р. Правди — дослідники уважають його чимсь в ролї нинїшнього прокуратора [14]). Нарештї і на судї, як при подорожах вирників, грав певну ролю „метальник” або „писець”.

Усї такі низші судові аґенти були в службі судиї, належали до „боярської дружини” його, або виберали ся з молодшої княжої дружини. Вони діставали на свою користь деякі спеціальні оплати від сторін за свої функції, а окрім того плату чи удержаннє або від самого судиї, коли були його дружиною, або з судових доходів, коли були княжими.

Судиї, себто урядники з юрисдикцією ріжних катеґорій, мусїли діставати певну частину з судових оплат, а мабуть де що й від сторін. Той процент з вир, що Р. Правда вказує для вирників, дає певне понятє про участь судей в судових доходах (самі терміни вирника і ємця мають такий же загальний характер як і „судия”, і можуть себе з ним посполу покривати).

Далеко більше нїж про орґанїзацію суда дає нам відомостей Руська Правда про орґанїзацію й порядок процесу; хоч і тут де що зїстаєть ся неясним або й зовсїм не відомим.

Що мусимо піднести на вступі як загальну прикмету — се більша пасивність, далеко меньша роля судиї в процесї взагалї, в порівнанню з теперішнїм.

І так слїдство переводила інтересована сторона сама, своїми силами: покривджений збирав сьвідків [15]), сам шукав провинника або покрадених річей, сам провадив такі правні процеси, як „заклич на торгу”, „гоненнє слїда”, і „свод”. Правительственні аґенти й громади повинні були тільки давати йому певну поміч: посадник був обовязаний дати своїх отроків у поміч господину, що „сочив” або „гнав” свого холопа-утїкача [16]); громада (вервь) обовязана була помагати гнати слїд на її територїї, коли не хотїла приймати вини на себе, і шукати злодія або убийцю, коли слїди злочинця вели на її територію [17]).

„Слїд гнали” тодї, коли в обставинах злочину були такі подробиці, що по ним можна було зараз таки „сочити” злочинця. „Гонить слїд” інтересований

разом з сьвідками — „съ чюжими людьми и съ послухы”. Коли слїд губив ся на порожнїм місцї, „де нема анї села, анї людей”, справа пропадала; коли ж слїд провадив до оселї (села) або табору чи становища (товару), то вже сї люди, до котрих підійшов слїд, були обовязані взяти участь в розслїдї: або знайти злочинця, або відвести від себе слїд (отсочать отъ себя слѢду). Коли ж би вони не взяли участи в розслїдї, або силоміць прогнали від себе покривдженого, то вина спадала на них: вони мусїли дати відшкодованнє покривдженому і заплатити кару (продажу). Сей процес описаний в Правдї XII в. [18]) в головних основах практикував ся на Українї ще в XVI-XVII в.

Коли щось було згублено або вкрадено так, що властитель не мав слїду злодія, він „закликав” або „заповідав” про свою страту на торгу „города”. Коли його страта не була вернена до трох днів, той у кого страчена річ буде знайдена пізнїйше — хоч би він її купив, або виміняв, — не тільки був обовязаний її віддати, але платив кару 3 гривни (як за крадіж). Одначе заповідь мала силу тільки в границях округа того „города”, де вона була зроблена [19]).

Коли властитель украденої або згубленої річи знаходив її у кого небудь, не зробивши заповіди, тодї наступав „сводъ” : „коли хто небудь пізнає загублене або украдене у нього: коня, одежу або худобу”, каже Р. Правда, „то не кажи: „се моє”, але: „поди на сводъ, гдѢ єси взялъ”, себто покажи, від кого ти се маєш. Коли таким чином дійдуть до винуватого, то той має відповісти й за иньші річи, що були покрадені або загублені разом з знайденими. Але таке слїдство аж до провинника вимагаєть ся тільки в самім містї; коли „свод” виведе слїдство за місто, „по землям”, то покривджений обовязаний вести його тільки „до трехъ сводовъ”: дійшовши до третього посїдача своєї річи, він має право зажадати від нього відшкодовання за неї, а той третїй має право вести слїдство до кінця, і тодї віднайдений провинник платить покривдженому за иньші страчені річи, третьому — заплачене відшкодованнє, а власти — кару. Коли шукають украденого челядина, то таке ограниченнє слїдства третїм сводом має місце однаково чи поза городом, чи в городї. Очевидно, що провинником признавав ся всякий, хто не міг повести свода далї — вказати від кого він здобув річ. Але як би такий, не знаючи від кого купив, мав сьвідків, що він купив то явно, „на торгу” — вивів митника або двох свобідних сьвідків, то він не уважаєть ся „татем”, не відповідає за иньше украдене, а тільки

тратить гроші, заплачені за річ. За границї землї свод не переходив: коли свод доходив до границї землї, тут повторяло ся теж саме, як коли чоловік, довівши законність купна, не міг назвати продавця [21]).

Ся процедура своду й ріжнородні казуси його, вияснені в Р. Правдї, служать характерним прикладом дуже значного розвою правної практики в ті часи.

Так само як покривджений сам переводив слїдство, його ж річею було умовити ся з противною стороною про форум і речінець суду, або відставити на суд свого противника силоміць. Правдоподібно, й тут він мав право жадати від власти помочи: в смоленській умові з Нїмцями інтересований має право взяти від тивуна дїтського для відставлення до суду обжалованого силоміць [22]). Але завсїди се арештованнє противника зіставало ся на відповідальности інтересованого і мало в собі значне ризико: коли він не довів справи, мусїв платити значну кару — 3 грив. за арештованнє „смерда", 12 грив. за княжого боярина [23]). Правдоподібно, що вже тодї арешт можна було заступити порукою, що згадуєть ся одначе тільки в смоленській умові [24]).

Чи роспочинала коли процес в карних справах і переводила слїдство сама власть, се не зовсїм ясно, але деякі факти вказують, що так дїйсно бувало. Так у звістній історії з волхвами княжий боярин сам роспочинає справу, змушує громаду видати провиників-волхвів, переводить допит і навіть при тім каже їх мучити (каже бити, потім дерти їм бороду, потім вложити „рубля в уста" і привязати в човнї „ко упругам") — бо вони противили ся його суду і жадали суду княжого; потім, засудивши, він видає їх покривдженим на пімсту [25]). Другий епізод маємо в Печерськім Патерику: коли Григорий печерський, знайшовши у себе злодїїв, пустив їх, „градскій властелинъ" якийсь (се було в Київі, але стиль Патерика, подібно до візантийських прововзорів, не любить докладности в детайлях), довідавши ся про се, казав зловити тих злодїїв і почав їх „мучити", так що св. Григорий продав книги, аби їх викупити (епізод представляє се, як прояв користолюбности „властелина") [26]).

В звичайних процесах судия і в самій процедурі мав досить пасивну ролю: проводили перед ним процес самі сторони (обидві вони звуть ся в Правдї „истцами" й спеціальних означінь для сторін нема, що вказує на їх

рівноправність в процесї). Процес має сильно виражений формальний характер. Кари були означені докладно в самім праві, так що субєктивній оцінцї судиї лишав ся дуже незначний простір, і він мав властиво лише сконстатувати докази, які вимагали ся правом в певній справі. Справедливо піднесено, що сей формалїзм, виражений між иньшого й численними формулами, переказаними Руською Правдою [27]), мав служити проти надужить судиї силою й властию, дуже легких в тодїшній, іще слабо (розмірно) орґанїзованій суспільности [28]) Крім того не треба було забувати, що судили суд дуже часто приватні заступники князя чи його намістника, слуги, навіть несвобідні, отже особи, що самі по собі не мали ваги в очах сторін, так що їм і не можна було дати якоїсь самостійної ролї.

Судовими доказами були: признаннє обвинуваченого, знаки на тїлї покривдженого, сьвідки (ріжних катеґорій), присяга й ріжні форми божого суду. Про акти як судовий доказ Р. Правда не згадує нїде: очевидно, в тім часї (кінчаючи першою половиною XII в.) писаннє актів ще не практикувало ся ширше, а всякого рода умови стверджували ся сьвідками.

Признаннє обвинуваченого, розумієть ся, від разу рішало в усякого рода справах, а в справах про побитє або скалїченнє — так само знаки на покривдженім. В процесах про побитє й скалїченнє не жадало ся в такім разї сьвідків; обжалований міг увільнити ся, тільки вивівши сьвідків на доказ, що не він, а його противник роспочав бійку [29]).

В иньших справах покривджений доказував сьвідками. Для них є дві назви в Р. Правдї: ”видоки” і „послухи”. „Видоки”, очевидно, були сьвідками, що на власні очі бачили: або бачили обставини злочина, або брали участь в слїдстві: закличи, гоненню слїду, зводї. Не так ясно, що означають „послухи”; часом вони, безперечно, означають теж саме що видоки — сьвідків, як нпр. послухи при гоненню слїду [30]); але часом вони виступають в иньшім значінню: сьвідків доброї слави і чести обжалованого (як ґерманські conjuratores) — нпр. в поклепнім процесї; таке толкованнє, хоч не всїма признане, здаєть ся минї вповнї правдоподібним.

В звичайних справах виставало двох сьвідків-видоків; тільки в процесах проти чужинців вимагало ся їх більше („повне число”, але яке — не знати) [31]). Сьвідки мусїли бути свобідними людьми; тільки з біди могло бути

приняте сьвідоцтво вищих катеґорій холопів — тивунів, а в меньших справах — сьвідоцтво закупів [32]). Заяви сьвідків мусїли вповні згоджувати ся з заявою сторони: „слово противу слова”, инакше не мали значіння [33]).

Коли покривджений не міг відповідно підперти своєї справи сьвідками: нпр. як сьвідки були холопи, а не свобідні, або вони не сьвідчили безпосередно, а підносили тільки підозріннє („запа”) або підозрілі другорядні обставини, як „прохоженіє нощноє”, — покривджений міг обвинуватити противника „в поклепі”, себто виставивши свої докази чи підозріння, він мав право жадати, аби той очистив себе з них. Обвинувачений міг очистити себе, поставивши сїмох „послухів” своєї доброї слави (а чужоземець — тільки двох), а коли сього не міг зробити, мусїв оправдати себе божим судом (ордалїями). Рід доказу залежав від цінности процесу — в справах менше двох гривен обжалований виправдував себе присягою, в справах від двох гривен срібла до пів гривни золота (коло 6 гривен срібла) обвинувачений підпадав пробі водою, в справах вище пів гривни золота — „ісправі” зелїзом [34]).

Як робила ся проба водою, описує нам проповідник XIII в. Серапіон (київський монах, потім епископ Володимира суздальського). З його оповідання видко, що обвинуваченого кидали в воду, і коли він потопав, уважав ся неповинним, коли плив — винним (се опирало ся, очевидно, на погляді на воду, як на чисту стихию, що не хоче приймати нечистого — винуватого). Отже се той самий спосіб, що заховав ся у нас в процесах про чарівництво до кінця XVIII в. (Серапіон теж говорить спеціально про розслїди „волхвовання”). Що до суду зелїзом, то ми не знаємо близше способу його (у иньших народів ходили по розпеченому зелїзу, або несли його в руках); очевидно тільки, що тут справа обертала ся коло того — чи будуть по сїй пробі у обвинуваченого по якімсь часї знаки від зелїза чи нї — „оже не ожет ся”: в сїм разї він признавав ся неповинним. За сю процедуру божого суду платив покривджений, а також і обжалований — коли очищав ся; обжалованому істець платив за муку гривну тільки в тім разї, коли „ял” його на підставі сьвідоцтва холопа і не довів свого.

Невиясненим зістаєть ся, чи були в уживанню у нас в XI-XII в. судові поєдинки, як форма божого суду. З X в. маємо про них сьвідоцтва ібн-Даста; потім смоленська умова з Нїмцями [35]) згадує, як про звичайну

процесову форму поєдинок „мечем а любо деревом”; в лїтературі найранїйша згадка про поєдинок („поле”) — в т. зв. Поученію м. Петра, непевнім що до свого часу (XIV або XV в.) [36]). По анальоґії широкого росповсюдненння поєдинку на заходї, припускають його істнованнє і у нас під назвою „роти”, що означає „битву” по перекладу Беринди (XVII в.), але справа ся зістаєть ся, кажу, непевною [37]).

Присяга окрім поклепного процесу служила судовим доказом в таких справах при позичках, де не вимагало ся сьвідків, і про поклажу (депозит). Покривджені чужоземцї („Варяги і Колбяги”) присягою підпирали, замість „видоків”, свої скарги на побитє [38]). Взагалї полекші, які право робить чужоземцям в процесї, з огляду на їх трудне становище в чужій землї, уважати треба дуже цїкавою культурною прикметою.

Близших подробиць, як оголошував ся засуд, Р. Правда й иньші джерела нам не дають. Переводила засуд сама інтересована сторона: кредитори самі ведуть довжника на торг і продають його; ударений холопом сам бє його. І тут сторона тільки в разї потреби звертаєть ся за „помічю” до власти [39]). Тільки „потокъ и розграбленіє” — засланнє й конфіскація майна, найвища кара за деякі вчинки, мусїла переводити ся властию самою.

Примітки

[1]) Лїтературу див. в прим. 28, де подана взагалї лїтература давнього руського права. Тут про судівництво я говорю, як про частину орґанїзації землї.

[2]) Р. Правда Кар. 73.

[3]) Р. Правда Ак. 41 (ємець) і 42 (вирник), Кар. 7, 8, 85.

[4]) Христоматія В.-Буданова I с. 244, примітка 25.

[5]) Р. Правда Ак. 20.

[6]) Ак. 38, Кар. 37, 89, 117.

[7]) Кар. 70.

[8]) Спеціальні розвідки про тивунів і мечників у Мрочек-Дроздовского ИзслЂд. о Р. ПравдЂ, II дод. XI і XV.

[9]) Про тивунів — Іпат. с. 151, пор. 229 і варіанти в т. II с. 147, про посадників — Іпат. с. 407: Ростиславичі, прийшовши з „Руси" (Чернигівщини) в Суздальщину, „роздала бЂста посадничьства рускымъ дЂцькымь, они же многу тяготу людемъ симъ створиша продажами и вирами", — отже судили.

[10]) Вопрошаниє Кириково-Рус. ист. библ.VI с.46.

[11]) Кар. 100,117.

[12]) Ак. 41, 100, пор. Іпат. с. 230, 402.

[13]) Кар. 118.

[14]) Христоматія В. Буданова I с. 23, Мрочекъ-Дроздовскій О древне-русскихъ ябетникахъ (Чтенія московські 1884, I). Слово звязують з норманським embaetti (нїм. Amt з ambt) — уряд, служба.

[15]) „Видока єму (собто покривдженому) не искати", говорить Руська Правда, коли сьвідків не вимагало ся — Ак. 2, Кар. 24.

[16]) Кар. 125.

[17]) Кар. 3, 78, 88.

[18]) Кар. 88.

[19]) Кар. 27, 29, 123.

[20]) Кар. 30.

[21]) Ак. 15, Кар. 30, 32, 33, 36.

[22]) § 21.

[23]) „Оже мучитъ смердъ смерда безъ княжа слова" — Кар. 89, порівняннє сього параґрафа з 135 і з умовою Новгородців з Німцями (§ 4: А оже мужа свяжуть безъ вины, то 12 гривенъ за соромъ старыхъ кунъ) дає розуміти, що тут іде мова про самовільний і неоправданий арешт і всяке насильство взагалі.

[24]) 1. с.

[25]) Іпат. с. 123-5.

[26]) Патерик с. 137.

[27]) Нпр. при сводах: „Поиди на сводъ, гдѢ єси взялъ", „вдай ты мнѢ свой челядинъ, а ты своєго скота ищи при видоцѢ" — Ак. 15, 30; при процесї на підставі заяви холопа: „по сего рѢчи азъ ємлю тя, а не холопъ" — Ак. 15, Кар. 30, 100. Такий же формалїстичний характер мало докладне означеннє числа сьвідків, вимога, щоб їх посьвідчення сходили ся буквально, або такі формальні жадання як нпр., щоб при продажі холопа гроші дано при нїм самім, і т. и.

[28]) Про формалїзм у Руській Правдї див. особливо П. Бєляєва Очерки права и процеса къ эпоху Р. Правди; він справедливо поясняє й причину його.

[29]) Ак. 2, 28, Кар. 24.

[30]) Кар. 88.

[31]) Ак. 9, Кар. 26, 33.

[32]) Кар. 77.

[33]) Кар. 24.

[34]) Кар. 15-17, 100-1.

[35]) § 15-16.

[36]) Поученіє м. Петра — Памятники стар. рус. литературы IV с. 187: „аще который человѢкь позовет ся на поле, придетъ коєму попу да восхощеть причастити ся, а вы єму причастья не давайте” і т. д. Ся частина поучення зовсїм однакова з поученнєм м. Фотия, так що, можливо, маємо тут контамінацію, зроблену якимось пізнїйшим книжником. Див. про се Ґолубінский II с. 119.

[37]) Про се нпр. Буданов Обзор 526, Серґєєвіч Лекціи с. 579-80. Ключевский (Курсъ I с. 282-3) уважає се сьвідомим пропущеннєм в Рус. Правдї, і в поминенню сього несимпатичного духовенству інституту бачить доказ того, що Р. Правда укладала ся в духовних кругах.

[38]) Акад. 9.

[39]) Карамз. 68, 76, 118.

Воєнна орґанїзація — термінольоґія; дружина, вої, воєнна практика, устрій війська, воєнне право, зброя і машини, турнїри.

Орґанїзація воєнних сил в державнім житю давньої Руси відогравала не меньшу ролю нїж в сучасних мілїтарних державах [1]). Основу її становило постійне княже військо, що своєю появою дало й початок сформованню Руської держави. Технїчною назвою його була „дружина” [2]). Се слово має ріжне значіннє: воно значить товаришів, далї — товаришів воєнних, військо взагалї, вкінцї в тїснїйшім значінню — постійне військо на службі князя [3]). Вояки земські, до дружини не приналежні, звали ся „воями”, хоч ся назва в ширшім значінню теж означала військо взагалї всяке [4]). Для помічних полків — чорноклобуцьких, половецьких і т. и. не знаходимо спеціальної назви [5]). Відділ війська звав ся „полком”, хоч се слово теж мало дуже ріжнородні значіння: похід, битва (дати полкъ — дати битву), а також і територію, з котрої збирало ся військо — „їдемо в сильний полк київський”, то значить — в Київщину [6]).

Дружина становила одиноку певну опору князя, бо безпосередно з ним була звязана і від нього залежала. Тому дружинники инакше звуть ся „княжими мужами”. Удержаннє своє вони діставали від князя; на жаль докладнійших відомостий про великість платні ми не знаємо, коли не рахувати сюди вступну статю до Софійської лїтописи (XIII в.), де лїтописець, жалуючи за добрими старими часами каже, що тодї дружинники не казали: „мало ми єсть, княже, двѢсти гривенъ” [7]); але ся цифра 200 гр.- очевидно фабульозна [8]). В дійсности, дружина тільки незначну частину своєї платнї мала грошима, з рештою діставала своє удержанє в натураліях, чи то по княжих дворах, де для того збирали ся в таких великих масах запаси (порівняти пятьсот берковців, себто тисячу метр. сотнарів меду на хуторі Сьвятослава Ольговича), чи то в провінціональних містах, куди в спокійні часи розсилала ся дружина. Старші дружинники, „бояре” сповняли там ріжні адмінїстраційні функції, молодша дружина, инакше дїтські, отроки були їх помічниками, їх штабом. В княжій резиденції дружини в звичайних обставинах бувало не багато, скільки вимагало ся для служби на дворі, для центральної управи, решта-ж собі перебувала „по городамъ далече” [9]) й мобілїзувала ся тільки як заносило ся на війну.

Як багато бувало сеї дружини, на се ми маємо кілька вказівок. Сьвятополк, прибувши з Турова в Київ, рахував свою дружину на 800 [10]); Ізяслав Давидович, взявши дружину у київського Ізяслава і чернигівського Володимира, мав війська 3.000 коний [11]). З того виходить, що значнійші князї мали по кілька сот дружини, до тисячі, рідко більше; меньші-ж князї могли мати яку сотку або кількадесять. Але окрім властивих дружинників військо в поході збільшало ся слугами, „кощеями” [12]), обозною службою, так що властиве число голів могло далеко переходити число дружини. Судячи по всьому, дружина вся була військом кінним.

„Люде”, себто не дружинники, брали участь у княжих походах або як охочі, або обовязково — коли оголошував ся загальний похід. Загальний похід оголошувало віче, а часами, як ми вище здогадували ся — і сам князь. Але князь і без загального походу, коли був у добрих відносинах з землею, міг зібрати скільки хотів охочих. Коли 1147 р. київське віче відмовило походу на Юрия, Ізяслав кликнув охочих, і зібрав їх множество: „Изяславъ же рече

имъ: а то тотъ добръ, кто по мнЂ поидетъ, и то рекъ, съвъкупи множество вои” [13]).

Сї „вої” споряжали ся на війну своїм коштом, хто як міг, як казав Ізяслав Киянам: „хто має коня, ідїть кінні, хто не має — най їдуть човнами (Днїпром, на Чернигів)”, або як вибрали ся в похід Кияни 1151 р.: „пішли і на конях, і піші, велике множество” [14]). Але незасібним воякам давали ся, мабуть, часом конї й зброя і з княжих арсеналів, судячи по епізоду 1068 р., коли Кияни, постановивши йти новим походом на Половців, звернули ся до князя, аби дав їм зброї і коней [15]). В противність дружинї (кінній) сї ”вої” часто виступали в похід пішо [16]).

Полки Чорних Клобуків були важною складовою частиною княжих військ, особливо в Київщині, бо тут сї полки бували дуже значні, рахуючись на тисячі, а може навіть і на десятки тисяч [17]).

Орґанїзація військових операцій під час війни була досить примітивна. Коли військо належало до одного князя, він був, очевидно, головним начальником; коли брали участь кілька самостійних князїв, кождий вів свій полк, заховуючи свої права на нього й роспоряджаючи ся незалежно від иньших князїв. Спільні виступи рішали ся за порозуміннєм князїв-участників; то вже залежало від особистих відносин, особистого авторитету, коли иньші князї добровільно віддавали комусь одному головний провід, бо й старшинство князя само по собі не забезпечало ще йому права роспоряджати полками своїх союзників. Під час нпр. спільного походу на Половців 1187 р. Ярослав чернигівський захотів вернути ся назад, і нїякі умовляння иньших князїв, між ними й його старійшини — Сьвятослава нїчого не осягнули [18]). Сей брак субординації не раз був причиною неудач; згадати хоч би битву на Калцї, де Мстислав галицький роспочав битву на власну руку, не повідомивши иньших князїв, і через те руські полки розбито.

В трудній ситуації відбувала ся воєнна рада — чи самих лише головних проводирів [19]), чи з ширшою участию дружини, що в такім разї часом і рішала ся остаточно справу [20]). Часом земське військо, коли брало участь в поході, підносило свій голос, імпровізувало ся свого рода віче на театрі війни й змушувало князя прийняти свою гадку, а як ultima ratio —

відмовляло йому послуху. Під час походу Ізяслава на Володимирка Чорні Клобуки і Кияне (земське військо) почали радити Ізяславу уступити ся з огляду на великі сили Володимирка, Ізяслав противив ся й намовляв до битви, промовляючи до їх почутя чести: „ліпше, братия, умремо тут, анїж узяти на себе сей сором”, але Кияне таки „стужали” йому, а коли він не послухав, взяли ся тїкати, й змусили князя до повороту [21]).

Звичайно князь сам виходив в похід на чолї свого війська, хиба була се якась другорядна експедиція, або помічний полк — тоді посилав він військо з воєводою. Як ми знаємо вже, се було так прийнято, що присутність князя уважала ся навіть конче потрібною у війську, — бо боярина у війську „не всї слухають ся” [22]). Ярослав галицький тим власне виріжняв ся з поміж князів, що сам звичайно не ходив у походи, і лїтописець в посмертній характеристиці підносить се, що він був славен своїми полками, але, против звичаю, „самъ не ходяшеть полкы своими” [23]).

В поході головне військо ішло разом з обозом — „товары". Важку зброю вояки брали на себе тільки готуючи ся до бою, а иньшим часом її везли на возах або на санях [24]). Вперед, для відомостей про ворога, висилали ся „наворопницї”; также називали ся дрібні відділи, що йшли „на воропь” — зводити зачіпну битву на чолї головного війська. Щоб добути поживи для війська, висилали „в зажитє” „зажитників” (від жито) [25]). Перед битвою ставили військо звичайно трома відділами — середнїй полк, праве крило і лїве крило, окрім того передовий полк, куди ставили котрогось з молодших князів, звістного своєю відвагою; тому се місце уважало ся дуже почестним, і через нього нераз бували між князями суперечки; на переді-ж ставили стрільців. Для зачіпки висилали тих наворопників [26]).

З одної згадки бачимо, що на Україні уживали уже в сїм часї т. зв. табор, то значить оборонну лїнію, чи укріпленнє з обозних возів, при обороні [27]). Сей спосіб широко звістний у азійських орд (Гунів, Угрів, Половців) і очевидно, дуже рано мусів бути перейнятий нашими предками, а потім широкого розвою, популярности й значіння дійшов в тактиці козацькій, коли маємо й близші відомости про нього.

Міста брали або приступом- „копієм”, „на щит”, або облогою. Коли місто взято було приступом, уважали все дозволеним супроти його людности —

пограбувати, побити, взяти в неволю. Літописець вкладає в уста звістного Ігоря Сьвятославича таку опись взятя на щит міста (взятого нимже): „тоді не мало біди прийняли безневинні християни: батька відлучали від дітей, брата від брата, друга від друга свого, жінок від своїх чоловіків, доньок від матерей їх, товаришку від товаришки, неволя і туга все покрила, живі завидували мерцям, а мерці тїшили ся, що вони наче мученики очистили огнем своє житє; старих забирали, молодим задавали нелюдські рани, мужів били й ростинали, жінок знечещували" [28]), З рештою звістні описи київських катастроф можуть ілюструвати се воєнне „право", що зовсїм не визначало ся людськістю і у нас на Руси. Що правда, стрічаємо проби ограничити його. Так Галицька лїтопись згадує про умову галицько-волинських князїв з польськими, що мали з собою безконечні пограничні війни, — „не воєвати (себто не брати в неволю) Ляхомъ рускоє челяди, ни Руси лядської" [29]), але се була тільки часткова умова. Характеристична назва для невільників — „колодники", показує, що їх забивали в колодки, аби не тїкали — так само як арештантів.

Загально принятою була нетикальність посла [30]). Також княжі особи, як я згадував, були, скільки можна судити, нетикальними в війнах; але майно княже і боярське не було забезпечене від конфіскат і грабовання: навпаки, то була найперша добича в війнї- захопити й заграбити князївське та боярське майно; навіть родини княжі брали в неволю, і потім треба було їх викупляти [31]). Заходи коло добичи взагалї були центром тодїшнїх війн, і на неї звертали особливу увагу, вибираючи такі місцевости, де можна більше дістати добичи [32]).

Давню руську зброю описано вже попереду [33]). В сїм часї важну ролю грають воєнні корогви — „стяги" князїв. По них вояки пізнають своїх (лїтопись описує таку пригоду, як військо піднесло здобутий ворожий стяг, і помилені тим вояки з ворожого війська йшли до нього, і попадали в неволю [34]). По стягах оріентують ся в ходї битви — поки стяг стоїть „добре", значить військо держить ся; „понизити свої стяги" значить признати свою неудачу; кинути стяги — значить відступити від князя; так Кияне змовляють ся серед битви кинути свої стяги й перейти на сторону Ізяслава [35]).

З кінцем сього періоду починають стрічати ся в наших джерелах відомости про машини уживані при облозї й обороні міст. Звістки про них ми маємо тільки від XIII столїтя, й супроти сього можна думати, що вони в попереднїх столїтях не мали більшого росповсюднення. Сї машини звуть ся таранами, пороками, самострілами, пращами (инакше — сосуды ратныє и градныє). Тараном і пороком (від прати — бити) звала ся, очевидно, та сама машина — вона кидала каміннє й уживала ся однаково і для оборони і для облоги міст. В оповіданню про облогу Чернигова Данилом лїтопись описує таран, що кидав каміннє на „півтора перестріли", а каміннє було таке велике, „що мусїли чотири кріпкі мужі підіймати". Здаєть ся, иньші машини кидали стріли; описуючи „утвержениє" Холма, лїтописець каже, що він мав приладжені „порокы и самострѢли". При облозї міст сї машини привозили з собою або ладили на місцї [36]). Всї звістки про них ідуть з Галичини, але се не багато значить: з иньших українських земель в сих часах ми взагалї не маємо докладнїйших оповідань.

Так само тільки з Галичини йдуть звістки про рицарські турнїри — „игры": Василько робить таку „игру" з якимось угорським бояриром, „обнажившю мѢчь свой играя на слугу королева, иному (оному?) похватавши щитъ играющи". Під мурами Ярослава Ростислав робить „игру" з Угрином Воршем, на конях, „и сразивъшу ся єму со Воршемь и паде ся подъ нимъ конь, и вырази собѢ плече" [37]). В сих турнирах з значною правдоподібністю можна бачити західнїй вплив.

Примітки

[1]) Тексти з лїтописей про військовість зібрані у Поґодіна ИзслѢдованія VII с. 234 і далї, спеціяльні роздїли у Сєрґєєвіча Лекціи и изслѢдованія (не багато) і В.-Буданова Обзоръ ист. рус. права (зовсїм мало); розвідки давнїйші: Устряловъ Русское войско до Петра В. (Библіотека для чтенія 1856, VI), Исторія военнаго искусства въ Россіи оть начала Руси до царств. АлексѢя Мих. (Военный Журналъ 1856, I-IV), Лохвицкій О плѢнныхъ по древне русскому праву, 1855. Ще Никитскій — Военный быть В. Новгорода (Р. Стар. 1870, III); Гудимъ-Левковичъ Очеркъ историческаго розвитія

вооруженныхъ силъ Россіи (Военн. Сборникъ 187. I-III); Русская военная сила — очеркъ развитая выдающихся военныхъ событій въ Россіи, Мва, 1888-1892.

2) Принотую нову гіпотезу Ю. Кулаковского (див. в Чтеніях київських т. XV), що се слово може походити від візантийського δρούγγος, drungos, воєнний відділ (против давнїйших виводів сього слова, що виводили його, противно, з славянського; дружина). Гіпотеза, розумієть ся, мало правдоподібна супроти широкого росповсюднення в Словянщинї слів: друг, дружба, з котрими вяжеть ся наше: дружина.

3) В сїм останнїм значінню слово уживаєте ся так часто, що нема потреби наводити приклади, в значінню „товариші" слово се ужито нпр. в Іпат. с. 120 ряд. 19 (в історії повстання 1068 р.), 207 ряд. 13; в значінню війська взагалї нпр. с. 106 р. 3: „исполчи дружину, и постави Варягы посредѢ, а на правѢй странѢ Кыяны, а на лѢвемь крылѢ Новгородци".

4) Нпр. Іпат. с. 92: „се дружина у тебе отня и вои", також с. 108 ряд. 17; в ширшім значінню нпр. с. 152: „мало имаши вой, онъ же рече имъ: имѢю отрокь своихъ 8 сотъ".

5) Як не числити „поганыхъ".

6) Іпат. с. 287.

7) Полное собр. лѢтоп. V с. 87.

8) Серіозно бере її проф. Ключевский, пробуючи пояснити упадком курса гривни (Боярская дума с. 102, пор. Курсъ рус. ист. I с. 236-7).

9) Іпат. с. 358, пор. 350: брать ти Святославъ боленъ, а сыновець оть него шелъ Новугороду, а дружино свою пустилъ отъ себе прочь.

10) Іпат. с. 152 (имѢю отрокъ своихъ 8 сотъ).

11) Ibid., с. 238.

12) СѢдельники и кощѢђ — Іпат. с. 369, 370, 376. Значіннє слова не ясне

(перекладають: отрок, раб, див. словар Срезневского sub voce); найправдоподібнійше здаєть ся минї, що так звали ся слуги турецького племени — Чорноклобуки, Половцї і т. и.

[13]) Іпат. с. 243.

[14]) Іпат. с. 246, 300; порівняти ще слова Киян по переяславській битві, що у них і зброї нема — ib. с. 268.

[15]) Іпат. с. 120.

[16]) Іпат. с. 526 і особливо 529: собравше смерды многы пьшьцѢ.

[17]) Див. про се т. II с. 548.

[18]) Іпат. с. 440.

[19]) Нпр. Іпат. с. 510.

[20]) Нпр. с. 284, 286.

[21]) Іпат. с. 279, пор. с. 153.

[22]) Іпат. с. 295.

[23]) Іпат. с. 442.

[24]) Лавр. с. 240: срѢтоша ны внезапу половечьскыѢ князи и хотѢхомь с ними ради бити ся, но оружьє бяхомъ услали напередъ на повозѢхъ.

[25]) Іпат. с. 369, 429. „На воропь” в битві — 178, 334, 335 і т. и. Зажитиє — Іпат. с. 338, 343.

[26]) Типовий росклад війська, нпр. Іпат. с. 431: „изрядиша полковъ 6: Игоревъ полкъ середѢ, а по праву брата єго Всеволожь, а по лѢву Святославль сыновця єго, напередѢ єму єго синъ ВолодимѢрь и другий полкъ — Ярославль, иже бояху с Ольстиномъ КоуєвѢ, а третий полкъ напереди же стрѢльци, иже бяху отъ всихъ князей выведени”. Термін крило див. нпр. с. 106. Судячи по с. 452 (а стрѢлци своя молодыя пусти к нимъ), можна думати, що стрільцями їздила молодїж. Суперечку про те, хто буде їздити в передовім полку, див. Іпат. с. 439.

[27]) Див. т. II с. 242, там і лїтература. Проф. Антонович хибно думав, що „табор” Українцї перейняли від чеських таборитів в XV в. — Монографіи I с. 263.

[28]) Іпат. с. 435.

[29]) Іпат. с. 505, пор. с. 582: „законъ же бяше в Ляхохъ таковъ — челяди нѢ имати ни бити, но лупяхуть” (грабували тільки). Що до практики — пор. Іпат. с. 586.

[30]) Іпат. с. 481.

[31]) Ярослав Ізяславич каже Киянам: „промышляйте, чимъ выкупати княгиню и дѢтя”, Іпат. с. 393.

[32]) В поході на литовські землї князї міркують: „оже пойдемь к Новугородьку, а тамо уже Татарове извоєвали все, поидемь кде к цѢлому мѢсту, и тако здумавше поидоша к Городку”. — Іпат. с. 579.

[33]) Т. I с. 166.

[34]) Іпат. с. 214.

[35]) Іпат. с. 153, 230-2, 512,Слово о полку Іг. XI.

[36]) Іпат. с. 515, 524, 532, 563, пор. 519, 558.

[37]) Іпат. с. 508,532. Декотрі (нпр. Буданов Обзоръ с. 66, Дашкевич в спеціальній, небогатій одначе змістом статї Рыцарство на Руси — въ жизни

и поэзіи, київські Чтенія т. XV і XVI с. 139) добачають перенесеннє на Волинь західнїх рицарських звичаїв також в оповіданню Іпат. с. 270, що Болєслав під час свого побуту на Волини з Ізяславом Мстиславичом в Луцьку „пасаше сыны боярскы мечемь многы”, себто надавав їм рицарську гідність, але тут непевно, чи йде мова про „синів боярських” руських чи польських; про польських можна думати скорше як про руських.

Фінанси — доходи, дань, полюдє, натуральні роботи й обовязки, оплати спеціальні, княже господарство; видатки.

В орґанїзації фінансів в староруських князївствах, як звичайно в таких формах державних орґанїзацій, державний скарб і приватна каса князя не відріжняли ся: і державні і приватні доходи однаково йшли до рук князя, і він однаково роспоряджав ними, видаючи з них гроші без ріжниці на державні потреби й на свої особисті [1]).

Державні доходи складали ся головно з податків (безпосереднїх і посереднїх) і побічних оплат; державних маєтностий, коли не рахувати княжих дворів з їх приналежностями, і натуральних реґалїй, у нас не було, принаймнї не звістно [2]). Що до податків, то тут стрічаємо деякі неясности. Так нпр. слово дань має часом ширше значіннє, обіймаючи ріжні — посередні й безпосередні податки [3]). Особливо се ясно з устави смоленської катедри, де поруч загального означення дани з иньших округів, в деяких ся дань, очевидно, роскладаєть ся на свої складові частини: полюдє, перевіз, торгове, корчмита [4]). Але воно має й спеціальне, тїснїйше значіннє, означаючи загальний податок. Ми знаємо, що в період сформовання держави племена платили ”дань” загальну, від господарства (від „дима” або від ”рала”), грошима або натуралїями: по чорній куниці від Деревлян, по шелягу від рала від Вятичів [5]). Сї звістки лїтописця опирають ся, правдоподібно, на споминах і практиці другої половини X і початків XI в., і вони потверджують ся пізнїйшою практикою — XIV-XV, навіть XVI в. [6]). Ми бачимо й тоді загальну дань, розложену на тодїшні господарські одиниці (що були часом більшими комплєксами господарств), під назвою дани, подимщини, посощини, плачену або медом (тому „дань” означає часом спеціально медову дань), або шкірами чи ріжними продуктами

господарства [7]), чи вкінці грошима. Більше меньше в тих формах можна собі представляти сей загальний податок і в XI-XIII в. (з сих віків не маємо докладнійших відомостей про нього з України).

Другим видом податку було „полюдє”, що істнувало мабуть теж скрізь, хиба окрім Полянської землї, та й то ледво. Воно означало з початку обовязок годувати князя з дружиною при його обїздах земель, але пізнїйше перейшло на певну більше або меньше постійну данину чи платню, що не виключала одначе певних дарів і натуральних данин, даваних при переїздї князя і обїздах княжих урядників. Так у Смоленській землї XII в. полюдє платили постійно певною грошевою сумою [8]); в такім видї постійної грошевої чи натуральної данини полюдє знаємо в українських землях місцями ще в XV-XVI в. [9]). З другого боку задержують ся ті дари (часом маємо їх виразно поруч постійної плати полюдя) в ріжних продуктах на приїзд власти — під характеристичними назвами „поклону”, „почести”, „стану”, в видї певних штук худоби (болкуновщина, поволовщина, яловиця стаційна) і ріжної иньшої поживи. Ся практика другим кінцем вяжеть ся з обовязком людности удержувати ріжних княжих аґентів, з їх кіньми і слугами, коли вони з'їздили на територію громади, як її бачимо з такси вирників, городників, мостників в Руській Правдї [10]). Окрім того істнували, може й не скрізь, а в певних місцевостях такі обовязкові спеціальні податки, як нпр. волинське „ловчеє”, що платило ся, очевидно, на удержаннє княжих ловчих, натуралїями з сіл, грошима з городів [11]).

Термiни-ж „урок” і „оброк”, що стрічаємо в лїтописи [12]), не означають спеціальних податків, а тільки певну, умовлену суму.

Вся людність мусїла брати участь в будові „города”, мостів, гребель, доріг. Се не підлягає сумнїву, хоч з сих часів маємо тільки такси мостникам і городникам, себто означеннє, скільки мають платити люде княжому городнику і мостнику, що доглядали будови, та давати на удержаннє його. Очевидно, що коли люде мусїли се давати, то мусїли також достачити і будовляного матеріала і робітника (або власноручно взяти участь в роботї). Дуже можливо, що вже в сї часи, як пізнїйше на Українї(в XVI в.), певні громади мали розложені між собою певні частини укріплень, мостів і т. и.: така громада мала будувати таку „городню” (частину укріплення), иньша —

иньшу [13]); такий порядок бачимо ми в старій новгородській уставі про будову мостів і уличних хідників (що зачисляєть ся деякими до Ярославових часів) [14]), і зовсїм правдоподібно, що він практикував ся й на тодїшнїй Україні.

Городники по таксї мали поберати від городнї по кунї й по ногатї, мостники — від 10 локтів мосту нового по ногатї, а від поправлювання старого — по кунї від городнї, окрім того мали удержаннє від громади. Як переводила ся будова нових замків, описує Волинська лїтопись [15]): князь Володимир; задумавши поставити замок на північній границї, і більше меньше призначивши для сього певну місцевість, посилає свого городника — „мужа хытра именемь Алексу, иже бяше при отцѢ єго многи городы рубя”, на ґрунт, разом з місцевими людьми (с тозѢмьци) вибрати близше місце. Олекса, вибравши місце, доносить князю, і той виїздить з своїм двором на місце, і „улюбивши його”, „отереби”- вирубав лїс, „и потомъ сруби городъ”. „Срублено” його, правдоподібно знов таки силами тих „тозѢмець”, але може й не без участи робітників, постачених князем. Обовязок людности „рубити город” об'ясняє нам і заяви Ятвягів Данилови, при своїй покорі: „работѢ быти єму и городы рубити в землѢ своєй” [16]).

Згадуєть ся раз „повоз” [17]), але неясно, чи був се обовязок перевозити людей і предмети для урядової потреби (як звичайно приймають), чи тільки — відвозити свою дань в певне місце (в противність дани даваній при полюдї на місцї).

Нарештї, судячи з пізнїйшого, уже в сих часах могли появити ся практики притягання селянської людности до сїльських робіт на сусїднїх княжих дворах (пізнїйший характеристичний термін: „пригон”), розумієть ся лише в формах легких, як кількаденна толока — робота на княжім хлїбі, з частованнєм робітників, або обовязок взяти участь в кошенню сїна, й т. и. [18]).

З спеціальних оплат маємо близші відомости про судові. Князь дістав при убийствах вири, дуже великі: 40 гривен, себ то до 20 фунтів серебра [19]) за голову звичайного свобідного, і 80 гривен за голову „княжого мужа”, а при иньших карних справах „продажі” — грошеві кари. Значна частина сих кар ішла княжим аґентам, решта князю; так знаємо, що вирник, збираючи вири,

діставав з 80 гривен собі 16 гривен, 10 кун і 12 білок, значить коло 20%· Окрім того платили ся ріжні оплати судовим урядникам — мечникам при ордаліях, „метальнику” (писарю) і самому вирнику при виплаті вири. Судові оплати взагалї були дуже високі. В Київщині 1093 р. скаржили ся, що земля „збіднїла від ратей і продаж”. Безперечно сї судові оплати давали князям значний дохід.

Мито зберало ся на торгах, правдоподібно взагалї при купнї-продажі, що вимагала присутности митника (або сьвідків) [20]) і на торговельних шляхах та мостах: митник сидить на зводнім мостї в Білгородї, збераючи оплати при переїздї через нього; мито зберають в с. Городлї на мостї або на перевозї через Буг. Грамота Андрія Юриєвича з 1320 р. чужоземним купцям (торунським і краківським) знижає давнїйшу оплату трех грошей, що брали ся в Володимирі від кождої худобини (коня чи вола), до одного гроша і забороняє митникам брати від купців які небудь тканини і взагалї товари [21]).

Доходи з корчом — „корчмита”, себто від продажі меду, звістні в Смоленщинї XII в. [22]), і нема нїчого неправдоподібного, що вони були тодї й на Українї.

Осібною катеґорією княжих доходів, дуже важною в воєвничі часи X-XI в., меньш значною в пізнїйших часах (окрім таких земель, як Волинь і Галичина, що вели часту пограничну війну), була воєнна добича і воєннї контрибуції. Війна часто переходила в лови за добичею, як ми бачили; вона дїлила ся між князем і дружиною, і князю діставала ся львина пайка.

Приватний характер мали доходи князя з його маєтностей — хуторів, стад. Сї маєтности були приватною власністю князїв, що самі розробляли ґрунти або купували готові села; тож вони роспоряджали ними і передавали в спадщину незалежно від своїх волостей. Тому трапляло ся князям мати такі ґрунти і в чужих волостях. Так Ярополк Ізяславич, кн. волинський і туровський, окрім „волостей” — більших маєтностей в своїм князївстві, мав іще села в околиці Київа, й всї свої маєтности віддав Печерському монастирю. Його донька, вдова по Глїбу минському, князю без князївства, мала пять сел і їх по смерти віддала на тойже монастир. Володимир Василькович, передаючи своє князївство Мстиславу Даниловичу, а місто Кобринь своїй жінцї, осібно роспоряджає „своїми селами”: три дає княгинї,

а четверте — що він „купив від Ходорка за 50 гривен кун, 5 локтів скорлата та дощаті броні”, дає монастирю св. Апостолів [23]).

В сих маєтностях вело ся господарство на широку міру; з ним знайомить нас оповіданнє літописи про села чернигівських князів, пограбовані під час війни 1146 р.: на р. Рахні в стадах Ігоря і Сьвятослава було 3.000 кобил стадних і 1.000 коней, в однім Ігоревім „сельці” на гумні було 900 стогів збіжа, на иньшім — Сьвятославовім дворі було в пивницях 500 берковців (тисяча метр. сотнарів) меду і 80 корчаг (посудин) вина [24]).

Осібну катеґорію доходів в княжім господарстві давали лови — їм залюбки віддавали ся князї, але вони окрім потїхи давали й більш реальні користи — мясо і шкіри; Данило нпр. забивши з своїми отроками шість вепрів в холмських лїсах, „вдасть мяса воємь на путь” — воякам, що йшли в похід на Татар [25]).

Зібрані з сих джерел доходи видавали ся передовсїм на удержаннє княжого двора і дружини, далї на утриманнє аґентів княжої управи, на підмогу церкві. Двір і дружина поїдали найбільше, бо урядники діставали певні доходи з своїх урядів безпосередно, або з тих доходів, які зберали на князя. Зберегати надвишки, заощаджувати з своїх доходів — се не уважало ся для князя добрим тоном і стягало на нього недобру славу [26]). На погляд дружинних кругів, серед котрих обертав ся князь від дитинства і до смерти, добрий князь повинен ділити свої богацтва з дружиною, бо її він завдячував їх. Слова вложені в уста Володимира: „сріблом і золотом не здобуду дружини, а з дружиною здобуду срібло і золото” — були виразом тих поглядів, які дружина все піддавала князям. З росповсюдненнєм християнства з'явила ся й друга дезідерата, з боку духовенства: князь повинен уживати свої богацтва також в поміч церкви.

Під впливом того уставляєть ся звичайна, клясична похвальна характеристика для князя в наших лїтописях: „имѢния не щадяшеть и не сбирашеть злата ни сребра, но даяше дружинѢ своєй, овоже правяше души своєй”, себ то — на церкви й духовенство, але також і на „убогих” [27]).

Примітки

[1]) Про орґанїзацію фінансів Обзор Буданова с. 89 і далї, СергЂевичъ Лекціи с. 325, спеціальні розвідки тільки старі: Гагемейстеръ — Розысканіе о финансахъ древней Россіи, 1830; Толстой Исторія финансовыхъ учрежденій древней Россіи, 1848; Кури О прямыхъ налогахъ въ древней Руси (Сборникъ Мейера, 1855).

[2]) Останнїми часами порушив справу державних маєтностий в давнїй Руси Серґєєвіч у своїх Древностях русскаго землевладЂнія, що увійшла: потім в Древ. русскаго права, III. По анальоґії з Новгородом він припускає і в иньших землях, в перед-татарські часи істнованнє таких маєтностей (Древности с. 22). Але власне на сїй точцї нема нїякої підстави для анальоґії їх з Новгородом.

[3]) Див. про се Серґєєвіч 1. с., с. 185 і далї.

[4]) Нпр. м. Копись — Хрестоматія Буданова I 244.

[5]) Іпат. с. 13-14, пор. 11 (хозарська дань), 37 (ради даємъ и медомъ и скорою), 56 (радимицька дань).

[6]) Див. в т. V, особливо с. 131-2 (резюме).

[7]) Дань шкірами — куницями, білками, місцями заціліла на Українї ще в XV-XVI вв. (див. тамже).

[8]) Устава смоленської катедри — в Хрестоматії Буданова I с. 244. Таке грошеве полюдє значить мабуть і „полюдіє державноє” Мстиславової грамоти (тамже с. 116).

[9]) Див. т. V с. 121 і далї

[10]) Ак. 42, Карамз. 7, 85, 108, 109.

[11]) Іпат. с. 613.

[12]) Іпат. с. 38, 89, загальне значіннє сих термінів ясно нпр. з Р. Правди, Кар.

39.

[13]) Див. про се мою розвідку Южнорусскіе господарскіе замки в пол. XVI в.

[14]) Карамз. 134.

[15]) Іпат. с. 578.

[16]) Іпат. с. 553.

[17]) Іпат. с. 56, про Радимичів XI в.

[18]) Див. в т. V с. 133.

[19]) Див. низше про монетну систему.

[20]) Р. Правда Кар. 33, 36, і в церковній уставі Володимира (не торгу десятую недѢлю).

[21]) Див. прим. 11.

[22]) Див. вище с. 255.

[23]) Іпат. с. 338, 595.

[24]) Іпат. с. 235-7, княжі села і стада — іще Іпат. с. 374, Воскр. I с. 71 (село Шоломниця Мстиславової жінки). Берковець == 10 пудів == 200 кільо; корчага — міра (μέτρον), горнець (κεράμιον).

[25]) Іпат. с. 550.

[26]) Нпр. Іпат. с. 139.

[27]) Іпат. с. 414,476,471, також 105, 117,373.

Церковна орґанїзація — відносини руської церкви до патріарха й

цїсаря; факти самостійного ставлення митрополитів: епізод з Іларіоном, поставленнє Клима Смолятича, дальша історія сього інцидента; поставленнє м. Кирила. Справа місцевих митрополій: митрополія переяславська, проєкт володимирсько-суздальської митрополії, заснованнє галицької митрополії, її дальша історія і знесеннє; митрополія литовська.

Черга приходить на церковну орґанїзацію [1]).

З церковного погляду землї Руської держави складали з себе з невеликими виїмками увесь сей час одну митрополїю — „руську", що стояла весь сей час в залежности від константинопольського патріарха і входила в число його митрополій. Невважаючи на те, що ся митрополія своєю територією далеко перевисшала територію цїлого патріархата, її єрархичне становище було зовсїм не високе: вона займала в рядї царгородських митрополій з початку шістьдесяте місце, пізнїйше (в XII-XIV в.) сімдесять перше або сімдесять друге [2]), і стояла в як найтїснїйшій залежности від патріарха. Патріарх сам, без порозуміння з руськими князями, виберав кандидатів, звичайно Греків або инакших, в кождім разї зовсїм згречених Візантийцїв, сьвятив і посилав їх на Русь, без всяких попереднїх зносин з руським правительством і епископами.

Цїкаво, що з сею практикою була злучена у Греків гадка, що й візантийський імператор, наслїдком церковної залежности руської церкви від Царгорода, має певні права зверхности над Русию, як протектор константинопольського патріарха: сей погляд звістний нам так як вийшов на верх уже пізнїйше, в XIV в., коли московські князї заходили ся коло того, аби придбати руській (чи то московській тодї) митрополії більшу самостійність. Тодї (1393) царгородський патріарх поясняв московському князю з поводу його заборони поминати візантийського цїсаря в церквах, що цїсар — царь і самодержець (αὐτοκράτωρ) Ромеїв і всїх християн, та що „не можна мати церкву і не признавати над собою власти царя (візантийського), бо царська власть і церков мають богато спільного, так що їх не можна роздїлити" [3]). Що правда, реальних проявів сих грецьких поглядів з наших часів і наших країв ми не знаємо, тож нотуємо їх тільки як цїкаві з теоретичного погляду.

Не знати, чи ся абсолютна залежність руської церкви від царгородського

патріарха, противна і канонїчному праву (бо в нїм митрополита мають виберати епископи його округа, а патріарх тільки сьвятить його), — будили якесь незадоволеннє в давнїй Руси. Що правда, нам відомо кілька фактів, коли руські князї відступали від принятої практики в ставленню митрополитів, казали ставити їх у Київі, але обставини і подробиції сих фактів так мало відомі, що й не можемо сказати, чи виявляло ся тут змаганнє до заміни сеї практики иньшою, для Русинів більш вигідною, чи се були тільки спорадичні факти, викликані спеціальними, може й особистими обставинами.

Перший факт став ся за Ярослава. Як оповідає найдавнїйша лїтопись, він 1051 р. „поставив митрополитом для Руси — для св. Софії (нової катедри) Іларіона, зібравши (для поставлення) епископів”. Близших подробиць лїтопись не дає нїяких, окрім тільки того, що сей Іларіон був перед тим сьвящеником двірської церкви св. Апостолів (на Берестовім), та що він мав славу побожности й учености — „мужь благъ, и книженъ, и постник”. Дійсно, Іларіон як правдоподібний автор славного „Слова о законѢ и благодати” має й нинї славу першорядного богослова й письменника. Судячи по тому, що Ярослав не тільки вибрав від себе кандидата, але й казав його посьвятити в Київі собору епископів, виходить, що поставлено його без всякого порозуміння з царгородським патріархом.

Яка була тому причина, не знати. Полїтичні поводи припускати трудно, бо конфлїкт з Візантиєю 1043 р., по словам тоїж лїтописи, був закінчений угодою по кількох роках, десь 1046 р. Зістають ся можливими иньші здогади: або що Ярослав, як то часто приймають [4]), хотїв незалежности від царгородського патріархату і сим посьвященнєм Іларіона робив тому початок, або — що йому конче хотїло ся бачити митрополитом сього Іларіона, котрого міг близько знати й його визначні здібности високо цїнити, а що не надіяв ся осягнути його посьвящення від царгородського патріарха (міг навіть робити наперед старання у патріарха, але мати неудачу), то й казав його посьвятити в Київі. А що се був останнїй митрополит, поставлений за Ярослава, і ми дальшої церковної полїтики Ярослава не знаємо, тож і не можемо розвязати сеї ділєми.

То тільки можемо сказати, що се поставленнє Іларіона не зробило на Руси нїякої сензації, не лишило нїякої традиції в княжих і духовних кругах, так що коли сто лїт пізнїйше Ізяслав Мстиславич задумав поставити

митрополита подібним способом як Ярослав, нїхто не згадував про той прецедент, і епископи шукали оправдань такого поставлення в візантийській практиці. Князї-наступники Ярослава не піддержали його почину, й митрополити далї присилали ся з Царгорода, так що коли й можливо ще припустити якісь змагання до церковної автономії у Ярослава, то зовсїм неможливо сього зробити з тодїшнїми князївськими кругами взагалї. В Візантиї, коли ся справа викликала яке напруженнє, то слїдом було воно полагоджене, бо як раз десь по тому Ярослав оженив свого сина Всеволода з візантийською принцесою; се теж не промовляє за великим принціпіальним значіннєм поставлення Іларіона.

Анальоґічний факт повторив ся, як я сказав, аж сто лїт пізнїйше, за Ізяслава Мстиславича. Ставши київським князем, він застав митрополичий престіл порожнїм: попереднїй митрополит Михаіл 1145 р. поїхав до Царгороду, обовязавши епископів, що вони не будуть правити служби в катедрі св. Софії без митрополита. Ся остання подробиця показує, що виїзд митрополита не був припадковим, що се була певного рода демонстрація супроти князів, чи властиво — київського Всеволода, а те „рукописаніє” епископам, як його називає лїтопись — родом інтердикта, наложеного перед виїздом [5]). Пісдя того м. Михаіл з Царгорода не вертав ся [6]), і нового митрополита не прислано, — чи то для пресії на київських князїв, чи то через замішання в самім царгородськім патріархаті (1146 р. вмер патріарх Михаіл, його наступника скинено по короткім часї, й майже цїлий 1147 р. патріарший престіл був порожнїм).

В таких обставинах Ізяслав Мстиславич, наступник Всеволода, задумав поставити митрополита в Київі, без патріарха. Здаєть ся, сю гадку піддав йому чернигівський епископ Онуфрий, доводячи, що собор епископів має право поставити митрополита. Се й було справедливо, тільки що посьвятити митрополита по канонїчній практицї епископи не могли самі. Власне такий закид піднесли проти сього деякі епископи, як смоленський Мануіл, Грек, і Нїфонт новгородський, правдоподібно — Русин (печерський монах), але добре обзнайомлений з візантийською церковною практикою [7]). Онуфрий супроти того пошукав формального оправдання в візантийській практицї: він доводив, що коли в Царгородї патріархів благословлять рукою св. Івана, так вони можуть поблагословити митрополита головою папи Климента [8]). Його доводи знайшли собі

прихильника в Ізяславі (зрештою він міг бути навіть ініціатором гадки — поставити митрополита самим, коли з Царгорода не дають), і до них прилучили ся деякі епископи з земель самого Ізяслава. Знайшло ся їх шість, і вони собором посьвятили митрополитом (27/VII 1147) Клима (Климента) Смолятича, монаха Зарубського монастиря (в Київщині), що мав славу як „книжникъ и философь, такъ якоже в Руской земли не бяшеть” [9]).

Але сим справа не закінчила ся. Епископи-противники не признали митрополитом Климента, доки він не дістане благословенства царгородського патріарха. Особливо енерґічно аґітував против нього новгородський епископ Ніфонт, невважаючи на репресії зі сторони кн. Ізяслава, що якийсь час навіть тримав його в арешті [10]). Новгород стояв тоді в сфері політичного впливу Ізяслава. За те Ніфонт знайшов прихильників в иньших князях, не тільки в ворогах Ізяслава як Сьвятослав Ольгович та Юрий [11]), але і в його браті й вірнім союзнику Ростиславі смоленськім: вірний прихильник всяких осьвячених часом традицій (а може до того й піддаючи ся впливу свого епископа Грека Мануіла), він теж став в рядах противників доконаного Ізяславом розриву з царгородським престолом.

Таким чином і се поколіннє князів не мало ніяких змагань до церковної автономії. Противники Климента повторяли закид Ніфонта, що Климент не має благословенства патріарха [12]), але з дальшого видко, що вони так само не мали серця й до того, аби виборoти практику, щоб митрополит виберав ся в Київі і тільки сьвятив його патріарх. Зрештою не знати, чи й у самого Ізяслава був плян — перевести такий порядок, і чи не було посьвященнє Клима в самих його очах виїмковим фактом, викликаним обставинами: до нового поставлення митрополита Ізяслав не дожив.

Супроти такої неохоти князів і деяких епископів становище Климента на митрополичім столї мусїло бути дуже хистке: йому приходило ся забирати ся з Київа всякий раз, коли його протектор Ізяслав не міг устояти ся на київськім столї [13]), і він в таких разах перебував, мабуть, разом з Ізяславом на Волини. Коли по смерти Ізяслава Юрий засїв міцнїйше в Київі, з Царгорода прислано нового митрополита Константина, не знати — чи на бажаннє Юрия, чи з ініціативи самого патріарха; політичний союз, що був між царгородським правительством і Юриєм, улекшував се зближеннє в

церковних справах. Десь літом 1158 р. сей Константин приїхав у Київ, і Юрий з епископами-противниками Климента стріли його з честию. На Ізяслава, а очевидно й Климента виголошено клятву, вчинки і „ставлення" Климента — посьвящення в церковні степени, признані неважними: потім, коли поставлені ним сьвященики й дияконі подали митрополиту якесь „рукописаннє на Клима", їм вернено їх достоінства [14]).

Але інцидент тим не був вичерпаний. Справа Климента знову вийшла на гору, коли Київ опинив ся в руках Ізяславового сина Мстислава. Коли Мстислав післав до Ростислава — кликати на київський стіл, той між иньшими зажадав, аби йому не накидали Клима; ми можемо догадувати ся, що вже в перший прихід Ростислава до Київа, зараз по смерти Ізяслава, через Клима була вже у нього суперечка з Мстиславом. З другого боку Мстислав заявив, що він не годить ся на те, щоб митрополитом зістав ся Константин — бо він кинув анатему на його батька. Вийшла з того сильна суперечка — „рЂчи продолживши ся и пребывши крЂпцЂ межи ими", і нарешті стало на компромісі: віддалити і Клима і Константина та спровадити нового митрополита з Царгорода [15]). Таким чином і Мстислав не піддержав зробленого його батьком почину — виберати митрополита собором епископів.

Митрополит Константин з Київа перейшов у Чернигів, коли Київ опанував Мстислав, і тут умер за кілька місяців, здивувавши всіх своїм незвичайним роспорядженнєм: казав по смерти його не ховати, а кинути псам, що й зроблено було [16]). Пізнійші джерела [17]) оповідають про ріжні знамения, які стали ся в Київі по його смерти — на погрозу його гонителям; можливо, що тут зістало ся дещо відгомоном сучасного враження його смерти. Але вона улекшила сповненнє уложеного Ростиславом і Мстиславом компромісу: Ростислав вислав в Царгород послів по нового митрополита, і на другий рік приїхав з Царгорода м. Теодор [18]).

Сей новий митрополит теж скоро вмер [19]). Ростислав, що за кілька років свого побуту в Київі міг близше пізнати незвичайні чесноти Клима, задумав добути для нього благословенство патріарха і таким чином регабілітувати його становище, і вислав у сїй справі свого посла до імператора. Але, правдоподібно, в Царгороді не бажали творити собі такого прецедента, акцептуючи вибір Клима. Поки Ростиславів посол їздив, з Царгорода

приїхав новий митрополит Іван. Ростислав не прийняв його й сказав вертати ся. Але в Олешу Іван стрів ся з послом імператора, що той вислав у відповідь на посольство Ростислава, разом з його послом. На жаль в літописи в сїм місцї пропуск, і ми не знаємо змісту імператорського посольства [20]), видко тільки, що імператор умовляв Ростислава прийняти нового митрополита. Для лїпшого переконання він прислав йому дорогі дарунки „оксамиты и паволокы и вся узорочья" і Ростислав згодив ся. Тим інцидент був вичерпаний. Клим не вернув ся на київську митрополію, і давня практика присилання митрополита з Царгорода без всякого порозуміння з руськими князями вернула ся знову. Я докладнїйше спинив ся коло сього епізоду, бо він, не кажучи за інтересні детайлї, показує виразно, що в сих часах на Руси у загалу не було ще змагань до якоїсь більшої самостійности в церковних справах.

Новий інцидент в тім родї мав місце уже по татарськім походї. Під час походу Бату митрополитом був Грек Йосиф з Нїкеї, що прибув саме перед походом (1237) [21]). По тім нїчого про нього не чути, не знати чи загинув він, чи може настрашивши ся вернув в Грецію. Катедра якийсь час мусїла бути порожня. До сього часу привязують звістку Галицької лїтописи, що епископ угровський Асаф хотїв був засїсти митрополичу катедру — „скочи на столъ митрополичь" [22]), і для сеї позбавленої всякої хрональоґії звістки дійсно був би се момент дуже відповідний, хоч твердити того все таки не можна. Так чи инакше, тільки митрополита якийсь час не було. Данило, що в сї часи (1240-2) був зверхником Київа і першою фіґурою в княжих кругах, зовсїм природно зайняв ся справою митрополії і вибрав митрополитом якогось — близше нам незвісного Кирила, очевидно Русина [23]). Мотивів сього вибору не знаємо: чи може Данило поступив так тому, що з Царгорода довший час не присилали митрополита (там в р. 1240-4 не було патріарха, а й супроти татарського погрому царгородські круги могли уважати ситуацію занадто непевною, аби посилати на Русь митрополита), чи може з особливих симпатий до особи вибраного, чи може бажаючи мати митрополитом свого чоловіка, — не знати. Весною 1242 року вже Кирил згадуєть ся яко митрополит (номінат), але в Царгород його післано до сьвящення тільки в 1246 р.: патріарха, як я сказав, не було до р. 1244, а потім Данило був зайнятий боротьбою з Ростиславом і подорожею в орду. Ніяких подробиць про посьвященнє Кирила ми не маємо, видко тільки, що

його таки посьвятили. Коли Іларіон не був апробований патріархом, то се був би перший факт поставлення на митрополію Русина за згодою патріарха.

Але уступивши сей раз (може — з огляду на виїмкові обставини: татарський погром і спустошеннє), патріархат не мав гадки розривати з давньою практикою. По смерти Кирила († 1281) на митрополію прислано з Царгорода Максима, очевидно — Грека [24]). Се було познакою, що патріархат не гадав уступати. Але й на Руси з розвоєм політичного партикуляризма все сильнійше проявляєть ся бажаннє мати не тільки на епископських, але й на митрополичій катедрі свого чоловіка, і се як з одного боку дає себе знати в заходах коло заснования місцевих митрополій, так і в змаганнях проводити своїх людей на сї митрополії.

Як я сказав, всї землї Руської держави складали до кінця XIII в. одну митрополію; але були в тім свої відміни.

Окрім Київа, як ми вже знаємо [25]), була з початку митрополія ще в Переяславі. Справа сеї переяславської митрополії взагалі дуже темна; але в усякім разї певно, що в другій половині XI в. вона була тільки номінальною, а в XII в. переяславські єрархи звуть ся вже тільки епископами. Поставляв сих номінальних переяславських митрополитів, правдоподібно, не патріарх, а київський митрополит, і вони були підвластними йому, а не патріарху безпосередно [26]). Так само тільки голим титулом, без жадних реальних прав було архіепископство новгородське: титул сей дістали новгородські епископи в 1165 р. [27]).

Справа заснования нових митрополїтарних катедр, вже не номінальних, а самостійних від Київа, вийшла на гору в другій половині XII в, коли супроти підупалого Київа почали висувати ся нові політичні центри. Князь суздальський Андрій, що так зручно і далекоглядно будував політичну силу своєї волости, захотів увільнити її і з церковної залежности від Київа, як увільнив від політичної, і для того задумав заснувати у себе митрополію в Володимирі. В звязку з тим стояла мабуть і будова дуже роскішної як на той час катедральної церкви в Володимирі; але митрополією її бути не прийшло ся: патріарх рішучо відкинув прохання Андрія. Після того він, як справедливо догадують ся [28]), хотів здобути свому епископу бодай

незалежність від київської митрополії, виславши його сьвятити ся замість митрополита до патріарха; але й сей плян його не справдив ся, а епископ своєю кровию мусив відкупити честолюбні пляни свого князя. Справа суздальсько-володимирської митрополії після сього була відложена, а знайшла своє фактичне розвязаннє в тім, що по останнім упадку київського князївства київські митрополити, як ми бачили [29]), переїздять в Суздальську землю, з початку перебуваючи тут тільки довше і частїйше [30]), а від 1299 р., коли в Київі став ся якийсь татарський пополох, м. Максим, користаючи з сеї пригоди, робить з Володимира на Клязмі вже постійну свою резіденцію.

Але се перенесеннє митрополичого стола до Володимира й рішуче зірваннє старої традиції, що усьвятила для Київа значіннє церковного центра, викликало незадоволеннє в иньших полїтичних центрах і змагання — вийти з під впливу володимирсько-московського митрополичого стола. З сими змаганнями виступили передовсім галицько-волинські князї, що мали всяке право уважати свою державу полїтичною спадкоємницею Київської. На жаль, брак всяких місцевих джерел з тих часів не дає нам спроможности прослїдити докладнїйше сю справу, а ті відносини, які можна вибрати з чужих джерел — грецьких і північних, лишають іще дуже богато неясного й непевного [31]).

Судячи по хронольоґії подій, вихідною точкою для справи галицької митрополії став ся той переїзд м. Максима в Володимир 1299/300 р.: мабуть, в сїм переїздї були такі подробиці, що і в очах сучасників надавали йому характер рішучого перенесення митрополїтального осїдку з Київа в Володимир. Се понудило тодїшнього галицького князя постарати ся про вилученнє своїх земель з дотеперішньої єрархічної звязи й заснованнє осібної митрополії в Галичу; чи був то Лев, чи його син Юрий, не знати, бо рік смерти Льва нам незвісний, а незвісно і те, коли саме піднято справу галицької митрополії. Подробиць сеї справи взагалї не знаємо зовсїм, бачимо тільки, що заходи Галицького князя свою мету осягнули: 1303 року візантийського, значить 1302/3 нашого числення засновано галицьку митрополію грамотами цїсаря Андронїка і патріарха Атаназія. Можна догадувати ся, що осягнено се було не так через патріарха, як через цїсаря, котрому пізнїйша патріарша грамота закидала особливу готовість засновувати нові митрополії [32]). Нова митрополія дістала 81 місце в ряду

митрополій царгородського патріархату (десять місць низше від київської), і до неї окрім галицької епархії були прилучені катедри: володимирська, перемишльська, луцька, туровська й холмська (в сім порядку вичисляють їх сучасні урядові акти). Першим митрополитом галицьким висьвячено, судячи по реєстру галицьких митрополитів в пізнійшій грамоті Казимира, якогось Ніфонта, чоловіка близше нам незвісного [33]).

Так з'явила ся друга руська митрополія, що, як бачимо — мала обіймати землї Галицько-волинської держави та ще Турово-пинську землю, що від півстоліття стояла під політичними впливами галицько-волинських князів. Але істнованнє нової митрополії було дуже непевне. Заснована, як ми догадуємо ся, заходами (або й дарунками) галицько-волинського князя на дворі цїсаря, вона здаєть ся від початку не мала прихильности в патріарших кругах, що взагалї мали нахил до консерватизму в церковній орґанїзації, а до того мусїли числити ся з фактом, що на галицький престіл кандидатів присилали їм з Руси, отже робив ся вилом в давнїй практиці (про Ніфонта не знаємо сього, але дальші кандидати на галицьку митрополію напевно присилали ся з Руси). Коли ще додати, що й київсько-володимирські митрополити, й князї володимирсько-московські (як то ми бачимо потім з подій 1347 р., коли знесено галицьку митрополію) робили всякі заходи і на патріаршім дворі і на цїсарськім, і на ґрунтї — на Руси, аби нову митрополію знести, то порозуміємо причини того хисткого становища й ефемерного істновання галицької митрополії, — що вона, як висловила ся грамота 1347 р., „все зараз упадала й касувала ся" [34]).

Перший той галицький митрополит Ніфонт мусїв правити дуже коротко. Уже десь коло р. 1305, коли вмер митрополит київсько-володимирський Максим, і до Царгороду прибув володимирський кандидат на митрополію Геронтий, Ніфонта, очевидно, не було на сьвітї, і в Царгородї Геронтий застав присланого з Галичини кандидата Петра, ігумена Спаського монастиря з над Рати, уже апробованого патріархом [35]). При тім — не ясно, як се стало ся, але факт, що Геронтия патріарх зовсїм усунув, а Петро, поставлений з початку на митрополита галицького (через те бачимо й його імя в рядї галицьких митрополитів), став потім фактично митрополитом „всеї Руси". Повторяю, зістаєть ся неясним, як воно прийшло до сього: чи патріарх скористав з сеї нагоди, аби знести фактично подїл давньої руської митрополії, чи Петрови самому усьміхнула ся перспектива, скориставши з

нагоди смерти м. Максима, стати не тільки митрополитом галицьким, а всеї Руси. Зістаєть ся факт, що Петро висланий в Царгород галицько-волинським князем, очевидно — як кандидат на галицьку митрополію, по кількох роках (від р. 1309 напевно), став фактично митрополитом всеї Руси, і від того часу перебуває з часта в північній Руси, а з 20-х рр. осідаєть ся в Москві, новім полїтичнім центрі, що тодї що йно виходив на верх. Але при тім йому, очевидно, удало ся як не цїлий час свого довгого митрополитовання, то бодай часами держати галицько-волинські епархії під своєю управою, судячи з того що на його похоронї був еп. луцький Теодосий [36]), і галицька катедра безпосередно по його смерти († 1326) стояла в залежности від нового митрополита Теоґноста.

Новий митрополит був Грек з Царгорода. Сучасники дуже хвалять його побожність і розум [37]). Патріархат, висаджуючи його против бажання митрополитальних кругів (м. Петр, умераючи, призначив був на своє місце якогось Теодора), знав кого посилав у таку трудну ситуацію. Теоґност дїйсно вмів знайти ся. Він приподобав ся в Москві, а заразом пильну увагу звернув на Галицько-волинську державу, з часта перебував тут і очевидно — все робив, аби зневтралїзувати тутешні змагання до церковної окремішности. Але се йому удавало ся тільки до певної міри.

Грамота Казимира окрім Нїфонта й Петра знає ще двох галицьких митрополитїв перед скасованнєм митрополії в р. 1347 — Гавриіла і Теодора. Про Гавриіла зрештою не знаємо нїчого більше: не можемо сказати навіть, коли він був митрополитом галицьким — чи за житя м. Петра, чи може по його смерти [38]). Теодор, очевидно, був одною особою з епископом галицьким Теодором, висьвяченим Теоґностом зараз по його приїздї [39]); сю тотожність можна уважати зовсїм певною, бо „галицького епископа Теодора” стрічаємо потому в Теоґностових протоколах, аж до р. 1335, коли вже справа галицької митрополії вийшла на верх.

Як сказано, Теоґност, прибувши на Русь, умів взяти під свою зверхність обидві митрополії — й київсько-володимирську й галицьку. Становище його попередника, що держав галицьку митрополію під своєю зверхністю, і недавні (а може — ще йно скінчені) безкняжі часи в Галицько-волинській державі улекшували змагання Теоґноста. По приїздї (1328) як раз бачимо його в Галицько-волинських землях, і тут він в присутности всїх епископів

галицької митрополії сьвятить епископів володимирського й галицького 40).

Але не вважаючи на запобігливість Теоґноста справа галицької митрополії таки виникла, й дуже скоро. Вже в 1331 року бачимо Теодора в Царгороді, і на одній патріаршій грамоті стоїть його імя з митрополичим титулом (ὑπέρτιμος). Очевидно, він старав ся про митрополію; але справа не була остаточно рішена, бо вернувши ся, Теодор таки признавав далї над собою власть Теоґноста. На другий рік Теоґност їздив в Царгород і тут мабуть затовк справу. Але в галицьких кругах її не вважали програною. Десь при кінцї 1330-х рр. знову бачимо Теодора в Царгороді, знову з гонорами, але без певного результату 41). Аж десь під час византийського interregnum (1341-7, по смерти Андроніка III), „в часї замішань", як се зветь ся у сучасників-Византийців, за патріарха Іоана Калєки, Теодору удало ся осягнути своє: галицьку митрополію відновлено в границях зачеркнених фундацією 1303 р., і Теодору признано митрополичі права, а на всїх, хто б йому противив ся, виголошена церковна клятва 42).

Але Теоґност і його опікун московський князь Семен Гордий не засипляли справи. В 1347 р. патріарх Іоан упав у боротьбі з своїми противниками; цїсарство захопив Іоан Кантакузин, а на патріархат вийшов Ізидор Вухіра. Чи з реакції своїм противникам чи просто задарований московськими грошима, дуже йому дорогими на його хисткім становищу 43), Кантакузин не вагав ся вчинити волю противників галицької митрополії: в серпнї 1347 р. він видав грамоту про прилученнє галицької митрополії („Малої Руси") назад до митрополії київської; арґументом послужила, мовляв, неохота вірних до подїлу митрополії, про котру доносив йому кн. Семен, і прошеннє його „з иньшими князями", аби відновлено одність митрополії. Се рішеннє цїсаря було потверджене патріаршим собором, галицьку митрополію знесено „на завсїди", а Теодора візвано в Царгород на суд в справах, які закидав йому Теоґност (мабуть — головно про непослушність). Про се повідомлено всїх інтересованих — Теоґноста, кн. Семена, Теодора, а окрім того цїсар писав до тодїшнього князя галицько-волинського Любарта, аби прийняв се рішеннє й вислав до Царгорода Теодора 44).

Та се було тільки половина справи: треба ще було перевести се рішеннє в дійсности — фактично привести галицько-волинські епархії під вдасть

київського митрополита. Се взяв уже на себе Теоґност і дійсно зумів справою повести. Він виїхав сам на Волинь і вмів вплинути на Любарта; очевидно, він звабив його перспективою союза з Москвою, висватав йому одну з своячок кн. Семена (1349), і м. Теодор стратив тут свою опору [45]). Але слідом захопив і Галичину і майже цілу Волинь (окрім Луцька) Казимир. Настали такі замішання, що ніхто не мав часу інтересувати ся справою галицької митрополії. Тому тяжко сказати, чи м. Теодор піддав ся Теоґносту, чи обставав далі при своїй незалежности: наші звістки уривають ся зовсїм. У всякім разї по недовгім часї справа галицької митрополії була піднята в Царгородї на ново й завдяки рішучости Казимира її відновлено (1371). Але се вже виходить хронольоґічно за рами теперішнього нашого огляду [46]).

Другим виломом в давнїйшій єрархічній одности земель Руської держави була митрополія „литовська" [47]). Але про неї ми знаємо ще меньше певного як про галицьку. В катальоґу епархій з часів Андронїка Старшого сказано, що ся митрополія заснована за часів сього Андронїка і патріарха Іоана Солодкого (Γλικύς, 1315-20), подано й рік, але він читаєть ся різно в кодексах, і нї одна лєкція не сходить ся з лїтами, коли дійсно був патріархом той Іоан [48]). Сю трудність розвязують ріжними способами; тут завважимо тільки, що фактичні звістки про литовського митрополита маємо з р, 1317-1329: в сих роках маємо його підписи на царгородських актах, а з остатнього року й імя литовського митрополита — Теофіль. Потім сю митрополію знесено — як поясняє приписка до катальоґа, — „за для малого числа християн і через близкість їх до Руси, так що руський митрополит легко може ними правити" [49]). Сей арґумент, очевидно, іде від м. Теоґноста — він значить постарав ся коло скасовання й литовської митрополії, як і коло галицької. Але тріумф його був непевний — справа литовської митрополії потім ще за житя його виникла на ново [50]).

Не ясним зістаєть ся обсяг сеї першої литовської митрополії; припускають, що вона обмежала ся так званою Чорною Русию -в басейні Німана, з катедрою в Новгородку. Се можливо, хоч брак докладнїйших відомостий про час заснования сеї митрополії не дає можливости рішати й справи про обсяг її з більшою певністю.

Примітки

[1]) Лїтературу див. в прим. 23.

[2]) Parthey Hieroclis Synecdemus et notitiae graecae episcopatuum c. 27, 230, 241. Gelzer Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse d. orient. Kirche — Byzantinische Zeitschrift I (1892) o. 254. Про хронольоґію катальоґів розвідки: Ґельцера Zur Zeitbestimmung der griechischen Notitiae episcopatuum — Jahrbücher für Protestant. Theologie, XII (1886), De Boor Nachträge zu den Notitiae episcopatuum — Zeitschrift für Kirchengeschichte, XII (1890) і XIV (1894). В Διατύπωσις, що надписуєть ся іменем Льва Мудрого, але редаґована не скорше як десь по 1000 р., руська митрополїя стоїть на 60-ім місцї. В виданім Ґельцером катальоґу (з часу близше неозначеного) — на 70-ім. Нарештї в катальоґах (Ἔκδεσις) з часів Андронїка Старшого читаємо в однім замітку, що Руська митрополїя мала 60-е місце, а перенесена на 71, в другім — що з 60-го перенесена на 72 місце.

[3]) Русская истор. биб. VI с, 273-5.

[4]) Такого погляду на се Іларіонове і пізнїйше — Климентове посьвященнє тримають ся декотрі історики церкви як Макарій III с. 6, Барсов с. 452-3, Суворовъ I с. 128, й иньші як Соловйов I 211, Иловайский I 107; против сього погляду виступив Ґолубінский I 1 с. 297 і далї.

[5]) Лавр. с. 296, Іпат. с. 241.

[6]) Против такого (звичайного) розуміння виступив пок. Лебединцев у своїх статях Михаилъ митрополитъ кіевскій XII в. і Къ вопросу о кіевскомъ митрополитѢ XII в. МихаилѢ (К. Старина 1892 і Чтенія київські т. X), доводячи, що Михаіл з Царгорода вернув ся до Київа і тут умер в Печерськім монастирі, арештований в нїм Ізяславом за те, що обставав за Ігорем Ольговичом. Вихідною точкою для сього здогаду були для автора мощі м. Михаіла в Печерській лаврі: він уважав їх мощами сього Михаіла, але без документальних підстав.

[7]) В Никонівській компіляції ми маємо осібну повість про Нїфонта, незвістного часу; иньше житиє його — писане сьвящ. Варлаамом, зовсїм фантастичне й не інтересне, видано в IV т. Памятників старинной русской литературы. Спеціальна статя Зернина Нифонть епископъ новгородскій — в Архиві историко-юридическихъ свѢдѢній т. І. Зернїн та й иньші декотрі, нпр. Никитскій — Очеркъ ист. церкви въ Великомъ НовгородѢ (с. 17) уважали Нїфонта Греком, з огляду на його знайомість з візантийською церковною практикою, яку він показує в своїх відповідях Кирику, і становище його в справі Климента, але Ґолубінский (І с. 306) справедливо вказав проти того, що він був постриженцем Печерського монастиря — див. Іпат. с. 332. Варлаамове житиє навіть каже просто, що Нїфонтові батьки „бяху оть великаго и стольнаго града Києва, отъ окрестныхъ мѢстъ града того” (с. 2), але ся звістка мало що варта, як і цїла його „повість”.

[8]) Сей довід еп. Онуфрия робить деякі трудности: з візантийських джерел не звістно звичаю благословляти патріарха рукою св. Івана. Але новгородський пілїґрим Антонїй, що побував в Царгороді в перших роках XIII в., згадує про звичай „поставляти” імператора рукою Івана Предтечі, а патріарха — рукою св. Германа (с. 2, пор. 42 і 71 вид. Лопарьова). Щось таке, значить, мусїло бути, неясно тільки з іменами сьвятих: чи помішано їх в київській лїтописи, чи противно — помішав Антонїй, годї сказати. Лїтература сього питання в виданню подорожи Антонїя Саваітова нотка 8 і в передмові Лопарьова с. 69.

[9]) Іпат. с. 241, Лавр. 299. Шість епископів рахує Лаврентиєвська й иньші (Соф., Никон.); Київська лїтопись вичисляє поіменно пять епископів, що приймали Климента: чернигівський Онуфрий, білгородський Федор, переяславський Евфимій, юрївський Демян, володимирський Федір — всї окрім чернигівського з земель Ізяслава (а чернигівський князь був тодї союзником Ізяслава); хто був шестий епископ — не знати.

[10]) Новг. с. 138.

[11]) Що Нїфонт стояв в приятельських зносинах з Сьвятославом Ольговичем, колишнїм новгородським князем, каже Київська лїт., с. 333 (тут тільки хибне і не можливе „без него”: сих слів нема анї в Воскресенській, анї в Никонівській компіляціях, в Варлаамовім житиї

Ніфонта, натомість: „прежде того"). Що Юрий, союзник імператора, був по стороні Ніфонта, то також певно. Про приязні відносини Ніфонта з Юрием говорить зрештою Никонівський збірник I, 206: „бѢ жо сему Нифонту епископу любовь и согласіє съ в. кн. Юрьемъ Долгорукимъ, и съ в. кн. чръниговьскимъ съ Святославомъ Ольговичемъ и съ иными со многими князи въ согласии и любви бѢ, имъ же всѢмъ съ в. кн. кіевскимъ Изяславомъ Мстиславичемъ несогласно бѢ, такоже и сему Нифонту еп. новгородцкому", або як він каже перед тим (1. с.): „о семъ мнози вознегодоваша отъ священныхъ и иночествующихъ, и отъ мирьскихъ, и отъ князей мнози и пачеже ненависть имущи на в. князя Ізяслава Мстиславича".

12) „Не хочю Клима у митропольи видити, зане не взялъ благословения отъ святыя Софья и отъ патріарха" — каже Ростислав, Іпат. с. 345.

13) Іпат. с. 268.

14) Іпат. с. 333-4, пор. 345.

15) Іпат. с. 345.

16) Лавр. с. 381.

17) Воскр. I с. 70-1, Никонівськ. I с. 215, пор. Татіщева III пр. 477.

18) Іпат. с. 352.

19) Київська літопись каже, що пробув він на митрополії 10 місяців; але вона уміщає його прихід під 1161, а смерть під 1163 р. (в Воскр. прихід під 1160, смерть під 1163 р., в Никон, прихід під 1159, смерть під 1163), а що в сій частині Київська все спішить ся о оден тільки рік, то трудно прийняти, що під 1163 р. стоять події 1161 р.; отже приходить ся або прийняти, що записка про смерть м. Федора помилкою прийшла під 1163 завісь 1162 (==1161) р., або що Федір сидів рік і 10 місяців.

20) Прогалину в Київській літописи в оповіданню про царгородське посольство заповнює Татіщев: у нього Ростислав відповідає, що він сей раз приймає митрополита „за честь и любовь царскую", але на пізнійше

зарікаєть ся приймати митрополитів, поставлених патріархом „безъ вЂдома и опредЂленія нашего”, і заповідає в противнім разї видати законъ вЂчный — избирать и постановлять епископамъ русскимъ съ повелЂнія великаго князя” — III, 142. Ся кон'єктура приймала ся в лїтературі, і вона, здаєть ся, й піддала гадку, що князї змагали до вибора митрополитів на Руси; але проф. Ґолубінскій (I с. 314-5) зовсїм справедливо признав її нещасливим здогадом самого Татїщева: Ростислав зовсїм не показує в своїх попереднїх учинках змагання до нової практики вибора митрополитів; що Татїщев взагалї тенденційний на пунктї митрополії, вказав я в своїй історії Київщини с. 364. Не зовсїм правдоподібний тільки здогад Ґолубінского, що то стара цензура вимазала сей уступ з лїтописи: не було чого вимазувати кінець слів імператорського посольства і початки дальшого чернигівського епізоду. В усїх кодексах лїтописи тут пропуск без прогалини.

21) Новг. с. 246.

22) Іпат. с. 494, Макарій IV с. 8, Голубинскій II с. 52

23) Іпат. с. 528, 537; м. Кирила пробовало ототожнити з Курилом печатником (Филареть Историія рус. церкви II с. 77), але на се нема нїякої підстави, й пізнїйші історики церкви справедливо відкинули сю гадку. Так само безпідставний здогад, що Кирил перед поставленнєм був епископом холмським (ibid.).

24) Був митрополитом в рр. 1283-1305.

25) Т. I с. 461-2.

26) Першу докладну звістку про поставленнє переяславського епископа маємо 1105 р. — поставив його київський митрополит; але й звістний Єфрем переяславський був поставлений, певно, не в Царгородї, а в Київі: раз — що був він Русин, печерський монах, а друге — й Нестор говорячи про його поставленнє митрополитом, висловляєть ся (що правда — не дуже катеґорично) так, що він був поставлений митрополитом на Руси (Житіє Теодосія л. 9). Як бувало з ставленнєм переяславських митрополитів в початках XI в., коли переяславська митрополія могла бути не номінальною тільки, не знати.

[27]) 1 Новг. с. 145-6.

[28]) Сей здогад висловив Ґолубінский (I с. 439 і далї), і він дійсно дуже правдоподібно об'яснює траґічну і загадкову історію ростовського епископа Федора.

[29]) Вище с. 189-190.

[30]) Дивно виглядає, що м. Кирило, бувши вибранцем Данила, а мабуть і з роду Галичанином, або Волинцем, шукаючи нового осїдку, не перейшов у Галичину, а в Суздальщину. Можливо, що бувши Даниловим вибранцем, він власне з огляду на се, щоб не збудити незадоволення в північних князях, на північні землї давав особливий позір, але можливо, що чимсь Данило і зразив його до себе, нпр. своїми зносинами з папою.

[31]) Лїтературу див. в прим. 24.

[32]) τή τού βασιλέως έκείνου 'Ανδρονίκου τού Παλαιολόγου τού Γέροντος περί τα τοιαύτα φιλοτιμία — катальоґ епархій у Ґельцера op. c. с. 261.

[33]) Див. в прим. 24.

[34]) Грамота у Zachariae Jus graeco-romanum III. 700, звідти в Рус. Истор. Библ. VI дод. с. 14.

[35]) Див. в прим. 24.

[36]) Воскр. I с. 200.

[37]) Nicephorus Gregoras ed. Bonn., III с. 513, 516.

[38]) Павлов припускав навіть, що Гавриїл був тільки намістником Петра (с. 222); але в такім разї, певно, не був би він в реєстрі галицьких митрополитів.

[39]) Макарій (IV с. 22), а за ним і Павлов (с. 223) думали, що се той Теодор — визначений м. Петром на своє місце, але се буде уже чистий здогад.

[40]) Протоколи Теоґноста — Regel Analecta byzantino-russica c. 52, ч. 1 і 2.

[41]) Acta patriarchatus I. 164 і 171, Воскр. І. 24, Regel 1. с. 3-6, 12-3.

[42]) Про се знаємо з грамот 1347, особливо з грамоти до Любарта, де сказано, що „незадовго перед тим галицький епископ, прийшовши в Царгород, — хоч на ньому тяжіли ріжні обвинувачення, з котрих він мав виправдати ся перед м. Теоґностом, — скористав з тодїшнього часу замішань, підійшов тодїшнього царгородського патріарха (що через свою нерозсудність поробив богато й иньших дурниць, противних канонам) і тодїшнїх лихих правителїв держави, і так з епископа став митрополитом та дістав власть над иньшими епархіями Малої Руси" — Acta patriarchatus I. 265, Рус. Ист. Библ. VI дод. с. 31.

[43]) Що кн. Семен і м. Теоґност не жалували гроша в своїх змаганнях, не може бути сумнїву. Сучасник — візантийський хронїст Никифор Ґріґора згадує, що кн. Семен прислав велику суму грошей на відновленнє царгородської софійської катедри, з поводу що там упала абсида в 1345 р. — ed. Bonn. III с. 199-200, 516. Се могло мати місце як раз в 1347 р.

[44]) Грамоти у Zachariae III. 700-3, Acta, patriarchatus I. 261 і далї, а разом в Рус. Истор. Библ. VI дод. с. 14 і далї.

[45]) Никонов. л. II. с. 221.

[46]) Див в т. V гл. 6.

[47]) Лїтература в прим. 24.

[48]) В усїх кодексах читаєть ся рік 6800 (1291/2), окрім одного, виданого Ґельцером (с. 266), де маємо 6808 (1299/1300). Ґельцер, за ним Фіялек приймають р. 1300, припускаючи, що впорядчик помішав Іоана Солодкого з його попередником Іоаном XII (1294-1303). Павлов справедливо казав, що лекше припустити помилку в датї, як в імени патріарха, з його характерним прозвищем, тому переносить час заснования на р. 1315. Його арґумент здаєть ся минї дійсно важним.

[49]) Acta patriarchatus I. 72, 143, 147. Записка про знесеннє литовської

митрополії у Ґельцера с. 261.

50) Див. в т. V, тамже.

Орґанїзація руської церкви: участь патріарха в її внутрішнїх справах, його суд. Склад руської митрополії — епархії; відносини митрополита до епископів; ставленнє епископів; иньші функції митрополита. Епископська управа, клирос, епископський суд, церковні устави, обсяг церковного суду, церковні люде, джерела церковного права; иньші сьвітські функції епископів і участь їх в полїтичнім житю; участь сьвітської власти в церковних справах. Парафії; монастирі; церковні доходи — десятина, маєтности, леґати, спеціальні оплати, „ставлене”. Становище руської церкви під татарською зверхністю. Громади католицькі; епископи in partibus і місії; епископи місійні.

По канонїчному праву митрополит править своєю епархією самостійно; патріарх може вмішати ся в справи його епархії тільки тодї, коли він бачить якісь безправности в управі митрополита; він же приймає скарги на митрополита й апеляції на митрополичий суд і судить їх або особисто на соборі, або через свого відпоручника; він може виймати з під управи митрополита ріжні церковні інституції, беручи їх під свою управу безпосередно (се звало ся ставропіґією); в труднїйших випадках своєї практики митрополит має звертати ся за порадою до патріарха і обовязаний був прибувати в Царгород на собор митрополитів [1]). Бував він там одначе дуже рідко, як то можна собі представити [2]), і взагалї віддаленнє руської митрополії від Царгорода й її спеціальні полїтичні обставини ще й з свого боку впливали на зменьшеннє безпосередньої участи патріарха у внутрішнїх справах руської церкви, і вона безперечно була дуже мала.

Вкінцї не підлягає сумнїву, що патріархат поберав від митрополита певні данини, більше або меньше постійні. З 1324 р. маємо ухвалу царгородського синоду про певні річні оплати митрополитів і архіепископів патріарху [3]); виказ вправдї обіймає тільки епархії в границях візантийського цїсарства, але не може бути сумнїву, що й заграничні епархії оплачували певні суми патріарху [4]).

В наших скупих і досить припадкових джерелах ми маємо лише кілька фактів участи патріарха у внутрішніх справах руської церкви. Перший став ся в формі апеляції на суд митрополита: Андрій суздальський хотїв скинути свого епископа (Леона) з престолу; його справа розсужувала ся митрополитом з собором духовенства, і митрополит не знайшов відповідної вини за епископом. Тоді Андрій удав ся в сїй справі до патріарха; патріарх в своїй грамоті, що маємо в перекладі в пізнїйших копіях (XVI в.), відповідає Андрію, що властиво не хотїв і не мав права (!) пересуджувати справу, після того як вона вже була рішена на духовнім соборі, але що сам епископ просив, аби патріарх вглянув у його справу, то патріарх переглянув сю справу і переконав ся, що епископ поступав собі відповідно, тому просить Андрія вернути епископу його катедру. Бажаннє патріарха, здаєть ся, було сповнено Андрієм [5]).

Друга справа розпочала ся теж з ініціативи того-ж Андрія і з тим же еп. Леоном, а стояла у звязку з славною в історії тодішнього культурного житя суперечкою про піст у сьвята. Про саму сю суперечку буде ще мова низше, а тут тільки згадую, що справа о стільки заінтересувала суспільність, аж рішеннє митрополита не могло рішити справи, й її віддано на суд патріарха: коли Андрій суздальський прогнав еп. Леона з епархії, за те, що він обставав за постом, митрополит рішив справу на користь Леона, але Андрій не прийняв сього рішення і справа пішла до Царгороду. 1164 р. в присутности імператора Мануіла і послів князїв київського, чернигівського, переяславського й суздальського була диспута, де еп. Леон боронив свого погляду, але його „упрѢлъ” еп. болгарський Адріан [6]). Зауважу до річи, що й ся диспута не рішила справи, й новий митрополит київський Константин тримав ся погляду еп. Леона.

Факт властивого суду патріарха над митрополитом маємо з часів м. Петра, з першої чверти XIV в. Як оповідає житиє його, епископ тверський Андрій обжалував митрополита перед патріархом в якійсь близше нам незвістній справі. Патріарх вислав „єдинаго отъ клирикъ своихъ” і поручив йому розібрати сю справу на соборі руських епископів. Собор відбув ся в північнім Переяславі, в присутности князїв, і м. Петра оправдано [7]). Не знати, чи до сього ж епізоду належить звістне нам з актів: що з ініціативи еп. тверського на митрополита Петра піднято було обвинуваченнє в симонії, обжалував його перед патріархом тодїшнїй в. князь

володимирський Михайло Ярославич, з тверської династії (ціла справа безперечно стояла в звязку з боротьбою за велике князївство між князями московськими, котрих тримав ся м. Петр, і тверськими); окрім симонїї він закидав йому ще й те, що він дозволяв шлюби між близькими свояками. Патріарх в відповідь на се поручив в. князю вислати митрополита на суд в Царгород: „коли схоче сам прийти сюди й оправдати ся, то добре, а нї — то пришли його силоміць, а також і сьвідків, і тих що знають його вину". Дальшої історії не знаємо (у всякім разї коли суд був, то митрополит оправдав ся). Коли се факт осібний від описаного в житиї, то мали-б ми ще один випадок патріаршого суду над митрополитом [8]). Потім сюди-ж належить описаний уже вище [9]) епізод з м. галицьким Тедором, обжалованим м. Теоґностом і візваним на патріарший суд.

Окрім сих судових справ можна вказати ще грамоту патріарха Германа і собора митрополитів з р. 1223 до київського митрополита Кирила: патріарх, довідавши ся, що на Руси часом сьвятять ся в сьвященики раби, не пущені на волю, на жаданнє їх панів (для домових чи сїльських церков), поручає митрополиту, аби викоренив сю практику, неможливу з огляду на те, що сьвященик не може зіставати ся в рабськім станї [10]). До сеї катеґорії відносин належать також патріарші відповіли на запитання епископа сарайського Теоґноста 1276 р.: справедливо здогадують ся, що сї запитання були зроблені наслїдком нарад володимирського собору, і Теоґност, що їздив до Царгороду з дипльоматичними порученнями, предложив їх з поручення митрополита і собору патріархови. Се були ріжні, переважно другорядного значіння казуси церковної практики: в які днї читає в церкві евангелиє епископ? чи можуть кілька сьвящеників разом хрестити дитину? чи можна правити лїтурґію в велику пятницю? чи можна кільком сьвященикам під час лїтурґії служити кількома агнцями? і т. и. Се були казуси, на котрі, очевидно, не знайшли згідного рішення епископи володимирського собору й предложили їх на рішеннє царгородського патріаршого собору [11]).

Сими фактами й вичерпуєть ся все, що ми знаємо про безпосередню участь патріарха в справах руської церкви; безперечно, в дійсности мусїло бути таких фактів більше, але завсїди мабуть не богато.

З тими незначними виїмками, які становить ефемеричне істнованнє

митрополій переяславської, галицької й литовської, землї Руської держави належали увесь сей час до одної митрополії. До упадку Київа належало до руської митрополії епископських катедр шіснадцять, а то: переяславська, чернигівська, білгородська, юриївська, володимирська (на Волини), луцька, перемиська, галицька, угровська (холмська), туровська, новгородська, полоцька, смоленська, ростовська, володимирська (на Клязмі) і рязанська. З них по всякій правдоподібности до половини XI в. були вже засновані вісїм катедр: переяславська, чернигівська, білгородська, юриївська, володимирська (на Волини), туровська, новгородська і ростовська [12]). Иньші катедри, правдоподібно, з'явили ся пізнїйше, але хоч трохи докладнїйше знаємо час заснования тільки чотирох — смоленської (1137), рязанської (між 1187 і 1207), володимирської на Клязмі (1226) і угровсько-холмської (за Данила). Після 1240 р. згодом заникають з українських катедр юриївська, що після 1241 р. вправдї ще фіґурує в реєстрі катедр царгородського патріархату з 1260-х рр. [13]), але хто знає чи істнувала вже реально, а пізнїйше нема про неї слиху, і переяславська, злучена в 1260 р. з сарайською, котрої епископ резидував в Сараї, в Ордї [14]). Натомість появило ся кілька нових катедр в землях великоросийських.

Осібне місце займала тмутороканська катедра, заснована ще перед росповсюдненнєм християнства на Руси. Давнїйше (в VIII в.), вона належала до ґотської митрополії; пізнїйше (в XII в.) бачимо її самостійною архіепископією, залежною безпосередно від патріарха. Чи в часах коли Тмуторокань стояв у тїснїйшій залежности від Руської держави (головно в XI в.), тмутороканська катедра залежала від Київа, не знати. Але є натяк на се в тім фактї, що сюди на катедру попадали часом печерські монахи (еп. Николай, в кінці XI в.)). [15]

Як бачимо, в передтатарські часи діецезія відповідає звичайно землї. Тільки декотрі землї мають більше катедр. З другого боку деякі землї досить довго були без осібних катедр, як Смоленська і Рязанська. Взагалї діецезії на Руси визначали ся незвичайними в церковній орґанїзації розмірами, й побільшеннє їх ішло дуже важко; головно, як показує історія заснования смоленської катедри, перешкаджали тому самі епископи, що не хотїли, аби їх доходи зменьшали ся через відділеннє частини їх діецезії.

По канонїчному праву відносини митрополита до епископів відповідали

досить близько відносинам митрополита до патріарха. Епископа мав вибирати епископський собор митрополії, сьвятити мав митрополит. Епископ нічого важнійшого не повинен робити без згоди митрополита, але й митрополит нічого важнійшого не повинен робити без собору епископів. За те адміністративні функції в своїй діецезії епископ веде самостійно; тільки в разї якихось надужить митрополит може вмішати ся в справи епископської управи або візвати епископа на свій суд, але судити його митрополит має на соборі епископів. До митрополита ж ідуть жалоби на епископа й апеляції на епископський суд [16]). Так мало бути по праву. Поясняючи в однїй пізнійшій грамоті (половина XIV в.) новгородському епископу його становище супроти митрополита, патріарх так представляє обовязки епископа супроти митрополита: епископ повинен митрополиту показувати послушність і честь; коли б митрополит покликав його до себе, або в чім иньшім — він мусить його слухати ся; коли б стало ся щось таке, що вимагало б слїдства і суду, він має послушно піддати ся суду і слїдству митрополита; з патріархом він може входити в зносини не инакше як за відомостию і згодою митрополита [17]).

Поглянемо тепер на дійсність.

Насамперед, поставленнє епископів в руській митрополії, як і поставленнє митрополита, в XI-XIII в. розминало ся зовсїм з канонїчним правом. Судячи по звісткам, які маємо, епископи не вибирали ся собором, а самим митрополитом, звичайно за порозумїннєм з князем землї, до котрої катедра належала; при тім ініціатива могла виходити чи то від митрополита чи то від князя: тим поясняють ся такі вирази, що мовляв князь „поставив” епископа [18]). Київський князь мав вплив на номінацію епископів і в иньші землї, тим більше, що в иньші землї, особливо землї меньше впливових князїв митрополит іменував епископів часом і без порозуміння з місцевим князем. Але часом князь і відкидав такого „накиненого”. Так коли митрополит поставив був без порозуміння з князем якогось Миколу Грека епископом в Ростов, місцевий князь Всеволод „не прийняв його і відіслав назад до Сьвятослава Всеволодича і митрополита Никифора з такими словами: „сього епископа не вибрали (або: не злюбили, — „не избраша”) люди землї нашої! коли ти його поставив, то умісти його собі де хочеш, а минї постав Луку ігумена св. Спаса”. Тодї митрополит, уступаючи бажанню Всеволода і київського князя Сьвятослава „неволею великою” відкликав

своє рішеннє й поставив в Ростов того Луку, а Миколу послав у Полоцьк. З сього поводу суздальський літописець висловляє таку максиму: епископство не годить ся діставати „на мздЂ”, але за волею князя і людей (єгоже князь въсхощеть и людьє) [19]). Та розумієть ся, воля людей була тут більше фразою, і в дійсности, по поглядам сучасників, мав, значить, вибирати кандидата на катедру князь.

Нова, відповідна до постанов канонїчного права практика в руській митрополії була заведена тільки в XIV в., як бачимо з припадково знайдених митрополичих протоколів 1328-47 рр., з часів митр. Теоґноста (що як раз в 1328 настав на митрополію) [20]). Тоді при обсаді епископських катедр тримали ся канонів: митрополит скликав собор епископів, і ті вибирали трох кандидатів, а з них митрополит вибирав одного, оголошував його імя, і потім висьвячував. Ся практика потім була усьвячена уставою „како достоить избирати епископа”, як єдино леґальна [21]). Під якими впливами заведена вона була, тяжко сказати. Можна думати, що незадоволеннє на впливи вел. князя на митрополїта, що відбивали ся, як ми бачим, при давнїйшій практиці дуже сильно на ставленню епископів, могло стати особливо сильне, від коли, з упадком Київа, зарисувало ся кілька нових полїтичних центрів, і се могло привести до реформи. Але се тільки здогад.

В XI-XIII в. князь не тільки вибирав епископа (що рішучо противило ся канонїчному праву), але й скидав його, коли той чомусь не подобав ся йому. Ми бачили, що київським князям трапляло ся відставляти митрополитів (історія з Константином); теж повторяло ся і з епископами. Особливо на сїм полї звістні суздальські князї і Суздальцї. Епископа в таких разах мав судити митрополичий суд, і тільки він міг його скинути, але, як видко з наведених вище фактів, не богато помагало епископу бути й оправданим митрополїтальним судом, як на його напосїв ся князь.

Зносини між епископами й митрополитом мусїли бути взагалї далеко живійші, нїж у митрополита з патріархом. Але й тут значне віддаленнє катедр і приналежність їх до ріжних полїтичних тїл значно ослабляли сї зносини і впливали на більшу самостійність епископів від митрополита.

По канонїчному праву епископ, як сказано, підлягав суду митрополита, а властиво — собору епископів. Вище ми мали вже один такий факт: суд

митрополита з собором епископів над суздальським епископом Леоном, обвинуваченим кн. Андрієм. Окрім того ми маємо ще кілька випадків митрополїтального суду: перший ще з XI в. — суд митрополита над новгородським епископом Лукою по донесеню його власних холопів. Подробиць процесу не маємо нїяких, знаємо тільки, що митрополит з початку осудив Луку і три роки протримав у арештї, але потім показала ся його правда, і він вернув ся на катедру [22]). Потім сюди-ж мусять бути зачислені звістки про кари наложені митрополитом на епископів: на еп. новгородського Нїфонта (за спротивленнє м. Клименту) і на ростовського еп. Федора; сї кари, правдоподібно, не могли мати місця без спеціального засуду,

Подробиць митрополїтального суду взагалї не маємо; тільки в згаданій патріаршій грамотї в справі еп. Леона про суд над суздальським епископом сказано, що судив його митрополит не сам, а з собором (епископів) і з участию київського князя: „во своємъ тамъ у васъ соборѢ и предъ великимъ княземъ всея Руси” (так!), „пришедшимъ о томъ нѢкымъ мужемъ благородія твоєго” (кн. Андрія). Правдоподібно, се й був нормальний порядок. Участь київського князя не повинна нас дивувати, коли знаємо про його діяльну участь в ставленню епископів і в иньших церковних справах. Звертає ще увагу тяжка кара, наложена на того еп. Федора: як оповідає суздальський лїтописець, митрополит казав йому утяти язик, як злочинцю і єретику, утяти праву руку й вийняти очі, за те, що він сказав хулу на Богородицю [23]).

Можна вказати ще на одну функцію митрополита — канонїзацію сьвятих. Найбільше інтересний факт — се канонїзація Теодосія: в сїй справі печерська братия удавала ся до кн. Сьвятополка, аби вплинув на митрополита, і той, довідавши ся про житє Теодосия, вписав його в синодик: „повелѢ по всѢмъ епискупьамъ вписати Федосья в сѢнаникъ” [24]).

По канонїчному праву, як ми вже знаємо, всї важнїйші справи митрополит має залагоджувати з участию епископських соборів. Але сї собори і в Візантиї ішли досить пиняво, а на Руси мусїли йти ще пинявійше: уже м. Іоан у своїх правилах [25]) загрожує епископам „посварити” їх, як не будуть прибувати на собори; але погроза ся мабуть не дуже впливала.

Правдоподібно, щоб забезпечити митрополиту присутність бодай двох епископів, були засновані ті катедри в Білгороді й Юриїві, що не знати чи й мали зрештою свої епархії.

Як епископський собор мав бути невідмінним участником митрополїтальної управи, так в епархіальній управі прибічною радою епископа (а для київської епархії — митрополита, що в її границях виконував всі функції звичайної епископської управи), був „крилос” (грецьке κλήρος) — колеґія міських сьвящеників, з старшим сьвящеником катедри на чолї [26]). У нас на Україні крилос і пізнїйше був дуже важним участником епархіальної управи, але з часів XI-XIV в. ми, на жаль, маємо переважно самі голі згадки про сю інституцію, й тільки на підставі пізнїйших функцій крилоса можемо догадувати ся, що й у сї часи крилос брав участь в адмінїстрації епархії, духовнім суді, та адмінїстрував епархію, коли вона не мала епископа [26]).

З поодиноких епископських урядників можемо вказати ще тільки „намістників”, що головну функцію свою мали, здаєть ся, в епархіальнім суді (про них маємо звістки з XIII в.), та ще хиба „десятинників”, звістних тільки з постанов володимирського собору (місцевих — українських звісток про них не маємо), що мали, очевидно, збирати церковну десятину [27]). Вкінцї епископські тивуни, як у князя чи боярина, завідували ріжними галузями господарства — і управи [28]).

Серед функцій епископської управи займав не согірше місце суд. Справа сього суду одначе належить до тяжших питань нашої давної історії, а з становища історії культури дуже важних і тому вартих як найдокладнїйшого розсьвітлення [29]).

Ми маємо цїлий ряд княжих грамот, що уставляють привілеґії й границї церковного суду, — грамоти з іменами Володимира, Ярослава, Всеволода Мстиславича. Але всї вони мають виразні прикмети пізнїйшої редакції, так що в них не легко відріжнити дійсну практику від не переведених в житє претензій духовенства, а саму практику не можна докладно означити хронольоґічно. Тільки пізнїйша й найбільше скупа фундаційна грамота Ростислава Мстиславича, при досить докладній датї, не має на собі сього закиду фальсіфікації [30]).

Грамота з іменем Володимира звістна в ріжних версіях, коротких і довших; їх ділять на дві, три і навіть чотири катеґорії, але се не важно, бо взагалї всї копії мають ріжні відміни, так що зовсїм тотожних між ними майже нема. Найстарші копії, які маємо — з другої половини XIII в., належать до ширших редакцій; але й коротші й ширші редакції, навіть в сих копіях XIII в., однаково мають уже виразні прикмети пізнїйшого редаґовання; на се вказує виразно імя патріарха Фотия, котрого Володимир називає в них своїм сучасником [31]).

Се явище можна б ріжно толкувати: або думати що початковий автентичний устав Володимира був перероблений і розширений пізнїйше, й так з'явили ся в нїм анахронїзми, або що він взагалї був уложений пізнїйше, і збираючи норми й традиції церковного суду, по традиції ж звязав се з іменем Володимира, як першого орґанїзатора руської церкви взагалї і спеціально — церковного суду. Се друге обясненнє безперечно певнїйше, судячи з того, що окрім Володимирових грамот ми маємо їх норми і незвязані з іменем Володимира: грамоти з іменем Всеволода Мстиславича і записи про тіж епископські права і прероґативи не в формі грамот, а в видї записки „о церковныхъ людѢхъ, и о судѢхъ, и о десятинахъ, и о мѢрахъ городскихъ”, без імени князя; се показує, що вони не були так орґанїчно звязані з іменем Володимира. У всякім разї навіть найдавнїйші верзії Володимирових грамот, які ми маємо, судячи по їх анахронїзмам, не могли з'явити ся скорше нїж в XII в.

Як би ми не об'ясняли собі початку Володимирової устави, се в кождім разї не позбавляє історичного значіння заведених до неї норм: вони показують нам коли не дїйсний обсяг епископської юрисдикції в часи утворення устави, себто десь в XII віці, то бодай формулують бажання, дезідерати духовенства в сїй сфері, а такі дезідерати певне не зіставали ся без впливу на дїйсну практику. Тим поясняєть ся факт, що ми стрічаємо сю уставу в найдавнїйших кодексах канонїчних памяток (т. зв. Кормчої книги), від XIII в. почавши.

Обсяг епископської юрисдикції, признаний її дїйсно полїтичною властию в середині XII в., показує нам фундаційна грамота смоленської катедри. Фундатор — князь Ростислав визначав сю юрисдикцію на основі сучасної практики [32]), передовсїм переяславської епархії, до котрої перед тим належала Смоленська земля; отже се означеннє ми можемо вповнї

прийняти для тогочасної української практики. Грамота вичисляє такі „епископлї тяжі”: розвід (”роспуст”), двожонство, неправний шлюб (аще кто поимет ся черезъ законъ), умиканнє жінки, „зелья и душегубства” — себто душегубство зелієм (отроєннєм) і взагалї ворожбитство, чари, далї — бійки жінок між собою, і крім того кілька неясних точок. Таким чином тут знаходимо як справи епископської юрисдикції: а) нарушення постанов що до шлюбу, б) вчинки противні християнству (чари і т. и.), в) вчинки особливо дражливі і скандальні (бійка жінок).

Порівнюючи постанови Ростиславової грамоти з уставами Володимира, бачимо, що сї устави, мало що додаючи до справ першої катеґорії, розвивають головно другу й третю, та додають четверту: маєткові спори, які виникають в родинї, між свояками. І так з другої катеґорії маємо тут: єретицтво, крадїж в церкві або з могили; знищеннє або профанація предметів християнського поважання (крестъ посѢкуть или на стѢнахъ рѢжуть, скоты, или псы или потки (птахи) безъ великы нужды введеть (до церкви) или что неподобно въ церкви подѢєть); держаннє поганського культу (кто молить ся подъ овиномъ или во рощеньи или у воды); уроки, зілє (зельи). З третьої — гвалт, „смилноє заставаньє” (в адультері) [33]), противприродні вчинки, скандальні форми бійки, битє батьків дїтьми, убийство дївчиною своєї нешлюбної дитини.

З цивільних справ в Володимировій уставі маємо спори супругів про майно [34]) і братів про спадщину. Справи про спадщину належали й до сьвітської юрисдикції, і як тут розграничували ся сї дві юрисдикції, не ясно: могли сї справи рішати ся спільним (смѢснымъ) судом сьвітських і духовних судей, або судові доходи дїлити ся, як се постановляє Ростиславова грамота про умиканнє: половину грошевих кар з таких справ князь або його посадник дає епископу. (Що деякі цивільні справи звязані з шлюбними відносинами належали до епископської юрисдикції, се бачимо в практиці московських часів, і ся практика, правдоподібно, мала свій початок ще в передтатарських часах [35]), як і деякі иньші справи — нпр. процеси холопів з своїми панами).

З кінця XIII в. маємо посланиє володимирського епископа до свого князя (судячи з того що сей князь зветь ся сином Олександра; воно може належати тільки до р. 1276-1304), де епископ, покликуючи ся на практику

„во всѢхъ крестьянскыхъ людехъ”, означає границї церковного суду дуже близько до Володимирової устави; се показує, що при кінцї XIII в. практика уже стояла близько до норм сеї устави [36]).

Дальший розвій практики чи дезідератів духовенства в сфері церковного суду дає устава т. зв. Ярославова. Хоч всї верзії сеї устави, які маємо, містять подробицї, які зраджують дуже пізнї, московські часи, але иньші детайлї виразно вказують на староруську основу і з сього погляду устава має і для нас безперечне значіннє [37]). Не запускаючи ся близше в аналїзу її, зазначу, що устава ся розвиває головно казуістику вчинків против шлюбу (моральности) та катеґорію маєткових справ (нарушеннє одним з супругів родинного маєтку); поважне місце займає справа розводу, також спеціалїзована досить докладно; для значного числа переступів уставлена грошева кара в досить високих цифрах (до 300 грив.). Цїкаво, що деякі статї відси увійшли потім в московську Кормчу (патріарха Никона).

Окрім спеціальних справ, в котрих епископському суду підлягали всї катеґорії людности, підлягали йому у всїх справах катеґорії „церковних людей”. Сюди окрім духовенства в тїснїйшім значінню належали ще люди так чи инакше звязані з церквою. На жаль Ростиславова устава говорить про них дуже мало: загально згадує про „церковних людей”, а спеціальну катеґорію з них вичисляє тільки одну, „прощеників”, — „даю св. Богородици прощеники съ медомъ, и съ кунами и съ вирою, и съ продажами, — и ни надобѢ ихъ судити никакому же человѢку”. Назва ся не ясна: Герберштайн толкує се як людей, що виздоровіли наслїдком чуда, і се толкованнє приймаєть ся в науцї. У Володимировій уставі маємо катеґорій церковних людей дуже богато: окрім духовенства білого, з їх родинами, і чернцїв та церковних слуг: „поп, попадіа, попович, діакон, и кто въ клиросѢ”, инакше: ”и вси причетници церковныи”, „проскурница, игуменъ, игуменія, черньцъ, черница”, вичислені тут іще: „лѢчецъ (лїкарь), прощенникъ, задушный человѢкъ (себ то раб даний на церкву або пущений на волю „за душу”), слѢпецъ, хромецъ, баба вдовица, паломникъ [38]), сторонникъ, больници, гостинници (і окрім того ще иньша назва їх — страннопріимници)”. Всеволодова устава додає ще „ізгоїв”: „поповъ сынъ грамотѢ не умѢєтъ, холопъ исъ холопьства выкупится, купець одолжаєтъ”.

Таким чином під назвою церковних бачимо тут людей, що годували ся при

церкві або в звязаних з нею інституціях (шпиталї, гостинниці — ξενοδόχια); сюди належить і „лїчець” — шпитальний лїкар. По друге, маємо людей що віддають ся побожним занятям — паломники, „прощеники” — сї віддавали ся, очевидно, по своїм чудї особливій побожности; нарештї люде без суспільного становища, що потрібували опіки церкви: розстрижені черцї, ізгої, задушні люде. Остатнї вповнї анальоґічні з тими „холопами, що з холопства викупили ся”. Такі холопи становили, видко, головну масу між ізгоями, так що слово „изгойство” означало викупну плату холопа за увільненнє [39]). Нема нїчого неможливого, а противно — вповнї правдоподібно, що сї катеґорії церковних людей, о скільки істнували, були під церковною юрисдикцією в перед-татарські часи й на Українї.

Коли сї церковні люде мали процес з нецерковними, то таку справу, по Володимировій уставі, мав судити „обчій судъ” — зложений з відпоручників князя і епископа.

Джерелом права для церковного суду служили в першій лїнїї візантийські кодекси, передовсїм т. зв. Номоканон, принесений з Візантиї в двох головних редакціях його т. зв. Іоана Схоластика (VII в.) і т. зв. Фотиєвій, і додаткові статї візантийського та болгарського походження — вибір з Мойсеєвого Пятокнижа, Екльоґи Льва Ісаврійського та Константина Копронїма, „Законъ судный людемъ” — болгарська компіляция з тоїж Екльоґи, „Градскій законъ” (переклад „Прохейрона” Василя Македонянина), до котрих долучали ся потім свійські памятки церковного права (церковні устави) і сьвітського (Р. Правда) [40]). Такі компіляції — т. зв. Кормчі давали таким чином дуже ріжнородний, не завсїди суголосний матеріал, на підставі якого виробляла ся практика церковного суду.

Окрім суду Володимирова устава згадує ще одну компетенцію епископа: пильнувати правильности міри і ваги — „городскыє и торговыє всякая мѢрила, и спуды, и звѢси, ставила”, аби їх не зменшувано й не побільшувано. Дійсно ми знаємо, що міри й ваги були під доглядом духовенства — про се згадує торговельна умова Мстислава смоленського з Нїмцями і грамота Всеволода новгородського церкві св. Івана [41]).

Окрім сих епископи й духовенство взагалї мали ще й деякі иньші не-церковні функції. Так духовні особи, особливо епископи, дуже часто уживали ся для дипльоматичних посольств, або й самі посередничили між

князями — маємо нераз такі факти [42]), а як росповсюднені вони були в житю, показують слова Мономаха, що каже Олегу Сьвятославичу післати до нього „посла або епископа” (солъ свой или пископа) [43]). Як княжі дорадники духовні особи мали нераз значний вплив на політику, а часом і з власної ініціативи заберали голос в сьвітських справах: ми бачили, що Володимирові роспорядження про кару смерти були видані під впливом епископів, що впливом ігумена Григория поясняли невтралїтет Мстислава Мономаховича в чернигівських справах. Митр. Никифор виразно заявив Рюрику, що то обовязок духовенства — впливати на князїв, повздержуючи їх від війн: „княже, мы єсмы приставлены в Руской землЂ отъ Бога востягивати васъ отъ кровопролитья” [44]). Митрополит завдяки авторитетному свому становищу особливо міг впливати в сїм напрямі.

Так само духовенство уважало своїм обовязком вставляти ся за ріжні нещасливі жертви сучасної полїтики. Так ігумени вставляли ся перед Сьвятополком за Васильком; митрополит з ігуменами випросили увільненнє з вязниці Ярославу Ярополковичу, не позволили видати „на убиство” Івана Берладника Ярославу галицькому і т. и. [45]). В посланиї м. Никифора до Мономаха є натяк, що й приватні особи звертали ся до митрополита, аби просив за них князя: „може думаєш, що якийсь прийшов до мене з жалями, й тому я написав тобі отсе”, пише митрополит князеви [46]). Про Теодосия печерського оповідає в його житиї Нестор, — що він „був для многих заступником перед судами і князями, визволяючи їх від біди [47])

Коли духовенство, таким чином, мало досить значну участь і впливи в нецерковних справах, то й сьвітська власть з свого боку мала велику участь в церковних. Ми бачили, що князї мали великі впливи при іменованню епископів, а часом і скидали їх з власної волї, що вони брали ся впливати на рішеннє ріжних релїґійних питань, або що навіть така справа як канонїзація відбуваєть ся за посередництвом князя: Сьвятополк „казав (велЂ) вписати до синодика Теодосия, і митрополит так і зробив” [48]). Хоч тут се ”велЂ” не треба розуміти дуже буквально, але вплив князя був безперечно.

Такі впливи сьвітської власти не скандалїзували духовенство, бо вони вповні відповідали практиці візантийській, і навіть до певної міри само

духовенство, переносячи сю практику з Візантиї, витворяло її у нас. Характеристично висловляє сей погляд на становище князя мнїх Акиндин, взиваючи в. кн. володимирського Михайла Ярославича до боротьби з симонїєю (коло р. 1311-5); ”а може ти скажеш викрутом: „нехай собі правлять ся як самі хочуть, а я в се не мішаю ся?” — алеж ти, господине княже, цар у своїй землї, ти відповіш на страшнім судї Христовім, коли замовчиш перед митрополитом” 49). Акиндин, очевидно, хоче сим сказати, що в. князь, подібно як візантийський цїсарь, мусить мати нагляд і над церковними справами.

Докінчім наш огляд церковної орґанїзації.

Про орґанїзацію парафій наші відомости взагалї дуже бідні. В джерелах окрім сьвящеників ми стрічаємо з церковних осіб іще дияконів, іподияконів, паламарів і проскурниць. З них диякони, правдоподібно, стрічали ся тільки в більших церквах, бо згадують ся лише в оповіданнях про більші церковні церемонії 50). Дяками (грецьке зменшене імя для дияконів) звали церковних чтеців (ἀναγνώστης); вони мусїли бути в кождій парафії від самого початку. Так само й про паламарів маємо звістки вже з XI в. 51). Проскурниці звістні від XII в. 52), але росповсюднили ся мабуть не від разу. Сей уряд, незвісний в Візантиї, з'явив ся з огляду на ті трудности, які виходили по селах, а мабуть і по містах з проскурами: еп. Нїфонт дозволяє Кирику служити службу божу з одною проскурою, коли нема близько торгу й неможна проскури дістати, а в житиї Теодосия оповідаєть ся, що в Курську, отже досить значнім містї, часом не могла відбути служба божа з браку проскур, проскурьнаго ради непечения 53).

Одна згадка — що Ярослав Осмомисл перед смертию зібрав до себе „зборы вся” 54), натякає, що по більших містах парафії складали ся з більшого числа сьвящеників.

Монастирська управа була перейнята з грецьких монастирів чина Теодора Студита, як сьвідчить автор лїтописного оповідання і як зрештою показує порівняннє з Студийською уставою; тільки адмінїстраційна схема на Руси була простійша: число урядників зменьшено 55).

На чолї управи стояв ігумен в мужеських, ігуменія в жіночих монастирях.

Вони вибирали ся самими черцями з братиї або і з стороннїх людей, часом навіть ще непострижених [56]); про се вибираннє маємо докладні звістки, принаймнї що до мужеських монастирів. Окрім ігумена управа монастиря складала ся ще з таких урядників: церковного порядку доглядали еклєсіарх, деместики (начальники хорів) і паламарі; господарську управу мали економ і келар — начальник маґазинів [57]) і кухнї; поодиноких галузей господарства доглядали тивуни — мабуть чи не з монастирських холопів; окрім того згадуєть ся „вратарь", що доглядав монастирської брами. Такі відомости маємо про Печерський монастир, що служив взірцем для иньших, мабуть не тільки мужеських, але й жіночих монастирів [58]). В жіночих, здаєть ся, окрім ігуменїй, звали ся ігуменами сьвященики — монастирські духовники [59]).

Про джерела церковних доходів маємо відомости теж не богаті, і то головно тільки про самі катедри.

Перше джерело доходів, яке згадуєть ся, — се княжа десятина. Про неї говорить лїтопись, оповідаючи про заснованнє київської катедри Володимиром: він дав її десятину „від свого майна й від своїх городів" [60]). Сей не досить ясний вираз т. зв. Володимирова устава поясняє як десятину від доходів судових, торговельних і від господарських натуралїй. Се була десятина з Київської землї; але по всякій правдоподібности такі дотації уже за Володимира дістали й иньші епископи в своїх землях [61]). На се маємо вказівку в грамоті Сьвятослава Ольговича 1137 р., грамоті, на щастє, вповнї певній; тут він каже, що від прадїдів (а прадїдом його був Ярослав) і дїдів його було уставлено, аби епископи діставали десятину „від даней, від вир і продаж і взагалї від усього, що іде на княжий двір". Що така практика задержала ся й пізнїйше та стала загальною нормою дотації, показують звістки з поодиноких земель: маємо їх для землї Новгородської, Смоленської й Суздальської [62]). Але при тім ми не можемо сказати, чи скрізь задержана була норма десятини „від усього, що приходить на княжий двір", чи були в тім деякі відміни в поодиноких землях [63]). Друга неясна точка — чи ся вся десятина ішла на удержаннє самої лише катедри, чи діставало ся з неї щось і иньшому духовенству, себто — чи вона дїлила ся якимсь способом між катедрою і бодай деякими виднїйшими церквами епархії. На можливість сього останнього вказує звістка (на жаль одинока)

Несторового жития Бориса і Глїба, що на удержаннє вишгородської церкви Бориса і Глїба Ярослав визначив десятину з місцевих княжих доходів — повелЂ властелину града того даяти отъ дани церкви святою десятую часть [64]).

Катедри, визначнїйші церкви і монастирі діставали від князїв і богатих людей нерухомі маєтности, або й самі (особливо монастирі) їх закладали. Так київська митрополія мала десь у Київщинї город Полоний, „святЂй БогородицЂ градъ Десятиньный", і ще десь (може в Переяславщинї — город Синелець); в Чернигівщинї знаємо "сельце св. Спаса", чернигівської катедри; Володимир Василькович у своїм тестаментї дав на володимирський монастир св. Апостолів село Березовичі [65]). Але особливо значні маєтности мусів мати Печерський монастир, завдяки загальному поважанню: уже XI в., скоро по заснованню, мав він свої села; можливо — сї перші села були засновані самими черцями й ними оброблювані, але пізнїйше знаємо на певно що він діставав великі надання: так Ярополк Ізяславич дав йому всї свої маєтности — волости Небльську, Деревську і Лучську і села коло Київа, а його донька пять сїл з челядию [66]). Взагалї-ж кажучи, церковні маєтности в сї часи не були дуже великі, бо й великих приватних маєтностей не було ще богато; досить сказати, що Ростислав, фундуючи смоленську катедру, при всїм своїм запалї до неї надав її лише два села, „землю" в третїм, два озера з сїножатьми і город, тільки всього.

Катедри, церкви й монастирі діставали також жертви грошима і дорогими річами. Про Ярослава сказано, що він, поставляючи „по градомъ и по мЂстомь" церкви й сьвящеників, давав їм „имЂния своєго урокъ" [67]), себ то якусь постійну платню. Але се було можливо тільки, поки церков не було дуже богато. Поза тим церкви діставали жертви, особливо в тестаментах, або по душі. Про ту-ж Ярополкову доньку сказано, що вона за життя дала на Печерський монастир сто гривен срібла і пятдесять золота, а по тестаменту — все своє майно, а її чоловік Глїб Всеславич дав шістьсот грив. срібла і пятдесять золота [68]). На росповсюдненнє звичая давати щось церкві по покійнику („по души") вказує звістне вже нам проханнє Льва Даниловича, аби Володимир Василькович дав Берестє на „свічу над гробом" Данила, або роспорядження Ростислава по смерти Вячеслава, коли він все майно його роздав на церкви, монастирі, старців, лишивши тільки дещо на поминаннє — „чимже надъ нимъ дЂяти на послЂдния дни, чимъ

свЂчю и просфуру єго побдЂти” [69]).

Оплати за спеціальні церковні служби вже тоді були значні, як можна судити з такси за поминальні служби божі подані у Кирика [70]): на гривну рахуєть ся 5 служб, так що цілий сорокоуст коштує поважну цифру 8 гривен! Але такі богаті заплати, як і леґати, розумієть ся діставали ся головно визначнійшим, міським церквам, та монастирям, звичайні-ж парафіальні церкви мусїли вже й тоді удержуватись дрібними доходами з парафіян, особливо тією хлїбною даниною, яку бачимо пізнїйше (XVI в.) по Україні [71]).

Митрополичі й епископські катедри мали іще доходи з самого духовенства.

Не підлягає сумнїву, що митрополит діставав, і то досить значну платню від тих, кого він сьвятив у епископи (як з другого боку оплачував ся патріарху). Ся практика оплат за ставленнє епископа була перенесена з Візантиї (се т. зв. καδεδρατικόν), про звістний уже нам епізод, коли суздальський князь відкинув накиненого йому митрополитом епископа Суздальська лїтопись поясняє, що сього епископа митрополит був поставив за гроші, „на мздѢ” [72]). Що се не був факт виїмковий, показує иньша з ріжних поглядів дорогоцїнна звістка з Патерика; ”пише минї, каже еп. Симон, княгиня Ростиславля Верхуслава (жінка Ростислава Рюриковича), хоче тебе (печерського монаха Полїкарпа) вивести (в ориґ.: поставити) епископом або в Новгород на Антонїєве місце, або в Смоленськ на Лазареве місце; хоч би, каже, прийшло ся й 1.000 гривен срібла видати, задля тебе й задля Полїкарпа” [73]). Очевидно, що сї видатки на поставленнє епископа мали бути видані коли не виключно, то головно митрополиту і його клиросу, за поставленнє.

Епископи так само брали „ставлене” від тих сьвящеників і дияконів, яких сьвятили; се був давнїй і загально росповсюднений в Візантиї податок, а що між руськими епископами було чимало Греків, то він мав усї шанси досить скоро перейти й на Русь. Докладнїйші звістки про се маємо в постановах собора 1274 р.; з них довідуємо ся, що епископи брали т. зв. посошне (від ”посохъ”, жезл), ставлячи ігуменів, і т. зв. уроки від сьвящеників і дияконїв; так само „на мздѢ” ставили намістників і десятинників. Собор в дуже сильних виразах осудивши симонїю, не знїс одначе такси за ставленнє сьвящеників, а тільки обмежив нормою, уставленою митрополитом при його володимирській катедрі: крилошане мали брати за ставленнє сьвященика по 7 гривен, подібно як в Візантиї платили, нїби на покритє „видатків ставлення, по 7 золотих [74]). Иньші оплати собор зносив [75]).

Справа сих оплат потім піднята була знову, як я згадував, за м. Петра. Здаєть ся, ініціатором виступив тверський епископ Андрій, що посилав якогось мнїха Акиндіна в Царгород на звіди в сїй справі. Сей Акиндін, діставши відповідь, що всяка, хоч би найменьша оплата мусить уважати ся симонїєю (таку відповідь при звичайній візантийській практиці можна толкувати хиба як софізм, що звичайні оплати ставлення — се

нагородженнє видатків, а не плата за ставленнє), звернув ся до тодїшнього в. князя Михайла з посланнєм, де накликує його, аби виступив против митрополита за практиковані ним побори. В. кн. Михайло дїйсно обжалував митрополита в симонїї, і патріарх візвав його на суд, але митрополит, очевидно, оправдав своє поступованнє [76]).

Чи була перенесена з Візантиї до нас і реґулярна плата сьвященників епископам (т. зв. ἐμβατοίκιον), не знати. Акти тогож володимирського собора згадують про т. зв. соборне, побиране епископами з духовенства, коли воно скликало ся на епархіальні собори, а також про панщинні роботи церковних людей- що їх змушують (насильє дЂюще) ходити на жнива, або косити сїно, або ходити з підводами (провозъ дЂяти). Акти дають знати при тім, що за невиконаннє сих обовязків провинники часом відлучали ся від церкви! Всї отсї надужитя собор заборонив на пізнїйше, але розумієть ся, се зовсїм не значить, що вони від тоді зникли дїйсно.

Страшне потрясеннє суспільного укладу, счинене татарським находом і татарською зверхністю, на церковнім устрою й житю безпосередно відбило ся розмірно дуже слабо. Розумієть ся, при масових нищеннях городів богато загинуло й духовенства, сильно потерпіли церкви й монастирі, але в відносинах до церкви Татари принципіально були дуже толерантні, Чінґізханова яса, себто збірник основних постанов Монґольської держави, наказувала повну толєранцію до всїх релїґій однаково; духовенство всїх релїґій мало бути вільне від всяких оплат і податків. Зрештою Татари, як взагалї погани, мали пошанованнє до кождої релїґії, як з свого боку вимагали від кождого пошановання до своєї релїґії (се й приводило від часу до часу до сумних пригод в роді смерти Михайла Всеволодича, бо християнська релїґія, як така, виключає всяке признаннє для иньшого культу, як неправдивого).

Відносини татарського правительства до руської церкви близше характеризують ханські грамоти (т. зв. ярлики) митрополитам. Найдавнїйший з них даний ханом Менґутемиром м. Кирилу (в р. 1267 або 1279 — дата може вказувати на той або сей рік). Покликуючи ся на постанови „перших царів", себто давнїйших великих ханів, Менґутемир потверджує свободу всього духовенства — „поповъ и чернецовъ и всЂхъ богодЂльныхъ людей" від усяких податків і обовязків супроти татарського правительства й його аґентів, аби вони щиро й без журби молили ся за

нього Богу: „не надобе имъ (до них не належить) дань, и тамга (мито), ни ямъ (давати коней), ни подводы, ни война, ни кормъ”, „не надобе имъ ни которая царева пошлина (податок на хана), ни царицына, ни князей, ни рядцевъ, ни дороги (на ріжних управителїв), ни посла (на ханських послів), ни которыхъ пошлинниковъ (збирачів)”, а хто б з тих аґентів що узяв від духовенства, має за то бути караний смертию. Разом з духовенством увільняють ся від податків їх родини невідділені. Їх земель і маєтностей урядники не можуть рушати, анї брати церковних людей і підданих на роботу. Віру руську зневажати забороняєть ся під карою смерти. Пізнїйша грамота Узбека окрім того ще потверджує право митрополита „судити и управляти” своїх людей у всяких справах [77]).

Таким чином автономія церкви була вповнї забезпечена, й татарське правительство зовсїм не мішало ся в її внутрішнї справи.

Могли бути тільки хиба надужитя й здирства ханських урядників, против котрих, очевидно, були звернені сї грамоти, але розуміється, забезпечити від них не могли. Отже безпосереднїй вплив татарського чинника на церковну орґанїзацію був незначний. Посередно впливало загальне пониженнє культурного рівеня під впливом Татарщини в тих землях, що стояли в близькій залежности від Татар, себто у нас — на Поднїпровю, в столїтє між татарським приходом і литовською окупацією. В західнї наші землї сей вплив не сягав майже зовсїм.

На тім кінчу свій огляд устрою руської — православної церкви.

Окрім православних були, головно по більших, торговельних містах, ще громади й церкви католицькі [78]). Одначе орґанїзованої католицької церкви, єрархії за весь сей час на Руси ще не було [79]). Хоч бували католицькі епископи на Руси або для Руси, але вони зіставали ся все епископами in partibus, або мали характер місіонарів, без епархій і резіденцій [80]).

З сього погляду особливо звертають на себе досї загадкові претенсії на такі права in partibus біскупів любуських. На чім властиво опирали ся претенсії сих далеких біскупів — з польсько-бранденбурського погранича, се досї пробують розвязати ріжними гіпотезами [81]). Самі вони одначе, підносячи отсї свої „споконвічні” права в 1250-х рр. (перед тим про них не чувати) признавали, що в дїйсности своїх епископських прав в руських землях вони

не виконували „через великість сеї землї, невірність її князїв і злобу осадників” [82]). Такий номінальний характер їх єрархічні права мали й пізнїйше, а підносили вони їх лише супроти замірів пап ставити від себе таки епископів для руських земель, коли успіхи католицьких місій на Руси викликали такі пляни.

Католицькі місії на Руси розвинули ся особливо в XIII в. з діяльністю домінїканів і францішканів. Пізнїйші традиції кладуть початки місіонарства домінїканів на 20-і рр. XIII в. У Длуґоша єсть звістка (під р. 1233), що князь київський Володимир Рюрикович (1223-1235) вигнав з Київа домінїканів, боячи ся успіхів їх проповіди, і заборонив їм вертати ся; при тім сказано, що домінїкани мали там свою церкву Богородиці й при нїй монастир [83]). Ся звістка має загальне довірє в історіоґрафії й дійсно виглядає так, як би була зачерпнена з якогось сучасного джерела; зрештою ми маємо булю папи з 1234 р. до київських католиків, що обіцяє опіку папську супроти переслїдувань, які вони: терплять [84]). Більше загальна, а тим самим і меньше певна звістка у того ж Длуґоша (під р. 1238) про заснованнє домінїканського конвента в Галичу, хоч в самім фактї нїчого не було б неправдоподібного [85]). Папські булї на адресу домінїканів commorantibus in Russia маємо з рр. 1232-3 [86]), натомість з другої половини XIII в. звістки про них дуже бідні і непевні. Звістки про францішканів з першої половини XIII в. всї непевні [86]). З середини одначе маємо вже звістку про францішканську „кустодію руську” (custodiam Russiae) в складї боснійського вікаріату, і в другій половинї XIII і першій пол. XIV в. вони безперечно стали тут досить міцною ногою, судячи з того, що 1345 р. був сформований для Руси осібний вікаріат, з осадами (кустодіями) у Львові, Городку, Галичу, Коломиї й Снятинї (Nostin?) [87]).

Від сих місіонарів приходили до папи дуже втїшні реляції про успіхи проповіди і охоту Русинів до неї. Може не без впливу їх уже в 1230 рр. XIII в. виринув проєкт заснования епископської катедри на Руси (буля з 1232 р.), і папа звертав ся в сїй справі до домінїканського провінціяла в Польщі, поручаючи йому розслїдити сю справу. Чи прийшла вона до якогось кінця, не знаємо; здаєть ся в звязку з тими плянами стояв факт, оповіджений сучасною Великопольською хронїкою: при цістерсіанськім монастирі в Опатові було засноване біскупство для Руси in partibus, і його абат Ґерард

був поставлений ”епископом руським для місцевих католиків” (на Руси). Але кн. Генрих Бородатий незадовго прилучив сю катедру, разом з її бенефіціями, до катедри любуської [89]). Се перша історична звістна катедра для Руси in partibus.

Поруч неї могли сьвятити ся епископи місійні. Так уже з р. 1246 маємо папську булю (в звязку з навязаними тоді зносинами курії з Данилом), де папа, поручаючи свому леґату в Прусії справи руські, дає йому право поставляти на Русь епископів з домінїканів, францішканів і иньших монахів, або сьвітських сьвящеників [90]), і нїчого неможливого нема в тім, що вже в XIII в. поставляли ся такі епископи з монахів-місіонарів: папи мали звичай давати часом таким місіонарам титул епископів для потреб евентуальних неофитів [91]). Але певних історичних звісток про таких епископів з XIII в. не маємо досї ніяких.

Перший документально звістний факт поставлення такого епископа належить до першої чверти XIV в.: тоді, десь перед 1320 р. любуський епископ Стефан, на підставі згаданих претензій любуських епископів сьвятити епископів в руські землї, поставив домінїканина Генриха, четця церковного в Порвалє (на Поморю) епископом в Київ. Мали сього просити „клир і люде” київські, бо там „місто і епархія за божою помочию почали приходити до правдивої віри” — так оповідає папа в своїх булях [92]). Сей Генрих, не дуже довіряючи в правосильність любуського епископа, удав ся до затвердження свого епископства до папи, і той, застерігши ся против претензій любуського епископа, все таки потвердив Генриха й казав його висьвятити (1320). Кілька місяців пізнїйше (1321) папа візвав його, аби він їхав до своєї епархії; але нема слїду, аби новий епископ дійсно сповнив се бажаннє, противно — виступає потім аж до смерти в Нїмеччинї [93]). Очевидно, він зістав ся таким же епископом in partibus, як і самі епископи любуські.

Орґанїзація латинської церкви на Руси зістала ся для будучности.

Примітки

[1]) Голубінский I с. 271, Суворов I с. 129-131, Барсов гл. VIII.

[2]) До половини XIII в. звістно лише чотири згадки про присутність руських митрополитів в Царгороді на соборах — див. про них у Голубінского I с. 296.

[3]) Acta patriarchatus I. 126.

[4]) Пор. Голубінский ор. с. II с. 132, Суворовъ I с. 129-131 і спеціальну розвідку Николаєвского — Христіанское Чтеніе 1879, VII-VIII.

[5]) Грамоту патріарха, як я сказав уже, маємо тільки в пізнійших копіях, і то в перекладі. З кодексу XVI в. надрукував її м. Макарий в т. III с. 297 і Павлов в своїм збірнику памяток руського канонїчного права (Рус. ист. библ. VI ч. 3), і сей текст (без кінця) взагалї не має в змістї нїчого непевного (лише в стилїзації дещо виглядає на пізнійше), так що приймаєть ся без підозрінь в сучасній науці (навіть скептичний Ґолубінский нїчого не закидає йому — I 293). Иньша версія, амплїфікована ріжними, очевидно — видуманими додатками, в Никонівськім збірнику I с. 223-9. Грамота містить в собі відповідь на дві справи: про заснованнє митрополії (про се низше) і про процес того епископа. В коротшій верзії вона не має дати, анї імени епископа. В ширшій додано імя епископа — Нестора, грамота (без дати) положена під р. 1160, і в нїй трактуєть ся також справа сьвяточного посту і еп. Федора. Імя епископа Нестора в нїй, по моєму, неможливе: справа Нестора почала ся й закінчила ся ще за житя Юрия (Лавр. с. 329), коли Андрія не було в Ростові; в грамотї, писаній очевидно по кількох роках Андрієвого князювання, іде мова мабуть про Леона, і власне про ту пригоду його, що записана в Суздальській лїтописи під 1159 р. словами: „выгнаша Ростовци и Суздальци Леона епископа, зане умножилъ бяше церковь, грабяй попы”. Як видно з оповідання під р. 1164, Леон по тім одначе вернув ся на катедру і вже справою посту Андрій висадив його знову. Тому датованнє 1160 роком патріаршої грамоти можливе, тільки вона належить до Леона.

[6]) Лавр. с. 334.

[7]) Анонїмне (т. зв. Прохорове) житиє м. Петра у Макарія IV с. 314; Ґолубінский на підставі детайлїв виводить для сього собора дату 1310/1 р.

— op. c. II c. 107, він же здогадуєть ся, що еп. тверський обвинуватив митрополита в тім, що він побирає оплати за ставленнє.

8) Документи надруковані були Павловим в Православнім СобесЂднику 1867, з поясненнєм справи, і потім в Ист. библ. VI c. 147; аналїз сеї справи у Ґолубінского op. c. II. c. 113-5. Коли покладати ся на детайлї оповідання жития, то виходило, що се було нове обвинуваченнє на м. Петра (як приймає д. Ґолубінскій), але власне на сї детайлї не зовсїм можна покладати ся, тому дуже можливо, що сї документи належать до попередньої справи.

9) c. 273.

10) Грамоту сю, міщену в Кормчих, видрукував вперше Востоков в Описанію рукоп. Румянцев. музея с. 303, виказавши й її дату. Див. також Рус. ист. библ. VI ч. 5.

11) Запитання й відповіди заховали ся по грецьки і в словянських перекладах, надруковані вони в Рус. ист. библ. VI c. 129 і додат. c. 1. Словянські переклади значно ріжнять ся між собою й від грецького тексту: очевидно, первісний текст розширяв ся додаваннєм нових казусів, толковань і т. и. Ріжні версії їх в Чтеніях москов. 1860, II, Правосл. СобесЂд. 1863, II, Рус. ист. библ. I.

12) Див. в т. I с. 463.

13) Τάξίς — ed. Parthey p. 101 і δ ”Άγιος Γεώργιος είς τήν 'Ρώσιν ποταμόν.

14) Про злученнє переяславської катедри з сарайською див. Никонївську л. II c. 147-8. пор. акти Володимирського собору (Рус. ист. библ. VI, 83), де сарайський епископ Теоґност зветь ся переяславським. Про білгородську катедру також думають звичайно, що вона зникла по татарськім нападї (Макарій IV c. 108, Голубинскій I 1 c. 669, сей погляд прийняв і я в Історії Київщини c. 507), але вона не тільки що фіґурує в пізнїйших реєстрах катедр (Τάξις і ”Εκδεσις), але й епископ білогородський виступає в актах м. Теоґноста з р. 1345 (Regel Analecta c. 55). Уважати сього білгородського епископа 1345 р. епископом молдавським, з Акермана, як то роблять з епископом білгородським 1401 р. (Acta patriarchatus II c. 259 : τόν

μητροπολιτην Γαλίτζης ένδοσιν λαβόντα συνοδικώς χειροτενείν έπισκόπους είς τάς τής Μικάς Ρωσίας έπισκοπάς, ών ήν καί τό Ἀσπρόκαοστρον), неможливо, та й гіпотеза про молдавську катедру в Білгороді — Акерманї (Павловъ О началѢ галиц. митрополии с. 233) або як хоче Ґолубінский — в бесарабських Більцях (Очеркь историi церквей болгарской, сербской и румынской с. 376) взагалї дуже непевна. Так само безосновний здогад м. Макарія, що по поході Бату українські катедри якийсь час були без епископів (IV с. 108).

15) Патерик с. 129, пор. 90; судячи по поданих тут подробицях, виходило-б, що се стало ся десь в остатнїх десятолїтях XI в. — 80-х або 90-х рр. Становище тмутороканської катедри взагалї дуже неясне, Ґолубінский ще й тепер уважає можливим припускати, що вона заснована за патр. Фотия, або навіть руськими князями (I. 1 с. 683-4), Але з катальоґу епархий VIII в., виданого de Boor-ом (Zeitschrift für Kirchengesch., XII, як вище), знаємо, що тмутороканська катедра була вже тоді, а заснована мабуть ще скорше — може при відновленню Боспора за Юстинїяна, і належала до ґотської митрополії. Потім в т. зв. катальоґу Льва Мудрого (Parthey с. 100) і в катальоґу виданім Ґельцером (с. 255) тмутороканську катедру бачимо вже серед автокефальних архіепископій.

16) Див. Суворовъ I с. 132-4.

17) Рус. ист. библ. VI дод. с. 55-7.

18) Нпр. Лавр. с. 281: постави князь Ярополкъ игумена Марка епископомь Переяславлю, Іпат. с. 448: Рюрик постави епископомъ отца своєго духовного і т. д., с. 495: избранъ бысть и поставленъ бысть Иванъ пискупъ княземъ Даниломъ.

19) Іпат. с. 425, Лавр. 370.

20) Протоколи м. Теоґноста видані в останнє у Реґеля Analecta byzantino-russica с. 22-6, примітки с. 32-7. Перед тим сї, знайдені Реґелєм протоколи видав Васілєвский в Ж. М. Н. П. 1888, II з докладною статею п. т.: Записки о постановленiи русскихъ епископовъ при м. ТеогностѢ въ Ватиканскомъ греческомъ сборникѢ (статю сю реферував Головацький в Сборнику галицької матиці за 1888 р.

[21]) Устава видана у Павлова Рус. ист. библ. VI ч. 52, українську версію вид. Петрушевич п. т. Архіератиконъ Кіевской митрополіи, 1901. Павлов датує її 1423 р., але се тільки terminus non post quem, устава-ж може й мусить бути старша; пор. мою рецензію в Записках т. LIV.

[22]) 1 Новг. с. 92-3.

[23]) Лавр. с. 338.

[24]) Іпат. с. 188. Коментар до сього факту у Ґолубінского Канонїзація с. 388-9, де й взагалї про канонїзацію в староруськiй церкві.

[25]) § 31.

[26]) Житиє Теодосия л. 30: єдинъ отъ клироса святыя и великыя церкве София. Іпат. с. 494 — отъ клироса великоє церкви святой Богородици володимерьской. Див. також фундацію смоленської катедри. Устави володимирського собору (с. 92) кажуть, що оплати за ставленнє збирають клирошани. В лїтописях слово клирос уживаєть ся для означення катедральното духовенства, але адмiнiстраційне значіннє сеї колєгії не підлягає сумнїву.

[26]) Значіннє крилоса в староруській церкві було вияснено докладно Ґолубінским — І. 1 с. 376 і далї, а потім тема, дана київською академією, викликала кілька спеціальних розвідок про крилос: Ол. Лотоцького Соборні крилоси на Українї та Білій Руси в XV-XVI в. — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. IX, С. Л. Предшественники духовныхъ консисторій т. н. соборные крылосы (Кіев. епарх. вЂд. 1895), Божикъ Соборные крылосы иди капитулы въ зап. рус. церкви (Холмско-варшав. еп. вЂстн. 1896). Вони дотикають ся почасти й давньої руської церкви.

[27]) Про намістників в церковній уставі Володимира з XIII в. і в актах володимирського собору 1274 р.; судові функції намістника видко з Володимирової устави (и своимъ тіуномь приказываю церковнаго суда не обидЂти ни судити безъ владычня намЂстника) і з жития м. Алексія (XIV в.), де пояснено, що він за м. Теоґноста був ”намЂстникомъ святительскихъ правленій, єже разсуждати Божія люди и вся церковныя суды” — Степенная книга І. 450. Десятинник — Рус. ист. библ. VI с. 92. Між

сучасними дослїдниками іде суперечка про те, чи пізнїйша московська практика, що епископські урядники були сьвітські, іде з староруських, чи була пізнїйшим явищем — Ґолубінский І. 1 с. 392 і далї, Суворов І. 176.

28) Згадка про тивуна новгородського епископа — Срезневского Древніе памятники письма с. 66 (фототипія — ч. 19).

29) Про церковний суд див. вказану в прим. 23 лїтературу канонїчного права і загальні курси.

30) Скептичний погляд на устави пішов від Карамзіна, котрого погляди збивав Неволїн і м. Макарій; в новійшій лїтературі речником скептичного напряму виступив Ґолубінский (сих поглядів держить ся і в новім виданю І. 1 с. 399). Крайнїм скептицизмом визначають ся погляди проф. Суворова (І. 311 і далї); він не признавав автентичною навіть Ростиславової устави (в новім виданню, вже, правда, упустив се), а Володимирову уставу датує XIV віком і текст її в Софійській кормчій уважає пізнїйшою допискою (Курсъ І с. 315, Учебникъ с. 216). В оборонї устав виступив Павлов, присьвятивши Володимировій уставі реферат на московськім археольоґічнім з'їздї, що лишив ся недрукованим. В своїм (посмертнім) курсї він властиво боронить їх значіння, а не автентичности: навіть Володимирова устава по його гадцї" була уложена не скорше як сто лїт по смерти Володимира, і в формі Володимирової грамоти представила практику, що могла йти від часів Володимира; отже грамоту він має за фальсіфікат (с. 146). Ключевский, також підносячи значіннє устав, властиво також не рішаєть ся виразно признати в основі Володимирової устави його автентичну грамоту, хоч допускає сю можливість (І с. 304).

31) „Въспріялъ єсмь святоє крещеніє оть грецьскаго царя и отъ Фотія патріарха царегородьскаго".

32) Ростислав каже: „а тяж епископлихъ не судити никомуже"; таким чином сї „епископлї тяжі" він бере як інститут уже вироблений.

33) Срезневский (Словар sub voce) вказує на старочеське smilny — роспустний, smilstvo роспуста, і тут, очевидно, так і треба розуміти се слово. Друге об'ясненнє — від „смило" посаг, отже спори про посаг.

[34]) „Пошибеньє промежи мужемъ и женою о животѢ” — се толкували як бійку супругів про майно; Павлов читає й толкує відмінно: пошибеньє (ґвалт), пря межи мужемъ и женою о животѢ” (с. 139). Він взагалі дав в своїм курсі ряд інтересних толковань тексту.

[35]) Се дуже основно арґументував Ґолубінский I. 1 с. 421-2.

[36]) Рус. ист. библ. VI, 118.

[37]) Уже Неволїн вказував на те, що в основі Ярославової устави лежить практика XI в.; сей погляд приймає й Павлов, а Ключевский, опираючи ся на своїй теорії змін в монетній системі давньої Руси, бачить в цифрах грошевих кар устави виразні вказівки того, що первісна редакція устави належить до першої половини XII в., а пізнїйші зміни до XIII і XIV-XV вв. (I с. 312-4). Його аналїза Ярославової устави в кождім разї досї властиво одинока і з сього становища інтересна і важна.

[38]) Павлов волить варіант „псаломникъ”.

[39]) Срезневскій СвѢдѢнія о малоизв. пам. LIX с. 331-2, Рус. Ист. Библ. VI, 842.

[40]) Лїтературу про Кормчу див. в прим. 23. Старі типи Кормчих, принесених в початках християнства (найстарший кодекс з XI або XII в.), потім заступив пізнїйший тип, з коментарами пізнїйших візантийських канонїстів, виписаний з Болгарії митр. Кирилом для собора 1274 р.; він звістний або в кодексах, що містять тільки його (найстарший рязанський кодекс 1284 р.), або разом з руськими доповненнями старших Кормчих (найстарший кодекс — новгородський Синодальний, коло р. 1280).

[41]) Хрестоматія В.-Буданова I с. 108, 235.

[42]) Іпат. с. 172, 215, 217, 327, 462, 600, Лавр. 413, 433, 1 Новг. с. 127. Туг же належить згадати поручення галицько-волинських князїв епископам вести замість них переговори з Татарами — Іпат. с. 562, 592.

[43]) Лавр. с. 245.

[44]) Іпат. с. 460.

[45]) Іпат. с 170, 181, 335.

[46]) Русскія достопамятности І с. 73.

[47]) л. 27.

[48]) Іпат. с. 187.

[49]) Рус. ист. библ. VI, 158.

[50]) Нпр. в перенесенню мощей Бориса і Глїба — Іпат. с. 127.

[51]) Несторове сказаніє про Бориса і Глїба вид. Срезневского с. 24.

[52]) Вопрошаниє Кирика — Рус. ист. библ. VI с. 98.

[53]) Рус. Ист. Библ. VI с. 50, Житиє Теодосія д. 3 об.

[54]) Іпат. с. 442.

[55]) Порівняннє монастирських урядів на Руси з Студийською уставою у Ґолубінского І. 2 с. 577 і далї.

[56]) Іпат. с. 425.

[57]) κελλάριον — cellarium.

[58]) Іпат. с. 113, Ж. Теодосия нпр. л. 14 (еклєсіарх і келар), 16 (економ і вратар), 17 v. (пономар), 19 (келар), 27 v. (тіуни), 28 (деместик). Уважаючи, що Стефан зветь ся то еклєсіархом то деместиком, Ґолубінский думає, що сї уряди злучені були в Печерському монастирі разом, але тодї ледво чи було б дві назви. Пізнїйше мабуть був осібний ще від келаря трапезар, як в Студийській уставі — див. Патерик с. 87.

[59]) Іпат. с. 115 — Георгий ігумен св. Андрія, Лавр. с. 441 — ігумен успенського (очевидно — жіночого, бо княгининого — с. 394) монастиря; пор. Ґолубінский І 2 с. 593.

[60]) Іпат. с. 84.

[61]) Що Володимирова грамота була видана для Київщини показують слова ”по всей землѢ РусьстѢй” Володимирової устави; сї слова уважали ся доказом проти автентичности її, бо розуміли ся в значінню: по всїм землям Руської держави, але хибно.

[62]) Грамоти Сьвятослава і Ростислава — в Хрестоматії Буданова, І, тексти Іпат. с. 337 і Патерика с. 90.

[63]) Хоч Володимирова устава висловляєть ся яснїйше нїж лїтопись, але й тут іще зістаєть ся неясним, чи розуміти десятину від доходів княжого господарства тільки, чи від всяких натуралїй, які приходили князю; останнє правдоподібнїйше, судячи по катеґоричній заяві Сьвятослава — з усього, що приходить на княжий двір. В фундаційній грамотї Смоленської катедри сказано, що епископ має поберати десятину „оть всѢхь даней смоленскихъ... кромѢ продажи и кромѢ виры, и кромѢ полюдья”, і се розуміють деякі, що тут з судових доходів і полюдя не було десятини; але се мабуть скорше треба розуміти „не рахуючи вир” і т. д., бо полюдє далї входить в склад десятини.

[64]) Сказанія вид. Срезневского с. 29.

[65]) Іпат. с. 347, 380, 595, Никон. I, 130, 124.

[66]) Житиє Теодосия л. 20, Іпат. с. 338.

[67]) Іпат. с. 106.

[68]) Іпат с. 338.

[69]) Іпат. с. 600, 326.

[70]) Рус. ист. бібл. VI і с. 24.

[71]) Див. т. V с 277 і далї.

[72]) Лавр с. 371.

[73]) Патерик с. 89.

[74]) В Візантиї платило ся: 1 золотий за ставленнє на чтеця (дяка), 3 на диякона, 3 на сьвященика, разом сьвящениче сьвященнє коштувало 7 золотих. Очевидно, так треба розуміти и постанову володимирського собора, стилїзовану досить неясно: „да возмуть крилошане 7 гривенъ оть поповства и отъ дияконства”.

[75]) Рус. ист. библ. VI с. 92.

[76]) Див. вище с. 291. Памяткою полєміки в сїй справі зістав ся писаний 1340 р. збірник — „Власеимія, рекше хула на єретики, — главы различныя отъ евангелія и отъ канонъ св. отецъ, въ нихже обличенія Богомъ ненавистныхъ злочестивыхъ духопродажныхъ єресей” — вибірка текстів з церковного письменства, що дотикають ся симонїї — про нього Павлов у Правосл. СобесЂднику, 1869, II.

[77]) Собраніе госуд. грамотъ и договоровъ I ч. 2 і 7, друге виданнє грамот у Григорьева О достовЂрности ярлыковъ данныхъ ханами золотой орды русскому духовенству, Москва, 1842. Всїх отсїх грамот заховало ся (в перекладах) 7: по Узбековій є Бердибека й Тулунбека, та три грамоти Чанибекової жінки Тайдули.

[78]) Див. нпр. про Київ вище т. II с. 273.

[79]) Лїтературу див. в прим. 23.

[80]) Недавно Войцєховский (як в прим., с. 33 і далї) знову розвивав гіпотезу про латинське біскупство, засноване в Галичинї за Болєслава Сьм., котрого дотація мовляв перейшла потім на любуську катедру. Все се одначе вповнї гіпотетично; арґументацію contra див. у Абрагама с. 88.

[81]) Див. нпр. Caro Zu einer Stelle der Annales Reinhardsbrunnenses (Forschungen zur deutschen Geschichte XXIII), Абрагам ор. с. 95, Войцєховский l. c.

[82]) Theiner Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae I ч. 144: cum lubacenses episcopi in possessione spiritualis iurisdictionis super omnes Latinos exisientes

in Ruscia et aliorum (читай — alios) legem colentium (читай — colentes) fuerint a tempore cuius memoria non existit.

83) Длуґош II с. 240, пор. Semkowicz op. c. с. 231. Ся місія вяжеть ся з леґендою про місію на Руси Яцка Одровонжа — про неї особливо Малишевскій Доминиканецъ Яцекъ Одровонжъ, мнимый апостолъ земли Русской — Труды кіев. академіи 1867, IV-VII (гіперкритичне) і у Абрагама с. 72 і далї (за богато довіря до традиції).

84) Theiner Vet. Mon. Poloniae I ч. 55 і 56, трошки повнїйший текст у Турґенєва Hist. Russiae Monumenta I ч. 39 і 40.

85) Арґументацію за нею див. у Абрагама с. 112.

86) Длуґош II с. 256, Theiner Mon. Poloniae I ч. 47 і 48.

87) Критика сих традицій у Райфенкуґля с. 417-8.

88) Wadding Annales Minorum IV с. 134. Bullarium Franciscanum V с. 602.

89) Monumenta Poloniae hist. II с. 556, Длуґош II с. 250. Гадка (висловлена ще Зубрицьким), що ся катедра первісно була заснована для місцевих Русинів-католиків, неможлива супроти того, що тутешнї землї входили в склад краківської дієцезії.

90) Historica Russiae Monumenta I ч. 61. Збиває сю звістку Войцєховский 1. с.

91) Okolski Russia florida с. 12 згадує папську булю з 1318 р., що надає ріжні права архіепископу і епископам домінїканських місій на Руси. Барончї (Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce II с. 4) цитує з liber beneficiorum підкаменського кляштору таку замітку: Primo tempore catholicae religionis in Oriente, maxime in Russia per fratres religiosos ordinis praedicatorum seminatae, unus ex eis archiepiscopus, alii vero episcopi constituebantur, certas sedes nullas habentes.

92) Theiner Mon. Pol. I ч. 252 і 255.

[93]) Про нього спеціальна розвідка: Geiss Heinrich Bischof von Kiew und die Wallfarth St. Leonhard (Oberbayerisches Archiv, 1859), доповнений иньшими звістками ітінерар Генриха у Абрагама с. 202.

Суспільні верстви. Люде княжі, дружина й її верстви, дружини боярські, великість дружин, їх склад, дідичність урядів; боярські, маєтности, земська аристократія в дружині; княжа служба.

Перейдім тепер до огляду самої суспільности — її верств і їх відносин [1]).

Тогочасна руська суспільність поділяла ся на три катеґорії: людей княжих або дружину, людей церковних — духовенство, і просто „людей" — в тїснім значінню слова, людей, що становили властиву суспільність, громаду. Окрім того розріжняли ся люди свобідні, несвобідні й пів-свобідні, а серед свобідних люди „ліпші", або більші, і люди меньші, відріжняли ся також люди міські — „гражани", і люди волостні, селяни. Отже була певна, навіть досить значна діференціація, але виключивши границю, що межувала людей свобідних від несвобідних, ся діференція не визначала ся різкими границями, й поодинокі ґрупи не відділяли ся неперехідними границями. Були то властиво кляси людности, що розріжняли ся родом занять і економічним становищем, а не стани в властивім значінню слова; станові привілеґії й правні ріжниці істнують тільки в зародках. Тільки невільнича верства відграничена правними прикметами виразно і сильно, по части — й півсвобідна.

Ми почнемо від ґрупи людий княжих. Назва „княж муж" була дійсно терміном для них (чи властиво для вищої катеґорії їх): так називали ся свобідні й поважні люди, що були на княжій службі, инакше — в його дружинї. Се останнє слово (від друг), як ми вже знаємо, властиво означало „товаришів", „приятелів" [2]), і ся назва підчеркувала ті свобідні відносини, які дійсно, не тільки в теорії, але в значній мірі й на практиці істнувала між дружиною й князем. Ми бачили, що дружинник (бодай старший, виднїйший) уважає себе не сліпим слугою князя, а його товаришом, що мусить знати пляни князя, бо-ж він не простий наємник, а вірний помічник, якого не купиш злотом і сріблом: йому завдячував князь усе що мав, і з ним тому повинен був усім добром ділити ся, а не берегти, не складати. Звязує

дружинника з князем свобідна умова; кождої хвилї може він його покинути й перейти до иньшого князя, хоч би й його ворога, не підпадаючи нїякій пімстї або карі. Се був кардинальний принціп староруського державного устрою, тому захований був цїлком і в пізнїйшім московськім устрою, хоч як йому противнім цїлим своїм укладом: „а боярам і слугам вольним — воля”, повторяють стару максиму пізнїйші московські умови.

Княжі мужі, як і більші люди громади, инакше звали ся ще боярами. Пізнїйше, коли назва боярина притерла ся, розріжняли ще звичайних бояр від ”великих” — бачимо се в Галичинї. Давнїйшою назвою їх було ще „огнищанин” — назва неясна що до свого початку: вона виступає в старших редакціях Руської Правди, тим часом як в новійших заступає її „княж муж”. Її виводили давнїйше від „огнища” — в значїнню оселї, отже значило б се господарів; але огнище в значїнню дому взагалї не звістне в старих памятках; тепер пішло в курс об'ясненнє сього слова від „огнищь” невільник [3]), отже — більший господар, що володіє невільниками, але й се об'ясненнє не можна вважати зовсїм певним [4]). Огнищани, про котрих говорить Руська Правда- се старша дружина княжа, а не земська аристократія, як показує їх вира.

Се була дружина властива чи більша. Але до дружини в ширшім значїнню зачисляли і „меньшу дружину”: отроків або дїтських. Сї назви — отроків і дїтських не означали тільки дїйсно молодиків, але взагалї рядову дружину. Сьвятополк, кажучи, що має вісїмсот отроків, очевидно почислив сюди всю дружину; Володимир Мстиславич, втративши своїх бояр, каже, що його боярами тепер будуть дїтські: розумієть ся, було-б сьмішно, як би він назвав, старий чоловік, своїми боярами головусих недоростків. Сими назвами означали ся „молодші” — себ то меньші члени дружини (хоч би вони були й сиві), що були тільки рядовими вояками й слугами княжими, а не властивою „дружиною” — товаришами й повірниками князя. З такої ролї починав звичайно кождий молодик свою службу в дружинї, тільки одні — чи завдяки здібностям, чи визначному роду, переходили потім в катеґорію „мужів”, иньші-ж лишали ся й на цїле житє отроками — „недоростками” в значїню своєї невисокої карієри.

Чи була яка ріжниця між отроками і дїтськими, не знати; висловлений був здогад, що дїтськими спеціально звали ся молодики з значних родин, які потім переходили в катеґорію бояр, але се тільки здогад.

Старша дружина відріжняла від молодшої не тільки більшим удержаннєм, визначнійшим становищем, політичними впливами, але й правно: вира, себто кара за убийство княжого мужа була подвійна (вісімдесять гривен), тим часом як за отроків — звичайна (40 гривен) [5]); се була заразом прерогатива княжих бояр перед земською аристократією — не-княжими боярами, бо за голову сих платила ся тільки звичайна вира. Подвійною вирою забезпечали князї житє особливо дорогих для себе осіб — старшої дружини й визначнійших своїх тивунів (хоч би вони були й несвобідні) — се було явище широко розповсюднене взагалї в варварських законодавствах.

Старша дружина, як ми вже знаємо, сповняла функцію княжої прибічної ради, займала вищі місця в адміністрації й війську. „Отроки" були звичайними вояками, а в спокійні часи сповняли всякі поручення на княжім дворі, або на провінції, в ролї помічників старших дружинників в їх управі. Так Руська Правда згадує про отрока, що їздить разом з княжим вирником [6]). Мономах наказує князям, аби вони „ходяще путемъ по своимъ землямъ", не давали отрокам „анї своїм, анї чужим" робити пакости „ни в селѢхъ ни в житѢхъ", а про себе каже, що він робив усе сам, не спускаючи ся на отроків, і на війнї, і на ловах [7]). Що правда, тут часом під отроками можуть розуміти ся прості слуги і навіть холопи, а не члени дружини.

Окрім дружини княжої були і у визначнійших бояр свої дружини отроків, розуміє ть ся — меньші від княжих, а більші або дрібнійші відповідно значінню й заможности боярина. Такі боярські полки ми знаємо ще в X в. (згадують ся отроки воєводи Свенельда, за часів Ігоря), і вони істнували й пізнійше, хоч з роздробленнєм князївств, з намноженнєм князїв, сї боярські полки мусїли меньшати. Оповідаючи про напад Ізяславового важного боярина [8]), на печерський монастир, Нестор каже, що він пішов, „поимъ отрокы многы". Ще виразнійшу згадку маємо в лїтописи: вона оповідає про Мономахового боярина Ратибора (мабуть тисяцького переяславського), і каже, що у нього була „дружина Ратиборова чадь", а на иньшому місцї зве її просто отроками; назва „чадь" вповнї відповідає, як збірна назва, „Ратиборовим отрокам" [9]). Судячи по оповіданню про знайдений у дворі галицького маґната Судислава арсенал [10]), треба припускати, що й „великі бояре" галицькі XIII в. мали свої полки.

Про великість дружини я говорив уже вище: бачили ми, що полки визначнійших князів XI-XII в. не завсїди сягали тисячки; боярські дружини в сумі, певно, не давали навіть друге стільки [11]). Таким чином дружинна верства в загальнім складї людности давала не високий процент. Бо ми бачимо, що тодї як людність самого м. Київа доходила мабуть до 100.000, київський князь мав 800 отроків. В дальшім часї, в міру того як слабли й дрібнїйшали князї, їх полки ставали все меньші, але загальне число дружини, її процент в землї мабуть навіть зростав, в усякім разї не зменьшав ся. Заразом титул боярина ставав все більше розповсюдненим, число бояр зростало, і в порівнянню з числом отроків і абсолютно. Ми бачили, що в Галичинї XIII в. відріжняли ся від звичайних бояр „великі бояре", а загальне число бояр рахувало ся на сотки, означаючи все, що хоч трохи підіймаю ся над рівенем княжого звичайного вояка і слуги. Так поволї спускаючи ся по східцях суспільної єрархії, „боярин" вкінцї дістав значіннє княжого дружинника взагалї, обовязаного воєнною службою обивателя, і з сим значіннєм сей термін переходить потім в суспільно-політичний устрій земель Руської держави пізнїйших віків (XV-XVI).

В склад дружини, вищої і низшої, входили ріжні суспільні й національні елєменти. Були се люди свобідні — се видко з постанов Руської Правди [12]), але се не виключало, правдоподібно, можливости попасти сюди часом і княжому холопу, невільнику. Тим меньше закрита була сюди дорога для всяких свобідних людий. Звістне оповіданнє лїтописи про початок міста Переяслава каже, що Володимир зробив значним боярином (великим мужемь) того хлопця, що переміг Печенїжина, і його батька, хоч вони були простого роду: се оповіданнє мусить вірно віддавати обставини XI в. Про галицьке боярство, яке далеко більше сконсолїдовало ся нїж де инде, ми бачили, що й тут між бояр проходили також люди „от племени смердья", а один з визначнїйших галицьких олїґархів Доброслав був „поповим внуком" [13]). Що до етноґрафічних елєментів, то не заходячи навіть в X в., коли склад княжої дружини був особливо ріжнороднїй, ми й пізнїйше в княжих дружинах стрічаємо людий ріжного племени. Так між київською дружиною XI-XII в. бачимо Чудина і його брата Туки, Козарина, Варяга Шимона, Володислава Ляха, Івана Войтишича — Поляка або Чеха, якогось Олбира Шерошевича — мабуть турецького роду; у Мономаха був отрок Бяйдук, а у Ратибора Елбег; між „чернигівськими билями (боярами)" Сьвятослава стрічаємо таких як Шелбирі і Олбирі, теж мабуть турецькі роди.

Переходи князів з одного стола на другий викликали значні переміни серед дружини. Так Сьвятополк, прийшовши в Київ з Турова, привів з собою звідти дружину; Юрий, здобувши Київ, поприводив з собою й бояр суздальських (Суждальци); наступники Андрія суздальського, прийшовши в Суздальщину з Чернигівщини, привели звідти з собою „руських дітських”; таким же способом треба мабуть собі толкувати противставленнє „уних” (властиво — молодих) бояр Всеволода старим київським боярам [14]). Се те, що в пізнїйшій московській терміньоЂґії звало ся „заїздом” — прихожі бояри „заїздили” — перебивали місця місцевим, і се завсїди викликало велике незадоволеннє серед місцевого боярства.

З тим усім одначе не треба собі уявляти дружину, як якусь перисту мозаїку від краю до краю, що при кождій зміні князя змінялась як камінцї калєйдоскопа. Не вважаючи на присутність ріжних посторонніх елєментів основну масу дружини складали люди місцеві, між старшою дружиною — люди з місцевих „лїпших людей”, а при тім чимало їх служило в дружині з роду в рід, так що дружинна служба була дідичною в їх роді. Не кажучи вже за такі відокремлені й замкнені в собі землї, як Галичина, але і в Київщині, де при неустанних перемінах князів і династий склад дружини мусїв найбільше зміняти ся, ми бачимо серед бояр таких, що не вважаючи на зміни князів лишають ся в землї, займають далї свої становища й передають свої уряди дїтям. Так Ян Вишатич служить з початку Сьвятославу, під час його київського князювання, потім виступає серед чільнїйшої київської дружини за Всеволода і Сьвятополка; Іван Войтишич фіґурує серед київських (княжих) бояр за Мономаха й його синів, за Всеволода й Ігоря Ольговичів; Шварно служить у Київі Ізяславу Мстиславичу, потім Ізяславу Давидовичу; Володислав Лях — Ростиславу, Мстиславу Ізяславичу, Давиду Ростиславичу, Михайлу Юриєвичу [15]). Можна знайти й загальнїйші вказівки на княжих бояр, що лишали ся в землї, не вважаючи на зміни князів: так приведеним з Сьвятополком боярам 1093 р. лїтописець противставляє старого боярина Яня й иньших „мужів смысленних”, очевидно — місцевих київських дружинників; так 1096 р. Мономах з Сьвятополком закликали Олега Сьвятославича в Київ на всенароднїй суд „предъ мужи отець наших” — старих бояр київських.

Дїдичність серед старшого боярства була також значно розвинена. Навіть в

Київщині ми можемо слідити, як певні уряди — становище тисяцьких, воєвод переходить з батька на синів. Так за Ярослава тисяцьким був, очевидно, Вишата, за Ізяслава — його син Янь, за Сьвятополка — його другий син Путята; за Рюрика „воєводою”, можливо — тисяцьким був Славно Борисович, за Володимира Рюриковича його син Іван Славнович держить „воєводство київської тисящі” [16]). На істнованнє боярських родів вказують призвища не тільки по батьку, а й по діду, що ми часом стрічаємо: нпр. Мирослав Хилич внук, Івор Гюргевич Мирославль внук, Ольстин Олексич Прохорів внук — в дружині Ольговичів [17]).

Коли ми згадаємо, що дружина звязана була не з княжим урядом, а з особою князя, що князь зовсїм довільно міг добирати собі дружину, приймати і відправляти, то нас мусить здивувати сей факт, який ми бачимо особливо виразно в Київі — що ті-ж самі бояри або боярські роди задержують своє становище при перемінах князїв, часом при князях ворожих. Очевидно, було щось у сих бояр, що примушувало князїв давати їм і їх дїтям визначні становища в своїх дружинах, в своїй адмінїстрації незалежно від своєї охоти чи неохоти до сього. Істнованнє якихось боярських прав на певні становища, боярських ранґ особливо виразно дає себе знати в Галичинї, де між боярами істнують якісь свої рахунки, хто з них „достоєн держати” яку волость по свому становищу, роду, заслугам; боярські оліґархи тут уважають можливим „князя собі називати (номінально признавати), а самим усю землю держати”, і розбирати поміж себе уряди, не питаючи ся князя. Для пояснення сеї практики я вказував свого часу на пізнїйшу, звістну з литовських часів практику наших земель, що бояре певної землї бувало „держали” — правили поодинокі уряди „колейно”, по черзї, без всякої участи чи з дуже невеликою участию в сїм волї в. князя [18]). Але те що найбільш виразно показало себе в Галичинї під час упадку княжої власти, в меньш драстичних формах мало, очевидно, місце скрізь, судячи по тим явищам, які бачимо в Київщинї, себто землї, де тривкість дружинного елєменту мала всї шанси бути мінїмальною.

Се поясняєть ся тим, що княже боярство рекрутувало ся в переважнім числї не з яких небудь заволок, неприкаянних людей, що не маючи нїякої опори, залежать вповні від волї свого наставника — як сучасна уряднича верства. Княжі бояре були переважно люде заможні, властителї маєтностей, що займали в суспільности впливове становище незалежно від своїх урядів і

були самі по собі „боярами” — „ліпшими людьми” в громаді, без огляду на те, чи брав їх князь у свою дружину чи ні.

Дійсно ми стрічаємо в джерелах кілька вказівок про земельні маєтности і богате майно бояр київських і галицьких. Так 1146 року Кияне пограбили „доми дружини Ігоревої і Всеволожої, села і худобу та побрали богато майна (її) по домах і монастирях (у схованню)”. Ізяслав, ідучи з Волини на Юрия 1150 р., каже своїй дружині: „ви вийшли зі мною з Руської землї, стративши свої села і маєтки (жизни)”, а дальше довідуємо ся, що по смерти Юрия Кияне „побивали Суздальців по містах і селах, а майно їх грабували”: очевидно Юрий, сконфіскувавши маєтности Ізяславових бояр, роздав їх своїм. Нарештї під 1159 р. оповідаєть ся, що Мстислав Ізяславич, опанувавши Київ, „забрав богато майна дружини Ізяславової (Давидовича), золота і срібла, челяди, коней і худоби” [19]).

Подібні звістки знаходимо й про галицьких бояр: Володислав нпр. так промовляє до перемиських бояр: „чого вагаєте ся, братя? хиба вони (Ігоревичі) не пограбили ваше майно, дочок ваших не повіддавали за ваших рабів, а вашими батьківщинами не заволодїли ріжні зайди?” Одного разу Данило заберає від бояр Арбузовичів Плїснисько збройною силою й знаходить там силу невільників (великъ плѢнъ). Нарештї в Галичинї ж знаходимо ми бояр з призвищами місцевими, як Семен Коднинський, Борис Межибожський, може й Климята з Голих гір [20]).

Правда, істнованнє маєтностей у бояр пробувало толкувати инакше: деякі дослїдники припускають, що вже тодї практикувало ся роздаваннє за службу земель від князів боярам [21]). Але припустити се дуже тяжко: князївські маєтности самі бували не великі, се були фільварки, по теперішньому кажучи, де земля оброблялa ся руками несвобідних робітників, і їх, розумієть ся, князї в державу боярам не давали: вони роздавали їм певні округи для повнення ріжних адмінїстраційних функцій, а не села з челядию, які ми бачимо в вище наведених звістках у бояр. Се, очевидно, були звичайні, приватні маєтности, такі ж фільварки, і бояре були їх власниками.

Такі бояре-властителї певно грали головну ролю в дружинї й по иньших українських землях, ще більше нїж у метушливій Київщинї. Князю завсїди було наручно притягнути до себе сих впливових людей, узявши їх на свою

службу; з другої сторони — й сим людям була наручна княжа служба: вона додавала їм іще инакших, службових впливів, давала доходи на княжій службі. Так земське боярство мало всї шанси входити широко в боярську дружину. З другої сторони й ті зайди, що заходили в княжу дружину чи з иньших земель, чи з иньших верств, доробивши ся становища й майна на княжій службі, легко могли ставати господарями, заводячи свої села. Таким чином між земською, земельною аристократиєю й княжою дружиною в нормальних відносинах князя до землї мусїли істнувати досить тїсні звязки, обопільні переходи, і тим поясняєть ся те мішаннє між боярством княжим і боярством земським, яке ми бачимо в наших памятках: не можна звичайно навіть відріжнити сї дві катеґорії, так що деякі дослїдники 22) висловляли гадку, нїби в сї часи земське боярство зовсїм злило ся до купи з дружиною. В дійсности вони не злили ся, а між ними були тільки більші або меньші звязки, більша або меньша коінциденція в залежности від становища князя. Під час князювання князя накиненого, чужого землї, як нпр. князюваннє Юрия в Київі, коли київське боярство стояло по сторонї Ізяслава, а Юрий „обсаджував ся” своїми суздальськими боярами, княжа дружина була чимсь зовсїм відокремленим від земської аристократії; але коли на столї сидїв князь, що старав ся увійти в близші звязки з землею, стояв з нею в добрих відносинах, як нпр. Мономах, Мстислав, Ізяслав — земські елєменти мусїли дуже широко входити в дружину.

Такий земський боярин, вступивши на княжу службу, не потрібував тягати ся з землї при змінї князя: коли новий князь не хотїв його, він міг собі й обійти ся без княжої ласки. Але князю не легко було скинути його з уряду, не взяти в дружину, або поминути при авансї: се значило собі напитати ворога, й навіть ворогів, бо такий боярин певне мав у землї й парентелю й клїєнтелю; та й взагалї наживати собі ворога в більшім бояринї було не наручно 23). І от новий князь, чи хотїв чи не хотїв, мусїв дуже часто не тільки зіставити за таким боярином його дотеперішнїй уряд, але й давати дальші й лїпші посади йому й його дїтям.

Раз служба в княжій дружинї була користною, було зовсїм природно, що дружинники взагалї й бояре спеціально приміщували й своїх дїтей тудиж. Такі боярські сини 24), як і дїти земських аристократів, мусїли вступати, як сказано вже, в дружину отроками, але їх рід, впливи їх свояків запевняли їм швидкий поступ, перехід в ряди „княжих мужів”, на ріжні адмінїстраційні

посади. Таким чином серед боярства виробляєть ся ідея ”отчин” [25]), як і серед князів: син змагаєть ся зайняти місце батька, і не дати йому батькового уряду без очевидних причин — значить знов нагнївати цілий його рід. Так серед боярства виробляють ся свої рахунки, свої претензії на уряди, наслідком котрих князї навіть і неприхильні повинні були їм давати уряди, на котрі претендували вони на підставі своїх рахунків.

Розумієть ся, між сю привілеґіовану верству проходили й посторонні елєменти, як ми бачили: дружинне боярство нїколи не могло стати замкненою кастою; але завсїди сим „новим людям” карієра давала ся далеко тяжше. Ми бачили, як у Галичинї родовиті бояре з гори дивили ся не тільки на нового чоловіка „от племени ”смердья”, але й на „попового внука”. В слабших формах се мусїло повторяти ся й по иньших землях; досить росповсюднена гадка про демократичність давнього руського суспільного устрою в значній мірі хибна, як побачимо не раз іще низше [26]).

До катеґорії княжих людей належала окрім дружини старшої й молодшої також княжа служба, в тїснім значїнню слова. Вона в значній мірі складала ся з людей несвобідних, як тодїшня служба взагалї; яку визначну ролю в складі тодїшньої служби грав елємент несвобідний, се найлїпше показує звістна постанова Руської Правди [27]), що хто іде в службу не забезпечивши собі свободи, то тим самим стає холопом „а се третіє холопьство (третя обставина, що приводить до холопства) — тивунство безъ ряда или ключь къ себѢ привяжеть (піде в службу ключником)”. Але невважаючи на свою несвобідність, княжі слуги займали привілеґіоване і поважне становище в суспільности. Так за княжих слуг вищих катеґорій платила ся повна, а навіть і подвійна вира — нпр. за тивуна конюшого — начальника конюхів, за тивуна огнищного — може начальника над челядию, подъѢздного (як толкують, — начальника ловців, — хоч би сї слуги були й несвобідні [28]). Вони, хоч не управнені по праву, мусїли користати з прав свобідних — мали своє майно, ним роспоряджали і т. и., як будемо ще бачити низше (се зрештою належить не тільки до слуг княжих, але й епископських та боярських вищих катеґорій). Княжі (а також епископські, почасти боярські) тивуни, хоч були, певно, дуже часто, а навіть переважно несвобідні (на се вже вказує слово „тивунство” в наведеній постанові Руської Правди як типове означеннє несвобідного слуги), сповняли ріжні, досить поважні урядові функції й мусїли грати важну ролю в суспільній єрархії.

Примітки

[1]) Лїтература в примітці 25.

[2]) „О люба моя дружина” — дорогі товариші, каже Ярослав про новгородських „людей” — Лавр. с. 137.

[3]) В такім значінню ужите се слово властиво тільки один раз — в перекладї Григорія Богослова з XI в.: гордяще ся многы огнищи и стады, в оригіналї οί πλήδει γαυριώντες άνδραπόδων καί τετραπόδων (вид. Будиловича с. 323). Иньші тексти — Татїщева і Mater Verborum, не певні.

[4]) Його пустив в курс Ключевский (Курсъ I с. 196 пор. 337), пор. Рожковъ Очеркъ I с. 36 і 44. Питаннє одначе, чи й слово огнищанин і огнищь-раб не йдуть від слова „огнище” — оселя? Згадаю ще толкованнє Платонова (Лекціи, 1904, с. 81): огнищанин те саме, що тивун огнищний.

[5]) Рожков помиляєть ся, що се була пізнїйша привілеґія, мовляв незвістна Р. Правді XI віку (I с. 58): Р. Правда другої редакції говорить про 80-гривенну виру огнищан.

[6]) Карамз. с. 7.

[7]) Лавр. с. 237. 242.

[8]) „Прьвый въ болярѢхъ”, може звістний з лїтописи Янь. Житиє Теодосия л. 8.

[9]) Іпат. с. 158-9; ся Ратиборова дружина, здаєть ся, називала ся також по імени свого боярина „Ратиборовичами”, бо Ельбехъ або Ольбегъ (як в Лавр.) Ратиборович, згаданий у сїй історії, судячи по імени (якесь турецьке?) ледви щоб був сином Ратибора: мабуть се був котрийсь з його ”чади”.

[10]) Іпат. с. 506.

[11]) Оповіданнє пізнїйших верзій Патерика про Варяга Шимона, що він привів на службу Ярославу з собою 3.000 мужа (в старших верзіях того нема), хоч досить часто фіґурує у новійших істориків, зовсїм не варте довіря. Сї три тисячі варті стільки-ж, скільки 1700 людий Родіона Нестеровича (див. вище с. 151).

[12]) Руська Правда (Карамз. 9-11) відріжняє, очевидно, отрока від княжих слуг, що могли бути і свобідні й не свобідні: вира отрока завсїди 40 грив., себ то звичайна вира свобідного, тим часом плата за голову тивуна або инакшого слуги, що міг бути й свобідним і не свобідним, вагаєть ся між 5 і 80 грив., відповідно вартости й значінню сього слуги.

[13]) Іпат. с. 85, 525.

[14]) Іпат. с. 151, 152, 336, 406.

[15]) Іпат. с. 123, 146, 186, 204, 210, 231; 238, 354; 360, 365, 376, 380. Той факт, що ми лише зрідка може констатували такі факти — де боярин, або його дїти лишають ся в тій самій землї при новім князї, дав повід недавно Ключевскому покликувати ся на се як на доказ, як рухлива була ся боярська верства (Курсъ I с. 236). Але сього не можна робити: такі звістки наші в високій мірі припадкові, згадки про бояр взагалї досить рідкі, і при браку фамілїйних імен ми не можемо анї уставляти тотожности, анї ґенеальоґії їх. Поступаючи методом Ключевского, ми й галицьке боярство, дуже тїсно звязане з землею, відсудимо від сеї звязи.

[16]) Іпат. с. 108, 146, 198, 445, Лавр. с. 434.

[17]) Іпат. с. 231, 233, 431.

[18]) Див. про сю практику в т. V с. 290. Пор. моє: Галицьке боярство в XII-XIII вв.

[19]) Іпат. с. 233, 284, 336, 334.

[20]) Ibid. с. 485, 491, 510, 513, 515.

[21]) Істнованнє в сї часи земельних держав, роздаваних князями дружинї за службу признавали нпр. Костомаров (Моноґрафії I. 122, XII. 56), Бєляєв (Разсказы I. 203), Іловайский (I. 2 с. 293, 306), В.-Буданов (Обзор с. 92), против сього виступали Поґодін (ИзслЂдованія VII. 229), Серґєєвіч (ВЂче и князь с. 410-1), Платоновъ Лекціи с. 79-80; Серґєєвіч вернув ся до сеї справи в своїх Древностях рус. землевладЂнія (Ж. М. Н. П. 1900, X), доводячи пізнїйший початок служебного володїння землею (с. 76) (передр. в III т.).

[22]) В.-Буданов Обзор с. 32, Линниченко ВЂче с. 64, давнїйше Пассек Княжеская и докняжеская Русь с. 15-16, 109, 146 і иньші.

[23]) Які з того виходили часом історії, дуже добре ілюструє історія Бориславичів, описана в Іпат. с. 370 і в т. II с. 196.

[24]) Се слово в значінню технїчнім, як суспільне становище, стрічаємо на Волини, при кінцї XIII в., див. т. II с. 402. Перед тим стрічаємо сю назву тільки раз — в XII в., але відай про Поляків — Іпат. с. 270. В Московщинї „боярські сини” стали технїчною назвою для одної з низших катеґорій шляхти.

[25]) Можливо, що в сїм значінню треба розуміти „отчину” в історії боярина Жирослава, що втратив її за крадїж (Іпат. с. 493); можливо, що і в наведеній вище промові Володислава до перемиських бояр „отечествия” треба розуміти не про маєтности, а про ті уряди, які займали батьки їх, а тепер позасїдали ріжні заволоки.

[26]) Супроти сказаного сильним побільшеннєм являєть ся погляд, недавно ще повторений Д.-Запольским (Книга для чтенія I с. 3878), що в давнїй Руси чоловік мусів всього доходити своєю особистою діяльністю, а уродженнє не давало ніяких шансів.

[27]) Кар. 121.

[28]) Р. Правда Карамз. 9, 10.

Боярство земське — термінольоґія, боярство земельне і капіталїстичне, його привілеґії. Міщанство. Селянство, смерди, їх землеволодіннє; ізгої і сябри, закупи, надужитя над закупами й законодатна оборона їх прав. Несвобідні, джерела невільництва, правне становище холопів, фактичне їх становище, поступ в праві; втікачка холопів.

Переходячи тепер до суспільности не-княжої, почнемо від її вищої верстви — від боярства не-княжого, земського. Та тут стрічає нас трудність: наслїдком тих звязків, того мішання не-княжого боярства з дружиною, що вище я підніс, не раз дуже тяжко вибрати з жерел те, що належить до боярства неслужебного, так що й сучасні дослїдники звичайно не відграничують близше сих двох катеґорій у своїх оглядах.

Ся верства виступає у нас під ріжними назвами: „лучьшии”, „лЂпшии мужи” (лучьшии мужи иже держатъ землю — у Деревлян), „болшии и нарочитии мужи”, „нарочитая чадь”, теж саме правдоподібно означають „старци градскии” або „людскии [1]). Загальною, початковою назвою для них було *бояре*; в виводї сього імени фільольоґи вагають ся між пнями *бой і бол,* але з історичного погляду не може бути непевности в початку від *бол* (початкова форма болярин, грецизована βολιαδες, відти стягнена боярин і ще далї — сучасне російське барин — пан), так що слово се означає теж „більших людей”. Потім сю назву перенесено також на старшу княжу дружину (се мусїло стати ся досить пізно, не скорше мабуть кінця XI в., бо в Руській Правдї старша дружина не має сього назвища), і в наших джерелах звичайно тяжко розріжнити звістки про боярство земське від дружинного. Але що ся назва прикладала ся й до земської аристократії, не підлягає сумнїву. Що в Руській Правдї уживаєть ся вона в такім значінню, я вже сказав [2]); з лїтературних памяток стрічаємо се слово в такім значінню нпр. в лїтописній повісти про Володимира, в історії Бориса і Глїба і т. и. [3]).

Початок сеї аристократії був родовий — з початку се були старші династиї в родах. Але давно уже її характер змінив ся — вона стала аристократією маєтковою, верствою богатих. В північних землях при тім імя боярства спеціалїзувалось: воно означало тільки верству земельних властителїв, тим часом як капіталїстів називали купцями, так що там старому виразу „болшии мужи” відповідають „бояре і купцї” [4]). У нас такого розріжнювання не можна помітити; принаймні в XI і на початках XII в.,

судячи по звістках, бояре означають взагалї богату, вищу верству, противставляючи ся „людям убогим”, „людям простим”, без ріжниці, чи те богацтво полягало в землях чи в капіталах [5]). Але дуже можливо, що й у нас еволюція ішла в тім же напрямі, судячи по тому, що в литовсько-польський період і у нас назва боярина перейшла в значінню земельного власника, при тім обовязаного службою; се остатнє стало ся правдоподібно завдяки тим звязкам і мішанинї земської земельної аристократії з княжим боярством, про яку я вже казав.

Що до самого складу верстви лїпших людей, то в великих торговельних центрах, як Київ, по части Чернигів, Володимир і т. и., богаті купцї, промисловцї, взагалї капіталїсти мусїли в нїй займати дуже важне місце; в краях меньше торговельних ся верства мусїла складати ся головно з власників більших господарств. З рештою обидві катеґорії не могли бути докладно відграничені, й чимало, певно, тих „лїпших” належало разом до обох катеґорій.

Правною привілеґією боярства було те, що анї по них анї по їх людях князь не брав відумерщини, як брав з простих людей: коли не було у смерда сина, його майно заберав князь, по бояринї ж спадщину могли дістати доньки, коли не було сина. По боярських же людях — себто свобідних людях, що служили боярину або жили на його землї, спадщину, коли вони не полишали синів, мабуть брав боярин [6]). Таким чином бояре були не тільки фактично, але й правно привілеґіованою верствою. Але вира за боярина була однакова з вирою всякого свобідного — 40 гривен, і тим боярин не-княжий відріжняв ся від княжого, бо за того платила ся подвійна вира.

Про звязки боярства з княжою дружиною я вже казав. Незалежно від тих звязей земське боярство взагалї мусїло стояти до княжого правительства в відносинах близьких і прихильних. Як я вже підносив, ми не помічаємо нїякого антаґонїзму або боротьби за власть між князївсько-дружинним устроєм і сими „лїпшими мужами”, що давнїйше „держали землю”. Судячи по Руській Правдї, правительство на ґрунтї суспільно-економічнім стояло вповнї по сторонї боярства [7]); така нпр. постанова, як ограниченнє процентів, була видана після повстання 1113 р., себто була вимушена від правительства сим повстаннєм, що мало всї прикмети соціального руху: бідна міська маса кинула ся грабувати доми княжих урядників, Жидів, а в

перспективі зарисувало ся грабованнє „бояр" взагалї (монастирі боярські посли, мабуть, приплели сюди більше для ефекту); боярство попало в перестрах і як найборше спровадило собі князя, аби приборкав повстаннє. Сей епізод прегарно ілюструє суспільні відносини, де княже правительство, очевидно, стоїть по сторонї плутократії й зовсїм не бавить ся в демаґоґію. Не диво, що й пізнїйший рух против князївського режіму вийшов не з більших міст, осїдків боярства, а з глухих кутів, де боярства мабуть і зовсїм не було. А як князям було тяжко зійти, з протертої традиційної полїтики союзу з боярством, показує приклад Галичини, де князї, ведучи й боротьбу з боярством, а безперечно — маючи по своїй сторонї співчутє мас, одначе нїчого не роблять для того, аби двигнути сї маси до якогось активнїйшого кроку против боярства.

Про рядове міщанство — сих "простих людей" городів можемо сказати ще меньше як про бояр. Насамперед треба зазначити, що чисто міщанський характер могла мати людність тільки в більших городах, де були більше розвинені ремесла і торговля, а в дрібнїйших містах вона, безперечно, була переважно хлїборобська, бо сї дрібнїйші міста були тільки обгороженими селами, як ті деревлянські городи за Ольги, що „дѣлають нивы своя и землю свою" [8]).

Ріжниця в економічнім побуті города й села виявляла ся в тім, що городи платили свою данину переважно грошима, тим часом як села давали натуралїї [9]). З адмінїстраційного погляду город виріжняв ся від сїл тим, що не входив уже, бодай часом, у їх сотну орґанїзацію. В полїтицї горожане мали привілеґію постановляти рішення, які були обовязковими для всього округа, а мешканцї головного міста — рішення обовязкові для пригородів цїлої землї. Се давало право людям города на особливу увагу зі сторони князя: їм задавав князь нпр. всенародні пири, а часом робив і більш реальні ґречности: нпр. Ярослав, винагороджуючи участників свого похода на Київ, дає людям з самого Новгорода по 10 гр. кождому, а селянам — „смердам" по 1 гривні, а тільки старостам сїльським, як горожанам, по 10 гр. [10]). При сильнім розвою міського елємenту в нашім суспільно-полїтичнім устрою власне сї "люди градскиї" й репрезентували землю.

Правно і полїтично рядове міщанство було рівноправним з боярством. Що всї свобідні господарі мали однаковий голос на вічу, ми вже знаємо. Але в

дійсности по більших містах і за княжих часів мусїли мати головне значіннє голоси тих бояр, що держали землю в перед-княжі часи й тепер вели провід у громаді. Те що ми бачимо виразнїйше в пізнїйшім Новгороді, в ослаблених формах повторяло ся і у нас по більших центрах: всїм заправляли в громаді боярські партії й роди. Вище я вказав на повстаннє 1113 р. як на ілюстрацію того антаґонїзму, що істнував між сїрою міською масою й боярством. Але повстання були річею виїмковою, у звичайнім же житю ся маса стояла в залежности й послушности сьому ж самому боярству. Галицько-волинська лїтопись дала нам образок пишного боярина, що їде собі конем в одній сорочцї, й не дивить ся нї на кого, а прості люде біжать коло нього — „Галичаномъ же текущимъ у стремени єго"; сей образок пишного боярина й облесної, залежної від нього міщанської маси не далеко відбігав мабуть від дійсности й иньших земель.

Сї відносини легко зрозуміти. Ми знаємо, як росповсюднене було по великих містах лихвярство і в які страшні лаби воно хапало своїх клієнтів, знаємо, що ограниченнє процентів було переведено після повстання 1113 р., очевидно — під натиском тієї бідноти, що його робило; річ зрозуміла, се бідне міщанство й було предметом лихварських спекуляцій бояр. Ми побачимо далї, що ся лихва мала в результатї перехід свобідних довжників в катеґорію півсвобідних закупів-наймитів, відданих на ласку й неласку „господина", і навіть в катеґорію холопів; але перше нїж виявили ся в таких правних формах залежности, економічна залежність мала широке поле проявляти ся в моральній залежности, й очевидна річ — що сї всї економічно залежні від боярства дрібні промисловцї, купцї, селяне були вірними слугами й партизанами своїх патронів в справах громадських і полїтичних.

Перейдїм тепер до селянства.

Відомости про нього для часу, яким займаємо ся, дуже бідні, що й не повинно нас дивувати, коли відомости про більш впливові в полїтицї верстви показали ся такими скупими. Селянство ж полїтичної ролї в сї часи не грало і для того на сторони наших історичних джерел попадало дуже рідко, а правний кодекс, бувши вірним зеркалом інтересів вищих верств, займаєть ся дуже богато несвобідними й півсвобідними клієнтами бояр і князїв, і дуже мало говорить про свобідних селян, що дуже рідко попадали мабуть перед княжі суди, маючи свою громадську самоуправу і свій суд.

При тім велику трудність робить двозначність самої назви селянства [11]).

Терміном для свобідного селянина було смерд (смердъ, старосл. *смръдъ,* початок слова неясний) [12]). Його значіннє дуже добре ілюструє оповіданнє лїтописи про походи на Половців 1103 і 1111 р.: похід призначав ся на весну, але тому спротивила ся дружина, кажучи, що се ненаручно смердам — може перепинити їм роботу на полї: „не веремя веснЂ воевати: хочемь погубити смерды и ролью ихъ (в другім: и ролью смердомъ)”. На се Мономах зауважив, що далеко важнїйше нїж дати можливість смердам з'орати поле, забезпечити їм взагалї спокійне від половецьких нападів господарованнє: „дивно ми, дружино, оже лошади кто жалуєть, єюже оретъ кто, а сего чему не расмотрите, оже начнеть смердъ орати, и Половчинъ приЂхавъ ударить смерда стрЂлою, а кобылу єго поиметь, а в село єго въЂхавъ поиметь жену єго и дЂти, и все имЂньє єго возметь и гумно єго зажжеть? то лошади єго жалуешь, а самого чему не жалуешь?” [13])

З сього оповідання видко, що смерди були селяне-хлїбороби, вони мешкали в своїх осібних дворищах („село єго”) й провадили своє власне господарство: ціле оповіданнє обертаєть ся коло піклования про смердів, і нїщо не натякає, аби ті смерди працювали для кого иньшого — що то було господарство княже або боярське, де смерди були тільки робітниками.

Але слово „смерд” уживало ся і в иньшім, ширшім значінню: воно означало всїх окрім князя, всїх княжих підданих. В такім значінню нпр. Олег Сьвятославич, закликаний перед духовенство, бояр і горожан, назвав се судом „епископів, черноців і смердів”, так що се слово означає у нього всїх сьвітських участників проєктованого збору; так Ян Вишатич, арештувавши волхвів, питає їх: „чья єста смерда” — чиї ви піддані [14]).

В Руській Правдї се слово уживаєть ся і в узшім і в ширшім значінню, так що в деяких місцях не можна навіть і сказати напевне, як тут треба розуміти се слово; але і в такім разї очевидно, що сказане про смердів в ширшім значінню — себто підданих взагалї, ми повинні були б прикласти і до смердів у тїснїйшім значінню — себто селян.

Що смерд був свобідний чоловік, се показує виразно Р. Правда, кажучи, що смерди платять „княжу продажу”, себто за карні вчинки платять кару князю, тим часом як холопів „князь продажею не карає, бо вони не

свобідні” [15]). Карати смерда можна не инакше як тільки по присуду князя (або княжого урядника) — хто мучив (брав на тортури або карав) смерда без княжого суду, платить кару: „или смердъ умучатъ, а безъ княжа слова, за обиду три гривны” [15]) — значить домініяльного суда над ним нема. Одначе кара за мучення смерда чотири рази меньша від такої ж кари за „мученнє княжого мужа”. Але вира за голову смерда безперечно була однакова з головою иньших свобідних (40 грив.): перелїчуючи ті катеґорії людей, за голову котрих платить ся повна вира, Р. Правда в тих редакціях, які маємо, очевидно, розуміє смерда під назвою „Словенина” [16]).

Що до економічного становища смердів то Руська Правда говорить про „смердїх коней”, „смердїх холопів” [17]), таким чином признає у смердів рухоме майно всякого рода, навіть і холопів, що теж належали до майна.

Але на чиїй землї господарили смерди? Очевидно теж на своїй; тим відріжняли ся вони від хлїборобів иньших катеґорій, які робили на чужій землї — про них будемо говорити низше. Правда, досить розповсюднений погляд бачить в смердах осадників княжих земель, але сей погляд не знаходить собі опертя в фактах. „Княжими” землями тодї були ті нечисленні фільварки, де князї вели своє господарство руками безземельних і невільних робітників; на те, щоб якісь иньші землї уважали ся княжими, не маємо нїякого натяку: вони належали до тих, хто вкладав в них свою працю, й землї смердів були їх власними, о скільки може бути мова про власність в тих часах. Зрештою й наведене вище лїтописне оповіданнє називає село смерда *його* селом.

Таким чином всї сї звістки вказують на повноправність і економічну самостійність смерда. Але є одна звістка, що говорить зовсїм що иньше, се параґраф, чи властиво — варіант його в декотрих кодексах Руської Правди [18]): „а за смердъ и холопъ (вира) 5 гривенъ”. З нього б виходило, що смерд стояв на однїм рівени з холопом, і дійсно деякі учені виводять се; иньші знов припускають, що разом з катеґорією свобідних смердів істнувала ще иньша — смердів закріплених, подібних до холопів [19]). Але про сю другу катеґорію більше нїде нема мови; противно, иньший, згаданий уже вище параґраф [20]) зовсїм недвозначно виключає можливість такої катеґорії: вичисливши грошеві кари за ріжні роди худоби, він додає: се кари для

смердів, що платять князеви продажу; коли ж злодіями будуть холопи — чи то княжі, чи боярські, чи монастирські, котрих князь не карає продажею, тому що вони не свобідні [21]), то за них платить їх господин подвійне відшкодованнє.

Очевидно, що як би окрім тих повноправних смердів були ще иньші, рівнорядні з холопами, про них мусіла-б бути тут згадка. Супроти сього нема иньшого виходу в сучаснім стані наших відомостей як тільки прийняти, що ми тут маємо хибний варіант, бо в иньших кодексах натомість читаєть ся: „а за смердий холопъ 5 гривенъ" [22]); се зовсїм правдоподібно.

Про громадську самоуправу сього свобідного селянства говорив я вище [23]), а також дав образ і тих державних тягарів, які на нїм тяжіли [24]). Судячи з пізнїйших даних, вони були в сумі досить високі, навіть дуже високі місцями — бо оподаткованнє взагалї не визначало ся однородністю і однаковістю, противно — при браку якоїсь докладно означеної підстави оподаткования, при неоднаковости тих господарських комплєксів, які служили одиницею оподаткования, воно розвивало ся своїми осібними дорогами не то що в кождій громаді, а навіть і в кождім такім господарстві [25]). Сї значні тягарі мусїли бути немалим стімулом до того, що свобідні селяне переставали господарити й переходили на становище боярських підсусїдків, економічно залежних ріжних катеґорій.

Поруч сього повноправного й економічного самостійного селянства істнувало иньше — залежне, безземельне, що працювало на чужій землї й наслїдком своєї економічної несамостійности було ограничено де що і в своїх правах. Ми знаємо три такі катеґорії, се ізгої, сябри й закупи [26]).

Про ізгоїв ми вже говорили [27]) й не богато можемо до вище сказаного додати. Ми бачили, що так називали ся люде без суспільного становища, люде неприкаяннї, наслїдком того віддані під опіку церкви. Вони уважали ся свобідними: вира за них повна, як і за всїх свобідних. Не маючи власного господарства, вони осїдали на чужих землях. Се бачимо з згадки в фундацийній грамоті смоленської катедри: ся катедра між иньшим дістає від князя, очевидно — його власне або двірське село Ясенське „съ бортникомь, и съ землею, и съ изгои" [28]). Митр. Климент у своїм посланию,

вичисляючи ріжні предмети тодїшнього землеволодїння, згадує „ізгоїв і сябрів”: „Скажу тобі, хто хоче слави — ті що прикладають (здобувають) дім до дому, села до сїл, ізгоїв і сябрів, бортї і сїножати, ляди й старини” [29]). Ся одинока згадка про сябрів показує, що становище їх було анальоґічне з ізгоями. Зрештою й ізгої й сябри, як і иньші безземельні свобідні робітники, правдоподібно, розуміють ся нашими правними памятками в катеґорії закупів.

Закупи (закупъ, закупный, закупень) з сього часу звістні нам тільки з Руської Правди; вони тут називають ся инакше наймитами. Се буди люде, що відробляли позичені або иньшим способом винні гроші, або наймали ся на роботу — звичайно беручи плату наперед. Був се застав чоловіка самим собою, чи третьою особою в забезпеченнє грошей, які відробляв він своєю роботою [30]), і в такім значінню заставу термін „закуп” задержав ся в пізнїйшім праві в. кн. Литовського; в давнїйших часах значіннє сього терміну могло бути ширше, означаючи всякого рода економічну залежність.

Закуп жив або у дворі свого пана, або на своїм власнім господарстві. Він міг дістати собі до господарства ґрунт від свого пана, міг мати й свій власний [31]). Закупи, що робили хлїборобську роботу, мали спеціальну назву „ролейних закупів”.

Закуп безперечно був свобідним чоловіком. Він має своє майно — рухоме або й нерухоме; за свої вчинки він відповідав сам, не його господар, як за холопа; за незаслужене караннє його господар має платити як за обиду свобідного, і закуп має право заносити скаргу на свого пана до княжого суду. Але його залежне становище і дуже тоненька границя, що межувала його з холопом, мали наслїдки в ограниченню його горожанських прав: сьвідком він не міг бути, хиба в дрібних справах [32]), і господар мав право карати — бити його „про дѢло”; тільки як би він бив його зовсїм без всякого поводу „не смысля, пиянъ, безъ вины”, то закуп міг обжалувати його перед княжим судом, і господар платив кару. В відносинах до закупа господар зветь ся „господином”, як і в відносинах до холопа.

Становище закупа взагалї було дуже хистке, і кождої хвилї він міг опинити ся в катеґорії холопів. Очевидно, сю легкість пани закупів дуже надуживали, так що нарештї се викликало зі сторони правительства ряд постанов, які обмежували сї надужитя. Дуже правдоподібно, що більша

частина їх [33]), як і ограничення процентів, видані були наслідком соціальної революції 1113 р., бо в переважній частині кодексів Руської Правди вони йдуть зараз по законах про процент. Сї постанови знайомлять нас з надужитями, які діяли ся з закупами.

Насамперед, очевидно, богаті люди мали звичай неоплатних довжників — що брали у них гроші, чи хліб на прожиток, і не могли звернути, без дальшої церемонії просто повертати собі в холопи [34]). Закон постановив, що в холопи міг бути проданий неоплатний довжник тільки по конкурсу [35]), довжник же, що відробляв свою позику працею, не перестає бути свобідним чоловіком (себто закупом).

Далі бояре користали з усякого віддалення закупа від роботи, з усякого недодержання речинця для того, аби в кару за се оголосити закупа своїм холопом. Закон постановив, що закуп повертаєть ся в холопа тільки тоді, коли він потайки тїкає від свого пана, аби скинути ся свого обовязку; коли-ж він відлучив ся в якімсь інтересі не потайки, або втїк щоб поскаржити ся на кривди свого пана судям (очевидно, що пан міг не пустити свого закупа, так що йому треба було аж потайки тїкати, і се, очевидно, теж не завсїди закупу удавало ся), — то се не може бути поводом для повернення закупа в холопи [36]); рівнож закуп може перервати свою службу й перед речинцем, тілько тодї повинен решту сплатити грошима [37]).

Трапляло ся, що пан продавав свого закупа третїй особі в холопство, або заставляв — в сумі, очевидно, вищій, нїж яку був йому самому винен закуп. Закон постановляв, що такий застав не важний, а закуп, проданий в холопство, тим самим увільняєть ся від всїх своїх зобовязань до свого давнїйшого „господина”.

Далї, практикувало ся панами штрафованнє закупа за ріжні шкоди в господарстві: так нпр. не тільки за худобу або за господарські річи загублені закупом, але й за худобу, викрадену з замкнених хлївів, або загублену без вини закупа, закупу казали платити, себто прираховували вартість сеї шкоди до його довгу. Очевидна річ, що при стараннім використовуваню такої практики, зобовязаннє закупа мало всї шанси не тільки не зменьшати ся з часом, а ще зростати, і він фактично ставав вічним слугою. Закон постановляв, що закуп платить тїльки за таку шкоду, що стала ся з його вини: нпр, коли він взяв борону або плуг і загубив, або загубив худобу на полї, віддаливши ся в своїх справах, або через своє недбальство — не загнавши до двору, коли йому се було казано; коли-ж сам пан пішле його куди, а худоба пропаде без нього, або її викрадуть з замкненої обори або хлїва, то закуп за се не відповідає.

Коли господарі позволяли собі навіть такі важкі надужитя як продажа закупа в холопство, то ще меньше вязали ся вони в меньш драстичних надужитях: нпр, вони зменьшали закупови умовлену плату грошеву або заберали його майно чи ґрунт, кривдили його иньшими способами, довільно карали. Закон постановляє, що господар за такі кривди караєть ся карою в 60 кун окрім нагороди закупови його шкоди, а за незаслужене закупом караннє платять як за обиду свобідного взагалї.

Та совзького становища закупа супроти холопства не поправив зовсїм і закон. Ми бачили вже, що закуп за втїкачку повертав ся в холопи; так само в холопи попадав він за карний вчинок: „за переступ закупа господин не відповідає, говорить Рус. Правда [38]), коли-ж злочинця-закупа десь знайдуть, то господин має заплатити за коня або за що иньше, украдене закупом, а самого його взяти собі холопом; коли-ж господин не схоче за нього платити, то має його продати в неволю і з тих грошей заплатити коня чи вола, чи що иньше украдене закупом, а решту візьме собі". Таким чином і по закону закупови не далека була дорога до холопства.

Взагалї виступаючи проти господських надужить, може бути — під натиском народнього руху, правительство хоч і обмежує панські права, але робить се дуже обережно. Нпр. за такий страшний переступ, як продажа закупа в неволю, „господин", як би се відкрило ся, тратить тільки ті гроші, що йому закуп був винен. А се чудесне обмеженнє, що господин може бити закупа тільки "про дЂло"! яке широке поле панському дотепу полишає се означеннє "про дЂло", і як необмежене се право *бити* закупа; очевидно за найменьшу причину „господин" міг бити закупа скільки влїзе, на підставі закону.

Взагалї шанси закупа і господина не рівні: коли закуп, працюючи на свого господина, стратить свою худобу — господин йому не обовязаний того винагородити [39]), колиж він стратить що господське, закуп се платить, як ми бачили. За свої надужитя господин рискував певною — не дуже, очевидно, великою сумою гроша, закуп — своєю свободою; сю останню закон все таки цїнив не високо. А при тім не треба забувати, яково то було закупу дійти свого права, забезпеченого законом: яково то було проданому в холопство, заставленому або иньшим способом покривдженому закупу дістати ся з панського села перед княжого судию і довести свою правду

перед сим судиєю, таким-же господином закупів і холопів, як і обжалований. Супроти сього всього ми можемо з певностию сказати, що так розмірно щедро уділені долї закупів постанови Рус. Правди не богато поліпшили сю долю й не виратували їх з пащі холопства, куди дорогою закупництва мусїла попадати сила і безземельних свобідних і смердів-господарів разом із своїми землями.

Ще більше нїж закупами Руська Правда займаєть ся несвобідними — холопами. Але коли постанови про закупів мають на меті (хоч і дуже обережно) оборонити їх від надужить, то всї постанови про холопів, що займають близько четвертину ширших редакцій Руської Правди [40]), не займають ся зовсїм нїякими правами холопів, бо й не признають їх у них, а тільки інтересами їх панів, звязаними з володїннєм сею найбільш делїкатною з рухомостей [41]).

Термін для невільника в Руській Правдї — „холоп", для жінки — „роба", „раба", для властителя раба — „господин", повертати в неволю — „робити", „поработи"; также і в иньших памятках.

Правні дороги до невільництва Руська Правда вказує такі: Купно при сьвідках і в присутности самого холопа, хоч би за найменьшу цїну (хотя и до полугривны); женячка з невільницею без застереження своєї свободи (безъ ряду); вступленнє без застереження своєї свободи в двірську службу — тивуном або ключником, каже Рус. Правда, але треба розуміти мабуть ширше — про всяку двірську службу [42]). Далї, сюди-ж належить те, що ми вже знаємо: продажа збанкрутованого купця по конкурсу, право повертати в неволю закупа за втїкачку і за крадїж у третьої особи. По всякій правдоподібности попадали в неволю й люде, що не могли заплатити судових кар. Нарештї дуже важною — може найбільш звичайною дорогою в холопи було забираннє в неволю під час війни.

Дїти холопів, що родили ся під час неволї, ставали теж невільниками; противно — ті що родили ся перед неволею, зіставали ся свобідними [43]). На якесь вигасаннє неволї з часом, як про се кажуть старші звістки про Словян [44]), в наших джерелах нема слїду: очевидно сей звичай, коли й був, то минув ся, і неволя стала дїдичною, вічною. Вона переставала тільки з спеціальних причин: коли холоп викупив ся на волю; коли його господин

пускав на волю; раба підложниця ставала свобідною, з дітьми своїми, коли помирав її господин-чоловік; могли бути ще й иньші спеціальні причини [45]).

В очах права невільник не був правною особою; він не може бути анї суб'єктом анї об'єктом карного учинку, і всї постанови права обертають ся коло тієї матеріальної шкоди, яку він може зробити третій особі або яка в нїм може бути зроблена його „господину”. В відносини холопа до господина право не входить зовсїм: як і над всякою иньшою річею, так і над холопом пан має повне і нїчим необмежене право. Таке властиве становище давнього руського права що до холопа, і тільки з часом, під впливом християнства і поступів у суспільній орґанїзації воно робить в оцїнцї холопа деякі ріжницї в порівнянню до иньших предметів власности.

Що холопи не відповідають перед публичною властию за свої вчинки, каже Руська Правда виразно в цитованій уже нами постанові: коли вкрадуть що холопи княжі, або боярські, або монастирські, то князь їх не карає продажею, бо вони не свобідні, — за них відповідає перед третьою особою їх господин [46]). Що до самої відповідальности господина, то тут є дві ріжні норми: по одній він платить тільки вартість шкоди, зробленої холопом, по другій — платить подвійно [47]); очевидно, тут маємо постанови з ріжних часів, і котра з них старша — не знати. Але що шкода зроблена холопом може перевисшати вартість самого холопа, то господар має право скинути ся самого холопа, коли він робив на власну руку: коли холоп, втїкши від господина, що небудь украв або вишахрував гроші і не міг вернути, то господин або має „викупити” холопа — заплатити шкоду, або „лишити ся єго” (вирікти ся). Коли-ж господин сам поручив холопу вести для нього торговлю або взагалї робити якісь грошеві операції, то не може вирікти ся холопа, а мусить платити за нього в разї його нестійности.

Що холоп не міг бути предметом карного вчинку, видко з того, що за убийство холопа третьою особою „без вини” платила ся його вартість господарю, а князю „продажа”, як за всяку иньшу матеріальну шкоду: „за холопа й рабу нема вири, за убитого без вини або рабу платить ся урок, а князю продажі 12 грив.” (стільки-ж що й за украденого холопа, або за знищені знаки власности). „Урок” — вартість холопа, була не однакова: за вищі катеґорії княжих холопів платило ся, як ми знаємо вже, 40 і до 80 гр.,

за середні катеґорії княжих і боярських холопів — по 12 гр., за звичайних княжих і „смердїх” (не княжих) — по 5 гривен за чоловіка, по 6 за жінку; се мабуть і було нормальною цїною невільника [48]). За убийство свого власного раба, очевидно, нїхто не відповідав, бо кождий мав право робити з своєю власністю, що схотів. Майно холопа мусїло по праву все належати його пану [49]).

Горожанських прав холоп нїяких не має. Він не може бути сьвідком; правда, на підставі сьвідоцтва холопа можна розпочати процес, але відвічальність такого процесу приймає на себе той хто позиває, і як би не довів свого, платить обжалованому, „зане по холопьи рѢчи ялъ и”. Доказової сили сьвідоцтво холопа не має: він не може присягати [50]) і тільки в крайности (по нужи) суд може прийняти сьвідоцтва вищих катеґорій холопів, як нпр. „боярського тиуна дворьскаго” [51]). Нїяких умов і контрактів холоп правно робити не може: коли холоп вишахрує де небудь гроші і показуєть ся, що третя особа дала йому ті гроші знаючи, що має до дїла з холопом, то вона не може мати нїяких претензій — тратить свої гроші [52]).

Так сурово трактувало холопа право, консеквентно переводячи принціп, що холоп — то не людина, а тільки річ, майно. Але на практицї сей погляд, певно, не переводив ся так консеквентно, й незгода сього правного погляду з дійсністю супроти неможливости перевести його консеквентно на невільнику як на річи, а з другого боку й гуманний вплив церкви — брали своє.

Ми вже бачили, що саме право для вищої катеґорії рабів робило уступки: не кажучи вже, що воно цїнило деяких із них вище навіть нїж свобідних (80-ти-гривенний „урок” за деяких княжих холопів), воно признавало, як ми бачили, їх сьвідоцтвам правосильність на суді.

Далї, у рабів в дійсности бувало своє майно, і вони вели від себе торговлю, грошеві операції В умові Смоленська з Нїмцями (1229) між иньшим читаємо, коли Латинянин (себто чоловік латинської віри — Нїмець) позичить гроші княжому холопу, або иньшому доброму чоловіку (вар.: боярському чоловіку, себто холопу), а він умре не заплативши, то той, хто бере його спадщину, має заплатити Нїмцю. Таким чином холоп лишав спадщину, і то очевидно — не господарю, а иньшим спадщикам. І се,

безперечно, не було виїмкове явище: Руська Правда, як ми бачили, припускає, що можуть бути такі люди, що входять у грошеві операції з холопом, навіть і знаючи, що він холоп; Всеволодова устава, як ми бачили, говорить про холопів, що з холопства *викупляють ся* — значить самі, своїми грішми; на сеж вказує термін ізгойство — як викупна плата холопа за своє увільненнє [53]). Очевидно, що хоч по праву холоп не міг мати свого майна, в дійсности холопи, особливо в більших господарствах, як князївські або боярські, per tacitum consensum своїх господарів мали своє майно і ним свобідно роспоряджали, а право й тут, як от у тій умові, робить для них уступку.

Подібний поступ у сій справі бачать, і на мій погляд — зовсїм оправдано, в дуже заплутанім параґрафі про холопа, що побив свобідного чоловіка: „коли холоп ударить свобідного, і той потім його де знайде, то в. князь Ярослав постановив для нього кару смерти; але сини його се перемінили: або вибити холопа, привязавши, або взяти (з його господаря) гривну грошима за сором. Колиж би холоп, ударивши, втїк у дім свого пана, і той би його не видав, то має заплатити за нього 12 гривен" [54]). Таким чином господин може викупити холопа (заплативши 12 гр., себто суму, яка платила ся за голову лїпшого холопа), инакше він мав бути караний — за Ярослава смертию, за його синів — або киями [55]) або грошевою карою. Але гривна за сором — се слабий еквівалєнт 12-гривенного викупу, або кари смерти — чи київ (се також мусїла бути тяжка кара, бо заступала смерть). Се треба пояснити так, що холопа, коли він був винен, били, а коли невинен — карали тільки одною гривною, себто — що над холопом провинником був уже суд. Се толкованнє знаходить собі потвердженнє в параґрафі, що за голову убитого холопа, *коли він був невинен* — платило ся 12 гривен: значить і при убийстві холопа третьою особою був суд. Супроти сього дуже правдоподібно, що й кара смерти для холопа, уставлена Ярославом, мала дїяти ся по суду, замість давнїйшого права побитого — забити холопа самому на горячім учинку. Сей суд над холопом провинником або над убийником холопа був новим виломом в погляді на холопа як на річ.

Що до постанови про увільненнє з неволї раби-підложниці, що становить теж вилом у такім погляді на раба, то тут тяжко сказати, чи з'явивсь він наслїдком впливу християнства, що взагалї впливало на зміну такого

погляду на раба, чи наслідком старого, перед-християнського погляду, що підложниця й її діти мали однакові права з шлюбною жінкою й дітьми.

Християнство безперечно впливало на поліпшеннє долї невільників, проповідуючи людяність в відносинах до них та уважаючи всякі надужитя власти господина над челядию за гріх. Але впливу сього не треба також і перецінювати: реальні наслідки він осягав дуже поволї, і в законодатних памятках (що взагалї до сього впливу близше стояли) в сих часах ми можемо здогадувати ся про такі впливи хиба тільки гіпотетично (як нпр. в тій постанові про увільненнє раби-підложниці).

Взагалї ж обстанови вели не до зменьшення, а до збільшення числа рабів. Правда, зменьшало ся число взятих у неволю із зменшеннєм війн і з розповсюдненнєм може лекших способів війни, але за се зміцняли ся економічні причини, що спріяли рабству. Маса постанов Руської Правди про невільників сьвідчить про се аж занадто виразно.

Прикре, безправне становище холопа супроти самоволї його „господина” мало результатом численну втїкачку. На се натякає вже Руська Правда, де кілька параґрафів присьвячено таким холопам утїкачам, і праводавство щиро старало ся оборонити інтереси панів від таких страт. Коли холоп утїк, господар мав зробити про се заповідь — „закличь” на торзї; коли-б після того хто сьому холопу-утїкачу поміг тїкати — вказав дорогу, або дав хлїба, або инакше якось полекшив дальшу утечу, то мав платити господарю вартість холопа — пять гривен за чоловіка, шість за жінку, коли знав, що се холоп-утїкач; а як нї — мав відприсягтись. Коли-б хто мав такого утїкача у себе і за три днї від заповіди не видав його господину, і потім сього холопа знайшли у нього, той хто перетримав його мав платити три гривни продажі. Хто украв або вивів челядина (останнє — очевидно за згодою самого челядина), мав платити вишу таксу — 12 гривен. Хто переловив утїкача і дав знати „господину”, діставав гривну „перейму”. Власти повинні були дати господину своїх отроків для арештовання утїкача, коли він зловив його слїд; при тім коли показувало ся, що власть знала про сього утїкача, вона мусїла, очевидно, відповідати перед господином. Здаєть ся, що навіть неприступність приватного помешкання супроти ловлення втїкача не була важною [56]). Взагалї ріжнородна казуїстика Руської Правди, яка виникала з холопських утеч, показує, що сї втїкачки були дуже часті.

Примітки

[1]) Див. Іпат. с. 35, 36, 230, 351 (лучшии мужи); 81 (нарочитая чадь); 54, 73, 85, 87, 88 і Лавр. с. 122 вар. (старцы), Сказанія о БорисЂ и ГлЂбЂ с. 86 (болшии и нарочитии мужи).

[2]) Назва боярства для аристократії земської, не дружинної, особливо виразно виступає в 43 § Кар.: „Оже будеть холопи тати, любо княжи, любо болярьскыи, любо черньцевы" — річ очевидна, що тут під боярами розуміють ся взагалї всї маючі люде, що мали невільників.

[3]) Іпат. с. 90: „се же увидЂвше людьє и снидоша ся бещисла и плакаша по немь: бояре акы заступника земли ихъ, убозии акы заступника и кормителя" ; тут „людьє" очевидно означають громаду (бо дружини й не було тодї в містї), й вона поділяєть ся на дві катеґорії: бояр — себто богатих, і людей убогих. Не-дружинну аристократію означають очевидно й „вишегородьскыя боярци" — Іпат. с. 92.

[4]) Так було в Новгородї; з Суздальщини ми маємо також таку згадку ще з XII в.

[5]) Бояре і убозии — вище нотка 2, бояре і простии людьє — Іпат. с. 152.

[6]) Р. Правда Кар. 104. Звичайно думають, що по боярських людях спадщину діставали теж доньки, але я думаю, що тут останнї слова параґрафа належать тільки до самих бояр, спадщина ж по боярських людях ішла боярину, як спадщина по смердах (як людях нїчиїх) ішла князеви.

[7]) Про сей характер староруського правного кодексу буду говорити ще в дальшій главі.

[8]) Іпат. с. 37.

[9]) Іпат. с. 613 — роспорядженнє Мстислава про ловчеє; в фундаційній грамоті смоленської катедри городи теж платять своє „погородиє", тим

часом як „погости” платять свої дани.

[10]) 1 Новг. с. 84; всенародні пири нпр. Іпат. с. 86. 288, 290, 458.

[11]) Лїтературу про селян див. в прим. 25, особливо праці Бєляева, Кальнева, Мрочек-Дроздовского (ИзслЂдованія о Р. ПравдЂ II, дод. XIV), з загальнїйших — Серґєєвіча, В -Буданова, Дебольского.

[12]) Мікольошіч (Etymolog. Wörterbuch, 1886, с. 310), наводить два виводи: від *смерд,* сморід, і від перського *mard,* й перше уважає правдоподібним.

[13]) Іпат. с. 183, додаю варіанти з історії 1111 р. с. 191, теж пор. Лавр. с. 267.

[14]) Іпат. с. 122, 160; в такім же ширшім значінню мабуть сказано про смердів ушицьких, що скакали до Берладника — Іпат. с. 341.

[15]) Кар. 89.

[16]) Се стало ся тому, що тут ми безперечно маємо новгородську редакцію сього закону (Ак. l, Кар. I): горожанин і купець означають міську людність, Словенин — сїльську. Зрештою, що смерд мав цїлу виру, се зовсїм певно виходить з того, що її мав ізгой (тамже), хоч він стояв у суспільности на низшім степени нїж смерд.

[17]) Троіцьк. 13, Акад. 25.

[18]) Кар. 13, Акад. 23. Противна лєкція зпоміж кодексів описаних Калачовим занотована в восьми кодексах.

[19]) Я спиняю ся близше на сїм тому, що в своїй історії Київщини (с. 355) сам прилучав ся до сього останнього погляду, з сучасних репрезентантів науки руського права заступленого нпр. В.-Будановим (Обзоръ с. 35 == с. 38 вид. 3), але потім переконав ся в його неможливости.

[20]) Кар. 42.

[21]) То ти уроци смердомь, оже платять княжу продажу. Оже будеть холопи тати, любо княжи, любо болярьскыи, любо черньцевы, ихъже князь продажею не казнить, то двоичи платити исцу за обиду.

[22]) Таке об'ясненнє сеї справи дав Серґєєвіч — Р. юрид. древн. I, с. 173.

[23]) С. 237-8.

[24]) С. 255-6.

[25]) Див. про се в т. V с. 121-133.

[26]) Лїтературу див. в прим. 26.

[27]) С. 288-9.

[28]) Христоматія В.-Буданова I 245.

[29]) Скажю ти сущих славы хотящих, иже прилагают дом к дому, и села к селом, изгои же и сябры, и борти и пожни, ляда же і старины (Посланіє м. Климента вид. Лопарьова с. 14, вид. Нїкольского с. 104, див. ще низше — с. 332. Се одинока згадка про сябрів в сї часи, потім се слово маємо в псковській (§ 92 і 106) і новгородській (§ 24) судних грамотах.

[30]) Р. Правда стоїть на тім становищу, що позичка сплачуєть ся роботою і таке переконаннє бачимо в звичаєвім праві в литовських часах, тим часом як кредитори дуже часто заперечували таку амортизацію („випуск”, як він зветь ся тодї) — й те саме мабуть мало місце і в часах Р. Правди. Пор. т. V с. 117.

[31]) Текст Р. Правди Кар. 73: „оже господинъ приобидить закупа, уведеть вражду и увередить цЂну, а введеть вкупу (вар,: купу, копу, копну) єго или отарицу” толкував ся так що тут іде мова про винагороджуваннє закупа або грошима (цЂна), або частиною урожаю (копа), або приплодом стада (отарица — від отара, стадо). Се привабне, але дуже гіпотетичне об'ясненнє. З другого боку вказують на оден текст (Пандектів Никона Чорногорця — Срезневского СвЂдЂнія LV с. 296, пор. Рус. ист. библ. VI с. 208), де „отарица” відповідає слову πεκούλιον грецького ориґінала (όπου γάρ είσι τά ύπό ζιζανοσπρέως διαβόλου έν τοίς κοινοβίοις άναφυέντα πεκούλια — кде же суть от плевелъ сЂющаго диявола возрастша въ общимъ житии глаголемоє отарица), а купу толкують, як позичену суму, отже мова булаб

про наємну плату, позику і майно закупа; се об'ясненнє простїйше, безперечно. Рожков (I с. 60) непотрібно толкує πεκούλιον і отарицу як „земельный участокъ, уступаемый господиномъ въ пользованіе несвободному человЂку”. Слово πεκούλιον має далеко ширше значіннє, означаючи взагалї особисту власність, і в такім контекстї се слово ужите й тут, як виразно показує контекст.

32) Р. Правда Кар. 77.

33) Р. Правда Кар. 70-73.

34) Кар. 122.

35) Кар. 69.

36) Кар. 70.

37) Кар. 122.

38) Кар. 75.

39) Так розумію я сю суперечну постанову: „а иже у господина ролейны закупъ будеть, а погубить свойскы конь, то не платить єму”; одні читають *войскы,* як у деяких кодексах і толкують: „коли ролейному закупу господин поручить воєнного коня, то він не відповідає за нього, бо се не належить до його хлїборобських обовязків”, але й сей переклад войский = воєнний, й істнованнє спеціальних воєнних коней, і таке толкованнє — все се непевне. Иньші читають *свойскы,* а толкують: „коли закуп стратить свого коня, і через се вийде в роботї замішка, то він за се не відповідає. Я думаю, „не платить єму” треба розуміти про господина, і тоді зовсїм буде ясно.

40) Кар. 9-14, 27, 34-5, 43, 74 і далї, 99, 102, 110 і далї.

41) Про холопів див. особливо СергЂевичъ Рус. юрид. древности I с. 94 і далї, В.-Будановъ Обзоръ с. 80 і далї і Дебольскій ор. с.; спеціальна статя Д.-Запольского — Книга для чтенія по рус. историі.

42) Кар. 119-121.

[43]) Кар. 111: „отъ челяди плодъ или отъ скота” — дуже характеристична фраза. З другого боку, Сказанія о БорисЂ и ГлЂбЂ с. 78 згадують інтересний казус: пани „отроча єя”, себ то раби, — „въ слободЂ родивше ся поработиша” — „судящии же не послабиша тому такому быти”. Звертаю увагу на сю звістку (зауважену вже в моїй Історії Київщини), бо в науці якось її не пощастило, й історики права і досі підносять брак звісток про се в наших джерелах (див. В.-Буданова Обзоръ с. 385).

[44]) Див. т. I с. 274.

[45]) Про рабу підложицю — Кар. 110, в умові Новгорода з Нїмцями з кінця XII в. раба зґвалтована стає свобідною (Христоматія В.-Буданова I, 96); се правдоподібно толкуєть ся так, що мова йде про насильство рабі від пана-іноплеменника — СергЂевичъ Юрид. древн. I, 113.

[46]) Кар. 43.

[47]) Кар. 43 і 74 (тут за коня, украденого холопом, платить ся тільки звичайна його вартість).

[48]) За тивуна огнищного і конюшого (старшого над конюхами) Рус. Правда визначає 80 гривен, за конюха і повара 40. 12-гривенний урок платив ся за „сільського” або ”ратайного" тивуна, себто такого, що доглядав хлїборобського господарства, княжого, а мабуть і боярського — судячи по контексту; „такоже и за бояреськь” (до самих звичайних холопів воно ледви чи може належати, бо для них — не тільки для боярських, але й для всїх, була однакова ціна — 5 гривен); також за „искормилича” — пістуна, і кормилицю — мамку, і за ремісників; чоловіків і жінок. За „рядовича” платило ся 5 гривен — се правдоподібно означає „рядового” холопа, бо 5 гривен — ціна всякого ”смердього" холопа. Инакше обясненнє рядовича — доглядач, від *рядити,* — але за низька на то ціна його

[49])Кар. 130.

[50]) Кар. 99.

[51]) Кар. 77.

[52]) Кар. 127.

[53]) Див. вище с. 289

[54]) Кар 76; текст я переставляю, для ліпшого зрозуміння. Гадка, що з сього параґрафу виникає істнованнє суду над холопом, висловлена, Серґєєвічом Юрид. др. І с. 105; в подробицях він одначе толкує сей параґраф инакше.

[55]) „Или бити розвязавьше" — для об'яснення сього виразу Серґєєвіч дуже добре вказав на текст Моленія Данила Заточника: „А безумнаго аще и кнутомъ бьєши, *розвязавъ* на санехъ, не отьимеши безумія єго".

[56]) А кто самъ своєго холопа досочит ся въ чеємъ любо городѢ или *хоромѢ* — Карамз. 125.

Церковні люде; початки і розвій сьвященичої верстви, її дідичність, вимоги для сьвященства; чернці й иньші катеґорії церковних людей.

Про церковних людий не багато можу додати до сказаного вище при огляді церковного устрою. Як ми бачили вже з сказаного там, ся катеґорія складала ся: з білого духовенства і церковників, з чернців, з людей, що властиво не бувши церковними, стояли під опікою й присудом церковним (вони власне й називали ся „церковними людьми", в тіснійшім значінню) й нарешті — з півсвобідних і несвобідних людей, що сиділи на церковних землях і залежали від церковних властей так само як і від кождого приватного „господина" — про них отже й нема що говорити тут осібно.

Число сьвітського духовенсвва зростало, очевидно, поволї. Перші кадри його дало при охрещенню Руси те духовенство, що було давнїйше на Руси, й грецьке, привезене з Корсуня та з Царгорода, разом з митрополитами — й те й друге не могло бути численне. По всякій правдоподібности, для помноження його числа ужито той сам спосіб, що й для розповсюднення осьвіти серед вищих верств [1]): Володимир „пославъ нача поимати дѢти и даяти на учениє книжно", силоміць, невважаючи на неохоту батьків — „матери ж плакали по дїтях, наче по мертвих, бо ще не утвердили ся в вірі" [2]). Правдоподібно, така-ж дитяча конскріпція мала місце й за Ярослава, що

теж старав ся про помноженнє церков і по новгородським звісткам теж набирав дітей у науку „отъ старость и поповыхъ дѢтей 300 — учити книгамъ”; велике число зібраних, а також що мова йде вже не про „нарочиту чадь” — місцеву аристократию, робить правдоподібним, що тут мова йде головно про приготовленнє сьвящеників.

Завдяки сим заходам з першої половини XI в. число сьвящеників зросло дуже значно, так що їх уже в другій половинї XI в, не бракувало. Нпр. про Ярослава оповідаєть ся, що він при своїм дворі на Берестовім тримав „попы многы”, а між боярством, очевидно, розповсюдннюєть ся звичай мати свої домові церкви й своїх прибічних сьвящеників: так бачимо, що Ян Вишатич в своїх подорожах з дружиною має при собі сьвященика, а звістка про сотки церков у Київі з початку XII в. вказує на перенесеннє на Русь візантийського звичаю домових церков. Із згаданої вище [3]) патріаршої грамоти бачимо, що бояри на Руси, бажаючи мати свого сьвященика, часто давали в науку своїх рабів, і вони потім сьвятили ся й були сьвящениками, часом не діставши свободи, противно канонїчним постановам (з рештою, се практикували ся й на заході в сї часи). Що така практика не зникла й по тій патріаршій заборонї, видко з пізнїйших соборних актів, де поручаєть ся не сьвятити рабів инакше, аж викажуть ся письменною грамотою увільнення, з означенєм численних сьвідків, аби потім господин знов не повернув такого сьвященика в неволю [4]).

Значне намноженнє духовенства поясняєть ся тим, що вимоги до науки й осьвіти ставили ся невеликі — тільки аби кандидат був письменний. На се вказує наведена уже звістка Всеволодової устави, що попів син, не навчивши ся грамоти, ставав ізгоєм: значить, йому треба було тільки уміти грамоти, не більше, аби зістати ся в попівськім станї. Акти володимирського собору 1274 р., що висловляють дезідерати тодішньої єрархії, також вимагають від кандидатів сьвященичого стану, окрім моральности, тільки доказів ”аще грамоту добрѢ свѢдять”. З рештою і в тодішній Візантиї від сьвященика вимагало ся не більше.

Згадана-ж звістка устави інтересна ще й тим, що показує, як уже тоді духовне зайнятє передавало ся від батька до сина, ставало дїдичним: устава приймає, що попів син не має иньшої цїли перед собою, як стати теж попом, і коли він сього не осягнув, то тим самим попадає в катеґорію неприкаянних людий — ізгоїв. По анальоґії пізнїйшої української

практики, що дожила аж до початків сього століття, ми можемо з усякою правдоподібністю прийняти, що й тоді попові діти, підростаючи, поволі вправляли ся, переходячи ріжні функції при церкві: паламара, дяка, і нарешті — сьвященика [5]). Дуже часто попова родина могла займати всї церковні посади своєї парафії: тим часом як батько був сьвящеником, один син був паламарем, другий дяком, а хтось з попівської родини сповняв обовязки проскурниці; так бувало мабуть часто по сільських парафіях.

Одна згадка лїтописи, про побут Ізяслава в Новгородї 1149 р., кидає сьвітло на практику ставлення: вона говорить про дяків „з простриженим гуменцем (тонзурою), але ще не поставлених”, що перебували в Новгородї й по ухвалї віча мали взяти участь в походї [6]). Очевидно, такі кандидати перебували певний час при катедрі, показуючи свої знання, та привчаючи ся до порядку, поки їх не поставляли. Часто цитовані нами акти володимирського собору, що обовязували всї тодїшнї руські епархії, уставляють такий порядок (очевидно — в значній мірі опертий на давнїйшій практиці): кандидат на сьвященство або дияконство, зголошуючи ся до сьвящення, має насамперед доказати свою особисту свободу і добру славу, бездоганну моральність і брак яких небудь перешкод до посьвящення: в тім давали за нього поруку його духовник і иньші сьвященики й сьвідки (акти вимагають їх сїм). Окрім того мав він виказати ся добрим знаннєм грамоти (читання). Тодї його благословляли в причетники (анаґности — четцї церковні), й він під проводом якогось ”старійшого” мав учащати з дяками катедри на службу, аби вивчити устав — ”да канорхаєть и чтетъ, дондеже изумѢетъ все”. Тодї „по мнозѢхъ дьнехъ” мали сьвятити його на диякона, потім очевидно — на сьвященика [7]).

Натиск, який акти собору кладуть на потребу епископам бути обережними з сьвященнєм і не спішити ся з ним, дає нам розуміти, що в житю сей приписаний порядок не додержував ся, й епископи часом сьвятили першого ліпшого, хто зголошував ся, без великих церемоній. Се тим більше зрозуміле, що сьвященнє було для катедр джерелом не малого доходу (такси визначені собором несли для сьвященика разом поважну суму 7 грив., а в дійсности певно платило ся й далеко більше), отже в інтересї епископа було сьвятити як найбільше, множити число духовних. Против звістного вже нам еп. суздальського Леона, як його скидали першим разом,

піднесено було як обвинуваченнє, що він безпотрібно множив число парафій, аби тим побільшати свої доходи: „умножилъ бяше церковь грабя попы” [8]).

Що до розміщення духовенства, то в перших столїтях по охрещенню воно мусїло головно концентрувати ся по містах: по селах християнство мусїло розповсюднювати ся дуже повільно, а ще повільнійше творили ся сїльські парафії.

Розмноженнє черньців лїтопись наша веде від часів Ярослава; в другій половині XI в. вже було досить монастирів, але правдоподібно — се були монастирі не великі, й тільки один Печерський монастир незвичайно розріс ся, так що при кінцї XI в. числив до 180 братиї [9]). Він і пізнійше зіставав ся виїмковим явищем між монастирями. Але незвичайно високе поважаннє до монашества з одного боку, з другого — тяжкі економічні й взагалї побутові обставини в громадї, а забезпечене становище черньців, завдяки жертвам на користь монастирів, — дуже сильно впливали на дальше помноженнє числа черньців і черниць. Одначе воно розвивало ся не однаково, й головним огнищем монашества у нас на Українї-Руси за весь час зістав ся Київ: тут число монахів у XII-XIII в. могло сягати кільканадцяти або й кількадесяти соток.

Склад третьої катеґорії „церковних людей” ми вже бачили. З них найбільш численні мусїли бути катеґорії старців, що годували ся при церквах: християнський погляд на милостиню як на одну з кардинальних чеснот, особливо тим убогим, що стоять під опікою церкви, мусїв вплинути на розмноженнє сеї катеґорії церковних людей. В постановах володимирського синоду 1274 р. згадуєть ся, що епископи змушували старців (нищихъ) до ріжних робіт на церковних землях — жати, косити і т. и. Се вказує, що сї старцї стояли в дуже тїсній залежности від духовенства, можливо — що вони й мешкали при церквах, на церковних землях [10]).

Се зближає старців з катеґорією ізгоїв, що теж сидїли на церковних землях, на близше нам не звістних умовах [11]). З ріжних катеґорій ізгоїв, як я вже згадував, найбільш численною мусїла бути катеґорія пущених на волю й викуплених холопів: християнство впливало на розвій таких відпущень за душу і полекші для викупу з неволї взагалї, й „ізгойство”, як ми вже бачили, стає навіть терміном для означення викупу холопа на свободу.

Примітки

[1]) Див. т I с. 461.

[2]) Іпат. с. 81.

[3]) Див. с. 277-8.

[4]) Рус. ист- библ. VI с. 80.

[5]) Див, в т. V с. 285-7

[6]) Іпат. с. 259.

[7]) Рус. ист. библ VI з. 90-2.

[8]) Лавр. с. 331.

[9]) Патерик с. 130 — се оповіданнє, судячи з деяких подробиць історії Никити, належить до останньої чверти XI в.

[10]) Русская ист. библ. VI с. 92.

[11]) Пор. ізгоїв новгородського епископа, з котрими він обовязаний до мостової повинности — Р. Правда Кар. 134 (екстраваґ.).

IV. Побут і культура.

Економічні відносини: загальний погляд, перешкоди в економічнім розвою; війни; половецькі набіги. Ослабленнє Подніпровя й відлив людности; упадок селянства, розвій невільництва і великих господарств; невільна праця в промислї й ремеслї; земельна власність, її розвій; ремесла й промисли; торговля, кредит, лихва й її

ограничення. Монетна система, гривна, иньші одиниці рахунку; монета металїчна; справа шкіряних грошей.

Переходячи до огляду побуту й культури українсько-руських земель за сї часи, я почну від спостережень в сфері економічних відносин. Економічний підклад житя — господарство, торговельні зносини і взагалї матеріальну культуру з часів утворення Руської держави я оглянув уже давнїйше [1]), і там був використаний матеріал, який наші джерела дають до історії господарства з XI-XIII в. Тепер я хочу подати деякі спостереження суспільно-економічної та культурної натури, на які позволяють нам досить небогаті джерела з XI-XIV в. [2])

З попереднього ми бачили, що підставу суспільности й суспільно-економічних відносин в часах творення Руської держави і в дальших столїтях її істновання становило селянство (смерди), свобідно й економічно самостійне, віддане господарським промислам, що залюднювало поменьші міста, а в значній части заповняло також і міста більші, тим часом як творчим елєментом, керманичем й провідником громади був патриціат більших міст, котрого значіннє опирало ся на капіталї, сотворенім перед усім торговлею, а полїтичні впливи — окрім сеї економічної сили, опирали ся також на близькости до керми, тїсних звязях княжою дружиною і княжою властию, а навіть на піввоєнних дружинах власних, які були потрібні для охорони торговлї. В селянстві довго мусїли переважати родинно-громадські форми житя й економічних відносин, тим часом як в кругах міського патриціату капітал мусїв вести до розвою індївідуалїзма, особистої власности, відносин договору і договірної спілки.

Трівожне житє, яким жило особливо українське Поднїпровє — старе огнище економічної й суспільно-полїтичної еволюції, а в меньшій дещо мірі — також і західня Україна, чинило сильні переміни в суспільно-економічних відносинах. Уже процес уступлення українських племен з степів, що розвивав ся повільно, з певними перервами, в X-XI вв., мусїв викликати великі переміни в економічних відносинах. Натиск степових орд виганяв з степів і кидав між людність центральних і північних українських земель великі маси людности відірваної від ґрунту, позбавленої господарських засобів, вибитої в значній мірі з своїх родинно-громадських звязків, і вони мусїли собі шукати способів житя в новім краю, серед її людности. Не можемо докладно сконстатувати, які саме впливи мало се на

суспільно-економічні відносини тих українських земель, але що без значних впливів не могло тут бути, не може бути сумніву. Властителї господарських засобів і капіталу — чи то купцї-патриції, чи то князь і бояре, чи то властителї земельні, що в тих часах могли наростати, діставали до роспорядження маси людей безземельних, відірваних від ґрунту, не звязаних з місцевою суспільністю, з яких однаково можна було рекрутувати і матеріал для воєнних дружин, і безземельних робітників господарських і промислових.

Анальоґічні протурбації в економічнім житю чинили потім турецькі напади на руські землї й династична боротьба серед руських князїв. При сьвітлї джерел можемо лїпше здати собі справу і з району і з характеру тих результатів, які давали сї явища для житя землї.

Особливо середня й полуднева Київщина, Переяславщина, полуднева Чернигівщина — як раз центр державного й культурного житя X-XII в. — страшенно терпіли від них; північна Україна — вкрита неприступними лїсами („лЂсная страна"), й Західня — Волинь і Галичина терпіли меньше, але й тут в 1-ій половинї XIII в. ішла теж завзята династична боротьба, пограничні війни, а напади Литовців XIII в. упадали як раз на північні, полїські країни. Тутешні біди анї довгістю анї інтензивністю своєю не дорівнювали одначе тим, які терпіло Поднїпровє; але переміни, які викликали ті претурбації на Поднїпровю, самі собою відбивали ся також на иньших землях.

Передовсім руїна і спустошеннє. Стара війна, навіть коли й не мала спеціальної мети — знищити певну країну, нищила її страшенно: військо живило ся, розсилаючи „в зажитиє" — заберати запаси силоміць, без всякого винагородження, і таке забираннє, розумієть ся, нищило два, три і більше разів стільки, скільки властиво треба було для виживлення війська. Як собі широко й безцеремонно розуміло ся таке зажитиє, видко з науки Мстислава Новгородцям — не брати при тім невільників: „идете въ зажития, толико головъ не ємлете" [3]). Але коли ще можна було сподівати ся якоїсь повздержливости від більш культурних — словянських вояків, то „свої погані" — Чорні Клобуки або приведені з степу „дикі Половцї" — сї зовсїм дикі розбійничі орди, в нищенню того краю, що був театром війни — свого чи чужого, однаково не мали нїяких границь. В наших джерелах не бракує ілюстрації сих воєнних порядків. Нпр. оборона Київа 1151 р., коли

військо, між ними чорноклобуцькі ватаги, було поставлене наоколо міста, мала результатом, що вояки „обнесли монастирі, пожгли села, а городи всї понищили — що вороги, а що свої” [4])

Щож мусїло бути, коли вороги спеціально старали ся винищити „всю жизнь” противників, як нпр. під час боротьби Ізяслава з Ольговичами! Очевидна річ, що всяка така війна страшенно підривала край, забераючи масу робочих рук — убитих і виведених в неволю, і нищачи господарства. Щож мусїло бути, коли деякі землї ставали тереном неустанних війн, як Київщина в середнїх десятолїтях XII в., як Чернигівщина під час боротьби Ольговичів і Давидовичів і т. и.? Чернигівський князь Сьвятослав Ольгович припадком оповів, як виглядала Чернигівщина по тих війнах „Взяв я, каже, Чернигів з сема порожнїми городами — Моровийськом, Любськом, Орогощем, Всеволожем, а в них і сидять лише псарі та Половцї” [5]). Отже в околиці Чернигова, на досить значнім просторі не стало нїякої путящої людности, позіставали ся лише ріжні турецькі насельники, яких садили князї на знищених полудневих границях, та княжі слуги-невільники. Розумієть ся, в тих словах годї не припустити сильного побільшення, але мусїло бути сильне спустошеннє, в тім же родї як описує руїну Поднїпровя при кінцї XI в. Слово о полку Ігоревім, оповідаючи про княжі усобицї в останнїй чверти XI в.: „тодї пропадала сила Дажбожого внука (Руси): серед княжих крамол скорочував ся вік людський; рідко тодї в Руськiй землї можна було почути покрики орачів, за те часто крякали круки, дїлячи між собою трупи, та часто вели свої розмови галки, збераючи ся летїти на добичу” [6]).

Не меньше нищили Половцї під час своїх набігів. Ми мали вже образок, змальований Мономахом: над'їздить Половець на господаря в полї, забиває його, а коня бере з собою, забераєз хутора його родину в неволю, а самий хутор запалює. Можна з всякою правдоподібністю прийняти, що кождий значнїйший половецький набіг нищив таким чином по кілька тисяч господарств, так що при частих повтореннях, як то бувало в Київщинї (окрім її північно-західньої, лїсової частини) і в Переяславщинї при кінцї XI і в останнїй чверти XII в. — сї напади теж приводили край до чистої економічної руїни, а навіть до повного спустіння. Так спустїло було зовсїм Поросє при кінцї X і XI в., полуднева Переяславщина в тіж часи, а мабуть знов і при кінцї XII в., коли Кончак ”снесе Сулу”.

Хоч потім сї краї залюднювали ся на ново, але такі міґрації з краю й потім назад мусїли страшенно нищити їх мешканцїв економічно. Покинути розроблені поля, будинки, запаси й розпочинати господарство на ново, шукати місця в новім, уже залюдненім теренї, приладжувати ся до нових обставин господарства — не кожде господарство переносило такі перевороти. Особливо, як часом приходило ся тїкати майже з самою душою — як от Юриївцям в 1095 р.

Тільки родючість ґрунту й розмірна заможність людности Поднїпровя були причиною, що такі економічні катастрофи не приводили там до голоду: про нього чуємо рідко, оден-два рази, тим часом як на півночи такі звістки стрічають ся далеко частїйше [7]). Але край біднїв від таких недогідностей — як раз центр руської кольонїзації й його полїтичного й культурного житя — околиці Київа, Чернигова, Переяслава — убожіли й підупадали в порівняннню з лїпше захищеними, більше забезпеченими від подібних катастроф землями західнїми й північними. Хоч про масову міґрацію в чужі землї не чути, і взагалї про неї не може бути мови [8]), і залюдненнє спустошених земель взагалї відновляло ся, скоро лише наступали спокійнїйші часи, але не підлягає сумнїву, що сї недогоди уже тодї впливали на перехід — звичайно повільний, а часами — під сї завірюхи, й жвавійший, хлїборобської людности і капіталїстів, промисловцїв і т. и. в спокійнїйші краї: з Київщини уступали вони на Волинь і Галичину та в Полїсє (що власне під впливом сього поворотного потоку з поля в лїс мусїло інтензивнїйше кольонїзувати ся), з Заднїпровя в північну Чернигівщину, таку глуху і від сьвіта в XI-XII в., або й далї — в Поволже. Таким чином, той відлив людности з Поднїпровя, що ми припускали з XIII-XIV в., приготовляв ся й розвивав ся поволї, по всякій правдоподібности уже в попереднїх віках, і в сїм кольонїзаційнїм збідненню лежала одна з причин полїтичного упадку Київщини при кінцї XII і в XIII в. та розвою нових полїтичних центрів.

Окрім загального зубожіння краю сї катастрофи мали спеціальний вплив — на зменьшеннє дрібних селянських господарств, на зменьшеннє дрібної власности, кажучи по теперішньому. Там де богаті боярські господарства тільки терпіли шкоди, дрібні господарства часто мусїли пропадати зовсїм, або переходити в боярські руки, а їх господарі — в катеґорію холопів і закупів. Зруйноване село боярин міг відновити, а на місце взятого в неволю

холопа купити нового, але господарство смерда пустіло зовсїм, коли Половець, як описує Мономах, забив його, а родину його взяв у неволю. Смердови взятому в неволю — половецьку чи й свою руську, до другої землї, чи до другого князївства, викупити ся було тяжко, він ставав холопом, невільником. Але й не взятий у неволю не завсїди був спроможен відновити зруйноване господарство власними силами, отже приходило ся або продати його за безцїн, або зазичити ся, а з позики, як ми бачили вже, була дорога до холопства як найкоротша. Обдовжене господарство разом з його властителем легким способом опиняло ся в руках кредитора, і се була, певно, одна з найпростїйших доріг, якими йшли боярські маєтности до зросту.

Та війни й набіги тільки загострювали й прискоряли процес, що розвивав ся й без них, хоч і в повільнїйшім темпі. Раз холопська праця стала пожаданою, завистною річю для тієї „нарочитої чади”, що мала в своїх руках силу й полїтичну й економічну, — се саме вже ставало причиною повільного переходу свобідних в катеґорію невільних. Можливо, як оповідає Маврикій, що сусїднї з Візантиєю Словяне в його часи пускали добровільно своїх невільників: в їх на-пів кочовничім побутї вони особливої користи не давали; невільник не має ніякої цїни в примитивнїм ловецькім побутї, починає його наберати в скотарськім, але справдешньої вартости доходить з розвоєм хлїборобства й ремесла, призначених не для задоволення своїх тільки потреб, але для торгу, як то й було в часах давньої Руської держави. В давнїйші часи на Руси невільник міг мати цїну головно як предмет заграничної торговлї, і вивозив ся з Руси в чужі краї в великих масах. В XI-XIII вв. ми рідше чуємо про вивіз невільника з Руси: на нього був попит і на ґрунтї, а разом з тим розвивали ся способи кріпощення свобідного чоловіка більше або меньше „ леґальними” способами.

Леґалїзоване насильство війни й не леґалїзоване, але безперечно — широко практиковане в звичайних буденних відносинах насильне, безправне кріпощеннє свобідних [9]), в великих масах постачало невільника тим, хто його потрібував. Та може ще й богатшим джерелом невільництва була економічна залежність в ріжних формах. Стопа процентова була незмірно висока; не тільки гроші, а й позички натуральними продуктами давали ся з лихвою — „куны (гроші) въ рѢзы, медъ въ поставы, жито въ присопъ”, як означає се Руська Правда [10]). По анальоґії з процентом при грошевих

позичках, ми можемо міркувати, що й при таких натуральних позичках практикувала ся дуже висока лихва. Звичайним способом її покритя у мало засібних свобідних було відробленнє, але праця цінила ся низько: річна робота жінки рахуєть ся в Р. Правді на одну гривну, тим часом як ціна корови рахуєть ся на 2 гривни, а коня на 3 гривни [11]). При так низькій оцінці такої праці кожда значнійша позичка, навіть без всяких надужить, затягала довжника в невилазне ярмо. Як ми бачили вже, навіть ті постанови, що мали ограничувати хапчивість кредиторів і були, правдоподібно, вимушені народнїм рухом, зіставляли широке поле для визиску й кріпощення довжника; але, як було вже зауважено, і ся буква права мала не богато шансів бути переведеною, і в дійсности мали всї шанси далї практикувати ся ті ріжнородні надужитя, з якими знайомлять нас постанови Руської Правди, повертаннє закупів в холопи або обтяжаннє їх довгу ріжними принагідними карами, наслїдком яких закуп фактично ставав невиплатним, і т. и. [12]).

Не підлягає сумнїву, що власне сею дорогою — через помноженнє несвобідних або напівсвобідних рук — розвивало ся боярське господарство і взагалї більше володїннє землею. Де заходить мова про князївські, боярські, церковні маєтности, все йде мова про „челядь" — невільників, або иньших безземельних, напів-свобідних осадників: вдова Глїба Всеславича дає Печерському монастирю „пять селъ и съ челядью" [13]); Давидовичі з Ізяславом Мстиславичом, розграбивши двір Сьвятослава Ольговича в Путивлї, забрали там сїм сот мужа челяди [14]). Ростислав надає смоленській катедрі город з „капустником" і його родиною [15]). В Руській Правдї згадують ся „ролейні закупи" — що робили рільничу роботу, княжі і боярські тивуни „сільські" і „ратайні" — себто невільні слуги, що доглядали господарських робіт на фільварках; вона ж згадує нарештї між холопами поруч княжих і боярських — холопів монастирських, що могли бути хиба сїльськими робітниками [16]).

Зрештою зрозуміло само собою, що тільки працею несвобідних і півсвобідних, себто економічно-залежних і можна було в тих часах розвинути більше господарство, бо при великих масах незанятої землї, при лекших способах добування, економічно самостійні, засібні селяне не мали ніякого мотиву йти в робітники, та й при дуже невисокім (розмірно) доході

(рентї), яке могло дати сільське господарство, не було місця для такого господарення наємним робітником. Ширше господарити можна було тільки примусовою працею. Війна давала маси невільника-полоненника князям і боярам, що мусїли вести ширше господарство, мати великі двори для удержання своїх дружин і служби; кольонїзаційні пертурбації й усякі руїни та економічні кризи наганяли несвобідного й півсвобідного робітника капіталїстам, купцям, промисловцям, що також держали більші двори, більшу челядь. По за тим на певні продукти господарства був деякий попит і в торговлї (віск, риба, збіже також). Вкінцї розвій великих господарств стояв в безпосереднїм звязку й залежности від помноження невільного робітника, а знову з свого боку, своїм запотрібованнєм, безперечно, впливав на се помноженнє.

Сїмсот мужа челяди, захоплених в однім тільки княжім дворі, дають нам зрозуміти, як великі вже бували тодї сї осади холопів-кріпаків і яке велике господарство провадило ся часом на сих дворах. Сьому відповідають звістки про иньші княжі господарства, поруйновані в тім же походї на Ольговичів: під Курськом попалені були княжі села, і про розмір господарства в них дає знати згадка, що княже стадо, яке годувало ся тут, числило чотири тисячі голів; в Ігоревім сільцї спалено було девятьсот стогів збіжа [17]).

Розумієть ся, невільнича праця грала важну ролю не тільки в рільнім господарстві бояр і князїв. З Руської Правди виходить, як сказано, що домашня служба їх складала ся звичайно з самих рабів, так що хто вступав в домашню службу не застерігши своєї свободи спеціальною умовою, ставав через се саме холопом [18]). Руська Правда говорить тут про тивунів і ключників, але се, правдоподібно, треба розуміти взагалї про домову службу.

Безперечно, невільничі руки мали важне значіннє і в промислї та в ремеслї. Руська Правда згадує між холопами осібну катеґорію — ремісників, чоловіків і жінок (ремєстьмяникъ і ремєстьвеница) [19]). Ми бачили вже, що й на попів учитись бояре давали своїх невільників; очевидно — теж саме, ще й скорше мусїло бути з ріжними ремеслами, і всякого рода ремісники-раби, від найменьш простих ремесл до чисто артистичних, уже тодї грали ролю не меньшу як ріжні спеціалїсти-кріпаки за недавнїх кріпацьких часів.

Я думаю, що більший промисел, великі робітні, для потреб торгу (як теперішні фабрики), дуже часто, а може й переважно робили руками рабів, що спеціально давали ся в науку сього ремесла, як то з рештою було і в тодішній Візантиї.

Та в XII-XIII вв. торговля подніпрянських городів і найголовнійшого з них торговельного центра — Київа очевидно упадає — і що до великости, і що до своєї активности. Тим часом як давнійше ся торговля вела ся місцевими купцями, що вивозили свої товари до чужих земель і привозили чужоземні товари на свої торговища, тепер сей довіз і вивіз все більше, очевидно, переходить в руки чужих купців: в звязку з сим стоїть і збільшеннє звісток що говорять про чужоземельних купців у Київі. З другої сторони, західні українські міста, що давнійше лише посередничили в торговлі Київа з західніми краями, тепер виходять з залежности від київської торговлї, відкривають самостійні торговельні дороги на чорноморське побереже, Днїстром і Прутом, заводять власні зносини з західноевропейськими містами на захід і північ, через Польщу і Прусію [20]). Сї явища як стоять в залежности від упадку патриціанської верстви Київа, так і з свого боку на нього впливали, а результатом було ослабленнє торговельної і нерозривно з нею звязаної також артистично-ремісничої діяльности подніпрянських городів. Через те все більше значіннє поруч сих галузей в економічнім житю вищих міщансько-боярських верств здобуває господарство. Боярство, о скільки не відливає відси, все більше осїдає на землї, переносить свої капітали в господарство, й велике господарство, оперте на несвобідній праці, і звязані з ним суспільні й правні процеси розвивають ся далї.

Одним з дуже важних наслїдків розвою великого господарства був розвій понять земельної власности й землї як товару — предмету продажі й купна, торговельних контрактів.

Що індівідуальна земельна власність в сї часи істнувала, в тім не може бути сумнїву: ми маємо в наших джерелах звістки про продажу, дарованнє, конфіскованнє маєтностей [21]). В Руській Правдї маємо дуже високу кару — 12 гривен продажі [22]) за зрубленнє бортної межі, знищеннє межі полевої (ролейної), переставленнє паркану, що ділить двори, або зрубленнє граничного дерева [23]). Тут таким чином виразно бачимо права власности не тільки на двори, але й на рільну землю, і то не тільки права власности на

землю оброблену в данім моменті — себто на працю, вложену в землю в сім моменті, але й на всяку землю зайняту, без ріжниці — чи в данім моменті вона підлягає господарській експльоатації (дубъ межьны). Одно слово понятє земельної власности бачимо тут уже значно розвиненим, хоч воно й не дійшло ще тої повности й виробленности, в якім знаємо його тепер [24]).

Як творила ся та земельна власність, наші джерела не кажуть: в них іде мова тільки про перехід власности з рук до рук. Мусіла вона творити ся через „заімку" — окупацію і культивованнє порожної землї, й ся культура давала право на володїннє: такий погляд на початок власности ми бачимо у нашого народа пізнїйше, аж до новійших часів. Заімка в границях земель, що входили в круг уживання певної громади, могла вимагати згоди сеї громади. Абсолютно незайняті землї люде, правдоподібно, займали зовсїм свобідно [25]).

На те, щоб князь у сї часи мав якісь права на свобідні землї, роздавав їх або взагалї мав якісь спеціальні відносини до землї, вказівок не маємо. Одинокий приклад, що звичайно наводить ся як доказ — дозвіл князя Печерському монастирю зайняти сусїдню гору [26]), нїчого не доводить, бо гора ся стояла в сусїдстві княжого двора й могла уважати ся його приналежністю. Може бути, що пізнїйший погляд на права „господаря" над порожньою землею мав які небудь початки ще в сї часи, але, повторяю, ми не маємо звісток, аби князь такі права мав і користав з них. По всякій правдоподібности, він, як і кождий иньший, мав право тільки на землї зайняті і розроблені ним або куплені чи иньшим способом здобуті, і число таких земель бувало не велике, як судити нпр. з тестаментів Ярополка Ізяславича і його зятя Глїба Всеславича, або Володимира Васильковича, де таких княжих земель видко зовсїм не богато [27]).

Розробленнє ґрунту, побудованнє на нїм вже давало йому певну вартність, і він міг бути предметом певного контракту. Але правдиву вартість він діставав, коли з ним були звязані певні робочі руки — несвобідна челядь, чи півсвобідні закупи. Коли не можна вповнї згодити ся з поглядом, що через посадженнє невільників на певнім ґрунтї зроджуєть ся понятє повної властности [28]), то безперечно, що доперва через таке посадженнє земля дістає свою вартість, бо без готових робочих (несвобідних) рук була мало

що варта. Тому лїтопись оповідаючи про богатий дарунок кн. Глїба Печерському монастиреви, додає, що ті села були дані ”з челядию” — без того вони б були не богато що варті.

Одиноку вказівку на ціни маєтностей дає нам тестамент кн. Володимира Васильковича: село Березовичі, дане ним на монастир св. Апостолів, він, як каже, купив від Ходорка Давидовича за 50 гривен кун, 5 локтїв скорлату (червоного сукна, нїмецьке Scharlach) і дощату броню; сї останнї річи служили, очевидно, тільки додатком до цїни, так що загальна вартість села, мабуть, не перевисшала 55 гривен. Цїна не велика: коли взяти розцїнку предметів з Руської Правди (більше-меньше того ж часу) то се буде вартість 27-8 корів, на теперішнє — яких 1500-2000 ґульденів. Правдоподібно се була не велика маєтність, з дуже малим числом челяди, бо звичайна, законна оцїнка простого челядина — 5 гривен [29]).

З множеннєм челяди в володїнню бояр-господарів ставало для них інтересним збільшати свої земельні володїння через заімку, присвояти собі свобідні й здатні до культури землї, а се загалом впливає на розвій понятя власности: громади й поодинокі господарі цїнять свої права на землї, розроблені й навіть нерозроблені, супроти можливих претенсій великих властителїв — бояр, князїв, монастирів.

В орґанїзації промисла я піднесу як визначний факт — спеціалїзацію й істнованнє корпорацій — спілок або підприємств — для певних ремесл чи зайнять. Так нпр. ми стрічаємо в Вишгородї корпорацію городників, на чолї котрих стоїть старшина — ”старѢй огородьникьмъ”; в Київі — корпорацію „ізвозників”, що возили в данім разї дерево з київської пристани; далї — корпорацію теслїв — „древодѢлів”, на чолї котрих стоїть „старѢйшина древодѢлямъ”, що зберає на роботу ”вся сущая подъ нимъ древодѢля”; спеціальних промисловців, що роблять на продаж домовини; ”продающеи корсты” [30]). На основі сих припадкових прикладів ми можемо здогадувати ся, що взагалї в ремеслї й промислї була широко розвинена колєктивна орґанїзація працї, чи то в вільних спілках майстрів, чи то в ґрупах орґанїзованих підприємцем з найнятих робітників, чи то нарештї — в робітнях, зложених з рабів, обучених певному ремеслу. Се останнє, повторяю, мусїло бути широко розповсюднене, і в деяких з наведених звісток ми, може бути, маємо такі спеціальні катеґорії, familiae холопів; нпр. вишгородські городники, або ті теслї могли бути княжими холопами.

Про високу зарібку свобідного ремісника ми маємо цікаву, на жаль — одиноку вказівку в оповіданню про будову церкви св. Георгія в Київі, в 2-ій чверти XI в.: кн. Ярослав почав будувати сей свій патрональний монастир, але помітив, що коло нього робить щось замало робітників; тож він спитав ся тивуна — яка тому причина. Тивун відповів, що робітники не радо йдуть на сю роботу, тому що вона правительственна (понеже дѢло властелскоє): вони боять ся, що не дістануть заплати („найма”). Тоді Ярослав, аби запевнити людей, що вони дістануть заплату, казав оголосити на торгу, що за день роботи кождий має дістати по ногаті, а для більшої певности звелів прилюдно возити гроші возами в сусїднї „комори Золотих воріт”. Тоді зібрало ся „множество дѢлающихъ” [31]). Таким чином доброю платою за денну роботу майстрам уважала ся ногата, 1/20 гривни [32]). Зауважу, що се оповіданнє дає нам ще иньшу цїкаву вказівку — ся неохота робітників до княжої будови натякає, як часто тоді практикували ся ріжні публичні будови, де люде мусїли робити без заплати, за натуральну повинність.

В орґанїзації торговлї Руська Правда розріжняє „куплю” і „гостьбу”. Остання означає, здаєть ся, торговельні операції, що переходять за границї своєї землї, бо „гости” властиво значать купців, що ведуть заграничну торговлю: Р. Правда про купців сторонських каже: „а пришедъ гость — изъ иного города (себто князївства) или чюжоземець” (купець з чужих країв) [33]); одначе і загальне „купець” часом теж прикладаєть ся до купців заграничних нпр. в умові Ігоря з Греками. Спеціальна опіка права для сеї заграничної торговлї виявляєть ся в однім параґрафі Руської Правди [34]) — при конкурсї купця-банкрота заграничні купцї мають першенство перед свійськими: коли „гість” покредитує місцевому купцеви, не знаючи, що він уже дуже обдовжений, і сей купець показує ся неоплатним, а місцеві кредитори своїми претензіями перешкодять гостеви стягнути свої гроші, то треба продати неоплатного довжника, очевидно — разом з усїм його майном, і насамперед покрити претензії князя (як би вони були), потім гостя, а рештою мають поділити ся свійські купцї. Подібні постанови, що дають першенство чужоземському купцеви перед свійськими, маємо і в умові Смоленська з Нїмцями [35]).

Иньші постанови опікують ся торговлею взагалї, полекшуючи її кредит для торговельних операцій: тим часом як звичайна позичка в сумах над три гривни вимагає сьвідків, инакше кредитор тратить свої претензії, між

купцями дозволяють ся кредитові операції без сьвідків необмежно, і для попертя претензій кредитора вистає його присяга [36]). Друга постанова дає полекші для купця-банкрота: коли се банкротство станеть ся через нещасливу пригоду, не через недбальство купця, себто коли потоне його корабель, або пропаде товар під час війни, або від огню, то кредитори не можуть жадати конкурсу зараз — не можуть „насилити” анї продати його: купцеви даєть ся право сплачувати свої довги ратами, „бо шкода від Бога, а він сам не винен”; коли ж він збавить своє майно піяцтвом, або залїзши в карні справи („пробьєт ся”) або взагалї знищить його своєю непорадністю (въ безумии), то він віддаєть ся на волю кредиторів — вони можуть дати йому прольонґату або зараз його продати [37]).

В сих постановах бачимо не тільки опіку кредиту, старання коло його розвою, але й сьвідоцтво того, що торговельний кредит був досить широко розвинений, як я то вже перше підносив [38]): товар давав ся в кредит навіть заграничним купцям, а операції часто вели ся на позичені гроші [39]).

Але кредит при тім був недешевий, судячи про ті постанови про проценти взагалї, які маємо в Руській Правдї. Вони мають на оцї ограниченнє лихви і були головно результатом народнього повстання 1113 р., тому я говорив про них з тієї нагоди [40]). З них бачимо, що при позичках великість відсотку залежала відречинця і при коротших позичках процент був вищий нїж при довших. Закон постановляв, що місячний процент може брати ся тільки при зовсїм коротких позичках: „а мѣсячный рѣзъ — оже за мало дни — поимати єму” [41]). Який був той місячний процент, можемо судити з того, що при довших позичках, що доходили року, закон забороняв брати більше як „в треть”, себто 50% на капітал [42]); місячний процент значить був ще вищий. Мономахів закон обмежив сей процент о стільки, що допускав його при позичках не довших як два роки: хто взяв два рази по 50%, більше не міг брати проценту, міг узяти лише капітал (исто); хто взяв три рази по 50%, той не міг жадати навіть капіталу [43]). Нормальним річним процентом при довших позичках закон Мономаха признавав 10 кун від гривни річно: рахуючи, як то звичайно роблять, в гривнї 25 кун, се буде 40%, отже ріжниця від попереднього не велика.

Розумієть ся, не треба собі робити ілюзій, що видані в сїй справі закони —

про нормальний процент і заборону вищих процентів — дійсно знищили сї надужитя. Коли в теперішній поліційній орґанізації закони про лихву дуже часто зістають ся мертвою буквою та дають початок тільки до нових штучок і форм скритої лихви, то тим більше можемо ми надіяти ся сього від тодїшнїх обставин.

Незвичайно високий процент і взагалі надужитя лихварів були причиною, що церковні сфери дуже завзято виступали против лихви, уважаючи її одним з найтяжших переступів против християнської морали, перешкодою до посьвящення в сьвященство, і т. и. Про се ми будемо говорити низше, тут тільки зауважимо, що всї їх напади, хоч як гострі, були безсильними против явища, викликаною елєментарною силою економічного розвою.

З сього погляду варті уваги ті, нечисленні вправдї голоси, що миречи ся з неможливістю знищити зовсїм „різоімство”, старали ся тільки вплинути на зменьшеннє процентової стопи. Нифонт новгородський радить сьвященикам впливати в сїм напрямі на людей: коли хто позичив по 20%, то нехай візьме тільки 12 або 16% [44]). Анонїмне ”Сказаніє о заповѢди св. отець о покаяніи” так само радить, „коли не можуть відстати від лихви”, брати не більше як 3 куни або 7 різан від гривни, себ то 14% по принятому рахунку [45]).

В сих виводах, як бачимо, прийшло ся нам не раз оперти ся о монетну систему Руси, і я все говорив про неї з певною резервою. Се тому, що в нїй і досї дуже богато непевного і незвістного. Ми маємо два роди матеріалу: звістки писаних джерел й археольоґічні нахідки, і досї факти обох катеґорій з собою не зведені, а через те і наші відомости в значній мірі висять у повітрі [46]).

Підставою для рахунку в більших сумах була гривна срібла. Звичайно виводять се слово від „грива” — шия, отже первісно — намисто (з срібла), обруч, що міг якийсь час бути одиницею при обміні, як вага, а потім як і монета. На вагу аж до XVIII в. гривною (або гривенкою) звав ся фунт. Але ті гривни, на які рахувалися, себто гривни монетні — міняли ся в своїй вазї, подібно як і всяка монета, й були ріжні, але здебільшого вагали ся коло півфунта: на Українї пів візантийської лїтри (що важила 3/4 віденського фунта, 24 лоти), на півночи — пів нїмецького фунта (як нїмецька марка). Така монетна гривна звала ся „гривною кун” (куни значать загалом гроші),

а частійше просто гривною, без всяких близших пояснень [47]).

Найдавнійшою вказівкою на великість монетної гривни служить порівняннє кари 5 лїтр срібла, уставлених по закону руському в Олеговій умові, з 12 гривнами, уставленими за тужже провину в Руській Правдї [48]): виходило-б, що гривна була меньша від 1/2 грецької лїтри. Розумієть ся, зрівнювати дати, розділені досить значним часом, буде дуже небезпечно, хоч ми дійсно знаємо з находок гривни відповідної ваги (10-лотові). Взагалї звістні нам з українських нахідок гривни вагають ся між 10 і 16 лотами. Сї українські монетні гривни мають вид досить нефоремних, рапавих шестикутних грудок срібла, без всяких стампіль. Вони звуть ся в нумізматиці гривнами київськими, бо окрім таких гривен знаходять й инакші: в північних находках маємо гривни в формі грубих, округлих, з одного боку вижолоблених палїчок, — се т. зв. у нумізматів гривна новгородська, і в формі плиток з кінцями роздавленими і розширеними — сї остатнї мають ріжні відміни, досї ще не склясіфіковані, а звуть їх гривнами понизовськими (поволжськими); але клясіфікація ся також хитаєть ся. Новгородські гривни важать коло пів фунта німецького (15-17 лотів).

Коли б справдї, як показувало ся з наведеного порівняння, давня київська гривна була 10-лотова, то прийдеть ся признати, що вага її з часом збільшала ся і зближала ся до північної. Коли давнійше вона виносила коло півлїтри візантийської (12 л.), пізнійше важила вона коло пів фунта німецького (16 л.). Се можна-б поставити в звязок з ослабленнєм торговельних зносин з Візантиєю й перевагою торговлї західно-европейської, німецької. Але в теперішнїх часах все се ще будуть гіпотези: дослїди над археольоґічним матеріалом що йно починають ся, і в нїм ще дуже богато неясного; незрозуміле нпр. се незвичайне ваганнє ваги: часто навіть у тій самій нахідцї стрічають ся гривни важші й лекші. Все се вияснити — задача будущих дослїдів. Тут піднесу ще тільки одну вказівку з писаних джерел, що містить в собі натяк на зміни курсу давнїх грошей і на те, що в емісії їх брало безпосередно участь правительство: в грамотї Сьвятослава Ольговича (коло р. 1137) уставляєть замість десятини для епископа постійна сума 100 гривен „новыхъ кунъ” [49]).

Окрім гривен срібла рахували часом і на гривни золота, але рідше;

зіставало ся неясним, чи були монетні гривни золоті, чи се тільки теоретичний рахунок, при тім — чи тут треба розуміти гривни монетної ваги, як срібні гривни кун, чи се проста вага — отже фунт золота. Перед кількома роками трапила ся перша певна нахідка з золотими прутами (в Київі), які можна б уважати за гривни; але їх там було лише два, ріжної ваги, отже справа й тепер не зовсїм ще ясна [50]). Відносини срібла до золота для тодїшнїх часів обраховують як 1: 12 [51]); але є й иньші зовсїм відмінні обрахунки.

Як меньші одиниці рахунку звістні нам з староруських джерел ногата, куна, різана і віверица. Обчислення вартости приплоду (мабуть з XIII в.), що стрічають ся в деяких кодексах Руської Правди ширшої редакції, дають можливість уставити докладні відносини до гривни ногати й різани: гривна мала 20 ногат і 50 різан [52]).

Що до куни, то тут у нас нема такої певної підстави; порівняннє ріжних сум з Р. Правди показує, що гривна мусїла мати десь між 20 і 30 кун. Найправдоподібнїйше було-б приймати щось коло 25 кун — звичайно так і приймають 25 кун у гривнї, хоч і гіпотетично. Потім маємо рахунок Нифонта (з XII в.) за сорокоусти; він рахує на гривну пять служб божих, за 6 кун одну, за 12 дві [53]); звичайно думають, що тут на гривну пораховано пять служб з опустом, по 5 кун. Нарештї згадане „Сказанїє св. отець о покаяніи" можливим процентом уважає „3 куни або 7 різан" від гривни; тут, по стилїзації, 7 різан не може бути меньше 3 кун, тільки рівно або більше [54]); в першій евентуальности ми мали-б в гривнї коло 22 кун (властиво 213/7, але таке некругле число неможливе), в другій рахунок 25 кун на гривну був би найвідповіднїйший. Минї він здаєть ся найправдоподібнїйшим. Зрештою прийнявши куну за 1/25 гривни мали бисьмо ту вигоду, що різана була-б половиною куни: різана — відрізок, половина куни, як рубель — відрубок, половина гривни.

Для обчислення відносин віверицї (вЂверица, вЂкша) до гривни бракує нам всякої підстави; очевидно тільки, що була се найменьша одиниця для обчислення (в перекладах вона відповідає словам мЂдница, лєпта, отже найдрібнїйшій монетї). На реальну вартість її одинока вказівка — що мала воскова сьвічка коштувала одну віверицю, „єдину вЂкшу" [55]).

В археольоґічних находках маємо меньші від гривни золоті й срібні штамповані руські монети [56]). Золоті одначе о стільки рідкі, що можна сумнївати ся, чи вони були коли в купецькім обороті в значнійшім числї і чи зайняли певне місце в монетній системі. Важать сї золоті монети коло 1/3, лота (6 ґр.); при 10-ти лотовій гривнї і пропорції 1:6 така монета була-б варта коло 10 ногат. Срібні монети, судячи по двом значним нахідкам (київській і нїжинській) і численним меньшим, були в купецькім обороті, в значнійшім числї. Питаннє — яке місце в поданій вище монетній системі вони займали? Звичайно уважають їх різанами. При 10-лотовій гривнї різана відповідає 1/5 лота срібла; між срібними монетами є дійсно такі. Але трудність в тім, що поруч монет сеї ваги ми маємо і тяжші й лекші (39 до 105 доль = 0,13 до 0,35 лота), і досї не переведено докладнійших дослїдів у сїм напрямі, не уставлено, яка саме вага для сих монет нормальна і як пояснити значні відміни в вазі поодиноких монет, навіть битих тим самим штампом.

Як виглядала в дійсности ногата, куна, вївериця, се зістаєть ся поки що невідомим. Не знаємо, чи означали вони якусь свійську монету, чи більш розповсюднену чужоземну — напр. пiвлїтрова київська гривна більше меньше відповідає вазї пятдесяти арабських діргомів або візантийських півміліарезій, що відповідали таким чином різанам, а мілїарезій кунї, по прийнятому вище рахунку, хоч і не вповні докладно [57]). Нарештї деякі приймають, що ті назви — куна, ногата і т. д. означають шкірки.

З сим вяжеть ся досить заплутане питаннє про шкіряні гроші. Рубрук, що подорожував по полудневій Українї 1253 р., оповідає, що у Русинів замість монети служать кусники дорогих шкірок; пізнїйші Ляноа (XV) і Герберштайн (XVI в.) згадують, що замість монети Русини уживали головки віверок, куниць й иньших зьвірят: ще в XVIII і на початку XIX в. звістні були стемпльовані кусники шкірки, що ходили в Росії замість грошей [58]). Тому декотрі припускали, що в давнїй Руси в купецькім обороті уживали ся такі куснї шкірки в ролї, скажім, паперових грошей. Але новійшими часами теорія шкіряних грошей в науцї знаходить дуже мало довіря. Тут одначе треба розріжнити два роди можливостей — уживаннє замість грошей, як помічний спосіб обміну, цїлих цїнних шкірок, і таких куснїв шкірок конвенціональної цїнности. Остатнї могли уживати ся хиба в дуже тісних кругах обороту: кусень шкірки з стампілею

(Hausmarke), прибитою там купцем чи урядником, що видавав такий кусень шкірки як еквівалент її вартости, мав значіннє векселя, і міг мати вартість в тім крузї, де був звістний видавець і його виплачальність. Цїлї шкірки мали необмежену сферу для своєї ціркуляції й мусїли при загальній бідности металю в ті часи дуже широко уживати ся в поміч грошам при всяких оборотах. Але чи мали вони, чи декотрі з них монетарну вартість, так щоб куна значила шкірку куниці, а вівериця — шкірку білки? Я-б уважав і се досить можливим, хоч відносини між такими шкірками і металєм мусїли-б значно вагати ся, отже й саме монетарне означеннє для шкірок могло-б мати лише приблизне значіннє. Трудність також і в тім, що в наших джерелах якихось виразнїйших вказівок на таке значіннє „куни" і „віверицї" майже нема [59]), і наше головне джерело для монетної системи — Руська Правда нїчим не зраджує, аби рахувала на що иньше окрім срібла [60]).

Примітки

[1]) Т. І гл. 4.

[2]) Лїтературу див. в прим. 27.

[3]) 1 Новг. с. 200. Серґєєвіч (Древности III с. 169) дав иньше толкованнє: не брати худоби, але се зовсїм неправдоподібно; де б було таке військо щоб не рушало худоби.

[4]) Іпат. с. 296.

[5]) Іпат. с. 343.

[6]) Слово VI.

[7]) Виразну згадку про голод маємо в перших роках князювання Сьвятополка, коли до княжих усобиць і половецьких спустошень прилучили ся шкоди від сарани, що появляла ся 1094, 1095 і 1103 р. (потім

маємо про неї звістку під 1195 р), окрім того згадуєть ся неврожай 1193 р. (жито не родило ся — Іпат с 454). Під 1230 р. новгородський літописець, оповідаючи про тяжкий голод, каже „се же горе бысть не въ нашей земли во одиной, нъ по всей области РусьтѢй, кромѢ Кыєва одиного” (с. 239), треба розуміти мабуть — взагалі України, котрої показчиком для новгородських країв був київський торг.

8) Про доводи, які пробував зібрати Ключевский на доказ сильного відливу людности на північ, див. с. 151.

9) Нпр. наведений вище епізод із чудес Бориса і Глїба, або згадки Р. Правди про безправну продажу закупа в неволю.

10) Кар. 47.

11) Кар. 54 56, 65.

12) Див. вище, гл, III.

13) Іпат. с. 239.

14) Іпат. с. 338: тут не може бути сумнїву, що йде мова про 700 княжих невільників, бо лїтопись виразно каже, що заберали тільки княже майно, а самі Путивльці добровільно піддали ся Ізяславу.

15) Фундаційна грамота Ростислава в Христоматії В.-Буданова 1 с. 246

16) Р. Правда Кар. 11, 43.

17) Іпат. с. 235, 236.

18) Кар. 121.

19) Кар. 12.

20) Про се ширше в т. V гл. 6, в звязку з оглядом торговлї XIV-XVI вв.

21) Іпат. с. 284, 338, 595.

[22]) Така кара платила ся за найбільш тяжкі випадки знищення рухомого майна: убийство чужого холопа без вини, зарізану чужу худобу „пакощами”.

[23]) Кар. 83-84.

[24]) Ніяк не можна згодити ся з поглядом Рожкова, що Р. Правда не знає „свободнаго гражданскаго оборота съ землей” — а се у нього вказує на те, що „семья не имѢла правъ собственности на землю, а обладала лишь правомъ пользованія”, і знаки власности Р. Правди він толкує, як знаки „временно-занимаемыхъ земельныхъ участковъ” (Обзоръ I с. 33). Він сам припускає, що уже з X віка почавши творить ся землеволодіннє княже, боярське і монастирське з понятєм близьким до власности (с. 34). Р. Правда, як кодекс передо всім привілеґіованих верств, не могла в такім разї не знати земельної власности — в значінню далеко більшім в кождім разї від простого права користування.

[25]) Істнованнє власности у сільських громад недавно заперечував рішучо Серґєєвіч (Древности III с. 25 і далї). Се справедливо, коли говорити про земельну власність в значінню нпр. сучасної великоруської „общини”, але з сього ще не виходить, щоб громада сїльська зовсїм не мала ніяких прав до землї, de jure чи de facto (див. мою рецензію в XXXIX т. Записок)

[26]) Іпат. с. 111.

[27]) Іпат. с. 338, 595.

[28]) Ключевскій 336. Рожковъ l с. с 75

[29]) Анальоґічні ціни маєтностей з Угорської Руси див. в т. II с. 495-6.

[30]) Сказанія о БорисѢ и ГлѢбѢ с. 32, 77, Патерикъ с. 169-170, Лавр. с. 208.

[31]) Сказаниє про будову церкви св. Георгія у Закревского Описаніє Кіева I с. 264-5.

[32]) Цїкаво порівняти се таксою закупницької плати — див. вище с. 338.

[33]) Кар. 69.

[34]) Кар. 69.

[35]) Христоматія В.-Буданова I с. 100-1.

[36]) Кар. 44-5.

[37]) Кар. 68.

[38]) Див. т. I с. 269,

[39]) О скільки кредитові операції були розвинені в більших центрах дають зрозуміти звістки про Новгород: розграбляючи майно посадника Дмитра, люде забирають у нього векслї (дъщкы) на величезні суми — „а бяше на нихь бе-щисла”. Очевидно, такі великі кредитові операції вели ся й по иньших більших торговельних містах.

[40]) Т. II с. 118.

[41]) Р. Правда 48.

[42]) „Зайдуть ли куны до того же году, то дадять єму куны в треті, а мЂсячныи рЂзы погренути”. Давнїйше толковано, що при довших позичках рахував ся процент від третин року. Уважаю правдоподібнїйшим новійше толкованнє, що „в треті” значить від двох частин третю, то значить 50% (пор. Ключевского Курсъ І с. 301 й ин.).

[43]) Кар. 66 ”аже ємлеть куны въ рЂзъ въ треть — аже кто възметь два рЂзу, то єму взяти истоє, пакы ли възметь третій рЂзъ, то истого єму не взяти”. Давнїйше толкованнє, яке й я ириймав — що третинні проценти не можна брати при довших позичках; з того здогадували ся, що той третинний процент був більший як 33% за три місяцї. Нове толкованнє яснїйше й простїйше, але тільки одно трохи дає до думання, що Мономах так мало знизив процент, як виходило б — з 50% до 40%.

[44]) Рус, Ист. библ. VI с. 25 так розумію я се не зовсїм яснемісце: ”аше по 5 кунъ далъ єси, а 3 куны възми или 4” (рахую 25 кун на гривну). Иньші (нпр. Ключевский ор с. с. 301) толкують, що Нифонт радив, як милосердний процент, брати від пяти кун чотири або три, себто 80% або 60%. Се й саме собою неправдоподібно, а моє толкованнє підпераєть ся й дальшим текстом.

[45]) Срезневскій СвЂдЂнія о малоизв. пам. LVII с. 307. („Сказаніє” се оперте на Златоустім, з ориґінальними додатками).

[46]) Лїтературу див. в прим. 27.

[47]) Згадаю одначе, що досить популярна теорія робить ріжницю між „гривною срібла”, яка пізнїйше значила вагу, і „гривною кун” як рахунковою одиницею, якої відносини до гривни срібла міняли ся (гривна кун дешевіла).

[48]) Акад. 3.

[49]) Христоматія В.-Буданова І с. 239.

[50]) Археологическая лЂтопись Южной Россіи під ред. БЂляшевского I с. 145 — К. Старина 1899, X, пор. Черпнинъ 1. с. 3 двух золотих прутів київської нахідки більший надрубаний, в цілости мусів важити коло 15 лотів, меньший коло 71/2. Золотий відрубок знайшов ся потім і в славній сахнівській нахідці — Археол. лЂт. Ю. Рос. 1901.

[51]) Се обрахунок Прозоровского Монета с. 384-5, пор. 238-9, але давали ся й зовсїм иньші, оперті на тім чи иньшім текстї; на підставі одної екстраваґантної статї Р. Правди рахують нпр. сї відносини на 1:62/3 а на підставі тексту Іпатської л. про Івана Берладника рах. 1:162/3

[52]) Карамз. 30; тут 90.112 кіз по 6 ногат штука дають 27.033 гривен і 30 різан. Се перший зауважив Карамзін, і рахунок: 1 гривна = 20 ногат == 50 ногат л== 25 кун належить йому.

[53]) Рус. Истор. Библ. VI с. 24.

[54]) Аще вы не можете остати, то дайте легко: по 3 куны на гривну или до седми рЂзань, аще ли боле того — не повелЂваємъ (Срезневскій СвЂдЂнія LVII с. 307). Очевидно, треба розуміти так: ”по 3 куни, що найбільше — по 7 різан, а більше не можна”.

[55]) Рус. Истор. Библ. VI с. 24, в нотцї. Вибір текстів про віверицю і векшу див. в Матеріалах до словаря Срезневского sub vocibus. Прозоровский (О кунныхъ цЂнностяхъ с. 42-3), приймаючи, що векша Дійсно була рівна візантийській дрібній монетї, виводить для неї вартість 1/30 ногати. Але нема ніякої певности, аби вартість векші була справдї однакова з вартістю візантийської нумії: староруські памятки уживали в перекладах слова ”векша” для означення найдрібнїйшого гроша, зовсїм не думаючи про одноцінність її з візантийською монетою.

[56]) В писаних джерелах „сребреники” згадують ся в Іпат. с. 202.

[57]) Пор. виводи Черепнїна, ор. с.

[58]) Рубрук в Recueil des voyages IV с. 329; Voyages de m. Guillebert de Lannoy вид. монське. Герберштайн у Старчевского Rerum russicarum scriptores exteri I, 39-40. Татїщев в Продолженіи Россійской Вивліотики I с.

19. Карамзїн I пр. 524.

[59]) Одинока виразнїйша вказівка — про шкірки білки — в згаданім місцї Іпат. с. 202: ”повелЂ Володимеръ рЂжючи паволокы, орници, бЂль (думаю, що тут треба розуміти шкірки білки) розметати народу, овъ же сребреникы метати”.

[60]) Згадаю об'ясненнє пок. Усова: ногата має значити шкірку соболя з ногами, цїлу, куна — витята хребтова (найдорожша) частина соболя, різана — решта, дешевша частина шкірки (з черева). Він думає, що монети були еквівалентом вартости соболиної шкірки в сріблї, і в залежности від вартости шкірки мінив ся курс їх; гривна значить соболиний ковнїр — 20 шкірок (півсорока — на сороки соболів рахують і досї).

Право як культурно-побутове явище — джерела до пізнання староруського права: умови з Греками, Руська Правда — її редакції, їх характер, місце укладу, джерела їх, питаннє про рецепцію права — право скандинавське і Византийське. Головні принціпи староруського права, початки субєктивної оцїнки; система кар — пімста, головщина і вира, продажа, інститут дикої вири; кара смерти, поток і розграбленнє, кара на тїлї. Цивільне право; позика і наєм, поклажа, спадщинне право, круг спадкоємців, тестамент. Загальна характеристика права.

Тепер виберемо те, що може нам причинити ся до висьвітлення культури давньої Руси з сфери права. Насамперед одначе треба сказати дещо про наші правні джерела, що самі собою служать важними культурними памятками [1]).

Ідучи хронольоґічно ми мусимо почати від умов давньої Руси з Греками. З них правні постанови містять дві — Олегова умова 911 р, й Ігорева 944 р.; в них маємо головно норми карного права, меньше — з права приватного і межинародного, при тім друга умова переважно тільки доповнює або відміняє правні норми першої. Але й перша й друга містять право комбіноване з елєментів руських й грецьких, так що окрім кількох спеціальних покликувань на „закон руський” [2]), елєменти руського права можна виріжнити тут лише на основі пізнїйших памяток руського права, і в

самій оцінці сих елєментів є значні ріжниці в науці: одні бачуть в умовах повну перевагу грецького права, иньші — права руського.

Тому далеко важнійше значіннє не тільки що до скількости матеріала, а й що до вартости його має для пізнання давнього руського права т. зв. Руська Правда. Правда, і в ній підносять сліди рецепції чужого права, але зіставляючи місце ріжницям в означенню слідів тих впливів чужого права, завсїди треба признати, що в усякім разї рецепція має тут другорядне значіннє, і ми в переважній більшости маємо питоменне руське право. При тім істнованнє кількох редакцій сеї кодіфікації й хронольоґічні вказівки, подані в них подекуди, дають нам погляд і на еволюцію сього права.

Ми маємо чотири редакції кодифікації руського права під титулом Руської Правди. Перша з них містить ся в перших 17 параґрафах, по загально принятому поділу, коротких верзій Руської Правди. Осібно ся збірка не заховала ся, але її осібність і більша старинність в порівнанню з иньшими не підлягає сумнїву. З формального боку на се вказує те, що в усїх кодексах сеї верзії вона займає вступну частину, і по ній наступає напись: „Правда уставлена Рускои земли, єгда ся съвокупилъ Изяславъ, Всеволодъ, Святославъ, Коснячко, ПеренЂгь, Микыфоръ Кыянинъ, Чюдинъ, Микула”, котра вказує на пізнійший час дальших (принаймнї трох) параґрафів. З внутрішнього боку треба піднести, що сї 17 параґрафів дають певну заокруглену цїлість, з певною системою в викладї; далї — що декотрі параґрафи її ми стрічаємо змінені в пізнїйших верзіях (нпр. про холопа, що ударив свобідного чоловіка), а окрім того — що вона відріжняєть ся й деякими архаічними прикметами від них. Так нпр. в нїй нїчого не сказано про подвійну плату за убийство когось із вищих катеґорій княжих слуг; бачимо в нїй иньшу термінольоґію для кар; „вира” і „продажа” не згадують ся зовсїм, і се може бути не тільки пропуском. Се все каже уважати сї 17 параґрафів осібною, найдавнїйшою кодіфікацією, нїяк не пізнїйшою від часів Ярослава, а як можна з значною правдоподібностю думати — ще ранїйшою [3]). Можемо її назвати „Найдавнїйшою Правдою”; називають її також Правдою Ярослава, але супроти сказаного — що вона може бути й ранїйшою від часів Ярослава, ся назва не конче надаєть ся.

Другу редакцію становлять коротші версії Правди. Вони, як сказано, містять на початку Найдавнїйшу Правду; по ній, з вище поданим титулом, наступають кілька законів Ярославових синів, далї — такса кар за ріжні

карні учинки, й між ними — одно рішеннє Ізяслава Ярославича, вкінці такси княжих урядників, між ними „урок Ярославль” для вирників, всього по прийнятому поділу 26 параґрафів. Системи в викладі не примітно: стрічаємо на ріжних місцях статї, що одна одну модифікують [4]). Можливо, що збірка ся зроблена не відразу, але складові частини її означити неможливо. Цілий збірник титулуєть ся: „Правда Роськая” і містить разом з Найдавнїйшою Правдою (своєю вступною частиною) 43 параґрафи. Судячи по тому, що хронольоґічні вказівки в ній не йдуть далї часів Ізяслава, а також міркуючи з иньших прикмет (нпр. що сюди увійшла Ярославова такса вирників як щось що не стратило своєї ваги) [5]), треба думати, що ся друга редакція зладжена скоро по смерти Ярослава, мабуть не пізнїйше 60-х рр. XI в. [6]). Не мавши практичного значіння уже в XII в., ся редакція заховала ся тільки в новгородських лїтописях і тому розмірно рідка — кодексів її є тільки чотири. Назвемо її Коротшою Правдою або Правдою Ярославичів.

Третю редакцію дає нам ширша версія Руської Правди. Вона містить окрім матеріалу коротшої версії ще цїлий ряд нових віддїлів, головно з приватного права (про позику і проценти, закупів, холопів і т. и.). Укладчик використав коротшу редакцію, але він не тримаєть ся анї її порядку параґрафів, анї стилїзації: він, очевидно, старав ся систематизувати матеріал, хоч не всюди при тім йому щастить; при старших постановах він додає їх пізнїйші переміни, казуси переробляє в загальні норми, дає титули для цїлих ґруп подібних постанов і т. и. З хронольоґічних вказівок окрім кількох постанов Ярославичів маємо над постановами про проценти [7]) записку, що сї постанови видав Мономах по смерти Сьвятополка („А се уставилъ в. кн. Владимеръ Всеволодичь Манамахъ по СвятополцѢ...).

Таким чином ся редакція не молодша 1113 р. Вона одначе мабуть і не дуже старша від сеї дати: одно, що натяків на пізнїйші часи не маємо, друге — з повним роскладом давньої Руської держави розповсюдненнє київського праводавства по иньших землях ледви значно утруднило ся. Правдоподібно, вона не молодша від 1-ої чверти XII в. і по тім підпадала лише другорядним змінам і доповненням [8]). Можемо тому її назвати Правдою XII в. або Ширшою. Виріжнити з неї ще якісь складові частини — нпр. як відріжняють першу частину — до сеї записи про Мономаха і другу — Мономахову, нема підстави: ся надпись належить до постанов про

проценти, мабуть — і про закупів, але в дальшім ми стрічаємо й давнїйші постанови [9]). Кінець — „О городскихъ мостехъ” (мабуть і з дальшим параґрафом) — се льокальна, новгородська дописка декотрих кодексів [10]).

Ся редакція заховала ся в дуже значнім числї кодексів (звиш 40), переважно в збірках правних памяток, при Кормчих то що. Окрім старого титулу: Правда Руська — вона має іще иньші: „Судъ Яросла(в)ль Володимирица” (код. Синод.), „Уставъ в. кн. Ярослава Владимерича о судѢхъ” і т. и. Варіації кодексів показують, що ся редакція при переписуванню переробила ся: окрім другорядних відмін стрічають ся в них і екстраваґантні параґрафи; особливо великий додаток має ґрупа кодексів, репрезентованих т. зв. Карамзинським кодексом, де вставлена розцїнка приплоду від хлїба, худоби, пчіл, правдоподібно — не пізнїйша XIII в. [11]). В сих найширших варіаціях редакція містить 135 параґрафів, в иньших 115-118. Найстарший кодекс сеї редакції — т. зв. Синодальний, в Кормчій новгородської Софійської катедри, писаній коло р. 1280 (теп. московської Синодальної бібліотеки); се найстарший з усїх взагалї кодексів Р. Правди (всїх редакцій).

Четверта редакція не цїкава — се скороченнє з другої і третьої редакції; властиву цїль сього скорочення тяжко відгадати, так само і час; копій її звістно дуже мало — лише дві, обидві в Кормчих.

Всї сї редакції не мають урядових прикмет — вони безперечно зладжені приватними особами і не призначали ся до уживання в судах — сьвітських і церковних (в церковних судах вони уживали ся правдоподібно, судячи з того що включали ся в збірки джерел церковного права (т. зв. Кормчі) [12]). Се одначе не знижає їх вартости як джерела до пізнання права. Тільки вони не повні — не обіймають собою всього права; напр. в Ширшій Правдї ми знаходимо згадку про постанову Ярослава [13]), а її нема в Коротшій.

Де зладжені збірники трох перших редакцій? Сучасні дослїдники, що застановляли ся на сим, признають їх памятками київськими себто зладженими в Київі [14]), і дійсно за сим промовляють важні арґументи: виключивши новгородську уставу про городські мости, що стоїть в кінцї Ширшої Правди і була додана, правдоподібно, при переписуванню її в Новгороді, всї иньші вказівки, які знаходимо в збірках другої й третьої

редакції, вказують на Київ. Так, докладно записані протоколи княжих постанов [15]), такий казус, як суд Ізяслава над Дорогобужцями (з Погорини) ледви, аби могли бути заведені до збірки де инде ніж у Київщині. Найдавнїйша Правда не має, що правда, таких вказівок, але коли вона увійшла в склад київської збірки (другої редакції), то се служить повним доказом на те, що в нїй містило ся право київське (припустїм — право, що тільки уживало ся в Київі, але звідки ж воно могло б прийти до Київа? не з провінції ж?!). Взагалї можна виберати тільки між Київом і Новгородом, але повний брак вказівок на новгородське житє і устрій (окрім тієї пізнїйше дописаної в деяких кодексах устави про городські мости) при тих київських вказівках рішає справу на користь Київа. Цікаво, що й новгородська традиція, звязавши Правду (Коротшу) з іменем Ярослава, не вважає збірки місцевою: Ярослав присилає її з Київа. Супроти сього всього толкованнє, що назву Правди — „Руська” треба розуміти як „Київська”, має дійсно все за собою.

Головним джерелом Правди, очевидно, була практика судових рішень: окрім такої безпосередньої вказівки, як в тім рішенню про Дорогобужців, на се вказує казуістична форма иньших постанов: нпр. справа 18 злодіїв, що крали разом [16]), справа злодія убитого так, що ноги його лежали за воротами [17]); тут цїло заховали ся казуістичні подробиці, вигладжені, певно, в богатьох иньших постановах [18]). Ся судова практика операла ся передовсїм, розумієть ся, на звичайовім праві, й воно таким чином було головним джерелом Правди. Другим були княжі постанови — таких постанов і такс можемо нарахувати в Коротшій і Ширшій Правдї кільканадцять більш меньш певно, хоч не про кожду можна сказати, чи то не було якесь спеціальне роспорядженнє, ґенералїзоване редактором, як ґенералїзували ся казуси.

Що до рецепції чужого права, то перші дослїдники руського права, помічаючи богато подібностей між правом Правди й варварським ґерманським і спеціально — північним (скандинавським), припускали широку рецепцію з скандинавського права. Ся теорія одначе упала, бо показало ся, що сї подібности властиво редукують ся до подібностей в побуті й правних поглядах народів на подібнім рівенї культурного й суспільного розвою; тому сучасні дослїдники або зовсїм не признають скандинавської рецепції, або нотують кілька подібностей, які могли з'явити

ся самостійно, а могли бути й перенесеними скандинавськими дружинниками [19]). Але таке перенесеннє взагалї дуже мало правдоподібне з історичного погляду: в X і в першій половині XI в. скандинавські виходні в руській службі дійсно могли попадати часом на уряди провінціональних управителїв — посадників, але щоб вони при тім самі правили суд (і дорогою своїх рішень переносили в практику норми скандинавського права) — се дуже мало подібне до правди, бо суд вимагав доброго знання мови і звичайового права: на суді такі посадники-Варяги могли грати хиба пасивну ролю супроти знавців місцевого права. До того в розвою права, культури, суспільно-полїтичного устрою скандинавські народи йшли по заду руських племен, тож скандинавське право дуже мало могло придати ся для заповнення прогалин руського звичайового права, для задоволення нових потреб, які висував поступ житя й культури. Тож можливість рецепції скандинавського права зістаєть ся дуже гіпотетичною — особливо якоїсь значнїйшої.

В инакших обставинах стояла рецепція візантийського права. Се було право суспільности старійшої, далеко вище розвиненої, що при тім була взірцем у сих часах для Руси, право саме високо розвинене, здавна культивоване й кодіфіковане, що приходило в готових, писаних формулах і власне могло дати відповідь на нові питання в еволюції суспільности. При тім се право мало й своїх пропаґаторів дуже авторитетних і впливових — духовенство, що мало причини підносити Візантийське право, як право християнської суспільности, супроти права руського, переданого поганською минувшістю. Таким чином коли скандинавське право мало дуже слабі, Візантийське — мало дуже сильні шанси для впливу на руське право. Воно мало свою спеціальну сферу — церковний суд, котрому, як уже бачили ми, підлягали декотрі верстви людности в усякого рода справах, але безперечно мусїло впливати згодом і на сьвітське праводавство й практику — особливо в сферах близьких до церковного суду, як право фамілїйне, по части спадщинне.

Одначе — й се власне цїкаво — невважаючи на такі сильні шанси, вплив і візантийського права на руське був дуже повільний і в сумі — не дуже значний. Се поясняєть ся великою ріжницею в культурі Візантиї й Руси й істнованнєм инакших, глубоко закорінених і досить вироблених правних поглядів на Руси. Се особливо видко на системі кар. Як побачимо низше, Русь майже не знала судових кар на тїлї, противно в Візантиї вони були

широко розвинені; через церковні сфери вони переходили на Русь, але ніяк не могли закорінити ся. В церковних судах вони практикували ся: митр. Іоан в своїх поученнях каже чарівників „яро казнити на възбраненьє злу”, очевидно — карами на тілї, але не убивати і не калїчити — очевидно, і се практикували в церковнім судї, і се дїйсно видко з процесу еп. новгородського Луки, де його холопу за неправдиве обвинуваченнє, очевидно — за рішеннєм митрополита, обтяли руки; ростовському еп. Федору, як ми бачили, по засуду духовного суду витяли очі. Під впливом духовенства кара смерти за убийство була запроваджена і в княжих судах за Володимира і потім знову (як побачимо) за Ярослава. Але вона не могла удержати ся тут супроти давної практики пімсти і грошевих оплат. Що більше — грошеві оплати (композиції) і в церковних судах взяли з часом рішучу перевагу над карами по тїлу, як бачимо з т. зв. Ярославової устави. Як бачимо, боротьба візантийського права з питоменним не завсїди була щаслива.

В Руськїй Правдї, окрім кари по тїлу, Візантийське джерело з певною правдоподібністю вказано ось для яких постанов: ограниченнє права забити злодїя на місцї вчинку тільки тим разом, як би злодій не давав ся [20])- се виводять з постанови Пятокнижия, що увійшло в Візантийське право; „поток і розграбленнє” Р. Правди уважають за relegatio publicatis bonis візантийського (римського) права. Є близькі анальоґії з візантийським правом в постановах Р. Правди про опіку; візантийський вплив добачають і в спадщиннім праві Правди, але воно не було ще докладнїйше проаналїзоване з сього боку, а з другого боку фамілїйне право Р. Правди визначаєть ся й дуже виразними ориґінальними (словянськими) прикметами, так що з тими здогадами про візантийські впливи треба бути обережним [21]).

Тепер виберемо з самого права де-що, як сказано-те головно, що характеризує тодїшнїй культурний стан Руси (повну систему права подавати в проґраму сеї працї, розумієть ся, не входить).

Почнемо з того, що руське право не знало сучасного подїлу на право карне і цивільне: і в тім і в другім воно знало однаково „обиду” (шкоду, кривду) — термін Правди, що заступає сучасне „переступ, каригідний вчинок”, і „шкоду”, без ріжницї, чи се буде справа карна, чи цивільна шкода по

теперішньому [22]).

Публичний характер переступу безперечно вже признаєть ся в Правдї Ярославичів і в Ширшій, себто від середини XI в.: се виявляєть ся в тім, що окрім відшкодовання „за обиду” сторонї, платить ся князеви „вира” — за убийство і „продажа” — грошева кара за иньші вчинки, а окрім того істнують иньші кари по рішенню суду, як кара смерти, „поток і розграбленє”. Найдавнїйша Правда не говорить нїчого про виру і продажу, говорить тільки про плату „за голову” і „за обиду”, і се могло-б вказувати, що вона ще не знала плати князю; з другого боку ще за Володимира оповідаєть ся що він перемінив кару смерти на виру, і се робить з сеї справи дуже тяжку загадку, бо-ж прийняти, що Коротка Правда містить постанови з перед-Володимирових часів, дуже тяжко, а з другого боку треба-б припустити, що редактор Найдавнїйшої Правди систематично замовчав про плату князеви [23]). У всякім разї про публичні кари злочинцїв ми знаємо вже від X в. — маємо оповіданнє ібн-Даста про караннє розбійників смертию або засланнєм [24]) і лїтописне оповіданнє про Володимирову реформу, а вира безперечно істнувала вже за Ярослава, як бачимо з його такси вирнику.

Субєктом і обєктом карного вчинку право признавало тільки свобідного; „холопів княжих, боярських або чернечих князь продажею не карає, бо вони не свобідні [25]), за них мав відповідати їх „господин”. Одначе в деяких точках право відступало від сього погляду на холопа — маємо суд над холопом, що ударив свобідного, і над убийцею холопа; се дальший поступ в нїм.

В оцїнцї вчинку, як і в усїх варварських правах, переважав матеріальний погляд — себто вчинок оцїнював ся по своєму результату (шкодї); але й тут одначе, почавши від Найдавнїйшої Правди, бачимо початки суб'єктивної оцїнки — з погляду намислу („злої волї”) і сьвідомости каригідного вчинку. Так уже в Найдавнїйшій Правдї караєть ся замисл удару, що не прийшов до кінця: „коли хто витягне меч, але не вдарить, то платить гривну” (доконаний удар мечем караєть ся відповідно до шкоди карою від 3 до 40 грив.). Особливо ж виразно субєктивна оцїнка вчинку показуєть ся в Ширшій Правдї. Тут розріжняєть ся убийство „на пиру” — себто на підпитку, або „въ свадѢ” — в суперечцї, під впливом афекту, від убийства

сьвідомого- „на разбои, без всякыя свады”, що караєть ся далеко тяжше — не викупом, а „потоком і розграбленнєм” [26]). В постановах про перехованнє утїкача-холопа або поміч йому виразно уважаєть ся на сьвідомість: чи стало ся се по „закличи на торгу” про втїкача чи нї, чи знав провинник, що холоп сей утїкач, чи нї; і в останнїм разї він не караєть ся зовсїм [27]). В крадїжи („татьбі”) розріжняєть ся крадїж „на полї” і крадїж з хліва або комори (клѢть), і за останню кара далеко вища (60 кун за крадїж з поля, 3 гривни і 30 кун за крадїж з хліва). Ще далеко більша кара кладеть ся за злісне знищеннє чужої власности: „а кто пакощами конь зарѢжетъ или скотину, то продажи 12 гривенъ” [28]). Тут отже бачимо дуже виразно оцїнку степенования злої волї, завзятя: напруженнє „злої волї” припускаєть ся більше при крадїжи з замкненого місця, нїж з свобідного, а ще більше — при умиснім знищенню чужої власности, а з тим зростає й кара.

Право вимушеної оборони добачають в постанові Коротшої Правди, що злодія можна забити на місцї вчинку; иньша статя (мабуть взята з візантийського джерела) докладнїйше ограничує се право: злодія можна вбити тільки в ночи, або коли він противив ся; коли-ж вбито його звязаного й додержаного до сьвіта, або за границею двору, де він пробував красти, то убийця підлягає карі за убийство [29]).

Рецидива і ріжниці в степени участи спільника Р. Правда не знає; одна з її постанов виразно уставляє рівну кару для всїх злодіїв-спільників крадїжи [30]).

В системі кар Руської Правди головне місце займають пімста і грошева кара. Пімста, розумієть ся, інститут споконвічний, старший від усяких правних нормовань. Її полишає в силї й Руська Правда, і сею кардинальною постановою розпочинають ся всї її редакції: „коли вбє чоловік чоловіка, то може мстити брат за брата, або сини за батька, або батько за сина, або братанич, або сестринич”, каже Найдавнїйша Правда [31]), вичисляючи для прикладу тих местників. Теж саме читаємо і в Правдї XII в.: „коли хто забє чоловіка, то може мстити брат за брата, або батько, або син, або братанич, або сестринич” [32]). Право поступило лише о стільки, що підпорядковує пімсту суду: суд або випереджав пімсту, по розсуду даючи або заперечуючи право мстити ся над обвинуваченим, або наступав по пімстї й орікав, чи

мав право местник мстити чи ні: в першім разї суд лишав местника безкарним, в другім — накладав на нього кару як за каригідний вчинок. Остання форма — оцінок права пімсти по сповненій пімстї, мусїла трапляти ся найчастїйше [33]); пімсту після суду ілюструє оповіданнє лїтописи про волхвів: Янь Вишатич судить волхвів і засудивши, віддає їх местникам: „мьстить своихъ” [34]). Способу пімсти право не означає й не обмежує: очевидно, кождий зривав серце як міг: за удар яким небудь предметом (не мечем), право позволяло удар мечем в афектї; местники за убитих волхвами свояків в наведенім оповіданню бють волхвів, а потім вішають їх на дереві.

Дуже розповсюднений погляд, що Ярославичі заборонили пімсту, запровадивши натомість викуп; так толкуєть ся параґраф Ширшої Правди: „по смерти Ярослава сини його Ізяслав, Сьвятослав, Всеволод, і їх мужі: Коснячко, Перенїг, Никифор, зібравши ся знесли „убієніє за голову”, — аби викупали ся грошима”. Але в дійсности тут, очевидно, йде мова не про пімсту, бо инакше по що було задержувати в сїй редакції постанову про пімсту (в попереднїм параґрафі)? Та й з наведеного вище епізоду про волхвів видко, що пімста дозволяла ся судом і після сеї постанови Ярославичів (епізод належить до 70-х рр., по другім вигнанню Ізяслава [35])). Далеко правдоподібнїйше, що тут іде мова про кару смерти за убийство, відновлену Ярославом і знесену його синами [36]).

Коли местника не знайшло ся, або він, чи сам покривджений не в станї був пімстити ся, або нарештї вони добровільно зрікали ся свого права пімсти, тодї провинник „викупає” [37]) свій переступ грошима. Такий викуп служить карою також у всїх учинках проти прав власности, бо пімста дозволяєть ся тільки в учинках, що дотикають здоровля, або чести — як удар якимось предметом, не мечем. І ся практика, розуміє́ть ся, виробила ся теж самим житєм, перше від усякої кодифікації -її знаходимо у найріжнїйших народів, і вона тільки була нормована правом. Розмірно новим явищем було викуплюваннє провини не тільки супроти покривдженого, але й супроти суспільности (власти). Як я вже вище зазначив, зістаєть ся не зовсїм ясним, чи істнував сей викуп провини супроти власти давнїйше, але від Ярослава ми знаємо на певно, що провинник викупав свою провину і перед покривдженим, і перед властию осібними викупами. Викуп вини за убийство чоловіка, розуміє́ть ся — свобідного тільки, даний родинї

покривдженого, називав ся „головничьство” („за голову” в Найдавнїйшій Правдї); його великість, певно, теж уставлена була практикою з давна — 40 гривен. Стільки ж само платив провинник за свою провину і власти, а се звало ся „вира”. Пізнїйше — по смерти Ярослава уставлена була подвійна вира 80 грив. за огнищанина (княжого мужа); про головництво за княжого мужа не сказано, чи було й воно подвійне, чи просте; остатнє правдоподібнїйше.

Така-ж сама кара — 40 гривен платила ся давнїйше за тяжке скалїченнє: відрубаннє руки або ноги [38]), але в Правдї Ярославичів вона вже зменьшена: за таке скалїченнє в нїй платить ся „полувирье” (20 грив.) князеви, а покривдженому за калїцтво — „за вѢкъ”10 грив. [39]).

Кара за всякі иньші переступи проти здоровля і вчинки проти чести, що платила ся князеви, мала технїчну назву „продажі”, а та що платила ся самому покривдженому звала ся платою „за обиду” (так же само називали ся і всї кари та відшкодовання при вчинках проти майна), Найдавнїйша Правда говорить лише про кари „за обиду” і з них згадує тільки два роди: 3 і 12 гр.; при тім вчинки, що ображали честь, платили ся вище, нїж відповідне скалїченнє тїла: так за відрубаний палець платило ся покривдженому 3 грив., а за урваний ус або бороду, за удар батогом, або иньшою річию (але не мечем) платило ся 12 грив. [40]). Пізнїйша Правда задержала сї цифри 3 і 12 грив. для ”продажі” — хоч і тут звела її подекуди на низшу степень, так за лекший удар мечем каже платити 3 гр. замість 12; за те сильно зменьшила відшкодованнє: нпр. за лекшу рану гривна замість дванадцяти, за відтятий палець гривна замість трох [41]). Таким чином система продаж розвивала ся тут до певної міри на рахунок давнїйших оплат „за обиду”.

Завдяки зниженню кар за калїцтво більша тяжкість кари за обиду чести зазначила ся в Правдї XII в. ще виразнїйше, нїж в Найдавнїйшій, бо за сю обиду не зменьшено кари: за урваний ус, удар батогом платило ся продажі 12 гр.; до сього прилучило ся ще вибитє зуба, що, очевидно, уважало ся також обидою чести [42]).

Продажею ж карало ся, по Правдї Ярославичів і Правдї XII в., убийство в двох випадках: по перше — убийство чужого холола, „без вини” його; по

друге — убийство злодія на місці учинку, але не вимушене потребою оборони: після того як він дав уже себе звязати, або був додержаний до сьвіту [43]). Се одно з пізнійших ограничень права пімсти.

Убийство жінки її чоловіком, коли вона була винна, карало ся полувирою — 20 грив. [44]) — так треба, по всякій правдоподібности, розуміти сей суперечний параґраф.

З переступів проти майна перше місце займала крадїж — татьба, і сим словом, здаєть ся, в Правдї означають ся взагалї всї переступи проти власности [45]). З них ми стрічаємо таку схему продаж: 60 кун (найнизша), 3 гривни, 3 гривни 30 кун і 12 гривен. Виїмок становили тільки крадїж коней і підпал двора, що карали ся не продажию, а иньшою, вищою карою — потоком (про нього низше). З иньших учинків найвищою карою — 12 грив. карало ся: крадїж холопа і бобра, злістне знищеннє чужої худоби — „кто пакощами зарѢжетъ конь или скотину”, і знищеннє знаків власности. Цїкаво, що знищеннє знаку власности на чужім борти карало ся 12-ти гривенною карою, а спустошеннє крадїжию чужого бортя, „оже пчелы выдереть” — тільки трегривенною; як бачимо, в першім разї цїнила ся не матеріальна шкода, але нарушеннє знаку власности, як особливо тяжкий переступ [46]).

Середньою карою (3 гр. 30 кун і 3 гр. просто) карали ся такі вчинки як крадїж худоби з хліва, жита з ями або з гумна, меду з бортя або знищеннє бортя (очевидно — не злістне), за крадїж пса, яструба або сокола з „перевісу” (ловецького приряду) або знищеннє перевісу (мабуть знов не злістне, а для того аби вкрасти з нього щось) — одним словом за матеріальні шкоди, що для виконання свого вимагали досить значного напруження „злої волї” [47]). Противно, за крадїж з незамкненого місця — як нпр. за крадїж худоби з поля або крадїж човна, кари було тільки 60 кун [48]).

Се була кара плачена власти, покривджений же діставав або „лицем” украдену річ назад, або грошеву вартість її на відшкодованнє („урок”). Аби обминути всяких суперечок що до сеї вартости, була принята певна нормальна вартість річей, і її вичисляє і коротша і ширша Правда для ріжних предметів.

Система грошевих кар-викупів при деяких добрих сторонах — як брак суворости, можливість відкликання, коли-б показала ся похибка в засуді, мала одначе ту важну хибу, що не мала субєктивної рівномірности: вона була незначною для богатого чоловіка і незмірно тяжшою для незаможнього. Коли богатий боярин міг заплатити кару за калїцтво або убийство свобідного чоловіка без особливої трудности, то бідного вона руйновала зовсїм. Заплатити нпр. 40 гр. вири і 40 гр. головництва за ненавмисне убийство для середнього господаря значило знищити ся матеріально до решти і стратити свободу. Ми бачили, що за 50 грив. тодї можна було купити цїле село, 80 грив. — се цїна 40 коний, себто далеко більше вартости середнього господарства „смерда"; хто ж не міг заплатити кари — відробляв її як закуп, або, при більшім дефіцитї, правдоподібно, відразу продавав ся в холопство.

Неможливістю для звичайного господаря виплатити власними силами оплат за убийство, взагалї — нерозмірною висотою сих оплат, поясняєть ся дуже інтересний інститут т. зв. дикої вири 49): коли громада, на котрої території стало ся убийство, заявляла, що вона не може знайти „головника" — убийцї, инакше сказати — не хотїла його видати, або коли головник був відомий, але вчинив убийство ненароком — на пиру або „в сварі", тодї виру платила громада — вервь. Така громадська (вервенна) вира називала ся дикою, і громада платить її протягом довшого часу (колико лѢтъ). Таким чином громада, чи властиво — ті члени її, які „прикладають ся" до сього товариства, ставали товариством спільної асекурації на випадок убийства. Убійник, коли був відомий, платив сам „головництво" — відшкодованнє своякам убитого, і ту частину дикої вири, яка припадала на нього по рахунку членів товариства; таким чином його обовязок зменьшав ся майже о половину, хоч завсїди зіставав ся дуже великим. Чи платила громада головництво, коли не видавала убійника, не знати; коли платила, то значить не видавши його, вона брала сплату і вири і головництва на себе; у всякім разї не видаючи убійника, вона робила maximum того, що могла зробити для свого громадянина. В сїм разї, як виходить з закону, платили за свого громадянина всї члени верви.

Може бути — з сьвідомости хиб, звязаних з системою грошевих кар, а далеко скорше й правдоподібнїйше — просто через призвичаєннє до візантийської системи застрашення острійшими карами, головно карами на тїлї, — вище духовенство пробувало вплинути на реформу руської системи

кар. Лїтописне оповіданнє каже, що під впливом епископів Володимир запровадив був кару смерти для „розбійників”, себто судячи по уживанню сього слова в Р. Правдї — взагалї для сьвідомих убийць. Одначе ж ся система не прийняла ся; хоч ми від ібн-Даста нпр. знаємо про істнованнє кари смерти на Руси давнїйше, але при кінцї X і на початку XI віку вона очевидно вийшла з уживання і здавала ся вже невідповідною. Лїтописне оповіданнє про Володимира каже, що та новозапроваджена кара смерти була слїдом знесена — під впливом суспільности й з огляду на фіскальні мотиви — на дохід від викупів [50]).

За Ярослава, здаєть ся, знову була проба запровадити кару смерти. Се з усякою правдоподібністю виходить із звісток Р. Правди про знесеннє кари смерти Ярославовими синами в двох справах: за сьвідоме убийство і коли холоп ударить свобідного [51]); правдоподібно, сими випадками кара смерти не обмежала ся, тільки Правда згадує сї лише.

Але й на сей раз кара смерти була знесена дуже скоро — Ярославичами по смерти батька. В справах за убийство вони завели викуп, в справах про удар холопа — кару на тїлї, коли він показував ся винним; ся кара, правдоподібно, була піддана візантийською практикою. Друга запозичена з візантийського права кара (заведена може намість Ярославової кари смерти в деяких випадках) був „потокъ и разграбленіє”; як сказано уже, її дуже правдоподібно об'ясняють як Візантийське „relegatio publicatis bonis”. Ся кара в Правдї XII в. визначена за сьвідоме убийство (на разбои безо всякыя свады), за крадїж коний і за запаленнє двора або гумна [52]). В перших двох випадках великість кари зрозуміла, третїй здавав ся дослїдникам загадковим супроти істновання далеко лекшої кари за крадїж худоби з хліва (3 гр.); для зрозуміння пригадаємо тут ненависть і особливу суворість наших людей з конокрадами: правдоподібно, тут іде мова про спеціалїстів від крадїжи коний [53]). При сїй карі з майна провинника попереду нагороджала ся шкода покривдженому, решта йшла до княжого скарбу [54]). Як виглядав на практицї „поток”, не знати; він значить властиво вигнаннє, але в дїйсности для звичайних, не полїтичних провинників його заступала часом, а може й звичайно неволя: про повереннє в неволю за провину каже смоленська умова з Нїмцями [55]).

По тім про кару смерти ми маємо тільки деякі непевні натяки, і в усякім

разї очевидно, що вона певного місця в правній системі у нас собі не знайшла [56]).

Таким чином з кар на тілї задержала ся тільки кара для холопа за удар свобідного. Прилучаючи до сього ще признане „господину" право бити своїх наймитів „про дѢло", ми мусимо признати, що в сї часи кара на тілї прийнята була тільки для невільників і пів-свобідних, очевидно — не мирила ся з понятєм свобідного, повноправного чоловіка.

Цивільне право в Р. Правдї заступлено далеко слабше, нїж карне. Ще найбільше уваги звертає вона на позичку. Про її постанови в сїй справі я говорив уже в огляді фактів економічного побуту [57]). Не повторяючи сказаного там, піднесу, що переважна частина її постанов дотикаєть ся або ограничення лихви або улекшення кредитових операцій, для купців спеціально [58]). Поза тим про позику говорить ся не багато: в усяких справах про процент признають ся важними умови, прийняті при укладанню позички; при позичках до 3 гривен вистає на се посьвідчення (присяги) кредитора, більші вимагають сьвідків при укладанню; за затаєннє позички протягом довшого часу провинник платить кредиторови 3 гривни „за обиду"; уставляють ся вже звістні нам правила конкурсу; злістний банкрот, що утїче „в чюжу землю", прирівнюєть ся до „татя", але чи мало се які практичні наслїдки для нього, не знати [59]).

Тільки в сполученню з позикою виступає в Р. Правдї наєм — в постановах про закупів; всї сї постанови переглянули ми вище [60]), тут тільки піднесемо факт, що наєм ограничав горожанські права наймита — нпр. право сьвідоцтва на суді, сюди ж належить право господина карати закупа на тілї. Для купна й продажі Р. Правда ставить інтересну умову: для повної правосильности купно на торгу мало робити ся в присутности або правительственного аґента — митника, або двох свобідних сьвідків, инакше хто купив крадене, може бути обвинувачений в крадїжи. При купнї холопа вимагаєть ся окрім сьвідків присутність самого холопа [61]). Окрім того з облїґаційного права Р. Правда говорить про „поклажу", себто річи віддані на перехованнє; з огляду, що річи приймали ся з ласки, як прислуга, право не вимагає присутности сьвідків при сїм: в усяких претензіях про депозит присяга того, хто приймає на перехованнє, вистає для покінчення

справи [62]).

Як загальні прикмети умови піднесемо; одно — що контраґентами в ній по праву могли бути тільки свобідні (але й закупи в тім числї) [63]); по друге — що всяка умова (з деякими вичисленими уже виїмками) вимагає сьвідків. Се показує, що всї тодїшнї (XI і початок XII вв.) умови звичайно були словесні; запись, документ в тім часї зовсїм ще не здобув права горожанства, як то бачили ми і в огляді процесових форм і як побачимо ще при тестаменті; мабуть в сї часи письменність ще не перейшла на услуги права. Чимале значіннє мусїли мати певні символїчні форми скріплення умов, хоч сучасні памятки майже мовчать про них [64]).

Про право на річи (рухомість і нерухомість) говорив я вже вище [65]). Одинока форма заставу, котру згадує Р. Правда — се застав самої людини, себто закупництво.

Так важне з культурно-історичного погляду спадщинне право розроблене в Р. Правдї дуже слабко. Кардинальні питання в нїм зістають ся неясними та толкують ся в лїтературі в сей і той бік.

Перше питаннє — чи розумів ся спадок в чисто матеріальнім значінню, себто тільки реальні річи, що лишили ся по небіжчику, чи переходили на спадкоємців і його з'обовязання? Се питаннє рішають і так і инак, але безперечно, що на нього можна відповісти тільки позитивно. Уже самий розвій кредиту — дуже значний, як ми бачили вище, каже a priori догадувати ся, що спадкоємець відповідав за з'обовязання того, по кім дістав спадок. Але і в самих правних памятках ми знаходимо на се виразні вказівки: так Руська Правда постановляє, що коли вітчим, бувши опікуном своїх пасинків, потратить що з майна їх, а помре перед закінченнєм опіки, то його спадкоємцї мають звернути сю недостачу [66]): тут маємо тільки казуістичну згадку, але вона виходить, очевидно, з того погляду, що з'обовязання переходять на спадкоємців. Другий такий казус маємо в смоленській умові з Нїмцями: хто переймає спадок по холопі, що мав грошеві справи з нїмецькими купцями, переймає й його обовязки. З рештою приналежність майна цїлій родинї, що вияснєть ся з тестаментарної практики, такий перехід з'обовязань робить конче потрібним.

Друге важне питаннє: в яких відносинах стояли до себе в часи Р. Правди спадок через заповіт і спадок без тестаменту, і яку сферу обіймало право тестаменту? Що обидва способи істнували, в тім нема сумнїву. Уже в умові Олега для Русинів, що були в службі візантийського імператора, уставляєть ся порядок передачі їх майна на Русь і в тім випадку, „аще кто умреть не урядивъ своєго имЂнья" і в тім „аще сотворить обряженіє" 67). Супроти можливости тут вплива візантийського права, сї постанови вправдї мають меньше значіннє для руського права. Але і в Р. Правдї розріжняють ся виразно обидві форми: „Коли хто вмераючи розділить майно (домъ) своїм дітям, то його роспорядження мають бути сповнені; коли-ж умре „безъ ряду", то майно йде усім дітям, а частину дати за душу його" (на церкву) 68).

Але тут звертає на себе увагу се, що круг спадкоємців право приймає однаковий: чи буде „ряд" (тестамент), чи ні — однаково спадкоємцями будуть діти (як побачимо ще — властиво сини). Право не припускає, аби тестатор своє майно відказав кому иньшому. Що правда, в однім з кодексів (Синодальнім) нема слів „дЂтемъ своимъ", і деякі тримають ся сього варіанту 69), але вище висловлений погляд на справу потверджують иньші постанови Р. Правди, а то постанови про спадщину смердів і бояр 70): „коли смерд умре не маючи синів 71), то спадщина йде на князя: коли у нього будуть незамужні доньки, то вони дістають частину спадщини (на посаг); замужні не дістають нічого. По боярах і по членах боярських дружин спадщина (коли нема синів, а є доньки) не йде на князя, але як не буде синів, то дістають її доньки" 72). (Сї постанови не обмежають такого порядку самою смертию без тестаменту, і тим дають зрозуміти, що посторонніїм особам, окрім дітей (властиво — синів), не можна було передати свого майна.

Прийнявши се, приходимо до виводу, не безсумнївного (з огляду на зазначені непевности), але вповні правдоподібного, що круг спадкоємців був однаковий чи при тестаменті чи без тестаменту, так що тестамент не мав своєї спеціальної сфери. Тестатор був ограничений у своїх правах і як справедливо поясняють — у своїм „рядї" він не так визначав спадкоємців, як тільки близше розділяв своє майно між спадкоємцями прийнятими звичаєм — себто своїми синами (а у бояр — і доньками). Що більше —

термін „ряд" своїм значіннєм (умова, контракт) дає розуміти, що се була не так одностороння заява волї тестатора, як борше — його умова з членами родини що до дальшого порядку в майнї; кн. Володимир Василькович, збераючи ся писати тестамент, відповідно до того каже, що він хоче „рядъ учинити" з Мстиславом, своїм спадкоємцем, — умовити ся з ним що до свого майна [72]). Се все вповнї зрозуміло, коли пригадаємо, що по споконвічному погляду, перейнятому з родових часів і додержаному на Українї в значній мірі доси, майно належало спільно цїлій родинї (тепер сїмї, давнїйше -роду), а батько, або инший „домачин" був тільки його управителем, а не одиноким властителем [73]).

Тим поясняєть ся, що мати-вдова мала більшу свободу в тестаментї як батько: вона роспоряджає своїм особистим, батько — спільним майном цїлої родини: „а матерня часть дЂтемъ не надобЂ", себто дїти не можуть претендовати на неї,- мати може дати її або всїм дїтям, або котрійсь одній, що її годувала, навіть і доньцї [74]). Як бачимо, й тут не припускаєть ся, аби мати могла своє майно дати комусь окрім дїтей; се потверджує сказане вище про ограничені права тестатора, як і замітка про свободу матери в тестаментї: очевидно — свобода матери противставляєть ся більш обмеженим правам батька.

Тестамент — „ряд" — був, очевидно, устний. На се вказує вираз „безъ языка умреть" для смерти без тестаменту [75]), а також те, що спори про спадок рішають ся сьвідоцтвом послухів [76]); зрештою, як ми бачили, всякі контракти тодї звичайно були устні. Правда з 2-ої пол. XIII в. маємо ми писаний тестамент — новгородського боярина Климента, але се нове явище, і в сїм специальнім випадку може викликане тим, що тестатор, як каже, не мав нїкого з свояків, кому б міг переказати свою волю, а може й тим, що тим тестаментом заінтересовані були письменні люде — чернцї Юриєвого монастиря [77]). Не йдуть в рахунок для характеристики і тестаменти Володимира Васильковича як акти характера більш полїтичного [78]). З рештою Руська Правда характеризує порядки на початку XII в., а не кінця XIII-ого.

Иньші питання фамілїйного права я полишаю до дальшого огляду родинного й взагалї приватного житя.

Огляд судового устрою й процеса дано вже було вище. Тут піднесу тільки як дуже цікаві з культурно-історичного погляду прикмети — формальний характер процесу, що вказує, між иньшим, на давність його форм, на довге вироблюваннє, друге — поважаннє для свободи чоловіка (ограниченнє випадків арешту).

Взагалі право Руської Правди має виразні сліди довгого й старанного вироблювання. Уже в сї часи — кінця XI і початку XII в. ми знаходимо в нїм виразно зазначені поступові напрями, що підіймають ся над матеріалїзмом примитивного права (вчислюваннє або невчислюваннє вини, оцїнка напруження злого замислу, погляд на характер спадщини). Деякі-ж прикмети — як нпр. високо поважаннє до гідности чоловіка (що правда — ще свобідного тільки), що виявляєть ся в браку кар на тїлї і в карах за самовільний арешт, розвинене понятє чести, що каже гірше карати образливі для чести чоловіка вчинки, як матеріальні чи фізичні шкоди, як печаливість про правну охорону чужоземців, і т. и., дають йому дуже похвальне з культурного погляду сьвідоцтво й високо підіймають його нпр. над пізнїйшим московським правом, що вийшло з нього, але під впливом нового державного процесу занедбало деякі благородні прикмети давнього руського права.

Примітки

1) Лїтературу див. в прим. 28.

2) Нпр. уставляючи кару 5 лїтр срібла за удар, умови (Олегова § 5, Ігорева § 14) покликують ся при тім на ”закон руский”, і дїйсно сїй карі близько, а може й вповнї відповідає кара 12 гривен, положена за се в Руській Правдї.

3) Се стоїть у звязку з тим, як розуміти Кар. 2 і 76: коли приняти толкованнє Серґєєвіча (минї воно здаєть ся дуже правдоподібним), що тут іде мова про кару смерти, відновлену за Ярослава, але знесену за його синів, то Найдавнїйшу Правду (17 параґрафів), де сеї кари смерти ми не знаходимо, мусимо признати старшою кодифікацією — десь з 1-ої чверти XI в. що найпізнїйше. Шмельов, розвиваючи гіпотезу Ключевского, що Р. Правду

зладжено для потреби церковного суду, виводить, що перша редакція її (Найдавнійша Правда) явила ся з кінцем X в., зараз по видачі церковної устави Володимира. Розумієть ся, все тут від початку до кінця оперте на гіпотезах.

4) Акад. 20 і 38.

5) В Короткій Правді: „То ти урокь Ярославль”, в ширшій версії натомість: „Се бо закони вирные были при в. кн. ЯрославѢ”.

6) Коли прийняти, що постанова Ярославичів, згадана в Кар. 76, не увійшла сюди тому, що редакція зладжена скорше, то се б вказувало на кілька років скорше від 1068 року, що закінчив спільну діяльність Ярославичів.

7) Кар. 66.

8) Ключевский на підставі своєї теорії змін монетної системи датує ширшу редакцію другою половиною XII або початком XIII в. (ор. с. с. 264), але сама та теорія гіпотетична.

9) Нпр. такса мостників — Кар. 109.

10) Вісїм кодексів з описаних Калачовим.

11) Так думаю на тій підставі, що цїни ріжної худоби, подані в сій вставцї, часом сходять ся зовсїм з цїнами основних частин сеї редакції (§ 42).

12) Ключевский думає, що й зладжена була Р. Правда в церковних кругах і для церковного суду; але вихідна точка сеї гіпотези: що перші духовні-приходнї, не знавши руського права, мусїли мати для церковного суду якусь кодифікацію його, — не має такого значіння. Нїм орґанїзував ся церковний суд, духовна адмінїстрація була вже о стільки орґанїзована, що на епископських дворах не бракувало знавцїв місцевого права, з духовних і сьвітських осіб, що й правили суд, а не особисто сам епископ. В детайлях можна також дещо знайти проти сеї гіпотези — див. вище.

13) Кар. 76.

[14]) Серґєєвіч Лекціи с. 56 і 60, Дебольский (вступний виклад) — Ж. М. Н. П. 1904, III с. 88, Максимейко ор. с. 383-4, Ясинскій Закупы с. 439 (що до арґуменції сих дослїдників див. мої замітки в Записках LXIII с. 9).

[15]) Ак. 18 і Кар. 66.

[16]) Ак. 29.

[17]) Екстраваґанція Ростовського код.

[18]) Таке вигладжуваннє можемо сконстатувати на рішенню про Дорогобужців, перетворенім в загальну постанову в ширшій Правдї — Кар. 19.

[19]) Про се див. прим. 29.

[20]) Акад. 38.

[21]) Див. прим. 29.

[22]) Кар. 44.

[23]) В сучасній лїтературі переважає погляд, що в Найдавнїйшій Правдї тільки замовчано вири і продажі, і нпр. В.-Буданов припускає, що вони були так великі як і плати за голову і за обиду. Серґєєвіч, що в давнїйших виданнях свого курсу не признавав вир в Найдавнїйшій Правдї, потім відступив від сього погляду (Лекціи с. 307). На нього, очевидно, вплинуло оповіданнє лїтописи про Володимира, і з нього він виводить, що вири були перед Володимиром, бо там сказано: „и живяше Володимиръ по строєнью дЂдню и отню” (Іпат. с. 87). Але се фраза занадто загальна, аби на її підставі можна було твердити, що вири були перед Володимиром. Не неможливо навіть припустити, що ся історія про кару смерти і вири перенесена на Володимира нпр. з Ярослава; але се була б може за сьмілива поправка.

[24]) ИзвЂстія ибнъ-Даста вид. Хвольсона с. 33-4.

[25]) Кар. 43.

[26]) Кар. 11-5.

[27]) Кар. 27, 123, 126.

[28]) Кар. 38, 39, 98.

[29]) Акад. 28 і 38.

[30]) Кар. 40.

[31]) Акад. l.

[32]) Кар. l.

[33]) Її ілюструє Кар. 21, для другої порівняти Акад. 2.

[34]) Іпат. с. 125

[35]) З оповідання видко, що се діяло ся тоді, як Поволже належало Сьвятославу, а се було, по всякій правдоподібности, в 1073-6 рр., див. т. II с. 62.

[36]) Сей погляд, що Ярославичі не знесли пімсти, висловляли з старих дослїдників Еверс і Нейман, ширше уарґументував його Серґєєвіч, давши се дуже правдоподібне толкованнє, що тут іде мова про знесеннє кари смерти (Лекціи с. 383 і далї). Він при тім вказує й на анальоґію західноевропейського права, де право пімсти признавало ся ще в XV і XVI в. Я з свого боку вкажу ще на одно: Ширша Правда позволяє мстити ся за удар: як ми вже бачили в текстї, коли хто на удар „батогом, або чашею, або рогою, або тупицею (плазом)" відповість ударом мечем, він не винен (Кар. с. 21); параґраф нїчим не ограничує результатів сього удару мечем, хоч би від такого удару приключила ся й смерть; якаж льоґіка: за убийство не можна забити, а за удар можна. Так само не може бути прийнята гадка, що Правда, вичисляючи тих осіб, які можуть мстити ся, ограничує тим право пімсти: з такого толковання виходило б, що братанич може мстити за стрия, а стрий за братанича — нї, що сестринич міг мстити за вуя, а внук за дїда — нї. Очевидно, Р. Правда вичисляє тут местників тільки для прикладу.

[37]) Кар. 2.

[38]) Акад. 5.

[39]) Кар. 22.

[40]) Акад. 6, 7, 3.

[41]) Кар. 25, 23.

[42]) Кар. 21, 78, 79.

[43]) Кар. 37, 102, пор. Ак. 38.

[44]) Кар. 101.

[45]) На се вказав Рожков — Ж. М. Н. П. 1897, XI. 49, покликуючись на Кар. с. 29 і 80.

[46]) Кар. 35, 81-84, 86-7, 98.

[47]) Кар. 39, 40, 44, 92-3.

[48]) Кар. 39, 91.

[49]) Кар. 3-4.

[50]) Іпат. с. 87. Що знесеннє кари смерти стало ся під впливом руської суспільности, виходить з оповідання: кара запроваджуєть ся по нараді Володимира з епископами, а зносять її „епископы и старци". Очевидно се треба так розуміти, що виступили з бажаннєм її знесення „старци", себто дорадники князя з місцевої аристократиї, а епископи мусіли признати їх арґументи. Розумієть ся, нам детайлї сього оповідання не важні, але ся припадкова згадка тут про старців інтересна як цінний натяк. Що правда, з істнованнєм вир за Володимира справа стоїть непевно (див. вище с. 360), але й припустивши навіть анахронїзм — перенесеннє на Володимира фактів з Ярославових часів, не маємо причини відкидати сю обстанову: ради епископів і відраджування „старців".

[51]) Кар. 2 і 76.

[52]) Кар. 5, 31, 97.

[53]) На сїй підставі В.-Буданов (Обзор с. 308) бачив тут побільшеннє кари за рецедив. Супроти одинокости сеї постанови рецидив можна приймати хиба implicite: несьвідоме наближеннє права до сього понятя.

[54]) Кар. 97.

[55]) „Аже разгнЂваєть ся князь на своєго человЂка, а отиметь князь все, жену и дЂти у холопство" — Христоматія I с. 101.

[56]) Проф. В.-Буданов (Обзор с. 319), виріжняючи убийство в афектї або в полїтичнїй боротьбі, бачить „сьвідоцтва про визначеннє кари смерти звичайними судами": 1) в двох текстах Патерика (с. 132 і 138), 2) в науцї Мономаха синам: „ни права ни крива не убивайте ни повелЂвайте убити — аще будетъ повиненъ смерти, а душа не погубляйте никако яже хрестьяны" (Лавр. с. 237). Одначе на подробицї Патерика покладати ся не дуже безпечно, бо се може бути просто запозиченнє з візантийських шабльонів. Наука ж Мономаха може розуміти власне убийства в афектї і в полїтичнїй боротьбі, котрі В.-Буданов сам справедливо не включає в систему кар.

[57]) Кар. 45, 47, 66-9.

[58]) Вище с. 345-6.

[59]) Акад. 14, Кар. 44, 47-8, 69, 133.

[60]) В гл. III.

[61]) Кар. 33, 119.

[62]) Кар. 47.

[63]) Се залежить, що правда, від толковання слів: "идетъ ли искати кунъ", Кар. 70; деякі толкують, що тут іде мова про скаргу закупа на свого господина, иньше толкованнє — про грошеві операції закупа.

[64]) Новий перегляд матеріалу дав недавно Павлов-Сильванскій Символизмъ въ древномъ русскомъ правѢ (Ж. М. Н. П., 1905, VI), але без використання матеріалу українського. Де що з звичайового права див. у др. Охримовича Знадоби до пізнання народнїх звичаїв і поглядів правних — Житє і Слово, 1895.

[65]) С. 343-5.

[66]) Кар. 115.

[67]) § 13.

[68]) Кар. 105.

[69]) З давнїйших Бєляєв, Нїкольский, з сучасних Серґєєвіч (Лекціи с. 538) не признають сього ограничення свободи тестатора; противну гадку висловив уже Попов — Объ опекѢ и наслѢдствѢ по Р. Пр., потім Цитович, з сучасних В.-Буданов Обзор с. 475-6, Рожков ор. с. XII. 266.

[70]) Кар. 103 і 104.

[71]) В тексті: „безъ дѢти", але що тут треба розуміти синів, видко з дальших слів про доньок.

[72]) Іпат. с. 593.

[73]) Пор. т. I с. 314-6. Про сучасні народнї погляди див. розвідку Черкаського Спадщина в українському праві звичайовому, Часопись Правнича, т. IX, 1899: про родинну спільність майна див. тут с. 7-12, про тестаменти і їх звичайну згідність з правом на спадщину свояків — с. 58 і далї.

[74]) Кар. 114, 116.

[75]) Кар. 114 — про матїр удову.

[76]) Кар. 115 — про рострату вітчима.

77) Хрестоматія В.-Буданова I с. 121.

78) Іпат. с. 594-5.

Побут: відносини родинні — родові пережитки, правні постанови — Р. Правда, церковні устави, впливи церкви — на шлюбні відносини; становище жінки, відносини супругів в староруських лїтературних памятках; аскетичні погляди, участь жінки в справах церковних і полїтичних; становище вдови в праві і житю; становище дїтей; свобідність сексуальних відносин; конкубінат і многоженство; срамословіє.

Тепер виберемо інтересне для характеристики культури й побуту з самого житя. Почнемо від родинних відносин [1]).

Мусимо почати з того, що родові відносини, описані нами як підстава передісторичного житя [2]), в сї часи були вже пережиті й заховали ся тільки в деяких анахронїстичних останках. Ми бачили вже, що навіть саме слово „рід” уживало ся в XI-XII в. в ріжних значіннях, через ослабленнє початкового, й часом означає в тодїшнїх памятках просто родину. Аналїза давнього права не лишає нїякої непевности, що родина-сїмя була в сї часи підставою суспільної орґанїзації. Одинокий визначний останок старого родового житя в нашім праві — се виключеннє доньок від спадщини по батьку: вони мають право тільки на посаг, а спадкоємцями бути не можуть [3]). З сього потім зроблено виїмок тільки для бояр: при браку синів спадок могли діставати й доньки, — се була уступка князїв (що мали діставати спадщину, коли не було синів) інтересам боярства, що бажало через посвояченнє задержувати в своїх руках майно своїх безсиновних товаришів [4]). Виключеннє-ж від спадщини всяких дальших свояків і обмеженнє спадку тільки десцендентами показує зовсїм виразно, що родові відносини в сї часи зовсїм були ослаблені, принаймнї — не признавали ся правом. Всякі иньші звістки, які ми маємо про тодїшнїй побут, потверджують се — нїде ми не бачимо родових відносин в силї. В тім напрямі впливало й канонїчне та цивільне візантийське право, о скільки приймало ся руською практикою.

Переходячи до відносин родинних, піднесемо насамперед, що редакції Руської Правди майже нічого не кажуть про правні й економічні відносини членів родини, поки вона ціла, себто поки живе батько, натомість досить богато говорять про відносини, які наступають з її сирітством, по смерти батька. Одиноке що маємо в ній для відносин чоловіка до жінки й дітей отсе:

Насамперед, не зовсїм ясний параґраф про убийство жінки: „Коли хто забє жінку (жену = женщину), то судити його также як за убийство чоловіка. Наколи буде вона винувата, то платить ся піввири — 20 грив." [5]), Друга половина сього параґрафу, очевидно, говорить про убийство жінки її чоловіком; перша не ясно чи говорить теж про убийство своєї жінки чоловіком чи женщини взагалї, але се не богато зміняє. Отже право, взагалї признаючи голову жінки рівноцїнною з чоловічою, робить полекшу чоловіку лише в тім, коли він забив жінку за вину, очевидно — супружу невірність. Чоловік, значить, не мав права житя й смерти над своєю жінкою, й за убийство її однаково ішов на суд.

Другий параґраф зовсїм ясний що до значіння, але далеко труднїйший для зрозуміння: за сьвідоме убийство громада видавала провинника на поток і разграбленнє „самого всего и съ женою и зъ дѢтьми" [6]). Сю постанову ріжно толковано, але толковання сї ледви чи можуть бути прийняті. Я припускаю можливість двох об'яснень: або що цїла родина віддавала ся тільки на „розграбленнє", себто конфіскувало ся майно цїлої родини за провину батька, що до певної міри зрозуміло, бо за житя батька все се майно було в його володїнню, або — що ми маємо тут пережиток архаічного погляду на жінку й дітей як власність чоловіка, хоч сей погляд був уже анахронїзмом в часи Руської Правди, коли нпр. діти могли зіставати ся свобідними, тим часом як батьки попадали в неволю [7]).

Зрештою брак якихось постанов у Руській Правді про відносини жінки до чоловіка й дітей до батька, очевидно, треба зрозуміти так, що старе право не мішало ся в відносини членів родини, признаючи за батьком право повного розпорядження майном усеї родини й патріархальну власть над її членами. Можливо, що й суд над чоловіком за убийство жінки був явищем новим, витвореним під впливом християнства, що взагалї впливало (хоч і дуже поволї) на еманципацію членів родини з під власти її голови.

В церковних уставах Володимира й иньших подібних серед справ епископської юрисдикції ми маємо: а) суперечки чоловіка й жінки через майно, б) коли син або донька бє батька або матір (чи свекруху). В Ярославовій уставі маємо ще: в) коли жінка краде що від чоловіка, то чоловік її має покарати, а епископу платить ся три гривни; коли чоловік буде красти від жінки, то платить теж три гривни; г) коли батько-мати видають доньку або оженять сина силоміць проти їх волї, або навпаки — не видадуть по їх волї, й дитина з розпуки „что сътворить надъ собою”, то батьки за то „митрополиту у винЂ”; д) коли жінка бє чоловіка — митрополиту три гривни; е) коли свекор бє „безъ вины” невістку, або девер ятрівку — митрополиту шість гривен [8]).

Як бачимо з сього, церковна власть дуже обережно і поволї приступала до ограничення патріархальних родинних прав і до ограничення права чоловіка карати жінку або права батьків карати дїтей так таки й не дійшла. Навіть в чисто моральних своїх поученнях, впливаючи на більш милосердні відносини до челяди, духовенство майже не дотикало відносин чоловіка до жінки й дїтей й їх карання. В сїм можна-б бачити доказ, що сї відносини не були дуже острі. Що правда, в християнстві жила певна традиція жестоковийного старого завіта з його патріархальною властию батька; але власне ся обставина, що духовенство налягає більш на суворі нїж на гуманні тексти в сих відносинах, може вказувати таки, що в житю відносини були більш гуманні нїж суворі.

Дїйсно, повна власть чоловіка-батька над родиною ослаблялась і ограничувалась традиційним поглядам на нього як на управителя, впорядчика спільного майна родини, старшини родинної спілки; відси й ограниченнє його в справах тестаменту, констатоване вище, й участь родини в маєткових контрактах, які чинить батько — її можемо слїдити в пізнїйших памятках.

Вертаючи ся до впливу церкви в сфері супружих відносин, треба признати, що виявив ся він тут головно в ограниченню свободи в укладанню й розриванню супружих союзів. Так церковне право заборонює шлюби з близькими свояками, не дозволяє женити ся більше як два рази [9]), стараєть ся ограничити конкубінат (про се низше) й обмежує свободу розводу.

Початкове руське право, очевидно, давало широку свободу розводу, як за

обосторонною згодою, так і з волї чоловіка: правило м. Іоана згадує про чоловіків і жінок „иже свое подружіє оставляюще і инЂх поємлюще” [10]), зрештою і в княжих відносинах знаємо такі факти, де князї самовільно відсилали від себе жінок і женили ся знову (шлюб Романа галицького). З розповсюдненнєм християнства духовенство старало ся зробити розвід залежним від церковного суду, й Ярославова устава признає для розводу тільки такі причини: коли жінка довідаєть ся про замисел на князя, а не донесе; коли вона довідаєть ся про замисел на житє чоловіка й не скаже, або сама буде пробувати його стратити, або нашле на його майно злодіїв, або сама покраде у чоловіка, або обікрасть церкву; коли доведено буде на неї невірність, або коли вона без волї чоловіка ходитиме між люде на пири або ігрища й ночувати-ме не дома [11]). Сї причини, до котрих треба додати ще постриженнє жінки в черницї (вони в цїлости увійшли потім у московські кормчі), всї оперті на нормах візантийського права, де в чім лише модифікованого впливом руського звичайового. При тім цїкаво, що устава говорить тільки про провини жінки, отже про „вини”, за котрі чоловік може відіслати від себе жінку, але не згадує, в якім разї жінка може увільнити ся від чоловіка [12]).

Хоч і тут, в ограниченню свободи супружества, вплив церкви був дуже повільний, як то видко з канонїчних памяток XI-XIII в., але у всякім разї вона впливала тут безпосередно. На відносини же супругів між собою або батьків і дїтей вона впливала більше посередно — розповсюдненнєм гуманних поглядів і принціпів, — росповсюдненнєм, розумієть ся, ще далеко повільнїйшим від норм канонїчного права. Безпосередно в родинні відносини, як ми вже бачили, вона мішала ся дуже мало.

Вернїмось до становища жінки.

Кардинальна ріжниця староруського права супроти римського й староґерманського що до становища жінки полягає в тім, що воно не знає нїяких правних ограничень становища жінки і її правосильности, тільки певні фактичні. Ми не маємо тут тої потреби опіки над жінкою, яку уважає неминучою право римське або староґерманське, уважаючи жінку або дитину неправосильною ціле її житє. Ми не маємо ніде слїду правного ограничення маєткових прав жінки за життя її чоловіка, а те що знаємо, говорить за сьвідомість її певних маєткових прав [13]). Церковні устави

рахують ся з можливістю спору жінки з чоловіком за майно, признають її близші права на предмети її безпосередної праці — коноплю, лен, білє. Її особисте майно не заникає в загальнім майнї родини, і по смерти її переходить на її дітей, незалежно від майна її чоловіка [14]). Зрештою, той факт, що в староруськім праві вдові не придавали опікуна, як то практикували права, що признавали жінку все в чиїйсь правній опіці (tutela, mundium), й по смерти чоловіка, як побачимо, вдова в староруськім праві вповнї заступала місце чоловіка, дає сьвідоцтво про становище жінки за житя чоловіка — її впливової ролї й широкої участи в господарстві, в маєткових справах родини.

Слїдів ограничення жіночої свободи ми не маємо; навпаки кілька звісток сьвідчать, що жінка свобідно появляла ся в товаристві, публично, з чоловіком і без нього. Правило м. Іоана, згадуючи про пири, що споряджали ся часом у самих монастирях, або не в монастирях, але з участию духовенства, все припускає, що на таких пирах бувають і чоловіки й жінки [15]). Церковна устава т. зв. Ярославова між причинами для сепарації наводить: коли жінка без дозволу чоловіка буде ходити з чужими людьми їсти-пити або ночувати не дома, або почне против волї чоловіка ходити „по игрищамъ" днем або в ночи і не послухаєть ся, як чоловік її буде позвдержувати [16]). Отже за дозволом чоловіка жінка могла ходити навіть сама по чужих людях та грищах; се її не брали за зле.

Що до моральних відносин супругів, то їх в ідеальнім сьвітлї малюють перед нами безсмертні образки Слова о полку Ігоревім:

„Чути голос Ярославни: з рана промовляє вона зозулею: полину я, каже, на Дунай, умочу бобровий рукав у ріцї Каялї, обітру мойому князевн крівaві рани на кріпкім тїлї...

„Плаче з рана Ярославна на путивльських заборолах: „Вітре-вітрило, каже, чому так сильно вієш? пощо несеш на своїх легких крилах половецькі стріли на вояків мого милого? Чи не міг ти високо віяти під хмарами, або легко гнати кораблї на синїм морі? пощо розвіяв ти мою радість як ковиль по полю?

„Плаче з рана Ярославна в городї Путивлї на заборолах: „Днїпре славутицю! пробив ти камяні гори, пливучи через Половецьку землю, тихо

ніс ти Сьвятославові кораблї на битву з Кобяком — принеси-ж і мого милого минї, аби не слала я до нього сліз над море.

„Плаче з рана Ярославна на путивльських заборолах: „Сьвітле, каже, й пресьвітле сонце — всїм ти тепле і миле, по що-ж горяче проміннє сиплеш на вояків мого милого, зігнувши їм луки серед безводного степа жаждою, замкнувши їм тули тугою?”...

Плаче не тільки княгиня: коли рознесла ся вість про нещасливий кінець похода, „заплакали руські жінки, кажучи: „О вже нам своїх милих анї гадкою, анї думкою не вернути, на очі не побачити, а того обіцяного золота й срібла анї в руки взяти”...

Як противставленнє сеї невтїшної, неперестанної туги жінки за своїм „ладом” [17]), Слово уважає заслугою чоловіка, що він в рицарськім запалї забуває навіть свою любов до жінки: „забув він, каже воно про князя Всеволода, про княжу честь і богацтво, батьківський золотий стіл чернигівський (що мав з часом дістати, як вінець своєї князївської карієри), і свою милу жінку („хоть” — мила, бажана) — милі йому звички й прикмети його гарної Глїбівни”. Як бачимо, в риторичнім степенованню мила жінка положена, тут на кінці, як щось милїйше від чести и богацтва і навіть від найвищого князївського ідеала „великого княжения”.

Таких образків не маємо богато, бо Слово лишило ся одинокою памяткою чисто сьвітського характера. Для духовних письменників, переважно — монахів, супружі відносини були темою досить заказаною, а з аскетичного погляду, що тодї панував, супружество й супружа любов — річею малоцїнною, навіть шкідною, як перешкода до вищого ідеалу житя — чернецтва. Ось нпр. який образок дає Нестор в житиї Теодосия, описуючи, як київський боярин Янь старав ся здержати свого сина Варлаама від монашества:

„Він звелїв його жінцї вбрати ся в усякі убори, аби звабити молодика, й догожати йому. Христовий же раб Варлаам зайшов у котрийсь покій (клѢть) і сїв у кутї. Жінка, як наказав її свекор, крутила ся коло нього й нарештї попросила сїсти на ліжку. Він же бачучи таку безстидність (неистовство) жінки, зміркував, що то батько зробив навмисне, аби спокусити його, і молив ся потайки в сердцї своїм милосердному Богу”. Просидївши так три днї не рухаючи ся з місця і нїчого не їдячи, він змусив

нарешті батька пустити його в монастир, і його пустили дійсно з великим плачем усїх домашнїх і жінки між ними, що „ішла за ним й плакала, зіставши ся без чоловіка”. Молодик же, не журячи ся тим, „як птиця з сильця”, кинув ся в свій монастир [18]).

Обридливо, розумієть ся, виглядає таке трактованнє супружих відносин монахом, але ми про се калїцтво, яке між иньшим вносив в сучасні погляди аскетизм, будемо ще говорити, тут я навів сей епізод тільки, щоб пояснити, чому сфера супружих відносин, супружої любови так слабо представлена в нашім давнїм письменстві. Впливу тих аскетичних поглядів на родинні відносини взагалї не треба переціњювати: вони не могли бути значні й широкі, і здорові підстави родинного житя брали, певно, гору над ними. Для контрасту родинних відносин я наведу ще одно місце з лїтописи — столїтєм молодше від Слова — оповіданнє про останнї часи житя Володимира Васильковича; він змальований його біоґрафом як ідеал людських і християнських чеснот, і се надає особливу вартість і сьому образку:

„Почав говорити своїй княгинї: хочу я післати по брата мого Мстислава, аби з ним зробити розпорядженнє про землю ж городи, і про тебе, мила моя княгиня Ольго, і про сю дитину — Ізяславу, котру любив я як рідну доньку: Бог не дав минї родити своїх, за мої гріхи, але вона так якби від моєї княгинї роджена: я взяв її від її матери в пелюшках і вигодував”.

Автор сеї біоґрафії, чоловік по всім прикметам духовний, в кождім разї — вихований в тодїшнїй церковнїй осьвітї, очевидно — не уважає для сього героя чимсь не гідним такі родинні почутя, противно — очевидно любуєть ся в такій чулости свого героя.

Практик і реалїст Мономах також не бачить нїчого злого нї в привязанню до жінки, нї в впливовій ролї її — тільки остерігає, щоб вона не почала коверзувати чоловіком. Він каже своїм синам: „жінку свою любіть, але не давайте над собою власти” [19]); очевидно, і се останнє стрічало ся часто в житю.

В вищих верствах — серед князїв і бояр інтереси й діяльність жінки, певно, виходили дуже часто за круг чисто домашнїх і родинних інтересів, і то не тільки по смерти, а й за житя чоловіка або батька. Що правда, одинока

майже сфера такої діяльности, про котру говорять нам джерела, се сфера церковна, але в житю вона була не одинока, як побачимо, а застановити ся і над нею варто, бо вона безперечно грала важну ролю в таких поза-родинних інтересах і діяльности жінки.

Перша фіґура, яку нам, хоч і скупо, рисують з сього боку джерела — се Янка (Анна), донька Всеволода Ярославича. Вона постригла ся в черниції, й Всеволод поставив для неї манастир св. Андрія (т. зв. Янчин), де вона була, очевидно, ігуменею й показала свої орґанїзаційні здібности — „совокупивши черноризици многы". Але окрім того вона брала й більшу участь в церковнім житю: коли умер митрополит Іоан, Янка, очевидно — з поручення батька, їздила в Царгород і привезла звідти нового митрополита, правдоподібно — під свої погляди: був се якийсь крайнїй аскет — був скопець, а виглядав як мерлель, так що й люде на нього казали: се мерлець прийшов, зрештою був „не книженъ и умомъ простъ и просторѢкъ" [20]).

Се була, скажім, черниця; але й иньші княгинї, серед сьвітського житя брали діяльну участь у церковних справах. Приклад маємо в оповіданню про кн. Верхуславу, жінку Ростислава Рюриковича, згадуванім вже вище. З припадкової згадки еп. Симона знаємо, що вона протеґувала печерського монаха Полїкарпа, Симонового приятеля, хотїла його вивести на епископа й про се писала до Симона: „Пише до мене Ростиславова княгиня Верхуслава", каже Симон Полїкарпу, „що хоче поставити тебе епископом або в Новгород на місце Антонїя, або в Смоленськ на місце Лазаря, або в Юриїв на місце Олексїя, — хоч би, каже, прийшло ся менї й тисячу (гривен) срібла на се видати задля тебе й Полїкарпа!" [21]) Як бачимо з сього, княгиня кореспондувала з еп. Симоном, а для того щоб вивести на епископа свого протеґованого, брала ся перевести сю справу у митрополита (йому то треба було за се заплатити).

Розумієть ся, коли княгинї (і бояринї) вміли інтересувати ся так близько церковними справами, певно, ще більше мусїли вони інтересувати ся справами далеко близшими, від котрих залежала їх доля і щастє — справами державного, полїтичного житя. Київська лїтопись, оповідаючи про війну Сьвятослава Всеволодича з Ростиславичами, каже, що він обдумав сю справу, що була тільки частиною дуже широкого пляну, в секреті від бояр, з княгинею лише й своїм улюбленцем Кочкарем [22]);

певно, се було звичайним явищем, що княгиня бувала участницею полїтичних плянів свого чоловіка, або й впливала через нього на полїтичні справи. „Настаска", нешлюбна жінка Ярослава галицького, має своїх „приятелів", свою партію, яка викликає роз'яреннє серед боярства своїми впливами в полїтиці. Володимира Васильковича виручає під час його хороби жінка — її висилає він переговорювати ся з князями або післанцями, які приїздили до нього: приїхав був Конрад мазовецький порадити ся з Володимиром про свої пляни на Краків, але „Володимир не казав йому прийти до нього, а сказав княгинї своїй: „піди, поговори з ним і відправ — нехай собі їде, а у мене йому нема що робити", княгиня же прийшовши переказала йому слова Кондрата: „пусти зі мною свого Дуная, аби минї було більше чести", і Володимир так зробив [23]). Але княгиням доводило ся не раз і зовсїм самостійно виступати. Лїтопись, оповідаючи про смерть Сьвятослава Ольговича, каже, що княгиня по нарадї з епископом і визначнїйшими боярами постановила затаїти смерть чоловіка, поки надїде її син, і заприсягла дружину, що не дадуть знати претенденту — Сьвятославу Всеволодичу [24]). Подібні випадки, коли княгинї приходило ся робити заходи для забезпечення порядку в землї або для ратовання інтересів династиї, трапляли ся певно нераз і під час неприсутности князя — поки він ходив у далеких походах. Приклад союза княгинї з боярською партією против самого князя дає нам теж історія Ярослава галицького: його княгиня Ольга, незадоволена чоловіком, тїкає з декотрими прихильниками в Польщу й зістаєть ся там, поки її партія не перевела свого coup d'êtat, щоб змусити князя до потрібних їм уступок.

Тільки памятаючи про широку участь княгинь у державних і суспільних справах взагалї, відповідно зрозуміємо ту важну й самостійну ролю, яку відогравали часом княгинї-вдови. Клясичний приклад дає уславлена Ольга, местниця за свого чоловіка, провідниця в національній боротьбі Полян з Деревлянами, мудра правителька держави, зручна дипльоматка, — як її представляє лїтописне оповіданнє. Але подібні вдови-полїтичні діячі виступають і потім: взяти нпр. вдову Романа галицького, що шибала ся з своїми дїтьми, шукаючи для них підмоги від сусїднїх держав, та пробувала правити їх іменем [25]). Нарештї сама вже управа тих „надїлків", які вдови визначнїйших князїв діставали від чоловіка, вимагала знання річей, що виходили за тїсний обрій родинних і хатнїх справ: часто то були цїлі міські округи — як Вишгород Ольги, Кобрин вдови Володимира Васильковича,

або Брагин, призначений Рюриком, для невістки Верхуслави [26]).

Не зіставали ся без участи в справах публичної натури й жінки бояр. Про них, розумієть ся, звістки рідші, але вистане за богато одного епізоду з Галицької літописи: поясняючи, чому під час угорського походу 1232 р. піддав ся Украм Ярослав, літописець відкриває нам таку закулїсову сторону тих подій: теща начального коменданта ярославського замку Давида Вишатича, вдова кормильця Ніздила, була вірна партизантка Судислава, проводиря угорської партії Галичини, і в інтересах своєї партії вмовляла свого зятя, що він не подужає удержати ся в Ярославі проти угорського війська; вона так його настроїла, що він проти всякої очевидности і против гадок своїх товаришів таки піддав Ярослав Уграм [27]). Сього епізоду вистане для ілюстрації, яку живу участь в політичних справах брали жінки, якій живий інтерес до публичних справ бував між ними. З того можемо судити і про впливи жінки в справах більше приватної натури, що дотикали її родини.

Дуже поважне і самостійне становище вдови в давнім руськім праві, як я сказав уже, кидає ясне сьвітло на дійсне, фактичне становище жінки в родинї, покрите de jure повновластию чоловіка за його житя.

Коли вдова не виходила замуж вдруге по смерти чоловіка, право признавало її повновластною головою родини, на місці її чоловіка. Опікун давав ся дїтям тільки тоді, як мати їх виходила знову замуж (таким опікуном звичайно був хтось з близших свояків небіжчика, але міг ним бути й вітчим). Такий опікун, як ми вже знаємо, був звязаний в своїх правах розпорядження: мав усю спадщину при кінці опіки в цілости віддати, страти поповнити, а собі діставав, за утриманнє сієї родини, тільки приріст, надвишку: „истый товаръ воротити имъ, а прикупъ єму себѢ (зане онъ прекормилъ и печаловалъ ся ими): оже отъ челяди плодъ или отъ скота” [28]). Становище вдови-матери було инакше; вона не відповідає за евентуальні страти (хиба як би вийшла замуж перед розділом спадщини), бо вповнї заступає місце батька, тільки що його ”ряду”, очевидно, не може перемінити. Навіть як би діти противили ся і не хотіли її корити ся, право бере її права в оборону: „як би діти не хотіли, аби вона сиділа на дворі (в значінню: правила домом), а вона захоче сидіти, то треба у всім вчинити її волю, а дітям волі не давати” [29]). Від неї, очевидно, залежало рішеннє

(коли се не вказано було батьківським рядом), коли розділити синів. По розділї або зіставало ся вдові визначене її чоловіком (і окрім того мабуть, що вона принесла в посаг), або — коли не було визначене, виділяла ся з спадкової маси її „часть”. Сею своєю частию вона могла потім як хотїла розпорядити — себто могла дати кому схотїла з дїтей, навіть доньцї, але завсїди тільки дїтям. Поза тою вдовиною частиною на спадщину чоловіка жінка права не мала [30]).

Таке становище вдови в родинї, як представляє його Руська Правда, потверджуєть ся иньшими джерелами, і не може бути сумнїву, що маємо тут до дїла з типовим представленнєм фактичних відносин. Практику, що вдова діставала від чоловіка якусь свою частину з спадщини, ілюструє княжа практика; нпр. Володимир Василькович передає по собі князївство Мстиславу Даниловичу, а своїй княгинї дає „городъ свой Кобрынь, и съ людьми, и з данею: како при мнЂ даяли, тако и по мнЂ ать дають княгинЂ моєй”, і кілька сіл. Така княгинина часть визначала ся часом при самім шлюбі, як Рюрик дає своїй невістцї Верхуславі город Брягин [31]). Образ поважної вдови, що переймає функції свого чоловіка, поки виросте син, і держить ся на висотї свого обовязку, дає нам та ж історія Ольги: з малим сином, що не вміє ще кинути списа, ходить вона в похід на Деревлян, подорожує по землях з ним разом, або й сама їздить, „уставляющи уставы и урокы”, і „годує сина своєго до мужества його й возрасту його” [32]).

Такий же тип поважної, „матерої удови” з боярських чи иньших кругів залюбки малюють і билини київського й новгородського цикля. Характеристичний образок удови з дружинного круга дає нам житиє Теодосия. Се була жінка „тїлом кріпка й сильна, як мущина”, з таким грубим голосом, що хто чув її, не видячи, думав, що то говорить мущина; не тільки господарство, але й свого сина, що лишив ся сиротою по батьку тринадцяти лїт, тримала вона дуже коротко, й часто била за те, що він не слухав ся. Коли він утїк від неї з прочанами, вона кинула ся наздогін і ледви нагнавши їх далеко від міста, з гніву вхопила сина за чуб, кинула на землю й била його ногами, а потім вилаявши добре прочан, забрала Теодосия до дому й замкнула його в кайдани, аби не втїк. Подібні історії повторяли ся й частїйше, коли вже Теодосий мав більше як двадцять лїт [33]).

Сей епізод служить нам заразом прецїкавою ілюстрацією відносин батьків

до дітей; що правда, Нестор представляє тут тиранство матери як муку, витерплену молодим Теодосиєм з любови до Христа, але в самім факті подібних „упімнень” дитині він, очевидно, не бачить нічого незвичайного. Вони, як я вже казав, вповні відповідали тим педаґоґічним наукам, зачерпненим з старого завіту, які приносила його сучасникам візантийська книжність. В збірниках XIV-XV в. досить розповсюднене „слово къ родителямъ”, що належить по всякій правдоподібности ще перед-татарським часам і зводячи до купи такі старозавітні науки, умовляє батьків „наказати дѢти своя не сдовомъ точію, но и ранами” [34]). Але в житю подібна метода виховання, мабуть, була явищем рідшим, ніж звичайним.

Наведена вище постанова Ярославової устави про лихі наслїдки батьківського примусу над дітьми при ожененню або замужестві дає зрозуміти, що тодї сей акт в житю дітей коли не звичайно, то дуже часто залежав від волї й вибору батьків. Се саме кажуть нам і иньші джерела; оповідаючи про княжі шлюби лїтописи наші уживають такі нпр. вирази, що князь-батько „поя” за сина свого таку і таку княжну, або „повелѢ” синови свому оженити ся з тою і тою, і він так і зробив. Се поясняєть ся до певної міри тим, що батьки женили й видавали заміж своїх дітей зовсїм молодими, нпр. у так інтересно описанім шлюбі Ростислава Рюриковича з Верхуславою, донькою Всеволода суздальського, жених мав 15 лїт, а його наречена тільки вісїм (плака ся по ней отець и мати, занеже бѢ мила има и млада, сущи осми лѢтъ [35]). Але часом „повелївав” батько оженити ся й синови досить дорослому, як Юрий свому сину Мстиславу: „повелѢ Дюрги Мьстиславу сыну своєму (що сидів у Новгороді на столї) женити ся Петровною Михалковича, и ожени ся” [36]). Так само розпоряджали ся шлюбом дітей без їх волї й опікуни; Володимир Василькович, умираючи, наказує свому наступнику Мстиславу, аби не кривдив його жінки й доньки і аби не віддавав доньки неволею заміж: „не отдать єѢ неволею ни за когоже, но кдѢ будеть княгинѢ (а все таки не самій дівчині!) моєй любо, тутоть ю дати” [37]).

Залежність від батьків кінчила ся для доньок з замужеством — вони по тім принціпіально не належали більше до батькової родини, так що й до спадщини батьківської, як ми бачили вже, не мали права. Але се був тільки пережиток, в дійсности звязок з батьковою родиною не переривав ся, як можна бачити хоч би з того, що мати-удова могла зіставити свою частину доньці, коли всї сини були до неї не добрі, або що мати могла годувати ся на старости у доньки, або нарештї — можемо переконати ся з спадщинного права, признаного донькам бояр. З княжих відносин бачимо, що посвояченнє через жінку часом уставляло дуже близькі відносини між обома родинами; Ізяслав Мстиславич нпр. каже, що старшого зятя (Всеволода) він уважав наче своїм батьком [38]).

Сини виходили з близшої залежности від батька (чи матери-удови) коли їх розділяли, се ж ставало ся, правдоподібно, тодї, коли призволяв на се батько: якихось правно усталених речинців для сього не знаємо, та ледви чи й були вони. Близший поділ майна між синами означав ся батьківським „рядом"; при поділї майна без батьківського тестаменту сини дїлили його, очевидно, нарівно [39]), але самий двір нероздїльно діставав ся найменьшому синови [40]) — постанова загальнословянська, що в звичайовім праві заховала ся й досї.

Що руське звичайове право давало далеко більшу свободу в розводї й повторенню супружеств нїж канонїчне, я вже казав. Але воно допускало широко й конкубінат і просто нешлюбні відносини, і невважаючи на боротьбу церкви з сими практиками, сї явища широко були росповсюднені й у XI-XIII вв. Як широко практиковані були нешлюбні відносини, так що й само духовенство не уважало можливим брати ся за дуже острі способи, — показує відповідь Нифонта на запитаннє Кирика, що чинити з „отроками холостими", що каючи ся не повздержують ся потім: епископ каже не боронити їм анї причастия, анї участи в церковних церемонїях; очевидно, само духовенство зовсїм легко брало сю некоректність [41]).

На широке розповсюдненнє на Руси конкубінату з рабинями їх „господ" — про що дуже драстично оповідає в X в. ібн-Фадлан, вказує Руська Правда XII в. своєю постановою, що по смерти господина його раба-підложниця і дїти її від нього мають бути пущені на свободу [42]). Цікаво, що Ярославова

устава, дуже багато даючи місця всяким протившлюбним переступам, анї згадує про такий конкубінат як провину: очевидно, не було що й думати потягати людей до відвічальности за таке звичайне явище.

Супроти широкого розповсюднення конкубінату навіть старання духовенства потягнути ріжницю між шлюбною жінкою — „водимою" і нешлюбними- „меншцями", не удавали ся з початку. Бачимо нпр., що син Сьвятополка київського від наложниці — Ярослав має всякі права, як і иньші княжі діти. Ярослав Осмомисл дає по собі головний стіл не шлюбному сину Володимиру, а Олегу „Настасїчу", і коли бояри переміняють сей тестамент, то певно не з канонїчних причин, а в інтересах своєї боярської полїтики.

Зрештою тому що в середнїх і низших верствах суспільности християнський шлюб взагалї розповсюднював ся тільки поволї, і „прості люде", як казав Яков Чорноризець, довго уважали церковний шлюб річию бояр і князїв тільки, а ще й м. Максим (1283-1305) мусїв своїм вірним пригадувати, аби вінчали ся з своїми жінками [43]), то навіть потягнути ріжницю між шлюбною й нешлюбною жінкою не завсїди було можна, і приходило ся, як робить Ярославова устава, виходити з права першинства [44]).

Многоженство також трапляло ся, хоч може й не часто, але, очевидно, й не зовсїм рідко — про нього говорить і Правило м. Іоана: „иже бес студа и бес срама 2 женѢ имѢють" [45]) і фундаційна грамота смоленської катедри (ожъ водить кто двѢ женѢ) і т. зв. Ярославова устава.

Що до жінок, то з їх сторони порушеннє супружої вірности мабуть трапляло ся рідше: зіставляючи на боцї традицийну славу вірности словянських жінок [46]), суджу з того, що наші історичні й лїтературні памятки не згадують таких фактів; тому думаю, що вони бували досить рідко; що таки бували, вказують ріжні казуси, які наводять між епископськими справами устава Володимирова й Ярославова.

У звязку з істнованнєм неунормованних сексуальних відносин стояло, очевидно, досить широке уживаннє „срамословія": уже Повість ставить в вину Заднїпрянцям, що вони не повздержували свого срамословія навіть перед батьками й жінками [47]): само по собі срамословіє, очевидно, не

дивувало автора. В науках моралїстів ми потім нераз стрічаємо ся із сею вадою [48]). Безперечно, що се-ж срамословіє в піснях, обрядах і просто розмовах було одною з головних причин, чому сї моралїсти тяжко нападали на народнї ігрища, забави й взагалї на „глумлениє” (розривки, забави). Слово о митарствах нападає на „буєсловіє и срамословіє и безстудная словеса, и плясаніє єже въ пиру и на свадьбахъ и въ навечерницахъ и на игрищахъ”; правило м. Іоана, повздержуючи духовних від участи в пирах, робить се з причини „хуленія, нечистословія і блудного глумленія [49]).

Примітки

[1]) Лїтература в прим. 30.

[2]) Див. т. I с. 300 й далї.

[3]) Инакше толкує Серґєєвіч, бачучи й тут вплив візантийського права (Лекціи с. 546).

[4]) Кар. 103-104, пор. 107.

[5]) Кар. 101; дуже важний варіант — „виновать” читаєть ся в більшости кодексів, „виновата” в 7 кодексах — ґрупи Карамзинського і подібних. Очевидно, треба прийняти сей останнїй варіант, бо инакше перша половина параґрафа стояла-б у суперечности з другою.

[6]) Кар. 5. Нпр. так що жінка й дїти уважали ся тут участниками злочину, або що се було наслїдком „нерозлучности родинних звязків”.

[7]) Див. вище, гл.III.

[8]) По виданню Ґолубінского §§36-7, 33-4, 27 і 46, 41 і 44 (пор. варіант у Макарія II с. 379). Пор. відповіди Нїфонта (Рус. Ист. Биб. VI с. 48): „Оже ли велми зло будеть, яко не мочи мужю дьржати жены или женЂ мужа, или долгъ многъ у мужа застанеть, а порты єя грабити начнеть или пропиваєть

или ино зло — да 3 лѢта (епітимії)".

[9]) Іже третію жену понялъ и благословилъ ієрей вѢдая і не вѢдая, да извержется — Правило м. Іоана § 17. Другий шлюб забороняєть ся по розводі в правилі м. Георгія (§ 45 вид. Ґолубінского). Про неприхильне становище церкви не тільки супроти третього, а й другого шлюбу див. нпр. Суворова II с. 278-9.

[10]) § 15 і 21.

[11]) Ярославова устава § 54-9 в вид. Ґолубінского. Основою її постанов служить Прохірон цїсаря Василя Македонянина — гл. XI περίδιαλύσεως γάμου, тому між причинами не знаходимо нпр. божевіля, признаного за причину ціс. Львом Мудрим — див. Суворова II §170.

[12]) Для староруської практики інтересні 92 і 93 відповіди Ніфонта. Він признає, очевидно, тільки дві законні причини для розводу: а) зрада жінки увільняє чоловіка від шлюбу; б) чоловік, не користаючи з своїх супружих прав без згоди жінки, дає її право покинути його.

[13]) Новий перегляд питання у Дебольского ор. с. с. 15 і далї.

[14]) Кар. 106.

[15]) § 25, 30.

[16]) § 57 і 58 вид. Ґолубінского; ся постанова оперта на Прохіронї, але очевидно була приладжена до руських відносин.

[17]) Так у Слові зветь ся чоловік, в иньших памятках чоловік і жінка — ладо і лада, назва дуже характеристична, вказуючи на відносини любови як основу супружества.

[18]) Житиє Теодосія л. 8.

[19]) Лавр. 237-8.

[20]) Іпат. с. 144, 146, 197. Подібну фіґуру маємо в полоцькій династії в св. Евфрозинї, доньцї кн. Сьвятослава Всеславича: вона засновала оден

монастир жіночий, а коло нього мужеський; перед смертию їздила в Царгород і Єрусалим, але тільки з особисто-побожних, не з яких небудь ширших мотивів.

[21]) Патерик с. 89.

[22]) Іпат. с. 416.

[23]) Іпат. с. 598 (там і другий такий випадок)

[24]) Іпат. с. 357.

[25]) Хотяща бо княжити сама — Іпат. с. 487.

[26]) Іпат. с. 38, 443, 595.

[27]) Іпат. с. 510, пор. про сей епізод вище с. 49-50.

[28]) Кар. 110-1.

[29]) Кар. 113. Сї постанови мають близькі подібности з постановами Екльоґи (див. паралєлї у Сергєєвіча Лекціи с. 503), а кардинально ріжнять ся від римського права. Супроти характера права Екльоґи (див. сказане мною в прим. 29) велике питаннє, чи маємо в Р. Правдї запозиченнє в Екльоґи, чи тільки подібність. Серґєєвіч, що виводить запозиченнє з самої сеї подібности, поступає скороспішно.

[30]) Кар. 106, 113-116.

[31]) Іпат. с. 595, 443, пор. Вишгород Ольги (с. 38), городъ княгининъ СвятославлеЂ (за житя чоловіка) — с. 345, Шоломниця село Мстиславової вдови — Воскр. І с. 71.

[32]) Іпат. с. 41.

[33]) Житиє л. 2-4.

[34]) Памятники церк.-учит. литературы під ред. Пономарьова III с. 124.

[35]) Іпат. с. 443.

[36]) Іпат. с. 331.

[37]) Іпат. с. 595.

[38]) Іпат. с. 230.

[39]) Кар. с. 105.

[40]) Кар. с. 112.

[41]) Рус. ист. библ. VI с. 41, пор. с. 57-8.

[42]) Кар. с. 110.

[43]) Рус. ист. библ. VI с. 18 і 142.

[44]) § 15.

[45]) § 6.

[46]) Див. т. I с. 310.

[47]) Іпат. с. 8.

[48]) Наука Луки Жидяти — Памятники церковно-учит. литер. I с. 15, Слово о мытарствах — Рукописи гр. Уварова с. 112.

[49]) Памятники церковно-учит. лит. III с. 291, Правило м. Іоана § 24, 29.

Головні вади суспільности в представленню староруських моралїстів — сексуальна свобода, піянство, інвективи на піянство; надужитя власти, науки князям; надужитя в відносинах до челяди; лихва, процентові норми. Образи житя: Мономахова наука, богацьке житє в Слові про богатого й Лазаря, образки з иньших памяток, археольоґічний матеріял як ілюстрація побуту — предмети туалєти й

окраси.

Сексуальна „нечистота” була одною з кардинальних вад староруської суспільности в представленню християнських моралїстів. Друга широко розповсюднена вада, на котру теж сильно нападало духовенство, було пянство. Про традицийний нахил Руси до „веселія пити” я вже казав [1]). Як з одного боку музика і сьпів, так з другого боку піяченнє було невідмінним атрибутом сьвята, забави, товариського зібрання. Се дуже докладно ілюструє правило м. Іоана: пир для нього синонїм пянства [2]); позволяючи духовним особам бувати на обідах і пирах, він каже виходити з них, коли починаєть ся „іграніє, плесаніє і гуденіє”, і взагалї цурати ся „начинанія і играния і бесовского пЂнія і блудного глумленія” пирів [3]). Дозволеною порцією моралїсти уважали три чаші — „по заповЂди святыхъ отецъ, єже узакониша православнымъ по три чаши”. Дуже інтересне слово „св. Василія, како подобаєтъ въздержати ся отъ пьянства” [4]) четверту чашу уже признає „отъ непріязни”, але до семої чаші не уважає ще піяченнє чимось страшним, тільки не без гумору іронїзує над компанією. По четвертій чаші, компанїя, каже воно, перестає зовсїм їсти, починає „бесЂды благы бесЂдовати”: „люблять поучувати ся, допитують ся від премудрих фільозофів, фільозофи ж ладять язик на відповіди; закидають удку слова в глубину божественного розуму, кидають мережу св. писанія в море словесних риб, загострюють гадку щоб нерозумних принести в жертву правдивого розуміння; великі пани стають дуже розважними і розпростирають на всїх свою любов, милосердє на бідних, на своїх домашнїх піклованнє, хочуть помагати всїм немічним і бідним; люблять честь, змагають ся до більших усьпіхів; взагалї кождий веде себе відповідно до свого зайнятя: отцї духовні нпр. учать своїх духовних дїтей спасенію, звуть на покаяннє, показують їм дорогу до небесного Єрусалиму; і прості люде теж говорять кожде про своє”. Аж сема чаша „богопрогнївительна, Духа сьвятого оскорбительна, ангел отгонительна, бісов возвеселительна”, бо по нїй починаєть ся сварка, бійка, „блудъ и студь”, „игры бЂсовскыя и пЂсни и плясанія”.

Взагалї широке розповсюдненнє нападок на піянство в нашім старім письменстві, і ориґінальнім і перекладанім, чи то в спеціальних науках проти пянства, чи то в загальнїйших моральних поученнях, де пянство і роспуста служать головними предметами перестόрог і докорів, — служить

виразним доказом, як ся вада широко росповсюднена [5]).

З спеціальних інвектив окрім згаданого вже апокріфічного „слова св. Василія" особливої уваги варте дуже популярне „слово святыхъ отецъ о піанствЂ" і апокрифічне слово Кирила Философа, инакше „повість о хмелю", широко росповсюднена і дуже правдоподібно — зложена в давній Руси: в зручно, широко і сильно намальованім образї показує вона лихий вплив піянства на всї верстви суспільности й заразом — його широке розповсюдненнє:

„Так каже хмель до всїх людей, — до сьвященичого чину, до князїв, бояр, до слуг, купцїв, богатих і бідних, чоловіків і жінок: я сильний, сильнїйший всїх плодів земних, від кореня сильного, від племени великого й многородного. Маю я ноги слабкі, черево не жадне, руки ж мої держать усю землю; голову маю високомудру, а розумом нї з ким не зрівняю ся. Хто зо мною пристає, зроблю з нього роспустника, до молитви не пильного, в ночі не сонливого, на молитву не встанливого; город або село його зроблю пустим, самого бідаком, а дїтей його невільниками.

„Так каже хмель: пристане зі мною цар або князь, — зроблю його зпочатку гордим і пишним, потім дурним і нерозсудним, лютим і немилосердним до людей; почне він пити всю ніч з молодими дорадниками, а спати почне до полудня, людям управи не давати; бояре його пічнуть брати від сиріт хабари, судити суд неправедно, сироти ж і убогі вдовицї почнуть плакати ся на непорядки, і всї почнуть його зневажати.

„Так каже хмель: коли пристане зі мною епископ, або ігумен, або піп, або диякон, або чернець — буде він нї божий анї людський, всьому сьвіту в прикрість, і гідність свою стратить.

„Так каже хмель: коли пристане зі мною боярин великий, зроблю його злобним і немилосердним і хапчивим, і царь або князь, побачивши то, скине його з уряду, і він вкінцї буде плакати ся над своїм упадком.

„Так каже хмель: коли пристане зі мною купець, зроблю його убогим і бідним, в вічних клопотах, буде він ходити в старій одежі і в подертих чоботях, пічне позичати від добрих людей золото й срібло, заставляти жінку й дїти, не винаймуть йому подвіря анї позичати йому не схотять нїчого, бачучи його піяцтво, убожество й непорядність" і т. и. [6]).

Третя вада тодїшньої суспільности в представленню християнської лїтератури, на котру теж, хоч може й меньше, ударяла християнська проповідь — се суворість і немилосердність в відносинах. Моралїсти нападали спеціально на надужитя правительства і його аґентів, на немилосердність до челяди, і особливо на немилосердну лихву — я поставив сї предмети в порядку степеновання тої енерґії, з котрою на них духовенство нападало.

Дуже інтересну серію поучень против надужить князїв і їх урядників містять декотрі Кормчі. Маємо тут „Слово Сирахово на немилостивыя цари и князи, иже неправдою судять", „Слово о гордости" („Величаєши ся ли силою и властію, то кая єсть сила, повѢж ми, или власть? яже человѢкы поставленъ єси царемъ, буди внугруду царь сам себѢ"...), „Слово о судіях и о властелехъ ємлющих мзду и не въ правду судящих", „Слово святого Василія о судіях и о властелех". Се остатнє датує сьв. письмо: „за те, що ви, бувши служителями божого царства, не судили по правдї, анї заховали закона божого, анї сповнили його повелїнь, страшна і скора прийде на вас кара" і т. и., але далеко інтереснїйші його ориґінальні інвективи: „Коли бо тивун без правди осуджує і „продає" (бере кари), а за ті гроші купує собі їжу, питє й одежу, а вам на ті гроші купують обиди і роблять ся пири, то се, як а казав, так як би стадо Христово віддалисьте татям і розбійникам". „Писано бо: недобрий догляд від лисиці курам, не добре льву пасти вівці, оден вовк всю чреду смутить, оден тать всю країну псує — так і при царі неправдним всї слуги під ним беззаконні" [7]).

Сї збірки поучень, що хоч підписані іменами ріжних отців, своїм змістом зраджують руську редакцію, очевидно, не припадково опинили ся в Кормчій: вони мусїли служити матеріалом для науки князям і їх урядникам, так само як і зібрані в Кормчих правні памятки. З такоюж цїлею на вступі Руської Правди в декотрих кодексах уміщено витяг із згаданого „Слова св. Василія о судях и о властелях" [8]).

В декотрих Кормчих уміщене також дуже інтересне оповіданнє, звістне і в иньших збірниках, і також, очевидно, звернене до князїв на науку: Розмова тверського епископа Семена з полоцьким кн. Константином, „гдѢ быти тиуну и князю на ономъ свѢтѢ" [9]):

„Князь Константин Безрукий, хотячи на пиру докорити свому тивуну,

спитав епископа перед всїма: владико, де буде тивун на тім сьвітї? Епископ відповів: там же, де й князь. Князю прикро се було чути й він сказав: як то? тивун неправедно судить, хабари бере, люди „продає”, мучить, все зле дїє, а я що роблю? І сказав епископ: коли князь буде добрий, богобойний, жалує людей, правду любить, то він і тивуном або волостелем виберає мужа доброго, богобойного, повного страха божого, розумного, праведного, що все робить по закону божому і розумієть ся на судї — тодї і князь в раю і тивун в раю. Коли ж князь не має страха божого, християн не жалує, сиріт не милує, вдовицями не журить ся, то він і тивуном або волостелем поставляє чоловіка лихого, що Бога не боїть ся, закона божого не знає, суда не розумів, — на те тільки аби князеви добував гроші, а людей най не жалує, напустив його як голодного пса на стерво; се так якби пустити скаженого чоловіка на людей, давши йому меч — так робить і князь, даючи спроможність лихому чоловіку нищити людей — такий князь іде в ад, і тивун з ним в ад”.

В декотрих кодексах до сього оповідання долучаєть ся й безпосередня моральна наука для князїв: „Но глаголю вамъ, царемъ и княземъ и намЂстникомъ: утЂшайте скорбящихъ, избавляйте многихъ отъ руки сильныхъ, сіи бо (убогі) отъ богатыхъ обидими суть и притекають къ вамъ яко защитникомъ благымь, но вы, цари, князи и намЂстники, подобни єсте тучи дождевнЂй, иже истечетъ надъ моремъ во время ведра, а не надъ землею жаждущею воды! вы тЂмъ болЂ даєте и помагаєте, у нихже много злата и сребра, а не тЂмъ иже не имуть ни пЂнязя: бЂдныхъ порабощаєте, а богатымъ даєте” 10).

Основну гадку наведеного оповідання розвиває „Наказаніє княземъ иже дають волость и судъ небогобойнымъ и лукавымъ мужемъ”, що з другого боку близько підходить до згаданого вище „Слова св. Василія”: тому в усїх трох поученнях в ріжних версіях ми стрічаємо ріжні запозичення — спільні фрази і цїлі уступи. Вичисляючи тексти, що вказують на обовязок власти — пильнувати правди, Наказаніє звертаєть ся до неї з таким закидом: „Писано так: князь — се правда сьвіту сього. А ви поставляєте властелями і тивунами людей небогобойних, пискатих (язычны), злохитрих, що не розуміють судити, не пильнують правди, судять пяні, спішать ся скорше судити, а Бог велїв не рішати справи в однім дни — грабителїв і хабарників (мздоимцы), що заносять ся гордістю і величаннєм. А коли правий, засужений ними, припадає до князя, то князь не слухає його — як той

„судилъ на єго душу”. Автор пригадує при тім Пілата, що також хотів умити руки, зложивши вину на кого иньшого, але не увільнив ся тим від вини [11]).

Цікаво одначе, що сї всї інвективи належать до анонїмної лїтератури; з авторів можна вказати тільки коротку апострофу до „скверних і немилостивих судів” у Серапіона [12]).

Далеко частїйше стрічають ся в моралїстичній лїтературі апострофи против надужить в відносинах „господина” до челяди, але вони переважно короткі і вплетені в иньші загальнїйші науки. В них поручаєть ся поводити ся з челядию як з своїми власними дїтьми, учити їх побожности й моральности, не обтяжати їх роботою, давати все потрібне для прожитя (кормлю и порты) [13]).

Наука новопоставленому сьвященику забороняє приймати датки до церкви між иньшим від немилосердних властителїв, лихварів і нелюдських до своїх рабів панів (томя челядь свого гладъмь и ранами), подібно як від розбійників, злодіїв, роспустників і т. и. Слово о митарствах (з іменем Кирила Туровського) зачисляє між тяжкі гріхи немилосердність до бідних і до своїх рабів, коли хто не дав їм досить їсти й одїжи, обтяжає роботою або безпотрібно бє, кривдами доводячи їх до самоубийства — „в воду вмещущих ся и отъ своихъ рукъ исправивших ся отъ насилія” [14]). Ся звістка про самоубийства рабів дуже важна для характеристики житя!

Одно з поучень поручає старих рабів пускати на свободу. Друге сильно виступає против тих, що вимагають від рабів великого викупу (изгойство): „Найгірший гріх, коли хто бере ізгойство з тих, що викупають ся з неволї! Не будуть вони мати ласки від Бога, бо не мали ласки до подібного їм, сотвореного божою рукою чоловіка, не задоволили ся справедливою цїною. Вони гублять не тільки свої душі, але й сьвідків, що попerають їх і помагають їх злобі, і судиїв, котрих прихиляють до себе великими хабарами й дарунками. Хто продає челядина, нехай візьме за нього стільки, скільки сам дав, инакше виходить, що він заробляє (наклады ємля) і „прасолить” [15]) на живих душах, з котрими має стати на страшнім суді. Коли хто викупаєть ся на свободу, нехай дасть за себе стільки, скільки за нього заплачено; а коли трапить ся, що він ставши свобідним, почне

викупати дітей [16]), і на них також схочуть брати ізгойство, то се значить продавати неповинну кров — за сю кров Біг пімстить ся на них на страшнім суді, ліпше-б їм було не родити ся, ж іти на несказанні муки!” [17])

Що правда, не треба знову дуже ідеалїзувати сеї церковної науки милосердя: се милосердє було досить релятивне. Так досить популярне слово Іоана Златоустого „како имѢти челядъ”, поручаючи панам „наказувати” свою челядь, каже їх карати за непослушність, тільки „не черезъ силу, а по розсмотрѢнію, якоже мудрость божія [18]) глаголеть: до 6 или до 9 ранъ, аще ли зла вина, велика вельми, то 30 (вар. 20) ранъ, а лише не велимъ” — „так покаравши його і душу його спасеш і увільниш його від битя сторонніх людей” [19]).

В нападах своїх на лихву духовенство звичайно не відріжняло властивої лихви, себто занадто високого проценту, від проценту взагалї: всякий взагалї процент християнські моралїсти уважали противуприродним і неморальним [20]). Тому і в нашім письменстві рідше стрічаємо розріжненнє „немилостивого рѢза” від рѢзоимства взагалї, а частїйше маємо загальні інвективи на се остатнє. Таких загальних виступів против „різоімства й лихоімства” повна наша перекладана й оригінальна лїтература. Ми бачили вище, що наука сьвященику забороняє приймати від „різоімця” дар до церкви як від розбійника або злодія; канонїчні наші писання, за грецьким Номоканоном, уважають різоімство перешкодою до сьвящення на церковну службу; наука про сповідь ставить різоімство між найтяжші гріхи: поручаючи всяке неправедне майно звертати, аби привернути собі ласку божу, вона каже крадене віддавати десятирицею, а „різоімне” — сторицею! В дуже сильних виразах виступає против лихви м. Никифор: „коли ти постиш ся, а береш великий процент, нїчого не поможе тобі піст: ти думаєш, що постиш ся, а сам їси мнясо — не мнясо овече або иньшої худоби, призначеної на поживу, а плоть братню, бо ти ріжеш йому жили і колеш його тяжким ножем — „лихоиманія неправедныя мзды тяжкаго рѢза” [21]).

Се слово Никифора інтересне тим, що робить уступки фактичним відносинам і виступає, як бачимо, против „тяжкого рѢза”: заохочуючи даровати довжникам довги, він каже: „аще ли то немощно, поне великій рѢзъ остави, иже яхоже змѢя изъѢдають окаянніи убогія”. Подібно і

Нифонт новгородський каже сьвященика відставляти за лихву, а сьвітських людей упоминати аби не брали проценту (наимъ рекши лихвы), „а коли не можуть від того відстати, то казати їм: будьте милосердні, беріть малий процент, „аще по 5 кунъ далъ єси, а 3 кунь возми или 4” (сї останнї слова я розумію, як сказано вже, так: „нпр. як позичив єси по 20% то візьми 12 або 16 тільки”). Подібно висловляєть ся й анонїмне „Сказаніє о заповЂди св. отець о покаяніи”: „аще не можете остати, то дайте легко — по 3 куны на гривну или по седми рЂзань (14%)”. Але як я сказав, такі гадки в нашій старій моралїстиці дуже рідкі.

Як бачимо, перегляд тем староруської моралїстики дає нам інтересні образи староруського житя. Зберемо ще кілька характернїйших конкретних сцен і образків сього житя. На жаль, джерела наші ними не богаті, і треба задоволяти ся тим, що єсть.

Звичайне буденне житє князя малює перед нами Мономах; з певними змінами се буде образок житя боярина, взагалї „лучшого чоловіка”, солїдного і трудящого. Встає він рано — „аби сонце не застало в ліжку” — так робив Мономахів батько і всї „добрии мужи совершеннии”. День починає він від церкви — вистоїть заутреню; при широкім росповсюдненню домових церков уже на початку XII в., се мабуть, робили взагалї „лїпші люде”. Сонце стрічав Мономах уже по службі Божій і приступав до щоденної роботи: „думав з дружиною” або правив суд. Наглядав і домашнього порядку — ”в дому своїм не лїнуйте ся, каже він синам, а всього доглядайте, не здавайте ся на тивуна анї на отрока, аби люде, приходячи, не сьміяли ся з вашого дома анї з вашого обіду”. Мономах ставив собі то в честь, що він доглядав „весь нарядъ” в домі, — ловчих, конюхів, соколів і ястребів, а навіть і церковної служби. По обіді, що мусїв бути перед полуднем, звичайно лягали спати: „спаннє Богом призначене на полудень, поясняє Мономах, бо о тім часї спочиває і зьвір, і птиця, і люде”; Як розривку, при вільнім часї, Мономах згадує лови — „на ловъ Ђхати”, або переїхатись — „поЂздити”. День, судячи з історії про смерть Володимирка, закінчував ся теж церковною службою: князь ішов ввечері до своїх покоїв „переходами” з церкви, від вечірнї, коли нагло його ударила слабість. Лягали як добре звечеріло — десь коло 9 години мабуть — ся пора так і зветь ся „влягомо” [22]). В ночи Мономах научає встати й помолити ся або бодай ударити поклін, „бо тим нічним поклоном і молитвою чоловік перемогає диявола, і що согрішить за день, тим з того

очищуєть ся” [23]).

Мономах, представляючи собою побожнїйшу меньшість тодішньої суспільности, в проявах побожности мабуть ішов дальше від більшости своїх сучасників. Тому ж він пропустив у своїй науцї деякі звичайні приналежности княжого і взагалї богатого житя, які не похваляли ся духовенством. Нестор нпр. дає знати, що музика була звичайною розривкою князів в вільні часи, — Теодосий, прийшовши якось до Сьвятослава, застав там музиків: одні грали на гуслях, иньші на орґанах, треті на „замрах”, ”і всї грали і забавляли ся, як то звичайно у князїв” [24]).

Княжа охота практикувала ся не тільки як коротка розривка на кілька годин, а вела ся на ширші розміри: не дурно на княжих дворах бували осібні ловецькі наряди, а княжі псарі засїдали цїлі села [25]). Були у князїв спеціальні „ловища” (на зьвіри) і „перевісища” (на птицю); з Київа їздили на лови часом на далеке пограниче — в околицї Тясмина; Володимирко їздив на лови з Галича до Тисмениці і т. и. Про свої ловецькі подвиги богато, з утїхою оповідає й Мономах [26]).

Мономахова Наука малює нам житє буденне, трудяще; роскішне й веселе житє богача малює епізод одного слова про богатого й Лазаря, незвичайно інтересний, але на жаль не зовсїм певний що до свого руського початку (хоч нїчого такого, що б противило ся руському побуту, в нїм нема). ”Богатий, каже воно, уберав ся в „багор” (пурпур) і паволоку; конї в нього буди білі, прибрані золотом, сїдла позолочені; перед ним бігли численні раби його в шовкових убраннях і золотих гривнах, иньші знову з заду, вбрані в „мониста” (гривни) і обручі, одно слово — виїздив він з великою славою. При обідї стояло богато посуди золотої й срібної, великі срібні позолочені чаші, кубки, чарки; було богато ріжних страв: тетеревів, гусей, лебедів, журавлїв, рябців, голубів, курей, заяців, оленина, вепровина, телятина, воловина, всякі напитки — вино, мід чистий і варений з коріннєм (пъпьпраный — властиво з перцем), квас. Пили до пізної ночи з гуслями, дудками, бували великі забави з прибічниками (ласкавьцы), „шпилями”, сьміхунами, танцї, сьпіви, всякі паскудства; багато кухарів трудило ся, обливаючи ся потом, иньші знову слуги бігали, носячи на пальцях тарілї, иньші обережно махали (для прохолоди), иньші тримали срібні умивальницї, иньші — посуди з горячою водою, иньші — фляшки з вином;

всї вони трудили ся, аби наситити черево одного богача. На ніч приберали йому ліжко прикрашене слоновою костию, з перинами з паволоки, застелене мягкими шовковими простиралами, з витканими взорами; коли він лежучи не може заснути, одні гладять йому ноги, иньші гласкають по бедрах, по плечах; иньші оповідають байки й всїлякі сьміхи, иньші грають" [27]).

Сей інтересний образок, на жаль, як я сказав, не певний, чи належить до руського побуту; тому зберемо кілька дрібнїйших образків і детайлїв з наших джерел, що можуть його або доповнити або заступити. Анонїмний автор жития Бориса і Глїба описує роскіш княжого житя в таких детайлях: „де слава сього сьвіту — пурпур і шовк (брачина), серебро й золото, вино, мід і дорога їжа, бистрі й великі конї, нещисленні дани й пишаннє своїми боярами?" [28]). Волинський лїтописець каже про Володимира Васильковича, що він повернув у гроші й роздав бідним: „золото і срібло, й дороге каміннє, золоті й срібні пояси свого батька і свої, великі срібні „блюда" (тарілї й таци), золоті й срібні кубки, великі золоті намиста своєї бабки й матери" [29]). Туалєта княжа так описуєть ся на Данилї: „був кінь під ним на прочуд гарний, кульбака з червоного золота, лук і шабля теж прикрашені золотом і ріжними дивними прикрасами; кафтан на ньому з грецького золототканого шовку, обшитий золотими плоскими коронками; чоботи зеленої шкіри, вишивані золотом" [30]). Виїзд значного боярина київського (XI в.): „одягнувши ся в пишну („свѢтлу") одежу, сїв на коня й поїхав; наоколо його їхали отроки, а иньші вели перед ним коней в богатім убранню" [31]). Улюблені отроки носили на собі гривни золоті й пишали ся дорогими убраннями: „горді слуги" перемиського епископа пишали ся „бобровими сагайдаками, вовчими і борсуковими шапками" [32]). Як бачимо сї подробиці в дечім дуже близько підходять до вище поданого образу житя богача.

Богаті подробиці про туалетні окраси дає археольоґічний матеріал, особливо про туалєт жіночий. На голові носили — мабуть тільки княгинї — золоті діадеми. Маємо дорогоцїнну діадему, зложену з девяти золотих, емальованих бляшок, нанизаних зі споду на нитки або дротики; крайнї — вузші бляшечки мають декораційний орнамент, сїм середнїх, в формі аркадок, мають образки Христа, Богородиці, Предтечі, архангелів і

апостолів; з низу і зверху сї бляшечки мають на дротиках привішені окраси з золота і перлів. Друга, знайдена недавно в однім з перських городів, подібної форми, але не така богата, простїйшої роботи, має лише на середнїй бляшечцї півдекораційний образок (як звичайно її толкують — Александра Великого на ґріфах), решта — чисто декораційний орнамент [33]). Третя, ще новійша (скарб з Камяного Броду, коло Радомисля) — складаєть ся з одностайної золотої бляхи, декорованої каміннєм, окруженим травчатими орнаментами і привісками [34]). В подібній ролї наголовних окрас могли уживати ся окраси з низаних на нитку або дротик золотих або срібних бляшок, досить росповсюднені, судячи по находкам; одначе вони могли служити і намистом, і для иньших окрас [35]).

На ухах жінки носили ріжнородні ковтки: більші чепляли ся не за ухо, а до головного повою чи навязки. Недавно в однїй розкопцї знайшла ся досить добре захована така повязка, з підшитої шкірою матерії, з нашитими срібними бляшками і з ланцюхами, що спадали на уха [36]). Маємо великі золоті емальовані ковтки в формі мушлї чи мошонки, подібні срібні — різблені або з черненими окрасами, срібні ковтки з трома галками насаженими на дріт, або з одною галкою — великою й богато орнаментованою. Подібних же типів, але меньші ковтки носили ся в ухах. Вони знаходять ся в великім числі, особливо золоті і срібні ковтки з трома галками: в декотрих находках знаходжено їх десятками; нпр. в Київі в 1877 в., в д. Єсикорського знайдемо разом 30 золотих і 20 кілька срібних [37]). Судячи по оповіданню про Сьвятослава [38]), такі меньші ковтки носили не тільки чоловіки, але і жінки.

Найбільше розповсюднені й прості нашийники — „гривни” робили ся з срібного дроту — плетеного або масивного [39]). Вони стрічають ся дуже часто, а як сї гривни й ковтки були розповсюднені у нас в давнину, показує оповіданнє про контрібуцію, взяту Володимирком в Мичську: люде, не маючи грошей, позберали ковтки й гривни (серебро из ушью и съ ший) й переливши їх на гроші, тим заплатили [39]). Тільки, як показують теперішнї нахідки, сї ковтки й гривни у простїйших людей бували з дуже лихого й дешевого срібла. Широко росповсюднені були й намиста з ріжних шкляних, порцелянових і камяних коралїв.

Як нашийники уживали ся, очевидно також низки срібних, часом золочених бляшечок, півциліндричної форми, досить розповсюднені і уживані здаєть ся також і для иньших декораційних цілей (нпр. наручників) [40]). Золоті нашийники стрічаємо таких же типів, що й срібні — з металїчного дроту і низаних таких же півциліндриків. Цікавійші золоті гривни з низаних металїчних обручок або галок, філїґранових, ажурних або повних: коротші, що служили нашийниками, і довші, що пригадують лїтописні „золоті цЂпи" бояр [41]). Особливо ж дорогоцінну катеґорію становлять ланцюхи з злучених шарнїрами золотих емальованих мадальонів, звістні в кількох примірниках з Києва й Чернигова, що служили, мабуть, окрасою самих князїв; правдоподібно, на такі ланцюхи навішували ся дорогі круглі образки (панаґії), емальовані, прикрашені перлами і каміннєм і представлені особливо трома нахідками — київською (1880), сахнівською (1900) і рязанською (1822) [42]).

Наручники — брансолєти найбільше росповсюднені між простїйшими верствами були шкляні, з ріжнокольорового шкла, гладкого й крученого, що в превеликій масї стрічають ся взагалї на місці княжих осад. З металїчних маємо кручені з дрота, звичайно срібного, і зроблені з срібної бляхи, з двох половинок, звязаних шарнїром, рівних з середини, різблених зверху, й ин. [43]).

Перстенї — золоті й срібні не визначають ся особливим богацтвом і ріжнородністю; вони уживали ся головно як печатки, хоч стрічають ся перстенї і з оправленими камінчиками. В однім галицькім скарбі з Молотова, з XIV в. знайшло ся кілька перстенїв з фіґурами й написами вповнї анальоґічними з печатками бояр на грамотах Юрия-Болеслава [44]).

Крім сих катеґорій окрас маємо асортименти ґудзиків — золотих, емальованих, ажурних; срібні аґрафи з трома галочками (подібного типа як і кульчики), що нашивали ся може на кафтан; нашивані бляшки — срібні, золоті, емальовані; великі срібні ланцюхи — ретязї, що очевидно призначали ся не на гривни, а хиба як перевязи, або для коней [45]), і т. и.

Останки дорогих убрань — шовкових, брокатових, нашиваних дорогими бляшками, низаних перлами і т. и., могли в нахідках заховати ся тільки в нужденних фраґментах, що взагалї досить мало звертали на себе увагу.

Недавно описані такі дорогі ковніри, вишивані золотом і перлами, з нашиваними золотими емальованими бляшками і ґудзиками, з Київа і околиць Київа [46]).

Сї нахідки дають нам живе понятє, на скільки житє вищої верстви — князїв, „великих" княжих бояр і богатих капіталїстів могло заходити в сфери роскоші, богацтва, смаку. Декораційна його сторона може будити не раз навіть подив наш. Але вимоги комфорту при тім були дуже невисокі, не вироблені, і поза тою зверхньою декорацією, численністю служби й двору, достатком житя, само воно визначало ся великою простотою й невибагливістю. Такий нпр. найвищий репрезентант сучасної осьвіти й культури, прихильник штуки і „фільософ" князь Володимир Василькович, що останнї місяцї свого житя пролежав на ліжку невстаючи й мав причини отже подбати про всяку вигоду бодай у тім, — лежав просто на соломі: „и взявши в руку соломи з своєї постели, сказав: „хоч би я тобі, брате мій, дав той віхоть соломи, ти і того не давай нїкому по моїм животї", казав він послови, що посилав до свого брата Мстислава [47]).

Примітки

[1]) I с. 276-7.

[2]) § 30.

[3]) § 16, 24.

[4]) Видана у Срезневского СвЂдЂнія и замЂтки о малоизв. и неизв. памятк. LVIII с. 321, з рукоп. XII в., і у Пономарьова Памятники III с. 95. Початок сього слова не ясний, дуже можливо, а навіть правдоподібно, що воно свійське, але у всякім разї певно, що воно мало на Руси широке розповсюдненнє, судячи по максимі про три чаші, що повторяєть ся і в науцї т. зв. Теодосия і в слові о попЂхъ (Пономарьов III с. 109), де поручаєть ся не неволити на пирах духовних осіб аби пили більше як три чаші.

[5]) Окрім сказаного слова св. Василия див. ще слово т. зв. Теодосия о чашах — Учен. записки II отд. II 196, 198, 199-200, пор. Срезневскій СвЂдЂнія о малоизв. памятникЂ LVIII, Слово про хмель (Кирила Философа) — див. дальшу нотку; у Пономарьова в Памятниках т. III видане ще Слово нЂкоего старца й Слово св. отецъ (ч. 49 і 50). Дрібнійші нападки на пянство — в Правилї м. Іоана § 34, в поученнях Луки Жидяти, Ілї новгородського (§ 1), Якова кн. Ізяславу, і анонїмні — Рус. ист. библ. VI с. 104, 113, Памятники III с. 22, 30, 59, 65, 68-9, 75, 76.

[6]) Слово се звістне в ріжних версіях, більше або меньше перероблених і підновлених. Найдавнїйший з опублїкованих кодексів належить до XV в., але й тут се слово має вигляд нездалої перерібки. Відреставрувати його первістний вид, що мусить іти ще з староруських часів, досї нїхто не пробував. Я дав виїмки, комбінуючи з ріжних редакцій — див. Ученыя Записки II отд. академіи V с. 64 (з код. XV в.), Памятники старинной рус. литературы II — з код. XVII в., Сборникъ II отд. т. XLII (передруковано в Памятниках вид. Пономарьова т. III) — ширша редакція, XVII в.

[7]) Востоковъ — Описаніе рукописей Румянцев. музея с. 305, Розенкампфъ ОбозрЂніе Кормчей с. 135 sq. Перегляд сих наук князям дає проф. Дяконов в своїй книзї: Власть московскихъ государей, 1889, с. 47 і далї.

[8]) Калачевъ Предварит. юридическія свЂдЂнія с. 257 і далї.

[9]) Судячи по імени тверського епископа Семена се оповіданнє датують кінцем XIII в. — Калачева О значеніи Кормчей с. 128.

[10]) Розмова еп. Семена — Карамзинъ IV нр. 178 (в мові найбільше зістало ся старинности, але текст очевидно скорочений), Розенкампфъ ОбозрЂніе Кормчей с. 139, Памятники стар. рус. литер. IV с. 185.

[11]) Памятники стар. рус. лит. IV с. 184.

[12]) ПЂтуховъ — Серапіонъ владимірскій, тексти с. 2.

[13]) Памятники Пономарьова III с. 25, 57, 114, 127, Рус. ист. библ. VI с. 123.

[14]) Рус. ист. библ. VI с. 107, Рукописи гр. Уварова с. 113.

[15]) Прасолити — торгувати солею, потім — взагалї торгувати.

[16]) потомъ же, будя свободенъ, ти добуде[ть] дѢтей.

[17]) Рус. ист. библ. VI с. 842-3.

[18]) Сираха 23.10.

[19]) Памятники III с. 129.

[20]) Ся ідея, що процент, хоч би малий, хоч би на добре ужитий, все-ж таки неморальний, положена в основу інтересної новгородської повісти про Щила (час її написання кладуть коло XV в.): посадник Щил давав купцям гроші, на дуже низький процент, і за ті гроші поставив монастир, але епископ не посьвятив церкви, поставленої на такі гроші, а сам Щил попав у пекло й тільки парастасами й милостинею його виратували звідти. Памятники стар. литературы т. I. Про час написання повісти див. Мрочекъ-Дроздовскій О деньгахъ Р. Правды с. 142-4, Ключевскій Боярская дума с. 193.

[21]) Исторія церкви Макарія II, 367 (Слово м. Никифора). Правила еп. Ілї — Ж. М. Н. П. 1890, X. Рукописи гр. Уварова с. 112 (Слово о митарствах Кирила туровського). Серапіон — вид. ПѢтухова с. 3, 14. Рус. ист. библ. VI, 24-5, 91, 107, 125, Памятники Пономарьова III , 39, 65, 76. Срезневскій СвѢдѢнія о малоизв. пам. XLI с. 25-6, XLII с. 307 (о покаяніи).

[22]) Аґонія Володимирка почала ся, коли „бысть велми вечеръ”, а умер він „якоже бѢ влягомо”, післаний же потім гінецв приїхав у Большів, милю відти, „къ куромъ” (Іпат. с. 319).

[23]) Порівняти з тим слово про нічну молитву — у Пономарьова Памятники III ч. 23.

[24]) Житіє Теодосія л. 26.

[25]) Іпат. с. 343.

[26]) Текст в т. I с. 225, там і иньші звістки.

[27]) Сей епізод міститъ ся в слові про милостиню, звістнім в кількох копіях, уже від XIII в.; його початок скорочений з псевдо-Злостоустового слова про страшний суд (Монфокон X. 831, spuria), як виказав я в своїй історії Київщини (с. 401); образ житя богача, вставлений в евангельську притчу про богатого й Лазаря, має богато варіантів; се в усякім разї показує, що сей образок, як би навіть не був руський що до свого початку, зміняв ся під впливом вражінь дійсного руського житя. Видане слово у Срезневского СвЂдЂнія о малоизв. памятниках LXXVIII.

[28]) Вид. Срезневского с. 45.

[29]) Іпат. с. 601.

[30]) Іпат. с. 541.

[31]) Житиє Теодосія л. 7.

[32]) Сказанія о БорисЂ и ГлЂбЂ 50, Іпат. с. 528.

[33]) Перша діадема знайдена в Київі, 1889, в д. Гребеновского — видана у Кондакова Русскіе клады I таб. VIII, друга коло Сахнівки (Дївичгора) в р. 1900 — Археол. лЂтоп. Юж. Россіи 1901 і Ханенка Древности ПриднЂпровья V табл. 33.

[34]) Археол. лЂтоп. Ю. Р. 1904 с. 106.

[35]) Золоті низані бляшки — нпр. Київ, 1877, з дому Лїскова — Толстой і Кондаков V. 112, Рус. клади I табл. XV; 1880, Житомир. ул. Р. Клады I табл. II; 1887, Михайлів, мон. — ib. табл. VI і VII Сахнівка — Ханенко V табл. XXIX.

[36]) Гезе — Роскопки у гор. Очаковъ (Арх. л. Ю. Р. 1904).

[37]) Русскіе клады I с. 195 і далї; Толстой і Кондаков V с. 108 і далї, також 137-143; Бобринскій I таб. XX і II таб. XX; Кол. Тарновского таб.II; Ханенко V табл. XIX-XXIV; Молотівський скарб — Записки Н. т. ім. Ш. т. XXV: нахідки Старявська й Збручська в інст. Осолиньских (муз. Любомирских, катальоґ с. 21 — хибно назване nagłownik'ом).

[38]) Див. т. I с. 299.

[39]) Іпат. с. 289.

[40]) Такі низки нпр. Київ, 1885, д. Єсикорського — Р. Клады I, табл. 3 і 5, 1889; Гребеновского — ib. таб. IX; Мартинівка (Канїв. пов.) 1886 — Бобринскій Курганы СмЂлы I табл. XVIII; Княжа гора (кілька) — Коллекція Тарновского с. 13 і табл. II; Сахнівка — Ханенко V табл. XXIV, XXV, XXIX; Чернигів — Р. Клады I таб. XI; Льгов — Толстой і Кондаков V 116; Галич — Археол.-библ. выставка, 1888, табл. I

[41]) Іпат. с. 490. Київ, 1876, д. Лїскова (два золоті ланцюхи)-Толстой і Кондакові V. 113, Р. Клады I. 115, 1880, Житомир. улиця — Клады таб. II, 1887, Михайлів, мон. — ib. таб. VII. Сахнівка — Ханенко V табл. XXIX і XXXI. В новім скарбі Михайлів. мон. (Археол. лЂтоп. Ю. Рос. 1903 с. 299 і далї) знайшло ся кілька срібних ланцюхів з ріжнородних окрас.

[42]) Дивись Р. Клады таб. I, VI, X, XVII, Ханенка V таб. XXXII

[43]) Першу катеґорію представляють нпр. наручники з Київа (1885, д. Єсикорського і 1889, д. Гребеновского) — Р. Клады I табл. III, V і IX, і Княжої гори — Бобринскій II таб. XX, кол. Тарновского таб. II, Ханенка V таб. XXI, XXVI; другу катеґорію — нпр. молотівський наручник, вид. в Записках т. XXV (там вказані й иньші анальоґічні).

[44]) Нпр. див. колєкції київських перстенів — Р. Клады I, V, IX, XV (і с. 139), кол. Тарновского с. 16, Ханенка табл. XXIII, Молотівський скарб — 1. с.

[45]) Р. Клады I с. 115, 118, 135, Толстой і Кондаковъ V с. 109 114, 119, Бобринскій I таб. XX і II таб. XX, Археол. лЂтоп. Ю. Рос. 1903 табл. XV-XVI.

[46]) Археол. лЂтоп. Ю. Рос. 1903 с. 312-3, 1904 с. 88 і далї.

[47]) Іпат. с. 600.

Християнство й його культурні впливи — росповсюдненнє християнства, останки поганства, двоєвірє, християнські покривки старого житя, побожна гіпокризія; впливи християнства; обрядовість; паломництво, спори про піст, релїґійна виключність. Крайности аскетизму — відносини до жінки, до забав і штуки. Полїтичні теми проповіди, осьвященнє власти.

В культурній еволюції Руси сих століть фактом найважнійшим і найзначнійшим своїми впливами і перемінами, счиненими в сій еволюції, було християнство із звязаними з ним культурними моментами.

Ми вже знаємо, що ґрунт для нього в більших торговельних і культурних центрах Руси мусів бути приготований значно скорше його урядового запровадження [1]). Знаємо, що з формального боку християнїзація Руси пішла досить скоро, й заходами Володимира та Ярослава формальна її сторона — орґанїзація церкви, в українських землях була майже закінчена: орґанїзована була руська церква, засновані катедри по більших центрах, сформована сьвященича верства [2]). Протягом одного столїтя християнїзація по більших центрах, особливо в самім Київі зробила значні успіхи і в суспільности. Ми бачили нпр., яка маса домових церков була уже в Київі з кінцем XI в.; між суспільністю визначають ся в тім часї люде вже вповнї віддані христіянській науцї; зростає число монастирів і монахів.

Настрій київських мас ілюструє епізод з волхвом, переказаний лїтописею; додам, що свою властиву цїну набуває при порівнянню з анальоґічним епізодом новгородським. В 70-х рр. XI в. в Київі з'явив ся волхв і оповідав, що йому явили ся боги, напророчили ріжні страхи і веліли оповісти се людям: Днїпро буде пять років текти в гору, а землї перемінять своє місце, так що Руська земля опинить ся на місцї Грецької, а Грецька на місцї Руської; правдоподібно, сї страхи мали характер кари за зраду людей старим богам, а цїла проповідь волхва — характер накликування до старої віри. Ся проповідь мала деякий успіх, але не особливий: „невѢгласии” вірили, а „вірні” сьміяли ся, і вкінцї волхв пропав: мабуть правительство постарало ся увільнити „невігласів” від спокуси [3]). Таким чином тодї і в масах київських христіянство мусїло мати вже своїх „вірних”. Инакше було в Новгороді: коли там коло тогож часу з'явив ся волхв „хуля вѢру крестьяньскую” й називаючи себе богом, вся новгородська людність стала

по стороні його і тільки княжа дружина (переважно — прихожа, стороння) зістала ся при князю, що тільки своєю рішучістю — вбивши волхва власноручно, запобіг більшому народньому рухови [4]). Але певно, що не в Київі і Чернигові, але в більш глухих містах теж саме повторило ся б і на Україні: людність певно не стала б в обороні мало ще відомого її й чужого християнства.

Вже вище я зазначив, що духовенство, а з ним і християнство, на початках скупляло ся по містах, особливо більших і дуже поволї росходило ся по селах. Як стояло з християнством там, показує нам наведена вже звістка чернця Якова (в Правилах м. Іоана), що тодї ще, в 2-ій пол. XI в. прості люде церковні обряди уважали річею князів і бояр, а самі справляли собі весїлє по давньому: „с плясанієм і гуденієм і плесканієм"; причащати ся вони не приходили, а певно — і без всяких иньших церковних обрядів обходили ся, натомість, як висловляєть ся митрополит, „жертвували бісам, болотам і криницям", себто тримали ся далї старого натуралїстичного культу. І Володимирова устава в своїй редакції, що як ми знаємо, була не старша мабуть XII в., серед епископських справ все ще згадує поганський культ: „коли хто молить ся під клунею (овином), в житї, або під деревами коло води". Широко розповсюднене й доповнюване на ріжні способи т. зв. „Слово нѢкоєго христолюбца", присьвячене поганським пережиткам і звістне в кодексах XIV в. [5]), каже, що „по українам" і тепер молять ся проклятому богу Перуну і Хорсу і Мокоши і Вилу, і роблять се потайки, не можучи від того відстати", ставлять „трапези" роду й рожаницям, молять ся огневи і т. и. Не підлягає сумнїву, що християнство довший час було релїґією міською та панською, а по селах воно росходило ся дуже поволї — заходами правительства й єрархії, впливом міст як культурних осередків і силою моральної висшости самого християнства. Тому й про вплив християнства в сї часи мусимо говорити з сим застереженнєм: з початку він обмежав ся князївсько-боярською верствою та міщанством більших міст і тільки дуже поволї переходив між сїльську людність: насамперед росходив ся в околицях більших центрів, і ще пізнїйше — в глухих кутах.

При тім в міру того як християнство виходило за межі культурнїйших центрів, воно, зростаючи в скількости, тратило на змістї, на чистотї своїй. Воно приладжувало ся до останків старого культу й поглядів, мішало ся з ними, й так повставала мішанина християнських і поганських елєментів,

що в старім нашім письменстві має назву „двоєвіря” [6]). Старі поганські сьвята, приладивши ся номінально до християнських, жили далї й не вважаючи на заходи проти них духовенства, подоживали до наших часів, а в ті часи мусїли заховувати в повній сьвіжости свій поганський зміст. Поруч християнської доґматики жили далї поганські погляди на природу, заповнену ріжними чудесними силами, надприродними істотами, що вимагали обережности й поважання. На християнських сьвятах переносили ся прикмети старих поганських богів (Перун — Іля, Дождь-бог — св. Юрий, Волос — св. Власий, і т. и.). З християнськими обрядами злучали ся поганські — так поганське весїлє зістало ся в цїлости з своїм ритуалом поруч церковного вінчания, і ще в XVI-XVII вв. (а по части й досї) весїлє, а не вінчаннє уважало ся властивою санкцією супружества; на християнські поминки померших перенесено атрібути старої тризни; прикмети поганської жертви перенесено на т. зв. канун — поминальний принос до церкви, як воно й досї є, і т. и. [7]).

Але двоєвірство було тільки більш виразним проявом того дальшого істновання поганського житя під християнською покривкою, яке можемо помічати й серед тої меньшости, що формально вповнї прийняла християнство і діставала похвальні титули „благовірних” і „христолюбців”. Сї „благовірні” переважно брали тільки зверхню форму християнства — се ж було лекше, і зіставали ся на далї з звичаями і змаганнями, виробленими передхристиянським житєм. Князї ставили монастирі й церкви, що зрештою було певною модою, певним спортом — мати свої церковні фундації, але анї трошки не вязали ся християнською етикою в своїм житю, в своїй полїтицї. Христолюбцї мали свої домашнї церкви й возили з собою попів, їздячи в своїх справах в далекі дороги, але провадили житє своїх батьків, піячили й дуже мало дбали про чистоту житя.

Се сполученнє нових, християнських форм з старим, нехристиянським житєм приводило часом до комічних проявів. „Христолюбцї” споряджали пири в монастирях, для монахів, але запрошували на них і своїх знайомих, чоловіків і жінок, і оден перед другим старали ся зробити пир як найгучнїйший; мотив був нїби християнський — „нищелюбіє” і „любов к монахом”, проповідувані духовенством, але під сею покривкою задоволяла ся амбіція богацтва й щедрости, й любов до всяких пирів; як на иньших, так і на сих пирах не тримали ся дозволених трох чаш, пири переходили в

орґії й кінчили ся скандальними сценами, що по словам митрополита Іоана „безчествовали святыхъ монастырь мѣста” [8]). Або запрошували монахів і духовенство до себе на пири і тут частували їх і неволили напивати ся разом з ними, очевидно — з тими ж мотивами і з тим же результатом [9]). Саме піяченнє покривали побожною покривкою: пили чашу за чашою во славу Христа, Богородиці, сьвятих, сьпіваючи при тім дотичні тропарі, так що піяченнє приймало вид якоїсь ніби побожної відправи, і духовенство мусіло виступати проти такої профанації молитви: мніх Теодосий забороняє співати на пирах над чашами більше як три тропарі (відповідно до числа дозволених чаш): перший во славу Христа, другий Богородиці, третю за князя. Иньше анонїмне слово проти піянства висловляєть ся взагалї проти тропарів на пиру: „яку користь має від тропаря той що пє вино: як напєть ся, то не памятає й тропарів [10]).

Розумієть ся, таке хованнє своїх дійсних мотивів і нахилів під побожну покривку не було доброю річею — воно розвивало побожну гіпокризію [11]). Але з другого боку важно було, що чоловік починав ховати ся з тим, що уважав давнїйше зовсїм законним, і стидав ся його — се було вже поступом, заразом — і доказом певного, впливу християнства та його проповідників на суспільність.

В якім напрямі впливала Християнська наука на суспільність, можна зміркувати з того передовсїм, в якім напрямі вона й її проповідники научали суспільність. Ми вже знаємо, на які хиби й прикмети руської суспільности нападала тодїшня проповідь — се передовсїм роспуста й взагалї більша свобода в сексуальних відносинах, піяцтво, немилосердність в відносинах до челяди, лихва; коли сюди додати ще пережитки поганства, то матимемо всї головні предмети християнських інвектив тих часів. Роспустї і піяцтву вони противставляли проповідь повздержливости; лихві, нелюдськости — проповідь милосердя й любови; поганським пережиткам і взагалї індиферентизму до християнства, що проявляв ся у переважної більшости в відносинах до нього, як до релїгії чужої, накиненої урядом — проповідь старанного виповнювання християнських обрядів [12]).

Про успіхи, які мала ся проповідь в ріжних напрямах, можна судити на підставі тодїшнїх і пізнїйших фактів народнього житя. Так духовенству, безперечно, удало ся сильно вплинути на обмеженнє свободи в шлюбних

відносинах і взагалї в сексуальних; тут воно могло впливати не тільки моральними науками, а і більш реальними арґументами епископського суда й державної власти. Не підлягає сумнїву, що християнська проповідь дещо вплинула на улекшеннє становища челяди і причинила ся навіть до знесення сього інституту; проповідь гуманности і любови мусїла впливати також і на родинні відносини, хоч до них церква мішала ся дуже мало и обережно. Можливо, що дещо вплинула вона на усуненнє острійших форм лихви, чи безпосередно чи посередно — через правительство. Боротьба з пережитками поганства в масах ішла тяжше — тільки найбільш грубі форми поганства були усунені, але двоєвірство в вище описаних формах заховало ся до найновійших часів і було в певній мірі прийняте самою церквою, що задоволила ся росповсюдненнєм християнських обрядів поруч останків поганства.

Християнські обряди з часом були прийняті й закоренили ся в масах, злучивши ся з перед-християнськими пережитками. В сих часах — XI-XIII віці, про росповсюдненнє християнського обряду в широких народнїх масах було б передчасно говорити, але з вищої верстви стрічаємо ми людей щиро відданих християнському богослуженню. Такий нпр. був Мономах, що радить своїм синам що дня ходити до церкви, вставати на поклони серед ночи, а й по дню на всяк час в умі мати молитву: „коли не маєте такого дїла нї з ким, то навіть і на кони сидячи говоріть собі потайки молитву: коли иньших не вмієте — то мовте неустанно „Господи помилуй!” — лїпше молити ся нїж думати не знати що в дорозї” [13]). Такий був Ростислав Мстиславич, що причащав ся що тижня, й все марив постригти ся в чернцї [14]); в нїм маємо чоловіка аскетичного напряму, тим часом як у Мономаху, незважаючи на його привязаннє до обряду, переважав практичний характер, не тільки в сьвітській дїяльности, а і в його християнській етицї.

Взагалї формальна сторона християнства — обряд, зверхня побожність, лекші до перейнята, головно були перейняті при християнїзації й часто поручали ся духовенством, мов би головний зміст християнської науки. Нпр. інтересне і очевидно — ориґінальне „Поучениє сыномъ и дщеремъ духовнымъ” (при сповіди) передовсїм займаєть ся поклонами, постами, молитвою: каже робити кождої години дванадцять поклонів і 30 разів казати: „Господи помилуй”, в понедїлок, середу і пятницю їсти тільки

сочиво, в віторок, четвер і суботу рибу, в неділю — мясо і три чаші меду; великим постом перший тиждень і остатній сушити („сухо”), в иньші тижні — сушити понеділки, середи й пятниці, й т. и.; чисто моральні науки стоять тут на другім плянї [15]).

Не всї були так гострі в сих обрядових вимогах, як се поучаннє, але вони скрізь грали як не першу, то дуже важну ролю, і в тім, що звало ся християнською побожністю, займали перше місце. Ходженє до церкви, піст, жертви на церкви, духовенство й старців — се були головні прикмети і прояви тієї побожности вже від дуже раннїх часів і такими зістали ся до новійших часів.

Дуже також значно й широко з зверхнїх проявів християнської побожности розвинуло ся пілїґримство. В житиї Теодосия — значить з першої половини XI в. ми вже чуємо про „странників від сьвятих міст” [16]). Данило ігумен (на поч. XII в.) покликуєть ся як на сьвідків, на Русинів, що були в Єрусалимі на великдень разом з ним: „вся дружина моя, Рускыи сынове, и приключиша ся тогда Ноугоредци и Кіане” [17]). Кирик Новгородець навіть повздержував людей від пілїґримства в Єрусалим, кажучи їм, аби лїпше уважали, щоб бути добрими дома сидячи, й еп. Нифонт дуже похваляв його, поручаючи й далї повздержувати, „бо ходять тільки для того аби не роблячи ходити та за дурно їсти й пити”. Другий новгородський епископ Іля, довідавши ся, що люди часом присягають ся іти в Єрусалим, казав давати за се епітимію, „бо сї присяги нищать нашу землю” [18]). Окрім Єрусалима значно розповсюднені були подорожі на Атос і до Царгороду [19]). Через Царгород ішли подорожники до Єрусалиму і задержували ся в нїм: в паломнику Антонїя читаємо: „всякий Русин, хто йде до Єрусалиму або з Єрусалима”, дістає поживу в монастири Богородиці під „Іспігасом” в Царгороді [20]). Є натяки на подорожі й до західнїх сьвятинь [21]).

О скільки питання зверхнього обряду були вже в станї інтересувати вищі по теперішньому сказати-б — інтелїґентні круги суспільности, показують спори про те, чи треба постити ся в сьвята, коли вони припадають на середу або пятницю; се питаннє не було докладно вияснене в візантийській практиці, рішало ся ріжно самим духовенством і викликало спори, що становлять одну з інтересних сторінок нашої культурної історії.

Як видно з послання Теодосия кн. Ізяславу, на Руси панував звичай не постити ся в середу і пяток, коли припадало сьвято; в Царгороді ж переважав погляд, що піст не можна нарушати в сьвята [22]). Сї практики й прийшли в колїзію в серединї XII в.

Перший конфлїкт вийшов в Ростово-суздальській землї: коли еп. ростовський Леон звелїв постити ся у всї сьвята без виїмку, то сьому спротивив ся кн. Андрій і „люде”. В сїй справі зроблено там публичну диспуту „перед князем і перед всїма людьми”, й протеґований князем епископ володимирський по горячій дебатї (тяжа велика) „упрѢ” (побідив) Лєона, як пише прихильний князю лїтописець. Лєон одначе не признав себе побитим і переніс справу на суд митрополита; митрополит узяв сторону Лєона. Через се у нього вийшла суперечка з печерським архимандритом Полїкарпом, що боронив давнїйшої руської практики, і митрополит „запретив” його. Київський князь Ростислав, очевидно, досить об'єктивно взяв сю справу, але в Чернигові, де Грек — епископ Антонїй тримав ся теж пісної теорії митрополита, дійшло до конфлїкту: чернигівський князь Сьвятослав, обстаючи за давньою практикою, прогнав сього Антонїя з катедри.

Погляди книжників теж подїлили ся: суздальський лїтописець стоїть по сторонї противників посту і бачить в нових постановах епископів „противлениє Божому закону”; на його погляд навіть страшний погром Київа 1169 р. був божою карою „за митрополичу неправду”. Тим часом симпатиї київського лїтописця стоять, очевидно, по сторонї митрополита. Справу перенесено до Царгороду. Інтересовані князї — київський Ростислав, чернигівський Сьвятослав, переяславський Глїб і суздальський Андрій вислали своїх послів у сїй справі, і в присутности імператора Мануіла була нова диспута, де болгарський архіепископ Адріан мав „упріти” Лєона, що був речником оборонців посту, і навіть Лєон мав дістати ріжні прикрости, як записує суздальський лїтописець — нїби цїсарські слуги кинули ся його бити. Але патріарх, здаєть ся, в сю справу не входив і признав справедливим рішеннє митрополита, так що справа зістала ся не скінченою, і вже, видко, по сїй диспутї перед Мануілом митрополит „запретив” Полїкарпа [23]). Потім одначе ся справа затихла: мабуть епископи-Греки з огляду на загальну опозицію, дали їй спокій. В XIII-XIV вв. маємо тільки слабі прояви сеї полєміки [24]), але в кінцї взяла

гору грецька практика — захованнє посту.

Ся справа дуже характеристична, бо показує якими питаннями інтересували ся наші руські християни XII в. і їх учителї-Греки. Колись християнські богослови били ся за онтольоґічні питання християнської доґматики, тепер перечили ся про те, чи постити на Різдво, коли припаде в середу. Ріжниця дуже типова; вона характеризує надмірний формалїзм пересаженого на Русь християнства, формалїзм безперечно шкідний, бо звертаючи надмірну увагу на зверхні форми, на другорядні питання обряду, він заразом ослабляв увагу для етичного змісту християнства, що надавав йому головну культурну цінність.

Спори про піст були не одиноким проявом такого формалїзму. Незвичайно інтересні з побутового погляду запитання новгородського клирика Кирика своїм епископам заповнені такою дрібною формалїстикою, що пригадують Жидів-тальмудистів, нпр.: чи можна наново посьвятити „споганену” глиняну посуду, чи тільки деревляну? чи можна в неділю різати птицю або худобу? чи можна дати причастиє тому, хто перед службою божою постукав в зуби яйцем? чи може сьвященик служити в такій одежі, в котру вшита якась жіноча хустка? і т. и. [25]).

Проявом того ж формалїзму було відчуженнє від всїх ріжновірцїв, проповідуване дуже завзято духовенством, хоч і не з особливим усьпіхом, скільки можна судити. В правилї м. Іоана ми знаходимо нпр. такі постанови: коли хто їсть з поганами, не знаючи, і так споганить ся (осквернивше), має над ним бути прочитана молитва від осквернення, і по тому можна його припускати до участи в християнськім богослуженню. Коли хто добровільно ходить до поганих в торговельних справах і їсть там нечисте, має дістати за се епітимію. З тими що служать на опрісноках, їдять в сирний тиждень мясо, кров і удавленину (себто латинянами), не треба входити в близші зносини (сообщатись или служити), але їсти з ними не заборонено і взагалї поручаєть ся уважати, щоб з таких удержувань не виходило більшої ворожнечі. Князївський звичай входити в шлюбні звязки з латинниками митрополит не хвалить і уважає противним „благовірству” [26]).

Як бачимо, тут митрополит бодай робить ріжницю між поганами і християнами-ріжновірцями; меньш обережно поступали собі иньші. В

посланию про віру варязьку автор його — Теодосий (нїби печерський, але здаєть ся правдоподібнїйше буде думати на Теодосия Грека) забороняє їсти або пити з одної посуди з латинниками, брати від них їжу, а коли-б вони просили їсти або пити, каже дати їм в їх посудї; колиб не мали — то дати і в своїй, але потім вимити і молитву вчинити над тою посудою. Автор заявляє, що тільки в православній вірі можна доступити спасения, „а сущему въ иной вѢрѢ — или въ латиньстѢй, или въ орменстѢй — нѢсть видѢти имъ жизни вѢчныя” 27). Тут, як бачимо, проповідь релїґіозного відчуження дійшла вже до крайности.

Судячи по науцї того самого Теодосия — не хвалити чужої віри, не казати: „сию вѢру и ону Богъ далъ” (тамже), таке відчуженнє не стрічало співчутя в народї; те-ж саме показують і часті шлюбні звязки руських князїв з католицькими, не вважаючи на опозицію духовенства. Але в духовних кругах таке відчуженнє таки защеплювало ся; се ілюструє один епізод Патерика: до св. Агапита, печерського монаха, що славив ся як лїкар, прийшов якось двірський лїкар Мономаха, Вірменин; Агапит говорив з ним не знаючи, що він Вірменин, коли ж довідав ся, дуже нагнївав ся: „як ти відважив ся прийти й споганити мою келию та брати мене за грішну мою руку? іди відси, „иновѢрне и нечестиве !” 28).

Формалїзм був не одинокою хибою нашої християнської проповіди. Борючи ся з противними явищами народнього житя, впадала вона нераз і в иньші крайности.

Так у своїй боротьбі з роспустою християнські моралїсти доходили часом до спеціальної ворожнечі на жінку, що ставала в їх очах якимось спеціальним знарядєм диявольської спокуси. Нпр. одно поученнє, заведене ще в збірник 1076 р., остерігає чоловіка „паче всего оть бесѢдъ женскыхъ и отъ меду питья”; мід бо та жінки й побожних відвертають від віри 29).

Широко популярне на сходї й на заходї слово „о добрыхь женахъ и о злыхъ”, надписуване іменем Златоуста, що містить незвичайно їдку інвективу на злих жен, починає росповсюднювати ся у нас також від XI в., від найранїйших збірників — 1073 і 1076 р.; тим часом слово се, нападаючи на злих жінок, дуже часто переходить в інвективу на жінку взагалї: „женою Адамъ оть породы (з раю) сверже, женою кроткаго Давида на Уріино убієніє взбѢси... жены ради вся убиваєт ся , вся котораєтъ (ворогує), вся

заклаєтъ, вся безчестить”... В оригінальній літературі найбільше характеризують сї крайности в відносинах до жінки інвективи, вставлені в Моление Данила Заточника, — переважно зачерпнені з візантийських же джерел, між ними і з сього слова „О злыхъ женахъ”; вони теж мають на гадці „злих жінок”, але й загальний погляд на жінку тут згірдний і ворожий: „не чоловік той, ким править його жінка; хто дивить ся на красу жінки та на її ласкаві слова, а не уважає на її учинки, хай йому трясця”, і т. и. Розуміє ть ся, такий згірдливий підозріливий погляд на жінку з культурного погляду був дуже шкідний, тим більше, що стрічав ся з старим варварським поглядом на неї як на сотворіннє низше від чоловіка, йому підлягле і підрядне.

Про иньшу крайність, що виходила з тих же мотивів боротьби з роспустою — ограниченнє числа дозволених шлюбів, заборону третього, а навіть і другого шлюбу, говорив я уже вище [30]).

Подібно і в боротьбі з пережитками поганства, що виявляли ся в народнїх обрядах і між ними в ріжних ігрищах, духовенство доходило до боротьби з усякими забавами, музикою, сьпівом і т. и. Окрім головного мотиву — поборювання поганських пережитків, що мусїли в значній мірі стрічати ся в сих ігрищах і сьпівах, впливав тут і аскетичний дух, що доходив до заборони взагалї всякого „глумления” (утїхи, веселої розривки) [31]), впливали і канонїчні постанови перших віків, що виходили теж з боротьби з поганством [32]).

В результатї напади на забави й утїхи стали одною з кардинальних точок староруської проповіди, що нападала на музику й народні гри з неменьшим запалом як на найтяжші переступи. Так „Слово о казнях”, надписуване іменем Теодосия печерського і заведене в лїтопись, поясняючи половецьку руїну гнївом божим, докоряє людям, що вони погански живуть, вірять в ріжні забобони та дають дияволу себе спокушати „трубами, скомрахы, и гусльми, и русальями [33]). Слово о митарствах між тяжкими гріхами, згадує „плясаніє єже въ пиру и на свадьбахъ и въ навечерницахъ, и на игрищахъ, и на улицахъ, и єже басни баютъ и въ гусли гудутъ”, і подібні напасти стрічаємо ми часто в оригінальнім і перекладанім староруськім письменстві [37]). Розуміє ть ся, викорінити всї забави з народнього житя духовенству не удало ся, і в результатї були тільки безпотрібні прикрости і

гіпокризія. Нестор в Житиї Теодосия наівно оповідає такий цікавий епізод: Теодосий, зайшовши на двір Сьвятослава, застав у князя музиків і докірливо спитав його, чи й на тім сьвіті, гадає, буде так же весело? Сьвятослав, зміркувавши незадоволеннє Теодосия і навіть, як оповідав Нестор, — слїзу пустивши від його науки, сказав музикам перестати, і на далї — казав музикам переставати, коли бувало приходив Теодосий. Стільки всього!

Далеко рідше нїж особисту етику зачіпала християнська проповідь питання полїтичні, і тут її впливи були ще далеко слабші.

До князївських відносин духовенство ставило бажання, аби князї тримали ся своїх присяг, „не переступали предѢла братня”, були миролюбиві й корили ся старшим; сї дезидерати виставляли ся як спосіб для зменьшення князївських усобиць, але свою мету вони осягали слабо. Рідше прилучало ся ще бажаннє „блюсти землю Руську” від зверхнїх ворогів, як нпр. в звістній уже нам пригадцї митр. Никифора київським князям, аби постарали ся увільнити Галичину від Угрів. У внутрішнїй полїтицї князю ставили ся дезидерати, аби пильнував судів і не давав своїм урядникам кривдити людей. „Вам Бог таке призначив, казав печерський ігумен Поликарп Ростиславу київському: по правдї поступати (правду дѢяти на семъ свѢтѢ), по правдї суд судити, додержувати присяги (хрестного цїловання) та пильнувати (блюсти) Руської землї” [35]). З рідкими, але дуже інтересними закидами князям, що вони з недбальства або з фіскальних інтересів позволяють своїм урядникам обдирати нарід, ми вже познайомили ся [36]).

Певним дісонансом ударяє поруч сього і поруч загальної проповіди любови і милосердя те, що те-ж духовенство старало ся перенести в руську практику візантийську систему застрашення карами — кару смерти й иньші кари на тїлї. Про сї проби й їх неудачу була вже мова вище [37]), тут я вкажу, в звязку з сим, на інтересне слово, по всякій правдоподібности руське (звістне в північних Ізмарагдах) „Слово св. отець, како жити христіаномъ”, що нападаючи на ріжні вади суспільности, заразом взиває „градських властелїв”, аби за неморальність не жалували: „въ неконечныя влагали муки, градскимъ закономъ казнили”, „по мздѢ не отпускали”, і страхає відповідними прикладами, як люде пропадали за те, що не карали в

своїм часї злих [38]).

Ставлячи певні вимоги й виступаючи часом з деякими закидами проти князївської управи, з другого боку духовенство було дуже енерґічним речником княжої поваги у пiдданих. Про деякі проби пересадити на руський ґрунт візантийську ідею божественного початку й сьвятости державної власти я вже казав [39]). Дуже популярний „Стословець Геннадия" (він є вже в Ізборнику 1076 р,) поучує „бояти ся всею силою своєго князя", і небреженіє о властях" прирівнює до браку побожности. Згадане вже вище Поучениє сином і дщерем духовним поучує мати „страхъ и любовь къ властельмь" — „не кажи, як то кажуть звичайно: „се такі-ж чоловіки як і ми, і від чоловіків родять ся", поучує воно. Духовенство заводить молитву за князя в церкви і поручає її ж і домашнїй молитві [40]). Все се були річи нечувані, і для староруських поглядів зовсїм нові. На українсько-руськім ґрунтї вони й не закорінили ся.

Примітки

[1]) Див. т. I с. 452 і далї.

[2]) Див. т. I с. 455 і далї, II с. 41-3, III с. 260 і далї.

[3]) Іпат. с. 123.

[4]) Іпат. с. 127.

[5]) Видані у Тихонравова в ЛЂтописи русской литературы IV, і знову проф. Владиміровим в Памятниках Пономарьова III. Про пережитки поганства — див. вказану в т. I прим. 43 літературу словянської мітольоґії.

[6]) „Крестьянъ двоєвЂрно живущихь" — Слово нЂкоего христолюбца й иньші анальоґічні — Памятники церковно-учит. лит. III. 224 і далї.

[7]) Про весілє і його значіннє з новійшого: В. Охримовича Весілє й вінчанє

(Житє і Слово 1895), О. Левицького Обычныя формы заключенія браковъ въ Южной Руси — К. Старина 1900,I. Про поминки й канун див. Слово т. зв. Теодосиєве — Утеныя зап. II отд. II с. 197-200.

8) Правило м. Іоана § 29.

9) Ibid. § 16 і 24, Слово о попѢхъ — Памятники Пономарьова III ч. 52.

10) Слово Теодосия — Ученыя записки II отд. академії II с. 127, анонїмне („св. Василия”) у Срезневского СвѢдѢнія и зам. LVIII і в Памятниках церк.-учит. лит. III с. 97, пор. вказане проф. Петровим Слово Василія Нового — Труды Кіев. Дух. Ак. 1887, V.

11) На сю сторону ударяв Костомаров у своїх Чертахъ народной южнорус. исторіи — Монографіи I с. 259.

12) Див. вище с. 387. З спеціальної лїтератури до сього: В. К. Церковь въ отношеніи къ умственному развитію древ. Руси (Правосл. СобесѢдн. 1870, II), А. Поповъ Вліяніе церковнаго ученія и древнерусской письменности на міровозрѢніе русскаго народа, 1883. Азбукинъ Борьба представителей христіанства съ остатками язычества (особливо про боротьбу духовенства з забавами) — Рус. фил. вѢстн. кн. 35-39.

13) Лавр. с. 236.

14) Іпат. с. 363.

15) Русс. Истор. Библ. VI с. 122-3.

16) Житиє л. 3.

17) Вид. Норова с. 144. Текст паломника Антонія про мощі св. Леонтия в Царгороді: „свитый Леонтей попъ Русинъ лежитъ въ тѢлѢ — великъ человѢкъь, той бо Леонтий трижъ во Іеросалимъ пѢшь ходилъ” уважаєть ся хибним, і того Леонтия переважно не уважають за Русина — див. Паломникъ вид. Лопарьова (Палестинскій сборникъ т. 51) с. 29-30 і переглад питання в передмові с. 116-7.

18) Рус. Истор. Биб. VI с. 27.

19) Іпат. с. 110, 568, паломник Антонія до Царгороду — див. дальшу нотку.

20) Паломник Антонія с. 37, в варіантах.

21) Про паломництво спеціальні статї: Срезневскій Русскіе калики — Записки акад. т. I. Пономаревъ Іерусалимъ и Палестина въ рус. литературѢ, Спб., 1877. Гиляревскій Древнерусское паломничество — Древняя и новая Россія 1878, VIII. Майковъ Старинные русскіе паломники — Ж. М. Н. П. 1884, VII. Дмитріевскій — Православное рус. паломничество на западъ (въ Баръ градъ и Римъ), К., 1897 (Тр. К. д. ак.). З курсів богато займаєть ся паломництвом Пипін ор. с I гл. X.

22) Ученыя записки II отд. академіи II с. 215. Рус. Истор. Библ. II с. 135.

23) Лавр. с. 334, 336, Іпат. с. 356.

24) В науці м. Максима, в запитаннях сарайського епископа Теоґноста — Рус. Ист. Библ. VI с. 135, 139-142.

25) Рус. Ист. Библ. VI с. 23, 27, 38-39, 53.

26) Правило § 19 і 28, 4 і 13.

27) Посланиє у м. Макарія II с. 337-8.

[28]) Патерик с. 134.

[29]) Изборникъ 1076 р. вид. Шимановского с. 52, Пономарьова Памятники III ч. 4.

[30]) Вид. Шлепкіна с. 22, 24.

[31]) Див. с. 375.

[32]) Див. т. зв. Анастасиєві відповіди в Ізборнику 1073 р. — Памятники Пономарьова III с. 41.

[33]) Постанови сї зводить московський митр. Даниїл в своїй інвективі на забави — у Жмакіна М. Даніилъ с. 563-4.

[34]) Див. нпр. Памятники Пономарьова III с. 64, 68, 76, 104, Житиє Теодосия л. 26 — епізод про Сьвятослава, про котрий зараз низше говорю. Кирило Туровський — вид. Сухомлїнова с. 66, Георгій Зарубський — Срезневскій СвЂдЂнія VII, Наука епископа нововисьвяченому сьвященику — Рус. Ист. Биб. VI с. 104-5, Слово Нифонта о русальях — Правосл. СобесЂдникь 1865, II.

[35]) Іпат. с. 363, варіант Воскр. I с. 80. Про полїтичні теми в староруській проповіди див. Дьяконова Власть московскихъ государей с. 32-37, 47-9.

[36]) Вище с. 390 і далї.

[37]) С. 366-7.

[38]) Памятники церк.-учит. лит. III с. 40.

[39]) С. 227.

[40]) Памятники церк.-учит. лит. III с. 4, 27, Рус. Ист. Библ. VI с. 124, Житиє Теодосия л. 26, Теодосия слово о чашахъ — Уч. Записки II отд. II с. 199.

Чернецтво, початки монастирів, Антонїй і Теодосий печерський;

студийська устава; Печерський монастир і його авторитет; форми аскетизму; надмірне поважаннє чернецтва; статистика монастирів; руські монастирі за границями Руси.

Що дає найліпшу міру інтензивности впливу християнства на меньшість суспільности (при байдужости більшости) — се пересадженнє на руський ґрунт аскетизму.

Християнїзація Руси припадає на часи надзвичайного розвою монашества в Візантиї й особливого, надмірного до нього поважання. Чернецтво уважало ся наче б нормою християнського житя, супроти котрої всяка побожність „в мирі" признавала ся тільки слабою копією християнства. Один з визначнійших діячів візантийського монашества Теодор Студит признає монашество „другим охрещеннєм", надаючи таким чином самому постриженню в монахи сакраментальне значіннє й особливий вплив на спасеннє душі. Але для руської суспільности монашество, східній аскетизм, умертвленнє тїла були річами зовсїм чужими, на натуралїстичний поганський погляд — просто дикими. Він був утвором оріентального fin du siècle, протестом проти глубокої деморалїзації суспільности — з одного боку, з другого — випливом дуалїстичної фільософії неоплятонїзму, і в сьвіжій, молодечій руській суспільности, що по всякій правдоподібности дуалїзму зовсїм не знала [1]), ніякого ґрунту не мав. Тому нахил до аскетизму, який ми бачимо на Україні, в XI і дальших віках, мусимо положити вповні на рахунок неофітського запалу руської меньшости з більше розвиненими моральними потребами до християнства, до його високих моральних задач; в тім неофітськім запалї до християнства, що взагалї так виразно й сильно відбив ся особливо в писаннях XI в., суспільність українська приймала й аскетизм, як найтяжшу пробу своєї щирости до християнської науки, і по контрасту з своїми прирожденними потягами до свобідного житя віддавало ся йому з тим більшим завзятєм.

Найдавнїйша лїтопись уважає початки орґанїзованого монашого житя заслугою Ярослава. Дійсно, в серединї XI в., як бачимо з жития Теодосия, в Київі було вже кілька монастирів — мужеських і жіночих [2]), але особливою висотою монашого житя вони, очевидно, не визначали ся, судячи по тому що лїтопись противставляє Печерський монастир, поставлений „пощениємь и слезами", иньшим монастирям, поставленим „отъ царь и отъ бояръ и отъ богатства": правдоподібно ті київські монастирі

часів Ярослава були коли не всї, то переважно фундаційні, поставлені по візантийському звичаю князями й боярами.

Але тодї ж, в останнї роки князювання Ярослава, положено перший початок Печерського монастиря. Положив його монах з Любеча Антонїй (Переяславська лїтопись каже, що його імя до постриження було Антипа). Пустивши ся в пілїґримство, він прийняв чернецтво на Атосї, але ігумен, як каже лїтописне оповіданнє про початок Печерського монастиря [3]), порадив йому вернути ся на Русь і своїм прикладом ширити справдешнїй монаший аскетизм. Антонїй тодї подав ся в центр руського культурного й церковного житя, й оселив ся в Київі, в сусїдстві княжого двора на Берестовім, в печері, де перед ним молив ся Іларіон. Тут він дав приклад того нового аскетизму, „не даючи собі спокою анї в дню анї в ночи, цїлий час віддаючи роботї, бдїнню й молитвам".

Слава Антонієвого аскетизму скоро розійшла ся по Київу й зробила сильне вражіннє. Сам новий київський князь Ізяслав прийшов до Антонїя з боярами, „просячи благословити й молити ся за нього". Почали приходити до Антонїя люде, щоб жити таким житєм, і постригали ся у нього в черцї; між ними були люде з княжої дружини, як Теодосий, і навіть з вищого боярства, як Варлаам, син „першого у князя в боярах Іоана" може Яна Вишатича), і якийсь дуже близький до князя, що „всїм у нього правив" скопець Єфрем. Постриженнє їх було дуже розгнївало Ізяслава — що їх „остригли без його повеления", і він навіть грозив ся був заслати Антонїєву братию „на поточеннє", так що Антонїй хотїв уже йти з нею „въ ину область", але князь перепросив ся. Монаша громада таким чином розвивала ся успішно, одначе Антонїй до орґанїзації більшого монастиря не мав охоти: коли зібрало ся дванадцять монахів, він поблагословив їх і поставив на своє місце ігуменом Варлаама, а сам пішов осїсти ся знову на самотї. Властивим творцем Печерського монастиря і взагалї — руського чернецтва був Теодосий, що по недовгім ігуменстві Варлаама, взятого Ізяславом до новозаснованого ним монастиря св. Димитрия, став ігуменом печерським.

Се безперечно була найбільше визначна фіґура в культурній історії Руси того часу. Син якогось дружинника з київського Василева, він прожив свої молоді лїта в Курську, куди його батька перенїс потім Ярослав. Одушевлений християнською наукою, він старав ся ріжними способами наблизити ся до християнського ідеалу, який давали йому побожні книжки,

невважаючи на перешкоди і навіть тяжкі кари від матери. Кілька разів він тікав з дому й нарешті утїк до Київа, щоб постригти ся в черцї. Не прийнятий в иньші монастирі, він постриг ся у Антонїя. Не вважаючи на свої молоді лїта (він мав тодї двадцять кілька лїт) він задивував братию своїм крайнїм аскетизмом й чистотою характеру; се був сильний тїлом і духом подвижник. Але в нїм крили ся й иньші здібности: коли Антонїй дає нам тип аскета, не охочого до всякої практичної дїяльности, Теодосий мав в високій мірі практичні здібности орґанїзації і адмінїстрації.

По виходї Варлаама, коло 1061 р., як датує се Нестор (що ріжнить ся тут дещо, як і в деяких иньших детайлях від лїтописного оповідання про початок Печерського монастиря), Теодосий був вибраний ігуменом печерського монастиря, за порадою Антонїя, і незадовго зробив з маленького Антонїєвого монастиря превелику інституцію, що стала, по словам його першого історика, митрополїєю руського монашества. Як би навіть перше розширеннє монастиря, коли печерська братия, не задоволяючись печерами, поставила собі церкву на сусїднїй горі, стало ся ще за Варлаама, як оповідає лїтопись, — в усякім разї монаша громада тодї не була велика: само лїтописне оповіданнє каже, що як Теодосий наставав ігуменом, було всїх монахів лише двадцять. Він же за яких тринадцять лїт свого ігуменства († 1074) довів печерський монастир до сто мужа [4]). Але результати його роботи не обмежали ся самим намноженнєм числа монахів. Ще важнійше було, що він вперше завів орґанїзацію монашого житя, перевівши в своїм монастирі т. зв. студийську уставу — реґулямін монашого житиа заведений у Царгородї згаданим уже Федором Студитом.

Студийська устава ставила незвичайно високі вимоги монашому житю: монахи мали жити громадою, збираючи ся до купи на молитву, на трапезу, до роботи; вони не могли мати нїякої власности; між собою мали повну рівність в обовязках, не виключаючи й самого ігумена; мали віддавати ся неустанній молитві й роботї, і все житє їх було дуже детайлїчно уреґульоване. Через свою тяжкість і в самій Візантії такий устрій монашого житя рідко де практикував ся; Теодосий же, як видко з звісток про житє Печерського монастиря за його ігуменства, перевів його вповнї, в усїх вимогах [5]). Але тільки силою свого характеру удавало ся йому держати монастирський лад на такій висотї: пізнїйше, як видко з оповідань Патерика, печерська братия не сповняла всїх вимог устави: нпр. монахи

мали своє власне майно, платили один другому за послуги, богаті мали такі вигоди й поважаннє, якого не мали бідні, й т. и. [6]).

Взагалї Теодосий за своє коротке ігуменство надав Печерському монастирю незвичайне поважаннє. Коли за часів Антонїя князь міг грозити ся за те, що ігумен постриг його бояр без дозволу, то Теодосий сам виступив з судом й закидами на князя Сьвятослава — за вигнаннє Ізяслава. Заразом його монастир розвиваєть ся економічно, розширює своє господарство, ставить славну муровану „велику церкву”, з будовою котрої звязують ся ріжні леґенди і чуда [7]). Але головно предметом подиву був незвичайно суворий аскетизм монастиря, як описує його лїтописне оповіданнє. „Одні були постники, другі — на бдїннє, третї — на поклони; иньші постили по дню й по два днї, иньші їли тільки житнїй хлїб з водою, иньші — варену городину; а жили в любови: меньші корили ся старшим, не відважаючи ся при них і говорити, у всїм заховуючи велику покірність і послушність, а старші мали любов до меньших, поучуючи й потїшаючи, як улюблених дїтей” [8]). Поруч монахів, що жили в громадї (кіновією, coenobium), деякі з братиї, бажаючи більшого подвига ішли „в затвор”: роками, до смерти жили на самотї, не виходячи з тїсної земляної печерки; се був оригінальний, місцевий вид аскетизму.

Авреоля чудес оповила скоро печерську братию; уже лїтописне оповіданнє, зладжене найпізнїйше на початку XII в., оповідає про ріжні чуда монахів — сучасників Теодосия. Чудотворні річи оповідає житиє й про самого Теодосия.

Таке своє високе, виїмкове становище заховав Печерський монастир і після Теодосия, — невважаючи на замішання, які вийшли в монастирі після його смерти, коли при виборі ігумена на місце Теодосия монахи подїлили ся на партії, й його наступник Стефан мусїв кинути монастир від сеї боротьби, — невважаючи і на те пониженнє аскетичного рівеня у чернечого загалу, сконстатоване нами вище. На сам перед з формального боку Печерський монастир став прототипом для всїх иньших монастирів українсько-руських і иньших земель Руської держави: „від нього всї монастирі перейняли „уставъ”, тому Печерський монастир уважаєть ся найстаршим з усїх монастирів і найбільше поважаєть ся”, зауважає вже лїтописне оповіданнє [9]). Але й повагою та репутацією сьвятости нї оден з сих монастирів не міг

дорівняти Печерському; невважаючи на пониженнє аскетичного рівеня, в нім не переставали появляти ся в значному числї справдешні аскети й люде високих християнських чеснот, як виходить з оповідань Патерика, й піддержували його славу. Утворяєть ся леґенда про особливу сьвятість монастиря: що всякий в нім похований, хоч би й був грішний, спасеть ся молитвами Антонія і Теодосия. „Печерський монастир як море, не держить у собі нїчого гнилого — викидає геть" [10]), каже оден з авторів Патерика еп. Симон.

При особливім поважанню до Печерського монастиря він уже з XI віку стає розсадником вищої єрархії: звідси залюбки беруть епископів в усї землї Руської держави, так що Симон, в 2-ій чверти XIII в., рахував на тридцять всїх епископів, що вийшли з Печерського монастиря [11]). Се теж підтримувало його престиж: його постриженики, росходячи ся на ріжні катедри, у всїх землях ширили славу свого монастиря. Загальне число монахів Печерського монастиря в останнїй чверти XI в. досягало 180 [12]), а пізнїйше, правдоподібно, зросло ще більше.

З оповідань лїтописної повісти і Патерика про печерських подвижників ми піднесемо кілька детайлїв, що характеризують погляди сучасників на самий аскетизм та ідеал християнського подвигу. Загальну характеристику печерських монахів за часів Теодосия ми вже бачили — вони показують себе в постї, бдїнню, частих поклонах, покірности й любови. Перечисляючи далї поіменно визначнїйших подвижників, автор лїтописного оповідання про одного (Даміана пресвитера) каже, що він був незвичайний „постник": ціле житє не їв нїчого окрім хлїба й води, за те мав силу своєю молитвою увільняти від хороби. Другий — Ісаакий, т. зв. Затворник, з роду купець з Смоленщини, надів волосяницю, а зверху сирову козачу шкіру, що на нїм і обсохла, оселив ся в затворі в малій печерцї, 4 ліктї завбільшки, молив ся неустанно, а їв через день по проскурі, і воду теж пив мірою; по семи лїтах такого житя він мав страшне видїннє і від нього „розслаб тїлом і умом"; вернувши ся по малу до розуму, він „поча уродьство творити" — удавати з себе дурня, стягаючи на себе глузуваннє й кари, але заразом робив чуда [13]). Сьвятоша Давидович, син чернигівського князя, що постригся з іменем Миколи, дивував усїх браком усякої пихи: три роки він робив при монастирській кухнї, носячи й рубаючи дерево; потім був монастирським воротарем, і сидів неустанно

при воротах, не відлучаючи ся нїкуди окрім церкви; не їв нїчого окрім монастирської страви, „хоч і мав великі засоби", і т. и. Іван Затворник замкнув ся в тісній печерці й пробув у ній 30 літ, постом убиваючи тіло й носячи на собі тяжкі зелізні окови; але не можучи тим побороти грішних поривів свого тіла, викопав собі яму й закопав себе до неї аж по плечі, і т. и. [14]). Ідеалом сьвятости було — доступити чудодійности і взагалї надприродних здібностей: пророчого дару, візіонерства; лїтописне оповіданнє і особливо Патерик повні таких чудесних історій.

Здобувши собі право горожанства на Руси в XI в., монашество розвиваєть ся й здобуває ще більше поважаннє в XII в. Для XIII в. маємо меньше відомостей, але можна думати, що сумні обставини полїтичного й економічного упадку, татарські погроми, як то часто бувало, розвивали ще більшу охоту до монашества, хоч з другого боку, монастирі з упадком князївської й боярської верстви в поднїпрянських землях стратили матеріальну підмогу й опіку.

Уже в XII в. можемо констатувати погляд на монашество як на одиноко-спасенну форму християнського житя. Київський князь Ростислав висловляє переконаннє, що „княжениє и миръ не можетъ безъ грѢха быти", і бажає монашества, як одинокого способу увільнити ся „отъ суєтного свѢта сего" [15]). В наших джерелах стрічаємо звістки про постриженнє князїв і особливо княгинь в XII-XIII в. в значнім числї. Ще характеристичнійше — з'являєть ся звичай постригати ся перед смертию, щоб умерти монахом. Перший звістний такий випадок — постриженнє Всеволода Ольговича; постриг ся перед смертию його син Сьвятослав, Ростиславичі Давид і Мстислав, Мстиславич Мстислав (галицький).

Росповсюдненнє сього звичаю викликало опозицію навіть серед самих монахів. Полїкарп, один з авторів печерського Патерика виступає в однім з епізодів спеціально против такого формального погляду на постриженнє і кладе натиск на потребу добрих діл, „а коли хто каже: „як побачите, що я вже помираю, пострижіть мене в чернці",- такому нї на що його віра й його постриженнє". І надмірний нахил до чернецтва викликав певну опозицію; так нпр. Ростислава печерський ігумен і його духовник відмовляли від постриження, радячи здобувати собі спасениє виконуваннєм княжих обовязків [16]). Чернигівське слово на сьвято Бориса і Глїба виставляє кн.

Давида як приклад для тих невігласів, що кажуть, ніби „з жінкою й дітьми не можна спасти ся”: він жив в мирі, мав родину, а про те доступив сьвятости. Досить росповсюднене „слово Іоана Златоустого о глаголющих, яко не можна спасти ся въ миру”, звістне в кодексах пізнійших, дуже можливо, що те ж сягає ще сих часів. Ще інтереснійше анонїмне слово, що нападає на тих, „кто нищеты дѢля отходить в монастирь”, полишаючи своїх дїтей: такий, каже слово, не хоче працювати для Бога, а „чреву угодноє творити”; хто кидає свою дитину, так як би вирікаєть ся віри й стає гіршим від поганина; не спасе чорна одежа, хто живе в лїнотї, а коли сповняти Божі заповіди, не пошкодить і біла одежа. Всї сї поучення противставляють формальному аскетизму дїяльну любов, милосердє, сповненнє обовязків [17]).

Головним огнищем монашества за увесь сей час був Київ. Разом з печерським монастирем ми знаємо в нїм самім або в близькій околиці його вісїмнадцять монастирів: св. Георгія, св. Ірини (обидва фундації Ярослава), св. Николая, Печерський, св. Мини (фундація якогось боярина), св. Димитрия (Ізяслава Ярославича), св. Симеона (Сьвятослава Ярославича), Спаса на Берестовім (инакше Германів), Влахернський на Клові (инакше Стефанів), св. Михаіла Видубицький, св. Андрія Янчин (обидва Всеволодові), Лазарів, св. Михаіла Золотоверхий (Сьвятополка), св. Федора (Мстислава Вел.), св. Кирила (Всеволода Ольговича), св. Василия, Воскресения, Богородиці (Гнилецький) [18]). По за околицями Київа знаємо в Київщинї один тільки — Зарубський. В дійсности мусїло їх бути далеко більше — і в Київі й по за Київом. Із звістних нам було чотири жіночих (Ірини, Николая, Андрія, Лазарів), иньші мужеські. Якісь подробиці про початок маємо для дванадцяти монастирів, і з них ініціативі самих монахів завдячували свій початок тільки два — Печерський і Влахернський, заснований печерським ігуменом Стефаном, коли він мусїв вийти з Печерського монастиря, решта були князївськими та боярськими фундаціями! Судячи по наведеній вище антитезї монастирів поставлених „пощениєм і слїзми” і поставлених золотом і сріблом „отъ царь и бояръ”, сї фундаційні монастирі, мабуть, не визначали ся анї великостию, анї особливими подвигами побожности.

Відомости наші про иньші землї мабуть ще більше неповні як про Київщину. В Чернигові й його околиці було кілька монастирів [19]), але з них

напевно в сї часи знаємо тільки два: Богородиці (Єлецький) і Бориса і Глїба (третїй — св. Ілї, традиція також зачисляє до сих часів). В Переяславщинї можемо напевно вказати тільки два — св. Івана в Переяславі і Бориса і Глїба на Альтї. На Волини знаємо більше: три в Володимирі (Сьвята Гора, Михаіла, Апостолів), Жидичинський під Луцьком, св. Данила в Угровську; з усякою правдоподібністю можна додати до них іще червенський, пересопницький і доробужський. В Галичинї сучасні джерела згадують дуже мало: в Галичу монастир св. Іоана, по за тим — монастир синевідський, монастир полонинський (?), монастир Спаса на р. Ратї, заснований Петром, пізнїйшим митрополитом десь при кінцї XIII в. [20]). Розумієть ся було їх далеко-далеко більше [21]).

Окрім своїх монастирів чимало Русинів, видно, йшло здавна (як показує історія Антонїя) в грецькі монастирі. В результатї появляють ся цїлі руські монастирі за границями Руси: на Атосї десь в XI чи XII в. (хронольоґія не певна) руські монахи стають господарями монастиря Богородиці т. зв. Ξυλουργού (чи то заснований кимсь з фамілїї Ксілюрґів, чи якимось теслею — „Теслїв”); правдоподібно, що монахи-Русини, як то часто бувало на Атосї, випросили або купили собі сей монастир уже готовий. Потім вони випросили собі иньший монастир — св. Пантелеймона, що був спустів, а відновлений Русинами став звати ся Руським і задержав се імя й по тому як руські монахи його кинули [22]). Житиє Евфрозини кн. полоцької каже, що в другій половинї XII в. був руський монастир і в Єрусалимі: Евфрозина мала під час своєї подорожі (1173) мешкати в Єрусалимі в руськім монастирі св. Богородиці [23]). Судячи по тому, з правдоподібністю можна думати про руський монастир і в Царгородї, в руській кольонїї „на Іспіґасї” (εἰς Πηγάς, в теп. Пері, де була й руська церква Бориса і Глїба, хоч паломник Антонїй, говорячи про неї, монастиря при нїй не згадує [24]).

Примітки

[1]) Див. т. I с. 284.

[2]) Житиє Теодосія л. 5, 6.

[3]) Іпат. с. 110.

[4]) Іпат. с. 113.

[5]) Див. Житиє Теодосия л. 14 (участь ігумена в роботї зарівно з усїма), 18 (заборона мати якусь власність), 18 v. (реґляментація роботи), і т. и., детайлїчне порівняннє сих звісток з Студийською уставою у Ґолубінского І. 2 с. 502 і далї.

[6]) Патерик нпр. л. 98, 107, 108; взагалї користолюбність монахів і всякі випадки, звязані з маєтком, богацтвом і т. и. — звичайна тема Патерика (може не без впливу візантийської аґіоґрафії?).

[7]) Патерик с. 92, 99, 185.

[8]) Іпат. с. 132.

[9]) Іпат. с. 113.

[10]) Патерик с. 88.

[11]) Патерик с. 90.

[12]) Патерик с. 139.

[13]) Іпат. с. 133-8.

[14]) Патерик с. 100-1, 141-3.

[15]) Іпат. с. 363.

[16]) Патерик с. 185-6, Іпат. с. 363.

[17]) Слово на пренесеніе Бориса и ГлЂба — Памятники др. письменности XCVIII, Памятники Пономарьова III с. 44-46.

[18]) Я вичислив їх в хронольоґічнім порядку, як вони виступають в

джерелах: Іпат. с. 106; 109; 112; 250, 127 і 162, 162; 188 і 201; 122; 144; 199; 239 і 457; Лавр. с. 434; Житиє Теодосия л. 60, 80, 300. Сей реєстр не може уважати ся зовсїм докладним: не зовсїм певна тотожність монастирів Спаса і Германового; не сказано виразно, що монастир Мини був у Київі (хоч се зовсїм правдоподібно); не зовсїм певно, чи Гнилецький монастир був монастирем тодї вже — про нього див. т. II с. 271.

[19]) Іпат. с. 157.

[20]) Іпат, с. 447, 567, 573; див. т, II с. 334, 354, 379, 385, 466. Чи Полонинський монастир був у Галичинї, сього одначе на певно сказати не можна. Місце Спаського монастиря также напевно незвісне; див. Галиц. Ист. сб. III і Зубрицкій: Крит.-Ист. повѢсть с. 71.

[21]) Пор. перегляд в V т. с. 262 і далї.

[22]) Акты Русскаго на св. АфонѢ монастыря св. Пантелеймона, К., 1873, Успенскій Востокъ христіанскій — Афонъ, 1892 с. 6 і далї, Голубинскій І. 2 с. 622-5.

[23]) Житиє Евфрозини — Памятники стар. рус. лит. IV с. 178. Сю звістку про подоріж Евфрозини до Єрусалиму відкидає Данилович (Очеркь Исторіи Полоцкой земли с. 241) з огляду, що мощі її лежать в київськім Печерськім монастирі; але так легко зчеркнути її подоріж до Єрусалиму і сеї подробиці не можна. Приймають її всї історики церкви, кінчаючи Ґолубінским І 2 с. 625.

[24]) Путешествіе Антонія вид. Лопарьова с. 33.

Штука — архітектура: типи церковної будови, будівляна технїка, окраси церков, руські майстри; „галицький” тип церков, декорація зверхня і внутрішнї окраси; будови не церковні; будівництво деревляне. Різьбарство. Малярство; фрески — софійські церковні і сьвітські, фрески кирилівські; малярство іконне; мінятюри. Мозаїка, мозаїки софійські й михайлівські. Емаль горожена — її початки й технїка, емальові образки, дорогі оправи з емалями, Мстиславове

евангелиє, ковтки-мошонки й иньші емальовані декорації. Юбілєрство — його мотиви: спіраль, різьба, філіґран і перлистий орнамент, ковтки т. зв. київського типу; домашність виробів. Музика, церковний сьпів, свійська творчість.

В тїснім звязку з християнством і звязаними з ним візантийськими впливами розвивала ся в сї часи на Руси штука, осьвіта й письменство, а при тім і переховало ся з них до нас переважно те, що близше було звязане з церковним житєм.

В сфері штуки ми знаємо досить про архітектуру; але виключно майже — церковну, так само про малярство, що доповняєть ся ще мозаїкою. Більш ріжнородні наші відомости про золотництво з емалієрством. З різьби (скульптури) ми маємо лише кілька памяток декораційної церковної. Найменьше можемо сказати про музику [1]).

З архітектури, малярства й скульптури ми не маємо нїчого з перед-християнських часів і можемо слїдити розвій сих штук тільки під візантийським впливом. Виключивши незначні останки Золотих воріт і волинські вежі (холмські і камінецьку), все иньше що ми маємо з архітектури сих часів — самі тільки церкви; завдяки їх численности, архітектурні форми їх і технїка звістні нам досить добре, тим більше, що вони визначають ся більшою однородністю.

Перші церкви будували ся грецькими майстрами, як виразно каже лїтопись [2]), тож тип і плян церковної будови перенесено на Русь тодїшні візантийські, так званого середнього періоду візантийської архітектури — тип базиліки з банею; окрім Руси сей тип з Візантиї перенесений був до Грузії й Арменії, так що церкви грузинські й вірменські сих часів своїм типом і способом будови близько підходять до руських.

Основну форму сього типу дають нам невеликі церкви будовані на Руси в XI-XII в. і звістні нам у досить значному числї. Форма церкви — близький до квадрата чотирокутник, звичайно трошки довший в напрямі зі сходу на захід (від олтаря до головного входу). Три зверхні стїни його рівні, часом мають пілястри, що служили контрафорсами, четверта- східня (олтарна) виступає трома півкругами (абсидами): середнїй з них більший і вищий, два бічні меньші. В серединї чотири колюмни, злучені арками, на котрі

спираєть ся баня; шия її лежить на круглім склепінню, що виповняє трикутники між арками. Для зміцнення сї чотири колюмни злучені арками з усіма чотирма стінами церкви. Таким чином церква поділяєть ся вздовш на три кораблї (нефи, нави): середнїй — ширший, і два бічні — узші, а середина між колюмнами має форму хреста (т. зв. візантийський, внутрішнїй хрест) [4]). Такий плян мають нпр. київські церкви Івана Предтечі і Троїцька у Лаврі (на воротях), сьв. Василия, Успенська на Подолї й анонїмна на Кудрявцї; плян сеї остатньої подаю тут (під ч. 1) для ліпшого орієнтовання. Такий же плян бачимо в чернигівській церкві Пятниць, в галицьких церквах св. Пантелеймона, Спаса, Рождества і в анонїмній за Луквою [5]).

Для збільшення простору сей основний плян, зістаючи ся без переміни в своїй основі, діставав часом ріжні додатки. Найбільше звичайним був притвор (νάρσηξ): до західньої частини прилучала ся ще пара колюмн, так що замість двох рядів ставало їх три, й церква ставала більш подовгастою. На поверсї сей притвор і сусїднї частини північного й полудневого корабля накривали ся хорами, так що в сїй части церква ставала поверховою (двох-етажною); такого типу нпр. чернигівська св. Спаса — найдавнїйша з усїх, що дожили наших часів, київські церкви — велика печерська, св. Михайла Золотоверха, видубицька, св. Кирила, чернигівські Бориса і Глїба і Успенія (Єлецька), канївська, володимирська (Мстиславова), і т. и. [6]). Для взірця подаю плян канївської церкви під ч. 2.

Київська церква Богородиції Десятинна, найстарша і заразом найбільша з церков давньої Руси (нам звістна тільки останками своїх фундаментів) мала окрім притвора ще бічні крила, так що замість трох повздовжних кораблїв в церкві було їх пять; але скорше се були не властиві кораблї, а тільки ґалєрії. Ще більш скомлїкований плян (див. під ч. 3) має київська катедра св. Софії — вінець візантийського будівництва на рускім ґрунтї: вона замість трох має пять олтарних абсид, отже пять повздовжних кораблїв, і окрім того ще низьку (партерову) ґалєрію (опасань, як казали у нас пізнїйше) з двох боків — північного і полудневого, що на поверсї мали вигляд балькона. Для сходів на хори і сю ґалєрию були зроблені дві вежі на рогах західної стїни (одна з них, полудневo-західня прибудована була вже пізнїйше, в XI або в XII в.). Зрештою такі вежі ми стрічаємо і в декотрих иньших церквах, нпр. в чернигівській св. Спаса, в київській св. Спаса на Берестовім. Але плян св.

Софії зістав ся унїкатом. Великість її з ґалєріями і з абсидами 39x34 м., без ґалєрій, а з абсидами 29x34, без абсид 29x29; великість Десятинної з ґалєріями, абсидами 34,5x45 м., без ґалєрій, а з абсидами 22x39, без абсид 22x31 метрів [7]).

Як для росширення будови основний тип доповняв ся ріжними додатками, так знову для зменьшення він робив ся простійшим і біднійшим: бічні абсиди заступали ся короткими рівними плечами; колюмни, призначені для опертя банї, зникали, а баня опирала ся просто на стіни, що зміцняли ся пілястрами; баня часом робила ся для легкости не мурована, а деревляна. Так збудована була церква св. Михаіла в Острі, що по части заховала ся досї, чернигівська св. Ілї; така ж маленька переяславська церква — квадрат церкви, без абсиди, має коло 6x6 мет. — плян її див. під ч. 4 [8]).

Будівляна технїка XI-XII в. визначаєть ся значною однородністю. Стіни будували ся з каменя дикого й цегли, з великою масою цементу. Цегла і цемент мають свої характеристичні прикмети, що дуже помагають відріжняти будову сих часів від пізнійших. Цегла має форму тонких (коло 5 цм.) майже квадратових плиток; великість їх не зовсїм однакова: 45x36, 36x32, 33x33 цм.; колїр має червоний. Цемент робив ся з вапна з домішкою товченої цегли [9]). Як я вже сказав, цементу уживало ся дуже багато, верстви його звичайно грубші від цегли, а особливо в пілястрах, арках — до 12 цм. грубости, так що цегла часом сходить поруч каменя і цементу зовсїм на другорядну ролю, служачи більше для зрівняння верств. В тій же ролї уживали ся тесані камяні плити, шіферні або навіть мармурові (як у Софійській катедрі) — краї їх виступали на зверх в виді ґзимсів. Такі камяні ґзимси та пілястри були звичайно одинокою окрасою стїн церкви з надвору: очевидно сей архітектурний стиль не припускав різблених окрас, які з'являють ся потім в суздальских церквах XII-XIII в. (суздальських і галицьких); зрідка лише бачимо щось більше — от як на чернигівській церкві Успенія маємо вище лінії хорів ґалєрійку з арочок, романьского типу. Стіни на зверх, очевидно, зіставали ся не потинкованими.

Стіни Десятинної церкви мають звиш 1 метра широкости в долинї, стіни св. Софії до півтора метра; фундаменти її сидять глубоко до 2 і 2,5 метрів, і в сутеренах мають зроблене склепіннє для ховання небіжчиків. Для звязування стін уживали ся деревляні і зелїзні звязки. Нарештї, щоб

покінчити з будовою стїн, треба згадати ще про одну прикмету: уживаннє при будові їх порожнїх глиняних горнців в верхнїх частях стїн і в трикутниках під банею; їх звичайно звуть голосниками, думаючи, що уживали ся вони для резонансу, але вони могли служити й для злекшення будівляної маси, заступаючи „губообразні" (діраві) цегли старшого візантийського будівництва. Висловлена була гадка, що треба розріжняти горнцї положені боком-для резонансу і поставлені рівно-для злекшення будови — се поки що лише гіпотеза [10]).

Найбільш звичайним типом була церква з одною банею, але були й з пятьма і навіть девятьма, як св. Софія. Шия банї мала довгї й вузкі вікна. Покритє було о стільки ориґінальне, що дах не лежав на осібних простолїнїйних риштованнях як тепер, а склепіннє й банї накривали ся бляхою просто по поверхнї склепінь, так що покритє мало округлу, хвилясту поверхню. Крили звичайно оловяною бляхою, часом золотили її — як на св. Михаїлї Золотоверхім або на Золотих воротах. Вікна мали теж свою ориґінальну форму — кількох вложених одна в одну ниж, з гостроверхою аркою, як бачимо на св. Софії. Окрім шиї бань вікна робили ся в абсидах і в стїнах. Взагалї церкви робили ся ясними — на се вказує кольорит мозаіки, а темними сї старі церкви звичайно ставали через пізнїйші прибудовання й додатки.

В серединї церкву прикрашали фрескові мальовання, а в найбільше богатих (св. Софії, Золотоверхім Михайлівськім, також у Десятинній і в великій Печерській) середню абсиду й головну баню прикрашала мозаіка. Сї фрескові й мозаікові образи, що покривали стїни церкви, заступали пізнїйші настїнні ікони й самий іконостас: олтар в давнїх руських церквах, як і в візантийських, відділяла від церкви тільки невисока перегорожа, зроблена, мабуть, з марморяних невисоких колюмн, з завісою, що затягала ся в приписані моменти; таким чином всю середню і верхню частину олтарної абсиди вповнї було видко з церкви. В цїлости старих іконостасів не заховало ся нїде, але від них мабуть полишили ся невеликі колюмни білого мармору, з капітелями, і марморяні ж ґзимси, що зістали ся в Золотоверхім і в Печерськім монастирі. Більші марморяні колюмни св. Софії, без капітелїв, зістали ся мабуть від т. зв. ківория — надпрестольного шатра, що звичайно робив ся в олтарі, над престолом, в середній абсидї; такий ківорий описуєть ся в холмській катедрі [11]): дві колюмни з

одноцільного каменя, і на них „комара” (шатро); зрештою з виглядом їх знайомлять нас софійські й михайлівські мозаіки. Дві бічні абсиди призначали ся — північна для жертвенника, полуднева звала ся дияконником; супроти церкви ціла олтарна частина була підвисшена.

Підлога, судячи по останкам в Софійській катедрі, в Десятинній й ин., робила ся в богатших церков з камяних плиток (мармор, ґраніт, яспіс і т. и.), в меньших мала декорації з поливяних цеголок ріжної форми [12]). Останки такої підлоги з поливяних цегляних плиток полишили ся в галицькій церкві Благовіщення, і по ним можна судити про вигляд такої підлоги: ріжнокольорові плитки укладають ся в мозаічний рисунок — ґеометричний орнамент [13]). Стіни могли також мати більші марморяні декорації [14]). Ще до тепер огорожа (барієра) хорів св. Софії від церкви виложена шіферними низькорізбленими плитами. Шіферні різблені плити знаходили ся також і в иньших церквах (Михайлівській Золотоверхій, св. Ірини).

Коли перші церкви на Руси були збудовані майстрами грецькими, то вже починаючи від середини XI в. будовляну роботу роблять майстри руські, як показує історія будови церкви св. Георгія, й грецькі архітекти уживали ся, мабуть, тільки для головного проводу в більших роботах; так нпр. леґенда каже, що архітекти великої печерської церкви прийшли з Царгорода. Незручністю перших свійських архітектів поясняють нещасливі пригоди з тими будовами; нпр. у церкви св. Андрія в Київі по двадцятьох літах „ували ся верхъ” [15]); теж стало ся і з переяславською катедрою, коли 1124 р. „земля потрясе ся мало”. В звичайнійших церковних будинках кінця XI і XII в. ми, без сумнїву, маємо роботу вже руських архітектів, що йшли одначе в XII в. ще вповні за грецькими взірцями. Імен сих архітектів ми не знаємо, одиноке імя з XII в. — се двірський архітект, „приятель” князя Рюрика Ростиславича — Петро Милоніґ; про нього знаємо, що він збудував стіну в Видубицькім монастирі для охорони його від розливу, але правдоподібно, був він участником і иньших будов, які сповняв Рюрик, що мав „любовь несытну о зданьихъ”. З Рюрикових церков ми можемо з певностию майже вказати на овруцьку св. Василия, що може служити нам останньою памяткою сього періоду — панованя чистого візантийського типу.

Описаний вище тип церковної будови можна назвати київським, тому що

Київ був його головним огнищем і центром і містить найбільше памяток сього будівництва. Де що відмінний тип, змодифікований західніми впливами, дають церковні будови західної Руси XIII в. — його отже можна-б назвати галицьким. На жаль, матеріал для студийовання сього типу без порівняння біднійший, ніж для київського — дуже бідний; через те ми й не можемо виробити докладного суду, о скільки типові були прикмети сього другого типу, не можемо означити його хронольоґічних і ґеоґрафічних границь, а навіть не можемо і зреконструовати церкву сього другого типу в цілости так, як се могли ми зробити з церквою київського типу. Весь матеріал наш до тепер обмежаєть ся дуже скупими останками галицьких церков та літописними описями холмських церков Данила; по за тим є лише кілька дрібниць другорядного значіння.

Останки галицьких церков показують нам, що основний плян київського типу задержано й тут в цілости: звичайно маємо тут трох-абсидні церкви, де в чім тільки модифіковані, нпр. поруч головного входу — від заходу, маємо часом ще бічні двери [16]). Ріжницю в плянах поодиноких церков можна вказати таку, що тим часом як одні церкви більш квадратові (галицькі церкви над Лімницею), з широкими бічними кораблями, иньші — видовжені, з узькими бічними кораблями (галицька церква Рождества й крилоська). Але спосіб будови ріжнить ся від київського кардинально тим, що стїни будовані не з дикого каменя й цегли, як у церквах київського типу, а з квадратів тесаного каменя — як галицькі церкви або перемишльська катедра св. Івана [17]).

З сею ріжницею в будівлянім матеріалї була звязана ріжниця і в декорованню: ми знаємо, що церкви київського типу не мали иньших архитектурних окрас окрім камяних рівно обтесаних ґзимсів; різьбу стрічаємо тільки на декораційних плитах в серединї церкви на хорах і т. и. Противно, галицькі церкви уживають різьбу досить широко: так церква св. Пантелеймона має гарний портал з круглим склепіннєм, прикрашеним двома різбленими валками; склепіннє опираєть ся на гарно різблений ґзимз, підпертий двома парами різблених стовпів, з декорованими різьбою капітелями [18]); скромнійше, але також декорований різьбою і бічний портал. Абсиди також декоровані пілястрами з базами й капітелями, і капітелї головної абсиди знову таки різбленї. Останки різблених стовпів, капітелї й т. и. знайшли ся також в останках галицьких церков т. зв. Спаса й

Благовіщення. Різьба внутрішнїх аркад пропала для нас, але ми можемо сю прогалину доповнити описею холмської катедри; тут капітелї стовпів також були різблені: чотири „комари” (арки) опирали ся „на четырехъ головахъ човѢцскихъ, изваяно отъ нѢкоєго хитрѢца” [19]). Церковні двери сеї катедри мали також різблені порталї: „украшены каменьємь галичкымъ бѢлымъ и зеленымъ холмъскымъ тесанымъ, изрыты нѢкимъ хитрѢцемь Авдьємь”. Але тут сї порталї мали поліхромічні декорації: „прилѢпы отъ всѢхъ шаровъ и злата, на преди ихъже (на головнім порталю) издѢланъ Христосъ, а на полунощныхъ святый Иванъ”.

Сими прикметами галицькі церкви зближають ся до суздальських XII-XIII вв., також будованих з тесаного каменя і також богато, на деяких аж занадто, декорованими різьбою. Пляни церков стрічають ся між ними тотожні вповнї, теж і подробиці декорацій: нпр. порталь церкви св. Пантелеймона досить близько нагадує церкву Покрова на Нерлї, хоч і ся остатня вже визначаєть ся накопиченнєм різьби, що характеризує взагалї суздальські церкви, тим часом як галицька церква св. Пантелеймона задержує дуже добре міру в декорованню. Ся подібність знаходить зовсїм природне об'ясненнє в тїсних династичних і полїтичних звязах, які лучать від середини XII в. (від шлюбу Ярослава Осмомисла) і до часів Романа суздальських князїв з галицьким двором: суздальські церкви, дуже правдоподібно, були твором тоїж архітектонїчної школи, що і галицькі — галицьких майстрів [20]). В кождім разї в обох ґрупах маємо ті самі прикмети: основи київського типу модифікують ся новійшими впливами, безперечно західнїми.

При тїсних зносинах Галичини з західнїм сьвітом: Угорщиною, Нїмеччиною, західно-словянськими землями, що розвивають ся в XII в., сполученнє русько-візантийських елєментів з західнїми взагалї характеризує галицьку культуру сих часів, як говорили ми вже перше [21]), і зовсїм природно така модифікація мусїла наступити і в будівництві, взагалї в штуці.

Так в західнім будівництві можемо знайти зовсїм подібні мотиви до порталїв св. Пантелеймона. На західні впливи у внутрішнїй декорації церков вказує згадана лїтописна опись холмських церков: вона згадує тут „римські шкла”, очевидно — мальовані, в олтарі, чашу з червоного

мармора, „изваяну мудростью чюдну, и змьєвы главы бЂша округы єя", привезену з Угорщини й призначену на "хрестильницю" в холмській катедрі [22]). Камяна декораційна різьба суздальських церков, що при зазначеній подібности, може нам дати певне понятє, за браком галицьких памяток, про декораційну різьбу галицького будівництва XII-XIII в., вдаряє часом незвичайною подібністю до західно-европейських декораційних різьб XI-XII вв. [23]).

Сьвіжо опублїкована церква в Лаврові [24]) відкриває перед нами иньший архітектурний тип церкви — з бічними абсидними крилами; се тип дуже уживаний на Атосї [25]) і в XIV-XV в. широко росповсюднений в балканських землях і на Волощинї. Його датують XIII віком, але час будови лаврівської церкви незвістний: традиція про Льва, звязана з нею, не має особливої певности [26]), і може бути, що ся будова вже виходить хронольоґічно за той час, про який ми тут говоримо. В детайлях її також нотують певні західнї елєменти (ґзимс, форма вікон) [27]).

З ріжних подробиць церковного урядження, переказаних нам галицькими й волинськими лїтописцями, піднесемо широке росповсюдненнє дорогоцїнних ікон — в золотих і срібних, саджених каміннєм шатах. Церкви одначе при тім далї росписувано фресками, судячи по любомльській церкві св. Георгія, поставленій Володимиром Васильковичом. Згадаємо ще опись підлоги холмської катедри: „помость слитъ отъ мЂди и отъ олова чиста, яко блещати ся яко зерцалу", згадку про „двери мЂданыє", вилиті Володимиром Васильковичом для любомльської церкви, й кілька згадок про дзвони, що виливали ся й на місці: для тієї-ж любомльської церкви Володимир „поліа колоколы дивны слышаніємь, такыхъ же не бысть въ всей земли" [28]).

До сього додам кілька слів про не-церковні будови, які до нас заховали ся, — київські Золоті ворота й волинські вежі. Але перші належать до XI, другі до XIII в. і таким чином дають факти від себе зовсїм відокремлені.

Золоті ворота, складали ся з двох довгих стїн, 15 до 17 м. довжини, що були злучені склепіннєм, зложеним з ряду аркад, як можна судити по перехованому рисунку XVII в. На них опирав ся поверх, що містив у собі церкву благовіщення і якісь сховки — „комары Златыхъ вратъ"; від

золоченої покрівлї церкви й ворота, очевидно, дістали своє імя. Стїни, грубі на 3/4 м., будовані з верств великих каменів, серед котрих ідуть верстви дрібного цементованого каменя й цегли. Проїзд воріт мав з початку 7 метрів широкости. З надвору стїни воріт верствами кладеного на цементї румовища, що має ще виразні гнїзда для зрубів, лучили ся з деревляними фортифікаціями — зрубами, заповненими землею. Тепер від сього всього зістали ся останки стїни, з новійшим підмурованнєм з середини, й маленький фраґмент арки; поверх зник зовсїм [29]).

Дві холмські вежі будовані однаково — з дикого каменя (білого і синього), на цементі, без цегли й яких небудь звязків. Вежі були четверокутні, з склепіннєм в серединї; більша має стїни широкости коло девять метрів, меньша сїм; ся остання була частиною якоїсь більшої фортифікаційної будови, але від сеї останньої лишили ся тільки незначні слїди. В самім Холмі, по словам лїтописця, була вежа зроблена більше делїкатно: вона була побудована з тесаного каміння на висоту 15 локтїв, а верх добудовано деревом; але ся вежа згинула під час пожежі і потім не була відновлена. Камінецька вежа- пізнїйша від них на яку чверть віка, будована инакше: вона поставлена з цегли, кругло, мала три поверхи з склепленими вікнами і з вінцем (від нього лишили ся тільки незначні останки). Тепер вона має високости коло 27, а в дияметрі коло 13 м.; стїни грубі на півтора м.; лїтописець каже, що вона була висока на 17 сажнїв (30 метрів). Таку ж вежу, по його словам, поставив Володимир і в Берестї, а Мстислав в Черторийську [30]). В Галичу маємо фундаменти будинку многогранної форми, що також міг бути вежою [31]).

В 1880-х рр. робили ся проби відкрити фундаменти київського княжого терему на Старім Городї, коло Десятинної церкви, але через пізнїйші забудовання, що почасти знищили сї фундаменти, почасти перешкаджають дослїдам їх останків, дуже мало що можна було зробити. Викрито три сторони великого полїґонального будинку, з дуже тупими кутами, що й уважають ся останками терему [32]). З подробиць його вигляду можна навести лише звістні слова Сьвятослава в Слові о полку Ігоревім: „уже дъскы безъ кнЂса (дошки без сволока) въ моємь теремЂ златоврьсЂмь” — отже терем мав дах на деревляній конструкції й верхи криті золоченою бляхою, як Золоті ворота й деякі церкви.

Для пізнання деревляного будівництва старої Руси досї ще не зроблено властиво нїчого, хоч воно було розвинено дуже сильно. Можливо, що в церковнім будівництві останнїх столїть удасть ся віднайти слїди технїки й типів старих часів. Роблять ся проби також дійти того і з старих мінятюр [33]). Але поки що се лише перші, відокремлені проби.

З різьбярства, як я вже сказав, в Київі маємо саму тільки декорацiйну різьбу, в видї камяних (шіферних) орнаментованих плит, що служили внутрішнїми окрасами церков, та кількох князївських марморяних гробів (корсти).

Найбільш інтересний гробовець, т. зв. Ярославів, тепер стоїть в бічнім олтарі Софійської катедри. Се широкий чотирокутний гріб з білого мармору, коло двох метрів довгий, а звиш метр широкий; судячи по його широкости, припускають, що він був не одиночний, а на дві особи зроблений; накритий він накривкою в формі даху з чотирма тумбками на чотирох кінцях. З боків і по накривцї він орнаментований низькорізбленими фіґурами на мотиви старохристиянської штуки: хрести, винна лоза, риби, пальми і т. и.; робота артизмом не визначаєть ся, але досить чиста, і мабуть не місцева.

Другий гріб — без накривки й сильно оббитий, в тій же Софійській катедрі, теж з білого мрамору, але одиночний, орнаментований простїйше, теж низькорізбленим орнаментом [34]).

Такі марморяні гроби, судячи по оповіданням про княжі похорони [35]), були досить уживані, а вже від другої половини XI в. виробляли ся мабуть у нас на Руси, судячи по оповіданню Патерика про камяну напрестольну плиту великої печерської церкви, за котру монахи посилали три гривни срібла до робітнї, „идЂже дЂлают ся таковыя вещи [36]).

Різьба шіферних плит Софійської катедри має теж чисто орнаментацiйний характер: вони звичайно мають оден арабесковий рисунок, що покриває цїлу поверхню плити, виконаний низькою різьбою, правильно і гарно. Инакший тип дають плити Михайлівського монастиря, печерські й фраґмент з під церкви св. Ирини: на них виконані певні сцени, досить грубо, різьбою вищою; так на плитї Михайлівського монастиря бачимо двох кінних сьвятих, на печерських — Самсона зі львом і запряжені

зьвірями колїсниції (як то толкують — на тему видїння Даниїла), й т. и. [37]).

Більший розвій осягнуло різьбарство в галицько-волинських землях XIII в. Що правда, і тут ми дотепер маємо тільки архітектурні орнаменти, але з лїтописних оповідань бачимо, що тут різьба виходила за границї чисто архітектурного орнаменту і зближала ся до самостійної ролї. Так лїтопись описує в холмській катедрі чоловічі голови на аркадах і ще інтереснїйше — різблені з каменя фіґури (так виходить з оповідання) Христа й Предтечі на церковних дверях. За „поприще” від міста стояв на камінній підставці вирізблений з каменя монументальний орел, високости дванадцяти ліктів. По здивованню, з яким лїтописець описує сї річи, можна-б думати, що тодї — в серединї XIII в. се були новини на руськім ґрунтї, навіяні західнїми впливами. Від тодї вони мали шанси розвивати ся далї на галицькім ґрунтї, але про сей дальший розвій не маємо нїякого матеріалу, з якого б могли судити про нього.

Перейдім до малярства.

То що властиво становить предмет малюнка: представленнє на поверхнї ріжними кольорами ріжних сцен і предметів, в Візантиї й на Руси в сї часи було предметом технїки малярської, мозаїчної й емалєрської; вони стоять в тїснім звязку з собою й певний стиль панує однаково в них, а навіть одна технїка впливає на другу.

Від малярства в тїснїйшім значінню ми маємо тільки останки фресків і кілька мінятюр-образків.

Найбогатшу колєкцію фресків, з 1-ої половини XI в., містить в собі Софійська катедра, і то не лише церковних, а й чисто сьвітських. На жаль, реставрація сих фресків, переведена в першій половинї сього столїтя без відповідної уваги й обережности, багато знищила й покалїчила з сього матеріалу. Тільки незначна частина фресків полишила ся нереставрованою й може знайомити з автентичним їх виглядом: такими зістали ся фрески бічного олтаря св. Михаїла і фрески на стовпах головного олтаря, закриті в часи реставрації тодїшнїм іконостасом і тому залишені без реставрації. Зрештою і з реставрованих деякі лишили ся без змін (як се показує порівняннє з кальками, зробленими перед реставрацією), так що в сумі про початкову фрескову роспись Софійської катедри завсїди можна мати докладний суд.

Фрески покривали всї стїни Софійської катедри з виїмком головної абсиди й середньої банї, декорованих мозаікою. В сїй росписи бачимо переведену певну систему. Бічні абсиди (чотири) росписані сценами, взятими з житя сьвятого, котрому абсида присьвячена: Богородиці (ся роспись особливо інтересна, бо взята з апокріфічних євангелїй), арх. Михаіла, ап. Петра і св. Георгія. Так само сценами — з історії Христа й старозавітними епізодами, толкованими симболїчно про Христа, росписані стїни пресбітерія (в горі) і стїни хорів. Зрештою стїни і стовпи церкви росписані фіґурами сьвятих, то цїлими; то погрудними образами (в медальонах): образи сьвятих женщин покривають собою стїни двох крайнїх (від заходу) передїлок, де мусїв бути бабинець; стїни иньших передїлок — образи сьвятих мужів. Стїни сходів в наріжних вежах, що провадили на хори, росписані на теми сьвітські, бо сї вежі вважали ся вже будовою поза церквою. Догадують ся, що в головнїм кораблї церкви, де тепер, по реставрації, маємо родину мучениць — св. Софії й її доньок, первістно були портрети князя-фундатора і його родини, але нездала реставрація знищила для нас сей дорогоцїнний образ. Фрески писані водними фарбами на клею або на білку; ґрунтом служив тинк з ґіпсу: контури зазначували ся різцем і наводили ся темною фарбою; фреска покривала ся якимось лякером.

Фрески сї покривають в сумі таку велику просторонь, що очевидно мусїли вийти від більшого числа малярів 38); на жаль, як сказано, побіжна реставрація стерла більше тонкі детайлї росписи, що давала б можливість слїдити за індівідуальними прикметами пензля. Взагалї ж роспись стоїть на порозї упадку візантийського малярства: ще не зовсїм затратила ся сила античної традиції, але з другого боку вже є виразні вістники близького упадку. Шабльон уже панує сильно: лиця роблені більш меньш однаково — кругло, з великими, широко створеними очима, рівним носом, повними губами; в поставі тїла, в укладї одежі вже сильний схематизм. Особливо дає сильно себе відчувати шабльоновість в одиночних фіґурах сьвятих: індівідуальности і реалїзму анї шукати тут, — бачимо кілька типів, що повторяють ся, розріжняючи ся тільки кольорами одежі та написями. Написи на поодиноких фіґурах грецькі; можна припустити зовсїм певно, що фрески св. Софії, як і мозаіка, роблені були таки грецькими майстрами.

Грецькими ж майстрами, на чисто візантийські теми росписані сходи обох веж св. Софії. Хоч по архітектурним прикметам сї вежі належать не зовсїм одному часу, але роспись має однаковий характер. Судячи по її останкам,

далеко не повним (особливо потерпіли фрески західно-північної вежі), змістом її послужив цикль царгородських сьвяточних забав і церемоній, що мали місце на границї старого й нового року — брумалії, сатурналії, воти й календи (від 24/XI до 6/I). Маємо тут циркові сцени: боротьбу зьвірів між собою і з бестіаріями, замаскованих ґлядіаторів, перегони колїсниць, ріжні представлення: скоморохів, музикантів, акробатів і кльовнів, сьвяточні цїсарські авдієнциї й виїзди, новорічне принесеннє дарів. Детайлї сих сцен (невважаючи на невдале подекуди реставрованнє) дуже вірно передають, при всїм схематизмі рисунку, реальні подробиції візантийського житя: бачимо нпр. колїсничних їздців в убраннях традицийних кольорів циркових партій, бачимо цїсарську льожу з прибічною сторожою цїсаря й двором [39]), бачимо ріжних двірських урядників з відповідними їх ранґам інсіґніями, і т. и. Окрім того маємо богато орнаментацийних образків — рослинних і фантастичних зьвірячих. Руського, тубильного нема тут нїчого [40]).

Другу важну колєкцію фрескових образів дає нам Кирилівська церква в Київі (останки фресків в иньших українських церквах або зовсїм незначні або знищені пізнїйшим мальованнєм). Хронольоґічно її фрески ділить від софійських більш як століттє: церква була роспочата Всеволодом Ольговичом († 1146) і докінчена його вдовою († 1190). До 1870 року фрески були закриті новійшим тинкованнєм: тоді їх запримітили вперше, але відкрито їх головно вже в 1880 р.

Церква цїла була росписана фресками; фрески середини церкви повторяють теми Софійської катедри, як і иньші тодїшні київські церкви. Найлїпше заховали ся й найбільше мають значіннє фрески полудневої абсиди, росписаної сценами з житя св. Кирила епископа александрійського, патрона церкви. Головна вага їх полягає на тім, що тим часом як у фресках софійських мали ми роботу грецьких майстрів, в кирилівських маємо домашню, руську: на се вказують руські написи образів, а також і сама робота, що тратить і ті останки пропорцій, які задержала візантийська робота в софійських фресках; самий стиль відмінний: різкий, сухий, лиця худі, суворі, аскетичні. На жаль, кирилівські фрески не вважаючи на свою надзвичайну важність для історії руської штуки (більшу від софійських), досї не вистудіовані докладнїйше, а навіть не були публїковані в цїлости.

Поруч малярства фрескового було широко росповсюднене малярство іконне властиве. Уже Володимир забирає ікони з Корсуня до Київа. Пізнїйше вони

не переставали також привозити ся з Візантиї і малювати ся на місці, своїми майстрами [41]). Між печерськими монахами з кінця XI і поч. XII в. згадуєть ся маляр Аліпій: він хлопцем був даний в науку грецьким майстрам, що писали Печерську церкву і потім уславив ся як славний іконописець (иконы писати хытръ бѢ зѢло): писав ікони для печерської братиї й на сторонні замовлення. З його житиа в Патерику видко тодішню (XII-XIII в. — як Патерик писано) іконописну технїку й уживаннє ікон. Ікони писали ся на дошках, очевидно — деревляних звичайно; фарби — „шаровныя вапы" терли ся на камені й набирали ся на „вапницу"; в мальованню разом з фарбами визначну ролю грало золото — „овогда бо златомъ покладываше икону, овогда же на камени вапы творяше и всѢмъ писаше". Оден Киянин замовляє у Аліпія ікону Богородиції, хотячи її дати до церкви на сьвято успенія; другий хоче поставити собі церкву й зробити на окрасу її пять великих ікон — деисус і дві „намістні" (так звуть ся тепер ікони в головнім ряді іконостаса) [42]).

З сього оповідання можна доміркувати ся, що в меньших церквах фрескове мальованнє уже тоді заступалось іконами, далеко більше придатними для легких деревляних будовель, що також легко зникали, як і виростали, а ікони можна було переносити з церкви до церкви, з дома в дім. Я б уважав правдоподібним, що з сих малих церков, деількома іконами, повішаними на олтарній перегороді, заступали ся фрески більших, і виріс пізнійший іконостас. Заведеннє його у всякім разї відразу забезпечило іконам широке росповсюдненнє.

В богатших церквах здобувають собі дуже рано важне значіннє ікони в дорогих шатах; артистична робота маляра при тім сходила на другий плян перед богацтвом матеріалу, з котрого робила ся шата — срібла, золота, дорогого каміння і перлів, та юбілєрською роботою сеї шати. Уже від XI в. такі ікони стають одною з головнійших окрас церков і заразом — їх богацтвом. Ярослав, збудувавши церкву св. Софії, „украси ю иконами многоцѢньными" [43]) — по всякій правдоподібности мова йде про ікони в дорогих шатах. В XII-XIII в. де оповідаєть ся про грабованнє церкви, звичайно все згадуєть ся про обдираннє дорогих іконних шат [44]). Між жертвами Володимира Васильковича церквам дорогі ікони — „ікони ковані" займають одно з визначнійших місць: „ікони золоті" для берестейської церкви, ікона Богородиції для церкви св. Дмитрия — окована

серебром „с каменіємь дорогимъ”, ”образъ Спасовъ окованъ золотомъ съ дорогымъ каменіємъ” — для володимирської катедри; для любомльської церкви св. Георгія — „икону списа на золотѢ намѢстную святаго Георгія и гривну златую възложи на нъ съ женчюгомъ”, і т. и.) [45]).

До нинїшнїх часів заховало ся чимало ікон, котрі традиція виводить з староруських часів — як ікони писані нїби св. Аліпієм, ікона Богородиці з Федоровського монастиря, перед котрою мав молити ся Ігорь Ольгович тепер, в Печерській лаврі, і т. и., але всї сї традиції переважно непевні, й досї ми ще не маємо ікон, які б могли з повною правдоподібністю уважати староруськими творами.

Небогато, але автентичне маємо натомість в мінятюрі. Найважнїйшими памятками сього роду зістали ся три рукописи XI в. — Остромирове евангелиє 1057 р., Сьвятославів Ізборник 1073 р. що містять кілька дуже інтересних поліхромічних і золочених мінятюр (між ними славнозвістний образок родини кн. Сьвятослава, Ярославича) і Трірська псалтир, що має окрім своїх первістних, нїмецьких мінятюр, пять додаткових, руських, зроблених десь в 1070-80-х рр. (дві з них мають фіґури Ярополка Ізяславича і його родини). Мінятюри сї були всї правдоподібно київської роботи: про Ізборник і Псалтир се можна думати майже без сумнїву, але з правдоподібністю також і про Євангелиє; мінятюри Ізборника і Псалтири, дуже близькі часом, мають деякі дуже близькі подробиці і в детайлях. Окрім мінятюр-сцен Ізборник і Євангелиє мають також богато т. зв. заставок — орнаментів і орнаментованих букв, але їх маємо богато і в иньших рукописях [46]).

В мінятюрах-сценах, як і в малярстві, панує тут вплив візантийський, з котрого поволї лише виломлюють ся деякі ориґінальні прикмети. В мінятюрах орнаментаційних елєменти більше скомплїковані — мотиви ориґінальні, візантийські, полуднево-словянські, західні, як взагалї в давнїм руськім орнаментї.

Для монументальних церковних образів в найбільше роскішних будовах малярство заступало ся мозаікою. Ся галузь вибагливої візантийської культури була що до своєї технїки ”остільки трудною й коштовною, що уживано її у нас для окраси тільки найбільше показних частей церков, і то лише церков найбогатших. Мозаіку, „мусїю”, як казали тоді, знаємо тільки

в найбогатшім центрі руської культури — Києві, і то за добрих часів його — від кінця X до початку XII в.: в Десятиннїй церкві, в св. Софії, в Печерській великій церкві, в Михайлівськім Золотоверхім монастирі [47]). Заціліла вона тільки в Софійській катедрі і в Михайлівськім монастирі, і то в остатнім дуже вже не богато: оден образ цілий і кілька фраґментів.

Мозаіка робила ся на вапнянім цементї: в сьвіжо-розведений цемент вкладали ся шостигранні кусники ріжнокольорового шкла; укладаючи ся до кольору, вони творили малюнок. Тло було з шкла золотого. Кольорові площі творили ся з шкла матового відповідних кольорів — там де треба було певної матової краски, а там де треба було блеску, гри — з шкла прозорчастого. Лице й взагалї тїло робило ся з дрібнїйшої мозаїки, одежа, тло — з більшої. Поверхня цїлого образу по виконанню шлїфовала ся. Як бачимо, робота дуже скомплїкована й вимагала високої технїки. З становища технїки наші київські мозаїки, дїйсно — твір дуже високий (особливо мозаїки софійські), але і в рисунках їх є таки більше реміснichої технїки, як артистичної інвенції.

В катедрі св. Софії, як я вже сказав, мозаіки й образи прикрашають стїни головної банї й середньої (олтарної) абсиди. В серединї склепіння банї уміщено монументальний образ Христа-Вседержителя, котрому під назвою Софії — себто божої мудрости — мусїла бути присьвячена церква. Образ величавий, але досить тяжкий в виконанню, з сильно визначеним східнїм (вірменським) типом; його відкрито не так давно лише (1885 р.). Наоколо нього чотири архангели, з котрих заховав ся лише один — чи не найлїпша з композицій св. Софії: вона задержала ще в значній чистотї античні традиції в рисунку. Низше, між вікнами шиї банї, дванадцять апостолів, з котрих заховав ся лише ап. Павел, і то тільки по пояс. Ще низше, в чотирох трокутниках між аркадами, що підпирають баню, були образи евангелистів — з них заховав ся також тільки оден (св. Марк).

Верхню частину середньої абсиди займає монументальна фіґура Богородиці, представленої в позї молитви, з піднятими в гору руками (т. зв. оранта); з артистичного боку образ не особливий — фіґура за-коротка, постава схематична, лице сухе, без виразу; де що зашкодила тут і сферична площа абсиди, на котрій образ уміщено: з скороченнєм рисунку по тій сферичній площі артист не обчислив ся. Під тим образом Богородиці великий образ Тайної вечері, представленої символїчно: Христос коло

церковного олтаря причащає з одного боку хлїбом шістьох апостолів, що підходять до нього оден по однім, з другого — других шістьох вином; над образом грецька евхаристична надпись. Рисунок, інтересний зі становища християнської симболїки, визначаєть ся браком перспективи, схематизмом рухів апостолів, зманєрованністю постав, хоч саме виконаннє дуже гарне. Сї образи — Богородиця і Тайна вечера заховали ся вповнї й служать головною окрасою св. Софії, заразом одною з визначнїйших памяток візантийської штуки сих часів. Низше Тайної вечери маємо образи св. отцїв, в епископських орнатах, а з боків два архидиякони; від сих образів одначе зїстали ся тільки верхнї частини.

В серединї олтарної аркади маємо образ первосьвященника Арона (йому відповідав мабуть Мельхиседек — але того образу нема). Коло середини аркади „деісус” — образ Христа і з боків його — Богородиції й Предтечі, в медальонах; окрім того в центрі олтарної й противної — західньої арки останки мозаічних образів, як здогадують ся — Богородиції й Христа-Емануіла (в молодім віку). На переднїх (звернених до заходу) сторонах стовпів олтарної аркади уміщений славний образ Благовіщення: на однім (лївім) стовпі архангел-вістник, на другім — Богородиця (пряде); сей образ її випав далеко щасливійше від образу оранти в олтарній абсиді: вираз лиця, постава тїла, уклад одежі гарні й не мають тієї суворої сухости як образи оранти або Христа-вседержителя; слабше — схематичнїйше й тяжше випала фіґура архангела; обидві фіґури мають при собі грецькі євангельські написи.

Нарештї в серединї полудневої й північної арки (говорю все про арки, на котрих опираєть ся середня баня) маємо образки 40 мучеників в медальонах, з грецькими написями, як і при образах св. отцїв олтаря (тільки там цїлі фіґури, а тут медальони). Сї дві серії мозаікових образів середини церкви, як бачимо, відповідають цїлим і медальонним фрескам, що покривають стїни иньших частин церкви.

Порівнюючи сї мозаічні образи, можна помітити між ними певну ріжницю в манєрі рисунку і в красках. Моізаки банї й горішньої частини абсиди зроблені в яснїйших красках, а в їх композиції більше манєровання; як догадують ся, се тодїшня — щоб так сказати — модерна, модна столична манєра. Образи ж св. отцїв і мучеників визначають ся темнїйшими красками, більшою простотою в рисунку, що завдяки тому подекуди

задержав більше з доброї старої традиції, хоч виконаннє сих серій взагалї слабше: їх могли робити майстри провінціональні, або другорядні столичні.

Подібно як і фрески, софійські мозаіки стоять на порозї повного упадку артистичної традиції в візантийській штуці: визначають ся схематизмом, або манєрністю в розробленню доґматично уставлених форм. Але виконаннє ще стоїть дуже високо, і в кольоратурі ще чимало артизму.

Подібне місце, як кирилівські фрески займають супроти софійських, займає мозаіка Михайлівського монастиря супроти мозаіки софійської: коли в св. Софії ми бачимо чисту грецьку роботу, в кирилівських фресках і в михайлівській мозаїці маємо ми по всякій правдоподібности уже сьвійське, руське імітованнє грецьких взірців, штуку русько-візантийську. Се й надає останкам, які заховали ся з михайлівських мозаік, дуже важне значіннє в історії нашої штуки.

Головний образ Михайлівського монастиря — евхаристия повторяє в меньших розмірах (бо й церква меньша) образ софійський: Христос при олтарі причащає хлїбом і вином апостолів; є ріжниці тільки в детайлях композиції. Але велика ріжниця в манєрі й технїці; рисунок, краски, виконаннє стоять далеко низше софійських: крайнїй схематизм, брак всякої пропорції в укладї фіґур (голови за-малі, фіґури за-довгі й т. и.), в кольористиці сїрі мертві тони. Евхаристична напись зроблена вже по руськи. Натомість иньші останки мозаік мали написи грецькі: нпр. образи архид. Стефана і муч. Дмитрия (останки їх дуже бідні, та й самий образ евхаристиї не цїлий.

Манєра рисунку й руська напись служать дуже сильними доказами руської роботи михайлівських мозаік. І тут як і в иньших сферах візантийської штуки, пересадженої на руський ґрунт, ми бачимо те саме явище: за пересадженнєм її зараз починаєть ся її імітованнє руськими майстрами, а сї що дальше то більше мусїли модифікувати манєри й традиції візантийські. Се побачимо зараз і в емалєрстві.

Як мозаіка заміняла фарби кольоровими кусничками шкла і заступала малярство в монументальних образах, обчислених на далеку перспективу, так в маленьких образках заступало його емалєрство, заміняючи малярські фарби шкляною емалїєю на золотім тлї. Бувши продуктом незвичайно високої технїки, се Візантийське емалєрство — т. зв. горожена емаль (email

cloisonn) мусить уважати ся одною з найцікавійших сторін візантийської й її галузи — руської культури сих часів, тому звернуло на себе останніми часами пильну увагу дослідників. Його прототипом уважають шкляні інкрустації давнього Єгипту, а початків властивої емали шукають в іранських краях — в Персії чи тих краях, що стояли під впливами перської культури; звідти перейшла вона до Візантії, де почавши від VI в. розвиваєть ся незвичайно, припавши до смаку вибагливої роскоші Візантийців. Найвищий розцьвіт її падає тут на X-XI в. З Візантиї переходить вона з одної сторони на Русь, з другої — в Західню Европу, але не удержуєть ся на незвичайній висоті технїки й елєґанції візантийських виробів й вироджуєть ся.

Незвичайна висота технїки, якої вимагали сї образки, і їх дорогоцїнність будуть нам ясні, коли в головних моментах пояснимо спосіб їх виготовлення. Візантийська горожена емаль робить ся на золотї; на золоту бляшку переносять ся лінїї рисунку, що хоче зробити майстер; по сим контурам він приварює (прильотовує) до бляшки стоячі перегорожі з узенької золотої стяжечки, що будуть границями фарб того рисунку; в закутинки між перегорожами, що мусять бути всї замкнені, аби фарба не помішала ся (звідти й назва — емаль горожена, cloisonné) майстер кладе емальову масу, ріжних кольорів, і дає плитку на огонь; емальова маса, топлячись, заповнює шкляною поволокою ріжних кольорів призначені для того простороні; коли після того відполїруєть ся поверхня образку, золоті лінїї перегорож стають контурами рисунку, а простороні між ними заповнює шкляна ріжнокольорова емалія. Незвичайна технїчна трудність сих виробів лежить в тім, що в інтересах рисунку треба пильнувати, аби перегорожі були зроблені з тонкої, одностайної стяжечки; аби вони добре були замкнені, щоб фарби не помішали ся; аби шкляна маса заповняла поля одностайно та аби була так дібрана, щоб топила ся рівномірно — аби не було так, що одна фарба вже перегоріла, нїм друга розтопила ся. Краса такого образку полягає в гарнім рисунку золотих лінїй, в прозорости й чистотї тонів фарб. На сїм пунктї нїколи не могли дорівняти своїм візантийським первовзорам їх руські імітації; при тім же й сама емальна маса їх гірша, з часом викрушуєть ся або тратить початкову краску — тим і відріжняють руську роботу від візантийської.

В давній руській штуцї горожена емаль мала широке росповсюдненнє та уживала ся зарівно для юбілєрської декорації як і для більш артистичних

потреб. При тім поруч більш рідких виробів візантийських — спроваджених або вироблених на Руси візантийськими майстрами, стрічаємо ще частійше руські: сї останнї можуть бути відріжнені не тільки по своїй відмінній, трохи гіршій технїцї, але часом і по більш виразнім вказівкам — нпр. руським написям на образках. Головним гнїздом таких нахідок виступає Київ і він безперечно й був головним огнищем сеї par excellence роскішної, аристократичної штуки; до Київа, очевидно, треба причислити досить богаті нахідки пороських городів (Княжої Гори й Сахнівки). По за тим, в иньших місцях давньої Руси нахідки емали досить рідкі: було кілька нахідок в Чернигові; Рязань визначила ся богатою колєкцією емалїй, припадково знайденою в першій пол. сього столїтя; в західнїх українських землях їх зовсїм не звістно досї.

Як я вже сказав, горожена емаль залюбки уживала ся для дрібних образків. Серед наших українських находок сюда належать: маленький образок Христа з Київа, три панаґії з Київа ж — медальони з образками на випуклій бляшцї, в рамцї філїґрановій, з камінцями, що разом складають т. зв. деісус — образки Ісуса Христа, Божу матїр і Івана Хрестителя; судячи по похибкам в рисунку контурів і слабшій технїцї їх уважають руським продуктом [48]); подібні ж два медалїони (Христос і якийсь молодий сьвятий) були знайдені в Київі в першій половинї столїтя, але загинули [49]). Друга колєкція — три образки деісуса, четвертий архангел (другий мусїв бути, але затрачений), знайдено в останнїх лїтах в Сахнівцї, на Поросю [50]). На Княжій горі (Канїв) знайдено два подібні, але маленькі медальоники, що теж мусїли складати деісус [51]).

До сеї ж іконної емалїї належить київська діадема, що складаєть ся з сїмох емальових образків — деісус по серединї, два архангели й апостоли Петро і Павло з боків; руська робота їх виразно задокументована написею на образку ап. Павла: о апопавьлъс (ὁ ἀπόστολος Παῦλος); зрештою і тут є неправильности рисунку, перегорожені подекуди порвані, фарби не добре дібрані, так що й сама технїка, хоч сама по собі дуже висока, зраджує руську роботу [52]). Подібну, але ще богатшу колєкцію образків дає новознайдений нашийник з Каменого Броду, в півн. Київщинї; маємо тут тіж сїм образків, але з двох сторін іще образки Бориса і Глїба, все з руськими написами, що документують руську роботу — яка зрештою дає себе знати й слабшою технїкою емали, що далеко не дорівнює тонкости й

делїкатности самої юбілєрської роботи [53]).

Емальові образки уживали ся також до окрас ікон і церковних оправ. З старої Руси вправдї до нас не дійшло таких ікон, але вони безперечно там були, бо взагалї в візантийській штуцї були люблені і заховали ся з иньших країв (на Кавказї, в Західнїй Европі); часом цїла ікона складала ся з таких емальових образків, саджених на метальовій дощцї, часом вони декорували наоколо більший образ, виконаний иньшим, лекшим способом. Оправи церковних книг — особливо євангелий, з металїчних (срібних) дошок, прикрашених філїґраном, перлами, камїннями і емальовими образками, належали також до найвищих витворів тодїшньої юбілєрської штуки. Між жертвами Володимира Васильковича описують ся кілька таких дорогих церковних книг, де все було дорогоцїнне, все твором „штуки" — письмо, оздоби мінятюрові, оправа. До черниговської катедри дав він „еуангеліє опракосъ [54]) золотомъ писано, а окованно сребромъ съ женчюгомъ, а среди єго Спаса съ финиптомъ" (емальовий); до любомльської церкви євангелиє „окова є все золотомъ и каменіємъ дорогимъ съ женчюгомъ, и деисусъ на немъ скованъ отъ злата, цяты велики съ финиптомъ (емальові образки), чюдно видѢніємъ, а другоє еуангеліє опракосъ же волочено оловитомъ (аксамитом), и цяту возложи на не с финиптом, а на ней святая мученика ГлѢбъ и Борисъ" [55]).

До нас доховало ся, бодай в части, одно таке дорогоцїнне євангелиє, справлене кн. Мстиславом Мономаховичем (тепер в Москві). В серединї воно прикрашене мальованими мінятюрами, має срібну оправу, декоровану емальовими образками (тепер їх дванадцять, але тільки декотрі, старої візантийської роботи, можуть належати до початкової оправи); поле оправи вкрите цїле філїґрановим плетеннєм, серед котрого розміщене дороге камїннє. Невважаючи на свою пізнїйшу реставрацію (XV в.) ся оправа може дати нам деяке понятє про свій первістний вигляд, а записка, уміщена при кінцї євангелия, оповідає нам історію сього твору старої штуки:

„Я раб божий недостойний, худий і грішний списав для памяти, на нашого царя [56]) і для людей про скінченне євангелия, що поручив Мстислав князь худому Наславу, і він возив до Царгороду і зробив „химипеть" (емаль), і божею волею вернув ся з Царгороду, справив все золото й серебро й дороге камїннє, прийшовши до Київа, і скінчило ся все дїло августа 20. Цїну ж

сього євангелия оден Бог знає. Я ж худий Наслав багато прийняв труду й печали, але Бог потїшив мене молитвою доброго князя" [57]).

Запись сю треба розуміти мабуть так, що по емальові образи посилано до Царгороду, а потім сама оправа зроблена була в Київі.

Окрім образків емаль уживала ся в юбілєрстві просто для декорації тільки. Такими декораційними емальовими рисунками прикрашені кінцї київської діадеми й цїла друга діадема (з Сахнївки) — на середнїй бляшцї тут уміщена фіґура Олександра на ґріфах [58]), на иньших декораційні арабески. Далї-широке росповсюдненнє мали в сї часи золоті емальовані ковтки в видї круглої калитки, що чепляли ся очевидно до кіс чи шапочки коло вух. Вони взагалї належать до найхарактернїйших предметів і тодїшньої туалєти й технїки, тож варті трошки близшої уваги.

Маємо тут до дїла, безперечно, з окрасою орієнтальною: в перських могилах Ахеменидів знайдено недавно заушницю подібного типу [59]). Початкове призначеннє її не зовсїм ясно — мабуть призначала ся вона на перфуму: перфумована баволна або инакша маса вкладала ся в сю мошонку, аби розливати звідти свій приємний залах. Ся початкова мета одначе вже затратила ся в наших руських ковтках, що мають мошонку замкнену і стали простими окрасами тільки. Взагалї в наших ковтках маємо тип осібний, вповні скристалїзований, що остаточно сформував ся на руськім ґрунтї, де, як я вже сказав, мав він велике розповсюдненнє, а в иньших нахідках можемо вказати тільки дальші анальоґії для нього [60]). Найбільш характеристичний тип сих руських ковтків — се мошонка з золотої бляхи, простої круглої форми, що трохи пригадує золотий годинник, з дужкою вгорі, без всяких иньших окрас окрімгороженої емали: з одного боку-оберненого на зверх, маємо найчастїйше емальових сиринів, себто райських птиць з жіночою головою, з другого, оберненого до голови-арабески; на однїй парі маємо натомісь жіночі головки, з другого боку — голубів, що стрічають ся на иньших як головний рисунок — на показнїй сторонї; на иньшій образок Христа, з другого боку — стилїзовану лїлїю. Найбільші мають до 6 цм., найменьші до 3 цм. в діаметрі. По хребту вони мають скобочки, і тут затягав ся разочок перлів. Се оден тип, на другім — рідшім, се перлове намисто заступлене золотими галочками по хребту, а й самі поля ковтка орнаментовані теж золотими ґульками, за те біднїйші

емальовими окрасами [61]).

Окрім сих ковтків з емальованими декораційними рисунками знаходжено золоті ланцюхи-зложені з емальованих золотих бляшок, що мають схематичні образки голубів, лїлій або просто арабески, емальовані ґудзики, кінцї тих низаних з золотих дужок окрас, про котрі я казав вище [62]); недавно знайшла ся емальова брансолєта [63]). Емаль на сріблї або на міди майже не стрічаєть ся — се була за-дорога технїка як на такий дешевий матеріал [64]). На срібних імітаціях золотих ковтків місце емали заступає рисунок чернений оксідірований [65]). Недавно знайдена пара ковтків золотих теж з ґравірованим і оксідірованим рисунком [66]).

Так з емалею ми увійшли в круг давнього руського юбілєрства, одної з найбогатше заступлених памятками галузей нашої давньої культури. Не на місці тут буде реґіструвати все богацтво сього рода памяток, тим більше що головнійші катеґорії їх я вичислив уже вище [67]), говорячи про давне руське убраннє, — тут скажу дещо тільки про найбільш характеристичні для руського юбілєрства сих часів технїчні манєри та про найбільш інтересні мотиви й типи його виробів.

До таких технїчних манєр особливо характеристичних для сих часів, окрім гороженої емали, про котру я вже сказав, що мав сказати, треба зачислити іще філїґран, дрібний перлистий (горошковатий) орнамент, спіраль, різьбу на металю — ґравірованнє й цїзельованнє. Супроти широкого розвою сих декораційних манєр зовсїм на другім плянї стоїть нпр. оксідірованнє (черненнє) металю, або уживаннє дорогого (кольорового) каміння; піднесу, що останнею прикметою — рідкістю дорогого каміння в декорації — тодїшня руська штука нпр. рішучо відріжняєть ся від так званого ґотського або меровінґського стилю, инакше стилю великого руху народів.

З сих декораційних манєр спіраль була спадщиною ще бронзової культури й її початки виходять за всякі хронольоґічні границї. В сих часах вона широко уживала ся в срібних виробах — особливо в нашийниках і наручниках; маємо тут або просту спіраль — себто грубий срібний дріт кручений, або зложену — з кількох звинених разом дротів, часом перевитих ще тоньшим — філїґрановим; такі спіральні наручники, нашийники, а також і перстенї (сї рідше) були широко росповсюднені й

належать до характеристичнійших типів. До річи буде додати, що незвичайно широко розповсюднена була спіраль в шкляних обручках-наручниках, але чи виробляли ся вони у нас, чи все зіставали ся екзотичним предметом, годі сказати; тим часом тубильна техніка срібних спіральних виробів не підлягає найменьшому сумнїву.

Різьба теж головно уживала ся до орнаментовання срібних предметів. Найдавнійшою і заразом найцікавійшою памяткою її зістали ся два оковані сріблом роги з чернигівської Чорної могили, що судячи по знайденим монетам мусїла бути насипана в 2-ій пол. X в. Срібна бляха сих рогів має низькорізблений орнамент — на однім арабески, на другім — дуже схематично зроблену сцену, що представляє двох ловців і ріжних дивоглядних зьвірів. Була піднесена гадка, що маємо тут арабський, взагалї орієнтальний виріб [68]); се можливо, хоч треба признати, що справа ся зістаєть ся не досить виясненою, і зовсїм не виключена можливість, що се робота місцева. Пізнїйше різьбу (ґравірованнє) на сріблї особливо стрічаємо на наручниках: вони складали ся з двох половинок, злучених шарнїром, і робили ся з срібних бляшок — з середини гладка бляшка, а на нїй (зверху) різблена: звичайно се зроблені з срібла рамцї в видї трох аркад, а в сих аркадах вставлені срібні різблені бляшки; часом же цїла зверхня поверхня наручника складаєть ся з одної різбленої бляшки. Звичайний орнамент — схематичні фіґури голубів, сирен, часом лїлїї або плетені арабески [69]).

Перлистий орнамент і особливо філїґран належать до найбільш інтересних явищ нашої давньої технїки; вони уживали ся і в сріблї і в золотї; найбільш інтересне поле їх уживання — се характеристичні ковтки з трома галочками, т. зв. київського типа, і про сї ковтки я на сам перед скажу тут кілька слів.

Сї ковтки представляють три великі галки, насаджені на дротяний каблук. Прототип їх маємо в ковтках з київських могил (з Кирилівської улицї), датованих монетою VIII в.: тут на металїчний каблук насаджено дїйсно по три камяні або шкляні коралини. Сей тип імітують потім коралини зроблені з металю, порожні в серединї, насаджені на дріт; щоб вони не їздили по дротї, сей дріт обмотуєть ся тоненьким дротиком, що тримає галки на місцї; форма і технїка галок робить ріжницї і варіяції в сїм типі, що зветь ся київським, тому що головна маса таких ковтків знаходить ся на територїї

Києва.

Найпростійший варіант дають зовсім круглі гладкі галочки — такий маємо в одній смоленській могилї, датованій монетами X в. 70). Звичайно-ж маємо галочки орнаментовані ріжним способом, а то головно філїґранові або перлисті. Філїґранові бувають або ажурні, або масивні, орнаментовані філїґраном по поверхнї. Перлистим орнаментом галки або бувають покриті густо, по цілій поверхнї, або він служить до декорації разом з філїґраном. Рідше стрічають ся иньші способи орнаментовання. Взагалї галочки визначають ся значною ріжнородністю в орнаментації; можна таких варіацій нарахувати кільканадцять 71). Такі ковтки бувають золоті й срібні, більші й меньші; меньші могли носити ся в ухах, більші, як і ковтки-мошонки — навішувати ся до шапочки; найбільші такі ковтки (як нпр. молотівський) мають в дияметрі до 5,5 цм. Крім того маємо такоїж форми і технїки аґрафи.

Інтересно б було здати собі справу — який початок мав сей самий трохгалочннй тип ковтків і так тїсно звязані з ним технїки — філїґран і перлистий орнамент? На основі того, що звісно до тепер, можна дати правдоподібну (хоч завсїди ще не остаточну) відповідь, що мабуть і вони прийшли до нас зі сходу. Що до самих трохгалочних ковтків, то вони вже й давнїйше були відомі в старих осетинських могильниках і в поволзьких нахідках, тільки ті трохи відмінні від наших, бо мають галочки подовгасті, форми жолудя, гладкого, часом орнаментованого 72); але минї удало ся переконатись, що на північнім Кавказї жінки й досї носять ковтки з галочками ажурними, зовсїм подібними до деяких київських 73). Припустити перенесеннє їх з Візантиї, тии більше з Руси на Кавказ було б досить ризиковно, і я думаю, що таки треба прийняти орієнтальний початок і сих кавказьких і наших ковтків, і то не тільки їх простїйшої форми — гладких галочок, але й ажурових, філїґранових.

Філїґран взагалї був технїкою орієнтальною; його вітчиною уважають Фінїкию або Сирію, й передня Азия була все головним огнищем сеї технїки 74). Вона була розвинена і в візантийських землях, але Русь так близько стояла до орієнтальної культури, що могла перейняти сю технїку просто зі сходу.

Перлистий орнамент, в злуці з філіґраном, виступає на перських нахідках з ахеменадських могил (IV в. перед Хр.), і се вказує на його орієнтальний початок. З часів переходу його на Русь важне значіннє мають нахідки с. Ґнєздова в Смоленщинї: тут разом з арабськими монетами X-XI в. знайши ся срібні бляшки орнаментовані перлистим орнаментом [75]). Маємо отже і тут до діла з технїкою орієнтальною, яка потім сильно розвинула ся і у нас на Руси, так що спеціальне замилованнє в сїм орнаментї зістаєть ся одною з характеристичних прикмет староруського золотництва.

І філїґран і перлистий орнамент уживали ся, розумієть ся, не тільки для тих „київських ковтків”, але взагалї мали широке поле в юбілєрстві. Так філґранові й перлисті окраси стрічаємо на обрамованнях образків і панаґій, на наручниках, намистах, привісках, ковтках иньших типів і т. и. Спеціально піднесу філїґранові галки, що могли зарівно служити й для намист і до пришивання як ґудзики; покриті перловим орнаментом зьвізди, ще служили часом ковтками, часом привісками; срібні привіски-кутаси до кінських уборів чи до наголовних шапочок, і т. и. [76]).

Домашня фабрикація сих виробів задокументована між иньшим також і формочками до виливання, що знаходили ся і в Київі і в ріжних иньших місцях нашої території. Особливо інтересна нахідка на київській Киселївці (або Флорівській горі) 1893 р.: тут маємо форми для виливання ковтка в формі перлистої зьвізди, для ковтка-мошонки з галочками по хребтї, для аґрафа або ковтка з трома галками [77]), для хрестиків, розеток і ріжних привісок. Цікаво, що при тім від разу виливають ся такі річи, що властиво мали робити ся вже по відливанню: нпр. дужки до кульчика, різблена фіґурка на ковтку-мошонцї й т. и. З иньших находок маємо форми для виливання перстенів, ковтків [78]).

На закінченнє сього огляду староруської штуки зіставало ся б сказати ще про музику, але як я вже сказав, майже нїчого про неї сказати не можна.

Що була вона розповсюднена, що сьпів і музика були звичайною приналежністю житя, потребою кождого сьвята, кождого пиру, я вже казав [79]). Музичні інструменти, згадувані в наших джерелах, я вже теж раз вичислив [80]): се труба, гуслї, бубен, „замарна” (значіннє неясне). Поетична метафора Слова о полку Ігоревім дає нам зрозуміти, що поети чи взагалї

рапсоди сьпівали, акомпаніюючи собі на гуслях — тут іде мова про поета, але очевидно, що так сьпівали й звичайні сьпівці. Літописи говорять нам про сьпіваків-специалистів, але тільки церковних: так у Київі згадуєть ся дім „демесників” катедральних, себто провідників хорів (грецьке δομέστικός); в Печерськім монастирі теж був „демественик”, і се було важне становище, бо мусів він не тільки добре сьпівати, але й знати „устав”: печерський деместик Стефан вийшов просто на ігумена, а потім на епископа. Між такими церковними сьпіваками бували й прихожі — Греки: про епископа смоленського Мануіла літопись каже, що він був „пѢвець гораздый” і прийшов з Греції сам-третий (очевидно — з двома другими такими сьпіваками) до боголюбивого князя Мстислава” 81).

Ріжно толковало ся оповіданнє галицької літописи про сьпівця перемишльського епископа. У нього був на дворі „словутьный пѢвець Митуса”, що „за гордість” не хотів був служити у Данила. Небіжчик Костомаров уважав сього Митусу поетом і вложив йому в уста гарні вирші — пророчество про близький упадок князївського устрою:

Кончились віки, зіллє сухеє огонь поїдає —

Хай поїдає, хай загибає Русь із князями...

але скорше се був тільки сьпівак, і то мабуть церковний 82).

Що до самої музики тих пісень — ми зістаємо ся й досі в пітьмах. Не вияснено досі, о скільки в сучасній народній пісні можемо ми шукати останків старої музики.

Так само зовсїм невиясненими зістають ся відносини між народною й церковною музикою. Зрештою сеї остатньої ми й відреставрувати не можемо. Найдавнійша нотація (т, зв. кондакарне знамя), що пізнійше вийшла з уживання, досі не розвязана зовсім. Назад поза XV вік взагалї дотепер не удало ся піти в читанню нот (так званого знаменного письма, що з певними відмінами задержало ся досї у великоруських раскольників, як і друге старе „письмо” — „демественне”). Здогадують ся, що десь при кінцї XIII чи на початку XIV в. стала ся якась реформа, що зробила простїйшою (чи біднїйшою) стару нотацію, а з тим могла вплинути і на самий сьпів. Таким чином про церковний сьпів XI-XIII вв. досі властиво не можемо мати бодай трохи докладнїйшого понятя. Приймають нпр. звичайно, що

староруський церковний сьпів мав в основі грецький, модифікований на болгарськім ґрунтї; але досї тої звязи в нотації і в характері сьпіву винайти не удало ся, і кардинальні ріжниці, які відріжняють нотації руські від полуднево-словянських і грецьких недавно дали привід до гадки, що староруський сьпів стояв тільки в дальшій і слабшій залежности від грецького, або принаймнї — дуже рано з під нього виломав ся [83]).

В кождім разї не підлягає сумнїву, що свійська творчість (о скільки оригінальна — се иньше питаннє) в сфері церковного сьпіву на Руси розвинула ся дуже рано: так в дуже раннїх рукописях стрічають ся уже стихири на руські сьвята — Теодосия печерського, Бориса і Глїба й т. и., а серед печерських монахів XI в. Патерик згадує Григорія „творця канонів” [84]). Був се в кождім разї мельодійний — одноголосний сьпів (поліфонія була явищем дуже пізнїм, принесеним на Україну в новійших часах); але його характер близше незвістний.

Примітки

[1]) Лїтературу див. в прим. 31.

[2]) Іпат. с. 83.

[3]) На долучених плянах аркади означені кропками.

[4]) Ґолубінский І. 2 с. 80, за ним М. Соколовский (Do dziejów с. 10-l) припускають, що поруч такого типу з внутрішнїм хрестом були церкви з бічними крилами — форми хреста на зверх, але одинокий приклад на Українї, який він вказує — церква Спаса на Берестові, має крила пізнїйші, судячи з дослїдів Лашкарьова (ор. с. с. 129).

[5]) Лашкарьов Церковно-археологическіе очерки с. 147, 165, Церкви Чернигова 1. с., пляни галицьких церков в згаданих в прим. 32 і в т. II прим. 9 публїкаціях Лущкевича й Шараневича.

[6]) Лашкарьов ор. с. с. 147-8, 233, і Церкви Чернигова, l. c.; Павлиновъ Исторія с. 8, Айналовъ и РѢдинъ Древніе пам. искусства Кіева с. 55, Левицкій — Истор. описаніе владиміръ-волынскаго храма постр. Мстиславомъ.

[7]) Плян Десятинної церкви — Закревскій Описаніе Кіева, атляс таб. VI, св. Софії — Лебединцев ор. с., Новицкій Исторія Рус. иск. I, с. 37-9. В плянї св. Софія завважено найбільше подібности до царгородської церкви Пантократора.

[8]) Лашкарьов ор. с. с. 225. Церкви Чернигова, I. с., К. Старина 1896, XI. Від властивих одноабсидних церков треба відріжняти такі, де бічні абсиди перейшли в ниші (абсиди внутрішнї), як нпр. витебська церква Спаса (середньої великости), або галицька св. Ілї, див. пляни їх — Новицкій с. 47, Шараневич Die Franciskaner Kirche.

[9]) Стара повість про будову царгородської сьв. Софії так описує спосіб роблення сього цементу: „в ново котлѢхъ варимъ бяше ячмень въ воды мѢсто, и съ водою тою мѢшаху извѢсть и скудель (глину, — у нас товчена цегла); въ таковый укропъ клеєвать оть древа глаголемаго вербіа усѢкающе вмѢтающе в котлы купно съ ячмены; да ни тепла сего творяху ни пакы студена, но тепла, зане быти єму липку, и бѢ видѢти тогда аки желѢзо дръжа” (Памятники др. письменности LXXVIII — я дещо поправляю очевидно попсований текст). Слїди збіжа в цементї дійсно помічувано в будівництві володимиро-суздальськім, Ґолубінский (l. 22 с. 89) отже зовсїм не потрібно бачив в тім вплив технїки волзької Болгарії.

[10]) Див. Новицкого ор. с. с. 84-6, Лашкарьова ор. с. с. 215, Церкви Чернигова с. 150.

[11]) Іпат. с. 558.

[12]) Лашкарьов с. 167-8, 227, порівняти плитки з Звенигорода — Записки т. XXXI і Галича-Захарієвич в Dwign'ї 1882.

[13]) Підлога церкви Благовіщення, відкрита о. Лаврецьким, закрита, для охорони, землею наново; зроблений ним рисунок її останків я мав нагоду бачити.

[14]) Пор. реферат Айналова: Мраморы и инкрустаціи Десятинной церкви и Кіево-Софійскаго собора, поки що в резюме — ИзвЂстія XII сьЂзда с. 135.

[15]) Іпат. с. 185.

[16]) В галицькій церкві св. Панталеймона від полудня, в холмській Іоана Златоустого від півночи — Іпат. с. 559.

[17]) Длуґош IV с. 149: ecclesiam cathedralem pulcherrimo opere ex petra quadrata fabricatam; коли дійсно вона збудована була ще Володарем (Длуґош I. 532), то се було-б інтересною хронольоґічною вказівкою: що в Галичині церкви будовано з тесаного каменя ще в 1-ій чверти XII в. Знову-ж сей спосіб будови зближує тутешне будівництво з західнім.

[18]) Завважу, що внутрішня пара стовпів головного порталю — узлові стовпи (Knotensäule), пізнїйше поставлені: і матеріал і робота на се вказують, а головно не лишає сумнїву напись, вишкробана під одним з тих стовпів. Чи відновлено таким чином з памяти давню пару, чи доповнено портал тою парою довільно, не знаю; зовсїм подібні порталї західно-европейські роблять перше також можливим.

[19]) Іпат. с. 559.

[20]) Здогад, що суздальські майстри могли бути з Галича, побіжно висловив уже Кондаков (Рус. древности VI с. 38), недавно розвинув його ширше Бережков О храмахъ Владиміро-суздальскаго княжества, с. 119 і далї (Труды владимірской ученой коммиссіи т. V, 1903), незалежно від гадок, висловлених в тій справі мною, в 1 вид. сеї книги, що лишила ся Бережкову незвістною. За Галичом промовляла б та обставина, що на другій дорозї зносин з заходом — в Новгородї й Полоцьку ми не знаходимо нїчого анальоґічного з суздальською архітектурою.

[21]) Див. т. II с. 483-5.

[22]) Іпат. с. 559-60.

[23]) Про західнї елєменти в галицькій церковній архітектурі див. ще замітки (резюме рефератів) Іловайского і ґр. Уварова про лїтописну опись холмської

катедри в Древностях моск. археол. общ. XI, передр. в II т. Историческихъ сочиненій Иловайского (О построеніи г. Холма). Що до суздальських церков то залежність їх від західнїх впливів піднїс уже Строґанов в своїй моноґрафії про Володимирську церкву св. Димитрия (1849). Натомість Голубінский рядом заміток старав ся ослабити сї виводи про західнї впливи, а Кондаков в своїх працях (Русскія древности т. VI, 1899 і О научныхъ задачахъ исторіи древне-русскаго искусства — Памятники др. письм. CXXXII, 1899), висловляючи ся про відносини суздальського будівництва до західньої штуки досить неясно (як то часто у нього буває), скільки можна порозуміти — бачив тут місцеву роботу, що йшла за західнїми взірцями, але заразом підмішувала їх елєментами оріентальними.

24) Що йно видана статя Мокловского і Соколовского Do dziejów archit. cerkiewnej (як в прим. 31).

25) Се має своє значіннє: Галицько-волинська Русь в XIII в. мала дуже живі звязи з Атосом.

26) Див. прим. 9.

27) Соколовский (1. с.) одначе дещо побільшує характеристичність і численність сих моментів в будові.

28) Іпат. с. 559, 608-10.

29) Реферат І. Толстого О Золотыхъ воротахъ в II т. Трудів III археол. з'їзду.

30) Іпат. с. 616.

[31]) Рисунки веж холмських і камінецької — в Памятникахъ старины въ зап. губ. т. VII і в „Волини” Петрова. Плян галицької вежі — у Шараневича Trzy opisy Halicza.

[32]) Хойновскій Роскопки великокняжескаго дворца г. Кіева, 1894. Антоновичъ и Армашевскій Публичныя лекціи по исторіи Кіева с. 56. Сими днями заповіджені нові дослїди в.-княжого двора.

[33]) Див. розвідку проф. Павлуцького (що зайняв ся останнїми часами деревляними церквами України): Древнее деревляное зодчество въ Югозападномъ краЂ (Древности Ураины, I, 1905), пор. резюме його реферату: Изображенія храма на древнЂйшихъ южно-русскихъ миніатюрах (Археол. лЂтоп. Ю. Р. 1904 с. 207).

[34]) Рисунки софійських гробів у Закревского, Описаніе Кіева, Толстого і Кондакова Рус. древности т. IV.

[35]) Іпат. с. 90, 114, 141.

[36]) Патерик с. 125.

[37]) Образки див. в атласї Закревского, таб. IX, див. ще Археол. карту Кіев. губ. Антоновича с. 37, плити софійські — в Древностях рос. госуд. і у Толстого-Кондакова IV. Реферат Айналова як вище.

[38]) Сцен в 1843-53 р. було в церкви відкрито і зреставровано 25, одиночних фіґур 220 — цїлих і медальонових. Але се далеко не всї давнї малюнки. Всього при реставрації зроблено (нїби по давнїм контурам) сцен 30, одиночних фіґур 555 (!), медальонів 346, орнаментів 907. Написи заховали ся лише при 20 сьвятих, иньші написані і реставровані більше меньше фантастично, на підставі „гермінїй” — візантийських підручників церковного малярства.

[39]) Нездале реставрованнє, що зробило було з рисунку стелї цїсарської льожі ґрати на вікнї, було причиною, що сю сцену толковано до недавна як сцену княжого суду над арештантом, що виглядає через ґрати — див. реферат пок. Павлова в I т. Трудів III археол. з'їзду.

[40]) Одначе ще недавно пробував боронити противного погляду Потапов — Древности-Труды арх. общ. XIX с. 19.

[41]) Іпат. 49, 83.

[42]) Патерик с. 174-180.

[43]) Іпат. с. 107.

[44]) Іпат. с. 373, Лавр. с. 392.

[45]) Іпат. с. 608-10, пор. 559.

[46]) Остромирове евангеліє — вид. факсимильне коштом Савинкова, Спб., 1883, 2 вид. 1889. Ізборник Сьвятослава 1073 р. — Изданія общ. любит. др. письменности N. 55, Спб., 1880. Трірська псалтир — Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier — Codex Gertrudianus in Cividale, вийшло як Festschrift der Gesellschaft für nützliche Forschungen zu Trier, 1901; про її мінятюри моя статя в Записках Наук. Тов. ім. Шевченка т. XLIX (там вказана і її лїтература). Третя інтересна мінятюрами рукопись — житий Бориса і Глїба, вид. Срезневским (Сказанія о БорисѢ и ГлѢбѢ, 1860), належить пізнїйшому часу — XIV в. Ще пізнїйші мінятюри Радивилівського кодекса лїтописи (див. про них статю Сізова в ИзвѢстіях отд. рус. яз. 1905, І).

[47]) Про мозаіку в Печерській церкві згадує Патерик — с. 175; про істнованнє мозаіки в Десятинній церкві сьвідчать її фраґменти, знайдені в фундаментах. З оповідання Павла алепського видко, що олтар Михайлівського монастиря мов такі мозаіки як і софійський — Путешествіе патр. Макарія II с. 73.

[48]) Кондаков Русскіе клады І с. 108 і 154-6 і таб. І і IX.

[49]) Ib. с. 101. Подібні медальони знайдені в Рязани, числом три, і крім того пара великих ковтків з образками, та дві осібні іконки; між ними дві іконки уважають ся візантийськими, решта — свійської роботи — Кондаков ор. с. с. 84 і далї.

[50]) Ханенко Древности ПриднѢпровья V табл. XXXII.

[51]) Каталогь укр. древностей коллекціи В. В. Тарновскаго таб. I ч. 94, 95.

[52]) Кондаков ор. с. 150т-3 і табл. VIII.

[53]) Археол. лЂтоп. Юж. Рос. 1903, с. 105.

[54]) Розложене в порядку церковного читання (ἁπρακος).

[55]) Іпат. с. 608.

[56]) Себто кн. Мстислава.

[57]) Запись у Срезневского Памятники древ. письменности с. 52. Новійше виданне євангелия в Изданіях общ. древ. письм. ч. 123: Мстиславово евангеліе начала XII вЂка въ археологическомъ и палеографическомъ отношеніяхъ, вид. П. Симони, 1904. Теперішний філїґран Кондаков признає за пізнїйший (Рус. древн. V с. 46), але він виходить з гадки, що старий філїґран був зроблений в Царгородї. Про староруську технїку оправи нова праця тогож Сімонї: Опыть сборника свЂдЂній по исторіи и техникЂ книгопереплетнаго искусства на Руси (XI-XVIII в.), 1903 (Изд. общ. люб. др. письм. ч. 122).

[58]) Див. вище с. 398.

[59]) La delegation en Perse 1897 à 1902, par J. de Morgan, 1902, c. 92.

[60]) Гарну моноґрафію про сї ковтки дав Кондаков у книзї: Византійскія емали кол. Звенигородскаго гл. III, також Рус. клады I с. 195 і далї. Новійші нахідки Морґана (як вище) скріпляють його гадку про оріентальний початок сеї окраси.

[61]) Перший тип див. Русскіе клады табл. II, III, VI, XI, XV і с. 106; Собраніе Звенигородскаго; Ханенка Древности V табл. XXVIII і XXXI; другий тип — Рус. клады с. 109 і табл. X, XIII, Ханенко табл. XXVIII.

[62]) С. 398.

[63]) Археол. лЂтоп. Ю. Рос. 1901. 31.

64) Ріжні емальовані окраси див. нпр. у Кондакова Рус. клады I таб. l, 2, 6, 7, 10, 15 і с. 106, Ханенко ор. с. табл. XXXI. Мідяний емальований медальоник з Черкас (Рус. клады с. 133 і таб. XV) Кондаков уважав шахрайською імітацією золота.

65) Срібні ковтки з черненим рисунком Рус. клады таб. III. 5-6 (і текст с. 124), Кол. В. Тарновского таб. II, 322 і 324, Ханенка табл. XXVIII. Часто рисунок на таких срібних ковтках просто ґравірований, без чернення.

66) Арх. Л. Ю. Р. 1902 с. 186.

67) С. 397 і далї.

68) Рус. клады I с. 14-7, Рус. древности V с. 14-6.

69) Про сї наручники див. Записки т. XXV (Молотовське срібло), де виданий молотівський наручник і вказані иньші анальоґічні. Кондаков заповів розвідку про них на II т. Русских кладів.

70) Россійскій историческій музей (московський), катальоґ 1893 р. с. 121 (описую з автопсії) (поодинокі галки в публїкації Сізова, як низше — табл. IV); подібні ковтки з Ярославської ґуб. ib. с. 237, видані у Кондакова Русскія древности V с. 93. Осібний варіант маємо в ковтках з галочками теж гладкими, але барилкуватими або жолудковатими, звістних з кавказьких та поволзьких находок, про котрі говоритиму зараз. Про варіації трохгалочного ковтка див. мою статю про Молотівський скарб — Записки т. XXV і резюме в т. XXXVII. Варіацією київського ковтка, здаєть ся, треба уважати й ковток званий д. Кондаковим „волинським”: в нїм середня галка дістає привіску, збільшуєть ся коштом крайнїх галок, і нарештї сї зовсїм зникають (див. кілька рисунків в Рус. древн. V с. 678).

71) Див. колєкцію з київського скарбу з оселї Єсикорского Рус. клады 1 таб. IV.

72) Ковтки з Камбулти — Ермітаж, вітр. I, казанські — ibid. Рус. старинности шафа 2 (оден з них у Кондакова Рус. древности V с. 97).

73) Див. про се мою замітку в т. XXXVII Записок н. т. ім. Шевченка: Ковтки

”київського типа” у сучасних Кавказців (з рисунками); з її галками порівняти знайдені на Кубани намиста, вид. у Кондакова Р. клады I с. 57.

74) Див. Рус. клады I с. 53 і далї. Новійша нахідка філїґранових річей в ахеменидських могилах Персії — Morgan, op. c. с. 94. Богату колєкцію сучасних філїґранових виробів з Сирії мав я нагоду оглядати в римськім етноґрафічнім музею (т. зв. Кірхеровім).

75) Про Ґнєздовські нахідки спеціальна топоґрафія Сизова: Курганы Смоленской губерніи, вип. I. ГнЂздовскій могильникъ близъ Смоленска (Матеріалы по археологии России изд. археол. ком. № 28), 1902, але вона не оправдала надій що до вияснення тутешнїх типів — вказівки дуже загальні і перлистим орнаментом пок. автор не зайняв ся зовсїм — див. с. 48. Див. іще Рус. древности V с. 61-64, Россійскій историческій музей с. 89 і далї (Кондаков заповів публїкацію ґнєздовських находок в II т. Рус. кладів, але щось його не чути). Близько до ґнєздовських стоять мерянські філїґранові й перлисті окраси.

76) Орнаментовані перлистим орнаментом предмети, окрім ковтків з українських нахідок див. нпр. Рус. клады I таб. II (ґудзики); Рус. древн. V с. 65-7, кол. Тарновского таб. II (привіски-місяцї); Рус. клады I таб. XV, Рус. древн. V с. 112, пор. 114 (зьвізди); Ханенко op. c. табл. XIX (кутас), XXVI (зьвізди-наушниці), XXVII (рамка образка). Бобринскій I таб. XIX, Рус. древн. IV с. 118, пор. 110 (кутаси). Кондаков не уважає привісок-кутасів за українську приналежність, але се дуже гіпотетично.

77) Дужка з трома галками могла служити і для аґрафа (проста), і для ковтка (зігнута).

78) Кондаков Р. клады с. 143, Антонович Арх. карта Кіев. губ. с. 37.

79) Т. I с. 275.

80) Ibid. с. 242.

81) Іпат. с. 35, 215, 528, Житиє Теодосия л. 28.

82) Максимович ЗамЂтка о слов. пЂвцЂ МитусЂ — Собр. сочиненій т. I —

против погляду Костомарова. Костомарового погляду знов боронив Іловайский — див. його Историческія сочиненія II.

[83]) Такий погляд розвивав Смоленский в цитованій праці (прим. 31); але все се робить ся поки ще напомацки.

[84]) Патерик с. 129; про те які канони можна б уважати його твором здогади див. у Ґолубінского I. 1 с. 839.

Осьвіта — ріжниці в поглядах, справа шкільництва в давній Руси, предмети шкільної науки, джерела знання — книжне почитаннє, круг відомостей, лєктура богословська, лєктура сьвітська, апокріфи.

Перейдім до осьвіти.

Погляди на стан осьвіти в давній Руси зміняли ся. Були часи, коли з притиском підношено, що в осьвіті давня Русь не то що не стояла по заду західньої Европи, але й перевисшала її. На підставі звісток в компіляції Татїщева (середини XVIII в.) про школи на Руси та заходи князїв коло розвою осьвіти, ті дослїдники що приймали сї звістки на віру, мусїли справдї приходити до досить утїшних виводів про сю сторону давнього руського культурного житя. Але звістки Татїщева безперечно — його власні вигадки; син „просьвіщенного віку" він повставляв у свою компіляцію замітки, що могли служити оправданнєм його власних поглядів. Тож вкінцї прийшлось попрощати ся з його оповіданнями: з тими чудесними школами для хлопців і для дївчат, з наукою ріжних чужих мов і т. и. Але, як то часто буває в реакції — відкидаючи сї вигадки, приходили до виводу, що взагалї ніяких шкіл у нас тодї не було; що осьвіта не підіймала ся над рівенем простої письменности і т. и. [1]). В дійсности мабуть і тут треба шукати правду по серединї.

В сїй справі ми маємо відповісти на два питання: по перше — чи були на Руси школи орґанїзовані, колєктивні, по друге — який рівень осьвіти давала тодїшня наука, незалежно від того, як вона давала ся — в школах чи приватними лєкціями по теперішньому сказавши.

До першого питання треба піднести на самім початку, що про орґанїзовані

школи на Руси ми не знаходимо нїяких виразних вказівок в наших давнїх джерелах. В них досить часто іде мова про науку, але не поясню'ть ся, де і як та наука побирала ся. Але само до собі се argumentum a silentio що не богато значить, бо наші відомости про культурне житє давньої Руси взагалї дуже припадкові; що знали б ми нпр. про церковний суд з самої лїтописи, або про право взагалї, не маючи Руської Правди... Коли арґументують, що на Руси не могли з'явити ся школи тому, бо їх не було в їх первовзорі — Візантиї, то забувають, що хоч у Візантиї орґанїзация шкіл не стояла дуже високо, одначе завсїди були там публичні школи в видї учителів при катедрах і монастирях — т. зв. дідаскалів і маістрів [2]), а в серединї XI в. відновлено було й державну академію в Царгородї [3]); отже взірців для Руси там не бракувало. Зрештою самі звістки лїтописи про масове научаннє дїтей за Володимира й Ярослава приводять до сього ж виводу: читаємо про Володимира, що він „нача поимати у нарочитои чади дѢти и даяти на учениє книжноє" [4]), про Ярослава: „прииде къ Новугороду, собра от старость и поповыхъ дѢтей 300 учити книгамъ" [5]). Таке масове научаннє з огляду на потреби церкви в більшім числї сьвящеників і дяків, та з огляду на мале число учителів дїйсно мусїло мати місце, а воно, очевидно, виключає можливість обійти ся припущеннєм тільки одиничного научання, такого що оден письменний учив другого неписьменного; мусїла бути колєктивна наука, де учитель (чи учителї) научав разом більше число учеників — отже мусїла бути відразу властива школа, подібна до тої яку описує нам Анна Камнена [6]) в біоґрафії свого батька в заснованій ним захоронцї для сиріт: „сидить учитель, і навколо нього стоять дїти, однїх питає з письма (ἐρωτήσεις γραμματικάς), иньші пишуть „схеди" — ортоґрафію слів". А раз з'явивши ся така колєктивна наука не мала причини заникати.

Найбільш придатне місце для такої школи було при епископській катедрі: се місце вказувало ся руській практицї й її візантийським первовзором, і таки се було найвигіднїйше: при епископі ґруповала ся купка найбільш осьвічених людей, були й ріжні церковні фонди. Раз засновані, такі школи при катедрах, кажу, не мали причини зникати, принаймнї скрізь. Митрополити й епископи-Греки все мали перед очима свою рідну практику катедральних шкіл, а й практичні потреби церкви вимагали такої школи: коли ще й тепер катедри мусять часом закладати собі школи дяків, при

істнованню всяких иньших шкіл, то такі потреби тоді були далеко пильнійші; треба було приготовляти сьвящеників, дяків і простих сьпіваків для потреб епархії, підучувати стороннїх кандидатів, що зголошували ся на сьвященство, і т. и.

По більших культурних центрах потреба в книжній науцї мусїла бути так значна, що дуже тяжко собі уявити, аби сю потребу могли задоволити приватні лєкції, ученнє одного ученика „майстром”. Був попит на сьвящеників і дяків у церкві, на писарів- метальників — в княжій управі, в більших боярських господарствах, в більших купецьких підприємствах; була потреба „почитания книжного” у самої суспільности; списуваннє книг для церков і приватних людей було теж поплатним ремеслом. Отже охочих учити ся в таких більших містах як Київ, Чернигів, Володимир, Галич і т. и., мусїло бути дуже богато, і вже таке значне число учеників на ґрунті навіть приватної науки мусїло приводити до колєктивного научання, значить — до витворення приватних шкіл.

Таким чином виходячи з обставин тодїшнього житя ми приходимо до переконання, що в давнїй Руси мусїли істнувати школи церковні при катедрах і приватні — по більших містах. Тільки не треба собі зараз прикладати до них мірку сучасних шкіл — шукати директорів, учительських колеґій, кляс і т. и. Могли бути й не бути школи з більшим числом учителїв, з докладнїйше діференціонованою наукою; але школи — як колєктивне научаннє учеників — мусїли бути.

Переважна більшість шукала в науцї — чи в такій школї чи у одиночних учителїв — самої тілько письменности: навчити ся читати. На тім кінчила ся едукація найчастійше, й переважна маса сьвящеників і дяків, певно, й не підіймала ся над сей рівень, а в сьвітських кругах і таке знаннє було чимось не зовсїм звичайним: Нестор, оповідаючи, що Борис читав книги, уважав потрібним поясняти: „бяше бо и грамотѢ наученъ”, як річ що сама по собі не могла припускати ся. Однак і великою рідкістю письменність в княжих кругах може не була, судячи по звісткам про книголюбство Ярослава, Сьвятослава Ярославича, Володимира Васильковича, і т. и. Значне очитаннє, яке показує в своїх писаннях Мономах [7]), або Моленє Данила (автора його нема причини не вважати за княжого мужа, яким він сам себе представляє) показують, що між сьвітськими людьми були й справдешні книжники.

Другим степенем науки було писаннє й рахунки: се було потрібне для тих, хто приготовляв ся на писаря-метальника, або на переписувача-списателя книжного. Що до рахунків, то деяке зрозуміннє тодішнього знання їх можуть нам дати рахунки новгородського диякона й доместика Кирика з 1136 р. — „ученіє имже вЂдати человЂку числа всЂхъ лЂтъ”. Справедливо піднесене було, що такий нпр., поданий тут, рахунок числа днів від початку сьвіта до 1136 р., що виносить в сумі 29.120.652, і вирахуваний вірно, не міг бути зроблений простим додаваннєм: отже мусів Кирик знати множеннє; з другого рахунку бачимо, що знав він дроби (кратні числа). Сього він, певно, не навчив ся з самого читання книжок, а що був ще чоловіком молодим (26 літ, як сам каже), то певно не був і винахідником таких математичних відкрить: очевидно, научив ся того від учителя, або в школї [8]).

Так само мабуть не без множення пороблені ті рахунки приплоду, на десятки й сотки тисяч, в ширшій редакції Руської Правди — зроблені мабуть якимось „метальником” [9]).

Ще дальшим степенем науки була грецька мова. Вона була потрібна й для практичних справ при частих зносинах з Візантиєю та при істнованню на Руси вищої грецької єрархії — митрополитів і епископів. Потрібували її й для наукових цілей: хто хотів розширити свою осьвіту, не міг задоволити ся самими перекладами, мусів сягнути до грецьких книг. На переклади з грецького також був попит у ріжних меценатів книжности. Ті руські духовні особи, що їздили в ріжних справах до Царгорода, як Єфрем, Нїфонт і т. и., мабуть уміли по грецьки. Чи було таких богато — се иньша справа. Одначе митр. Климент в своїм посланню, в середині XII в., хвалить ся, що має у себе більше таких мужів, що „может единъ рещи алфу — не реку на сто или двЂстЂ или триста и четыреста, а виту також” [10]). Як правдоподібно об'ясняють, тут іде мова про знаннє на память т. зв. схед, альфабетичних словників слів подібних в транскріпції й толковань слів [11]) — такі схеди служили підручниками при науці грецької мови в тодішній Візантиї і відти були перенесені до нас. Се кидає нам сьвітло на систему грецької мови на Руси — перенесеної в цілости з Візантиї, як то зрештою можна собі наперед представити. Порядок науки грецької мови описуєть ся сучасником так: зпочатку вчать ся елєментам букв, потім складам, потім вчать його по підручникам Діонисія і Теодосія, далї читає поетів, вкінці

береть ся за схедоґрафію і по довгій науці доходить до справжнього граматичного знання [12]). Отже ті книжники, про яких оповідає м. Клим, перейшли вищу тодішню школу грецької мови, і таких він мав коло себе не одного.

В західнїх українських землях мусїли учити ся також латинської і нїмецької мови; знаємо, що в канцелярії галицько-волинських князїв XIV в. латинська мова була дуже прийнята. Про науку словянських мов трудно говорити — їх розуміли і без спеціальної науки.

Вінцем осьвіти, яку міг дати учитель або школа тільки по більших культурних центрах, була лїтературна оглада: знаннє тайн візантийського ріторства, стилю. Без проводу учителя се знаннє осягнути ледви аби було можливо, особливо при браку якоїсь значнїйшої лїтературної традиції в самій суспільности. Що правда, на Руси був переклад граматики (що надписуєть ся іменем Дамаскина, але йому не належить), але сей підручник сам собою не міг дати потрібної лїтературної технїки, так само і деякі статї з реторики — нпр. статя Хойробоска про риторичні фіґури, включена ще в Ізборник 1073 р.

Всї иньші знання здобувано через лєктуру й пояснення до такої лєктури учителя, коли він був. Такі дисциплїни, як історія, історія лїтератури, ґеоґрафія, природні науки, фільософія й мораль, навіть теольоґія, певно, нїколи не викладали ся в системі, а черпали ся головно з переложених візантийськнх підручників та з устних розмов з більш досьвідченими в „книжнім почитаниї".

Се книжне почитаниє, розумієть ся, передовсїм уважало ся дорогою до спасення душі — способом для моральної науки і до осягнення відомостей з християнської релїґії, потрібних для спасення. Лїтописна похвала книжности, що підносить „велику ползу чоловЂку отъ учения книжнаго" [13]), добачає сю користь в моральній науці: „книгами бо кажемы и учими єсми пути покаянию, и мудрость бо обрЂтаємъ, и вздержаниє..., се суть исходища мудрости, книгамъ бо єсть неишетная глубина; сими бо въ печали утЂшаємы єсмы; си суть узда въздержанию". „Слово нЂкоєго калугера о четьи книгъ", захвалюючи книжку, бачить в нїй теж спосіб до пізнання Бога і „подвига на добрая дЂла" [14]). Безперечно, в дійсности в почитанню книжнім читачі шукали й задоволення своєї цікавости, не

тільки душеполезної науки, але ся остатня все признавала ся головною, щоб так сказати — офіціальною метою почитання. Який же круг відомостей давало се почитаннє? Значний запас відомостей могло воно дати читачеви з історії. Були славянсько-руські переклади всесьвітнїх хронїк Іоана Малялї, Георгія Сїнкеля (в скороченій редакції) й Георгія Амартола з її доповненнями, історія Йосифа Флявія, хронольоґічний підручник патр. Никифора (Χρονογραφία σύντομος), вкінці — компіляція старозавітної історії, т. зв. Палєя історична, тим часом як т. зв. „Палєя Толковая на Іудея”, ширша історична компіляція з апольоґетичним характером, зверненим особливо против Жидів, а богата поясненнями ріжнородного змісту досі незвістна в грецькім ориґіналї) уважаєть ся деякими дослідниками за продукт руської книжности, зладжений на Руси. Так само неясне питаннє що до походження так званого хроноґрафа — історичної компіляції, що лучить ся в деяких редакціях з Палеєю. В усякім разї нема сумнїву, що в старій Руси було кілька типів такої історичної компіляції. Спірним і неясним лишаєть ся, чи ще в староруських часах з'явив ся переклад всесьвітньої хронїки Константина Манасії (XI в.), звістний в кодексах XIV в. В кождім разї, як бачимо, історичних курсів було кілька. Що правда, сї історичні підручники знайомили головно з історією жидівською й візантийською й поза знаннєм фактів (не завсїди певних), розумієть ся, не давали нїякого ширшого погляду на історичну еволюцію, але в порівняню з тим, що давала книжна лєктура з иньших сфер, й се було ще досить богато.

Для ґеоґрафії істнували такі сухі реєстри, які ми знаходимо нпр. на вступі Хронїки Амартола (звідси походять такі ж звістки Найдавнїйшої лїтописи), та кілька паломницьких подорожей. Чи був уже тодї звістний на Руси в цїлости переклад „Християнської топоґрафії” Козьми Індикоплова (себто „подорожника до Індиї”) — дуже важного в своїм часї візантийського ґеоґрафічного підручника (VI в.), що стає дуже популярним серед східнього словянства пізнїйше, в XVI в., — се досї не зовсїм ясно. Поодинокі статї з нього бачимо уже в збірниках XIII в., отже в частях його в давнїй Руси знали, а може і в цїлости.

З історією лїтератури знайомили головно Візантийські збірки моралїстичних апофтеґм і анекдоток, що входили в ріжні з збірники, почавши від Сьвятославового (1073 р.), але репрезентують ся найбільш богато т. зв. „Пчолою”, візантийським збірником, що сформував ся

остаточно в XI в. і хоч дотепер звістний в руських кодексах XIV в., але з'явив на Руси мабуть ще в попереднїх столїтях. В таких збірниках читач стрічав поруч християнських отців імена й античних письменників та цитував потім їх і сам часом, як автор Галицько-волинської лїтописи, що зацитував раз Омира, але вложив йому в уста слова, котрих дарма шукати у справдешнього Гомера:

„О лесть зла єсть, якоже Омир пишеть: до обличенья сладка єсть, обличѢна же зла єсть, кто в нѢй ходить, конѢць золъ приметь, о злѢє зла зло єсть!” 15).

І Клим Смолятич каже, що він писав „от Омира, от Аристо(те)ля и от Платона”. Але нїяких слїдів безпосередньої знайомости з античної лїтератури на Руси не знайдемо. Де що з Аристотеля було звістно з Діалєктики Дамаскина, що зайшла на Русь, як здогадують ся — в сербськім перекладї. В однім пізнїйшім кодексї (XIV або XV в.) маємо переклад виїмок з Епіктета, з християнським коментарем, але чи з'явив ся сей переклад в ранїйших часах, не знати.

Найбільш убого виглядають відомости з натуральних наук. Перекладана лїтература давала для сеї превеликої сфери знання головно два підручники: „Шестоднев” — перерібка Шестоднева (огляду шести днїв творення сьвіта) св. Василия Великого, зроблена болгарським екзархом Іоаном в X в., і „Фізіольоґ” — середновічна візантийська компіляція з античних, біблїйних й иньших джерел, до перейшла й на Русь, — теж через Болгарію. Обидва збірники давали чимало такого, що могло цїкавити читача, але було в тім дуже богато казкового, баламутного. Такий же характер мають статейки і вставки природничого змісту, які ми знаходимо по ріжних словянських компіляціях і візантийських перекладах, а особливо в Толковій Палєї, і які часом дають себе знати в ріжних дивоглядних згадках руських письменників, як лїтописні оповідання про знаменія і чуда під р. 912, взяті з Амартола, як згадки Клима Смолятича і т. и.

Як бачимо, реального знання почитаниє книжноє могло дати не богато й не високої якости. Коли ще зважимо, якою незначною частиною в загальнім книжнім запасї були сї ріжні підручники, як вони незначно були росповсюднені супроти загального погляду, що книжноє почитаниє має метою не реальні знання, а морально-теольоґічну науку, то мусимо прийти

до переконання, що й школа й лєктура староруська давали реального знання мінїмально [16]).

Далеко поважнійше виглядає богословська лїтература, що кружила по давнїй Руси чи то в готових перекладах, перейнятих з полудневословянських земель, головно з Болгарії, чи то зладжених на Руси на ново. Полишаючи на боцї дрібнїйші уривки або утвори, що заходили на Русь в складї ріжних збірників-хрестоматий, ми знаходимо досить поважний ряд грецьких отцїв, звістних на Руси в перекладах значнїйших частин їх писань [17]).

Перше місце між ними займає Іоан Златоуст, безперечно — найпопулярнїйший з візантийських письменників на Руси. Було кілька збірників його слів як Златоструй, Златоуст, Маргарит, або його слів разом з словами деяких иньших отцїв — як Ізмарагд, Златая ЦЂпь і т. и. Деякі з них перейшли готові з Болгарії — як нпр. знаємо се про Златоструй, зладжений для болгарського царя Симеона. В сумі рахують звиш двіста слів Златоуста звістних в перед-татарські часи на Руси, в дїйсности ж їх мусїли знати ще більше. Окрім того з іменем Іоана Златоуста часто циркулювали слова, що йому не належали.

Далї були переклади значного числа катехитичних поучень Кирила Єрусалимського (переложених в Болгарії), Атанасия Слова на Аріан (теж з Болгарії), Василия Великого Аскетичні поучення (Постническія словеса); Григория Богослова маємо два осібні збірники слів — оден з XI в., другий пізнїйший, але теж старої редакції, і толковання до його поучень Никити Іраклїйського. Дуже популярні були також поучення Єфрема Сирина — з XIII в. маємо чотири рукописи вибірки його слів и. т. Паренесисъ; ся популярність його слів поясняєть ся тим, що монастирською уставою вони були приписані до церковного уживання. Далї звістний був „Стословець” (сто моральних правил) патр. Геннадія, що входить в ріжні збірники, починаючи від Ізборника 1076 р. Витяги з толковань св. Письма Теодорита Кірського в формі популярних питань і відповідей. Готова була принесена з Болгарії „Лїствиця” Іоана Лїствичника, так само як і Богословіє Іоана Дамаскина, переложене екзархом Іоаном. Вкажемо ще Іполїта римського Слово о Христї й Антихристї; збірник проповідей папи Григория Великого, т. зв. Двоєслова; устава і поучення Федора Студійського; ”Написаніє о правЂй вЂрЂ Михаіла Сінкеля (в Збірнику Сьвятослава, а взяте і в

літописне оповіданнє про Володимира); компіляція Антіоха — Пандект (збірник моральних поучень); Пандекти Никона Чорногорця — вибрані з св. отців поучения про християнське взагалі й специяльно монаше житє, і його ж „Тактікон", що головно займаєть ся богослуженнєм і зверхнім порядком церковного життя.

Крім того були переклади толковань сьвятого письма. Так звістні з сього часу кодекси толкованого євангелия, апостола, апокаліпсиса; толкованої псалтири є чотири кодекси з XI-XIII в.; толкованнє на пророків (не всїх) переписав 1047 р. в Новгороді піп Упир Лихий. Завважу, що біблїя, через свою великість, як цїлість не була в уживанню, і навіть не знати, чи була ціла в славянськім перекладі у нас; в кождім разї деякі части біблії були великою рідкістю, так що в XV в., коли збирано цїлу біблію в Новгороді, кілька книг не знайшло ся зовсїм. Історичні книги біблії звичайно заступали ся вичисленими вище історичними компіляціями, і рідко хто знав їх в оригінальній формі, як печерський монах Никита, котрого спеціальне замилованнє до старозавітних „жидівських" книг і незвичайне очитаннє в них уважали чортівською маною — по словам Патерика він „изъ устъ имѣяше" весь старий завіт: „бытіє, исходъ, левита, числа, судіи, царства и вся пророчества по чину", а нового завіту не знав і не любив [18]).

Досить богатий був запас аґіоґрафічних перекладів. Окрім поодиноких житий — як житиє Николая в двох редакціях, Савви Осьвященного, Федора Студита, й т. ин., широко розповсюднені були збірники житий, особливо т. зв. „Прологи" — збірники житий і моральних поучень: їх дотепер з XII-XIII в. рахують до дванадцяти кодексів (що правда, се переважно уривки), а се вказує на широку популярність їх. Маємо також уривки „Міней" — себто житий розложених по дням місяців, систематичні збірки — т. зв. „Патерики": Синайський і Скитський, в рукописях XII-XIII в., Римський (папи Григория В.), звістний в рукописах пізнїйших, але з прикметами дуже архаїчними, й иньші збірки житий.

У сих вказівках я вичисляв тільки головнїйше. Зрештою наші відомости про круг писань, які обертали ся в давній нашій суспільности, дуже неповні: переважну масу ми маємо в пізнїйших рукописях XIV-XVI в., і між ними є, безперечно, дуже богато відписів з ранїйших кодексів, що для нас не заховали ся. В сїм напрямі досліди й відшукування серед пізнїйших копій того, що належать давній Руси, що йно ідуть, і то дуже поволї. Тому

вказане мною як певне для давньої руської книжности, треба уважати тільки частиною того, чим в дійсности ся книжність розпоряджала.

Особливо прикро се дає себе відчувати на пунктї тих перекладів сьвітських творів, що могли обертати ся в давнїй Руси і впливати на місцеву лїтературну творчість. Перше місце між ними займає Александрія — перерібка псевдо-Калїстенового романа про Олександра. Вона звістна була на Руси в кількох редакціях, і для XIII в. знаннє її можна напевно констатувати; роман оповідає про походженнє Олександра від єгипетського царя, його походи і побіди і чуда, які він бачив на Сходї. Пізнїйше її витиснула друга редакція, в середновічнім рицарськім дусї, що з'явила ся на славянській мові, як думають, десь в XIII-XIV в. і тоді ж могла стати звістною і на Україні. З значною правдоподібністю можна вже в староруських часах припускати істнованнє перекладів т. зв. Девґенієвого Діянїя — візантийського героїчного епосу на тлї візантийсько-арабської боротьби X віка; герой його зветь ся Діґеніс Акріт — відти назва сеї поеми, звістної на Руси в перекладах аж двох редакцій, коротшої й ширшої. Правдоподібне також істнованнє в тих часах перекладу Слова о премудрім Акирі (візантийського первовзору арабської казки про царя Сенхариба з Тисяча і одної ночи) та оповідання про Індийське царство, з західно-европейських оповідань про пресвитера Іоана, в коротшій верзії, що, як догадують ся, прийшла на Русь в сербськім перекладі і увійшла потім в склад Александрії. Всї отсї три оповідання знайшли ся в однім збірнику з Словом о полку Ігоревім. Можна також думати, хоч з меньшою певністю, що вже в сї часи — в XIII і на початках XIV в., були звістні на Руси ще: звістний роман про Варлаама й Йосафата (індийська повість про Будду в християнській перерібцї, що інтересовала численними своїми притчами, вплетеними в роман); Стефаніт і Іхнїлат (візантийська перерібка індийських казок про зьвірів, де героями виступають два шакали, що й дали своє імя книзї — Калїла-ва-Дімна, Щирий і Лукавий); талмудична повість про Соломона і Китовраса, котрої інтерес обертаєть ся коло ріжних загадок; подоріж трох монахів до Макария римського і подоріж Зосими до Рахманів — повісти що стоять в звязку з Александрією й оповіданнями про Індийське царство. В складі Хронїки Манасії містила ся „Троянська історія" Дареса Фріґійського, але час, коли вона з'явила ся на Руси, лишаєть ся неясним.

На границї сьвітської повісти й богословської лїтератури стоїть лїтература

апокрифічна. Тут маємо ряд зближених до повістевої літератури таких апокрифічних повістий і поем як Откровеніє Авраама, Смерть Авраама, Суди Соломона, евангелия Никодима і Томи, видіннє Ісаії про небо, видіннє ап. Павла — в нім між ин. плач природи перед богом на чоловіка, Хожденія Богородиці по мукам — поетичні твори, які мають лише дуже слабку опору в св. Письмі; подорож св. Агапія до раю, Житиє и хожденіє св. Отца Нифонта, Житиє Андрія Юродивого, Житиє Теодори — повість про воздушні митарства і т. и

Уставити, які з сих творів уже в XI-XIII вв. були звістними в українських землях, не всюди можливо. Взагалі круг апокрифічної літератури, звістний на Руси в тих часах, не можна докладно уставити. Безперечно, вона почала приходити на Русь від перших початків християнства, з Болгарії й безпосередно з Греції, була широко росповсюднена й мала значний культурний і літературний вплив на Руси. Але уставити, який запас сеї апокрифічної літератури обертав ся на Руси в сих часах, XI-XIII в., поки що неможливо. Бо хоч ми маємо індекси апокрифів (уже в Сьвятославовім Ізборнику 1073 р. і пізнійше), але сї індекси не наші, а грецькі, потім болгарські, і тільки в пізнійших індексах XV-XVI вв. можна шукати реальних вказівок на ту апокрифічну літературу, яка обертала ся у нас дійсно. Недавно була зроблена проба сконстатувати, які апокрифи були звістні на Руси в XI-XII в., на підставі Данилового Паломника, але непевним зістаєть ся, що втягнув Данило в свій твір з апокрифічної лєктури, а що взяв з устних оповідань, які чув під час подорожи. Безперечно, що до розповсюднення апокрифічних відомостей, котрими Данилів Паломник незвичайно богатий, сей Паломник через свою популярність дуже причинив ся; безперечно, що взагалі паломники причиняли ся дуже сильно до популяризації апокрифічних мотивів — але запозичували їх переважно дорогою устною. В письменности лишаєть ся констатувати знайомість апокріфів на підставі захованих рукописей. З них до XII-XIII вв. зачисляють: Хождениє Богородиці по муках, Ісаїно видіннє, подорож Агапія до раю, Протоевангелиє Іакова, Посланиє Пилата до Риму, повість Афродитіана про чудо в Перській землї, смерть Авраама. Розумієть ся, се маленька частина того, що дійсно циркулювало на Руси в тих віках.

Примітки

1) Перегляд питання в прим. 32.

2) Візантийське маістр (μαίστωρ, magister) — учитель, провідник — очевидно перейшло й на Русь, і відти вийшло пізнїйше московське „мастер” в значінню учителя читання (не від нїмецького Meister).

3) Про орґанїзацію шкільництва в сучасній Візантиї див. особливо статї цитовані в т. I с. 468.

4) Іпат. с. 81.

5) Ся звістка, як місцева традиція, на мій погляд, зовсїм певна; її маємо в двох кодексах 1 Софійської (Оболенского й Карамзина — с. 136), Тверській с. 146, Никонівській I, 79. Натомість зовсїм неавторитетною ампліфікацією виглядають слова Никонівської (I с. 58) додані до оповідання про заходи Володимира: ”и бысть множество училищъ тѢхъ же всѢхъ учителей грамотныхъ призываше митрополить и наказываше православіє и благочестіє крѢпко соблюдати и безумныхъ рѢчей и неподобныхъ ошаяти ся; и бысть отъ сихъ множество любомудрыхъ философовъ”. Пор. Степенную книгу I с. 143.

6) II с. 349 (ed. Bonn).

7) Див. низше с. 476-7.

8) „Ученіе” Кирика надруковано в Трудах московського общества исторіи и древностей т. IV, але з „дуже сумнївного кодексу”, як підносить Срезневский Древніе памятники с. 55, див. іще у нього ж с. 144, 170 — тут подані вказівки про популярність сього Ученія. Варто було б пошукати: лїпших кодексів і видати його наново. Про знаннє арітметичних операций у Кирика — Лавровскій О древне-русскихъ училищахъ с. 184; він збиває тут гадки російського хронольоґа Хавского, що припускав саме додаваннє, „безъ аритметики”.

9) Кар. § 49-63.

[10]) Вірші § 340-3 вид. Никольского.

[11]) Се толкованнє (на яке натякав я в Записках Наук. тов. ім. Ш. т. XLVIII с. 5) вповні розвинув Ґолубінский в ИзвЂстіях отд. рус. яз. 1904; тільки він, підтягаючи се під свою теорію про низький стан осьвіти в давній Руси, против ясного змісту тексту, що говорить про 24 букв грецької азбуки, отже про грецьку мову, толкує, що тут треба розуміти ученіє славянського письма.

[12]) Уривок у Дюканжа, sub voce Σχεδριγραφος.

[13]) Іпат. с. 107.

[14]) ИзвЂстія Акад. Наук X с. 426.

[15]) Іпат. с. 513.

[16]) Про круг відомостей і про джерела відомостей, який розпоряджала давня Русь, див. прим. 32.

[17]) Лїтература перекладів взагалї в прим. 33.

[18]) Патерик с. 129.

Ориґінальна творчість — неповність відомостей; перевага церковних інтересів, загальний характер богословсько-моралїстичної лїтератури, вища й низша школа в нїй; Іларіон, Клим Смолятич, Кирил турівський, анонїмні автори — похвали св. Клименту й похвала Рюрику. Проста манєра — полєміка Клима з Фомою пресвитером, Лука Жидята, Теодосий Печерський, Яков Мнїх, Мономах, анонїми XII в., Георгій Зарубський, Серапіон, похвала Теодосию; анонїмна лїтература. Письменники Греки — релїгійна полєміка, м. Лєон, Георгій, Іоан, Никифор, Теодосий Грек; писання канонїчні; поучення м. Никифора.

Оглянувши той лїтературний запас, який готовим одержала наша Русь, ми

поглянемо тепер, як користала вона з нього та як розвивала свою оригінальну письменну творчість [1]).

Для докладної оцінки її одначе й тут бракує нам, як і в літературі перекладів, потрібної повности відомостей. Те що ми знаємо тепер про оригінальне староруське письменство, далеко не дорівнює дийсній його великости, і кождий рік приносить у сїй сфері відкритя. Рукописні збірники пізнїйших віків, де укриваєть ся переважна маса староруських утворів, далеко не вистудіовані. Велика, переважна маса староруських писань полишила ся в сих збірниках анонїмними або з іменами ріжних грецьких отців, так що між тою анонїмною або псевдо-епіграфованою масою збірникового матеріала криєть ся ще богато оригінального та чекає тільки щасливих находок або комбінацій, які викривають від часу до часу одно по другім такі нові річи.

Але й відкритя в сфері захованого рукописного матеріалу тільки до певної міри зможуть заповнити прогалини наших відомостей. Рукописьменна традиція у нас була перервана в переходові віки XIV-XV. Хоч українські землї були головними огнищами староруського письменства, від нього заціліло майже виключно тільки те, що заховало ся в північних землях: або в перенесених туди українських рукописах, або (частїйше) — переписане там. Тим часом культурний рівень, культурні й літературні напрями, інтереси й симпатії були не однакові в землях українських і північних, тому не все з української письменської творчости могло числити на популярність на Півночи, й шанси на захованнє в північній рукописній традиції були не однакові для ріжних українських продуктів. Впливали тут і иньші обставини. Правдоподібно нпр. не припадкове се, що з українського письменства переховали ся на Півночи переважно утвори письменників XI в., коли північні землї стояли ще в безпосередній залежности, в тїснїйших звязках з Київом, і дуже мало з XII-XIII в., коли північні землї жили вже своїм осібним житєм. Нарештї коли зауважим ще, як слабка взагалї рукописна (північна) традиція, що чимало дуже важних утворів староруського письменства заховала до нас в однїй тільки копії, то переконаємо ся, що староруські писання мали дуже богато шансів загубити ся й пропасти на віки, а дуже мало — заховати ся до наших часів.

При теперішнім станї наших відомостей маємо в них великі прогалини, так що не можемо судити докладно анї про обсяг староруського письменства

ані про його еволюцію. Ми нпр. маємо досить памяток XI в., дуже мало з XII в., майже нічого з XIII в. Чи значило б се, що письменська робота почала у нас упадати вже по перших початках, з початком XII в.? Се дуже не правдоподібно. Нпр. в сфері штуки як раз в XII-XIII вв. бачимо дальші поступи, дальший розвій; безперечно, і церковне житє, монастирі розвивали ся далї в сих столїтях, чому ж би так тїсно звязане в церковним житєм письменство мало упадати? Правдоподібно, є тут по просту прогалина в наших відомостях, а толкувати її треба мабуть піднесеною вище обставиною: що Україна в сї часи стояла в слабшім звязку з Північю й не висилала туди своїх утворів на консервованнє так богато як давнїйше.

Оглядаючи письменську роботу, я не буду близше спиняти ся на біоґрафіях письменників та на детайльнїйшій аналїзї їх писань — се за далеко б завело мене, та й не входить в круг сеї працї: нас утвори староруського письменства інтересують тут як культурно-історичні документи, памятки осьвіти, культури, суспільних інтересів. З сього погляду для нас важні письменники, що своїм вихованнєм загальним чи лїтературним належать до київської, взагалї української школи, без ріжниці чи вони були Українцями чи нї, або чи свою письменську дїяльність розвивали вони на Українї чи поза Україною; натомість нпр. письменники Греки, що хоч писали на Українї, але репрезентують не українську, тільки візантийську осьвіту й письменську традицію, інтересують нас далеко меньше — лише о скільки їх писання служили лєктурою для Русинів та о ськільки часом кидають сьвітло на сучасне руське житє, або характеризують змагання нашої вищої єрархії.

Що насамперед треба піднести в ориґінальнім нашім письменстві — се таж перевага церковних інтересів над усїми иньшими, яку ми констатували вище і в перекладанїй лїтературі. Було то природним наслїдком неофітського перейнятя християнством, і погляду на книжність взагалї, як на помічницю християнської спасенности. Головна маса староруських ориґінальних утворів належить до проповідничої й взагалї паренетичної лїтератури та до аґіоґрафії. Чисто сьвітських утворів маємо дуже мало — що правда, тут найбільше можна припускати затрачень. Посереднє місце між чисто теольоґічною лїтературою й чисто сьвітською займає досить сильно заступлене історичне письменство: як в однїх руках — духовних, монаших лїтописаннє набирає закраски моралїстично-християнської, так знову в других має воно переважно сьвітський характер.

В теольоґічно-паренетичній лїтературі нема що шукати ориґінального лету гадку, самостійних поглядів. Християнська наука й мораль прийшли в таких готових, вироблених, авторитетами усьвячених формах, що руським авторам полишало ся тільки черпати з готового запасу. Їх писання належить оцїнювати з того становища — скільки доброго розуміння християнського духа показують їх автори, о скільки вміють приложити християнську доктрину й мораль до конкретних явищ житя, о скільки взагалї з її становища орієнтують в сучаснім житї. Про се ми говорим вище й піднесли ріжні спостереження над тим, як форма опановувала й забивала часом християнський дух в розумінню сучасного духовенства та які помилки наше духовне письменство робило часом, орієнтуючи ся в явищах житя.

Друга інтересна точка, з котрої мусимо глянути на сю творчість — який рівень осьвіти й лїтературного приготовання показують нам автори сих теольоґічно-паренетичних писань?

З сього погляду можемо зазначити дві течії в нашім письместві, що відповідають, щоб так сказати — мінїмальній і максимальній осьвітї і з того погляду дуже для нас цїкаві. З одного боку стоїть нечисленна ґрупа „фільософів" як митроп. Іларіон, Клим Смолятич, Кирило Туровський, сюди-ж додати треба анонїмних авторів; похвал св. Клименту і похвального слова Рюрику з нагоди збудованої в Видубицькім монастирі стїни. З другого боку маємо далеко численнїйшу ґрупу таких письменників як Лука Жидята, Теодосий Печерський, Яков Мнїх, Нестор, Мономах, Георгій Зарубський, Серапіон і богато незвістних на ймення.

Від Іларіона маємо одно тільки „Слово о законЂ и благодати"; повний його титул: „О законЂ Моисеомъ данЂмъ и о благодати и истиннЂ Іисусъ Христомъ бывшимъ, и како законъ отъиде, благодать же и истина всю землю исполни, и вЂра въ вся языки простpЂ ся, и до нашего языка Роуськаго, и похвала кагану нашему Владимеру, отъ негоже крещени быхомъ, и молитва къ Богу отъ вся земли нашея". Се найдавнїйший або оден з найдавнїйших і заразом найвищий з лїтературного погляду твір староруського письменства. Імени автора не маємо нї в однім кодексї, він надаєть ся Іларіону тільки на підставі часу: що Слово мусїло бути виголошене десь в 40-50-х рр. XI в.; гадка, що автором був Іларіон вповнї правдоподібна; у всякім разї автор був Русин, Киянин, сучасник Ярослава [2].

Слово було виголошене в Десятинній церкві, в присутности Ярослава й його родини, й властиво містить похвалу Володимиру, висловлену десь коло його гробу. Але ся похвала вплетена в загальнїйшу раму: автор дає загальний погляд на боже провидїннє про людський рід, ширше спиняючись на відносинах між старозавітним законом і християнством, оглядає росповсюдненнє християнства на Руси й підносить заслуги Володимира, а закінчує молитвою Богу від „нового стада” — християнської Руси. Цїле слово тримано з широким, високолетним розмахом, в дуже штучнім, але в границях смаку і міри держанім риторичнім стилю. Автор широко уживає риторичних повторень, паралєлїзмів, порівнянь, переведених через цїлий ряд образів, наводячи при тім біблїйні епізоди, толковані метафорично, „прѢводне”, як тоді казали; дотепні порівняння, поетичні звороти, а головно — глубоке й щире чутє — оживлюють се довге слово, котре автор умів оберегти від однотонности, і ратують слухача від знудження на декотрих довших епізодах, що властиво не видержують пропорцій цїлости. Коли в тій штучній риторській будові, в тім симболїзмі маємо продукт школи, то се глубоке почутє — радість від духовного оновлення руського народу через християнство, почутє національне — сьвідомість незвичайної слави й могутности Руси і тих широких перспектив духового й культурного поступу, які відкривали ся перед нею — се все індівідуальні прикмети автора, що вже більше не повторюють ся в нашім церковнім письменстві. Талант автора вивисшив його не лише над рівенем нашого письменства, але й сучасного візантийського, бо й там не знайдемо ми в сих часах в проповідничій лїтературі чогось такого, що б дорівняло слову Іларіона.

При тїсній залежности нашого старого письменства від візантийських первовзорів насуваєть ся гадка, чи і в Іларіона не було якогось візантийського, досї не викритого взірця? Але ся гадка тратить значіннє супроти того, що у всякім разї Іларіон мусїв би свій первовзір приложити до руських обставин, додати нові частини, а всї руські частини показують високий талант (я б сказав, що вони удали ся навіть лїпше нїж вступна частина). Тільки рівний авторови талант міг би сею перерібкою не попсути нїчим штучної елеґанції первовзора, ну а рівний не потрібує йти невільничо слїдами другого рівного.

З історичного становища нам інтересні ті прояви гордої сьвідомости себе, якою дихала тодїшня суспільність Київа — незабудьмо, що се час

найвищого розцьвіту Київської держави! З сього погляду цікаво занотувати в Іларіоновім слові такі фрази:

"Не въ худѢ бо и не въ невѢдомѢ земли владычествоваша (Володимир і його попередники), но въ Руской, яже вѢдома и слышима єсть всѢми концы земли [3]).

„Церкви (св. Софіи) дивна и славна всѢмъ округныимъ странамъ, якоже ина не обрящется во всѢмъ полунощи земнѢмъ [4]).

„Донелиже стоитъ міръ, не наводи на ны (Боже) напасти искушенія, не предай насъ въ руки чуждіихъ" [5])...

На Руси можна бачити натяк на слово Іларіона уже в Найдавнїйшій лїтописи і в слові про чудо Климента; автор оповідання про Володимира Васильковича волинського виписав із Іларіона значний кусник, сказане про Володимира св. приложивши до свого князя [6]). В північнім похвальнім слові Константину Муромському і в сербській похвалї Дометіана вел. жупану Неманї є теж буквально-подібні уступи. Все се вказує на значну популярність Іларіонового слова.

Тим часом, як „Слово" в рукописях не має імени Іларіона, надписують ся його іменем молитви і кілька поучень; перші невидані і про них не можемо судити; що до поучень, то авторство Іларіона дуже мало правдоподібне, і споріднення з „Словом" на них не видно [7]).

В хронольоґічнім порядку з осіб близше нам звістних, що репрезентують сю ж вищу школу, по Іларіонї треба назвати м. Климента, або Клима Смолятича, як зве його лїтопись. Вона проясняє, що се був „книжник і фільософ, якого не бувало в Руській землї". Але від нього маємо тільки одно, дуже попсоване і лише в остатнїх роках віднайдене Посланиє до смоленського пресвитера Фоми, писане між р. 1147 і 1154, а ще близше — мабуть р. 1148 або 1149 [8]). Само по собі воно малозначне, до того — ще сильно розширене й попсоване вставками, і автентичний текст його досї не відреставровано. Воно інтересне як памятка лїтературної полєміки між сим „фільософським" напрямом з його противниками, і про сю сторону його буду говорити низше, а тепер тільки зазначу, що змістом Послания служить оборона зі сторони Клима симболїчного — „приводного", „духовного", як

він каже, толковання св. Письма. На доказ Клим наводить цілі ряди місць св. Письма, що на його погляд мусять бути толковані символїчно, і часом тільки згадує, часом дає коротке толкованнє. Як репрезентант сього символічного напряму і взагалї — глубшої науки, мусить бути зачислений до сього „фільософського” напряму; але риторизму в Посланию дуже мало. Зрештою, як я казав, автентичний текст його не відчищено від вставок, а через те й про літературні здібности Клима на підставі сього слова не можна виробити собі суду. В сїм своїм Посланию Клим згадує про свої иньші послания — до кн. Ізяслава, де він писав „от Омира, и от Аристо(те)ля и от Платона”, але сих інтересних посланий, на жаль, досї не віднайдено [9]).

Далеко виразнїйше виступає перед нами стать иньшого репрезентанта сього напряму — Кирила епископа туровського. Йому пощастило більш нїж богатьом иньшим нашим письменникам: окрім досить численних писань, що надписують ся його іменем, але непевних, чи йому належать, маємо що найменьше девять проповідей таких, що належать йому певно; далї маємо „Сказаниє о черноризчестѢмъ чину”, богато молитв і оден покаянний канон [10]).

Проповіди маємо сьвяточні: на неділї почавши від вербної до неділи св. отець, на велику суботу і на вознесеннє. В них автор головно переповідає евангельську історію сьвята, не запускаючи ся в моральні поучення. Оповіданнє його дуже штучне; автор широко користав з риторичних форм, аби зробити своє оповіданнє можливо ефектовним й інтересним: часом приберає оповіданнє в драматичну форму, вкладає в уста осіб діяльоґи; стрічаємо широкі повторювання, порівнання, паралєлї, цілі образи, також символїчні толковання. Взагалї його манєра — се дальший крок тїєї ж школи, що бачимо і у Іларіона, тільки нема того почутя, що у Іларіона дає житє риторичній формі; меньш талановитий Кирил не панує так над сими риторськими формами — вони часом забивають його, і оповіданнє стає тоді механїчним, нескладним, часто холодним і нудним; він більш невільничо іде за своїми грецькими взірцями, часом бере готові вступи до промов, або цілі уступи й образи. За всїм тим йому не можна нїяк відмовити анї літературної технїки, анї визначного таланту, що виносить його навіть над рівень сучасного візантийського риторства.

Дуже похваляють ся його численні молитви: риторика оживляєть ся тут

щирим чутєм, і зі сторони форми вони бездоганні [11]). Як сї молитви так і проповіди його мали широку популярність, і вже проложне житиє його називає його „другим Златоустим”. Безперечно він був найбільш поважаним з усїх староруських письменників.

До сеї ж „вищої школи” треба зачислити деяких анонїмних авторів.

Від одного автора маємо похвальне слово св. Клименту, виголошене, очевидно, в київській Десятинній катедрі, де лежали мощі Климента, мабуть з нагоди обновлення сеї церкви котримсь київським князем, в присутности його самого (по імени не названого). З огляду що св. Володимир в нїм називаєть ся праотцем сього князя, треба міркувати, що то був якийсь далекий потомок св. Володимира, отже слово було сказане не скорше як у 2-ій пол. XII в., але й не пізнїйше як на початках XIII в., бо київський князь зветь ся старшим між князями. Як на найбільш правдоподібний час можна класти се слово на часи Рюрика, що як знаємо, дуже займав ся будівництвом і міг обновити і Десятинну церкву по спустошенню 1169 р. Написане слово зручним риторським пером, але риторику ужито в міру, без бомбасту; автор дає порівняння, але не великі, в символїзм не запускаєть ся. Судячи по прозорости стиля, добрій рущинї і по висловах, де автор говорить про Русь, воно мусїло бути писано по руськи, не толковало з грецького, і Русином таки, найскорше — з духовенства Десятинної церкви [12]).

Окрім сього слова маємо ще друге похвальне слово Клименту, також очевидно руське і виголошене також мабуть в Десятиннїй церкві. В похвалах Клименту воно має богато буквально спільного, але коротше, біднїйше в стилю, не має тих алюзій до князя, і зовсїм инакше закінчене [13]). Не маючи в цїлости першого слова, не можна означити їх відносини вповнї катеґорично; але правдоподібне се коротше слово старше, і автор ширшого, можливо, використав його, розширивши риторськими додатками й приладивши до обставин того обновлення церкви. В такім разї ми б мали ще одно слово, також риторичної школи, звязане з Десятинною церквою, може ще з XI віка.

Вкінцї — похвала кн. Рюрику, з нагоди збудованої ним у Видубицькім монастирі стїни, 1199 р. Вона була виголошена кимсь з видубицької братиї (судячи по формі — власне виголошена, а не написана, і тільки втягаючи її

в лїтопись, де вона заховала ся, автор похвали, чи може иньший редактор, додав до неї де які подробиці в історичнім стилю). Від похвального слова Клименту, що могло бути звернене, як я казав, до того ж Рюрика, вона відріжняєть ся своїм бомбастичним тоном, що робить трохи комічне вражіннє супроти такої зовсїм не епохальної події як збудованнє монастирського муру; автор в симболїку теж не запускаєть ся, але громадить масу порівнянь — таки рішучо за-богато; зрештою ж показує теж риторську зручність і вправу, а се тим більше треба піднести, бо мусїв то бути чоловік молодий, судячи по тому що при таких визначних здібностях і осьвітї не був ще нїяким більшим церковним достойником — про видубицького ігумена говорить він у третїй особі. Що був то Русин, в тім не може бути непевности [14]).

Поруч письменників сеї, щоб так сказати, вищої школи, маємо цїлий ряд писань безпретенсїйних, котрих автори не претендуючи на нїяку „філософію”, анї „риторські плетення”, анї виказуючи якоїсь особливої лїтературної осьвіти, без претенсїй компілюють собі тексти св. Письма або від себе дають поучення в ріжних справах християнської моралї чи обрядової практики, не запускаючи ся в глубокі питання доґматики або улюблену сучасною вищою школою симболїстику.

Розумієть ся, такий „простий” спосіб писання, як тодї казали, міг бути у деяких письменників результатом їх переконання, що він то й найлїпший, „що філософія” вищої школи в тих практичних цїлях не здасть ся на нїщо. Теоретично се зовсїм можливо, але на практицї досить трудно припустити таке рішуче виломлюваннє з під загальної моди, особливо в більшім розмірі, і ми таки мусимо прийняти, що принаймнї — переважна більшість тих письменників, які писали „просто”, писала так тому, що не вміла писати инакше, не діставши тодїшньої вищої осьвіти і лїтературного приготовання. До такої „простої” школи належали такі вичислені вже вище автори проповідей, наук і посланий: Лука, Теодосий, Яков, Мономах, Георгій, Серапіон, і певно — ще богато незвістних, далї — вся наша аґіоґрафія й переважна частина історичних письменників.

Як я вже згадував, ми маємо памятку полєміки між обома школами з середини XII в. в Посланню Клима. Клим пише своє посланиє в відповідь на посланиє до нього Фоми смоленського пресвитера і відповідає на докори Фоми, що дорікав Климу за його манєру запускати ся в симболїстичні

толковання. З чого то пішло, не знати, але Клим, здаєть ся, ще перед тим зачепив сього Фому, а може й иньших противників вищої школи в своїм посланию адресованім кн. Ізяславу [15]); можемо догадувати ся, що то був закид малої осьвіти або щось подібне. Фома супроти того мусїв закидати, що репрезентанти вищої школи, як Клим, залазять у хмари з славолюбства — „тщеславія”, хочуть „славити ся”, удаючи з себе философів — „философθ ся творя”; при тім він покликував ся на свого учителя Григория [16]), як на признаний авторитет християнської побожности, що одначе нїколи не запускав ся в символїстику. Супроти того Клим каже, що має всяке поважаннє до Григория, уважає його сьвятим, але мусить признати, що він, як і Фома, не стояв високо в осьвітї, а вища осьвіта конче потрібна для кождого пастиря, і без неї не можна наставляти вірних [17]), бо Сьвяте Письмо має масу місць, що мусять бути толковані символїчно, отже вимагають очитання в теольоґічній лїтературі. На сю сторону — докази законности і потреби алєґоричного толковання — того що Клим зве „пытати по тонку”, „прашати силы слову”, „увЂдЂти прЂводнЂ” (алєґорично), „разумЂвати духовнЂ”, він і звертає головну увагу в посланию й наводить ряд місць з св. Письма, що на його погляд не мають значіння без алєґоричного толковання. При тім супроти Фоми й Григория Клим покликуєть ся на учених київських книжників, що далеко перевисшають їх своєю осьвітою і вповнї присвоїли собі тайни грецької мови [18]). Вказівка дуже інтересна, але скільки б не було в тодїшнїм Київі таких мудреців, безперечно, що не сї „фільософи” задавали загальний тон староруському письменству, тільки ті Фоми й Григориї, котрих знаннє Клим прирівнював до знання самої азбуки.

Хронольоґічно першим виступає в ряді „не-фільософів” еп. новгородський Лука, що міг писати в серединї XI в.; від нього маємо поученнє „къ братіи”, коротеньке і дуже елєментарне, без текстів, зложене з самих коротеньких наказів, що робити і чого не робити [19]). В другій половинї XI в. маємо в тім же роді писання Теодосия, славного ігумена печерського († 1074). Є їх чимало, але для декотрих утворів авторство його непевно; найбільш певні шість коротких поучень до монашої братиї, написаних досить складно, хоч і просто, де автор заохочує її витрівати в своїх монаших обітницях, не лїнувати ся до монашого подвигу; своїм тоном і стильом вони пригадують поучения Федора Студийського, що взагалї був взірцем аскетизму для

Теодосия. Далї маємо його коротеньке поученнє келарю й дві коротенькі молитви [20]). Два послания до кн. Ізяслава: одно в відповідь на його запитання про сьвяткованнє сьвят і піст у сьвята, і друге — „про Латинян” або „про віру варязьку” обуджують деякі непевности, як і два поученя до народу: „о казнях божіихъ”, внесене і в лїтопись під 1068 р., і про співаннє тропарів на пирах, що стрічають ся і без імени Теодосия. Слово „о казнях” було одначе тільки руською перерібкою слова „Слова о верѢ и казнях божіихъ” з Златоструя, і як така перерібка могло належати й Теодосию.

Теодосиєвому сучаснику мнїху Якову надаєть ся з значною правдоподібністю послание Димитрію (мабуть Ізяславу) „оть многогрѢшнаго чрьнца Іакова”, де він у відповідь на його „смиренне й жалісне посланіє”, дає йому ріжні моральні поучення (стерегти ся пянства, роспусти, гнїва і т. ин.) і „Память і похвала в. кн. Володимиру”, написана досить нескладно, але інтересна деякими звістками [21]). На основі одного — досить слабого натяку в сїй похвалї [22]) надають Якову і анонїмне „Сказаниє про Бориса і Глїба”, але се вже тільки здогад.

Славний Володимир Мономах теж належить до сеї ж катеґорії письменників: маємо від нього звістну науку синам, о стільки ж інтересну своїми історичними й побутовими звістками, о скільки нескладно написану [23]). Саму ідею її, дуже правдоподібно, піддали йому подібні науки візантийські, звістні на Руси вже в XI в. Окрім того маємо його лист до Олега, не повний, в дуже умильнім тонї, з текстами, і якусь нїби молитву, досить нескладну теж, про котру одначе не можна напевно сказати, чи вона Мономахова [24]). Очитаннє, яке можемо вивести з Мономахових писань, кидає досить цїкаве сьвітло на сучасну лєктуру. Се церковно-служебні книги, Пролог, Шестоднев, кілька богословських статей, які звістні були в тодїшнїх збірниках (Слова Василия В., Анастасия Синаіта, візантийські поучення дїтям).

З XII в. не маємо майже нїчого з сеї катеґорії: безперечно, є тут превелика прогалина в нашім матеріалї. Зі звістного нам на XII в. з усякою правдоподібністю треба покласти два слова, з котрих одно напевно, а друге — мабуть — належать Чернигівщинї: се звістне нам „Слово о князех” — гостра інвектива на князїв, сказана а нагоди сьвята Бориса і Глїба, і Слово в недїлю сиропустну — похвала сьвятим, з закидом Киянам, що забили кн.

Ігоря [25]). Обидва слова написані досить гладко, але просто; перше дуже інтересне з публїцистичного погляду [26]). Невідомо, котрому столїтю належить „поученіє къ духовному чаду” Григория Зарубського, що звістне в кодексї XIII в. (загальні моральні поучення) [27]).

З XIII в. можемо поки що в сїм напрямі вказати одного письменника: печерського ігумена Серапіона, що закінчив своє житє епископом володимирським (іменований 1274 р., на другий рік умер). До тепер звістно пять його проповідей; з них першу з певною правдоподібністю можна класти на початки його проповідництва, другу і пяту- на часи епископства, про иньші не знати, де й коли вони були написані [28]). Інтересні вони тим, що проповідник звертав ся до явищ сучасного житя: в однім (І) ударяє на „скверныє и немилостивыє суды”, в иньшім (IV) нападає на вірування про відьом і топленнє їх, в третїм (V) — на вірування про волхвів, тепельників і самоубийників; зладжені проповіди складно, але просто, без риторики.

З другої пол. XIII або 1-ої XIV в. маємо анонїмну похвалу Теодосию печерському якогось київського книжника, зрештою мало інтересну (риторичний бомбаст). Автор вгадує про татарську неволю — „в работѢ суще и въ озлобленіи злѢ” [29]).

Брак імен і осіб авторів з XII-XIII і початків XIV в. до певної міри винагороджує нам маса анонїмної учительної лїтератури, на теми моралї, обряду, суспільних відносин, з котрої ми користали вище і схарактеризували загально її теми і напрям, говорячи про відносини християнської муки до житя в давнїй Руси. Що до своєї школи, то вся ся анонїмна лїтература належить до катеґорії простих писань і дуже рідко хапаєть ся якихось прикрас хочби немудрої риторики. Нема сумнїву, що в нїй є чимало творів XII-XIII в., хоч взагалї вона простудійована дуже слабо, й староруське походженнє, й приблизний час написання творів переважно не уставлені [30]). З більших серій нпр. ориґінальним, староруським продуктом уважають ся дві серії коротких проповідей — одна на великі сьвята, друга на великопостні неділї. Перша колєкція стрічаєть ся в Прологах, друга в т. зв. Златоустах, де творить основне ядро. Але ориґінальність і як раз приналежність їх якимсь руським (а не болгарським) проповідникам ще не доведена основно [31]).

Тут же, говорячи про богословське письменство, треба нам сказати дещо про писання духовних Греків на Руси — вони мають свій осібний характер.

Насамперед одну галузь мали сї письменники своєю спеціальністю- се релїгійна полєміка [32]). Одинока полємічна лїтература, яка зістала ся нам з давньої Руси, звернена против Латинян і майже вся вона вийшла з під пера Греків, XI і першої половини XII віка. Се був відгомін завзятої полєміки візантийських Греків з папством; застаючи на Україні православних в дуже живих і приятельських зносинах з католицькими народами — Варягами, Нїмцями, Уграми, Поляками, духовні-Греки уважали своїм обовязком остерегати їх від такої небезпечної для їх православности приязни і чи то в загальних трактатах, чи то в посланиях звернених до поодиноких князїв підносили єреси латинників. Не всї писання їх мали популярність; деякі могли навіть зістати ся й непереложеними на руське (нпр. трактат митрополита Лєона досї звістний тільки в грецьких текстах); часте повторюваннє таких писань і деякі вказівки, які знаходимо в них, промовляли би скорше против гадки про їх вплив. Історичні обставини противно втягали Русь все в тїснїйші звязки й зносини з латинським заходом. Проте з культурно-історичного погляду годї проминути сю лїтературу, що будь що будь розвивала ся на Руси й безслїдно таки не минала.

Першим з звістних нам полємістів уважають митрополита переяславського Лєона з його трактатом про уживаннє в латинській евхаристії оплатків (трактат сей кладуть на початки XI в., але властиво час його добре незвістний) [33]). Іменем митроп. Георгія (з 3-ої чверти XI в.) надписуєть ся полємічний трактат „Стязаніє съ Латиною" [34]), але був висловлений досить правдоподібний здогад, що ми маємо тут тільки пізнїйшу перерібку посланія м. Никифора, фальшиво надписану іменем м. Георгія [35]). З останньої чверти XI в. маємо посланиє м. Іоана Хрістопродрома до антіпапи Климента III, написане в відповідь на його заклик до унїї, дуже тактовно і здержливо (звісне і в грецькім оригіналї і в старім перекладї) [36]).

З початку XII в. маємо два послания митрополита Никифора присьвячені полєміцї з латинськими єресями — одно до Мономаха, в відповідь на його запитаннє, друге до волинського князя Ярослава Сьвятополковича, написане мабуть з власної ініціативи митрополита, що мотивує свої науки

сусїдством Волини з Лядською землею — отже можливістю впливів католицтва [37]). Посланія сї мало мають ориґінального, зладжені на основі грецьких трактатів Керулярія і анонїмного περί Φράγγων καί τών λοιπών Λατίνων і визначають ся великою нетолєранцією, головно друге. Такою ж нетолєранцією визначаєть ся посланиє до кн. Ізяслава Теодосия [38]) — він в рукописях зветь ся печерським, але був то мабуть Теодосий-Грек, з середини XII в., звістний иньшими лїтературними працями. В обох посланиях — Никифоровім і Теодосиєвім — поручаєть ся повне відчуженнє від латинників, як від поганих.

Поруч сих полємічних писань Греків одиноке, що знаємо зпід руського пера — се дві полєміки на Латинян, всаджені в лїтописне оповіданнє про охрещеннє Володимира: одна коротка (про уживаннє оплатків), вложена в уста фільософа [39]), друга довша, вложена в уста духовенства при хрещенню [40]), — се скороченнє того, що в повнїйшій формі читаємо в Палеї; латинська віра признаєть ся тут „с нами мало же развращеною” (мало чим відмінною), але з тим усїм дуже згубною для душі [41]). Степень ориґінальности сих інвентарів зістаєть ся одначе неясною.

Що до загального характеру сеї полєміки, то треба взагалї сказати, що вона великої чести авторам їх не приносить. Не кажучи за ріжні абсурдні і неправдиві закиди, пороблені в них подекуди латинникам, що можуть уважати ся, подекуди бодай, і пізнїйшими додатками, — полємісти не вміють відріжнити важних відмін від дрібних, обрядових, і накидають ся на сї остатнї з неменьшим завзятєм, як на доґматичні ріжницї. Визначають ся вони взагалї значною нетолєранцією, доходячи подекуди (у Никифора і Теодосия) до проповіди повного відчуження від латинників — наказів не їсти з ними з одної посудини. У декотрих сї прикмети виявляють ся лекше, нпр. в посланню м. Іоана до папи, але ся повздержливість залежала борше від спеціальних обставин, в котрих виходило посланиє, і не зміняє загального характеру сеї полєміки.

Окрім полємічних писань маємо від наших Греків писання канонїчного характеру: саме становище єрархів приводило їх до сеї письменської діяльности. І так згаданому вище м. Георгію надаєть ся по деяким прикметам т. зв. „ЗаповЂдь св. отець ко исповЂдающимся сыномъ и дщеремъ”, дуже інтересна збірка канонїчних вказівок, в котрій одначе не

виріжнено близше те, що з певностию може уважати ся твором XI в. Від м. Іоана, автора згаданого вище послания, маємо вповнї певнї й теж дуже інтересні канонїчні відповіди Якову черноризцю; від Теодосия (правдоподібно — Теодосия Грека) маємо посланиє до Ізяслава в справі сьвяткування неділї. З них лїтературним утвором може уважати ся тільки се останнє — перші до лїтератури также мало належать як нпр. Руська Правда [42]).

Поза тими полємічними й канонїчними писаннями маємо від наших Греків дотепер ще тільки два инакші твори, а то м. Никифора. Одно — посланиє моралїстичного змісту до Мономаха; воно зачіпає „вищу науку" — говорить про психольоґію, про духові сили, і мабуть наслїдком того, що митрополит в дуже делїкатній формі хоче дати науку князю (здаєть ся він хоче поучити князя, аби не покладав ся на своїх вірників і не давав волї гнїву на підставі їх неправдивих донесень), а також мабуть і через незручність перекладача воно вийшло дуже темне для зрозуміння. Другий його твір — слово в недїлю сиропустну — з проповідею гуманности; цїкава в нїм подробиця: митрополит на вступі пояснює, що не знаючи по руськи, написав своє поученнє, очевидно — для відчитання в перекладї [43]).

Примітки

[1]) Загальні огляди староруського письменства в прим. 34, спеціальна лїтература вказана низше.

[2]) Слово видано вперше в часоп. Прибавленія къ твореніямъ св. отецъ 1844, II, з статею, де були зібрані докази за тим, що автором його був Іларіон; новійше виданнє в Памятниках церковноуч. литер. I, одна з старших верзій (в новійшій копії) вид. в Мусїн-Пушкин. сборн. Спб. 1893. Найстарший кодекс — перґаміновий, XIV-XV в., має слово без кінця, як і иньші — пізнїйші; в цїлости воно заховало ся тільки в однім — Синодальнім, XVI в. Про саме слово окрім тієї статї в Прибавл. къ твор. іще у Ґолубінского, Порфірєва, Владимірова і в Памятн. церк. уч. лит. (статейка Калуґіна).

[3]) Памятники с. 70.

[4]) Ib. с. 74.

[5]) Ib. с. 77.

[6]) Початкова літопись про церкву Благовіщення на Золотих воротах (Іпат. с. 106) говорить ніби натякаючи на слова Іларіона про неї (Памятники 74-5); слово про чудо Климента — див. низше: про Володимира Васильковича — Іпат. с. 606-7: риторика Іларіона тут дуже виразно відбиває на тлї безпретенсійного зрештою оповідання лїтописця.

[7]) Про сї писання див. у Владимірова с. 137 — він боронить авторства Іларіона що до двох поучень, але такий зміст — посланнє до монахів і похвали аскетизму в тім тонї в часах Іларіона не легко собі представити. Арґументи contra (дуже одначе апріорні) ще у Ґолубінского І 1 с. 821.

[8]) Посланиє Климента вперше видано в 1892 р., і то від разу двічи, по двом кодексам: Никольский видав його з кодекса XV в. п. н. О литературныхъ трудахъ митроп. Климента Смолятича, Спб., Лопарьов з трохи пізнїйшого кодекса п. н.: Посланіе м. Климента къ смоленскому пресвитеру ФомѢ (Памятники др. письменности кн. XC). Обидва видавцї, особливо Никольский дали при тім свої примітки до самого послания, але не постарали ся відреставровати його текст, що в обох кодексах виглядає дуже нужденно: обидва кодекси ідуть, очевидно, від одного архетипу, в котрім були мабуть поперекидані картки, а окрім того Посланиє інтерполював ще своїми толкованнями якийсь мнїх Афанасий (в кодексах воно й надписуєть ся: Посланіє написано Климентом митрополитом рускым ФомѢ презвитеру, истолковано Афанасієм мнихомъ). Кілька уваг до нього і до реконструкції тексту див. у моїй статї в Записках Наук. тов. ім. Шевч. т. V. Про нього ще Лавровскій Посланіе м. Климента къ ФомѢ пресв. смоленскому, Смоленськ, 1894.

[9]) Иньші писання, які пробувано зачислити до Климентових, як Слово любви Климово (Срезневский Др. Памятники с. 62), або Слово в недѢлю сыропустную (Филаретъ Обзоръ с. 32, пор. у Никольского с. 211 і далї), правдоподібно йому не належать; в згаданій вище статї я висловив здогад, що се друге слово (певно руське, і з XII в.) мабуть було написане в

Чернигові; сей здогад повторяю й тут.

[10]) Про видання див. прим. 35.

[11]) Про сї й иньші писання див. тамже.

[12]) Досї видана тільки друга половина слова в III кн. Кіевлянина (1850), із збірника XVI в. колєкції кн. Оболенского, самим кн. Оболенским, що при тім висловив справедливі гадки про хронольоґію слова. Окрім того короткі замітки про нього є у Макарія Ист. церкви III с. 215-6, у Ґолубінского I. 1 с. 823.

[13]) Видано в ИзвѢстіях отд. рус. яз. 1901. Про нього й його відносини до ширшого похвального слова моя статейка в XLIX т. Записок Н. тов. ім. Ш.: Кілька заміток до „Чуда св. Климента, папи римського”, д-ра Франка Св. Климент в Корсунї, розд. XI, і мої замітки до нього в LXVI т. Записок. Др. Франко уважає коротке слово за скорочений витяг з ширшого.

[14]) Слово закінчує Київську лїтопись — Іпат. с. 474-479 і відповідно до поданої в нїм дати розділене між двома роками — 1199 і 1200 (по вересневому численню); супроти тої зручности, з якою звязані частини слова з історичним оповіданнєм (такі вступні слова під 1199 р. і знову під 1200 р.), можна думати, що редактором сеї конечної частини лїтописи був таки автор похвали.

[15]) Рядки 15, 21 і 22-3 в вид. Нікольского.

[16]) Чи се не був Григорий ігумен св. Андрія з 20-х рр. XII в., чоловік дуже впливовий взагалї, а особливо у Мстислава, батька тих князїв, що виступають участниками лїтературної полєміки Клима з Фомою?

[17]) Не вѢдѢ, откуду хощеши поручившая ся тебѢ душа руководити — р. 31-2.

[18]) „Григорей зналъ алфу, якоже и ты, и виту, подобно и всю 24 словес грамоту, а слышиши ты ю у мене мужи, имже єсмь самовидець, иже можетъ единъ рещи алфу не реку на сто или двѢстѢ или триста или четыреста, а виту также” — ряд. 537-543.

[19]) Новійше виданнє слова Луки — в Памятниках церк. лит. I, з статейкою; про нього ще у Ґолубінского с. 811.

[20]) Писання Теодосия видані Макариєм в II т. Учених Зап. II отд., декотрі — в додатках до його Историі церкви т. II і в Памятниках церк. лит. I. Про нього й його писання спеціальні розвідки: Срезневскій СвЂдЂнія о малоизв. пам. XXIV. Антоній (Вадковскій) Такъ называемыя Поученія Теодосія Печерскаго къ народу русскому — в Правосл. Собес. 1876 і передр. в книжці Изъ историі христіанской проповЂди, 1892 — против приналежности Теодосию обох поучень до народу. Голубинскій ор. с. I. 1 с. 813 і далї — критика поглядів Вадковского. Петровъ Источники поученія пр. Теодосія Печ. о казняхъ божіихъ — Труды кіев. дух. ак. 1887, V (те-ж), його ж Подлинность поученій преп. Теодосія Печ. о питии и чашахъ тропарныхъ и о казняхъ божіихъ — ИзвЂстія отдЂл. рус. яз. акад. наукъ 1897, III — дуже натягнена оборона. Шахматовъ Кіевопечерскій Патерикъ и Печерская лЂтопись — ibid. 1897, III — досить поважні доводи против приналежности Теодосию посланий до кн. Ізяслава: Шахматов уважає їх автором Теодосия Грека, — сю гадку ще перед ним висловив Ґолубінский про перше з двох посланий. БЂльченко Поученія бл. Теодосія Печ. о казняхъ божіихъ — ЛЂтопись ист.-фил. общ. при Новорос. унив., VIII, 1900 — против арґументів Вадковского. Чаговецъ Преподобный Теодосій печерскій, его жизнь и сочиненія, 1901 (студентська, слабка робота — виключає слова о казнях і чашах); критичний перегляд питань, з поводу сеї книжки — Більченка, під тим же титулом в X т. ЛЂтописи ист. фил. общ. одеського, 1902.

[21]) Посланиє Димитрію у Макария в II т. Ист. церкви. Память і похвала — видана вперше 1849 р. в Христіанскім Чтенїї, нові видання Соболєвского в II т. київських Чтеній і в Записках Петерб. Акад. наук по ист.-фил. отд. т. I, з кодексу к. XV в. Соболєвский, видаючи Память, висловив гадку, що в нїй маємо пізнїйший утвір, але сьому противлять ся слова автора: „азъ худый мнихъ Іаковъ, слышавъ оть многыхъ о благовЂрномъ князи Володимери, ...написахъ”.

[22]) Яков у Похвалї каже, що він написав про Володимира і про синів його Бориса і Глїба: в тім бачать натяк на те осібне сказаниє про Бориса і Глїба.

[23]) Всї писання Мономаха дотепер маємо тільки в однїй копії — в Лаврентиєвім кодексї лїтописи, дуже непоправно писані, під р. 1096. Про його науку: Погодинъ О поученіи Мономаха (ИзвЂстія II отд. академіи, т. X давня серія) — зі становища історичного. Протопоповъ — Поученіе Володиміра Мономаха, какъ памятникъ религіозно-нравственныхъ возрЂній и жизни на Руси (Ж. М. Н. П. 1874, II) — зі становища лїтературного. Шляковъ О поученіи Владимира Мономаха (Ж. М. Н. П. 1900, V-VII) — цїнна головно аналїзою джерел (робив її вже перед ним також і Протопопов). Ивакинъ Князь Владимиръ Мономахъ и его поученія, ч. I, 1901 — ділєтантська робота, коментар і ріжні замітки до Мономахових писань.

[24]) Шляков прилучає Мономахову молитву до Науки як її кінець і навіть знаходить в нїй „правильність і зручність композиції" (!)

[25]) Слово о князях видав в кількох верзіях Лопарьов в XCVIII кн. Памятників др. письменности. Проф. Голубовский в спеціальній розвідцї: Опыть пріуроченія древнерусской пропов̀Ђди Слово о князьяхъ къ опредЂленной хронол. датЂ (в т. I Древностей — Трудів моск. археогр. ком.) дав для нього дату 1175 р., але для такої близшої хронольоґізації бракує підстави. Слово в неділю сиропустну вид. у Никольского О литерат. трудах м. Климента с. 216.

[26]) Див. вище с. 471.

[27]) Посланиє Георгия видав Срезневский СвЂдЂнія VII і знову Владіміров у Чтеніях київських IV с. 140.

[28]) В перше проповіди Серапіона (чотири) видрукував в Прибавл. къ твор. отц. 1843 арх. Філарет; до них додав пяте Шевирьов в книзї ПоЂздка въ Кирилло-бЂлозер. монастырь, II. Нове виданнє, разом з розвідкою дав проф. Пєтухов під титулом: Серапіонъ владимірскій, русскій пропов̀Ђдникъ XIII в., Спб., 1888. Окрім тих пяти певних проповідей були проби признати ще иньші творами Серапіона, але без міцної підстави, Окрім розвідки Пєтухова є ще про Серапіона замітка Арістова в Трудах III арх.з'їзда.

[29]) Анонїмну похвалу Теодосию видав арх. Леонид в московських Чтеніях

1890, II, п. т. Два памятника древнерусской кіевской письменности: він уважає її автором Серапіона, добачуючи ті ж прикмети що і в мовах Серапіона. Минї, противно, здасть ся, що банальна многословність сеї похвали, без всякої моральної науки, дуже сильно відріжняє її від звістних нам дотепер слів Серапіона.

30) Перегляд (досить поверховий) анонїмної учительної лїтератури, які він зачисляє до оригінальних староруських творів XI-XIII в., дав Владіміров ор. с. 167 і далї.

31) Див. про них: Горскій О древнихъ словахъ на св. Четыредесятницу — Прибавленіе къ твор. св. отц. 1858, Макарій в Исторії церкви III с. 211-5, Голубинскій ор. с. I l 824, ПѢтуховъ Поученія на св. Четыредисятницу — в III т. Памятників церковно-учит. лит.

32) Лїтературу див. в прим. 34.

33) Текст у Павлова Крит. опыты.

34) У Макарія в т. II.

35) Див. у Павлова с. 235 і далї, і його ж розвідку: Сочиненія приписываемыя русскому митрополиту Георгію — Правосл. СобесѢдникь 1881, II.

36) Посланиє в грецькім текстї й перекладє в I т. Учених Записок II отд. академіи і у Павлова. Про особу автора новійша розвідка Пападімітріу в ЛѢтописи одеськ. іст. філ. тов. т. X.

37) Посланиє Никифора до Мономаха — в Памятниках россійской словесности XII в. Калайдовича, до Ярослава — у Макарія т. II. Що посланиє Никифора було адресоване до Ярослава волинського (в иньших кодексах — до Ярослава муромського, або без означення імени адресата) — у Попова с. 109, що цитує свій кодекс з такою адресою.

38) Посланиє Теодосия у Макарія II і з кількох иньших кодексів ще в II т. Учених Записок II отд. академіи. Що автором був не Теодосий печерський, як думали давнїйші дослїдники, а Теодосий Грек, здогадував ся уже

Ґолубінский I. 1 с. 859, а дальше арґументовав сей погляд Шахматов в розвідції Кіевопечерскій патерикъ и Печерская лЂтопись (ИзвЂстія академіи 1897, III), доводячи, що й друге посланиє з іменем Теодосия — про сьвяткованнє неділї — належить Теодосию Греку. Я піднесу ще оден арґумент против приналежности полємічного послания Теодосию печерському: се його подібности до Никифорового послания до Ярослава; їх треба мабуть толкувати запозиченнєм, але Грек-митрололит Никифор певно б не користав з свого попередника Теодосия печерського! Але єсть і трудність, котру я підніс у своїй рецензії статї Шахматова (Записки XXV, Бібл. с. 11): се те, що Теодосий Грек в перекладї своїм послания Льва В. (се одинока певна його праця), зробленім для кн. Сьвятоші Давидовича, лише дуже лихою рущиною (див. Чтенія московські 1848, VII), противно сї послання до Ізяслава писані рущиною зовсїм доброю. Хиба встиг лїпше підучитись?

Див. ще про се посланиє замітку Яцимирского в ИзвЂстіях II отд. академії 1899, I — прилучаючи ся до погляду Шахматова, він вказує болгарську копію послания XV в. з титулом.

39) Іпат. с. 58.

40) Іпат. с. 78.

41) Аналїза лїтописної полємiки на Латинян у Павлова с. 694 і далї, і в новійших працях про лїтописну повість про Володимира — див. прим. 37. Подібність лїтописного оповідання до палєйного не богато помагає до висьвітлення сеї полємiки, бо склад і початок самої Палєї, як ми бачили, ще неясні. Є деякі інтересні подібности між лїтописним оповіданнєм і посланиєм Теодосия, і се нагадує гіпотезу Ґолубінского, що лїтописне оповіданнє вийшло від Теодосия Грека, але вона все ще зістаєть ся занадто сьміливою.

42) Тексти — Заповідь у Ґолубінского I 1 с. 509 (в новім вид. ще нема). Правила Іоана — в Памятниках древнерусскаго каноническаго права (Рус. ист. библ. т. VI) і з коментарем у Ґеца; посланиє Теодосия — у Макарія т. II і в I т. Учених Записок.

43) Посланиє до Мономаха в Руских достопамятностях т. I (1815), слово в

нед. сиропустну у Макарія т. II.

Аґіоґрафічні твори — мнїх Яков, сказания про Бориса і Глїба, твори Нестора, писання про св. Миколая, повісти про Ігоря Ольговича, повісти Симона й Полїкарпа. Паломники. Історичне письменство, лїтопись Найдавнїйша, Київська, Галицько-волинська, загальні прикмети староруської історіоґрафії, її форма. Сьвітські твори: Молениє Данила, Слово о полку Ігоревім, староруська поезія і артистична проза XII-XIII вв., останки поетичної творчости, відгомони княжих часів в сучасній пісні. Загальний погляд на староруське письменство, гіперкритичні погляди в новійшій науковій лїтературі.

Переходимо до иньших галузей з руської ориґінальної творчости.

Близько підходить до проповідничої лїтератури своїм моралїзаторським тоном наша аґіоґрафічна лїтература [1]). По формі вона переважно визначаєть ся сильною шабльоновістю: залежністю від форм, тона, манєри візантийських житий, що приходили в великім числї на Русь в Прологах, Патериках і т. и. Що до свого лїтературного приготовання, наші аґіоґрафи належать переважно до низшої школи, і се ще ратує їх по части від перспективи — зовсїм утонути в риторичній балаканинї, хоч само по собі сполученнє „простого" способа писання з візантийськими шабльонами зовсїм не причиняєть до лїтературної красоти їх утворів; виїмків з сього погляду не богато [2]).

Ся аґіоґрафічна лїтература, дотепер напевно нам звістна, не дуже велика. Окрім „Памяти й похвали" Володимиру Якова, що властиво треба уважати не житиєм, а дуже нескладним панеґіриком, з коротким реєстром фактів Володимирового житя, маємо: анонїмне „Сказаниє и страсть и похвала страстотерпцю св. мученику Борису и ГлЂбу", що звичайно уважаєть ся утвором Якова мнїха й увійшло в Найдавнїйшу лїтопись; далї — повість про початок Печерського монастиря (в Найдавнїйшій лїтописи під 1051 і 1074 р.); два утвори Нестора: „Чтениє о житии и погребении блаженную страстотерпцю Бориса и ГлЂба" і „Житиє Теодосия игумена печерскаго"; анонїмне оповіданнє (в формі проповіди) про перенесеннє мощей св. Миколая до Бару і декотрі чуда його — все з XI в. З XII в. ми маємо дуже мало: може бути що до сього столїтя належало житиє Антонїя Печерського, давно страчене; може деякі чуда св. Миколая; є сказаниє про смерть Ігоря — його маємо в перерібках; є ще деякі записки що до свого часу не зовсїм

певні або до України не приналежні. З XIII в. маємо два більші утвори — дві повісти про Печерський монастир і його сьвятих в формі посланий: еп. володимирського Симона до печерського монаха Поликарпа і сього Поликарпа до печерського ігумена Акиндина [3]).

Найбільшою простотою й свободою від візантийських шабльонів визначаєть ся анонїмна лїтописна повість про початок Печерського монастиря, писана якимсь сучасником Теодосия, у всякім разї не Нестором, як надписуєть ся се оповіданнє в пізнїйших патериках. Анонїмне сказаниє про Бориса і Глїба (т. зв. Якова) теж досить просте і реальне, але вже автор впадає в шабльони мученичих оповідань і попсув свій твір сими шабльоновими вставками, що дуже лихо пристають до його, зрештою досить реального оповідання.

В оповіданню Нестора про Бориса і Глїба реальні факти ще далеко сильнїйше притушовані шабльоновою фразеольоґією. Його Чтениє зістало ся першим взірцем „справдешнього” — уложеного по візантийським шабльонам жития на руськім ґрунтї. Воно починаєть ся від сотворення сьвіта, коротким начерком божого „домостроітельства”; Борис і Глїб змальовані по шабльонам сьвятців, так що нїчого живого в їх фіґурах не лишило ся; прикмети сьвятости вони показують вже від дитиньства і під ті конвенціональні мотиви підтягнені всі їх пізнїйші учинки; взагалї автор, очевидно, старав ся можливо винищити все реальне в своїм оповіданню, аби його герої як найменьше пригадували, що вони були Русинами XI в., а не з якої небудь „страни Каппадокійскія”. Але при тім всїм житиє зладжене досить складно і зручно. Більше реального змісту подає другий утвір Нестора — житиє Теодосия: автор мав таку масу матеріалу про свого героя, що вона опанувала його й не дала вповні „обчистити” житиє з реальних подробиць; але при тім, як показали новійші спостереження, Нестор ішов теж за шабльоном — за житиєм Сави Осьвященного, беручи відти не тільки схеми, але й готові фрази й подробиці, і ними без скрупулів характеризуючи свого героя.

На кінець XI в., а по части може й на пізнїйші часи припадають деякі писання про св. Миколая — одного з найбільш популярних у нас сьвятих. Житиє його, що давнїйше уважало ся оригінальним, показуєть ся перекладом з грецького, натомість оригінальним треба уважати оповіданнє про перенесеннє його мощей до Бару, „похвалу” — властиво коротке його

житиє, з моральною наукою при кінці, і кілька чуд. Виразнійші прикмети руського письма мають чотири чуда: чудо з ковром, чудо з отроком всадженим у вязницю, чудо з дитиною впущеною в Дніпро, чудо з Половчином. Перші два відгривають ся в Царгороді й описують ся якимсь руським подорожним, другі два — в Київі; на оповіданнях подорожного, правдоподібно, оперте й оповіданнє про перенесеннє мощей св. Миколая до Бару. Вони всї написані досить просто, чуда одначе автор пробує оживити драматизованнєм, подекуди посованим незручними промовами від писания. Хронольоґічні вказівки мають царгородські чуда (2-а пол. XI в.) й оповіданнє про перенесеннє (кінець XI в.); коли написані иньші — не знати; на особи авторів якихось вказівок витягнути не можна.

Повість про смерть Ігоря Ольговича мусїла істнувати в двох верзіях: одна написана в лїтописнім стилю, з певною полїтичною тенденцією — оправдати київського князя Ізяслава від закидів про участь в сім убийстві, зладжена мабудь кимсь із його київських прихильників, друга — вже зроблена в шабльоновім аґіоґрафічнім стилю. В чистім виді не заховала ся анї перша анї друга — маємо їх скорочення в лїтописях Київській і Суздальській [4]).

Повісти про печерський монастир Симона й Поликарпа написані нїби в формі листів: Симон, колишнїй печерський монах, пише до печерського монаха Поликарпа, заохочуючи його, аби був задоволений своїм станом, і для того підносить сьвятість і славу Печерського монастиря. Поликарп пише до свого ігумена печерського архимандрита Акиндина, нїби в відповідь на його запитаннє оповідаючи йому про печерських сьвятих. Одначе ся листовна форма досить нескладно звязана з самими повістьми (особливо другою), що від разу писали ся, очевидно, для людей стороннїх, з поза печерської братії — для публїки, як побожна лєктура, на взір візантийських патериків. Повість Симона складаєть ся зі вступу, зверненого до Поликарпа, й двох частин. У вступі він докоряє йому за його марність і складає панеґірик Печерському монастирю; в першій частинї оповідає про важнійших подвижників монастиря, їх подвиги й чуда, в другій — про чуда, звязані з історією заснования самого монастиря. Повість Поликарпа, по коротенькім вступцї, зверненім до Акиндина, складаєть ся з дванадцяти оповідань про печерських подвижників, з моралїстичною закраскою, ще яснїйше зазначеною нїж у Симона. Обидві повісти написані зручно, складно, інтересно, не загромаджені бомбастом, сильно ворушать чутє й

фантазію читача, й завдяки тому, невважаючи на свій чисто аскетичний, місцями — навіть хоробливо-аскетичний характер, мали незвичайну популярність на Руси, не тільки в церковних, але і в сьвітських кругах. В первістній осібности вони не заховали ся: дуже рано вони були злучені разом з лїтописною повістею про Печерський монастир, Несторовим житиєм Теодосия й деякими дрібнїйшими додатками в одну компіляцію під титулом Печерського Патерика; ся компіляція, дуже популярна від початку аж до нинїшнїх часів, дуже скоро витиснула самі послания: вони заховали ся тільки в Патерику, з ріжними редакційними змінами. Найстарші редакції Патерика маємо тепер з XV віка (числом три).

Староруська паломнича лїтература досї репрезентуєть ся головно тільки „Паломником Данила ігумена Руської землї”, що правда — утвором незвичайно популярним й інтересним. Се досить легко (розмірно) й інтересно описана подоріж в Палестину, зроблена десь між 1106-1108 рр.; по декотрим подробицям здогадують ся, що автор був Сїверянином, зрештою нїяких близших відомостей про нього не маємо. Завдяки досить легкому стилю, богацтву відомостей й масї апокрифічних подробиць вплетених в оповіданнє, Паломник сей тїшив ся широкою популярністю. Се безперечно найбільше популярний твір староруської лїтератури: кодексів його тепер звістно близько сотки; найдавнїйші кодекси одначе маємо тільки з XV в. [5]). По за тим маємо подорожники мало звістні, або до України не належні, як подорожник Новгородця Антонія Добринї (Адрейковича) до Царгорода [6]).

Історичне письменство, судячи по його останкам, мусїло бути богато розвинене, але до нас дїйшло виключно тільки те, що увійшло в лїтописні компіляції — головно в одну велику компіляцію, що принятим звичаєм per nefas зветь ся Іпатською лїтописею). Ся збірка — то правдивий архив нашого письменства, де переховали ся одинокі майже останки нашої старої історіоґрафії, слїди

- на жаль, часто дуже уривкові й слабі. Поза нею можемо виловлювати переважно тільки поодинокі дрібні останки в иньших компіляціях, сучасних, як нпр. Суздальська лїтопись, і пізнїйших — великоруських (особливо в т. зв. Воскресенський і Нїконівський) та польських (у Длуґоша) [7]). З більших творів, включених в сї компіляції, можемо вказати нпр.

стільки разів цитовану повість про баскака Ахмата і курських князів — правдоподібно чернигівську [8]). Крім того складали ся або доповняли ся руськими звістками та переробляли ся компіляції з всесьвітньої історії, але тут іще ріжні верстви сеї роботи і те, що належить в них сим часам і українським землям, не можна виріжнити з якоюсь докладнїстю [9]).

Тим важнійша для нас згадана українська збірка свійських літописей. Вона була зладжена, очевидно, на Волини, десь в останній четвертині XIII в. її укладчик мав мабуть уже злучені до купи т. зв. Найдавнійшу і „Київську" літописи і прилучив до них Галицьку з її волинським продовженнєм. Кожда ж з сих літописей перше ніж перейшла до сеї останньої компіляції, перейшла теж через руки цілого ряда редакторів, а і в своїм основнім укладі складаєть ся з численних частин, з ріжнородних самостійних утворів, так що маємо тут цілий архив нашої історіоґрафії.

Я вже попереду [10]) подав аналїзу першої частини сеї трильоґії — Найдавнійшої літописи. Я вказав там, що її перша складова частина — т. зв. Повість временних літ, зладжена десь у середині XI в., була в другій половині XI і на початку XII в. кілька разів продовжена, розширена й перероблена, і так з'явили ся одна по одній її остатні редакції: одна новгородська й дві київські. Одна київська редакція була зроблена в 1116 р. Сильвестром ігуменом видубицьким (кінчила ся 1110 р.); друга трошки довша, зроблена була коло того ж часу незвістною нам особою [11]). В склад літописи окрім запозичень з чужих джерел, вставок теольоґічного змісту, документів і переказів, увійшло й кілька самостійних писань історичного (або релїґійно-історичного) змісту — окрім самої Повісти временних літ, що послужила основою сеї літописи, увійшла сюди повість про Володимира, житиє Бориса і Глїба, повість про початки Печерського монастиря, повість про війну Олега Сьвятославича з Мстиславом, історія про Волинську війну якогось Василя.

Основою Київської літописи послужили київські записки, що в певними змінами увійшли в склад і Суздальської літописи: в остатній слід їх губить ся в середині XII в. В Київській літописи вони теж не заховали ся в чистій формі — тут вони злучені з иньшими київськими й чужими записками, як то видко з відмін записок Суздальської літописи і з подвійних звісток та з иньших слідів сполучення в самій Київській. Середину Київської літописи

(від 1146 р.) виповнює простора повість про князюваннє в Київі Ізяслава Мстиславича, писана якимсь прихильником і товаришом його походів, але й вона поперебивана иньшими звістками; в значній частині сї звістки ідуть з якогось джерела неприхильного Ізяславу, писаного, бодай в части, десь за Дніпром, мабуть в Чернигівщині. Зі вставок годить ся піднести оповіданнє про убійство Ігоря, злучене з двох повістей про нього, як згадував я вище. В третій четвертині XII в. слїдно нову руку — якоїсь духовної особи спеціально прихильної династиї Ростислава, що мабуть вела київську лїтопись в сїй частинї; але пізнїйший редактор завів і сюди серію записок і осібних повістей українських і суздальських. Так за осібні сказания, до первісної лїтописи не приналежні, можна уважати оповіданнє про нахід Половців на „десятинний город" Богородиці під 1172 р., про вибір печерською братиєю ігуменом Василия під 1182 р., про похід Ігоря на Половців під 1185 р.; суздальське джерело виразно видко в оповіданнях про еп. Федорця (під 1172 р.), про похід Андрія на Новгород (1172), про смерть Андрія й дальші замішання в Суздальщині (1174). Серія галицьких звісток почавши від р. 1173 мабуть також не належить до первісної лїтописи, а взята з якогось західно-українського джерела, так само і леґенда про третїй хрестоносний похід під 1190 р. Нарештї замикає Київську лїтопись звістна вже нам похвала Рюрику з нагоди поставлення стїни в Видубицькім монастирі, виголошена 1199 р.; її автор мабуть чи не був і останнїм редактором Київської лїтописи [12]).

Більше одноцїльннй характер має Галицько-волинська лїтопись. Її вступна частина — оповіданнє про „великий мятеж" по смерти Романа, була написана в формі праґматичного оповідання, без років, якоюсь близькою Данилови особою, правдоподібно з Галичини, не скорше десь як в 40-х рр. XIII в. Де що змінена при дальших редакціях, вона одначе заховала більше меньш свою початкову форму; тільки в оповіданнях середини XIII в. помічаємо деякі посторонні звістки, внесені, очевидно, пізнїйшим редактором — пинські звістки, в звязку з котрими могли стояти й богаті відомости про події в. кн. Литовського та русько-литовську боротьбу, що виступають в середнїх десятолїтях лїтописи (особливо в пятьдесятих-сїмдесятих роках). Можливо, що маємо тут останки якоїсь лїтописи з північної Волини, з сусїдства Пинщини і в. кн. Литовського; серед них слїди вступної повісти заникають на 1250-х рр.

Сїмдесяті й вісїмдесяті роки лїтописи виповнені знову инакшим

матеріалом: се волинський двірський літописець, близький до двору кн. Володимира Васильковича і його наступника Мстислава. Його оповіданнє, здаєть ся, кінчить ся з роком 1289, і кінцеві записки літописи мабуть вийшли з під иньшого пера; пинські звістки під кінцевими роками знову могли б вказувати на північну Волинь. Сї дальші верстви літописи, за прикладом її початку, зроблені були також без років, аж до самого кінця; очевидно, волинський літописець продовжав уже готову галицьку літопись. Роки поставлені, зовсїм довільно і хибно, якимсь хронольоґізатором уже по злученню цїлої Галицько-волинської літописи з Найдавнїйшою і Київською, і то тільки в однім з кодексів. І тепер маємо хронольоґію лише в Іпатськім кодексї, а в иньших її нема [13]).

Таким чином, навіть не рахуючи дрібних записок, що могли часом походити з ріжних побічних джерел, в нашій літописній збірцї ми, як бачимо, маємо результат роботи може яких кількадесяти людей з більше як двох столїть. Характеризувати на купу сю збірну роботу, як то часом роблено [14]), було б те саме що нпр. характеризувати цїлу староруську літературу. Поодинокі письменники мали свої індівідуальні прикмети, ріжнили ся часом, рівенем осьвіти, школою, суспільною приналежністю, здібностями. Тому замість такої загальної характеристики зазначимо ріжні типи й напрями, а заразом і деякі спільні прикмети в сїм історичнім письменстві.

Передовсїм щасливою обставиною для нього мусимо ми уважати, що розвивало ся воно вповнї, або майже вповнї свобідно від грецьких шабльонів, що нпр. так тяжко покалїчили нашу аґіоґрафію. В староруськім письменстві зіставали ся незвістними візантийські історичні утвори в властивім значінню того слова — себто праґматичні працї з традиціями античної історіоґрафії, з штучною композицією. Звістні були головно переклади тільки таких хронїк як Никифорова, Амартольова або Малялї, що через свою простоту, — повну примитівність не могли дати нашій історіоґрафії нїчого крім хиба найзагальнїйших технїчних вказівок, котрих з рештою, з огляду на їх примитівність, історіоґрафія наша навіть і не потрібувала. І та християнська закраска, яку має вся наша історіоґрафія, могла бути піддана її загальним тоном нашої осьвіти й книжности, не запозичена з візантийської історіоґрафії. Отсїй своїй свободї від візантийського шабльону наша історіоґрафія завдячувала ті добрі

прикмети, які її взагалї відзначують — свою простоту, сьвіжість, силу, сей армат житя, епохи, що віє від неї і робить її чи не найцїннїйшою частиною нашого старого письменства.

Безпосереднїй вплив лїтературних візантийських взірців можна підозрівати хиба тільки в повісти про галицькі замішання (вступній частинї Галицько-волинської лїтописи), з її принціпіальним не звязаним хрональоґією праґматизмом — як каже автор: „хронографу же нужда єсть писати все и вся бывшая, овогда же писати в передняя, овогда же воступати в задняя" [15]),-з її риторичним стилєм з штучними дієприкметниковими (партиціпіальними) конструкціями, з цїлими сценами в клясичнім стилю, в тім роді нпр.: „одинъ же воинъ управи десьницю свою, иземъ рогатицю ис пояса своєго, далече вергъ срази князя ятвяжьского с коня своєго, и летящю ему до землѢ изыде душа его со кровью во адъ" [16]), або в описи Ярославської битви: „бывшю знамению сице надъ подкомъ: пришедшимъ орломъ и многимъ ворономъ, яко оболоку велику, играющимъ же птицамъ, орломъ же клекьщущимъ и плавающимъ крилы своими и воспрометающимь ся на воздусѢ, яко же иногда и николиже не бѢ — и се знамение на добро бысть" [17]). Але й се все могло з'явити ся наслїдком впливу книжної лєктури взагалї, наслїдком школи, а не спеціальним впливом якогось історіоґрафічного утвору. У всякім разї впливи сї дальше зверхнїх стилїстичних прикмет не сягнули й тут: самий зміст і кольорит лишили ся непорушеними.

Християнська закраска, як я сказав вище, була загальною прикметою нашої старої історіоґрафії; але у ріжних авторів вона виступає далеко не однаково. Маємо оповідання, що вийшли з рук монахів, як нпр. печерські записки, що стрічаємо в ріжних місцях на протягу Найдавнїйшої й Київської лїтописи; маємо частини, писані, безперечно, духовними особами, з сильно зазначеним релїґійним тоном, як остатня третина Київської лїтописи, з її побожними характеристиками Ростиславичів, з такими глубоко перейнятими теплим релїґійним почутєм епізодами, як описи смерти Ростислава Мстиславича [18]) або Сьвятослава Всеволодича [19]). Подібний характер має й волинський лїтописець сїмдесятих і вісїмдесятих років XIII в.

З другого боку маємо знову партії, що вийшли по всякій правдоподібности

від людей сьвітських, або бодай по сьвітському настроєних. Тут християнська закраска сходить до minimum, як загальний відблиск християнїзованої суспільности, а автора далеко більше інтересують битви й походи як церковні справи. Такий характер, очевидно, мала повість про Ізяслава, використана в середній частині Київської лїтописи: подекуди вона дає здогадувати ся, що автором її був якийсь участник походів, може хто з боярства. Нпр. під 1150 р. в описи битви під Київом читаємо: „Володимеръ же то видѢвъ, оже Кияне бѢжатъ, а сѢмо Черниии Клобуци за *ны* Ѣдуть"; се „ны" — очевидно належить до Ізяславової дружини. Або під р. 1151 оповідаєть ся, що Ізяслав, почувши про знищеннє угорського полку, "рече слово то акоже и *переже слышахомъ:* не идеть мѢсто к головѢ, но голова к мѢсту". Подібний сьвітський характер має й повість про галицькі замішання.

Більшою або меньшою церковною закраскою не вичерпують ся ріжницї між поодинокими лїтописцями. Нпр. в другій частинї Найдавнїйшої лїтописи ми маємо повно записок про небесні знамения, чуда, дивовижі й т. и., — але даремно б шукали ми чогось подібного в згаданих оповіданнях про Ізяслава, або в цїлій Галицько-волинській лїтописи; очевидно, треба рахувати ся нам тут не тільки з віком, але і з чоловіком, й індівідуальні прикмети автора дають себе відчувати й тут, як де инде.

Як другу загальну прикмету нашого історичного письменства, поруч християнського сьвітогляду, треба зазначити його льояльність супроти князївсько-дружинного устрою: ми не маємо ніяких записок писаних зі становища противного княжій власти. Така льояльність не була одначе загальною прикметою нашої суспільности, й ся загальна прикмета нашої історіоґрафії поясняєть ся тим, що все наше історичне письменство (яке ми маємо) вийшло з кругів близьких або прихильних княжій власти й дружині.

Що до форми, то вона переважно проста, натуральна, лїтературними правилами незвязана. Маємо оповідання зовсїм прозаічні, сухенькі, маємо й закрашені поезією, підняті чутєм до високого патосу: нпр. в оповіданню про війну 1093 р. — опись руських невільників, забраних Половцями, наведена мною в своїм місці [20]). Подекуди маємо виразні слїди користування з тогочасних поетичних памяток, але й незалежно від того поетичний кольорит дуже часто закрашує лїтописні оповідання. Штучну риторичну манєру бачимо тільки у автора Галицької лїтописи; але в

дійсности він не був одиноким письменником такого напряму: в нїм скорше треба бачити одинокого в дохованій до нас історіоґрафії репрезентанта колись значної літературної школи, чи місцевої галицької чи київської — се вже тяжко сказати. Його прикмети — штучний стиль, з масою дієприкметникових конструкцій, з надмірним уживаннєм dativus absolutus; при тім нахил до образів, прислів і приказок; він має чимало спільного з стилєм Слова о полку Ігореві, образовим, повним натяків і метафор; наведені вище взірцї стилю галицького лїтописця можуть служити прикладами [21]).

Тойже стиль пригадує й слово про збудованнє видубицької стїни, котрого автора можна уважати остатнїм редактором Київської лїтописи. Декотрі спільні прикмети можна вказати також іще в однім творі, що належить до нашого письменства коли не особою автора то бодай школою — Молению Данила. Ми маємо в усїх тих творах, з певними відмінами очевидно, слїди лїтературної манєри, що виробила ся в XII в. на Руси, в першій лїнїї — в Київі, з сполучених впливів: з одного боку — візантийської книжної риторики, з другого боку — поетичної руської творчости. При тім одні памятки стоять близше до першої, як слово про видубицьку стїну, другі — до пісенної творчости, як Слово.

Молениє Данила — се вложене в лїтературну форму проханнє дружинника до свого князя. Автор описує своє нужденне становище, нарікає на своїх ворогів та пробує ріжними способами промовити до почутя князя; при тім пише образово, з масою примівок і ґном, по части книжного, по части народного характеру. Завдяки свому ґномічному змісту Молениє придбало велику популярність, багато переробляло ся, при чім його ґномічні партії розширяли ся новими вставками, а ті частини, що мали субєктивне значіннє, говорили про приватну справу автора, — або викидали ся, або діставали теж лїтературну перерібку. Так з'явило ся кілька тих редакцій, в котрих Молениє дійшло до нас, і з котрих ще досї не відтворено його первісну форму й зміст. Повстали навіть здогади, що се Молениє нїколи й не мало иньшого значіння, як лїтературне, що й сам Данило й його пригоди нїколи в дійсности не мали місця, що се не більше як лїтературна форма, — але се погляд гіперкритичний.

Правдоподібна гадка, що Молениє було адресоване до кн. Ярослава Всеволодича, князя Переяслава суздальського, що був якийсь час (1201-6

р.) також князем в Переяславі руськім і в Новгороді (1214-36, з перервами). Автор Моления — хтось з молодшої дружини, чи переяславсько-суздальської, чи якої иньшої — на се Молениє не дає виразних вказівок, у всякім разі лїтературна школа його — українська. Вказівки Моления толкують так, що автор був засланий за щось на оз. Лаче в Новгородській землї, як підозрівають — за брак відваги на війнї; але висловлена була й иньша гадка — що сї вказівки треба уважати пізнїйшими додатками, і в своїй початковій основі се було просте прошеннє ласки у князя від якогось невдалого в своїй карієрі книжника. Автор підносить свої чесноти, головно розум, та всякими арґументами силкуєть ся прихилити до себе князя. Окрім лїтературного інтересу, Молениє має й чимале чисто історичне значіннє, як памятка сьвітської культурности, а також і своїми висказами й нападками на тодїшню суспільність. Шкода тільки, що його первісні части не відреставровано досї докладно [22]).

Слово о полку Ігоревім зістаєть ся одинокою, захованою в значній цїлости памяткою староруської поетичної творчости. Се робить його памяткою незвичайно високого, виїмкового історичного інтересу: воно відкриває перед нами цїлу сферу староруського культурного житя, одну з найбільш інтересних, про котру без нього ми не мали б майже ніякого понятя — сьвітську поетичну творчість. При своїй одинокости воно дає нам цїлий ряд вказівок на широкий розвій сеї поетичної творчости в давнїй Руси: називає імена поетів (Боян, можливо ще й Ходина), вичисляє деякі теми, властиво — героїв пісень: Ярослава, Мстислава Володимирича, Романа Сьвятославича, вкінцї самим своїм стилєм, технїкою поеми сьвідчить про істнованнє поетичної традиції, школи.

Так нпр. незвичайно вдаряє нас у очі поганська стихія в Слові. Ми стрічаємо в нїм імена старих богів — Даждь-бога, Хорса, Стрибога, Дива, не кажучи вже, що все Слово перейняте натуралїстичним, поганським сьвітоглядом. Прийняти, що в другій половині XII в. серед української інтеліґенції, до котрої безперечно належав сьпівець Слова, так живі були поганські релїґійні вірування (як то деякі давнїйші дослїдники приймали) — абсолютно неможливо. Так само тяжко припустити, аби якому небудь поету прийшла гадка в 2-ій половинї XII в. без всякої попередньої традиції покликати до житя давно пережиті імена богів і в такім антикварнім стилю уложити свою похвалу христолюбним князям. Ми не можемо толкувати сього елєменту инакше як тільки так, що на Руси була стара поетична

традиція, поетична манєра, школа, що тягла свої початки ще з поганських часів, і завдяки її сї поганські імена й епітети, в роді „Русини — Даждьбогові внуки”, „Русь — земля Трояня”, „вітри — Стрибогові внуки”, і т. и., законсервували ся в християнських часах і не бентежили христолюбних слухачів, як не трівожили середновічних католиків Апольони і Мінерви наслїдком такої ж традиції. До таких самих гадок приводять нас спостереження й над стилем Слова: він незвичайно стиснений, повний поетичних символів, стягнених поетичних образів, натяків, так що як на теперішнього читача, стиль сей дуже темний і трудний: ми любуємо в нїм тепер, тільки маючи за спиною лєґіон коментаторів Слова. І се знову треба толкувати тим, що в давнину Слово не стояло так відокремлено й одиноко, як тепер, що воно операло ся тодї знову на поетичну традицію поколїнь, оперувало широко росповсюдненими в сїй поезії й загально-звістними образами, символями і т. и., на які досить було авторови натякнути.

При тім, очевидно, поезія ся не була народна в звичайно принятім значінню сього слова, а артистична, що одною ногою операла ся на народнїй поезії, а другою на впливах книжної — візантийської й русько-візантийської лїтератури. Такий характер має й Слово, що, кажу, мусїло операти ся на давнїйшій уже поетичнїй традиції, і тільки з сього боку його характер стає нам зрозумілим, а з другого боку — воно входить в течію, щоб так сказати ученої поезії и артистичної прози, котрої кілька иньших утворів з кінця XII і першої половини XIII в. ми можемо вказати, як Слово про видубицьку стїну, Молениє Данила, Галицька лїтопись. Досить виразні слїди книжности можемо бачити і в самім поетичнім апаратї Слова [23]).

Окрім Слова, про розвій поетичної творчости сьвідчать нам з рештою ще й иньші сьвідки — се останки поетичних утворів, що увійшли в наші лїтописи. Я мав уже нагоду в попереднїх томах вказувати на такі останки, і тепер ще раз, не претендуючи на повноту, вкажу більше замітні своєю формою слїди староруської поезії в лїтописях. Такі слїди маємо в описи битви під Листвином, що можуть іти з піснї Бояна (другий епізод, що теж, судячи по згадцї Слова о п. Іг. міг опирати ся на Бояновій поезії — битва Мстислава з Редедею, в лїтописи передано досить сухо і непоетично). В історії смерти Романа Сьвятославича єсть кілька поетичних тонів, що можуть також іти з Боянової піснї. Далї останки якогось епосу можна добачати в звістцї про боротьбу з Половцями Мстислава і засланнє

полоцьких князїв. В Галицькій лїтописи зістали ся деякі натяки на піснї про Романа. Се все дрібні куснички, окрушинки, але маємо й більший фраґмент прекрасної, поетичної піснї з ціклю русько-половецької боротьби — про хана Отрока і гудця Оря [24]). Як сей уривок так і иньші вичислені тут (принаймні — більшість їх) по всякій правдоподібности належать не до народнїх пісень, але до штучних творів, до тої дружинної поезії, котру заступали Боян і автор Слова.

Крім того маємо парафрази старих епосів, як повість про боротьбу отрока з Печенїжином, як повість про Демяна Куденєвича [25]); се старі (перероблені) записки того, що в пізнїйших модіфікаціях ми маємо в великоросійських билинах т. зв. Володимирового ціклю. В сих билинах й історичних піснях також задержало ся не одно з староруської дружинної поезії, хоч сї останки не завсїди можна тепер докладно виріжнити [26]). Народна українська поезія теж донесла нам не одно з староруських часів. Бачили ми вище в нїй образи кн. Романа і його дїтей [27]). В обрядових піснях — колядках, щедрівках, весїльних малюєть ся перед нами обстанова князївсько-дружинного житя, перейнята сими піснями очевидно тодї, коли се житє ще було живим і сильним. Я вище підносив [28]), що весїльний обряд ми маємо перетворений на сї князївсько-дружинні мотиви: молодий і молода виступають як князь і княгиня, їх окружають бояре, з старшими боярами на чолї, й численнїйша дружина:

Заграно, забубняно — а в княжім дому рано:

А збірайте ся, а зїзжайте ся, бо ми поїдемо, та поїдемо —

Бо ми поїдемо та поїдемо та до славного міста!

Ой вибємо та вишибемо камяну стінку,

А візьмемо та привеземо та Івасеви жінку.

Не гнївай ся, тестю! не у мнозї зять їде, не богато бояр везе

Да сто коней верхових, да сїмдесять возових!...

Ой зацьвіла калинонька з ожиною

Приїхав Івась з дружиною...

На горі пшениця рясна — наша княгиня красна

На долі овес зелений — наш княжище мерзений [29]), і т. и.

Серед колядок ми стрічаємо мотиви дружинного житя, дружинних походів на руські волости й на чужі землї. Такі нпр. пляни

Ой ходїмо ж ми до ковальчика

До ковальчика, до золотника,

Покуймо ж собі мідяні човна,

Мідяні човна, золоті весла,

Ой пустимо ся ж на тихий Дунай

Долів Дунаєм — під Царегород:

Ой чуємо там доброго пана,

Що платить добре за служеньку —

Ой дав на рік по сто червоних,

По коникови, тай по шабельцї,

По парі сукон, тай по шапочцї,

Тай по шапочцї, тай по панночцї...

Або образ такого проводиря дружини (князя):

Ой спід гори да стоять тумани,

Да то не тумани — пара з коней йде!

Ой там же військо — аж землї важко,

Ой там у війську пана не має.

Ой одзоветь ся зличний паниченко,

Славного отця і пані матки:

„Я ж в тому війську да паном стану,

Велю гармати наворочати,

В Чернигов город велю стреляти” !

Ой бє да бє він в Чернигов город.

Там його не знали ні царі ні пани,

Винесли йому миску червінців —

Він тоє забрав, шапочки не зняв, не подякував.

І таким же способом зберає контрібуції з Переяслава — де дають йому коня у збруї і вкінці з самого Київа, де дають йому панну в наряді [30]).

В основі сих образів відбиваєть ся зовсїм ясно обстанова князївсько-дружинних часів.

Розумієть ся, самими дружинними темами поетична творчість не обмежала ся, а обіймала далеко ширші сфери творчости. Так не що давно звернено увагу на т. зв. Слово о Лазаревім воскресениї, й висловлено правдоподібну гадку, що в сїй поемі на тему апокрифічного схождения Христа в ад маємо твір староруський: він дійсно своїм складом пригадує ті поетичні твори, які ми вичислили вище, як продукт лїтературних напрямів кінця XII і XIII віків [31]).

Так представляєть ся стара наша лїтература. Я переглянув її по галузям і катеґоріям, але і з повище поданого можна було помітити, що вона складаєть ся на досить суцїльний образ, навіть при всїй нинїшнїй фраґментаричности нашого матеріалу, при величезних прогалинах, та відбиває в собі провідні ідеї свого часу й житя, не вповнї вправдї — але ж про яку стару лїтературу й можна сказати, що вона відбиває в собі житє у всїй його всесторонности. Бачили ми, як всесторонно панує й розвиваєть ся по ріжних галузях його провідна культурна ідея того часу — християнїзації й моралїзації суспільности. З другої сторони, широко приходять в нїм

провідні суспільно-політичні ідеї, особливо сильно виражені в письменстві історичнім, але і в иньших родах літератури зазначені також досить сильно (повісти про Бориса і Гліба, цілий ряд церковних поучень на політичні й суспільні теми, писання Мономаха, Паломника Данила і Слово о полку Ігоревім з їх пієтизмом для „Руської землі”, по части навіть Моление Данила). Повість временних літ відбиває нам ідеї творящої епохи — процесу будови Київської держави; пізнійші твори — з часів роскладу її, скупляють всю енерґію суспільної гадки коло консервовання сеї ґрандіозної будови, що „стяжали дЂды і отци трудомъ великимъ и хороборствомъ”, коло охорони „Руської земли” від внутрішнього роскладового процесу і зверхнїх ворогів.

Сї ідеї часів роскладу не можуть бути так ясні, так сконцентровані як ідеї часів будови, але вони відчували ся суспільністю дуже живо й знаходять собі в літературі відгомін вповні виразний. Ідеї братолюбства й „покоренія князів” — житий Бориса і Гліба, слова „о князехъ”, літописи, накликування до солідарности в інтересах Руської землї — в літописях, в Слові о полку Ігоревім, ідея політичної одности й солідарности сеї Руської землї, що бореть ся против окремішности земель, против все більшого відокремлення галузей східнього Словянства, ідеї милосердя й справедливости в відносинах суспільно-політичних, поручувані учительною літературою князям і їх аґентам — все се характеризує тодішню літературу досить сильно й одностайно.

З формального боку бачимо в нїй також певну звязлість: певні напрями, що стрічають ся й навіть борють ся між собою, певний рух, певну еволюцію, яку нпр. можемо помічати, ідучи від простих переказів епосу X в. до „украшенних” епізодів XIII в., від ріторства Іляріона до похвали Рюрику або Галицької літописи, від перших аґіоґрафічних проб до елєґанції печерського патерика XIII віка. Єсть і певна літературна традиція, уживаннє старших писань пізнійшими літераторами — всї ті елєменти, які ми звязуємо з певною еволюцією, хоч — при звістних уже нам перешкодах в правильнім розвою житя і тїй уривковости нашого матеріалу, і виступають вони не в такім богацтві та виразности, якого б собі міг бажати історик літератури [32]).

Примітки

[1]) Спеціальна бібліографічна праця: Барсуковъ Исторія рус. агіографіи, Спб., 1889.

[2]) Впливи грецьких житий на руські недавно почав був спеціально слідити Кадлубовский в статях: Очерки по исторіи древне-русской литературы житій святыхъ. Рус. фил. вѢстн. від т. XXXVII. Але він займаєть ся поки що житиями пізнїйшими.

[3]) Видання і лїтература в прим. 36.

[4]) Див. т. II с. 157.

[5]) Вперше видав його в 1837 р. Сахаров; потім видавав ся він кілька разів, назву видання Норова — Путешествіе игумена Даніила, Спб. 1864 і новійше — Веневітїнова в I т. (вип. 3 і 9) петербурського Палестинского Сборника і осібно, 1885. Лицевой (ілюстрований) списокъ хожденія Даніила — Изданія общества древней письменности, 1881. Про Паломник — статя Веневітїнова в VII т. лѢтописи археограф, комиссіи, 1884, його ж ЗамѢтки къ Исторіи Хожденія Даніила — Ж. М Н. II. 1883, V і 1887, I, Рузскій СвѢдѢнія о рукописяхь Хожденія Даніила — Чтенія московські 1891, III, (тут описано 99 кодексів, з них 5 з XV віка), замітка Лященка в Словарі Брокгауза і Ефрона, sub voce, 1893, Заболотскій — Легендарный и апокрифическій элементъ въ Хожденіи иг. Даніила, 1899 (Рус. филол. вѢстникь т. 41 і 42). Також див. лїтературу про паломництво вище с. 407.

[6]) Паломник в новім виданню Лопарьова в 51 т. Палестинского сборника.

[7]) До останнїх часів ті лїтописні компіляції лежали облогом. Останнїми роками зачали живійші студиї над великоруськими компіляціями — див. лїтературу в т. I екскурсі I. Для Длуґоша дає вказівки Семкович у своїй дісертації Rozbiór krytyczny dziejów Długosza, Краків, 1877; звістки, зачерпнені на його гадку з затрачених руських джерел, виказує він на с. 53-4; деякі поправки до його поглядів мав я нагоду подати вище.

[8]) Про неї вище с. 154 і 183-4.

9) Див. літературу в прим. 32.

10) Т. І, екскурс: Найдавнійша Руська літопись.

11) Шахматов (Радзивиловская или Кенигсбергская лЂтопись с. 80 і далї) з певною правдоподібністю виводить для неї дату 1018 р. (меньше правдоподібний вивід 1017 р. в попереднїй його працї — Общерус. лЂтоп. своды с. 169 і 171). Він думає, що вона була зроблена на підставі Сильвестрової редакції в Переяславі й там продовжена. Се вже гіпотези тілько

12) Про Київську й Галицько-волинську літописи див. прим. 37.

13) Шахматов недавно висловив здогади, що ся літописна компіляція, від повісти врем. літ. до Волинської літописи, була з кінцем XIII чи початком XIV перероблена й проредаґована на ново за помочию иньших літописних компіляцій, ним гіпотетично викомбінованих: Чернигівської з кінця XIII в. і митрополичої компіляції м. Петра з 1305 (суздальсько-володимирської). Але се зовсїм неправдоподібно — пор. мої замітки до його праць в Записках т. 59 і 67

14) Як найбільш крайнїй приклад вкажу посмертну книжку Арістова: Первыя времена христіанства въ Россіи, де характеризуєть ся літописний сьвітогляд літописями від XI до XVI в. на купу, українськими, новгородськими, московськими і т. и.

15) А. Попов (ОбозрЂніе хронографовъ с. 69) зближує сї слова з словами т. зв. Еллинского хроноґрафа: „Хронографу нужда єсть писати єликоже єсть: кый убо царствовалъ царь, отьнележе бысть нарЂченъ царь; лЂпо єсть убо чтущему лЂтняя списания количество смотрити мимотекущихъ лЂтъ, а не точію о преписанныхъ царствахъ”. Подібність дійсно єсть, але стилїстична тільки і досить далека.

16) Іпат. с. 552.

17) Іпат. с. 533, витяги вище с. 59-61.

18) Іпат. с. 362.

[19]) Іпат. с. 457.

[20]) Т. II с. 85.

[21]) Див. ще вище с. 48.

[22]) Лїтературу див. в прим. 38.

[23]) Вкажу кілька інтереснійших подібностей з книжної лїтератури. В перекладі Хронїки Малялї: „пріимъ умъ своєю крЂпостію и ста крЂпко исполчив ся". В Хронїці Манасії: „гръчестіи кони напоиша ся водъ ефратскихъ". У Йосифа Флявія: „подъострите души ваша на мьсти, исполнивше ся ратнаго духа, яко родивше ся съ оружіємъ" , „образомъ подобни туромъ". В апокрифічній повісти про Соломона, він шукаючи жінки, „полетів по під небом ясним соколом, і не знайшов під небесним облаком, пішов по землї лютим зьвірем, і не знайшов нїде, поплив щукою по морю і не знайшов." Декотрі подібности, як бачимо, досить близькі, але не конче всї мусїли бути зачерпнені автором Слова о полку Ігоревім безпосередно з книжних творів — се лише пункти стичности взагалї сучасної поетичної школи з книжною лєктурою. Лїтература Слова в прим. 38.

[24]) Іпат. с. 104, 143, 217-8, 480, пор. т. I с. 573, т. II с. 19-20, 72, III с. 16. В оповіданню про Мстислава маємо такі поетичні гіперболї як загнаннє Половців за Яік, далї така подробиця, що полоцьких князів виправляють у трох човнах до Царгорода, пахне також якоюсь піснею.

[25]) Див. т. II с. 358.

[26]) З великої лїтератури билин я згадаю тільки декотрі праці, ті головно, що звертали більшу увагу на історичну ґенезу їх: Майковъ О былинахъ Владимірова цикла, Спб. 1863. Петровъ СлЂды сЂверно-русскаго былеваго эпоса въ южнорусской народной литературЂ, 1878 (Труды К. Д. А.). Веселовскій Южно-русскія былины, I-II, 1881 і 1884 (Сборникъ II отд. академіи т. 22 і 36). Дашкевичъ — Къ вопросу о происхожденіи русскихъ былинъ, К., 1883 (і Чтенія истор. общ. Нестора т. III). Халанскій Великорусскія былины кіевскаго цикла, Варшава, 1885, і його ж: Къ Исторіи поэтическихъ сказаній объ ОлегЂ ВЂщемъ (Ж. М. Н. П. 1902. VIII

і 1903. XI). Ждановъ — Русскій былевой эпосъ, Спб., 1895. Вс. Миллеръ — Очерки русской народной словесности — Былины, Москва, 1897. Найновійше: Лобода Русскія былины о сватовствѢ 1904, і критика Трубіцина в Ж. М. Н. П. 1905, VI (загального характеру). Дивись іще т. I с. 390.

[27]) Див. т. II с. 405-6 і т. III с. 16.

[28]) Т. I с. 305-6.

[29]) Труды экспедиціи въ югозап. край IV с. 335, 431, 475, пор. 429, 306 (гумористична карікатура старшого боярина). Головацкій III. 2 с. 260, пор. 231, 280.

[30]) Антоновичъ и Драгомановъ Истор. пѢсни малор. народа с. 1 і 69.

[31]) І. Франко — Слово о ЛазаревѢ воскресеніи, Записки Наук. тов. ім. Ш. т. XXXV Недавнїми часами справу давнїх русько-словянських віршів духовного змісту порушив Соболєвский: Черковно-словянскитѢ стихотворения оть IX-X вѢкъ и тѢхното значение за черковно-словян. езикъ, в XVI т. болгарського Сборника і потім, по российськи, в Трудах XI съѢзда т. II (Церковно-словянскія стихотворенія); але в сїй статї він займаєть ся тільки староболгарськими віршами на руськім ґрунтї.

[32]) Підношу се особливо супроти дуже скептичних голосів, які останнїми часами давали себе чути на тему старої нашої лїтератури серед великоросийських учених. Див. Никольського Ближайшія задачи изученія древне-русской письменности, 1902 (Пам. др. письм. ч. 147 — пор. замітки до неї дра Франка в LIV т. Записок Н. Тов. ім. Ш.), Соболевского НѢсколько мыслей объ древней русской литературѢ (ИзвѢст. отд. рус. яз. 1903, II, особл. розд. III), й особливо: Истрина рецензію на древ. рус. литер. Владимірова в Ж. М. Н. Р. 1902, III і Изъ области древнерусской литературы, V, тамже 1905, VIII Істрін при тім без міри понижає київську лїтературу в порівнянню з московською та підносить значіннє иньших центрів лїтератури и осьвіти, які поруч Київа істнували в XI-XII вв. Не входячи в деталї сих статей його, пересипаних досить несмачними алюзіями на адресу українських поглядів, я піднесу тільки, що ті всї арґументи, якими він боронить вартність володимиро-московської

літератури XIII-XIV в., можна майже в цілости перенести на літературу київську, а що до областних центрів XI-XII вв., то та література й осьвіта, яка могла там істнувати, була майже в цілости тільки філіяцією київської, її інтеґральною частиною.

Нпр. проф. Істрін, опираючи ся на посланию Клима, вказує на Смоленськ як на такий центр (рецензія, 1. с. с. 232-5). В дійсности Смоленськ в першій половині XII в. стояв в найтїснійший звязок з Київом, був його експозитурою. Ростислав, котрого двір виступає огнищем тої просьвіти, був київським княжичем, посадженим з Київа, що чекав лише хвилї, котра мала його перенести до Київа. Його двір мусів мати в значній мірі характер київський. Я вище (с. 474) висловив здогад, що Григорий, котрого Фома називає своїм учителем, і про котрого з таким поважаннєм говорить Клим, був звістний ігумен Григорий св. Андрея в Київі, дуже поважаний Мстиславом, батьком Ростислава. Се поясняє нам близькість Фоми до Ростислава, а заразом вказує нам, якої школи був Фома. Київської, як виходить. І Клим Смолятич, припустивши, що був він з Смоленська (хоч се не так певно), розумієть ся, мусів бути чоловіком київським по своїй школї, конексам, всьому житю; инакше як би міг дістати ся на київську катедру? Ізяслав не був прецїнь смоленським князем, і нїколи не бував там.

Сього малого прикладу вистане для обережности в оцїнцї тих областних центрів.

Загальний погляд на полїтичну й культурну еволюцію давньої Руси: державний процес, елєменти культурної еволюції, зломаннє полїтичного й культурного житя, значіннє сього факту.

На тім кінчу сей огляд. Прощаючи ся з давньою Русию, підсумуємо де що з зроблених над нею спостережень.

Початки культурного й державного житя українсько-руських племен виходять далеко за границї історичного житя. Коли починають ся докладнїйші історичні відомости про них — в X віцї, ми застаємо їх серед процесу сформовання великої державної системи. Але процес сей не виробив нїякої трівкої великодержавної орґанїзації. Велика Руська держава зіставала ся механїчним утвором, котрий удавало ся тримати в цїлости

тільки особистими впливами і заходами, і по кількох пробах відреставрувати сю державну систему вона починає рішучо розсипати ся. За всім тим істнованнє сеї великодержавної звязи полишило глубокі впливи на суспільнім й культурнім житю, зблизивши українсько-руські племена, привівши до певної одностайности елєменти суспільної й культурної еволюції у них, та заложивши під неї широкі підстави. Се, що в пізнїйшім розвою сих племен, при індівідуальних їх відмінах, ми знаходимо певну одність, в значній мірі було результатом істновання великої руської державної системи.

Не виробивши трівкої орґанїзації для більших державних комплєксів, давня Руська держава тим самим стала перед перспективою дроблення in infinitum. Сей процес, повільно, з перервами і реакціями, переходить дійсно протягом двох столїть; тільки завдяки чисто припадковим обставинам задержали ся у нас до кінця такі більші державні комплєкси як Галичина та Волинь в другій половині XIII і першій половині XIV в. Але глядаючи по за історію чисто політичної орґанїзації, се був процес розвою, а не роскладу, житя, а не умирання. Суспільно-полїтичні підвалини, що лежали в основі руського державного житя, серед сього нїби роскладу далї розвивали ся невпинно: досить зауважити, що на кінець XI в. і початки XII в. припадає розвій державного й приватного права (далї наші відомости про його розвій уривають ся), на XII-XIII — дуже інтензивний розвій матеріальної культури й штуки.

В розвою староруської культури сих часів, насамперед треба занотувати дуже сильно зазначений вплив оріентальний. В XI-XIII вв. ми стрічаємо ся уже з сильно модифікованими на українськім ґрунтї мотивами його, і се показує на довгий культурний процес, котрим Русь опанувала мотиви оріентальної культури й штуки та самостійно їх почала розвивати; уже з огляду на се ми мусимо початки сих впливів відсунути значно назад. З кінцем X в. приходять нові впливи — візантийські, де в чім близько споріднені з оріентальними, бо тодїшня візантийська культура сама була глубоко перейнята оріентальними елєментами, де в чім знов оперті на античній традиції або на основі християнській. Дальший розвій української культури тим способом, силою історичних обставин, зазначав ся в напрямі сполученя впливів оріентальних і візантийських, перетравлення їх та вироблення під сими впливами на своїй національній основі оригінальної української культури.

Головним тереном її було тоді Поднїпровє, спеціально Київщина; її культурний розвій і пішов у сім напрямі, як можемо бачити з памяток XI-XII вв. Західнї впливи сюди сягали слабо: за далеко лежали головні огнища західньої культури та не мала тоді вона так і чим заімпонувати тодішнїй Руси. Але напади турецьких кочовників від довшого часу підтинали економічний добробут Поднїпровя, й Київщини спеціально, і тим здержували та ослабляли культурний розвій, а татарський погром, задаючи рішучий удар державному житю Поднїпровя, підірвав і тутешнє культурне житє. Відповідно до того з початком XIII в. вага українського культурного житя переходять на захід, на Волинь і в Галичину.

Се мало важне культурне значіннє. Західнї впливи, незначні в Київщинї, тут були все значнїйші, і з перенесеннєм сюди головного українського огнища полїтичного й культурного, вони набирають великої ваги для всеї України. В XIII і першій половині XIV в. ми бачимо уже сильний розвій їх тут. До двох давнїйших культурних впливів, під котрими розвивала ся українська культура, таким чином приходить третїй. Се заповідаю ще більшу повність і ріжнородність українській культурі в будучности, але з другого боку сей переходовий процес — атрофія поднїпрянських культурних огнищ, перенесеннє їх на захід, перелом в самім змістї української культурної еволюції наслїдком переваги впливів західнїх — все се мусїло задержати, загальмувати розвій культури, вона мусїла „приболїти”, як дерево, від сих усїх перемін.

В XI в., приміром, наша староруська культура стояла, можна сказати, більше меньше на рівні з центральною Европою, особливо в культурі матеріальній, штуці, в артистичнім промислї. В сфері лїтературної й наукової роботи західно-европейські культурні круги мали улекшену роботу, через прийняту латинську мову маючи безпосереднїй приступ до античної спадщини, так що скільки українські, взагалї східно- й полуднево-словянські землї вигравали тим, що робота їх книжної меньшости була приступна для некнижної більшости, не була від неї відгорожена, — так знову програвали на утрудненім приступі до своїх культурних джерел [1]); але вкінцї і в сїй сфері порівняннє для українсько-руських земель дуже некористно не випадає. В сумі й староруська й центрально-европейська культура в тім часї стояли більше меньш на однаковій стопі учеництва супроти культури антично-християнської й орієнтальної. Але по тім переходовім процесї, звернувши ся в XIII-XIV вв. лицем до заходу, наша

українська культура стає в ролю ученика західно-европейської. Наслідком того західно-словянські землї, що перед тим, бодай декотрі (як Польща), стояли в культурнім розвою позаду Руси, стають тепер перед нею — тому що скорше стали учениками Заходу нїж вона [2]). Але страчене в часї могло з лихвою бути нагороджене в ріжносторонности українсько-руської культури — коли-б не нові удари.

Ахилєвою пятою староруської культури й культурного житя взагалї було те, що вони опирали ся тільки на верхню меньшість, яка домінувала в суспільности (як то з рештою бувало майже всюди). Суспільно-полїтичний устрій, на котрім опирала свою силу й впливи ся верхня меньшість, а посередно — опирала ся й культура — був широким народнїм масам більше несимпатичний як симпатичний. В тім всїм нїчого дивного, було так майже всюди; але у нас та верхня меньшість, не маючи опори в сих масах, не мала при тім і стільки сьвідомости й активности, зрештою — й сили, аби удержати в своїх руках суспільність, коли захитала ся полїтична будова. В середині XIII в. упав князївсько-дружинний полїтичний устрій на середнїм Поднїпрові — з ним тратить ґрунт боярство, богате міщанство, духовенство, то значить як раз ті верстви, що ними держав ся культурний розвій, та розбігають ся в значній части куди видно. Тримаєть ся по тім Західня Україна, і служить культурним огнищем іще столїтє, але з упадком державного житя на Поднїпрянщинї вона стоїть одиноко, на власних силах, і коли стала ся нещаслива пригода — урвала ся династия, тутешнї верхнї верстви показали ся безрадними супроти натиску двох сусїднїх держав — Польщі й Литви.

Литовська зверхність бодай не вносила значних перемін в культурне й національне житє. Польська знищила матеріально й морально ті верхнї верстви, котрими держала ся руська культура, й вони упадають, щоб дати місце шляхтї польській, нїмецькому міщанству. З тим упадком їх культурний розвій Руси був перетятий майже до споду: тільки низом, народнїми масами та низшим духовенством, текла ще, струмком тощим і бідним, староруська культурна традиція, себто ті нуждені останки староруської культури, які встигли перейти в ті низші верстви.

Коли застановляють ся над сим фатальним переломом в житю українсько-руського народу, звичайно порівнюють з принесеною на Русь в XIV в. польсько-нїмецькою цивілїзацією ті бідні останки староруської культури, та

говорять про добродійство, зроблене Руси тою західною цивілїзацією. Але забувають при тім, що тими нужденними останками не можна міряти староруської культури. Забувають і те, що в XIII-XIV вв. та староруська культура сама зближала ся і зближала ся все більше до західньої культури [3]), й могла власними силами вибирати з неї все користнійше, сполучаючи те з переказаними її культурною традицією елєментами орієнтальними й візантийськими, та не оплачуючи сих культурних запозичень так як вона заплатила з польською окупацією — повним обрабованнєм і пониженнєм українсько-руського народу, при чім властиво народнї маси із тої нової цивілїзації могли дуже мало скористати з рук її нїби то провідників.

Русь і староруська культура від того фатального перелому не виграла нїчого, а стратили — безконечно. Староруська культурна еволюція, що заповідала в будучности такі інтересні овочі не тільки свому народу, але й загально-людській культурі, була тою катастрофою перервана силоміць, в повноті своїх сил і надій, на шкоду не лише свого народу — на шкоду цивілїзації взагалї.

Примітки

[1]) Уживаннє латинської мови давало ще й иньшу вигоду західнїм книжникам — се була готова мова, котрої треба було тільки вчити ся, наші ж письменники оперували словянською — котру треба ще було виробляти. При тім се була мова анї вповнї своя, анї вповнї чужа; тому з під латинської мови на заходї, а потім і в західнїй Словянщинї виплинула народня лїтературна мова, а у нас ще довго потім — до Котляревського і по нїм — люде вагали ся між словянщиною й рущиною.

[2]) Цікаво одначе, що ще в XIII-XIV в. (кінчаючи часами Ягайло) в Польщі звертали ся до услуг руських будівничих і малярів в будові церков (див. факти у Войцеховского Kościół katedralny w Krakowie, 1900, і розвідку Мар. Грушевської Причинки до історії руської штуки в давній Польщі, Записки Наук. Тов. ім. Шевч. LI). Виходить, що властиво лише з XV віком Польща бере рішучо гору над Русию в культурнім житю.

3) Див. т. II с. 483-5, т. III с. 429-31.

ПРИМІТКИ

Література: Галицько-волинської держави XIII-XIV в. Польські й иньші західнї звістки про смерть Романа.Кілька ґенеальоґічних питань.Повішеннє Ігоревичів. Спишська умова й коронація Кольомана. Мстиславові походи на Галичину. Звістки угорських грамот про похід кор. Андрія на Волинь і иньші угорські походи на Галичину. Австрийський епізод полїтики Данила. Традиція про останні лїта житя Льва і дата його смерти. Записка про смерть Юрия Львовича в історії Длуґоша. Грамоти Андрія, Льва і Юрия-Болєслава. Лїтература останнїх десятолїть Галицько-волинської держави. Війна галицько-волинських князїв з Литвою й утрата Берестейсько-дорогичинської землї. Лист Локєтка про останнїх Романовичів. Оповіданнє Івана Вінтертурського. Юрий-Болєслав. Шлюб Любарта. Польсько-угорський союз. Оповіданнє про конфлїкт Юрия-Болєслава з Угорщиною. Звістки про смерть Юрия-Болєслава. Лїтература Болоховців і противкнязївського руху. Полїтичний устрій давньої Руси. Лїтература церковного устрою в давній Руси. Галицька і литовська митрополія. Лїтература суспільного устрою давньої Руси. Ізгої, сябри і закупи. Економічні відносини. Гроші. Лїтература староруського права й його джерел. Питаннє про рецепцію в староруськім праві. Лїтература родинного права. Лїтература староруської штуки. Питаннє про осьвіту в давній Руси. Джерела відомостей в ріжних галузях знання. Лїтература перекладеного письменства в старій Руси. Лїтература староруського письменства. Писання Кирила Турівського. Памятники староруської аґіоґрафії. Лїтописи (лїтература їх). Лїтература Слова о полку Ігоревім і Молениє Данила.

I. Лїтература Галицько-волинської держави XIII-XIV в.

Історична література Галицько-волинської держави XIII-XIV в. представляєть ся дуже сумно. Загальні праці про Галичину вичислені в т. II прим. 2 перестаріли ся; новійший огляд Ан. Лєвіцкого: Ruthenische Theilfurstenthumer (Oesterreichische Monarchie in Wort und Bild, Galizien) не йде в рахунок, як короткий конспективний (і при тім часто недокладний) перегляд. Праці по історії Волини (вичислені в прим. 7), хоч новійші, обмежають ся лише коротким і часто поверховним переглядом важнійших подій. Серед моноґрафічної лїтератури перше місце займає й досї написана перед близько тридцятьма роками моноґрафія Дашкевича: Княженіе Даніила Галицкаго по русскимъ и иностраннымъ изв Ѣ стіямъ, К., 1873 (відбитка з Университетских Изв Ѣ стій). Праця написана справдї талановито й основно, але уложена так, що не дає докладного перегляду історії сього часу, а тільки загальний огляд, до котрого долучені нагромаджені в нотках ріжні детайльні замітки й більші екскурси. Се дуже утрудняє користаннє з неї; з рештою й історичного материялу від того часу прибуло богато, а деякі прогалини в заграничних материялах були в нїй від разу (треба знати, що се була студентська робота автора). Заповіджена потім автором і, скільки знаю, навіть написана — ще в 80-х рр. — „моноґрафія по історії Руси в другій половині XIII в. і в першій половині XIV (див. його Зам Ѣ тки по историі Литовско-русскаго государства с. 46), на жаль, так і не була видана автором; він надрукував тільки маленьку, але дуже основну моноґрафію по історії зносин Данила з папами (Первая унія югозападной Руси съ католичествомъ — київські Университетскія Изв Ѣ стія 1884, VIII і осібно).

Так само не появила ся иньша заповіджена моноґрафія — проф. Бузескула про Мстислава Удатного: він надруковав тільки маленьку хронольоґічну замітку О занятіи Галича Мстиславомъ Удалымъ (Журналъ Мин. Нар. Прос. 1881, III), без особливого значіння. Поза тим для історії боротьби за Галич маємо згадану вже моноґрафію Людв. Дроби — Stosunki Leszka Bialego z Rusia i Wegrami (Rozprawy wydz. hist.-filozof. XIII, 1881), і ще давнійші моноґрафії про одного з її пізнійших героїв, Ростислава: Palacky O ruskem knizeti Rostislavovi otci kralowny ceske Kunhuty (Casopis Muzea kral. Cesk. 1842, I, переклад в московських Чтеніях 1846, III) і Палаузовъ-Ростиславъ Михайловичъ, князь Мачвы (Ж. М. Н. П. ч. LXXI і осібно, Спб., 1851).

Для галицько-польських відносин, особливо для династичних звязків цінні

екскурси у Бальцера Genealogia Piastow. Сюди ж належить згадана розвідка Дроби. Моноґрафія Шараневича Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur osterreichischen Geschichte, 1872, цінна головно для русько-угорських відносин за Данила, окрім того займаєть ся по части й русько-польськими відносинами та хронольоґією Галицько-волинської літописи. До угорських відносин 1-ої пол. XIII в. спеціальна розвідка Каляя про коронацію Кольомана — див. в прим. 5 і замітки про угорські й австрійські справи Данила — див. прим. 8. Моноґрафія Вертнера (Moritz Wertner) Die Regierung Bela des IV nach urkundlichen Quellen bearbeitet (Ungarische Revue (1893) для угорсько-руських відносин дає дуже мало. Автор не орієнтував ся в руських справах і дальше цитат документів не пішов. Для історії зносин Данила з Римом окрім згаданої вже статї проф. Дашкевича згадаю ще давнїйшу статю Мурковского Даніилъ Романовичъ Галицкій въ сношеніи съ Римомъ (Кіевскія епархіальныя в Ђ домости 1873) і Петрушевита Тайные переговоры кн. Даніила Романовича съ римскимъ престоломъ и коронація тогоже на Галицкого короля, в його книжцї: Ист. изв Ђ стіе о церкви св. Панталеймона близъ Галича, 1881, з новійшого — працю Абрагама Powstanie organizacyi kosciola lacinskiego na Rusi, що дотикає також і иньших справ, в звязку в церковними відносинами. Русько-литовські відносини середини XIII в. оглядає солїдна праця Лятковского Mendog, Краків, 1892 (відб. в Rozprawy wydz. hist.-filozoficznego, XXVIII). Для часу від смерти Данила і кінчаючи початком XIV в. нема в науковій лїтературі нїчого спеціального, окрім справи заснования галицької митрополії (про неї в IV главі); аж для остатнїх десятоліть Галицько-волинської держави маємо богату моноґрафічну лїтературу, вказану в прим. 12.

Для хронольоґії подій XIII в., що робить великі трудности (бо головне джерело, для маси фактів одиноке — Галицько-волинська лїтопись не має хронольоґії, а та що per nefas виставляєть ся в текстї її видавцями, зроблена пізнїйшим переписувачем, зовсїм довільно, і нїчого не варта), див. мою спеціальну працю: Хронольоґія подій Галицько-волинської лїтописи, 1901 (з Записок Наук. Тов. ім. Шевченка т. XLI) ; там вказана і иньша лїтература хронольоґічних часів.

2. Польські й иньші західнї звістки про смерть Романа (до с. 16).

Звістки польських річників про смерть Романа див. в Monumenta Pol. hist.

— т. II с. 836 (місце і дата смерти), 876, т. III с. 46 (неважне, з Великопольської хронїки), 70,162-3, 171 (подробиця про погоню до Володимира), 206, 305, 353 (тут про червону воду Висли), 715.

Кадлубек також заповів оповіданнє про смерть Романа (M. P. h. II. 440), але в теперішнїх кодексах сього оповіданая нема. Бєльовский (ibidem) догадував ся, що се Кадлубкове оповіданнє маємо в однім, з пізнїйших цитованих мною вище краківських річників, але Кадлубек певно, потрапив би більше оповісти про се, нїж та записка річника. Великопольська хронїка (M. P. h. II. 553) дає дуже скупу звістку: по за риторикою або такими поясненнями, що Роман potentissimus princeps Ruthenorum duci Lestkoni tributa denegat, маємо тут тільки подробицю, що в битві богато Русинів потонуло в Вислї. Длуґош переписав її оповіданнє з ріжними додатками й прикрасами під 1204 р., додавши ще про часті набіги Романа на Сендомирську землю Лєшка (бо Лєшко у нього ще не сидить в Кракові, аж до р. 1206), а під р. 1205 дає широке оповіданнє про смерть Романа. Коротку аналїзу його оповідання дав Семкович Krytyczny rozbior dziejow Dlugosza с. 205-6, і справедливо вказавши на те, що Длуґош окрім використаних ним річників черпав тут з якихось пісень і устних традиций, припускав, що й ті подробиції, яких ми не знаходимо в річниках, не були вигадкою Длуґоша.

Треба признати, що Длуґош дїйсно мав спеціальні причини інтересувати ся битвою під Завихостом. До нього належав патронат тієї памяткової фундації олтаря Ґервасия і Протасия (про лихий стан сеї фундації згадує він при кінцї свого оповідання — II с. 176), тож він вправдї міг зібрати деякі перекази про сю битву; але як то дуже часто буває у нього, і тут дуже тяжко відріжнити, що він дїйсно узяв з своїх джерел, а що додав від себе. Можна прийняти, що епізод з віщим сном Романа (купа щігликів, налетївши від Сендомира, поїдає купу горобців), епізод останньої боротьби, де Роман перепливає Віслу на equa effoeta (Длуґош сам додає при тім — ut fertur), не видумані Длуґошом; може бути, і епізод з володимирським епископом, що відмовляє свого благословенства Романови, Длуґош звідкись узяв, хоч се вже не певне; так само вже досить підозріла цїла історія про претенсії Романа на Люблин і остру відмову Лєшка. Що Романа похоронено в Володимирі — се мабуть таки здогад (хибний) самого Длуґоша (неб. Дроба з сеї звістки пробував робити дальші виводи — с. 376) (натомість у Бєльского, с. 234 вид. Туровского, Романа

ховають у Київі „між богатирями”). Але однаково, Длуґош що вигадав, чи зачерпнув з устної традиції, — і того і другого не можна уважати за історію. З руських джерел на Длуґошовім оповіданню (посередно) оперла ся Густинська лїтопись, а й записка видана в старім виданню Радивилївської лїтописи (Библ. рос. историч. с. 300), котру Зубрицький ужив як самостійну (III с. 28), безперечно, має в своїй основі теж Длуґошеве, тільки більше змодифіковане оповіданнє.

Зовсїм одиноко стоїть звістка про смерть Романа французького хронїста середини XIII в. Оберіка з Trois Fontaines: Rex Russie Romanus nomine a finibus suis egressus et per Poloniam transire volens in Saxoniam et ecclesias destruere volens... a duobus fratribus Polonie ducibus Listec et Conrardo super Wisselam fluvium Dei iudicio percutitur et occiditur et omnes, quos secum aggregaverat, aut disperguntur aut interficiuntur. (Alberici Trium foncium Chron. — Mon. Germ. hist. Scr. XXIII с. 885, про хронїку Wattenbach II с. 441-2). Як бачимо, звістка досить докладна, але при тім Романів похід має метою Саксонїю) і він тільки переходив через Польщу, Недавно проф. Абрагам на підставі сеї звістки здогадував ся, що „завихостська траґедія відограла ся не на тлї граничних спорів Польщі з Русию про Люблин, а на далеко ширшім тлї — боротьби за цїсарську корону в Нїмеччинї” (Powstanie org. kosciola lac. с. 98-9), і що посольство папи до Романа могло також стояти в звязку в участию Романа в сїй боротьбі 1). Здогад як здогад, його анї довести анї заперечити підстав не маємо. Але що до кампанїї 1205 р., то Суздальська і Галицька лїтопись, від себе незалежні, як ми вже бачили, представляють сю кампанїю на тлї відносин польських: що Романа з Лєшком розсварив Володислав, і Роман здобував якісь польські городи. Супроти того представленнє Альберіка, що Роман тільки йшов через Польщу, богато тратить на певности.

3. Кілька ґенеальоґічних питань (до с. 23-4).

З особою Олександра белзького вяжуть ся деякі питання. А. Лонґінов (Грамоты Юрія II — Чтенія московські 1887, II с. 49) справедливо зауважив, що лїтопись зве Олександра часом братом Данила (Іпат. с. 497, 498, 513, пор. с. 482, де він зветь ся синовцем Романа), часом братучадом (с. 508). З того Лонґінов зробив такі виводи: було двох Олександрів, оден син, другий внук Всеволода; уже від 1204 р. іпатської хронольоґії маємо до дїла з тими двома Олександрами. Відповідно до того Льонґінов уміщує в

своїй ґенеальоґічній таблиці й двох Всеволодів — братів сих двох Олександрів. На доказ своєї гадки (котру Линниченко в своїй рецензії-Ж. М. Н. П. 1891, V переказав, повздержавши ся від свого осуду), він вказує на літописне оповіданнє під 1210 р.: „Приде Лестько к Белзу уб Ѣ женъ Александромъ, Олександеръ же не прияше, хотя зла Романовичемь, и прия Белзъ, и да Александрови": він думав, що тут Олександер — senior дає Белз Олександрови-juniori. В дійсности однак се "прия" належить до "Лестька". Взагалї припустити, що літописець завів таке сьвідоме баламуцтво і говорить про двох Олександрів, не розріжняючи їх нічим, дуже тяжко і, по моєму, лекше прийняти в оповіданою під 1230 р., де тільки й зветь ся Олександер „братучадом" Данила, просту помилку. У всякім разї думати, що вже від 1204 р. літопись в суміш говорить про двох Олександрів — абсолютно неможливо (через те і двох Всеволодів у всякім разї нема причини приймати): можна вагати ся тільки для подій між 1230 і 1234 рр. іпатської хронольоґії, але що і в сїй части, під рр. 1231-4 про Олександра говорить ся без близших пояснень, тож і тут дуже трудно думати, що літописець говорив про двох Олександрів.

Неясні його фамілїйні відносини з польською династиєю. Галицька літопись виразно навиває Олександра „сродникомъ" Казимировичів (Іпат. с. 482). Припустити, ніби тут іде мова про посвояченнє Олександра з Казимировичами через дїда — Мстислава Ізяславича, що був, як новійшими часами правдоподібно приймають, оженений з сестрою Казимира, ледво чи можна — занадто се далеке свояцтво. Звістку Длуґоша (II с. 73), що мати Лєшка Олена була сестрою Олександра, справедливо признали неможливою новійші дослїдникио (Линниченко Взаим. отнош. с. 64, Gorski Stosunki Kazimierza с. 27, Balzer Genealogia с. 185), але рід Олени зістаєть ся невиясненим (гіпотези Линниченка, що уважав її донькою Мстислава Ізяславича, і Бальцера, що уважав її донькою Ростислава київського, не мають певности), так само і те, яке посвояченнє було між Олександром і Лєшком. Тим посвояченнєм у всякім разї треба мабуть пояснити готовість Лєшка помагати Олександру.

Жінка Лєшка зветь ся в польських річниках Гремиславою, Русинкою. З документів і річників виходить, що вона до смерти зіставала ся в Кракові й умерла р. 1258 (Balzer Genealogia с. 263-6). Тим часом Галицька літопись каже: "поя у него (Інгвара) Лестько дщерь и пусти (вар.: пусти и), иде же ко Орельску". Сю не зовсїм ясну фразу, тримаючи ся близшого значіння, треба

б зрозуміти так, що Лєшко, оженивши ся з Інгварівною, потім відправив її до дому. Супроти того або треба припустити, що Лєшко розвів ся був з Інгварівною (а потім зійшов ся, чи що), або прийняти в літописи якусь прогалину. Перше досить тяжко припустити, скорше приходить ся думати про прогалину, дійсно, в сїм місцї текст лїтописи однаково мусить мати пропуск або перекрученнє коло слів: ”б Ѣ бо Инъгваръ с Ляхы”.

До річи зауважу, що шлюб Лєшка з Інгварівною, коли тримати ся тексту Галицької лїтописи, треба класти не на 1207 р., як робив Дроба (с. 384), д. Бальцер (с. 265), а трохи пізнїйше, в р. 1208-9; що правда, можна не тримати ся так близько тексту і припускати, що і тут лїтописець не держить ся дійсного порядку подій, але тодї ми тратимо всяку хронольоґічну підставу для датовання сього шлюбу.

4. Повішеннє Ігоревичів (до с. 28).

Сей сензаційний епізод в наших джерелах згаданий лише коротко, і з ним вяжуть ся ріжні трудности. І так задає трудність питаннє — скільки князїв було повішено тодї. Новгородська лїтопись каже виразно, що в Галичу повішено двох Ігоревичів (”брата моя — два князя”, каже Всеволод). Тим часом в Галицькій лїтописи згадано трох взятих в неволю князїв — Романа, Сьвятослава і Ростислава, і з контексту виходило б, нїби повісили їх усїх трох. Воскресенська лїтопись також говорить, що Галичане „изъимаша князя своя Игоревичи 3, Романа съ братома, и бивше ихъ пов Ѣ сиша ихъ”. Отже маємо дві катеґоричні і з собою суперечні звістки, і між ними вибирати досить трудно. Думаю одначе, що ми скорше повинні тримати ся слів Новгородської літ. Вправдї можна-б толкувати, що Ростислав був братанич, а не брат, але трудно думати, щоб Всеволод мав охоту згадувати тільки про братів і замовчав братанича, тим більше, що мова іде про братів в третїх, отже слово „брата” треба розуміти в загальнїйшім значінню — свояків. Коли додати ще, що Галицька лїтопись, вичисляючи всїх Ізяславичів по їх повороті до Галичини (с. 484), не згадує між ними Ростислава і знає тільки трох братів Ігоревичів, з котрих Володимир в руки бояр не дістав ся, то з того всього я б уважав найбільш правдоподібним такий вивід, що Ростислав був якийсь сторонній князь, союзник Ігоревичів, і хоч був узятий в неволю, повішений не був, а звістка Воскресенської літоп., знавши трох Ігоревичів у Галичинї, уважали всїх трох їх повішеними, але хибно.

Другу трудність задає хронольоґія сеї події. Давнійше я виходив з дати походу Ростиславичів на Київ, приймаючи 1214 р. 1 Новгор. лїтописи (Исторія Кіев. з. с. 274, Історія України-Руси II с. 180-1 і 344), але датованнє Новгородської літ. не певне (1 січня сиропустна неділя не була в сих роках), а розважаючи галицькі події, бачу, що повішеннє Ігоревичів тяжко виносити далї за осїнь 1211 р., і тому дата походу Ростиславичів на Київ в Воскресенській лїтописи — 1212 р., набирає важного значіння.

Окрім руських джерел згадують про сю подію катальоґ краківських біскупів — Monum. Pol. hist. III с. 353 і Длуґош II с. 191. Семкович зачисляє се Длуґошове оповіданнє до катеґорії зачерпнених з незвістних нам руських лїтописей (Krytyczny rozbior с. 53), але сим разом помиляєть ся: Длуґош опирав ся тут на тій же звістці, яку стрічаємо ми в згаданім катальоґу (т. зв. V, про відносини його до тексту Длуґоша Семкович приймав погляд Кентжиньского — ор. с. с. 37-8). Вона звучить: post hec Sulislaus castellanus sandomiriensis secundum ducis Lestkonis mandatum cum exercitu Polonorum Russiam intrat et Swyantoslaum ducem patrem vxoris Conradi (мазовецького) cum aliis quatuor ducibus captos in eculeo miserabiliter suspendit, quoniam ita dux Lesthko iusserat. До сього короткого оповідання приробив Длуґош загальний вступ і змінив оповіданнє о стільки, що у нього тих князїв Сулїслав забирає в Польщу, а Лєшко потім випускає їх на волю. Що маємо тут до роботи з комбінаціями Длуґоша, показують імена тих чотирох князїв, яких нїби то Сулїслав узяв в неволю: Длуґош перенїс їх з свого оповідання під р. 1206 (замість 1216), наслїдком помилки, бо вичитавши про боротьбу 1216 р., він помішав Володимир суздальський з Володимиром волинським, суздальських князїв з волинськими, і подумав, що то йде мова про волинських князїв.

Що до самої звістки катальоґу, то вона служить досить покрученим відгомоном участи Сулїслава, або як його зве Галицька лїтопись — Судислава Бернатовича (Іпат. с. 485) в кампанії, що закінчила ся повішеннєм Ігоревичів; з них оден був тестем польського князя — звідти заінтересованнє сим фактом. З огляду на такий характер сеї звістки брати серіозно подробиці, що повішено було тодї пять князїв, не можна. Проф. Бальцер, що в своїй Ґенеальоґії (с. 270-3) перевів докладну критичну аналїзу сеї звістки, припускає, що в нїй злучено до купи два факти: похід Сулїслава на Володимир, що закінчив ся неволею Сьвятослава (Іпат. с. 482, участь Сулїслава в сїм поході, розумієть ся, тільки гіпотетична) і участь

його в Кампанії проти галицьких Ігоревичів. Але для такого припущення нема властиво потреби.

5. Спишська умова й коронація Кольомана (до с. 31-3).

Що до угоди Андрія з Лєшком і проєкта поділу Романової спадщини головним джерелом служить Галицька літопись, і против її оповідання нічого не можна закинути, окрім одної подробиці, котру одначе я скорше б пояснив зіпсованнєм тексту: оповіданнє її про порозуміннє Лєшка з Андрієм розпочинаєть ся словами: ”Потом же король поиде на Лестька” — себто ніби походом. В дійсности в иньших джерелах не знаходимо ніяких слідів війни між Угорщиною й Польщею, та й у самім оповіданню сей безпосередній перехід від походу до пропозиції Лєшка виглядає дуже дивно; думаю, що маємо тут попсований текст, які кількома рядками вище: „Мстислав пересопницкый, посадивъ Лестька, поиде в Галичь” (можна б було сподївати ся повабивъ, або щось таке). Взагалї не тільки про війну, але й про якесь „напруженнє” між Угорщиною і Польщею перед Спишською угодою, яке приймають декотрі новійші дослідники (Дроба op. cit. с. 399, за ним Бальцер Genealogia с. 276) в сїм часї нема нїякої підстави говорити.

Дроба, виходячи з звістки Галицької лїтописи (хоч сам признавав, що її звістку не можна розуміти буквально — про війну між Угорщиною й Польщею), припускав, що похід Лєшка на Володислава ”подражнив” Андрія і викликав погрози війни, і з того виводив, що Андрій уважав Володислава своїм васалєм або намісником; проєкт Лєшка, мовляв, був способом задобрити Андрія й відвернути війну; тав дивить ся і Бальцер. Що до першого, що Володислав сидїв у Галичу яко підручник угорського короля, то я й сам тримав ся такого погляду давнїйше (в розвідцї про галицьке боярство, с. 15 і в першім вид. Історії т. II с. 172), але близше розважаючи галицькі справи, прихожу до переконання, що властиво нема підстави припускати солїдарність угорського короля з Володиславом. Оповіданнє не дає на се виразних вказівок, хиба тільки та подробиця, що у Володислава були Угри і Чехи; але сї Угри були, очевидно, простими наємниками, як і Чехи. Противно, ряд арґументів промовляє минї против гадки про солїдарність короля з Володиславом: досї Андрій нїчим не виходить зі своєї ролї — опікуна Романовичів; по друге — коли б запанованнє Володислава означало перехід Угорщини під безпосередню залежність від Угорщини, по щоб Андрій потім схотїв дїлити ся з Польщею

Галичиною, котру й перед тим мав так як у своїх руках? Яке значіннє нарешті мав би його великий похід 1213 р., коли б метою угорського короля було — передати Галичину Володиславу? Не признаючи солідарности у Андрія з Володиславом, нема підстави думати і про напружені відносини між Андрієм і Лєшком, що виступав в поході на Володислава як союзник Романовичів. Противно, аж до Спишського з'їзду тримаючи Романовичів ніби в своїй опіці, Андрій і Лєшко стояли тим самим на однаковім становищу до галицької справи.

Друга подробиця оповідання Галицької літописи, про котру треба мині тут іще сказати кілька слів — се розпорядження Лєшка на Волини. Оповіданнє Галицької літописи стилїзоване так, що виглядає, ніби сї розпорядження не стояли в звязку в спишським порозуміннєм і подїлом Галичини. В дїйсности вони мусїли стояти в такім звязку: покидаючи Данила, що як раз під час тих пертрактацій Лєшка з Андрієм перебував на дворі Лєшка, Лєшко мусїв застановити ся над гадкою — щож зробити з Романовичами, і гадка — дати їм бодай Володимир, коли відбераєть ся від них Галичина, зовсїм природно тодї могла з'явити ся. Не зовсїм ясно лише, чи тодїж таки Лєшко забрав собі побужські землї (Берестє й північне Забуже). Лїтопись не згадує тут про се, і ми бачимо їх в руках Лєшка доперва пізнїйше, коло 1219 р. (Іпат. 490). Берестейщину міг би Лєшко забрати ще перед тим, коли переводив Василька з Берестя в Белз; Забуже мусїв узяти хиба дуже незадовго перед спишською угодою, коли відберав Белз від Романовичів. Але ще більш принагідним моментом для тої окупації треба признати таки 1214 р., разом з тими загальними розпорядженнями про Романову спадщину, особливо коли будемо тримати ся тексту Галицької лїтописи, що Олександр не віддав Володимирської волости добровільно. Значить Лєшко мусив силоміць відберати Володимирську волость від Олександра, отже при тім дуже легко міг собі забрати Берестейщину й Забуже. (Мушу одначе признати ся, що в контекстї: „оному же не давшю, Лестько же посади Романовича в Володимери” се не виглядає минї досить підозріло — чи се не помилка?). Про сю справу див. іще Шараневич Hyp.-Chronik с. 45, Droba op. cit. е. 396-7, Андріяшевъ op. cit. с. 169.

В справі коронації Кольомана маємо два листи Андрія до папи. В першім (друкованім у Тайнера Monumenta Ungariam illustrantia ч. l) Андрій повідомляючи, що Galicie principes et populus nostre dictioni subiecti humiliter postularunt, ut filium nostrum Colomanum ipsis in regem proficeremus

і годять ся на тім на унїю, просять, аби папа позволив коронувати Кольомана прімасу, аби справа не притягала ся: ne tam expediens nobis et vobis illorum propositum ex dilatione sustineat impedimentum, quod quidem multis de causis accidere posse constat, si legatum ad hoc exequendum a latere vestro destinatum prestolamur, a sanctitate vestra postulamus, quatenus venerabili in Christo patri nostro I. Strigoniensi archiepiscopo datis in mandatis, ut apostolica fretus auctoritate dictum filium nostrum eis in regem inungat et sacramentum super obedientie sacrosancte Rom. ecclesie exhibenda ab eodem recipiat. В другім (друкованім в Codex Arpadianus VI ч. 227) кор. Андрій, дякуючи папі за сповненнє бажання що до коронації Кольомана (postulatio nostra super coronando filio nostro in regem Galicie ad mandatum apostolicum optatum consecuta est effectum), просить, аби папа прислав і корону: supplicamus insuper sanctitati vestre, quatinus coronam auream, regie dignitati congruentem, filio nostro conferre et per latorem presentium, fidelem nostrum, in proximo transmittere dignemini, ut sicut unctionem regalem a sede apostolica, ita et coronam a liberalitate vestra so recepisse gaudeat, ac per hoc magis favorabilem se suis efficiat et convicinis regni sui perpetuam stabilitatem pretendat. Крім того маємо згадку в пізнїйшій грамотї Андрія (з 1234 р.) Кольоманову пістуну маґістру Дмитру, що по коронації Кольомана був при тім стольником: cum eciam eundem sepedictum filium nostrum, optento ex indulgentia sedis apostolice dyademate, illustrem regem Gallicie feliciter inunctum fecissemus inclite coronari (Cod. Arpad. VI с. 546).

Як бачимо, стилїзація сих грамот не так ясна; супроти того, що unctio i coronatio в них відріжняють ся, виходить, що Андрій, діставши згоду папи поручив архієпископу помазати Кольомана, а головну параду відложив до прислання корони, так що властива коронація відбула ся вже по другім листї. Таке толкованнє дав я в першім виданню книги і до таких же виводів прийшов угорськийа історик Каляй, в розвідцї писаній по моїй книзї, але незалежно від неї: Kallay Ubul Mikor koronaztak meg Kalmant, Halics felkenat kiralyat, a papatol kuoldott koronaval (Szazadok, 1903). Така стріча поглядів зміцняє мої гадки й я висловляю їх тепер з тим більшою певністю.

Коронував Кольомана, як то просив Андрій від разу, арх. ґранський Іоан, про се довідуєво ся з пізнїйшої булї папи Гонорія до кор. Андрія (1222, Theiner I ч. 65): nato tuo secundo genito ad regnum Galetie, sibi datum, per venerabilem fratrem nostrum... strigoniensem archiepum auctoritate sedis apostolice coronato in regem. Супроти сього відпадає оповіданнє Длуґоша II

с. 183 — ніби Кольомана вінчали на королївство польські епіскопи (хиба асистували?).

Що до хронольоґії сього факту, то terminus non ante дав другий лист Андрія до папи Інокентія, писаний ще перед коронацією. Він не має дати, але що в нїм Андрій обіцяє вислати руських епископів на собор, заповіджений на падолист 1215 р., тож міг бути писаний не пізнїйше як під осїнь 1215 р., отже коронація могла стати ся не скорше як зимою 1315/6 р. Першу згадку про коронацію як про факт довершений, маємо в згаданій булї Гонорія. Звичайно покликують ся на лист Гонорія з початку 1217 р. (Theiner I ч. 6), де згадуєть ся, що Андрій, ідучи в хрестоносний похід, полишив regnum Ungarie primogenito tuo Bele, regnum vero Galitie Colomanno — але ся згадка не так докладна. Одначе з усякою правдоподібністю треба думати, що таки Андрій перед своїм від'їздом в хрестоносний похід (лїто 1217 р.) коронував Кольомана. Коронацію Кольомана вже давнїйше клали на 1216 р. — Цайсберґ (Vinzenz Kadlubek с. 52), Шараневич (Hyp. — Chronik с. 45 і 120, прим. 259), але на хибній підставі — виходячи з звістки Длуґоша, що Кольомана коронував Кадлубек; сю звістку збивав Дроба (op. cit. с. 403-406), але при тім, не знаючи другого листу Андрія в справі коронації, хибно клав коронацію на р. 1214.

6. Мстиславові походи на Галичину (до с. 35-6).

Вихідною точкою Мстиславових заходів був його плян — ”просити собі Галича від угорського короля”. Після того як Андрій зайняв Галичину для Кольомана, було б занадто великою наївністю зі сторони Мстислава — звертати ся до Андрія зі своїми плянами. Тому я й думаю, що Мстислав поїхав з Новгороду з заміром удати ся до угорського короля перше, нїж до нього дійшла звістка про форму, в якій полагодив Андрій галицьку справу. Хронольоґія не противить ся такому припущенню, бо Мстислав виїхав з Новгорода з своїми галицькими плянами на початку 1215 р. (в Новг. 1215 р.-початок, Воскр. 1214 — кінець), не знаючи, чим закінчила ся галицька справа, але міг довідати ся про се вже на Українї й залишити свої пляни. Там би поясняло са, що лїтописні звістки (Воскр. І с. 119, Твер. с. 315) знають тільки, з яким заміром Мстислав пішов з Новгорода і нїчого не вміють сказати про дальше. Тяжше припустити, що стративши надію дістати Галич з руки угорського короля, Мстислав попробував його здобути оружно, і сей похід його розуміє кор. Андрій в своїм листї 1215 р. Але в

кождім разї тут не може бути мови про перший похід Мстислава, звістний нам з Галицької лїтописи. Правда, сей похід кладено теж на 1215 р., ахе хибно. Бузескул у своїй замітці: О занятіи Галича Мстиславомъ Удалымъ (Ж. М. Н. П. 1881, III) доводив, що Новгородська лїтопись під 1219 р. оповідає про похід 1221 р., і сама дата тут з'явила ся тільки тому, що Новгородська лїтопись тут спізнила ся, а перший похід Мстислава на Галич треба класти під р. 1215, де читаємо звістку про його намір просити собі Галич від угорського короля. 1215 роком датували перший похід Мстислава Соловйов (I с. 602), Костомаров (Рус. исторія I 100-1), Шараневич (Die Hyp.-Chr. с. 46 й ин.). Одначе з сими поглядами не можна згодити ся. Непевно дуже, аби північні джерела, що записали подорож Мстислава з Новгорода в 1215 р., промовчали такий важний факт, як його похід і князюваннє в Галичу, а натомість (декотрі з них) записали про намір його просити собі Гадич від угорського короля. По друге сьому рішучо противить ся хронольоґія: Мстислав пішов з Новгорода на початку весни 1215 р, з тим аби пактувати з королем про Галич; виходило б, що розглянувши ся в галицькій ситуації, він перемінив свій намір, зібрав сили для походу, опанував Галич, проседів тут більше як півроку, що найменьше, потім стратив його, ходив з Половцями на Волинь в поміч Данилу, і по тім всїм поспів на 11 лютого 1216 р. назад в Новгород. Отже се абсолютно неможливо.

Крім хронольоґії і ріжниці обставин кампанії згаданої в листї Андрія і першого звістного нам походу Мстислава не позваляють їх ототожняти. Під час війни, оповідженої в листї, Кольоман сидів у Галичу;

під час походу Мстислава його, судячи з оповідання Галицької лїтописи, там не було (тому я здогадую ся, що по тій кампанії Андрій уже забрав сина з Галича). Друге — ратувати Галич в 1215-6 р. пішов сам король, і то на першу вість про облогу Галича, не чекаючи всього свого війська, по Мстиславовім же поході минуло принаймнї рік, нїм маспіла поміч з Угорщини, а вів її не Андрій, а угорські пани з Кольоманом. Отже в листї Андрія маємо тут кампанію осібну, в Галицькій лїтописи не записану. Vice versa сї всї обставини служать доказом і против датовання Мстиславового походу 1215 роком.

Дуже неправдоподібним здаєть ся минї й такий здогад, що Новгородська лїтопись проминула зовсїм перший похід Мстислава і записала останнїй.

Насамперед — як толкувати собі дати другого й третього походів, котрі ми маємо в Суздальській і Воскрес. літоп.? По друге, перший похід, коли Мстислав з тим і з Новгорода виберав ся, на жаль Новгородців, аби добувати Галич, мав усі причини більше інтересувати Новгородців, ніж пізнійші, коли Новгородці до певної міри випустили Мстислава з виду. Пояснити дату 1219 р. спішеннєм не можна, тому що спішення в сих роках Новгор. літописи не примітно. Зрештою, відкинувши дату 1215 р. для першого похода Мстислава, ми мусимо його однаково класти десь між 1217 і 1219 р. Супроти сього всього я думаю, що дата Новгородської літописи 1219 р. належать до першого походу (можливо що ся чутка трохи спізнила ся, нїм прийшла з далекого полудня, і похід належить до 1218 р.), тільки в оповіданню Новгор. літ. замішали ся сюди деякі подробиці з останнього, третього походу Мстислава.

Натомість Галицька літопись говорить тільки про перший і останнїй (третїй) похід Мстислава на Галич, проминаючи другий — про сей говорять Воскресенська й иньші пізнїйші компіляції. Оповіданнє Длуґоша баламутне, як взагалї його оповідання про руські події в сїй части: він мішає до купи факти почавши від вигнання Мстислава з Галича аж до останнього похода (прикладом його баламуцтв може бути імя Атилїя Фільнія, зробленого з літописного „Филї"; Tyla з Филя, відти атилїй); але безперечно є в нього тут і подробиці, зачерпнені з якогось руського джерела нам незвісного: імена князїв Ростислава Давидовича, Ростислава Мстиславича, подробиця, що Кольомана відіслано до Торческа. Інтересна, але непевна, наведена при текстї його слава Мстиславу:

Великий княже, побідителю, Мстиславе Мстиславичу, Сильний соколе, Богом післаний-постраншити сильних та міцних і їх Не будуть хвалити ся вони, що тїшили ся побідою над тобою [зброю Тобою, великий і славний наш господине, всї понижені й побиті. З угорських документів в згаданій уже (в прим. 5) пізнїйшій грамоті кор. Андрія маґістру Димитрію, пістуну Кольомана, 1234 р. (Codex Arpad. VI с. 546) оповідаєть ся, що postquam infidi Rutheni, qui vnanimiter cum ex instinctu scelerato in excellencie nostre depressionem et sepedicti filii nostri captiuitatem seu mortem communiter inspirarent, et hoc non semel uel bis, sed multotiens nefandissime et crudeliter attemptarent, той маґістр Димитрій брав участь в ріжних битвах і ріжні небезпечности переходив з своїми товаришами, між иньшим in quodam conflictu a Rutenis tam ipse quam fratres sui Mykola videlicet bone memorie et

Ladislaus frater eiusdem captiuati cum magnis uulneribus diu in Lodomeria inferrati et aliis penis dificillimis anxiati per plurima tempora sunt detenti et atrociter cruciati; cuius eciam frater vterinus nomine Aba cum aliis suis consanguieneis: Thoma filio Janus et Johanne consanguieneo suo ex parte matris et Juda filio Othonis, Mathya filio Wyd, Moys filio Pexa ibidem interiit, necnon et alii quamplures non solum illa sed et aliis vicibus de suis sodalibus multi bello interierunt; rerumque suarum aliarum, equorum et armorum magnarumque expensarum in redempcionibus hominum captiuorum quam magna damna sit perpessus, vix posset sufficienter enarrari. Може мова тут іде про невільників-Угрів, забраних в неволю разом з Кольоманом в 1221 р.?

7. Звістки угорських грамот про похід кор. Андрія на Волинь і иньші угорські походи на Галичину (до с. 43).

В угорських грамотах стрічаємо досить часті згадки про походи в Галичину. Правдоподібно до походу кор. Андрія 1226/7 р. належить оповіданнє в грамоті Белї Діонисию (Fejer IV l с. 23, 1235 р.): Ad haec dum contra Ruthenos, a fidelitate nobis debita se subtrahere molientes, de mandato et voluntate patris nostri incliti regis Andree duximus exercitum, ac sub castro Gallicie metati fuissemus castra nostra, memoratus Dionysius, vigil ad prelia, quemdam militem egredientem e Castro prenotato contra partem nostram subito conspexit, primusque lanceam vibrans in ipsum deiiecit eundem in terram letaliter vulneratum, qui et ibidem vitam finiuit. Postmodum etiam eadem expedicione durante ipsum contra aciem aduersam, que circa Kuzmench curtem videlicet ducatus Gallicie fixerat castra sua, transmisimus, gerentes de ipsius probitate fiduciam specialem; vbi inito cum eisdem prelio et optata victoria quendam nobilem et nominatum militem Mathei nomine ad nox adduxit post conflictus varios captivatum. Persistentibus denique nobis in expeditione memorata dum aciem bellatorum contra Lodomerium duxissemus, ipsum pariter cum aliis baronibus nostris ducem et rectorem exercitus duximus preficiendum. Ubi castro Luchuchku viriliter expugnato, habitatoribus ipsius pro parte captis et pro parte interemptis, bona ibidem reperta et immobilia, que non solum numero comprehendi, sed et oculis metiri non poterant, nobis detulit, in nostra donatiua militum conuertenda.

На хронольоґію сеї події маємо лише одну вказівку: по сїй історії між иньшими заслугами Діонисия потім згадуєть ся його участь в облозї Ярослава 1232 р., отже сей похід Белї в Галичину й на Волинь

(Lodomerium) належить до попереднїх років; в них одинокий похід на Волинь угорською війська — се похід короля 1226/7 р. Хоч Галицька лїтопись в сїм поході не згадує Белї, але се може бути простим опущеннєм, він міг ходити з батьком, і той міг його вислати під Галич, куди, як каже лїтопись, сам король іти бояв ся, бо йому напророчили „волъхвы угорьекыя”, що як побачить Галич, то не буде живим.

Коли таке датованнє буде вірне, насуваєть ся питаннє, про які місця говорить оповіданнє — Kuzmench і Luchuchko? Порівнюючи з оповіданнєм лїтописи про сей похід, Kuzmench дуже легко може бути попсованим Kremench; Luchuchko духе нагадує Лучеськ, але так далеко угорське військо, по лїтописи, не заходило; правдоподібно се якийсь замок в полудневій Волини, коло Кремінця.

До походу Белї 1230 р. може належати згадка в грамотї Белї з 1246 р. для ґр. Герборда, як він via quadam in Ruscia sub magna porta Gallicie quae uocatur Vngarica nobis nostrisque baronibus in expeditione presentibus laudabiliter dimicando, dehinc eciam super fluuium Denisztur viriliter coram nobis prestitit in conflictu — Codex Arp. VII с. 263, перед тим Fejer IV. 2 с. 33. Що правда, може се належати й до котрогось пізнїйшого походу (нпр. 1239 р. — Іпат. с. 510), так само й друга така недатована згадка в грамотї Белї з 1240 р. Миколаю comiti de Gumur, що він dum in expeditioni Ruscie essemus constituti et bellorum cuneus esset hinc inde in coflictum accintus, ipse in adversam aciem uiriliter irruens, multos in ore gladii neci tradidit et innumeros captiuauit, sui tamen sanguinis effusionem non modicam sustinendo — Codex Arpad. VII с. 100.

Нотую заразом иньші подібні згадки з руських походів — Codex Arp. VI. с. 484 (1230), XI. с. 220 (1231), VII. с. 193 (1245 р.) і с. 283 (1249); остання трохи інтереснїйша: надворний судя Павел in obsidione castri Ruthenorum Galich nomine quandam aciem clam in nostrum exercitum irrumpere cupientem militari bello prohibuit, quod nostro exercitui non potuit quid nocere; et iterum alia vice pedestrem aliam aciem Ruthenorum, dum super nostrum exercitum irruisset, plus ipse ceteris honoris nostri conseruacioni vigilanter insudendo, hostili pugna inuadens, illam milicie sue viribus fugauit, secum tam acriter decertans, quod nobili et forti dextrario suo sub ipso occiso, licet triumphasset de hostibus, se tamen ibidem vix de mortis periculo potuit liberare. Див. ще Codex Patrius VIII ч. 67 (1261) — servicia comitis Thome, que d. Colomanno fratri

nostro in Ruthenia contra insultus Ruthenorum extubuit.

8. Австрийський епізод політики Данила (до с. 74-6).

Окрім Галицької лїтописи (Іпат. с. 544-8, 554-5) ми маємо лише коротенькі звістки в нїмецьких хронїках і річниках про шлюб Романа з Ґертрудою, взагалї неприхильні для нього: що він оженив ся з нею, потім покинув її minus honeste, й більше вона його не бачила. Іпат. с. 544-8, 554-5, Monumenta Germ. hist. IX c. 599 (continuatio Garstensis), c. 612 (continuatio Claustroneuburgensis I) і 727 (continuatio praedicatorum vindobonensium), Pez Scriptores rerum austriacarum I c. 462 (Chr. Claustroneuburgense), 576 (Narratio genealogica), 821 і 822 (т. зв. An. Leobiensis), 982 (Chr. an. Zwetlicensis), 1074 (Chr. Hageni), 1211 (Chr. Arnpeck), II c. 729 (Chr. Thomae Ebendorfer), III c. 37. Цїкавий погляд Cont. Garst., що Bela consilium et auxilium tulit, ut rex Ruscie, qui apud ipsum tunc degebat, forsitan a suis eiectus, Gertrudem ducet in uxorem; але він потім auxilio regis (Белї) destitutus redit ad sua.

Для означення дати шлюбу Романа важна вказана Шараневичом (Die Hypat-Chr. 71) буля у Фішера Merkwurdige Schicksale d. Stiftes und d. Stadt von Kloster-Neuburg, ч. 60, датована 27/VI 1252 р.;

вона згадує про сей шлюб як факт уже довершений: nobilis mulier Gertudis uxor nobilis viri Danielis Pruteni. Відсувати сей шлюб дуже від сеї дати назад не годить ся: 1252 роком датують його нїмецькі лїтописи, і він мабуть і хронольоґічно й річево стояв у звязку а походом Белї на Австрію весною-лїтом 1252 р. (маємо грамоти його з під Відня, датовані серединою червня — Fejer IV, 2, Cod. Arpad. VII 342): Беля „ Ѣ ха во Н Ѣ мц Ѣ с Романомъ и да сестру герцюкову за Романа”. Що шлюб в усякім разї не став ся значно скорше перед сим походом, се виходить з оповідання Галицької літописи, що Беля потім не піддержав Романа: отже похід Белї на Австрію 1252 р. в усякім разї не був значно пізнїйше по шлюбі Романа.

Оповіданнє Галицької лїтописи, в порівнанню з неприхильними для Романа записками австрийських хронїк, звучить як оборона Романа, доводячи, що він мусїв кинути Ґертруду й зробив се за її порадою. Ті детайлї, які наводить вона, показують, що оповіданнє її в фактах вірне. Цїнну аналїзу й коментар до нього подав Шараневич, Die Hypat.-Chr. с. 67 і далї, тільки гадки його (зрештою висловленої ще перед ним), що лїтопись оповідає про

облогу Романа в Кльостер-Найбурґу, не можна прийняти: лїтописне „у город Ѣ Инеп Ѣ рьц Ѣ (видавці хибно читають:

и Неп Ѣ рьц Ѣ) — nom. Инеперькъ, виразно вказує на Гімберґ — нор. Huber Geschichte Oesterreichs I. 534. До сих подій див. ще розвідку Губера Die steirische Reimchronik und das osterreichische Interregnum — Mittheilungen des Instituts fur ost. Geschichtsforschung IV с. 51.

Короткі згадки австрійських хронїк дуже добре ілюструють мале значіннє цїлого епізоду з Романом в історії боротьби за австрійську спадщину, нерозмірно побільшене в оповіданнях декотрих новійших дослїдників. Навіть Дашкевич в своїй моноґрафії про Данила підносить, що його син „якийсь час сидів на австрійськім герцоґськім столї” (с. 101).

Не знати, чи в якім звязку з австрійськими справами стояла подоріж Льва на Угорщину десь коло р. 1254 (Іпат. с. 550: Льва бо преже отрядилъ б Ѣ королеви). Ся подоріж припала на час походу Ізяслава Мстиславича на Галич, а Ізяслав шукав, видко, помочи на Угорщинї, отже се б підсувало гадку, що Данню хотів як не помочи, то невтральности угорського короля супроти Ізяслава. Але звязати подоріж Льва з сим походом Ізяслава трудно тому, що похід Ізяслава став ся нагло, „в невид Ѣ ньи”.

Між участниками рішучої битви під Кресенбруном (4/VII 1260) Danielem regem Russiae et filios eius et caeteros Ruthenorum ac ac Tataros згадують Annales Ottocariani — т. зв. лист Отокара (Monumenta Germ. hist. Scr. IX с. 184). Відси перейняв сю звістку Длуґош (II с. 378), пояснивши своїм звичаєм, що з Данилом були Лев і Роман (се неможливо). Про сю звістку про участь Русинів Шараневич Die Hyp.-Chr. стр. 86, 144-5 і Кордуба в Записках Н. т. ім. Ш. X miscel.: Участь Данила в битві під Крессенбрунн. Др. Кордуба тут з більшою рішучістю підніс гадку, меньше виразно висловлену у Шараневича про припадковий характер участи Дапила в угорськім походї 1260 р. Натомість Венцель в згаданій монографії думає, що Данило брав участь в битві з військом — ор. с. с. 383. Годить ся запримітити, що закид д-ра Кордуби галицько-руськáй історіоґрафії, нїби вона сього факту не знала, несправедливий супроти згаданої праці Шараневича, а сам др. Кордуба хибно покликуєть ся на Штирійську римовану хронїку (Pez. Scriptores rerum austr. III с. 76), що згадує не Russen, а Rassen, себто Сербів (Rassen, Porn (очев. Posn) und Chrobaten, а в Annales Ottocariani 2): Ruscenses et Bosnenses (с. 185), у Длуґоша II 378 Raczones et

Bosnenses).

Про участь Данила в віденськім з'їзді каже хроніка т. зв. Ґеорґа Гаґена (Pez Scriptores I с. 1079): Mit ym (Белєю) cham auch der Ghunig von Rewssen und der Chunig Machow (Ростислав), der auch des Chunigs Welans (Белї) Tochter hett, und der Chunig auss der Syrfey — die drey Chunig in Chron von den von Vngern empfahent. Шараневич (Die Hypatios-Chr. 85) приймав сю звістку скептично, але нїчим свого скептицизму це умотивував.

9. Традиція про останні літа житя Льва і дата його смерти (до с. 109).

Рік 1301 як дату смерти Льва увів властиво в наукову лїтературу Карамзїн (IV с. 103 і прим. 202), хоч була вона уже у Еяґля — Geschichte der Ukraine с. 579. Карамзїн узяв її з рукописної копії Зиморовичевої Leopolis triplex, де при звістці про смерть Льва стояв рік 1301; але сей рік був доданий якимсь пізнїйшим переписувачем, бо в дійсности у Зимовича при сїй звістції стоїть р. 1292 (див. виданнє Гека B. Zimorowicz opera, quibus res gestae urbis Leopolis illustrantur, 1899 с. 56). Потім сю дату бачимо у Зубрицького — (Критико-историческая пов Ѣ сть с. 62): "13О1 або 1302 р."; в Історії Галичско-русскаго княжества III. 248 він справедливо уже призанав сю дату непевною, але се не перешкодило пізнїйшим дослїдникам далї її приймати: приймає її Шараневич — Исторія Галицко-володимирскои Руси с. 121, Антонович — Монографіи I. 51, Иловайский — Исторія Россіи I ч. II с. 512, Ап.Левіцкий — Obrazki z dziejow Przemysla с. 95 і Ruthenische Theilfurstenthumer с. 172, Андріяшев — Очеркъ Исторіи Волынской земли с. 199, Іванов — Истор. судьбы Волынской земли с. 189, Бальцер — Genealogia Piastow с. 349, Ґолубінский — Ист. рус. церкви т. II с. 896, і т. и. Як бачимо, дата, коли міряти її іменами авторів, які її приймали, — виглядає ся зовсїм поважно, хоч сама вона зовсїм не поважна.

Звідки з'явила ся ся цікава дата, на певно того не можу сказати, але думаю, що підставою для неї послужила одна з грамот Льва — наданнє галицькій митрополії села Перегинська, з датою 8 марта 6809 р. Ся дата була мабуть причиною, чому Зубрицький вагав ся між 1301 і 1302 р., а Петрушевич знову викомбінував з неї (рахуючи на мартівське численнє) 1300 р. (ор. с. с. 151). Сїй датї можна дійсно признати стільки значіння, що датуючи її 1301 р., фальсіфікатор міг при тім виходити з якоїсь традиції, що Лев ще жив на початку 1301 р.; але се можливість, як бачимо, зовсїм проблєматична.

Зиморович (1. с.) оповідає про остатні літа Льва, що він „за прикладом свого дядька Василька” 3), militiam sacram christianam amplexus 4) і ставши перед смертию смирним як ягня, тихо закінчив своє житє і був похований Василиянами без всякої паради, в монашій одіжи — „а місця його похорону Русини не знають і дотепер”. Се оповіданнє самим своїм змістом вказує виразно на якийсь василиянський переказ, анальоґічний з переказом про те, що Лев жив перед смертию й умер в Спаськім монастирі (переказ у Стебельського Genealogia xx. Ostrorogow с. 44, потім Зубрицького Пов Ѣ сть 1. с., у Шараневича Исторія 1. с., пор. В. Площанського Лавровъ село и монастырь въ Самборскомъ округ Ѣ — Науковый сборникъ Галицької Матиці, 1866 р., с. 823, але тут сказано тільки, що Лев жив у Спасї). Автентичности, розумієть ся, не мають обидва перекази.

Так само непевним зістаєть ся звістний переказ про гріб Льва, в XVIII віці знайдений в Лаврівськім монастирі. Зубрицький (Пов Ѣ сть, 1. с.), покликуючи ся на Василиян-очевидців (хоч писав 60 літ по тім нїби фактї) каже, що 1767 р., коли Лаврівський монастир погорів, тодішнїй ігумен Волянський вітворив каплицю, де були гроби князів(!), і в нїй знайдено дві різблені й сріблом оббиті домовини, а на однїй з них було імя Льва 5); факт сей затаєно, аби хто не претендував на знайдене срібло, а саме воно ужито на відновленнє монастиря.

Як бачимо, се оповіданнє має всї прикмети непевности: з одного боку Василияне — очевидцї (без близшого означення часу й імен), що росповідають сю історію, з другого боку — затаєннє її, чим поясняєть ся та обставина, що про се нема нїяких звісток н'їде більше. Дійсно, анї в лїтописних записках Лаврівського монастиря (у Площанського, 1. с.), анї в відомостях, які збирав в сїм монастирі Площанський в 60-х рр., не маємо слїду сеї історії, що з книги Зубрицького перейшла потім до Петрушевича (Гал. Истор. сб. I пр. 32) і Шараневича (Исторія с. 121), а з комбінації її з переказом про смерть Льва в Спаськім монастирі з'явило ся оповіданнє, що Лев умер в Спасї, а відти тїло його перенесено до Лаврівського монастиря (Зубрицький, Петрушевич, Шараневич 1. с.). В 1899 р. минї оповідали місцеві Василияне, що вони старали ся напасти на слїд тієї каплиці й Львового гроба, шукали їх скрізь, але даремно.

10. Записка про смерть Юрия Львовича в історії Длуґоша (до с. 114).

Ся записка читаєть ся тільки в однім кодексї Длуґоша — його автоґрафі, і вперше була видрукована в виданню Пшездзєцкого (III с. 39), а що се виданнє по за польськими науковими кругами взагалї дуже слабо розповсюднене, тож і в лїтературі Галицько-волинської держави воно досї не було зауважене. Семкович в своїй праці про Длуґоша не звернув на нього уваги. Оцїнив його відповідно аж Бальцер у своїй Ґенеальоґії Пястів (с. 347), справедливо признавши в сій звістцї руську записку, без значних змін переложену Длуґошем. Записка звучить так: Quintodecimo Kalendas Aprilie (18 марта) ducissa. Eufemia, filia Kazimiri ducis et consors Georgii Russiae ducis absumpta est. Quam vir suus dux Russiae Georgius secutus vicesima prima aprilis obiit. Qui in die beati Georgii natus, baptisatus et nomen suum sortitus foret, etiam in die suo rebus absumptus est humanis. Vir industrius et liberalis et in religiosos munificus, sub cuius regimine Russia et pacis pulchritudine et divitiarum amplitudine inclita habebatur.

Як справедливо пiднїс Бальцер, отсї подробицї про Юрия мусять iти з руського джерела (в дню смерти — 21/IV мусить бути помилка, бо день св. Юрия був 23/IV — див. календар XIII в. у Макарія III с. 311). Я пiднесу ще, що характеристика Юрія — традицiйна квяжа характеристика наших лїтописей, і се ще більше зраджує руське джерело.

Судячи по стилїзацiї записка мусїла мати в ориґіналї при собі рік, та тільки питаннє, чи Длуґош добре сей рік використав? Бальцер не вагаєть ся прийняти сей рік без застережень. Я проти сього року теж нїчого не маю, але вповнї спустити ся на Длуґоша не легко. Не кажу вже про недогляди його (маємо такий страшний приклад зараз слїдом, де подія (похід Ольгерда) вичитана ним під 1338 р., помилкою записана під 1308 р. — але ся звістка не стоїть у нїяким звязку з запискою про Юрия). Але і взагалї при переводї руських дат Длуґош дуже часто помиляєть ся на кілька років — здаєть ся, йому між иньшим робили трудности руські дати від сотворення сьвіта.

До тепер дату смерти Юрия все клали на р. 1315-6 або 1316, виходячи з дати грамоти його синів (9/VIII 1316) 6), але се тільки terminus non post quem. Певне значіннє міг би мати арґумент, що Юриєва печатка, привішена до сеї грамоти, вказує на недавню смерть його; але грамота Локєтка 1315 р. (27/VI) виразно вказує, що Юрия тодї не було на сьвітї, а коли його сини могли уживати, як з того видко, в кождім разї не меньше як півтора року

батьківську печатку, то могли уживати і ще довше 7), отже арґумент сей тратить значіннє, і ми нічим не звязані супроти Длуґошевої дати 1308 р. Але треба мати довірє до Длуґошевої докладности, щоб її прийняти за певну.

Що до жінки Юрия Евфемії Казимирівни, згаданої в тій записці, то Бальцер досить нерішучо уважає її сестрою Локєтка (вагаючи ся між Казимиром І і Казимиром ІІ куявськими. Грамота 1315 р., де Локєток говорить про своїх nepotes (племениників, а не внуків, як перекладає реґеста Описанія Румянц. музея, і за нею Ржежабек — с. 138), зовсїм виразно рішав сю справу: та Евфемія була сестрою Локєтка.

11. Грамоти Андрія, Льва і Юрія-Болєслава.

Вичисляю всї дотепер звісні грамоти остатнїх галицько-волинських князїв — Андрія, Льва і їх наступника Болєслава-Юрия, та їх видання:

1. Грамота Андрія і Льва, дана в Володимирі, 1316 р. 9 серпня — відновляє союз з Прусією; видана вперше у Карамзїна IV пр. 268 (з незначними скороченнями), потім у Фойґта (Voigt Codex diplomaticus Prossicus, II с. 175), передрукована у Нарбута (Dzieje nar. Litewskiego IV, dod. c. 44) і Зубрицького (Исторія т. III); фотодрук і текст в збірнику петерб. академії; ориґінал в кенїґсберґскім архиві.

2. Грамота Андрія, дана в Володимирі, 1320 р. в день св. Руфа 8), — дає ріжні свободи торунським купцям; видана в Suplementum ad historia Russiae monumenta ч. 38, відси передрукована у Зубрицького, поправнїйше: Kloden — Beitrage zur Geschichte d. Oderhandels 8 anm. 30, відси в Hansisches Urkundenbuch II ч. 371; фотодрук і текст в збірнику петерб. академії; оригінал був в торунськім міськім архиві, але пропав, тепер куплений петерб. академією.

3. Грамота Андрія, того ж року й дня, дана в Володимирі — дає ріжні свободи краківським купцям; видана в Kodeks dyplomatyczny m. Krakowa т. I ч. 12) з збірника краківських грамот, спорядженого писарем міським Бемом в р. 1505; передрукована була, як тепер довідую ся, в збірцї петерб. академії — невиданій ще. В лїтературі була використана в перше в 1 вид. сього тому.

4. Грамота Юрия (Болєслава), 1325 р., без близшої дати й означення місця (про час її Altpreussische Monatsschrift р. X с. 80, про се жовтень 1325 р.), — відновляє союз з Прусією видана в скороченню у Карамзїна IV пр. 276, в цїлости у Фойґта II ч. 116, передрукована у Нарбута (1. с.), Ржежабка і Лонґінова (Грамоты Юрія II); фотодрук в збірнику пет. акад.; оригінал в

кеніґсберґськім архиві.

5. Грамота Юрия (Болєслава), 1327 р. 9 марта, дана в Володимирі, — потверджує союз з Прусією (властиво повтореннє грамоти 1316 р.); видана у Фойґта II ч. 119, передрукована у Ржежабка і Лонґінова; фотодрук в збірнику петерб. акад., ориґінал в кеніґсберґськім архиві.

6. Грамота Юрия (Болєслава), 1334 р. 11 лютого, дана у Львові (in Lemburga), — потверджує союз з Прусією; видана у Фойґта II ч. 145, передр. в збірнику петер. акад., тамже фотодрук; реґести у Карамзїна, Ржежабка й відси у Лонґінова; ориґінал в кеніґсберґськім архиві.

7. Грамота Юрия (Болєслава) 1335 р. 20 жовтня, дана в Володимирі, — потверджує союз з Прусією; видана у Коцебу (Kotzebue) Preussens altere Geschichte т. II, вид. 1808 р. с. 397-8, і Карамзїна IV пр. 276, передрукована у Нарбута, Зубрицького, Ржежабка, Лонґінова і в збірнику петерб. акад., тамже фотодрук; ориґінал в кенігсберґськім архиві.

8. Грамота Юрия (Болєслава), 1339 р. 20 січня, дана в Володимирі — надає німецьке право м. Сяноку, видана майже разом у Репля (Roeppel Uber die Verbreitung des magdeburger Stadtrechts, 1857) і в Kodeks dyplomatyczny Polski т. III; текст і фотодрук в збірнику петерб. акад.; ориґінал тепер в несвижськім архиві.

12. Лїтература останнїх десятолїть Галицько-волинської держави.

З смертию Юрия Львовича вступаємо ми в період обнятий моноґрафічною лїтературою про останнїх галицько-волииськнх князїв й пізнїйшу боротьбу про їх спадщину.

Лїтература ся розвинулась особливо в останнїх десятолїтях XIX в. Окрім курсів історії Галичини й Волини Шараневича, Андріяшева й Іванова сюди належать ще: Антоновича Очеркъ в. кн. Литовскаго, 1878, передрук. в Монографіях I с. 50 і далї, Дашкевича Зам Ѣ тки по Исторіи Литовско-рускаго государства, К., 1885, с. 44 і далї, спеціальні статї: Jiri II, posdledni knize weskre Male Rusi, kriticky pokus Jana Re&abka (професора празької торговельної академії) — Casopis musea kralostvi ceskeho, річн. 1883 — солїдна моноґрафія, що оживила дуже лїтературу сього часу і особливо мала важне значіннє в питанню про особу Юрия II. Петербурською академією був зладжений її переклад з додатком статей: І. Линиченка Зам

Ѣ чанія на статю г. Режебка о посл Ѣ днемъ княз Ѣ всей Малороссіи Юрі Ѣ II — 1884, А. Кунїка Объяснительное введеніе (збірник текстів), і деяких дрібнїйших; збірник сей був видрукований петербурською академією ще 1885 р., але не вийшов іще і досї; в остатнїх лїтах до нього прилучено фототипичне виданнє грамот галицьких князїв, і має бути до них долучена розвідка про печатки сих грамот; при сїм другім виданню користаю з уділених минї друкованих аркушів сеї збірки 9), що мабуть незадовго вже вийде. Статею Ржежабка була викликана також статя А. Лонґінова — Грамоты малорусскаго князя Юрія II и вкладная запись кн. Юрія Даниловича Холмскаго XIV в. (Чтенія московські, 1887, II) — критичний перегляд поглядів Ржежабка, зроблений досить слабо. Статя Лонґінова викликала статю Линниченка в його Критическім обзорі нов Ѣ йшей литературы по исторіи Галицкой Руси, Ж. М. Н. П. 1891, V. Розвідка Іванова — Картка з історії Волини на початку XIV в. (Записки Наук. тов. ім. Шевчеика, т. II, 1893) увійшла в скороченню в його книжку про Волинь. Окрім того: Филевичъ Борьба Польщи и Литвы-Руси за Галичско-владимірское насл Ѣ діе с. 42-3, 50-61 і його ж Къ вопросу о борьб Ѣ Польши и Литвы-Руси за Галицко-владимірское насл Ѣ діе — Ж. М. Н. П., 1891, XII, A. Prochaska — W sprawie zajecia Rusi przez Kazimierza W. — Kwartalnik historyczny, 1892,I. Линниченко -Черты изъ Исторіи сословій Галицкой Руси, Москва, 1894 (український переклад в VII т. Руської Історичної Бібліотеки и. т.: Суспільні верстви Галицької Руси, 1899), Леонтовичъ — Очерки Исторіи литовско-русскаго права, Спб. 1894, гл. VII. Вкінцї „Дополненія къ зам Ѣ чаніямъ" Линниченка, з поводу першого видання сього тому моєї Історії, в вгаданім збірнику академії, і статейка Ан. Повра про угорсько-руські відносини в. XIV: Magyar-ruthen erintkazesek a XIV-ik szazadban (Szazadok, 1904).

13. Війна галицько-волинських князїв з Литвою й утрата Берестейсько-дорогичинської землї (до с. 117).

Берестє й Дорогичин у володїнню Кейстута виступають в трактатї 1366 р. (друк. в Kwartalnik-у histor. 1898 с. 513). Кладучи перехід сих земель до Литви на друге десятолїтє XIV в. й припускаючи війну Гедимина з галицько-волинськими князями, що закінчила ся смертию декотрих з них, учені виходили з таких пізнїйших звісток:

1. Компілятор 2-ої пол. XVI в. Стрийковский, переповідаючи звістку

ширшої русько-литовської літописи про війну Гедимина з Львом луцьким, поясняв її тим, що той Лев під час війни Гедимина з рицарями відібрав був від Литви Дорогичин і Берестє (I с. 364). Хоч Стрийковский взагалї дуже довільний в своїх об'ясненнях і додатках, але припускають, що сю звістку він зачерпнув з якогось поважного джерела, і з неї виводять, що значить ще перед тим Дорогичинсько-Берестейську землю відірвано від Волини.

2. Затрачена тепер історична статя, що була звістна польсько-литовському історику Нарбуту, і по його словам мала дату 1488 р. 10), описуючи смерть Витеня під 1315 р., мала казати, що в момент його смерти Гедимин був у поході на Русь (w wyprawie ruskiej — IV c. 464, na jakiejs wyprawie do Rusi — ib. 466). Полишаючи на боцї те, що Нарбут взагалї історик досить непевний, і припускаючи, що ся його звістка дїйсно має вигляди автентичности, треба сказати, що вона зовсїм не поясняє, на яких руських князїв ходив походом Гедимин, отже тільки зовсїм гіпотетично можна привязувати її (як то роблять нпр. Шараневич, Дашкевич, Андріяшів, Іванів) до Волини, до Юрия Львовича, і припускати, що як раз ся війна закінчила ся прилученнєм Дорогичина й Берестя до Литви (а декотрі, як Шараневич й Іванів, припускають, що в сїй війнї Юрий наложив головою).

8. Ширша русько-литовська лїтопись (кодекс Биховця й иньші), зладжена в середині XVI в. і для давнїйших часів виповнена підозрілими переказами або явно-хибними комбінаціями й недорічностями, оповідає, що Гедимин, закінчивши боротьбу з Прусією, розпочав ряд війн на Українї: з початку пішов на Володимира Володимирського, побив його в битві, де той Володимир наложив головою, й забрав його волости; потім пішов на Льва луцького, але той з переляку втїк до свого зятя Романа в Брянськ, і Гедимин без битви забрав його землю; нарештї побивши київського князя Станїслава на Ірпени, опанував Київщину 11). Новійші історики, відкидаючи сї звістки про прилученнє Волини і Київщини Гедимином, припускають, що в оповіданню сеї лїтописи заховала ся память про дїйсні війни Гедимина з волинськими князями (питаннє про Київщину на разї лишаю на боцї), де дїйсно наложив головою оден (Андрій, що мовляв міг мати друге імя Володимира), або й обидва Юриєвичі 12). Початок в сїм напрямі зробив Стаднїцкий (Synowie Gedymina II, 1853, с. 19 і далї), за ним пішли Дашкевич (Зам Ѣ тки), Андріяшів, Ржежабек, Іванів; на сїм становищу стоять з дебільшого й иньші сучасні письменники, котрим приходить ся дотикати ся сих справ. Ржежабек нпр., котрого моноґрафія мала особливий

авторитет останнїми часами, комбінуючи оповіданнє лїтописи з хронольоґією литовсько-руських відносин, приймає, що 1321 р. Гедимин побив Андрія, і той поляг при тім, а Берестейщина була прилучена до в. кн. Литовського, а на другий рік (1322) Гедимин новим походом ударив на Льва, і той теж наложив головою в битві 13). Приймаючи смерть обох Юриєвичів у битві, д. Ржежабек опираєть ся тут на словах Локеткової грамоти 1323 р., про interitus галицько-волинських князїв (як низше), толкуючи се слово так, що вони загинули не своєю смертию. Але слово interitus не має такого виразного значіння.

14. Лист Локєтка про останнїх Романовичів (до с. 120).

Сей лист вперше видав Райнальд — Annales ecclesiastici т. XV с. 296, потім з иньшої копії — Мураторі Antiquitates Italiae VI с. 146 і новійше ще з иньшої копії др. Прохаска при статї W sprawie zajecia Rusi przez Kazimierza W. (Kwartalnik historyczny 1892 с. 29). Року грамота не має, але дата відповідає в цїлім рядї близьких лїт тільки 1323 рокови (в вид. Райнальда хибно iulii, що не сходить ся з суботою перед зеленими сьвятами, і хибний рік 1324 — ся дата 20/VI. 1324 була загально прийнята; в текстї своєї статї сам Прохаска (с. 5, а за ним нпр. Бальцер — Genealogia с. 453) датує її хибно 9/VI. 1324 р., але при документї виводить справедливу дату.

Наводжу в ориґіналї інтересне для нас місце в сїм листї: Sanctitati vestrae insinuatione praesentium cum dolore reverentius intimamus, quod duo Ultimi principes Ruthenorum de gente schismatica, quos immediatos pro scuto inexpugnabili contra crudelem gentem Tartarorum habebamus, decesserant ex hac luce; ex quorum interitu nobis et terris nostris ex vicinitate Tartarorum, quos de certo credimus terram Ruthenorum, nostris metis contiguam, de qua annua tributa percipere consueverunt 14), occupare, — perturbatio indicibilis, nisi Dei omnipotentis et vestra gratia affuerit, imminebit. Далї Локєтек просить папу, аби поміг против Татар in praedicatione sanctae crucis et aliis subsidiis, — ne occupent terram Ruthenorum praedictam et per consequens nos invadant. Сї остатнї слова вказують, що не зовсїм ясні слова quos de certo credimus і т. д. треба розуміти не так, що Татари вже опанували Русь, а що Володислав тільки бояв ся сього на далї.

15. Оповіданнє Івана Вінтертурського (до с. 121).

Іван Вінтертурський (Vitoduranus), описуючи напад Татарів на Польщу й

Угорщину 1341 р., каже так (се оповіданнє буде ще нам не раз потрібне): Causam adventus horum paganorum aliqui aliter asignant, — dicentes, quod imperator Thartarorum duos paganos breviter ante ista tempora reges satis ydoneos Ruthenis prefecerat, quibus successive ab eis per venenum extinctis, procuravit eis christianum latinum, si illi parcere vellent ut videret. Qui dum regni gubernacula per plura annorum curricula strenue gessisset, tandem cum numerum et ritum latinorum illic mutiplicasset, et hoc Ruthenis displicuisset, ipsum intoxicabant per venenum tam forte, quod dissiliit in plures partes. Quod audiens rex Kragovie, cujus consors soror uxoris regis Ruthenorum jam intoxicati fuerat, illue cum exercitu properavit et immensam pecuniam ab eo relictam rapiens reversus est. Propter quod imperator Thartarorum, hec intelligens, nimio furore agitatus, paganos memoratos ad deuastandam regionem regis Kragovie et alias finitimas regiones principum fidelium emisit (Johannis Vitodurani Chronicon, herausg. von Vyss — Archiv fur schweizerische Geschichte т. XI с. 165).

Хронїст мав писати сю частину хронїки в 40-х рр. XIV в., в 1341-7 рр. (Lorenz Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I с. 69); як сам каже, писав він на підставі ріжних оповідань: між такими оповідачами згадує він двох Швабів, що перебували в Австрії якийсь час і звідти принесли ті поголоски. Тим поясняють ся з одного боку його деякі дуже докладні відомости про події 1340-1 р., а з другого досить неясні, з людських поголосок зачерпнені звістки про попереднє. Christianus latinus поставлений намістником Узбека — се Юрий-Болєслав, його два попередники pagani — очевидно Андрій і Лев. Приймати, як то часто робили почавши від Нарушевича (Hist. nar. Polskiego IV. 333, wyd. Turowskiego) і до Линниченка (Зам Ѣ чанія на статью Ржежабка с. 89-90, Критическій обзоръ с. 152), Филевича (Борьба с. 43), Леонтовича (Очерки I с. 226), Іванова (Истор. судьбы с. 222), Лєвіцкого (Ruth. Theilfurst. с. 174) — що перед Юриєм-Болєславом дійсно були на Руси якісь баскаки в ролї намістників (оті pagani), нема нїякої причини: се й само по собі дуже неправдоподібно, й Узбек певно не дивив ся б таким легким оком, що його баскаків Русини труять як щурів одного по однім. Зовсїм легко пояснити, звідки взяла ся така звістка у хронїста: не-католиків дуже часто називано поганами, і таким чином Андрій і Лев, principes de gente schismatica, як їх зве Локєтек, в принесених з Польщі до Нїмеччини звістках стали ся поганами, а що хронїст, чи його вістники, виходили з погляду про дуже

тїсну залежність Руси від Орди, то і сї руські князї перетворили ся в татарських намістників, як і Болєслав. Труднійше пояснити звістку про їх строєннє; я вище вказав, що прийняти її, особливо супроти сухої згадки Локєтка про смерть племенників, не можна, й приходить ся толкувати її як просту поголоску навіяну строєннєм Болєслава (сам хронїст взагалї критицизмом в оцїнюванню поголосок не визначав ся, противно був дуже легковірний).

Додам, що Прохаска (W sprawie etc. с. 3 і 5, в нотках), справедливо прикладаючи сю звістку до Юриєвичів, толкує її так, що струїли їх Татари, і се приймає за факт, зводячи се з згаданим уже вище interitus Локєткового листа. Пішов за ним і Линниченко (Дополненіе с. 109), покликуючи ся й собі на Вітедурана. Але се дуже неправдоподібно само по собі (знову пригадую суху згадку Локєтка), а таки й стилїстично неможливо: в згаданім текстї Івана Вінтертурського ab eis може значити тільки Русинів (пор. слїдом procuravit eis).

16. Юрий-Болєслав (до с. 123-4).

Баламуцтво в справі Болєслава-Юрия пішло властиво від Карамзїна, бо перед ним Нарушевич у своїй Історії Польщі вже був на добрій дорозї, кажучи, що по смерти синів Юрия Львовича галицько-волинським князем став Болєслав Тройденович (Historya narodu polskiego, wyd. Turowskiego т. IV с. 333-4). Карамзїн же, добувши з кеніґсберґських архивів грамоти з іменем Юрия, прийняв його за Болєславового попередника, остатнього Даниловича, Андрієвого або Львового сина (IV с. 130).

Завдяки авторитету Карамзїна сей погляд набрав широкої популярности: його прийняли Зубрицький, Петрушевич, Шараневич, Каро, Антонович, Іловайский, Бобжиньский, Андріяшів й и. Старий погляд Нарушевича вправдї знаходив собі далї оборонців, як Козловский (Dzieje Mazowsza с. 115), Бєльовский (в Monumenta Poloniae II с. 620 — на підставі звістки Яна з Чарнкова), Райфенкуґель в своїй моноґрафії (Archiv fur oester. Geschichte т. 52 с. 422 — він вказав тут на грамоту Юрия 1339 р., доти не оцїнену), Дашкевич (Зам Ѣ тки с. 46-7, теж на підставі сеї грамоти). Але гіпотеза про осібного Юрия панувала в історичній лїтературі до 1880-х рр. Аж Ржежабку удало ся зробити перелом: присьвятивши значну частину своєї моноґрафії полєміцї з сею гіпотезою, він зробив вражіннє своєю дотепною арґументацією, хоч нпр. дуже важна в сїй справі грамота 1339 р. була йому

незвістна. Його погляд піддержали і де в чім скріпили Лонґінов, Линниченко, Прохаска, в названих вище (в прим. 12) працях. В виданім 1888 р. пятім томі Monumenta Poloniae прибула дуже важна для скріплення сього погляду записка познанська, хоч не скоро звернула на себе увагу (перший вказав на неї в 1895 р. Бальцер, Genealogia с. 1453, див. також мою рецензію на книгу Іванова в Записках т. IX с. 7). Оборонцем давнього погляду виступив Іванов у своїй статї Картка з історії Волини (1893) і потім в своїй історії Волини (1895), припускаючи, що Болєслав звав ся Юриєм, але перед ним був іще Юрий II, остатнїй Данилович; але ся штучна гіпотеза не могла виратувати справи. Тільки по інерції, через незнаннє справи, карамзїнський погляд на Юрия II стрічаєть ся ще часом в новійших працях — нпр. у Любавского Областное д Ѣ леніе с. 39, в статї Кізеветера "История Россіи" в Енцикльопедії Брокгауза-Ефрона (т. 55, ґен. таб. Рюриковичів), Історії рус. церкви Ґолубинского II с. 896. Таким самим незнаннєм джерел толкуєть ся погляд Ан. Повра (I. с.), що відріжняючи Юрия від Болєслава, уміщав Юрия по Болєславі (в рр. 1339/40). Зібрані в сїй справі факти говорять так виразно про тотожність Юрия II і Болєслава Тройденовича, що не лишають місця для сумнївів. Я власне вкажу тепер важнїйші з них:

1. В вище цитованім (прим. 14) листї 1323 р. Локєтек говорить про Юриєвичів як про останнїх (ultimi) галицько-волинських князїв.

2. Від 1325 аж до 1339 р. маємо грамоти нового галицького князя Юрия (II), що називає (в грам. 1325 р.) своїми предками (progenitores) тільки дїда Юрия і його попередників, проминаючи Андрія і Льва, хоч вони належали до річи, за то в иньших грамотах (1334 і 1335 р.) називає Андрія між „попередниками" (praedecessore), з чого виходило б, що Андрій не був його предком, а тільки попередником, значить Юрий II не був сином котрогось з Юриєвичів, хоч був потомком Юрия I, а таким дїйсно був Болєслав Тройденович. Грамоти сього Юрия II обіймають такий час, що для осібного Болєслава по нїм не лишаєть ся місця.

3. Болєслав зветь ся руським князем уже в папськії булї 1327 р. — Theiner Monumenta Poloniae I ч. 383 (помилкою стоїть Roleslaus). Сьому відповідає звістка Івана Вінтертурського (див. прим. 15), що Болєслав княжив на Руси довший час — per plura annorum curricula. Сї факти (під 1, 2 і 3) не лишають місця довільній зрештою гіпотезї про осібного від Юрия II Юрия-Болєслава (гіпотеза Іванова).

4. Познанські записки, звісні в копії XIV в. з якогось давнійшого оригінала, кажуть виразно, що Болєслав Тройденович мав друге імя Юрия: Anno Domini MCCCXL obiit Boleslauus dictus Georius, dux Russie, VII Idus Aprilis (Monumenta Poloniae V с. 880).

5. В сьвітлї сїєї записки стає певною (а з тим і дуже важною) звістка Яна в Чарнкова: mortuo magnifico principe Kazimiro dicto Georgio, totius regni Russiae duce, filio Troydini ducis Mazoviae, qui Kazimirus avunculo suo in ducatu Russiae successerat, veneno per Ruthenos intoxicatus interierat... — в нїй Ян тільки помилкою Болєслава зве Казимиром, як то з рештою видко з иньшого його місця: Boleslao filio Troyden ducis Mazoviae, quem Rutheni unanimiter sibi in ducem et dominum susceperunt, per toxicum interempto, qui legem et fidem ipsorum immutare nitebatur — Monumenta Poloniae II с. 620-l і 629.

17. Шлюб Любарта.

Русько-литовська лїтопись не каже, чия була донька Любартова жінка. Комбінації про те, що то була донька котрогось з Юриєвичів, робили ся вже пізнїйше, на підставі оповідання про війну Гедимина з волинськими князями. Так Стрийковский (І с. 382) каже, що Любарт оженив ся з донькою Володимира володимирського й дістав в посагу частину Волини, а коли Гедимин позабивав волинських князїв, уся Волинь дістала ся Любарту. Сей погляд, що Любарт, оженивши ся з донькою чи то Андрія чи то Льва (на тім не сходять ся), дістав якусь частину Волини ще перед смертию Юрия, повторяв ся, з ріжними відмінами, не раз і в новійшій науковій лїтературі (з новійших див. нпр. Андріяшів с. 203, Лонґінов Грамоты с. 10, Любавский Областное д Ѣ леніе в. кн. Литовскаго с. 39).

Але при тім зістаєть ся неможливим до вияснення: а) де мав на Волини волость Любарт за житя Юрия II? Він не міг мати анї Володимира, анї Луцька, анї Белза (сї землї належали Юрию, як видко з підписів воєвод на грамотах 1334-5 рр.) 15), анї Берестя (бо воно прилучено було до Литви), а в якійсь маленькій волости спадкоємець Юриєвичів певно не міг сидїти. Покликують ся часом на грамоту Любарта 1322 р., де він титулує себе князем луцьким і володимирським (друкована в Архиві Югозапад. Россіи т. І ч. VI ч. 1), але се, безперечно, фальсіфікат, хоч і пробував його боронити проф. Леонтович (Очерки І с. 223). б) Коли Любарт не володів нічим на Волини, або володів якою другорядною волостию, чому він не заявляв

ніяких претенсій за цілий час житя Юрия і виступає від разу як deus ex machina по його смерти? О скільки великі сї непевности, найлїпше може показати штучна гіпотеза, уложена Ржежабком (с. 210-2), аби вийти з сих трудностей: він припускає, що разом з своїм шлюбом з Гедиминівною Юрий видав за Любарта сироту-доньку Андрія, а при тім уложив з ним умову, де признавав з ним право на Володимирське князївство по своїй смерти.

Сї трудности, для котрих приходить ся робити такі неймовірні й фантастичні припущення, можна оминути, прийнявши, в дусї звістки руськo-литовської лїтописи, що Любарт оженив ся з донькою останнього галицько-волинського князя — Юрия-Болєслава. Становище Любарта мусїло бути инакше супроти тестя нїж супроти рівноправного спадкоємця по Юриєвичах, і ся гіпотеза пояснила б нам пасивне становище Любарта супроти Юрия-Болєслава за цілий час його житя. Шлюб сей мусів стати ся десь незадовго перед смертию Юрия, і Любарт міг в такім разї дістати якусь волость на Волини — як каже Русько-литовська лїтопись. Правда, Юриєва донька могла бути його сестринницею (прийнявши, що вона була донькою з подружя Юрия з Гедиминівною, що не конче мусить бути), але католицька церква не виключає можливости таких шлюбів, а донька Юрия була католичкою певно, хоч би він сам і не перейшов знову на католїцизм: за се ручить нам та обставина, що він Гедиминівну охрестив на латинство перед шлюбом 16). А вкінцї не треба собі думати, що канонїчними перепонами в тих обставинах дуже журили ся. Зрештою ж ставлю сю гадку як здогад, опертий в першій лінїї на звістцї рус.-лит. лїтописи.

Імя Любартової жінки нам не звістне; Зиморович (Opera с. 59) зве її Агафією (донькою Данила!). Tabulae Jablonovianae (таб. X) звуть її Bucza, донькою Володимира, кн. володимирського; при тім автор їх покликуєть ся на Кромера, але Кромер зве її тільки донькою володимирського князя, по імени не називаючи (вид. Туровского с. 603). Обидві сї звістки досить непевні, хоч та Буча (імя очевидно попсоване) за посередництвом Карамзїна знайшла собі досить широку популярність в новійшій науковій лїтературі.

18.Польсько-угорський союз (до с.129-131).

Виясненнє значіння польсько-угорського союза в руській справі було заслугою статї д-ра Прохаски W sprawie zajecia Rusi przez Kazimierza W.

(Kwart. hist. 1892) — статї написаної досить несмачно, в католицько-польськім месіанїстичнім дусї, але цїнної важними спостереженнями на пунктї польсько-угорських дипльоматичних відносин в 30-50-х рр. XIV в. Його погляди про порозуміннє Кароля з Казимиром в 1339 р. приймав й Повр у своїх недавнїх статях про відносини Угорщини до Галичини й Польщі (Magyar-ruthen erintkezesek, A magyar Anjouk igenyei a lendyel tronra — Erdelyi Muzem 1902, Magyar-lengyel erintkezes a XIV szazadban — Szazadok 1903), але робить з них досить фантастичний ужиток: у нього Юрий-Болєслав вмерає ще 1339р., і порозуміннє між Казимиром і Каролем наступає вже по його смерти. Пок. Лєвіцкий в замітках до статї Прохаски (Jeszcze w kwestyi zajecia Rusi Czerwonej przez Kazimierza — Kwart, hist. 1895) модифікував гадку Прохаски про польсько-угорське порозуміннє так, що воно, мовляв, мало на метї піддержати Юрия-Болєслава в його боротьбі ze schizma i poganstwem, а в разї його упадку прилучити Галичину до Польсько-угорської держави. Ten zwiazek wegiersko-polski otrzymuje w ten sposob wyzsza sankcye cywilizacyjna, толкує свій здогад польский учений, не вдоволивши ся осьвітленнєм Прохаски (чисто „що кому бракує”, як кажуть козаки у Руданського). В подібнім напрямі пішов і Абрагам в своїй недавнїй працї (Powstanie c. 205, 208, 215): він представляє Юрия-Болєслава прихильником Казимира, припускає, що Юрий-Болєслав зробив Казимира заздалегід своїм спадкоємцем (при тім хибно покликуєть ся на Бальцера), бо chcial przedewszystkim zapewnic kulturze Zachodu wplyw stanowczy na Czerwonej Rusi і для того злучити Русь з „рідною” її Польщею. Ся умова була припечатана порозуміннєм з Угорщиною в руській справі, що наступило вже в 1335 р.; в нїм брав участь і Юрий-Болєслав, що в тій справі приїздив в 1338 на Угорщину. Тому вже в 1337 р. Казимир титулує себе паном Руси 17 , і в тім часї в Польщі робили ся вже приготовання до окупації Галичини. По сказанім у мене довільність сих гіпотез ясна сама собою.

19. Оповіданнє про конфлїкт Юрия-Болєслава з Угорщиною (до с. 132).

Щоб покінчити з заграничною полїтикою Юрия, мусимо згадати ще про оповіданнє Working Праяя (Annales regum Hungariae II. 32) під 1332 р. про замір угорського короля іти великим походом на Русинів, тому що вони помагали Татарам в їх нападах на Угорщину (спеціально згадуєть ся напад Татар на землї верхньої Тиси, коли Татари facile in tutum se receperunt Ruthenorumque ope, cum quibus praedarum partem communicabat, salvi et incolumes evasere).

При тім Прай покликуєть ся на Райнальда. Райнальд (Annales XV. 442) оповідає тільки от що: Succepit sacrum adversus Ruthenos schismaticos et alios finitimos catholicae pietatis hostes bellum Carolus Vngariae rex; cui pontifex eiusque exercitui, cum adversus infideles castra promoveret, carnium esum permisit (To. 8 p. 2 ep. sec. pag. 239). Судячи з поданого Райнальдом змісту, очевидно, що мова іде тут про папську булю видану у Тайнера (Monumenta Hungariae I ч. 871), тільки там про Русинів не згадано, мова йде про похід contra schismaticos et hereticos. При тім, судячи по словам булї, що король іде in loca sie arida et sterilia, in quibus propter cibariorum, qui inibi non reperiuntur, defectum illi qui sunt in eodem exercitu herbarum radicibus vesci coguntur, — похід мав іти в степи. Окрім сеї звістки Райнальда (себто булї) Прай, видко, більше нїчого про сей похід не знав, бо він сам додає: at quem exitum belli molitiones acceperint, nuspiam reperi; але при тім він здогадуєть ся, що результатом сих приготовань або війни був прихід того руського князя Лотки (див. вище с. 131-2), котрого Прай уважає дїйсним князем (пор. у нього с. 44) і думає що його прихід був тільки візитою — по нїй князь amplissimis muneribus donatus in Russiam rediit.

20. Звістки про смерть Юрия-Болєслава.

Хронольоґічно ідучи, найстарша звістка папської булї, зачерпнена с реляції Казимира: Accepimus, quod cum dudum gens scismatica Ruthenorum quondam Boleslaum ducem Russie, ipsius regis consanguineum germanum, de fidelibus procreatum parentibus, veneno impie ac nonnulos Christi fideles, eidem duci, dum viveret, obsequentes (треба толкувати або — були прихильні, або — служили), immaniter occidissent — Theineri Monumenta Poloniae I ч. 566.

Оповіданнє Івана Вінтертурського див. вище в прим. 15.

Оповіданнє Франтішка (Fontes rerum austriacarum I Abth. т. VIII с. 564-5) маємо в двох редакціях (його власних), але в другій він тільки стилїстично розвиває сказане в першій (варіанти другої редакції даю в скобках): Qui quidem dux, zelo ductus fidei orthodoxae, accersiri iussit fidei catolicae sacerdotes et de diversis terris viros in theologia (sacra scriptura) eruditos, volens germen verae fidei seminare (et vineam domini Sabaoth plantare) et exstirpare scismaticum errorem Ruthenorum, qui dolentes (nolentes) relinquere sectam eorum, ducem veneno necantes, multos christianos ferro et modis variis (ferro, igne, aqua aliisque modis) extinxerunt. Інтересний варіант маємо перед тим: поясняючи причину Казимирового походу на Русь як пімсту за Юрия,

він каже: quem intoxicatum nobiles terrae morti tradiderunt (l ред.: quem intoxicatum morti tradiderunt).

Оповіданнє Яна з Чарнкова (Monum. Pol. hist. II с. 629): Boleslao filio Troyden ducis Mazoviae, quem Rutheni unanimiter sibi in ducem et dominum susceperunt, per toxicum interempto, qui legem et fidem ipsorum immutare nitebatur.

Траска (ibid. с. 860); Anno Domini 1340 Boleslaus filius Troydeni ducis Mazoviae, princeps Ruthenorum, a suis inpocinnatus circa festum annunciacionis beate Marie ex hac vita migravit; hic dicitur suis multum fuisse violentus, ipsos capiens et pecunias ab ipsis extorquens, filios eorum et uxores rapiens et easdem dehonestans, necnon alias gentes, sicut Bohemos et Almannos super ipsos inducens; unde videtur, quod compulsi tot iniuriis talem sibi mortem procuraverunt.

Се ж оповіданнє повторяє, черпаючи з того ж самого джерела, й Rocznik Malopolski (Monumenta III с. 199). Длуґош зводить до купи оповіданнє Яна й Траски (III в. 196), з обережним додатком: quaecunque tamen harum causarum Ruthenos in extinctionem principis moverit, pro satis comperto nequit affirmari, сам же уважав найбільше правдоподібною релїґійну. Цікаво при тім одначе, як він розвиває поголоску про чужинців: praefectos suos et officiales curiensesque ex Polonis, Bohemis et Almannis collectos probris et iniuriis eos afficere non prohibuerit.

21. Лїтература Болоховців і противкнязївського руху (до с. 155 і далї).

Громадський против-князївський рух XIII в. має свою невеличку лїтературу; на жаль в нїй велике місце займає рішеннє справи про топоґрафію Болохова й етноґрафію Болоховців, а меньше — характер самого руху.

Лїтературу сю розпочинає студия Дашкевича: Болоховская земля и ся значеніе в русской исторіи (реферат з київського археольоґічного з'їзда 1874 р., зроблений за ініціативою проф. Антоновича, в Трудах з'їзду, т. II і осібно 1878). Сю розвідку доповнюють його пізнїйші статї (переважно полємічного змісту): Нов Ѣ йшіе домыслы о Болохов Ѣ и Болоховцахъ (київські Университ. Изв Ѣ стія, 1884, IV і осібно) і Еще разысканія и вопросы о Болохов Ѣ и Болоховцахъ (ibid. 1899,1, моя рецензія на сю статю

в Записках т. XXX с. 5-6, з деякими доповненнями). В своїй статї: Громадский рух на Вкраїні-Руси в XIII в. (Записки Н. тов. ім. Шевченка I, 1892) я старав ся дати можливо повний огляд проявів сього руху, а заразом осьвітлити його на ширшій підставі — відносин громади до князївсько-дружинного устрою в давній Руси; окрім того про сей рух говорив я також в Історії Київщини с. 450 і далї, а топоґрафії Болохова присьвятив статейку Къ вопросу о Болохов Ѣ в київських Чтеніях т. VII (1894): тут подав я оден документ з XVI в. про Болохово над Горинею; потім Дашкевич у своїй остатній статї видав ще два анальоґічні документи. Справу громадського руху взагалї хотів забити проф. Любавський в своїй рецензії в Ж. М. Н. П. 1895, VII, але без знання річи (відповідь див. в останній статї Дашкевича).

Крім того до болоховської лїтератури належать: Квашнинъ-Самаринъ По поводу Любецкаго синодика (московські Чтенія 1873, IV) і Зотовъ О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику, 1893 — здогад, що болоховські князї були Ольговичі. Петрушевич — Кто были Болоховскіе князья, 1871 (відбитка з львівського „Слова") — теорія волоська, котру о. Петрушевич повторяв і в пізнїйших своїх працях — Разсудженія о г. Галич Ѣ (див. при них показчик sub voce), Изсл Ѣ дованія о початкахъ г. Львова й ин., а окрім нього Калужняцький в розвідцї Мікльосіча Uber die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatinischen Alpen und den Karpaten, 1879 (Denkschr. der phil. hist. CL, XXX), Линниченко (Сусп. верстви с. 76, 177, 215), румунські історики Desunsianu Istoria, Яси, 1894, с. 40, Xenopol Histoire des Rumains de la Dacie, Париж, 1896, 171, Onciul Originele principatelor romine, 1899 с. 86, 238, його ж Romini in Dacia Traiana, 1902 с. 26.

Турецька теорія — що Болоховцї були зрущені Половцї, взагалї Турки; пущена Зубрицьким, прийнята Шараневичем, Симашкевичом (Историко-географ. и этнограф, очеркъ Подоліи — Труды подольск. комитета, I), новійшими часами знайшла прихильника в д. Молчановськім (див. протоколи київ. істор. тов. в т. XIII Чтеній с. 149). Він же в розвідцї: Очеркъ изв Ѣ стій о Подольской земл Ѣ гл. V (1885) дав перегляд питання про Болоховців, критикуючи декотрі погляди Дашкевича 18).

Не вияснениим досї зістаєть ся, чи і в яких відносинах стоять до давнїх Болоховців, або до Болохова XVI в. Болоховцї згадувані в пізнїйших актах і навіть у сучасних піснях — Архивъ Югозападной Россіи V. I с. 137, VII. I с.

660, Труды экспедиціи въ югозап. край IV с. 84. Не вияснено навіть, що то за спеціальність була тих Болоховців; що були то якісь промисловці, се очевидно; здаєть ся — так звали ся „уходники” — ловці й рибалки.

22. Полїтичний устрій давньої Руси (до с. 193 і далї).

Полїтична система земель давньої Руської держави не скристалїзувала ся в певних виразних формах, не виломивши ся з впливу певних суперечних між собою чинників, і се утруднило й утруднює зрозумінне її основ.

В перших початках переважав погляд на сю систему як на монархію, ослаблену тільки нездарністю володарів і дурних звичаєм їх — ділити землї між дїтьми; такий погляд панує ще й у Карамзїна. Поруч нього одначе бачимо у декотрих — як Щербатова, і ще перед тим — в деяких місцях Татїщева, зародки федеративної теорії, для котрої давали підставу особливо анальоґії з устроєм Німецького цїсарства. В серединї XIX в. бере перевагу теорія родових патріархальних відносин, розвинена в приложенню до полїтичної системи земель давньої Руської держави головно Соловьовим (див. лїтературу в прим. 47 т. І сеї Історії). Вона викликала ряд поправок. Славянофільська теорія піднесла значіннє землї в сїй системі. З особливою виразністю на значіннє її вказав В. Пассек в своїй працї: Княжеская и докняжеская Русь, видрукованій одначе пізно (в москов. Чтеніях 1870), по працях Костомарова, котрого погляди він не в однім випереджував. Костомаров, підносячи впливи племінного, етноґрафічного підкладу на полїтичні відносини, представляв собі систему XI-XII в. як рід федерації народностей. Таких народностей він рахував шість: полуднево-руська, сїверська, великоруська, білоруська, псковська і новгородська; їх звязували такі звязки: спільне походженнє, подібности побуту й мови, однїсть княжого роду, християнська віра й однїсть церковної орґанїзації. „Русь стремилась къ федераціи, и федерація была формою, въ которую она начинала облекать ся”. Перебила се Татарщина.

Ся теорія, виложена в спеціальній статї: ”Мысли о федеративномъ начал Ѣ древней Руси” (Основа 1861), стріла ся з критикою, яка вказала вповнї очевидно на брак таких форм орґанїзації, які б позволяли говорити про федеративний устрій давнїх земель, з другого боку — на слабі сторони теорії народностей (критики Лохвицкого, Гильфердинга). Сам Костомаров, уже в згаданій статї досить невиразно і загально стилїзувавши свою теорію, з огляду на сї вказівки в пізнїйших працях висловляв ся ще обережнїйше. В

статї ”Начало единодержавія въ древней Руси”, 1870, він писав уже: „Зародышъ федераціи лежалъ въ первобытномъ стро Ѣ общественного быта. Розум Ѣ ется, мы зд Ѣ сь говоримъ о т Ѣ хъ первоначальныхъ признакахъ, которые, какъ ростки, указываютъ на будущее растеніе, а не воображаемъ себ Ѣ существованія какихъ либо формъ общественной связи, способныхъ быть причисленными къ видамъ федераціи”. „Такъ какъ въ в Ѣ чевой періодъ вся русская жизнь отличалась крайнею неопределенностью, неточностью и невыработанностью формъ, то зд Ѣ сь какъ въ хаос Ѣ можно намъ отыскивать и задатки федераціи, и республики, и монархіи; въ сущности же тутъ ничто не подходитъ вполн Ѣ подъ т Ѣ осязательныя представленія, какія мы привыкли себ Ѣ составлять въ качеств Ѣ общей м Ѣ рки, прилагаемой къ различнымъ видамъ общественнаго строя” (Монографіи XII с. 6-7, 54). Заразом на місце своїх давнїх народностей він висуває зовсїм справедливо, „землї”, як комбінацію племенного й городського устрою. Але хоч сї його пізнїйші, зовсїм справедливі вислови звели властиво цїлу федеративну теорію на нїщо, вона держала ся дуже довго й сильно. Причиною було, що в тих часах в староруськім устрою й відносинах залюбки шукали тих явищ і моментів, які інтересували суспільність в сучасности, і супроти актуальности федеративної теорії в тодїшнїй суспільности, особливо українській, федеративне об'ясненнє староруського устрою було дуже привабним і знаходило богато прихильників.

Другою поправкою, що хоч не знайшла такого відгомону в суспільности як федеративна теорія, але мала сильний вплив в наукових сферах, була зроблена завдяки працї Сергєєвіча. В своїй працї „В Ѣ че и князь”, 1867 (в переробленій формі увійшла в його Рус. юрид. древности) він, не признаючи зовсїм (так як перед тим Поґодін) системи й порядку, який бачив в княжих відносинах Соловйов, доводив, що принціпом княжого володїння було „здобуваннє” стола, що нормувало ся й ограничувало ся лише ”договором”. Але хоч його критика родової теорії йшла за далеко, як то кажуть — викидаючи з купелею й дитину, але як поправка родової теорії його спостереження були прийняті в науцї. (Недавно його теорію розвивав, виступаючи против погляду Ключевского на княжі з'їзди як певний орґан загально-державної управи, Тельберґ в статейцї: Н Ѣ сколько зам Ѣ чаній в междукняжескихъ снемахъ въ древней Руси Ж. М. Н. П. 1905, VI).

Під впливом сих теорій зачинаєть ся сінкретичне об'яснюваннє полїтичної

системи XI-XII в. Його знаходимо у Бестужева-Рюміна (Русская исторія I с. 152), десять літ пізнійше подібні погляди висловляє Багалій в своїм відчиті: Уд Ѣ льный періодъ и его изученіе (К. Стар. 1883, II) і останнїми часами Рожков (ор. с. I). З сього становища осьвітлює княже право В.-Буданов (Обзоръ исторіи рус. права). Тойже напрям (одначе з перевагою родового принціпа в теорії княжих відносин, як і у мене) заступає в нововиданім своїм курсї Ключевский (Курсъ русской исторіи I гл. XI-XII), подібні погляди і в написанім, здаєть ся, під впливом курсів Ключевского очерку Шмельова: Очередной порядокъ княжескаго волод Ѣ нія (Книга для чтенія під ред. Д.-Запольского). Ключевский при тім вертаєть ся також до певної міри до федеративної теорії; ”при первомъ взгляд Ѣ Русская земля XII в. представляется политической федераціей, союзомъ самостоятельныхъ, областей или княжествъ”, а вказавши на кардинальні ріжниці від правдивої федерації, він пробує схарактеризувати її як ”федерацію не политическую, а генеалогическую” (с. 239 і 241).

Повні огляди політичної орґанїзації землї за часів руського державного права (але однаково земель українсько-руських і иньших) містять курси історії руського права: Серг Ѣ евичъ Русскія юридическія древности т. II — власти (Спб., 1893-6, вип. 1 — віче й князь, вип. 2 — дорадники князя, боярська рада і духовенство); головна недостача курса — що автор не відріжняє порядків давньої Руси від Московської держави, трактуючи се в суміш однаково як „древнюю Русь”. Владимирскій-Будановъ Обзоръ исторіи русскаго права (Київ, вид. 3, 1900 р.): праця коротка й суха — як унїверситетський компендіум, але се найбільш повний й систематичний огляд; з декотрими поглядами автора, які минї здають ся хибними, стрітимо ся ще далї. Загоскинъ (проф. казан. университета) почав видавати Исторію права русскаго народа, т. I, 1899, але се тільки prolegomena. На таких пролєґоменах спинила ся й Исторія русскаго права проф. Леонтовича, I, Одеса, 1869 (статя перероблена звідти — Старый земскій обычай, про славянське звичаєве право — Труди VI арх. з'їзда). Видання для слухачів: Исторія русскаго права Д. Самоквасова, Мва, 1888; Лекціи по історії русскаго права В. Серг Ѣ евича, Спб., 1890; Лекціи по исторіи русскаго права Филиппова, 1891; Исторія русскаго права Мрочекъ-Дроздовского, Мва, 1894. Тут же треба згадати книжки: Тюрина Общественная жизнь и земскія отношенія въ древней Россіи, Мва, 1850; Лешкова Русскій народъ и государство. Исторія русскаго общественнаго права до XVIII в., Мва, 1858;

Хл Ѣ бникова Общество и государство въ домонгольскій періодъ русской исторіи, Спб., 1872 (містить огляд суспільно-політичного устрою давньої Руси, широко зачеркнений, але богатий довільностями, хибами, побільшеннями).

Далї, подібні огляди (коротші, часто меньш докладні) містять курси історії давньої Руси; вкажу Соловйова т. I кн. 3 гл. 1 (с. 669 і далї), Поґодїна Изсл Ѣ дованія т. VII (вибрані з лїтописей тексти) і його ж Древняя русская историія домонгольскаго ига т. II (два видання), Бестужева-Рюміна Русская исторія т. I (с. 192 і далї), Іловайского Исторія Россіи т. I (гл. XIX), Рожкова Обзоръ рус. исторіи съ соціолог. точки зр Ѣ нія (I гл. 4), Платонова Лекціи по рус. исторіи (коротеньке). Огляд полїтичного устрою українсько-руських земель на підставі типового — київського матеріалу подав я в гл. V своєї Історії Київщини. Подібні (коротші) огляди містять також моноґрафія — Багалїя про Сїверщину, Іванова про Волинь, Ляскоронского про Переяславщину, Ол. Грушевського про Турово-Пинщину. Півпопулярні статї: В Ѣ че, князь и княжеское управленіе Д.-Запольского — Книга для чтенія по русской исторіи I, і зовсїм популярне: Алекс Ѣ евъ Народовластіе въ древней Рус, 1905 (вид. Донская Р Ѣ чь).

23. Лїтература церковного устрою в давнїй Руси.

Головною підставою для студій церковного устрою давньої Руси служить капітальна праця б. професора московської дух. академії Е. Ґолубінского: Исторія русской церкви, т. I — періодъ первый, кіевскій или домонгольскій, в двох книгах, Мва, 1880-1, нове вид. 1901-4 (не скінчене ще). Перша книга містить історію розповсюднення християнства, огляд церковної управи, осьвіти й письменства, друга — церковну археольоґію (церкви, богослуження, сьвята і т. и.), огляд монашества, релїґійности і моральности народа. Праця цїна тим, що звертає головну увагу на устрій церкви, не на факти церковного житя; одиноким в своїй сфері зістаєть ся вона також завдяки свому критицизму, майстерному науковому методу й широкому використанню анальоґій з грецької церкви й фактів пізнїйших часів. (Простора рецензія на неї проф. Малишевского в Записках петерб. академії (т. 41) дає дуже мало). Зовсїм инакший характер має 1 книга II тому, видана в 1900 р. — вона містить огляд зверхньої історії церкви XIII-XVI в. в біоґрафіях митрополитів всеї Руси (історію тих митрополитів Ґ. обробляв моноґрафічно, в рядї статей, друкованих в московськім Богословскім

вістнику, від р. 1893 зачавши, і в такім стилю обробив цїлий час). Хоч лїпша від попереднїх курсів, вона стоїть низше від І тому і що до концепції роботи, і що до сьміливої об'єктивности дослїду (пор. мою рецензію в XLVI т. Записок).

Иньші курси — давнїйші — стоять далеко низше працї Ґолубінского. З них більше значіннє мають: арх. Филарета (Гумилевського) Исторія русской церкви, — коротенька, в пяти книжках, 1-ше вид. 1847, 5-те вид. 1888; з них до перед-татарських часів належить перша книжка. Митр. Макарія (Булгакова) Исторія русской церкви, ширша від попередньої: до передтатарських часів належать І-ІІІ томи (2 вид. 1868) і осібний ще вступ під титулом Исторія христіанства в Россіи до кн. равноап. Владиміра (2 вид. 1868); і. IV і V (разом) присьвячені часам до полов. XV в. При великих розмірах і досить богатім матеріалї праця, особливо в перших трох томах, хорує дробязковим схолястичним схематизмом і перевагою зверхнїх фактів; при тім критицизм автора не виходить за дуже тїсні границї.

Давнє руське канонїчне право не дуже богате лїтературою. Загальні курси: еп. Іоаннъ Объ основаніяхъ русскаго церковнаго права (Христ. Чт. 1846). Мысовскій — Древнее русское церковное право — Православный собес Ѣ дникъ 1862-3. Соколовъ Изъ лекцій по церковному праву, Мва, 1874 (не скінчене). Альбомъ Краткій курсъ лекцій по церковному праву, Спб. 1882. Бердниковъ Краткій курсъ церковнаго права греко-россійской церкви, Казань, 1888 і „Дополненія", Каз. 1899. Суворовъ-Курсъ церковнаго права, Ярославль, 1889-90, т. І — частина історична (тут до історії руського церковного права особливо гл. VI частини І і ІІ), т. ІІ — доґматична; друге виданнє — скорочене, як для унїверситетського підручника, але де в чім і доповнене и. т.: Учебникъ церковнаго права, Яросл., 1898. Лашкаревъ Право церковное въ его основахъ, видахъ и источникахъ, 2 вид., К., 1889. Остроумовъ Введеніе въ православное церковное право, Харьк., 1893. Вкінцї — посмертний курс Павлова: Курсъ церковнаго права, 1902.

Памятки давнього руського канонїчного права видав пок. Павлов — Русская историческая библіотека, VI (1880). Сюди одначе не увійшли анї церковні устави князїв (видані в курсах Макарія, Ґолубінского і в Хрестоматії по ист. рус. права. В.-Буданова, т. І), анї деякі иньші памятки. Доповненнєм служать видання того ж Павлова: Первоначальный славяно-русскій Номоканонъ, Казань, 1869, Книги законныя содержащія

византійскіе законы, землед Ѣ льческіе, уголовные, брачные и судебные, Спб., 1885, Неизданный памятникъ церковнаго права XII в. (Правила еп. новгородського Ілї — Ж. М. Н. П. 1890, X). Нове виданнє: Goetz Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmaler Altrusslands, 1905 (Kirchenrechtliche Abhandlungen hrsg. von Stutz, Siuttgart, 18-9) містить окрім витягу з Курса Павлова Правила м. Іоанна, Вопрошания Кирика і Правила еп. Ілї з коментарем.

Спеціальнїйші праці (важнїйші) — з давнїйших: Амвросій Исторія россійской іерархіи т. I-VI, Мва, 1807-15. Рудневъ — Разсужденіе о ересахъ и расколахъ въ русской церкви со времени Владиміра В., Мва, 2 вид., 1840. Евгеній Описаніе кіево-софійскаго собора и кіевской іерархіи, К., 1825. Розенкампфъ Обозр Ѣ ніе кормчей книги, Спб., 2 вид. 1839. Соловьевъ — Взглядъ на состояніе духовенства въ древней Руси (Чтенія моск. 1846). Зернинъ Объ отношеніи константинопольскаго патріарха къ русской іерархіи, 1846. Неволинъ — О пространств Ѣ церковнаго суда въ Россіи до Петра В., Спб., 1847 (потім в Полном собраніи сочиненій т. VI). Калачевъ — О значеніи кормчей въ систем Ѣ русскаго права (Чтенія моск. 1847 т. XVI). Любимовъ О способахъ содержанія духовенства, 1851. Казанскій — Исторія православнаго русскаго монашества, М. 1855. Б Ѣ ляевъ Объ общественномъ значеніи христіанской церкви на Руси — Ж. М. Н. П., 1856. VII. Лохвицкій — Очеркъ церковной администраціи въ древней Руси — Русскій в Ѣ стникъ, 1857. И. С. — О червовномъ судоустройств Ѣ въ древней Руси — Чтенія московські 1865, I.

Новійші праці: Т. Барсовъ — О червовномъ суд Ѣ (Христ. Чтеніе 1870), його ж Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церквію. Спб., 1878 (досить слаба, більш компілятивна праця). До сеї ж справи іще: Павловъ — Теорія восточнаго папизма (Православ. Обозр Ѣ ніе 1879, XI і XII). Никольскій — Учрежденіе патріаршества въ Россіи (Христіан. Чтеніе, 1879). Далї — А. Лебедевъ — Объ избраніи въ епископскій санъ въ древней вселенской и русской церкви (Р. В Ѣ стникъ 1873, IX). Малышевскій — Кіевскіе церковные соборы (Труды кіев. дух. ак. 1884, XII). Калинниковъ Митрополиты и епископы при Владимір Ѣ Св. ibid. 1888). Рыбинскій Кіевская митрополичья катедра съ пол. XIII до конца XVI в. (ibid. 1891, I). С. Терновскій Участіе древне-русскихъ архіереевъ въ д Ѣ лахъ общественныхъ (Труды кіев. ак. 1870). Строевъ Списки іерарховъ и настоятелей монастырей рос. церкви, 1877, Н. Д. Іерархія всероссійской

церкви отъ начала христіанства, 1892. Зв Ђ ринскій В. Матеріалъ для историко топографическаго изсл Ђ дованія о православныхъ монастыряхъ въ Россійской имперіи, Спб., 1890. Васильевъ Исторія канонизаціи русскихъ святыхъ (Чтенія моск. 1893, III). Голубинскій Исторія канонизаціи святыхъ въ русской церкви — Богослов. В Ђ стникь 1894 і осібно (критика і доповнення до праці Васїлєва). Горчаковъ О земельныхъ влад Ђ ніяхъ всероссійскихь митрополитовъ, патріарховъ и св. синода, Спб., 1871. Суворовъ — Сл Ђ ды западно-католическаго права въ памятникахъ древняго русскаго церковнаго права, Яросл., 1888, критика Павлова на неї: „Мнимые сл Ђ ды" і т. д., 1892, відповідь Суворова: Къ вопросу о западномъ вліяніи на древне-русское право, 1893 і Vondrak Zachodnio — europejskie postanowienia pokutne w jezyku cerkiewno-slowianskim (Rozprawy wydz. fil. i. XL, 1905).

Окрім того огляди церковного устрою й житя в загальних курсах-Соловйова (т. III гл. 1), Бестужева-Рюміна (с. 228 і далї), Іловайского (І гл. X і IX), Ключевского (І гл. XV), Рожкова (І гл. V), і курсах історіи права Леонтовича (І, 1889) і Ясинского (Лекціи по вн Ђ шней исторіи русскаго права, І, К. 1898) — про руські церковні устави. Книга для чтенія по рус. исторіи під ред. Д.-Запольского (статя редактора). Короткий огляд історії давньої руської церкви ще у Пелеша Geschichte der Union, I. Про релїґійність і церковність — далї, в гл. IV.

Окрім православної церкви чималу лїтературу має орґанїзація в давнїй Руси церкви католицької. Головною працею в сїй справі зіставала до недавна основна розвідка Райфенкуґля (Karl Reifenkugel) Die Grundung der romisch-katolischen Bisthumer in den Territorien Halicz und Wladimir, ein Beilrag zur Geschichte dieser Territorien im XVI Jhrh. (Archiv fur osterreichische Geschichte т. 52, 1875). Тепер явила ся праця В. Абрагама (W1. Abraham): Powstanie organizacyi kosciola lacinskiego na Rusi, т. I, 1904 — до польсько-литовської унїї; вона дуже старанно слїдить зносини Руси з католицькою церквою й слїди католицтва й католицької церковної орґанїзації. Иньші праці мають лише другорядне значіннє: Петрушевичъ Историческое изв Ђ стіе о церкви св Пантелеймона, 1881 (гл. VII: Кто прислалъ оо. Францисканов и оо.Доминикановъ на Русь и якая была ихъ д Ђ ятельность). K.Stadnicki- O poczatkach arcybiskupstwa i biskupstw katolickich lac. obrz. na Rusi Halickiej i Wolyniu, Льв., 1882. Dobszewicz Wiadomosc o biskupstwie kijowskiem rzymo-katolickiem, Ґнєзно, 1883.

Филевичъ Борьба Польши и Литвы-Руси, 1890 (гл. III). Wojciechowski Szkice historyczne jedenastego wieku, 1904.

24. Галицька і литовська митрополїя (до с. 269 і далї).

Справа галицької й литовської митрополїї була висьвітлена недавнїми лише часами, а перед тим в сїм питанню була велика неясність — див. нпр. Исторію) церкви м. Макарія т. IV (1886) с. 310-11, де він зовсїм вимазує галицьких митрополитів початку XIV в., або ще новійший Курс ц. пр. Суворова, де він іде ва Макарієм (I с. 139). Початок докладнїйших студий дала доперва розвідка Ґедьцера Beitrage zur russischen Kirchengeschichte (Zeitschrift fur Kirchengeschichte, 1892). Вона викликала основну студию пок. проф. Павлова О начал Ѣ галицкой и литовской митрополій и о первыхъ тамошнихъ митрополитахъ по византійскимъ документальнымъ источникамъ XIV в Ѣ ка (Русское Обозр Ѣ ніе 1894, V і осібно. Виводи Павлова знову переглянув І. Тїхоміров у розвідцї: Галицкая митрополія, церковно историческое изсл Ѣ дованіе, Спб., 1895 (з часоп. Благов Ѣ стъ, додаток до час. Русская Бес Ѣ да). Користуючи ся з працї Ґельцера (але не знаючи згаданих розвідок Павлова і Тїхомірова, і взагалї з повним незнаннєм російської наукової лїтератури) описав потім початки галицької й литовської митрополїй проф. Фіялек — Sredniowieczne biskupstwa kosciola wschodniego na Rusi i Litwie (Kwartalnik historyczny 1896, III). До лїтератури належать окрім згаданих курсів Макарія і Суворова іще: Петрушевичъ О галицко-русскихъ митрополитахъ — Гал. историч. сборникь, III, Pelesz Geschichte der Union I, 380-90 (обидва за справдешнього галицького митрополита уважають тільки Нїфонта); Карповъ Очерки изъ исторіи церковной іерархіи — Н Ѣ сколько словъ о галицкой митрополии въ XIV ст. — Чтенія московські 1864, III; Васильевскій — Записи о поставленіи русскихъ епископовъ (Ж. М. Н. П. 1888, II); Филевичъ — Борьба Польши и Литвы-Руси, гл. III (”Д Ѣ ла церковныя”) — відкидає зовсїм реєстр Казимира 19); Кунїк — в петербурськім збірнику статей про останнїх галицьких князїв (має вийти) с. 130-1; Голубинскій — Исторія рус. церкви т. II с. 97, 126, 147, 154, 157 (злучує галицьку митрополїю з литовською, як то робив і Павлов перед виданнєм працї Ґельцера — Рус. ист. биб. VI с. 16).

Головне наше джерело — катальоґ єпархій царгородського патріхату з часів Андронїка Старшого під ч. 81 каже так: ??' ? Г???????. ???? ?????о??) ??

????? o??? ??? ??????? 'P????? ??????? ??? ??????o??? ???? ?o? ?o????o? ???????? ???o? ????o???o? П????o???o? ?o? Г??o??o? ??? ?o? ???????o? ????????o? ????o? ???????o? ?? ???? ???? ??? ?' ??????????? — так читаєть ся воно в найстаршім кодексї (Паризькім) з XIV в. Трудність тут робить ”З індикт”, що не сходить ся з 5811 р., а вказує на рік 1305. Але з огляду, що у всїх кодексах читаєть ся згідно 1303 р., а індикт (також 3 згідно) є не у всїх, дослїдники всї жертвують індикт датї року. Приписка до сього тексту в тім же кодексї вичисляє катедри сеї митрополії в тім порядку, який я подав в текстї (див. її в Рус. Ист. Библ. VI дод. с. 15 і у Ґельцера с. 253).

Грамота Казимира (Miklosich et Muller Monumenta Graeca — Acta patriarchatus Constantinopolitani I. 577 і Рус. Истор. Библ. VI дод. с. 125, текстуальні замітки Кунїна в згад. збірнику, 128-9 і 161-2) вичисляє галицьких митрополитів в такім порядку: ????o? ?? ????o?o????? ??? ???? ???o???? (за згодою патріарха) ? N????, ??????o? ??????o????? ? П???o?, ???? o? ????o?o????? ? Г??????, ??????o? ????o?o????? ? ??????o? — o??o? ?????? ???? ??? ????? ??? ????o? ??? Г???????. Новійші дослїдники справедливо признають, що сей катальоґ, очевидно — опертий на поданих Казимиру відомостях від галицького боярства й духовенства, має всї права на довірє.

З не-грецьких джерел про справу галицької митрополії згадує побіжно тількн Житиє м. Петра, зладжене м. Кипріяном; говорючи про поставленнє Петра митрополитом, воно згадує: „князь же Волынскія земли сов Ѣ щаетъ сов Ѣ тъ не благъ, восхот Ѣ галическую епископію въ митрополію претворити” (Степенная книга I. 414). Тут таким чином проєкт утворення галицької катедри кладеть ся на часи по смерти м. Максима († 1305), і се було арґументом для м. Макарія й ин. викидати м. Нїфонта з ряду митрополитів.

Ґельцер (а за ним і Фіялек) думали, що згаданий в реєстрі Казимира Петр митроп. галицький був осібною особою від Петра митрополита „всеї Руси”. Але як справедливо виказав Павлов, таке припущеннє можливо тільки при незнанню московських джерел. Житиє Петра, написане якимсь сучасником (т. зв. Прохорове, вид. у Макарія, т. IV, дод.), і пізнїйше — Кипріанове (в Степеннїй книзї т. I) показують зовсїм ясно, що митрополит всеї Руси Петр був висланий в Царгород від галицького князя, очевидно — як кандидат на галицьку митрополїю, близько коло часу смерти м. Максима, а потім був митрополитом київсько-володимирським. Хиба б припустити, що галицько-

волинський князь, помиливши ся в своїх плянах на сїм Петрі, виставив ще другого Петра на митрополїю, але се вже буде занадто гипотетично.

25. Лїтература суспільного устрою давньої Руси (до с. 30 і далї).

Огляд суспільних верств містять вичислені вище (на с. 538) загальні курси (особливо Юридическія Древности проф. Серґєєвіча, т. І). Окрім того спеціальнїйші статї: Каченовскій — О смердахъ (В Ѣ стникъ Европы 1829, VIII). Б Ѣ ляевъ — Города на Руси до Монголовъ (Ж. М. Н. П. 1848). Михайховъ Исторія состоянія городскихъ обывателей въ Россіи съ самыхъ древн Ѣ йшихъ временъ до настоящаго времени, Мва, 1849. Плошинскій — Городское или среднее состояніе Русскаго народа отъ начала Руси до нов Ѣ йшихъ временъ, Спб., 1852. Аксаковъ- О состояніи крестьянъ въ древней Россіи (Сочиненія, І). В. Мстиславскій — Огнищанинъ и князь мужь или сл Ѣ ды быта древныхъ славянскихъ князей въ Р. Правд Ѣ (Чтенія моск. 1860, IV). Б Ѣ ляевъ — Крестьяне на Руси, 1860, 2 вид. 1870, Мва. Самоквасовъ — Древніе города Россіи, Спб., 1873. Затыркевичъ О вліяніи борьбы между народами и сословіями на образованіе Русскаго государства въ домонгольское время (Чтенія моск. 1873). Загоскинъ — Очерки организаціи и происхожденія служилаго сословія въ до-петровской Руси, Казань, 1876. Кальневъ — Значеніе крестьянъ въ русскомъ обществ Ѣ во времена Р. Правды, Одеса, 1879. Мрочекъ-Дроздовскій — Изсл Ѣ дованія о Русской Правд Ѣ , II, додатки, 1886 (Чтенія московські, 1886, І: дод. II — гридь, IV — ізгої, VII — мужі, VIII — огнищане і земські бояре (автор думав, що огнищане з початку означали земську аристократію, як і бояре), XIV — смерди). Його ж — О древне-русской дружин Ѣ по былинамъ, Мва, 1897. М. Грушевський — Галицьке боярство XII-XIII в. (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XX, 1897 і Розвідки й матеріали до історії України-Руси, III). Др. М. Кордуба — Суспільні верстви та полїтичні партиї в Галицькім князївстві до пол. XIII ст. (Записки Н. т. іж. Ш. т. XXXII, 1899).

26. Ізгої, сябри і закупи (лїтература).

Про ізгоїв див. особливо Мрочекъ-Дроздовского Изсл Ѣ дованія о Р. Правд Ѣ , II дод. IV (Чтенія московські, 1886,I), Рус. Юрид. Древн. Серґєєвіча І с. 263 і далї, В.-Буданова Обзор с. 379. Про сябрів особливо: Лаппо-Даниловскій Критическія зам Ѣ тки по исторіи народнаго хозяйства въ Вел. Новгород Ѣ и его области, за IX-XV в. Спб., 1895, Лучицкій Сябры и сябринное землевлад Ѣ ніе въ Малороссіи (С Ѣ верный В Ѣ стникъ, 1889,

I-II і осібно), Серг Ђ евичъ Древности рус. права III с. 69 і далї; але всї сї дослїдники виходять з пізнійших звісток про сябрів, де се слово значить просто „спільника", і навіть в найновійшій працї д. Серґєєвіча поминено текст Посланія Клима, що дає зовсїм инакше осьвітленнє справі.

Про закупів див. особливо Серґєєвіча Юрид. древн. I с. 176 і далї, тут же перегляд лїтератури с. 184-5, окрім того В.-Буданов Христоматія I с. 58-61, і Обзор с. 38, Б Ђ ляевъ Крестьяне на Руси с. 13 і далї, Хл Ђ бниковъ Общество и государство с. 242 і далї, Рожковъ I с. 57-60, Дебольскій с. 85 і далї.

Що до значіння слова „закуп", то одні дослїдники як Мейеръ — О прав Ђ залога с. 225, Неволинъ — Исторія гражд. зак. V 147, Чичеринъ Опыты с. 144, В.-Будановъ (Хрестоматія 1. с.), Рожковъ, Ясинскій (як низше), в закупництві бачать позичку, забезпечену особою довжника; иньші як Рейц, а з новійших Серґєєвіч, Дебольскнй — наєм. Але нема причини робити з сього ділєми: Кар. 65 показує, що практикувало ся відроблюваннє грошевих сум фізичною роботою; те-ж саме виходить і з Кар. 122, де говорить ся про відроблюваннє грошей в більших речинцях (Серґєєвіч розумів се тільки про оден рік, але „но оже не доходять годъ" значить взагалї — "не пробуде в роботї цїлого часу"), З другого боку, як піднїс я в текстї, плата при наймі давала ся вперед (з гори), отже обидві форми закупництва сходили ся дуже близько.

В.-Буданов, за ним Ясинский пробували ствердити свій погляд пізнійшим уживаннєм терміну в праві в. кн. Литовського — В.-Будановъ Черты семейнаго права і Обзоръ с. 38, Ясинскій Закупы Рус. Правды и памятниковъ западно-русскаго права (ювилейний збірник В.-Буданова); але розумієть ся не можна на тій підставі, що в зібранім документальнім матеріалї XVI в. він означав застав, виводити, що і закупництво XI-XII було тільки заставом і більше нїчого.

27. Економічні відносини. Гроші (до с. 333 і далї).

Старша лїтература для економічних питань, якими ми тут займали ся, не дає майже нїчого; з неї велику популярність має й досї книга Аристова Промышленность древней Руси, 1866, але се систематика письменних джерел про господарство, промисли і ремесла та торговлю, і до тих питань, які нас тут інтересують, дає мало. Займав ся ними Хл Ђ бниковъ в книзї

Общество и государство въ домонгольскій періодъ 1872, але виводи його дуже часто фантастичні. Останніми часами сим справам присьвячуєть ся більше уваги; див.: Ключевскій Курсъ русской исторіи I, passim; Серг Ѣ евичъ Древности русскаго права т. III, Рожковъ Обзоръ русской исторіи съ соціологической точки зр Ѣ нія, I; його ж: Городъ и деревня въ русской исторіи (Краткій очеркъ экономической исторіи Россіи), 1902 (коротко викладає ті ж гадки, що новійше розвинені в Обзорі); М. Покровскій: Отраженіе економическаго быта въ Р. Правд Ѣ (Русская історія під ред. Сторожева, I, Мва, 1898), Изгоевъ Экономическія основы: института насл Ѣ дованія по Русской Правд Ѣ (Науч. Обозр. 1899, X); іще розвідки: Блюменфельдъ О формахъ землевлад Ѣ нія въ древней Руси, Одеса, 1884 (з Записок одеського унїверситету); Багатуровъ Личныя и поземельныя права въ древней Руси, 1886; Лаппо-Данилевскій Критическія зам Ѣ тки по исторіи народнаго хозяйства въ В.Новгород Ѣ и его области за IX-XV вв., 1895.

Староруська монетна система має велику лїтературу; докладний показчик її до р. 1882 у Толстого Древн Ѣ йшія рус. монеты; перегляд важнїйших поглядів у Черепнїна як низше. З давнїйшої спеціальної лїтератури важнїйше: Krug Zur Munzkunde Russlands, 1805. Историческій опытъ о древнихъ русскихъ монетахъ и кожанныхъ деньгахъ, Мва ,1831, 2 вид. 1884. Каченовскій О кожанныхъ деньгахъ — Ученыя Зап. моск. унив. 1835. Б Ѣ гаевъ Очеркъ исторіи монетной системы на Руси — Чтенія москов. 1846, III. Казанскій Изсл Ѣ дованіе о древней русской монетной систем Ѣ въ XI, XII и XIII в Ѣ кахъ (Записки археол. общ., III, 1851). Заблоцкій о ц Ѣ нностяхъ въ древней Руси, Спб., 1851. Погодинъ — Изсл Ѣ дованія, т. VII, 1856. Прозоровскій Монета и в Ѣ съ въ Россіи до конца XVIII в Ѣ ка, Спб., 1865 (Записки археологическаго общества т. XII) — книга що довго уважала ся основною до сих питань, але в нїй археольоґічний матеріал майже зовсїм поминено; його ж: Куны (Изв Ѣ стія археол. общ. VII) і О кунныхъ ц Ѣ нностяхъ (Сборникъ археол. инст., IV, 1886). Мрочекъ-Дроздовскій Опытъ изсл Ѣ дованія о деньгахъ Русской Правды, Мва, 1881 (з Зап. университета). Усовъ О древнихъ русскихъ деньгахъ по Р. Правд Ѣ — Древности моск. археол. общ. IX, 1883. Святловскій Примитивныя деньги и эволюція древне-русскихъ денежныхъ системъ (Народное Хозяйство, 1900, I, II, VI). Богато займаєть ся старою монетною системою Ключевский в своїм курсї. Вкінцї цікава праця А. Черпнина О кіевскихъ

денежныхъ гривнах (Труды XI археол. съ Ѣ зда), пробує перенести центр ваги на археольоґічний матеріал; але сей останній з сього становища дуже мало дослїджений (між иньшим нїчого майже не зроблене для докладнїйшої хронольоґії находок з гривнами в границях X-XIV віків). Лїтература давнїх руських монет вказана була у нас в I т. пр. 61; одначе вони досї майже не були студийовані зі становища монетної системи.

28. Лїтература староруського права й його джерел (до с. 352).

Спеціальна лїтература умов з Греками подана в I т. прим. 57;

додати належить іще нову розвідку А. Лонгинова: Мирные договоры Русскихъ съ Греками, заключенные въ X в Ѣ к Ѣ (Записки одес. общ. XXV, 1904). В оцінцї відносин руських і грецьких елєментів в сих умовах найдальше іде д. Серґеєвіч, заперечуючи майже всяке значіннє сих умов для пізнання руського права (розвідка його передрукована в новім виданню Лекцій, 1903).

Лїтература Руської Правди і взагалї давнього руського права дуже велика й не перестає зростати, завдяки тому, що се увійшло в проґраму курсу „русского права” в російських унїверситетах. Студиї розпочали ся в серединї XVIII в., коли російський історик Татїщев віднайшов коротку редакцію Правди і 1738 р. передав її з своїми коментарами (де в чім інтересними) петербурській академії. Там одначе вона не звернула в початку уваги на себе, і тільки 1767 р. видав її Шлєцер під тутулом: „Правда Русская, данная въ одинадцатомъ в Ѣ к Ѣ отъ в. кн. Ярослава Владимирича и сына его Изяслава Ярославича”, а Струбе де Пірмон (Strube de Pyermont) взяв її під увагу в своїй академічній промові Discours sur 1'origine et les changements de lois russiennes, 1757. Після того до кінця XVIII в. Рус. Правда (коротша і ширша) була видана ще пять разів (видання сї й дальші вичислені в Христоматії В.Буданова I с. 86).

З видань 1-ої пол. XIX в. мали більше значіннє — Раковєцкого (Prawda ruska, т. 1 і 2, 1820 і 1822, на підставі кількох кодексів, з коментарем, де ся памятка поставлена була в звязку з законодатними памятками иньших словянських народів), Дубєнского (Русскія Достопамятности, II, 1843), Тобіна (Tobien Kritische Ausgabe der Prawda Ruskaia, 1848, Die Prawda Russkaia, das alteste Rechtsbuch Russlands 1844, Sammlung kritisch-bearbeiteten Quellen der Geschichte des russischen Rechts, 1844).

Але сї видання стратили своє значіннє, коли 1846 р. Мик. Калачов видав під титулом: Предварительныя изсл Ђ дованія служащія для полнаго объясненія Русской Правды, збірний текст її опертий на пятдесяти кодексах: в основу положено найстарший — Синодальний кодекс, і до нього подані варіанти. Се виданнє (вдруге передруковане 1880 р.) зістало ся досї підвалиною для всяких текстуальних студий, рівнож і прийнятий Калачовим подїл на параґрафи досї прийнято загально, хоч він і не завсїди щасливий, а ще меньше щасливий був плян видання Правди в Изсл Ђ дованіях, бо параґрафи її автор подає в своїм власнім систематичнім порядку. Сю недостачу він поправив, видавши на другий рік чотири типові кодекси (по його клясифікації) осібно, під титулом: Текстъ Русской Правды на основании четырехъ списковъ разныхъ редакцій, 1847 (нове виданнє 1881).

Сї видання Калачова зістали ся основними й досї, хоч його подїл кодексів на чотири катеґорії відповідно характеру тих памяток, де сї кодекси переховали ся, не удержав ся, як зовсїм припадковий: вернули ся до подїлу Тобіна на коротшу й ширшу редакцію, а до них прилучила ся відкрита Калачовим ще третя — скорочена редакція. З пізнїйших текстуальних видань треба піднести виданнє Троїцького кодексу ширшої редакції (досить важного — Серґєєвіч нпр. признає його найблизшим з усїх до архетипа), разом з двома иньшими, в книзї Собраніе важн Ђ йшихъ памятниковъ по истории русскаго права Утина и Лазаревского, 1859. Далї Изсл'вдованія о Руссвой Правдї Мрочекъ — Дровдовского, I-III, Мва, 1881-92, де видано кілька кодексів. Христоматія по истории русскаго права Владимірского-Буданова, кн. I, 1-е вид. 1872, — виданнє коротшої і ширшої редакції (кодекси Академічний і Карамзинський) з цїнним коментарем: се дуже користний підручник для кождого, хто береть ся до студийовання памяток давнього руського права; (иньша хрестоматійна.; С Ђ верскій Памятники древне-русскаго законодательства, 1893). Вкінцї Серг Ђ евичъ Русская правда въ четырехъ редакціяхъ, Спб. 1904 — тексти, з новим подїлом на параґрафи, з деякими варіантами, без коментара. В нашій лїтературі є виданнє Руської Правди ширшої редакції (Карамзинський кодекс в Христоматії Буданова, з руським перекладом), зроблений дром К. Левицьким в Правничій часописи т. V і осібно (1895).

Наукове обробленнє Руської Правди і взагалї давнього руського права починаєть ся працями дорпатських професорів, вихованих в нїмецькій

правничій науції — Еверса (головно Das alteste Recht der Russen, 1826), Рейца (Reutz Versuch uber die geschichtliche Ausbildung der russischen Staats- und Reehtsverfassung, 1829, росийський переклад Морошкіна 1836 р. п. т. Опытъ исторіи россійскихъ госуд. и гражд. законовъ, з додатком розвідки перекладчика про Руську Правду) і Тобіна (окрім що йно названого ще Die Blut-Bache nach dem alten russischen Rechte, 1840 і Взглядъ на основныя начала русскаго уголовнаго законодательства, 1847).

З дальшого згадаю теж тільки важнійше (дрібнійша лїтература вказана у Загоскина Наука Исторіи русскаго права, Казань, 1891 і Леонтовича Исторія русскаго права, I, 1902, Варшава). Такі насамперед праці Неволїна, зібрані в Собранії сочиненій його (особливо Исторія россійскихь гражданскихъ законовъ, 1851), праці Кавелїна (з них особливо: Взглядъ на юридическій бытъ древней Руси, 1846, і Взглядъ на историческое развитіе русскаго порядка законного насл Ѣ дованія, 1860, передр. в Собранії сочиненій). Беляєва О насл Ѣ дств Ѣ безъ зав Ѣ щанія, 1858, і Лекціи по исторіи русскаго законодательства (видані по смерти його 1879 р.). Демченка Историческое изсл Ѣ дованіе о показаніяхъ свидетелей по рус. праву, 1859, і його ж Существо насл Ѣ дства и призваніе къ насл Ѣ дованію по рус. праву, К., 1877. Никольского О началахъ насл Ѣ дованія по древнему русскому праву, М., 1859, і його ж Объ основныхъ моментахъ насл Ѣ дованія, 1871. Ланге Изсл Ѣ дованіе объ уголовномъ прав Ѣ Русской Правды, 1860. Власьевъ О вм Ѣ неніи по началамъ теоріи и древняго р. права, М., 1860. Грицко Участіе общины въ суд Ѣ по Р. Правд Ѣ (Архивъ историческихъ и практическихъ св Ѣ д Ѣ ній, 1863, т. V). Мстиславскій О поклепной вир Ѣ или понятіе объ обвинительномъ процесс Ѣ по Р. Правд Ѣ (Юрид. Журналъ, 1861). Чебышевъ-Дмитріевъ О преступномъ д Ѣ йствіи по русскому до-петровскому праву, Каз., 1862. Леонтовичъ — Русская Правда и Литовскій Статутъ, К., 1862. Алекс Ѣ евъ Имущественный отношенія супруговъ по др. русскому праву, 1868 (Чтенія московські), Дювернуа Источники права и судъ въ др. Россіи, 1869. Hube Historya prawa karnego ruskiego, 1870. Цитовичъ Исходные моменты въ исторіи русскаго права насл Ѣ дованія, 1870. Станиславскій Разграниченіе гражданскаго и уголовнаго судопроизводства въ исторіи р. права (Ж. М. Н. П. 1873). Пихно Историческій очеркь м Ѣ ръ гражданскаго взысканія по р. праву, 1874. Загоровскій Историческій очеркъ займа по русскому праву до конца XIII ст., 1875. Ведровъ О денежныхъ пеняхъ по Р. Правд Ѣ , сравнительно съ

законами салическихъ Франковъ, М. 1877. Тарасовъ Личное задержаніе. Полицейскій арестъ въ Россіи, 1877. Тальбергъ Насильственное похищеніе имуществъ по р. праву (разбой и грабежъ), Спб., 1880. Б Ѣ логрицъ-Котляревскій О воровств Ѣ -краж Ѣ по русскому праву. К., 1880. Мрочекъ-Дроздовскій Изсл Ѣ дованія о Русской Правд Ѣ , I-III, М,, 1881-92. Барацъ О чужеземномъ происхожденіи большинства русскихъ гражданскихъ законовъ, 1885. Соболевскій Языкъ Русской Правды (Ж. М. Н. П. 1886, IV). Бобровскій Преступленія противъ чести по русскимъ законамъ до нач. XVIII в., Спб., 1889. Загоскинъ Очеркь Исторіи смертной казни въ Россіи, Каз., 1892. Есиповъ Поврежденіе имущества по русскому праву, Спб., 1892, його ж Святотатство въ исторіи русскаго законодательства, Варшава, 1893. П. Рудневъ О духовныхъ зав Ѣ щаніяхъ по русскому гражданскому праву въ историческомъ развитіи, К., 1895. Ннконовъ Поручительство въ его историческомъ развитіи по русскому праву, Спб., 1895. П. Б Ѣ ляевъ Очеркъ права и процесса въ эпоху Русской Правды, Мва, 1895, його ж Спеціальное назначеніе судей и судебная грамота въ древне-русскомъ процесс Ѣ (Сборникъ правов Ѣ д Ѣ нія, VIII, 1897), його ж Анализъ н Ѣ которыхъ пунктовъ древнерусскихъ зав Ѣ щаній, Мва, 1897, його ж Первичныя формы зав Ѣ щательнаго распоряженія и назначенія душеприказчиковъ въ древнемъ русскомъ прав Ѣ (Журналъ Мин. Юст. 1901, VI, IX), його ж Источники древнерусскихъ законодательныхъ памятниковъ (ibid., 1899, XI і 1900, X). Рожковъ Очерки юридическаго быта по Русской Правд Ѣ (право карне, цивільне і процес, автор скрізь наводить гадки попереднїх дослїдників в кождій справі, так що статї його, хоч важко написані, дуже наручні для обзнайомлення з сучасним станом поодиноких питань, — Ж. М. Н. П., 1897, 11 і 12). Ясинскій Лекціи по вн Ѣ шней исторіи русскаго права, К., I, 1898. Кокорудз Взаємини між староруськими законодатними памятками (Справозд. акад. ґімн. 1898-9). Товстол Ѣ съ Сущность залога въ историческомъ развитіи по древнему русскому праву (Ж. М. Ю. 1898, X, 1900, X і XI). Шершеневичъ Исторія кодификаціи гражданскаго права въ Россіи (Уч. Зап. казан. унив. 1899, I). Серг Ѣ евичъ Русская Правда и ея списки (Ж. М. Н. П. 1899, I, увійшла в друге виданнє його Лекцій) і вступна розвідка при виданню текстів (як вище). Дебольскій Гражданская д Ѣ еспособность по русскому праву, 1903. Ключевскій Курсъ рус. исторіи I гл. XIII-XIV (про походженнє Р. Правди і характер її постанов — теорія, що се кодекс, зладжений в церковних кругах). Шмелевъ Судъ въ эпоху Р. Правды і Происхожденіе и состав Р. Правди (популярні статї —

Книга для чтенія по рус. исторіи під ред. Д.-Запольского, I, 1904). Максимейко Русская Правда и литовско-русское право (Сборникъ учениковъ В.-Буданова, 1904, пор. мої замітки в Записках Н. тов. ім. Шевченка т. LXII). Павловъ-Сильванскій Симоволизмъ въ древнемъ русскомъ прав Ђ (Ж. М. Н. П. 1905, VI).

29. Питаннє про рецепцію в староруськім праві (до с. 357).

Рецепція скандинавського і взагалї ґерманського права, як я сказав в текстї, тепер стратила кредит і навіть часами вповнї іґноруєть ся дослїдниками. З сучасних істориків руського права пор. В.-Буданов зовсїм відкидав її — Обзоръ с. 104, пор. його Христоматию I с. 26-7,29. Обережнїйше висловляєть ся Серґєєвіч — він допускає вплив скандинавського права через варяжських судий (Лекціи с. 83), підносить, що „одиниції викупа” (compositio) Правди подекуди однакові з ґерманскими, і припускає, що вони могли взяти ся з скандинавського права; слово вира „може бути що не славянське, а ґерманське” (ib. с. 385); з тим усїм він одначе зістаєть ся тільки при обережних припущеннях і даючи візантийському праву, як джерелу Правди, самостійне місце, і детайлїчно дослїджуючи можливі візантийські запозичення, зовсїм не робить сього що до скандинавського права. Ще загальнїйше, ставить питаннє нпр. Ключевский (ор. с. с. 268); у нього ”русскій закон” кодифікований в Р. Правдї має „отдаленные корни въ народныхъ обычаяхъ варяжскихъ и славянскихъ”, але змодифікований пізнїйшою еволюцією міського житя і впливами християнства. Скандинавське право при такім поставленню справи стає чимсь вповнї теоретичним, недослїдженим, в що так само можна вірити, як і заперечити.

З поміж подібностей в композиціях з ґерманським правом особливо піднесена була здавна плата трох гривен за уживаннє чужого коня без дозволу властителя (Ак. 11); як раз кару 3 марок за се має ютляндське право (кодіфіковане пізнїйше). Але три гривни — се такса дорожшого коня (княжого) — Кар. 41, кара ж за уживаннє чужого коня без дозволу є і в екльозї Льва і Константина. Взагалї ж коінцидеція таких чисел як 3, 7, 12 зовсїм нїчого не може довести. Що до вири, то подібність з нїмецьким Wehrgeld дїйсно кидаєть ся в очі, але з другого боку вказують на вир — кров у финських мовах; до того треба запримітити, що в найдавнїйшій Правдї, складаній в часи найбільшої сили скандинавського елємента на Руси, сього слова нема. Ріжниції між нїмецьким і руським правом на пунктї

вири виясняв уже київський професор Іванїшев в своїй дісертації О плат Ѣ за убійство въ древнемъ русскомъ и другихъ славянскихъ законодательствахъ въ сравненіи съ германскою вирою, 1840 (передр. в Сочиненіях). Загалом же взявши в цїлім сїм питанню замало звертали увагу на можливости спільного походження певних правних понять у славянських і ґерманських племен, взагалї найбільше зближених в сфері культури між собою. Ляйст в своїх дослїдах над індоевропейським правом дуже справедливо положив натиск на те, що певні подібности староруського права з ґерманським, латинським й ин. знаходять своє об'ясненнє в спільности основних правних понять індоевропейських племен, і з сього становища знаходить своє об'ясненнє й спеціальна близькість староруського права до ґерманського (Leist Altarisches jus civile II c. 232).

Сю точку не треба спускати з ока і при слїдженню подібностей староруського права і з римо-візантийським. Що більше. Не треба спускати з очей сильного пословянщення Візантиї й можливости сильних впливів на її пізнїйше право словянського звичайового (такі можливости відношено уже в лїтературі). Як раз анальоґії з Рус. Правдою вказують ся переважно в пізнїйших кодексах — Екльозії, Прохіронї, що стоять більше на ґрунтї нового звичайового права, як leges barbarorum, а не старого римського. Тому в кождім осібнім випадку треба добре застановити ся, чи дійсно маємо вплив тих кодексів, а не анальоґію руського права з славянським звичайовим правом Візантиї. А сього новійші дослїдники, що займають ся такими анальоґіями, не роблять зовсїм — вони ловлять подібности і годї, а справа тим часом зовсїм не так проста.

Про візантийські впливи див. Дювернуа Источники права и судъ въ древней Россіи, гл. IV, його ж Изъ курса лекцій по русскому гражданскому праву, I, Спб., 1889; Поповъ О значеніи германскаго и византійскаго вліяній на русскую историческую жизнь въ первые два в Ѣ ка ея развитія (Записка моск. унив. 1871, I); Ключевского Курсъ I нпр. с. 369-70; Серг Ѣ евича Лекціи с. 44, 466, 502 і далї.

30. Лїтература родинного права (до с. 372 і далї).

Лїтературу про шлюб і родинні відносини див. в т. I прим. 46, тут додам іще: Дубакинъ Вліяніе христіянства на семейный бытъ русскаго общества, Спб., 1880, його ж: О вліяніи Византіи на семейный бытъ русскаго

общества (відчит, Христіанское Чтеніе, 1881, III-IV); про се також Ключевский ор. с. і Рожковъ (Обворъ). Староруське родинне право: А. Поповъ Объ опек Ѣ и насл Ѣ дств Ѣ по Русской Правд Ѣ (Сборникъ истор. и статист. св Ѣ д Ѣ ній о Россіи Валуева, I, 1845). Мулловъ Русскіе законы о союз Ѣ семейственномъ (Архивъ ист. и практ. св Ѣ д. Калачева, 1860, IV і V). Алекс Ѣ евъ Объ отношеніяхъ супруговъ къ имуществу въ древней Польш Ѣ и Россіи (Чтенія московські, 1868, II). Горчаковъ О тайн Ѣ супружества — Происхожденіе, ист.-юрид. значеніе и канонич. достоинство 50 гл. Кормчей книги, Спб. 1880. Загоровскій О развод Ѣ по русскому праву, Харків, 1884, його ж: О незаконнорожденныхъ по древнему русскому праву (Журн. Мин. Юст. 1898, V). Ланге О правахъ собственности супруговъ по древнерусскому праву, 1886. Павловъ — 50 глава Кормчей книги какъ историческій и практическій источникъ русскаго брачнаго права, Мва, 1887 (викликане книгою Горчакова, з початку статї в Христ. Чтеній1882 і 1883 та Трудах київ. д. ак. 1884). Пергаментъ — Къ вопросу объ имущественныхъ отношеніяхъ супруговъ по древн Ѣ йшему русскому праву (Ж. М. Н. П. 1894, XI). Леонтовичъ О происхожденіи семьи вообще и о ея организаціи по древнему русскому праву (Ж. М. Ю. 1900, VI, IX-X). Окрім того сюди ж належать відповідні віддїли курсів історії руського права і канонїчного права.

31. Лїтература староруської штуки (до с. 422 і далї).

Перший компендіум історії староруської штуки попробував дати Новицкий в книзї Исторія русскаго искусства т. I, 1898-9; се досить механїчно зроблена компіляция, і поодинокі її роздїли мають ріжну вартість в взалежности від тих моноґрафій, на котрих автор операв ся; в огляд увійшли тільки плястичні штуки (без музики). Перед ним загальний погляд на руську штуку пробували дати Viollet le Duc L'art russe, ses origines, ses elements constitutifs, son apogee, son avenir, Париж, 1877 — але староруська штука тут не відграничена від пізнїйшої великороссийської. Проф. Соколовский в статї Bizancyum i Rus (1888, передр. в його книжцї Studya i szkice z dziejow sztuki i cywilizacyi, I, 1899) також пробував дати загальний погляд на неї, але вона оперта на досить перестарілім матеріалї. Коротка, популярна статя Айналова: Искуство Кіевской Руси (Книга для чтенія по рус. ист. під ред. Д.-Запольского, 1904) — не обіймає всїх галузей штуки; його ж: Л Ѣ топись о начальной пор Ѣ русскаго іскусства (Отчетъ петерб. унив. за 1903 г.) — мало вартний відчит, що містить богато натягненого і

хибного (див. рецензію в Записках Наук. тов. ім. Ш. LXII).

Моноґрафічно заступлені поодинокі штуки не однаково. Для архітектури є загальний курс Павлинова Историія русской архитектуры, Москва, 1894, але він зроблений занадто побіжно й лихо, що до давньої української архітектури спеціально. Дуже короткий і побіжний огляд Покровского: Памятники христіанской архитектуры, особенно византійскіе и русскіе, 1901 (курс лекцій). Не стоїть на рівені сучасної науки і огляд староруської церковної архітектури Ґолубінского в новім виданню його Исторіи рус. церкви, І. 2, 1904. Солідну підставу для студіовання її дають натомість статї пок. київського професора Лашкарьова зібрані в книжці Церковно-археологичеекія изсл Ѣ дованія, очерки и рефераты, К. 1898; доповненнєм служить його посмертна статя про чернигівські церкви: Церкви Чернигова і Новгородъ-С Ѣ верска (Труды XI съ Ѣ зда). Окрім того статї: Лебединцева О св. Софіи кіевской (Труды III археол. съ Ѣ зда, І), Павлиновъ Спасо-преображенскій соборный храмъ въ Чернигов Ѣ (Зодчій, 1882, VI), його ж Древнія церкви Витебска и Пинска (Труды IX археол. съ Ѣ зда, І, 1895), статї Лущкевича, Захарієвича (зібрані в книжці проф. Шараневича Trzy opisy Halicza) і Шараневича (головно Die Franciskaner-Kirche des h. Stanislaus im Halicz) про галицькі церкви (див. про них т. II прим. 9) і нововипущена праця: K. Moklowski i M. Sokolowski Do dziejow budownictwa cerkiewnego na Rusi Czerwonej, Краків 1905 — про церкву лаврівську. Потаповъ Очеркъ древней русской гражданской архитектуры (Древности-Труды москов. археол. общ. XIX) для українських земель не дає нїчого.

До історії нашого малярства з мозаїкою разом: Софійські мозаики й фрески видані в монументальнім виданню петербурського археольоґічного товариства: „Древности россійскаго государства. Кіевскій Софійскій соборъ”, I-IV, 1871-87. Коментарем до нього служить розвідка Айналова и Р Ѣ дина Кіево-софійскій соборъ,· Спб., 1889 (відб. з IV т. Записок петерб. археол. общества). Окрім того: Кондаковъ О фрескахъ л Ѣ стницъ Кіево-софійскаго собора (Записки археол. общества, III, 1888). Праховъ Кіевскіе памятники византійско-русскаго искусства (про кирилівські фрески, одинока робота — Труды москов. археол. общ. XI). Толстой і Кондаковъ Русскія древности, IV, 1891. Айналовъ и Р Ѣ динъ Древніе памятники искусства Кіева — Софійскій соборъ, Златоверхомихайловскій и Кирилловскій монастыри (більш популярно), Харьків, 1899 (зі Сборника

харьковского истор.-фил. общества). По працях Кондакова, Айналова й Рідина стратили всяке значіннє давнійші розвідки (з них важнійші: С. Крижановского в VIII т. Записок археол. общества, Закревского в його Описанії Кіева, П. Лебединцева в Описанії Кіево-софійскаго собора, 1882).

До історії іконописного малярства передовсім новороспочата роскішна публікація Кондакова: Лицевой иконописный подлинникъ, т. I — иконографія Іисуса Христа, Спб., 1905, з характером одначе більш практичним (для церковних малярів), але і з цінними історичними замітками. Крім того: Ровинскій Исторія русскихъ школъ иконописанія до конца XVII в., 1856 і нове виданнє 1903 р. Буслаевъ Историческіе очерки русской народной словесности и искусства, II, 1861. Марковъ — Древнее иконописаніе въ Россіи — Правосл. обозр Ѣ ніе 1885; де що є в остатній (VI) кн. Рус. древн. Толстого-Кондакова. Про мінятюри — Буслаєв ibid., його ж критика на згадану працю Віолє-Лєдюка в московськім Критическім Обозр Ѣ нії 1879, II і V (Русское искусство въ оц Ѣ нк Ѣ французскаго ученаго) і витяг в Archiv fur sl. Phil. т. IV: Die Ornamentik in den slavisch-russischen Handschriften des X-XIV Jahrh. Бутовскій Исторія русскаго орнамента съ X по XVI ст., Мва, 1869-72. Стасовъ Славянскій и восточный орнаментъ по рукописяхъ древняго и новаго времени, Спб., 1884-7 (тільки таблиції, без текста), його ж Картины и композиціи скрытыя въ заглавныхъ буквахъ др. русскихъ рукописей, Спб., 1884 — див. його Собраніе сочиненій, 1894. Арх. Амфилохій (Сергіевскій), Сборникъ изображеній Спасителя, Б. Матери и др. святыхъ і т. и. X-XV в., Мва, 1885.

Давня руська емаль оброблена дуже основно Кондаковим в двох капітальних працях: Византійскія емали, собраніе А. В. Звенигородскаго — Исторія и памятники византійской емали, 1892, Спб. (книжка видана аматором — Звенигородским нечувано роскішно, по росийськи, иїмецьки і французьки, але в малім числї примірників, тому неприступна, — про неї див. Записки т. XL), друга — Русскіе клады, изсл Ѣ дованіе древностей великокняжескаго періода, т. I, Спб. 1896 — роскішне виданнє, зроблене державним коштом і розмірно дуже дешеве, але випущене в малім числї, так що вже тепер вийшло з продажі, — з дуже гарними поліхромічними рисунками. В сій остатній книзї окрім емали автор займаєть ся також і деякими партиями староруського юбілєрства, але анї ся книжка, анї виданий за нею слїдом V т. Русских древностей — Курганныя древности и клады домонгольскаго періода, Спб., 1897, де золотництву дано ще більше

місця, далеко не вичерпують всього матеріалу, дуже богатого й ріжнородного. З публїкацій матеріалу окрім згаданих що йно видань треба згадати: Бобринскій Курганы и случайныя находки въ окресностяхъ м. См Ѣ лы, I-II, 1887 і 1894. Леопардовъ и Черневъ Снимки съ предметовъ древности находящихся въ Кіев Ѣ въ частныхъ рукахъ, I-IV, 1890-1. Католоґъ украинскихъ древностей коллеціи В. В. Тарновскаго, К., 1898 (дуже цінна колєкція з Княжої гори). Вкінці: Собраніе Б. И. и В. Н. Ханенко — Древности Придн Ѣ провья, де вип. V, 1902, присьвячений спеціально староруській штуці: се досить богата збірка, з вступними замітками. Згадаю тут також свою публїкацію молотівського скарба в Записках т. XXV.

По історії музики в староруські часи досї дуже мало зроблено. Згадаю праці: Ундольскій Зам Ѣ чанія для исторіи церковнаго п Ѣ нія въ Россіи, 1846. Одоевскій Къ вопросу о древнерусскомъ п Ѣ сноп Ѣ ніи, 1864. Разумовскій Церковное п Ѣ ніе в Россіи, Москва, 1867. Арнольдъ О теоретическихъ основаніяхъ древнорусскаго церковнаго и народнаго п Ѣ нія (Правосл. Обозр Ѣ ніе 1873, IV), Теорія древнерусскаго церковнаго и народнаго п Ѣ нія, Мва, 1880. Металловъ Очеркъ исторіи православнаго церковнаго п Ѣ нія въ Россіи, 3 вид. 1900, Москва. Смоленскій О древнерусскихъ п Ѣ вческихъ нотаціяхъ, 1901 (Памятники древн. письменности ч. CXLV). Огляди: Булїча в Енциклопедическімъ Словарі Брокгауза і Ефрона т. XXVIII, I с. 615 і далї (передруковано також в книжцї: Россія, Спб., 1900). Саккети Главные моменты въ развитіи русскаго православнаго духовнаго п Ѣ нія (Ж. М. Н. П. 1901, VIII).

32. Питаннє про осьвіту в давній Руси (до с. 454 і далї).

З високою оцінкою давньої осьвіти виступив був Карамзїн (т. V с. 215), але його гадки про давні школи дуже сильно скритикував Нейман в Studien zur grundlichen Kenntniss der Vorzeit Russlands вид. Еверсом, 1830. Потім звістки Татїшева приймали нпр. Соловйов Исторія Россіи I с. 746-8, Бєляєв Разсказы изъ русской исторіи I с. 394-5, м. Макарій Исторія рус. церкви III с. 123, Порфирьевъ Исторія рус. словесности I с. 199 й ин. От нпр. до яких виводів приходив Соловйов (1. с.): „маємо повне право прийняти звістку про істнованнє шкіл: при церквах, епископських дворах і заведених князями своїм коштом”... і т. и. З особливими комплїментами староруській осьвіті виступив був Шевирьов у своїй Исторії русской словесности, виходячи з звісток про християнські чесноти суспільности. На такім же

традиційнім становищі став Лавровский в своїй моноґрафії О древнерусскихъ училищахъ, 1854: він приймав звістки Татїщева, здогадував ся про істнованнє орґанїзованих шкіл при епископських катедрах і по иньших місцях, про предмети науки і т. и.

Доперва Ґолубінский в Историї церкви (I, 1 с. 580 і далї першого видання), відкинувши татїщевські звістки, прийшов до виводу, що заходи коло осьвіти були тільки за Володимира й Ярослава, але не удержали ся. Русь, думає він, нїяких шкіл нїколи не мала, і по якихось сьвітлїйших початках за Володимира й Ярослава (такі сьвітлїйші початки автор припускає з огляду на лїтописні звістки та супроти появи такого Іларіона) не могла підняти ся над рівенем простої письменности. В своїй крайности погляд Ґолубінского одначе не міг знайти собі загального признання. Не кажу вже, що такі ненаукові фабрікати як, скажім, Миронольского Очеркъ истории церковно-приходской школы (1894) і т. и., далї собі з всякої згадки про „учениє" виводять істнованнє шкіл і т. и., але вже і в солїднїйших працях знаходимо ми певний скептицизм для виводів Ґолубінского. Нпр. Никольский в своїй розвідцї про Клима Смолятича виступає, хоч і обережно, проти поглядів Ґолубінского (реплїку Ґолубінского див. в новім виданню с. 848-851). Пипін у своїй Историї русской литературы, не зайнявши якогось певного становища у сїй справі, з одного боку нїби приймає погляди Ґолубінского (I гл. VII), але на иньших місцях готовий признати татїщевським звісткам значіннє „преданія" (с. 329). Владіміров (Древ. рус. литература) і його ученик Лобода (Чтенія київ. т. XVII, II) також не рішають ся відмовити всякого значіння звісткам Татїщева; ще більш рішучо приймали їх нпр. Никольскій в Пам. др. письм. ч. 114, 1896, і Лавровский — Посланіе м. Климента, 1894, так що се викликало відправу зі сторони заступника поглядів Ґолубінского проф. Харламповича (Къ вопросу о просв Ѣ щеніи на Руси въ домонгольскій періодъ — Н.-лит. сборникъ Галицкой матицы, I, 1901).

В своїй Історії Київщини (с. 417) я прийняв в цїлости критику Татїщевських звісток, дану Ґолубінским, але признавав погляд його на староруську осьвіту занадто песимістичним; свій погляд я потім розвинув ширше в 1 вид. сеї Історії і повторяю його без значнїйших змін і в сїм виданню. Як бачу, прийняв його вповнї проф. Перетц в своїй статї: Образованность (Книга для чтенія по рус. историі, під ред. Д.-Запольского, 1904). Завважу, що в своїй недавнїй статї про схедоґрафію (як низше) сам

Ґолубінский дещо попускає з свого погляду.

Про круг відомостей давньої Руси див. Б Ѣ ляевъ О изученіи греческаго языка въ Россіи — Пропилеи 1851 р, його ж О географическихъ св Ѣ д Ѣ ніяхъ въ древней Руси. Сухомлиновъ О языкознаніи въ древней Руси — Ученыя Зап. II отд. Академіи т. I, 1854. Порфирьевъ О чтеніи книгъ въ древнія времена — Православный Собес Ѣ дникъ 1858 р., його ж Объ источникахъ св Ѣ д Ѣ ній по разнымъ наукамъ въ древнія времена, ib. 1860. Заб Ѣ линъ Характеръ начального образованія въ до-Петровское время, 1856 — передр. в Опытах изученія рус. древностей и исторіи, 1872. Бобынинъ Состояніе математическихъ знаній въ Россіи до XVI в. — Ж. М. Н. Пр. 1882 і осібно 1886. Голубинскій Вопросъ о заимствованіи домонгольскими Русскими отъ Грековъ такъ называемой схедографіи (Изв Ѣ стія отд. рус. яз. 1904, II). Загальні огляди у Мілюкова Очерки по исторіи русской культуры II (с. 227 і далї) і у Пипіна Исторія русской словесности I гл. II і VII.

Лїтература поодиноких підручників давньої Руси. Про історичні переклади: Сухомлиновъ О древней русской л Ѣ тописи, 1856. Оболенскій Л Ѣ топись Переяслава Суздальскаго (в передмові), 1851. Срезневскаго Св Ѣ д Ѣ нія и зам Ѣ тки о малоизв. памяткахъ. Истринъ Хронографы въ русской литератур Ѣ (Византійскій временникъ, 1898) і Изъ области древне-русской литературы (Ж. М. Н. П. 1903-5, не скінчене). Шахматовъ Древнеболгарская енциклопедія X в. (Византійскій временикъ, 1900) і реплїка Истрина: Одинъ только переводъ Псевдокаллистена (Виз. врем. 1903). Розановъ Зам Ѣ тки по вопросу о русскихъ хронографахъ (Ж. М. Н. П. 1904, I). Истоминъ Н Ѣ которые данныя о протограф Ѣ елинскаго л Ѣ тописца (ib. 1904, VII).

Специально про Палєю історичну: А. Поповъ Книга бытія небеси и земли (Палея историческая) — Чтенія московські 1881, I; Веревскій Русская историческая Палея — Филолог. Зап. 1888. Про Палею Толковану: Успенскій Толковая Палея, 1877. Ждановъ Палея, в Київ. Универс. Изв. 1881. Михавловъ Общій обзоръ состава, редакцій и источниковъ Толковой Палеи — Варшав. Унив. Изв. 1895. Истринъ Зам Ѣ чанія о состав Ѣ Толк. Палеи — Изв Ѣ стія Академіи, 1896 і 1898 і Изъ области (як вище). Карн Ѣ евъ Къ вопросу о взаимныхъ отношеніяхъ Толковой Палеи и Златой Матицы, Ж. М. Н. П. 1900, II. Шахматовъ Толковая Палея и русская л Ѣ

топись (Статья по славянов Ѣ д Ѣ нію, I, 1904). Истоминъ Къ вопросу о редакціяхъ Тол. Палеи (Изв Ѣ стія отд. рус. яз. I 905, I). Видано Палєю з двох кодексів у Москві (Палея Толковая, 1892-1897) і в Изданіях общества любителей др. письменности ХСІІІ, 1892. Остатнїми часам, в дослїдах Михайлова і Істріна переводить ся погляд, що Толкову Палєю треба уважати твором самостїйним руським XIII в., і в науковій лїтературі він знаходить все більше прихильників. Шахматов натомість доводить староболгарський початок її. Певне рішеннє сього питання тим інтересне, що при руськім початку Толкова Палєя дала б нам богато знати, які перекладені твори в тім часї були звістні на Руси.

Про Топоґрафію Індікоплова Срезневский Св Ѣ д Ѣ нія и зам Ѣ тки XI. Про Шестоднев — при виданню його в Чтеніях московських 1876, III (Андр. Попова). Про Физіолог — Мочульського Происхожденіе Физіолога, Рус. Фил. В Ѣ стн., 1889, Кари Ѣ єва Матеріалы и зам Ѣ тки по исторіи Ф. — при виданню в Изданіях общества древней письменности, XCII, 1890, Александрова Физіологъ — Уч. зап. Казан. унив. 1893, Polivka Zur Geschichte des Physiotogus in den SI. Literaturen — Archiv XV і XVIII. Про Пчолу й иньші подібні збірники новійше — Jagic Die Menander Sentenzen in der Kirchensl. Ubersetzung — Sitgungsberichte in Wien. Ak. т. 126. Speranskij Zu den Slavischen Ubersetzungen der griech. Florilegien — Archiv XV і новійше: Переводные сборники изреченіи въ славянорусской письменности, 1904. Семеновъ Мудрость Менандра по русскимъ спискамъ и Изреченія Исихія к Варнавы — Памятники общ. др. письм. кн. 88 і 98, його ж Древная русская Пчела — Сборникъ II отд. Ак. Н. т. 54,1893. Михайловъ къ вопросу о греко-византійскихъ и славянскихъ сборникахъ изр Ѣ ченій — Ж. М. Н. П. 1893. Розановъ Матеріалы по исторіи русскихъ пчелъ, 1904 (Пам. др. письм. ч. 154).

33. Лїтература перекладеного письменства в старій Руси (с. 461).

Про перекладену богословську лїтературу див. особливо: Срезневскій Древніе памятники Письма и языка 1882 й його ж Св Ѣ д Ѣ нія и зам Ѣ тки о малоизв. памятниках. Голубінскій Библіографическій обзоръ существовавшей у насъ въ періодї домонгольскій переводной и вообще заимствованной письменности в І т. 1 кн. Исторії Церкви. Порфирьевъ Исторія русской словесности, 1897 с. 19 і далї. Пыпинъ Исторія русской литературы, т. I гл. 2 — в сих працях вказана й моноґрафічна лїтература,

тому її не буду вичисляти. Владиміровъ Древняя русская литература, 1901, гл. 1, його ж Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII ст. — Чтенія київські, IV. Архангельскій Творенія отцевъ церкви въ древне-русской письменности — Обозр Ѣ ніе рукописнаго матеріала, Спб., 1888, Творенія отцевъ Церкви въ древнерусской письменности — Извлеченія изъ рукописей и опыты историко-литературныхъ изученій, I-IV, Казань, 1889-90. Арх. Леонидъ Библіографическія разысканія въ области древн Ѣ йшаго періода славянской письменности IX-X в. (Чтенія московські 1890. III). П Ѣ туховъ Болгарскіе литературные д Ѣ ятели древн Ѣ йшей эпохи на русской почв Ѣ (Ж. М. Н. П. 1893, VI). Волковъ Статистическія св Ѣ д Ѣ нія о сохранившихся древне-русскихъ книгахъ XI-XIV вв., 1897.

Про переклади світських повістей: Пынинъ Очеркъ литературной исторіи старинныхъ пов Ѣ стей и сказок русскихъ, 1857; новий короткий огляд сеї лїтератури дав він в II т. своєї Исторіи словесности, гл. XIII (1898), а Веселовскій в Исторіи словесности Галахова, т. I, 1894, с. 394 і далї, йогож Изъ исторіи романа и пов Ѣ сти, 1886. З спеціяльної лїтератури що новійше: Истринъ Александрія русскихъ хронографовъ — в Чтеніяхъ московських 1893 і осібно, його-ж Сказаніе объ Иид Ѣ йскомъ царств Ѣ в Древностяхъ-Трудах славянской комиссіи I, 1895 (і осібно), тамже уваги Долгова до того-ж. Веселовскій Поэма о Дигенис Ѣ — В Ѣ стникъ Европы 1875, Южно-русскія былины, 1881-4, Тихонравовъ Девгеніево д Ѣ яніе — Сочиненія т. I. Jagic Der weise Akirios — Byz. Zeitschrift 1892; Потанинъ Акиръ пов Ѣ сти и Акиръ легенды — Этногр. обозр Ѣ ніе 1895; Григорьевъ — Къ вопросу о происхожденіи и редакціяхъ пов Ѣ сти объ Акир Ѣ Премудромъ (юбилейный сборникъ В. Миллера, 1900). Франко Варлаам і Йоасаф в Записках т. VIII, X, XVIII і XX, осібно 1897. Булгаковъ Стефанитъ и Ихнилатъ — Изданія Общества Люб. Др. Письм. 1877-8; Смирновъ в Филологическихъ Записках, 1879; Викторовъ Стефанитъ и Ихнилатъ, М., 1881; Рыстенко Къ исторіи пов Ѣ сти „Стефанитъ и Ихнилатъ" въ византійской и славянорусской литературахъ, 1902 (Л Ѣ топись одеськ. іст. філ. тов. X). Веселовскій Славянскія сказанія о Соломон Ѣ и Китоврас Ѣ , 1872. Він же до староруських часів зачисляє перехід на Русь і повісти про Вавилонське царство — Пов Ѣ сть о Вавилонскомъ царств Ѣ (Славянскій сборникъ, II, 1876). Про сю повість іще Жданов — Пов Ѣ сти о Вавилон Ѣ (передр. в кнвзї Русскій былевой эпосъ, 1895).

Корпус апокрифів, які знайшли ся в українських версиях і рукописях, публікує др. Франко в Памятках укр.-руської мови й літератури, вийшло три томи (1896-1899), і сього року вийде четвертий (останнїй). В передмовах подані огляди літератури і звязаних з ними питань. З курсів літератури апокрифічній літературі богато місця уділяють Порфірєв і Владиміров (як вище). Про апокріфи Данилового Паломника — Заболотскій Легендарный и апокрифическій элементъ въ Хожденіи Даніила, 1899. (Рус. Фил. в Ѣ стн. т. 41-2). Про непевність-індексів як джерела ко пізнання дійсного запаса перекладів — Тихонравова Историческій очеркъ статьи о книгахъ истинныхъ и ложныхъ (Сочиненія т. I), Карн Ѣ ева ор. с. Ж. М. Н. П. 1900, II с. 358 і далї.

Що до походження перекладної літератури (панонського, балканського, західноевропейського) див. лінґвістичні спостереження Соболевского Церковно-славянскіе тексты моравского происхожденія (Р. Ф. В. 1900). Къ исторіи древн Ѣ йшей церковно-славянской письменности (ibid. 1902), Изъ Исторіи заимствованныхъ словъ и переводыхъ пов Ѣ стей (Унив. Изв. київ. 1904, XI, реплїка Істріна: Къ исторіи заимств. словъ, Одеса, 1905), Римскій патерикъ (Изборникъ кіевскій 1904), і ряд житий, по його гадцї переложених з латинського — друкує він в Изв Ѣ стіях отд. рус. яз. від р. 1903.

34. Лїтература староруського письменства.

Загальні праці про староруське письменство — з старших: м. Евгенїя Словарь писателей духовнаго чина, 1817 і 1827, Максимовича Исторія древней русской словесности, К., 1839 (передр. в III т. Сочиненій), Строева Библіологическій словарь — посм. виданнє в Сборнику II отд. Ак. Н. т. XXIX, Филарета Обзоръ русской духовной литературы — в Ученыхъ Зап. II отд. Акад. Наук, III, 1856, Шевырева Исторія русской словесности преим. древней, I-II 1858-1866, Макарія Исторія рус. церкви т. I-III, Срезневского Древніе памятники письма и языка 1882, О. Миллєра Опытъ историческаго обозр Ѣ нія русской словесности, 1865. Новійше: Голубінский Исторія рус. церкви т. I,1,1880, нове вид. 1901. Огоновський Істория лїтератури руської I, 1887 (староруська лїтература дуже коротенько). Reinholdt Geschichte der russischen Literatur von ihren Anfangen, Липськ, 1886. Галаховъ Исторія рус. словесности, в новій редакції, 3 вид. 1894, т. I, Порфирьевъ, як вище, I, 1897. Пыпинъ, як вище, т. I, 1898. Владиміровъ, як вище, 1901 (праця

необроблена і вартости дуже нерівної). Памятники древнерусской церковно-учительной литературы, I, 1894 (містять писання (не всї) і статї про Луку Жидяту, Іларіона, Теодосия, Кирила Туровського, оцїнку видання див. в т. VI Записок Наук. тов. ім. Шевченка). Загальний огляд студий над староруським письменством у Котляревського Древняя русская письменность (недокінчене, передр. в IV т. його Сочиненій). Показчик (досить недокладно зроблений) — Мезіеръ Русская словесность съ XI до XIX ст., ч. I (XI-XVIII в.), Спб., 1899.

Про лїтературу проповідничу спеціяльнїйше: арх. Антонїй (Вадковскій) Древне-русская пропов Ѣ дь и пропов Ѣ дники въ періодъ до-монгольскій — Прав. Обовр. 1881, передр. в книзї Изъ исторіи христіанской пропов Ѣ ди, 2 вид. 1895, Катаевъ Очеркъ исторіи русской церковной пропов Ѣ ди, 2 вид. Одеса 1883, Поторжинскій Исторія русской церковной пропов Ѣ ди въ біографіяхъ и образцахъ съ пол. IX по XIX в., 2 вид., К., 1891 (підручник для духовних семінарій).

Про полємічну лїтературу XI-XII в. Августинъ Полемическія сочиненія противъ Латинянъ въ русской церкви XI-XII вв. — Труды кіев. дух. академіи 1867, Макарій т. I і II, Поповъ Историко-литературный обзоръ древне-русскихъ полемическихъ сочиненій противъ Латинянъ, Москва, 1875, Павловъ Критическіе опыты по исторіи древн Ѣ йшей греко-русской полемики противъ Латинянъ — Отчетъ о XIX присужд. наградъ Уварова і осібно, Спб., 1878, Голубинскій I, 1 с. 853 і далї.

35. Писання Кирила Турівського (до с. 471).

Першу збірку писань Кирила Турівського, не кажучи за молитви, що були друковані ще в XVI в. 20) — видав Калайдович 1821 р. в книзї Памятники россійской словесности XII в Ѣ ка; писання Кирила займають більшу її частину: тут видано пятнадцать утворів Кирилових або надписуваних його іменем, і дано деякі замітки про його письменську діяльність; се виданнє властиво ввело Кирила в круг науки. Замітки Калайдовича викликали статю Каченовского в В Ѣ стнику Европы 1822, де він підносив несамостійність Кирила супроти візантийських взірців. Після того видав Макарий в V т. Ученых Записок II отд. (1856) канон і ще деякі писання з загальною статею, Порфірєв в Православнім Собес Ѣ днику 1857 р. молитви Кирила з статею про них, Сухомлїнов в книзї Рукописи гр. Уварова, т. II (одинокий), 1858, видав усі писання Кирила, з виїмком канова, і в передмові дав ширшу

студию, що зістаєть ся й досї найбільш солїдною в сїй справі. Потім повну збірку писань Кирила, але в российськім перекладї, із вступною (компілятивною) статею дав еп. Евґенїй в книзї Творенія св. отца нашего Кирилла еп. туровскаго, К., 1880, а самі проповіди видав Пономарьов у Памятниках церковноучит. лит. I, з вступною статею й приміткам. Нарештї Лопарьов видав у XCVII кн. Памятників др. письменности Слово в великую субботу, зрештою дуже подібне до слова в недїлю мироносиць.

Окрім тих писань, що признають ся всїма за Кирилові, часто уважають за Кирилові й мають деяку правдоподібність його авторства ще отсї: 1) Притча про слїпого й кривого (инакше Притча о душ Ѣ челов Ѣ честей и о т Ѣ леси) — інтересна перерібка притчі, що є в Прологах, а туди зайшла з орієнтальних переказів: її стрічаємо і в Талмудї і в і в Тисячи й одній ночи (Сухомлиновъ — Два семитическихъ сказанія встр Ѣ чающихся въ памятникахъ рус. литературы, Сборникъ II отд. Акад. Н.,X); в збірнику „Статьи по славянов Ѣ д Ѣ нію" має вийти про неї розвідка дра Франка. 2) Слово къ Василію игумену печерськоиу "о б Ѣ лоризц Ѣ челов Ѣ ц Ѣ и о мнишьств Ѣ ", що містить в собі притчу з повісти про Варлаама й Йоаспфа (Ґолубінский думає, що імя Василия і Печерського монастиря — се інтерполяції). Натомість такі слова як Слово на пятдесятницю або про ходженнє до церкви своєю простотою так відріжняють ся від автентичних слів Кирила, що дуже тяжко їх уважати Кириловими.

Про його писання окрім вичислених статей при виданнях див. іще: Срезневскій Новые списки поученій Кирила Т. — Истор. чтеніе II отд. 1854 і 1855, Баратынскій Кириллъ Туровскій какъ пропов Ѣ дникъ — Духовный в Ѣ стникъ 1863, Макарія Исторія церкви т. III, Ґолубінского 1. c., П Ѣ туховъ Къ вопросу о Кириллахъ-авторахъ въ древне-рус. литератур Ѣ — Сборникъ II отд. Акад. Н. т. XLII. До біоґрафії самого Кирила одиноким джерелом служать досить шабльонове оповіданнє прологів під 28 цьвітня — у Сухомлїнова ор. c. Найстарші кодекси його писань маємо з XIII в.

36. Памятки староруської аґіоґрафії (до с. 484 і далї).

Повість про Печерський монастир — в складї Найдавнїйшої лїтописи; нею богато займали ся, але майже виключно тільки зі становища питання про авторство Нестора що до Найдавнїйшої лїтописи; найлїпша аналїза її (з сього становища) в статї Щепкіна Zur Nestorfrage (Archiv fur slavische Phil. т. XIX); з рештою див. лїтературу Найдавнїйшої лїтописи. Проба

оборонити авторство Нестора для сеї повісти — у Шахматова Н Ѣ сколько словъ о Несторовомъ житіи Теодосія (Изв Ѣ стія II отд. академіи наукъ 1896, I); на сім же становищу стоять Владіміров і Абрамович (як низше).

Память і похвала Володимиру в новійших виданнях (з ріжних кодексів): Чтенія київ. істор. товариства т. II, Мусинъ-Пушкинский Сборникъ 1414 г. (Записки академіи наукъ т. LXXII), Записки академіи наукъ по историко-филол. отд. т. I. Против датовання Памяти XI віком замітка Соболєвского в Чтеніях київ. істор. тов. II. 2 с. 8.

Жития Бориса і Глїба — анонїмне і Нестерове — див. Сказанія о св. Борис Ѣ и Гл Ѣ б Ѣ , з Сильвестровського кодекса XIV в., вид. Срезневского, 1860 (лїтоґрафічне факсіміле і текст, про довільности його див. замітки Лопарьова в Памятниках др. письменности вип. LXXXIV с. 5-6). Видання з старших кодексів: анонїмного — Чтенія московські 1870, I і знову 1899, II (XII в.), Несторового — тамже 1859, I (XII в.). Питаннє про Якова Мнїха не заступлене відповідною лїтературою; давнїйші замітки в Историч. чтеніяхь о язык Ѣ и словесн., 1854 (Поґодіна, Тюріна, Макарія), Изв Ѣ стія акад. наукъ X (Буткова) новійше вказане в т. I пр. 55. Язикова аналїза Билярского Зам Ѣ чаніе о язык Ѣ Сказанія о Борис Ѣ и Гл Ѣ б Ѣ сравнительно съ языкомъ л Ѣ тописи — Записки акад. наукъ, т. II. Про відносини житий Бориса і Глїба між собою з історичного погляду див. ще: Андрієвського: Давыдова Боженка, К. Старина 1885, VI, і у Ґолубінского 742. Про джерела лїтописного оповідання: Голубовскій Служба Борису и Гл Ѣ бу въ Иваничской мине Ѣ (Чтенія київські XIV), пор. т. II с. 4.

Житиє Теодосия видане раз Бодянським в Чтеніях москов. 1858 III, вдруге Поповим (поправнїйше) ibid. 1879, I. Про залежність його від жития Сави — Шахматова Н Ѣ сколько словъ о Несторовомъ житіи Теодосія. Іменем Нестора надписуєть ся в Печерськім Патерику ”Слово о перенесеніи мощемъ св. Феодосія”, і пок. арх. Леонид доводив автентичність сього авторства (Чтенія московські 1890, II — там і текст), се авторство дуже неправдоподібне: се риторична банальна амплїфікація лїтописного оповідання про віднайденнє мощей Теодосия, зроблена мабуть якимсь київським ритором XIII-XV в. від імени Нестора, тому що його уважали автором того лїтописного оповідання.

Про житиє Антонїя маємо згадки тільки в посланиях Симона й Полїкарпа, з котрих дуже трудно щось близше сказати про нього; о скільки воно зістаєть

ся загадковим, видко нпр. з того, що новійші дослїдники зовсїм росходять ся в поглядах на нього: Шахматов здогадуєть ся, що воно було написане в останнїй чверти XI в., противно Щепкін кладе на другу половину XII в., при тім справедливо вказує на ріжні апокріфічні річи, що мали бути в сїм житию (се зауважив уже Ґолубінский — I. 1 с. 756), див. Щепкинъ — Zur Nestorfrage (Archiv т. XIX), Шахматовъ Житіе Антонія и Печерская л Ѣ топись (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1898, III), його ж Отзывъ о сочиненіи Zur Nestorfrage (Изв Ѣ стія II отд. 1898, I).

З циклю св. Миколая Слово про перенесеннє мощей св. Миколая найлїпше видане в Памятниках древней письменности вип. X (1881) Шляпкіним, з розвідкою про нього і крім того про се ще статя Красовского Установленіе въ русской церкви праздника 9 мая (Труды Кіев. дух. акад., 1874). Слово се має той інтерес, що належить до сьвята в грецькій церкві незвістного й уставленого наслїдком безпосереднїх зносин Руси з Італїєю (через паломників). (Инакшу гадку висловив Соболєвский Труды X съ Ѣ зда III с. 64 — він уважає його написаним в Царгородї, але доказ, який він дає, — що Міри лежать по тій сторонї моря, нїчого не доводить — се міг сказати і Русин і Італїянин). Чуда видані два рази арх. Леонїдом в Памятниках древней письменности: раз в 1881 — Житіе і чудеса св. Николая мирликійскаго и похвала ему, в друге в 1888 — Посмертныя чудеса св. Николая (в останнїм всї чотири чуда, в першім тільки три), з вступними розвідками. Нове виданнє в Макарієвих Міней; Житіе и чудеса святителя и чудотворца Николая, Мва, 1901. Велика книга про св. Миколая — А. Вознесенскій і Гусевъ — Житіе и чудеса св. Николая чудотворца и слава его въ Россіи, Спб., 1899, не має наукового характеру.

Арх. Леонид в першій розвідцї довів неориґінальність жития, в другій виставив здогад, що всї 14 посмертних чуд (не тільки руські) написані Єфремом митрополитом переяславським, що він же переклав грецьке житиє св. Миколая й написав слово про перенесеннє мощей, уставляючи сьвято 9 мая в 1090 р.; але докази на се слабі, властиво тільки оден — що Єфрем був у Царгородї, а уставляти сьвято він не міг, бувши тільки титулярним, а не дїйсним митрополитом, як приймає видавець. Київські чуда св. Миколая дуже легко могли бути написані і в XII в., і ріжними авторами. Про чудо з дитиною висловлений був здогад, що се лише дублєт чуда св. Климента — Владиміровъ Др. рус. лит. с. 57, Франко Св. Климент с. 280-1; др. Франко ставить здогад, що тут маємо слїд емуляції нової

київської катедри св. Софії, що мала ту чудовну ікону ”Мокрого Миколая”, з Десятинною церквою, що мала мощі Климента. Але звязь сих чуд в дійсности не так ясна.

Послания Симона й Поликарпа, незважаючи на свою незвичайну популярність і велику вартість, студийовані досить мало. З давнійшої літератури треба згадати: Кубаревъ О Патерик Ѣ Печерскомъ. — Чтенія московські 1847, IX, й О редакціяхъ Патерика Печ. — ibid. 1858, III. Макарій Обзоръ редакцій Кіевопечерскаго Патерика — Историческія чтенія о язык Ѣ и словесн. академіи, 1856-7 рр., і потім в Історії церкви т. III с. 181 і далї. Голубинскій I. 1 с. 628 і далї (кілька дотепних уваг). Викторовъ — Составители Кіевопечер. Патерика и дальн Ѣ йшая его судьба, 1871, Воронїж. Яковлевъ — Древне-кіевскія религіозныя сказанія, 1875, Варшава. Новійше: Шахматовъ Кіевопечерскій Патерикъ и печерская л Ѣ топись (Изв Ѣ стія II отд. академіи 1897, III — в сій розвідцї пробує він відріжнити редакції Патерика, нараховує їх аж вісїм, але оперує дуже пеповним материялом, так що його система досить непевна); його ж: Житіе Антонія и Печерская л Ѣ топись (Ж. М. Н. П. 1898, III). Абрамовичъ Изсл Ѣ дованія о Кіево-Печерскомъ Патерик Ѣ какъ историко-литературномъ памятник Ѣ , 1902 (Изв Ѣ стія отд. рус. яз. і осібно). Goetz Das Kiever Hohlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands, Passau, 1904.

З текстом стоїть річ ще гірше. Одиноке досї виданнє Яковлева — Памятники русской литературы XII и XIII в., Спб., 1872, зроблене дуже слабо; реставрації початкового тексту він навіть не пробував зробити. Кілька текстів у Владимірова ор. с., в екскурсї.

37. Лїтописи (до с. 487 і далї).

Лїтература Найдавнійшої лїтописи вказана у мене в екскурсї I тому. Додати: Шахматов — Радзивиловская л Ѣ топись, 1902, Толковая Палея и русская л Ѣ топись, 1904 (Статьи по славянов Ѣ д Ѣ нію, I), Сказанія о призваніи Варяговъ (лїтературна аналїза) — Изв Ѣ стія отд. рус. яз. 1904. IV. Заболотскій Къ вопросу объ иноземныхъ источникахъ ”Начальной л Ѣ тописи” (Рус. фил. в. 1901). Никольскій Къ вопросу объ источникахъ л Ѣ тописнаго сказанія о св.Владимір Ѣ (Христ. чтеніе 1902, VII). Соболевскій Древняя пред Ѣ лка начальной л Ѣ тописи (Ж. М. Н. П. 1905. III).

Лїтература Київської лїтописи далеко біднійша від Найдавнійшої; головна

праця — Бестужева-Рюміна О состав Ѣ русскихъ л Ѣ тописей, 1868, окрім того: замітки Поґодіна в IV т. його Изсл Ѣ дованій, Соловйова (т. I с. 781 і далї), Костомарова Лекціи по русской исторіи, Маркевича О русскихъ л Ѣ тописяхъ, вип. II, 1885 (про лїтописи Київську й Галицьку), Шахматова Общер. своды и Радзивил. л Ѣ топись (passim).

Галицько-волинську лїтопись студіовано дуже мало, хоч як і лїтературна й історична памятка вона має високий інтерес. Причиною була по части таки більша трудність дослїдів над нею, по части її чисто український характер — через те вона меньше інтересувала російську науку. Окрім кількох заміток Поґодіна й Соловйова (1. с.), треба згадати названі вище книжки Костомарова (Лекціи) й Бестужева-Рюміна (О состав Ѣ), далї: Шараневича Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur osterr. Geschichte, Льв., 1872, Маркевича О русскихъ л Ѣ тописяхъ, вып. II. Крім того „Іпатським” лїтописям (Київській й Галицько-волинській разом) присьвачено роздїл у книжцї (посмертнїй і дуже слабкій) проф. Арістова: Первыя времена христіанства въ Россіи по церковно-історическому содержанію русскихъ л Ѣ тописей, Спб., 1888. Фирсовъ Содержаніе и характеристика галицко-волынской л Ѣ тописи по Ипатскому списку, 1898 (вступний виклад в казанськім унїверситетї — не дає майже нїчого). Моя розвідка: Хронольоґія подій галицько-волинської лїтописи, 1901 (в Записках т. XLI). Крім того деякі замітки при виданню лїтописи Петрушевича (Волынско-галицкая л Ѣ топись, Льв., 1871), і осібно в моноґрафії Дашкевича Княженіе Даніила с. 2-6) і моїм повисшім викладї історії тих часів. Стилїстичній формі лїтописи присьвячена розвідка О. Макарушки: Складня причасників в Волиньско-галицкій лїтописи (Справозданнє академ. ґімназії, 1896).

Тексти Київської й Галицько-волинської лїтописи видано двічи петербурською комісією — в II т. Полного собранія л Ѣ тописей (1843) і вдруге 1871 р. п. н. Л Ѣ топись по Ипатскому опиcку; в першім виданню ужито крім Іпатського кодекси Хлєбніковський і Єрмолаєвський (XVIII в.), в другім Єрмолаєвський відкинено зовсїм, хоч деякі варіанти його були цїкаві, як не для реконструкції тексту, то з иньших поглядів, а ужито натомість Поґодінського. Видання сї взагалї дуже слабі з текстуального погляду, а особливо фатально випали що до Галицько-волинської лїтописи; в основу положено Іпатський кодекс, а він хоч часом давнїйший, але своєю редакцією наймолодший, і по просту баламутить читача своїм укладом, не кажучи вже про поодинокі лєкції (деякі мої поправки до тексту див.

Записки т. VIII). Обидва видання стали ся вже біблїоґрафічною рідкістю. Будемо надіяти ся, що новійше виданнє, доручене петербурзькою археоґрафічною комісією ак. Шахматову, випаде більш науково.

38. Лїтература Слова о полку Ігоревім і Молениє Данила (до с. 492-3)

З безконечної лїтератури Слова о полку Ігоревім піднесу тільки найважнійше. Огляди лїтератури Слова: Жданова Литература Слова о п. Иг. — К. 1880 (з Университетских Изв Ѣ стій), Барсова (див. низше), Владимірова — Слово о полку Игорев Ѣ , К., 1894 і Древ. рус. литер. Розвідки — Вс. Миллеръ Взглядъ на Слово о полку Игорев Ѣ , Москва, 1877 (погляд на Слово як на результат лїтературних впливів візантийсько-болгарських). Потебня — Слово о п. Иг., Воронїж, 1878 (звязки Слова з народньою поезією). Барсовъ — Слово о п. Иг. какъ художественный памятникъ кіевской дружинной Руси т. I-III, Москва, 1887 і 1890 (найбільша й найважнїйша праця: т. I — біблїоґрафія і перегляд лїтератури, звязки Слова з книжною лїтературою й народньою поезією, т. II — переклад і палєоґрафічна критика, т. III — лєксікольоґія, А-Н, далї не було). Новійше — В. Каллашъ Н Ѣ сколько догадокъ и соображеній по поводу „Слова о п. Игорев Ѣ ” (1900, Юбилейный сборникъ В. Миллера — про них мої замітки в Записках т. XL).

В нашій лїтературі маємо: Огоновського Слово о полку Игорев Ѣ , текст з перекладом і вступною статєю, Льв., 1876; Партицькою Темні місця в „Слов Ѣ о п. Иг.”, Льв., 1883 і його ж Слово о п. Ігоревім, текст з перекладом і поясненнями, 1884 (Біблїотека Зорі); Коцовського Історично-лїтературні замітки до Слова о п. Іг., 1893 (з Справоздання академ. ґімназії) і резюме реферата в XXXV т. Записок Н. Тов ім. Ш.

Виданнями Слово не так богате, як би можна було надіяти ся; найбільш вигідне — згадане виданнє пок. Огоновського; добре і вигідне виданнє Тїхонравова Сл. о п. Иг., Москва, 1868, давно вийшло з продажі.

Лїтература Моленія досить значна, хоч і не вичерпує справи, назву: Безсоновъ Н Ѣ сколько зам Ѣ чаній по поводу Слова Даніила Заточника — Москвитянинъ, 1856, VII і VIII, Модестовъ О посланіи Даніила Заточника — Журналъ М. Н. П. 1880, X. Ґолубінский I, 1 с. 867 (замітки цікаві своєю ориґінальністю). Шляпкін — розвідка при виданню текстів, де дано перегляд цїлої лїтератури (1889). Др. Щурат — Слово Данила Заточника —

Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. IX, 1896. Лященко О времени написанія „Слова Даніила Заточника” (Труды X съ Ѣ зда) і ширше: О моленіи Даніила Заточника — Спб., 1896 (в Jahresbericht der Reformierten Kirchenschule, — добре зроблене означеннє особи князя, а з тим і часу Моленія). Гуссовъ — Къ вопросу о редакціяхъ Моленія Даніила, Одеса, 1899 (з Л Ѣ тописи ист.-фил. общ. т. VIII). Истринъ Былъ ли „Даніилъ Заточникъ” д Ѣ йствительно заточенъ? 1902 (ibid. т. X) — виступає против сього традиційного погляду. Вкінці названа вище праця Сперанского про Пчолу (прим. 32). Головне виданнє текстів — Шляпкіна в Памятниках древней письменности кн. LXXXI, 1889 (тут подано тексти ріжних редакцій); до того; Покровскій — Новый списокъ Слова Даніила Заточника (Изв Ѣ стія отд. рус. яз. 1903, IV). До тепер звістно девять кодексів.

Примітки

1) Він вказує ще на звістку Гальберштадської хронїки, що Отону в 1203 р. помагали Boemi et barbarae nationes (Mon. Germ. Scr. XXIII с. 116), припускаючи, що тут розуміють ся Русини.

2) Залежність від них Штирійської хронїки виказав Huber op. c. c. 159 і далї.

3) Basilisci, при тім історія сього Василька помішана тут з історією Войшелка.

4) Се розуміють про монашество, і се правдоподібно з огляду на згадку про приклад Василька — пор. с. 53, хоч само оповіданнє Зиморовича можна розуміти й так тільки, що Лев лише жив у монастирі.

5) Друга мабуть мала означати собою домовину апокрифічного фундатора монастиря ”дядька Льва” Лавра-Войшелка, пор. Лїтописець т. зв. Биховця с. 12-3.

6) Як бачу, Кунік в своїй статї (невиданій) в збірнику петерб. акад. приймив 1308 р., але без близшого мотивовання (с. 113).

7) Як я сказав вище, служила вона державною печаткою аж до кінця істновання Галицько-волинської держави.

8) Се розвязують як 27/VIII (по латинському численню), або 28/XI; напевно день означити не можна, бо св. Руфа буває кілька разів до року.

9) При першім виданню я мав відбитку лише статї Линниченка.

10) Нарбут її зве Равданською рукописею і описує в I т. своїх Dzieje narodu Litewskiego с. 156, переказуючи при тім коротко зміст згаданої статї, але тут не згадує про інтересну для нас подробицю, хоч потім в дотичнім місци відкликуєть ся до того змісту.

11) Pomniki do dziejow litewskich с. 15-16, в тім невиданім збірнику петерб. Акад. се оповіданнє видруковане з шести кодексів. Має зрештою незадовго вийти повне виданнє тої літописи з усїх кодексів.

12) Тільки Іванів, приймаючи смерть Юрия в боротьбі з Гедимином, не робить такого здогаду про його синів. Шараневич натомість приймав смерть Юрия і Льва в битві.

13) Сей погляд приняв і Кунїк в тім збірнику с. 115.

14) Се місце читаєть ся так у Райнальда: de qua annua tributa consveverunt papae percipere. В вид. Прохаски як у Мураторі, лише omnia замість annua.

15) Кунїк в збірнику петерб. академії (с. 139) все таки припускає, що Любарт володів Луцьком за часів Юриа-Болєслава, та шукав виходу в ріжних здогадах. Тільки незнаннєм джерел поясняєть ся погляд на сю справу проф. Леонтовича (Очеркъ I с. 223-7): Любарт по смерти Андрія став князем усеї Волини (автор покликуєть ся на титул його в грамоті 1322 р.), а Юрий-Болєслав по смерти Льва дістав Галичину в доживотє за згодою Любарта і Гедимина.

16) Ся гіпотеза моя стріла ся з рядом ремонстрацій Линниченка в його Дополненіях (с. 112); але і в тім разї він показує більшу охоту до полємізовання, як до мериторичної оцїнки шансів pro і contra гіпотези. Ті сумнїви, які він підносить против неї, я сам по части вказав, ставлячи гіпотезу, так що сї замітки Л. я можу зрозуміти тільки припущеннєм, що він не уважно прочитав мою примітку. Коли поза тим він підносить, мов би я

забув, що сам Любарт був православний, то хиба спускає з очей, що шлюб Любарта з католичкою відбував ся по обряду і процедурі католицькій, і я сумніваюсь, чи Любарт дуже числив ся при тім з поглядами православного духовенства. Коли далї Л. питає мене, чому Юрий-Болєслав в так молодих лїтах стратив надію на мужеське потомство, то я відошлю його за розвязаннєм сього питання до Казимира Вел., що в 1339 р уложив подібний трактат з угорською династиєю. Вкінці зовсїм непотрібно Л. заходить в голову, чому я уважаю Любарта евентуальним престолонаслїдником тільки для Волини? Такого здогаду я одначе й не ставив нїколи, а що значило „земля Волинская" в мові XIII-XIV вв., се досить роз'яснено у мене (див. с. 141).

17) На однїй грамотї, друкованій в Kodex Malopolski III ч. 651 і ще pas в Zbior-i dokumentow w bibl. hr. Przezdzieckich ч. 4. Документ сей з своїм титулом стоїть одначе так одиноко, що сей титул кидає на нього дуже підозріле сьвітло (пізнїйше Казимир так не титулуєть ся).

18) В сїй своїй працї (с. 117) на точцї турецької теорії д. Молчановський був ще дуже обережним.

19) В поглядах пок. Пелеша, що боронив осібности галицької митрополії, він бачив навіть якісь спеціальні „соображенія" (с. 142). Пять лїт пізнїйше российські ортодоксальні учені прийшли до виводів далеко сьмілїйших від Пелешевих!

20) В виленськім молитовнику 1596 р., в острозькій псалтири 1598 р. (Филаретъ l. c.).

Пояснення до ґенеальогічної таблиці.

Ґенеальоґія династиї Романа

Таблиця ся доповнює табл. V в т. II (рід Мстислава Мономаховича), див. тамже пояснення скорочень. Кілька ґенеальоґічних заміток подано вище в

прим. 3 і 10; не повторяючи сказаного там додамо ще дещо до повищої таблиці.

Про імя другої Романової жінки, славної в галицькій історії реґентки, можна здогадувати ся з звістки Іпат. с. 616, що на її могилї її внук Мстислав поставив каплицю св. Іоакима і Анни: набуть вона звала ся Анною.

Що друга жінка Данила була братанницею Мендовга, виразно каже Іпат. 541; підношу се тому, що в лїтературі є на тім пунктї непевність.

Що імя Романівни — жінки Михайла Всеволодича (про неї згадки в Іпат. с. 521 і 526) було Олена, здогадую ся з Любецького синодика вид. Зотова с. 25, де читаємо: „Вел. кн. Михайла чер. Всеволодича Святославля внука и болярина его Феодора не поклонивших ся солнцу и неходившихъ около куста, — убыенныхъ отъ Татаръ за православную в Ѣ ру. Кн. Михаила и княгиню его Єлену". Я думаю, що сей Михаіл з Єленою не якийсь „незвістний князь", яв думав Зотов (с. 68), а тільки повореннє імени Михайла Всеволодича з причин стилїстичних: через злученнє його з бояриром Федором не було де вписати Михайлову княгиню, і через те повторено й імя князя.

Жінка Василька зветь ся Оленою в Іпат. 570, в звістцї про її смерть. Натомість в листї папи до Василька з 1247 р., де папа дає йому діспензу, зветь ся вона Дубравкою (cum igitur carissime in Christo filie Dubrauce regine illustri uxori sue, cui in tertio consaguinitatis gradu attines, matrimonialiter sis coniunctus — Hist. Russiae mon. I ч. 76). Густинська лїтопись (с. 336) під 1226 р. подає звістку, що Василько оженив ся в донькою Юрия Всеволодича кн. володимирського (суздальського); хоч я взагалї не високо цїню звістки сеї пізньої компіляції, але сю звістку нема причини підозрівати. З нею годить ся й згадка папи, що ся Дубравка була кузинкою Василька в третїм степенї, бо Василько був посвоячений з Юриєм Всеволодичом через свою сестру, видану за Михайла Всеволодича, а Юрий Всеволодич був оженений з сестрою Михайла. Не звичайне тільки се чеське імя "Дубравки" в київській династиї. Тому її уважають часом другою жінкою Василька — так розвязує сю справу Ґолубінский в своїй Історії церкви II с. 876, так думав і я в першім виданню. Лонґінов (Грамоты Юрія II) уважав Дубравку донькою Лєшка Білого, на тій підставі, що Болєслав Лєшкович був "уєм" Володимиру Васильковичу (Іпат. 580). Але можна таких комбінацій видумати й більше, тільки вони будуть зовсїм гіпотетичними.

Синів Данила вичисляє Іпат. с. 483, в тім порядку, в якім я тут їх поставив, правдоподібно, що се й був порядок їх старшинства, принаймнї нїщо такому розумінню не противить ся. Лїтопись при тім каже, що окрім названих нею пяти синів Данило мав іще доньок і синів, але сї сини (можна розуміти про синів і доньок, але правдоподібнїйше брати тільки про синів) „млади отъидоша св Ѣ та сего". Доньку Данилову напевно знаємо тільки одну — видану за Андрія Ярославича — про се Воскр, І с. 159. Але досить правдоподібна гадка Бальцера (Genealogia с. 318) що „Переяслава Русинка" звістна з польських джерел яко жінка Зємовита, сина Конрада мазовецького (Длуґош II с. 468, Monum. Pol. hist. V с. 612, Zeissberg Kleine Geschichtsquellen Polens с. 160), була донькою Данила, хоч близших вказівок на те, як вона споріднена була з руськими князями, і не маємо. Дати уродин старших Данилових синів міркую з часу його шлюбу й перших виступів Льва.

Що Анастасия, жінка Зємовита добринського, внука Конрада мазовецького, була з галицької династиї, се правдоподібно з огляду на посвояченнє і родини Зємовита і Юрия Львовича з ґрафами з Шварцбурґа (див. вище с. 116); Бальцер (Genealogia с. 345), справедливо піднїсши сей факт, здогадуєть ся, що Анастасия була донькою Льва Даниловича. Се можливо, хоч зістаєть ся тільки гіпотезою, тим більше що куявські князї були свояками галицьких вже через Юриєву жінку. Неясною лишаєть ся і згадка про посвояченнє Юрия з Отоном баварським (див. вище с. 118).

Про т. зв. Бучу, доньку Андрія Юриєвича, див. с. 532; я скорше готов припустити, що жінка Любарта була донькою Юрия-Болєслава. В невиданім збірнику статей петерб. академії О. Ґонсьоровский підносить ще звістку Котлубая, що син Ліздейка, внук Витена, був оженений в 1325 р. з якоюсь „княжною белзькою" (Galeria nieswiezska portretow Radziwillowskich, Вильно, 1857 с. 70), і здогадуєть ся, що то була донька Льва Юриєвича, — „коли ся звістка певна" (с. 70). Власне і звістка походження дуже непевного, і комбінація зовсїм гіпотетична.

ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ ТРЕТЬОГО ТОМУ

Се друге виданнє III тому ріжнить ся від першого, випущеного з кінцем 1899 р., передовсїм тим, що перша глава старого видання — огляд Волини й Галичини (в історією сих земель до сполучення їх в державу Галицько - волинську) перенесено до II тому, до огляду всїх українських земель; таким чином в сїм новім виданню III том містить не пять, а лише чотири глави. Окрім того, як взагалї в сїм другім виданню, перенесено під текст нотки, в виїмком лише найбільших, доповнено бібліоґрафічні огляди новійшею лїтературою і використано її спостереження й факти для самого представлення подій і відносин. В ріжних місцях знайдуть читачі також спостереження, навіяні чи то новійшими студиями, чи то власною роботою автора над історичним матеріалом. Введено нарештї чимало характеристичнїйших епізодів з джерел для ілюстрації відносин.

Так, поминаючи дрібнїйші додатки, нимало нових фактів і спостережень внесено в огляд Галицько-волинської держави XIV віка (для одноцїльности дещо перенесено сюди також і з т. IV). Розширено огляд полїтичної системи давньої Руси. Додано де що, на основі студий пізнїйшого матеріалу, до огляду оподаткования. Використано нові нахідки й студиї для історії штуки і артистичного промислу. Взято дещо — що певнїйше, з новійшої лїтератури староруського письменства, де останнїми роками ведеть ся дуже оживлена аналїтична робота, але переважно в характері все ще лише передвступних студий. Все се в сумі, не вважаючи на тїснїйший друк приміток під текстом, збільшило і отсї глави, як і попереднї томи, о кілька аркушів друку.

Червень — серпень 1905.

Львів.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 3. — Львів, 1905. — 588 с. (2-е вид.).

У третьому томі висвітлюється історія Галичини та Волині від утворення

тут держави князя Романа Мстиславовича до загарбання значної частини території Польським королівством, а також становище Наддніпрянщини за умов панування золотоординських ханів.

[*Репринтне видання*:
Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1992. — . — (Пам’ятки іст. думки України). — ISBN 5-12-002468-8.
Т. 1. — 1993. — 592 с. — ISBN 5-12-003207-9 (в опр.).]